

रासमाळा;

અથવા,

ગુજરાત પ્રાન્તનો ઈતિહાસ

આનરેબલ એ૦ કે૦ ફાર્બસનો રચેલો;

તેનું

ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર

રણછોડભાઈ ઉદયરામ

પાસે

ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ કરાવીને

સચિત્ર,

સભાના આનરેરી મ.

રામ સૂર્યરામ રચિત

જીવન ચરિત્ર

સહિત,

મુદ્રાન્કિત કરાવી પ્રસિદ્ધ કર્યો.

ભાગ. ૧

મુંબઈ.

સંવત ૧૯૨૫. સન ૧૮૬

पत कृष्णाजीना छापखानामां मालिकनी आज्ञाथी
नारोकृष्ण दुमाले छाप्यो.

ગ્રંથકર્ત્તાની પ્રસ્તાવના.

પ્રાચીન હિંદુસ્થાનનો વિષય, જે ઈતિહાસકર્ત્તા અને પંડિતોનું ધ્યા-
ને એવો છે તે વિષે વધારે લક્ષ આપવામાં આવ્યું છે; પણ તેની
બલો કરતાં, તેના મધ્યકાલિક ઈતિહાસનો શોધ કરવાના,
રા ઉતરતી પંક્તિના કામ ઉપર, પ્રમાણમાં ઓછું ધ્યાન આ-
ં છે. જો કે અશોક અને ચંદ્રગુપ્તનો સમય, શોધ
શેષ ઉંચો વિષય છે, તોપણ તેટલા સારૂ, જે સમય ઓછો
લતા હિંદુસ્થાન સાથે વધારે વ્યાવહારિક સંબંધ ધ
ાવેછે, તે વાત ભૂલી જવી જોઈયે નહિ. વળી વિશેષ એ છે કે અર્વા
ચીન હિંદુસ્થાનથી પ્રારંભ કરીને, તેથી ગયલા પાછલના સમયો ઉપર
તરિયે તો તેથી આપણને પાકો આધાર મળેછે; તેમ છતાં જ્યાં સુધી
સમયો અંધારામાં રહી ગયેલા રેહે ત્યાં સુધી તેમના પછીના સમય ઉ
ડેલું અજવાળું ગમે એટલું પ્રકાશમાન હોય તથાપિ તે અજવાળું ગ્ર-
હણ કરી લેવાનું કામ સંશયજનક થઈ પડે. કોઈ પરદેશી જન હિંદુની
ભૂમિમાં ગમે તેટલી મુદ્દત સુધી વસ્યો હોય તો, હાલના લોકોની ઘણી
રીતભાતો અને રેહેણિયો, જે લોકો થઈ ગયાંને ઘણી મુદ્દત થઈ નથી તે-
ઓની સ્થિતિની રહી ગયેલી નિશાનિયો છે એવું ખુલ્લી રીતે તેના જોવા-
માં આવ્યાવિના રેહેશે નહિ—જેમ કે, દબદબા ભરેલા વાહાણનો પ્રાતિ
ભાસિક આકાર, જે કે માત્ર આવરણે કરીને વાતાવરણમાં ચમત્કારિક
રીતે વક્રીભવન થવાથી થયેલો, તે જેવી રીતે વાહાણના નાનાવિધના દે-
ખાવ ઉંચસ્થાને પરાવર્ત્તન પામેલા દેખાડી આપેછે (ઈટલીમાં થાયછે
તેમ) તેવી રીતે, હવણાંની હૈયાત વસ્તુઓ, લાંબો વિચાર કરતાં,
વસ્તુઓનું ભાન કરાવેછે. જે લોકોનું રાજ્ય લઈ પડીને મુસલ
એ તેને ઠેકાણે પોતાનું કર્યું તેજ લોકોનાં લક્ષણ, મુસલમાનના

નિશાનિયો હાલ રહેલી છે તેમાં ઘણી મજબુતાઈથી અંકિત થયેલાં અને તેજ ઉપરથી; પશ્ચિમના પર્વતો ભણીથી મુસલમાન લોકોના હુમલા ધાડું આવીને દેશમાં પડ્યું તેના પેહેલાં આર્યવૃત્તની ભૂમિ ઘણાંદબદ ભરેલાં નગરોથી શણગરાયલી હશે એવી સત્યતા કાહાડી શકાયછે. આ પ્રે માણે છતાં પણ આગળના દિવસોનો એવો મહિમા બતાવી આ વધારે ચોકસ નિશાનિયો છે, અને તે ઉપરથી, મહાપ્રતાપવાન ભોજનું કલ્પિત કથાઓમાં વર્ણવેલું નગર, ગહન યોગિનીપુર છાયારૂપે ચિતાર આપણે ધારી શકિયે છિયે. અમે લખ્યાં એકલી હૈયાતીજ નથી. એઓની શ્રેષ્ઠતા માન્ય કરી તે વધારે વિસ્તારવાન પ્રદેશ ઉપર કલ્યાણના રાજાએ સ્તાર્યું હતું, અને કમીમાં કમી, પરવાર, ચોહાણ, અથવા રાઠોડની બરિયો અણહિલપુરનો સોલંકી હતો.

અમારા આ પુસ્તકમાં અમે વનરાજના નગરની વાત લખિયે , તેમજ તેનો નાશ થવા ઉપરથી તેમાંથી હિંદુનાં બીજાં રાજ્ય અને સંસ્થાન સ્થપાયાં તથા જે માહેલાં કેટલાંક તો આજ સુધી ચાલતાં આ-વ્યાં છે તે સંબંધી પણ લખીને એ બંને ઉપર અમારા વાંચનારનું લક્ષ અમે ખેંચિયે છિયે. હું સારી પેઠે સમજુંછું કે મારો વિષય, - હિંદુસ્થાન વિષેનો છે એટલુંજ નહિ પણ વળી જે એક ચોકસ જગ્યા વિષે છે તે સ-ર્વને રસિક થઈ પડવો કઠિણ છે.તેમજ તેનું વર્ણન કરવાની મારી પોતા ની ખામિયો વિષે પણ હું અજાણ છું એમ નથી. તથાપિ હું આઠ વર્ષ સુધી ગુજરાતમાં રહ્યો છું અને તાપી નદીના કિનારાથી તે છેક બનાસ નદીના કિનારા સુધી વસનારા જુદા જુદા લોકોના ઘાડા સંબંધમાં કા-મની રૂઈયે તથા ખાનગી રીતે આવેલો છું,તેથી મને મારા આ કામમાં થવાને કેટલોક લાભ મળેલો છે.

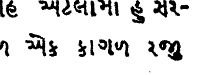
ની વિદ્યાનું માન મને છે એવું ડોળ હું પ્રથમથીજ ઘાલતો નથી ે સાથે મારે લખવું જોઈયે કે હિંદુ વિદ્વાનો પાસેથી મને જો-

યતો આશ્રય મળ્યો છે અને એ વાતથી જો કે પુસ્તક રચનારની હોંશિયારી ઓછી થઈ જણાઈ આવેછે તોપણ તેથી કરીને પુસ્તકની કદર ઓછી થઈ ગયેલી વિચારવામાં આવશે નહિ.

વ્યાપારી લોકો ઘણું કરીને વિદ્યા સંબંધી બાબતમાં બેતમાવાળા હોયછે તોપણ એક વ્યાપારી વીરચંદજી ભંડારી કરીને મારવાડનો રેહેવાશી જૈન ધર્મ પાળનારો હતો તે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતમાં કુશળ હતો તેણે મને પ્રબંધ ચિંતામણીનીનું પુસ્તક આપીનેજ માત્ર ઉપકૃત કર્યો છે એટલુંજ નહિ પણ તેનું ભાષાન્તર કરવામાં તેના આશ્રયની ખરેખરી અગત્ય હતી તે તેણે પૂરી પાડી છે.

સોરઠની સીમા ઉપર વઢવાણ આવેલું છે ત્યાંના રેહેવાશી દલપતરામ ડાહ્યાભાઈ છે તેમનો ઉપકૃત હું વિશેષે કરીને થયેલો છું.

મને ગુજરાતમાં ગયાંને ઘણા દિવસ થયા નહિ એટલામાં હું સરકારી ઓહદ્દા ઉપર હતો તેવામાં મારા મ્હો અગળ એક કાગળ રજુ કરવામાં આવ્યો, તેમાં બે ભાટની સહિયો સાથે કટારિયોનાં નિશાન કાહાડેલાં હતાં. તે જોઈને મારી જિજ્ઞાસા ઉશ્કેરાઈ; પછી મેં પૂછ પરછ કરવામાંડી અને એ જાતના લોકોમાંથી



જેઓનો સમાગમ કરવો બની આવ્યો તેઓનો મેં સમાગમ કર્યો. ભાટલોકોના ભંડારની આ પ્રમાણે મને ઝાંખી થઈ એટલે મારી જિજ્ઞાસા શમી જવાને બદલે ઉલટી વધી. જે લોકોની પાસે રાસના ભંડાર હતા અને જે મેળવવાની મારી ઈચ્છા હતી તે લોકોને સમજાવવાને અને ભંડારના ડાબલાનો ખુલાસો કરી લેવાને ભાટની વાતોનું જ્ઞાન મેળવી લેવાની અગત્ય હતી, તે મેળવવા માટે કોઈ દેશી માણસના આશ્રયની મને ખરેખરી અગત્ય જણાઈ. સારા ભાગ્યે કરીને, તરતજ કવીશ્વરનું નામ મને જાણ કરવામાં આવ્યું—કેમકે દલપતરામને તેમના દેશના લોકોએ એ પદ આપેલું છે,— અને એમને મેં

ઈ૦ સ૦ ૧૮૪૮ માં ઠરાવ કરીને રાખ્યા. તે દિવસથી મારા એ ઉપયોગી મદદનીશ ઘણું કરીને મારી પાસેજ રેહેતા. રાસ, વાર્ત્તા, એકઠી કરવાને અને લેખનો ઉતારો કરી લેવાની મતલબે, ગુજરાતના ઘણા ખરા ભાગમાં ફરવાની મેં દલપતરામને ગોઠવણ કરી આપી, તોપણ અમારી મેહેનતનો બદલો મળવાને કેટલીક વાર થઈ. અજ્ઞાનતા, અદેખાઇ, અને લોભને લીધે અમારે ઘણીક હરકતો વેઠવી પડી છે તેનું વર્ણન આ ઠેકાણે જો હું આપું તો તે કદાપિ વાંચનારને ગંમત ભરેલું થઈ પડે ખરૂં પણ તે નિશ્ચય કંટાળો ઉપજાવે; તથાપિ તે વિષેનો જોઈએ તેવો વિચાર, હું નીચે થોડી હકિકત લખુંછું તે ઉપરથી લક્ષમાં આવશે. મારા શોધ ઉપરથી કેટલાક એમ ધારતા હતા કે છૂપો ખજાનો શોધી કાહાડવા સારૂં સરકારે મને ઠરાવ્યો છે; વળી કેટલાક એમ ધારતા કે આપણી જમીન સરકારખાલસા કરી દેવા સારૂ આપણા હક સંબંધી કાંઈ સબબ શોધી કાહાડવાનો હેતું છે; વળી જે વહિવંચા લોકો પાસે હકિકત લખેલી હતી તેનો ઉતારો કરવા દેવાના બદલામાં એક ગામ ઈનામ આપવામાં આવે તો તે યોગ્ય બદલો આપ્યો કેહેવાય એવી ઘણીવાર મને સૂચના કરવામાં આવતી હતી. છેવટે મારા સરકારી અધિકારને લીધે હું વાઘેલા, ઝાલા, અને ગોહિલ વંશના ઠાકોરોના સંબંધમાં આવ્યો, અને તુરતજ મારા જાણવામાં આવી ગયું કે ભાટ લોકોને ગમે તેવી લાલચ બતાવવા કરતાં, અને ગમે તે પ્રકારે તેઓને વિનવવા કરતાં, તેમને જો આ ઠાકોરો ભણીથી જરા સૂચના મળે તો કામ થાય. હું મહીકાંઠાનો પોલિટિકલ એજન્ટ હતો તેથી ઉપરના વિચાર પ્રમાણે મારૂં કામ તે પ્રાન્તના ઠાકોરોની સહાયતાથી કાહાડી લેવાને શક્તિવાન થયો એટલુંજ નહિ; પણ ગાયકવાડના મુલકમાંથી પણ એવા પ્રકારની સુલભતા મને મળી ગઈ. " (પ્રથમ તો એકવાર મને ત્યાંના કારભારિયો ભણીથી ચોખ્ખી ના કેહેવામાં આવી હતી.) અને વડોદરા સરકારના પાટણના કામદાર બાબા સાહેબ

ની મેહેરબાનીથી, અણહિલપુર જે ખરેખરી વિનોદજનક જગ્યા ત્યાંથી એક દ્વાશ્રયનું પુસ્તક અને બીજી મુલ્યવાન સામગ્રી મળી આવી.

મારૂં સરકારી અધિકારનું કામ જે ઘણું કરીને બહુ વધારે હતું તેમાંથી અવકાશ મળતી મારી વેળામાં મેં વહિવંચાના ચોપડાના અને જૈનના રાસના શોધ પછવાડેજ પ્રયત્ન કર્યો છે એટલુંજ નહિ પણ હિંદુઓમાં ચાલતી દરેક રીતભાત અને તેમાં મુખ્યત્વે કરીને જે મારા શોધની વાતોમાં અને પુસ્તકોમાં આવતી, તેનું જ્ઞાન મેળવવાને કરેલો છે; દેવલ, કૂવા વાવ, અને છત્રિયો ઉપરના લેખના ઉતારા મેં કરાવ્યા છે, અને હિંદુબાંધણીની ઈમારતોનાં દરેક ખંડેર જે જોવાને મને બની આવેલું છે તે મેં તપાસેલાં છે. આ છેલ્લા કામની મારી તપાસના કામમાં અમદાવાદનું નવું જૈનનું દેવલ બાંધનાર કુશળ શલાટ પ્રેમચંદનો મને ઘણો આશ્રય મળ્યો છે, તેમજ ઘણા બુદ્ધિશાળી એવા બે સૂતાર, ત્રીભોવનદાસ અને ભૂધર દયારામ કરીને હતા તેઓનો પણ એવોજ આશ્રય મળેલો છે.

આવા સમયમાં વર્નાક્યુલર સોસાઈટીની સ્થાપના થઈ અને આપણા કવીશ્વર જે એના કામને માટે સારી પેઠે તૈયાર થયેલા હતા તેમણે ગુજરાતમાં ચાલતા વેહેમ સંબંધી અને જ્ઞાતી સંબંધી બે ઈનામના નિબંધ રચ્યા; એ બંને પુસ્તકોનો ઘણો ઉપયોગ મેં આ પુસ્તકના ચોથા વિભાગમાં કરેલો છે.

મને ઈંગ્લંડ જવાની થોડી રજા મળી તેમાં ઈન્ડિયાહાઉસનું દફતરખાનું જોવાની મને આનરેબલ ઈસ્ટઈંન્ડિયા કંપનીના કોર્ટઆફ ડરેક્ટરોએ આજ્ઞા આપી તેથી તેમાંથી મારા સંગ્રહના ઉપયોગની સામગ્રી મેળવીને મારો પ્રયત્ન હું પરિપૂર્ણ કરવાને શક્તિમાન થયો. મારી મેહેનતનું ફળ હું લોકોની સેવામાં મુકુછું તે જેવું તેવું છે, તોપણ સ્થાનિક અધિકારિયોના ઉપયોગનું થઈ પડશે, અને વિલાયતમાંના પણ મારા થો

ડાક દેશિયોને, જે પોતાનાજ સરખી પ્રજા ગુજરાતના હિંદુઓ છે તેઓના લાભમાં, તેમનું લક્ષ ખેંચાવનાર સાધન થઈ પડશે.

મારો સંગ્રહ મેં જે કથાઓમાંથી કરેલો છે તેઓને નામેનામ મારા સંગ્રહનું નામ મેં " રાસમાળા " રાખ્યું છે.

ભાષાન્તરકર્ત્તાની પ્રસ્તાવના.

ગુજરાત સરખો, વિસ્તીર્ણ દેશ, જેવો સૃષ્ટિસૌંદર્યથી ભરપૂર અને આકર્ષક છે તે પ્રમાણે ઐતિહાસિક વિષયમાં પણ તેવોજ છે. પણ તે વિષે જ્ઞાન મેળવવાને જ્યાં સુધી આપણને સાધન મળ્યાં હોય નહિ ત્યાં સુધી તે વિષેનો વિચાર આપણા મનમાં આવી શકે નહિ. જે પરદેશી રાજ્યોની અને આપણી વચ્ચે હજારો ગાઉનું અંતર આવી પડેલું અને મહાવિશાળ સાગરે વચ્ચે પડીને એક બીજાને જુદા પાડેલા, એવા દેશોનો પ્રાચીન, મધ્યકાલિક, અને અર્વાચીન ઈતિહાસ, આપણી નજર આગળ બનેલા વૃત્તાંતની પેઠે જાણિયે, અને આપણો પોતાનાજ દેશનો ઈતિહાસ, તેવાંજ રાજ્યોના ઈતિહાસ સાથે સરખાવતાં, તેવોજ મનોરંજક, તેવોજ બોધકારક, તેવોજ ખેદકારક, અને તેવોજ દેશભક્તિ ઉત્પન્ન કરાવે એવો છતાં, તેના ચમત્કારિક પૃષ્ઠો ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવવાને આપણને સાધન મળે નહિ એ કેવું શોકકારક કેહેવાય. આનરેબલ મિ॰ ફાર્બસે અતિશય રટણ કરીને ગુજરાતનો મહિમા બતાવી આપનાર રાસમાળારૂપી સાધન કરીને ગુજરાતની સારી સેવા બજાવી છે. એ સદ્ગૃહસ્થે ઘણાં પુસ્તકોનું* મંથન કરીને તેમાંથી પોતાનો સંગ્રહ કરી લીધોછે. તે વિના વહિવંચાના ચોપડા અને બીજા લેખ, તેમજ બીજાં પુસ્તકો જોયાં હશે તે તો જુદાં.

આ॰ મિ॰ ફાર્બસે ઘણો શ્રમ વેઠીને અંગ્રેજી પુસ્તક તૈયાર કર્યું છે

* પ્રબંધ ચિંતામણી, દ્વાશ્રય, શત્રુંજય મહાત્મ્ય, કુમારપાળ ચરિત્ર, કુમારપાળ પ્રબંધ, ભોજ પ્રબંધ, વસ્તુપાળ તેજપાળનો રાસ, કુમારપાળ રાસો, ગરુડપુરાણની પ્રેત મંજરી, ઈત્યાદિ સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત પુસ્તકો. તેમજ મારવાડી ભાષાનો પૃથુરાજ રાસો, હિંદુસ્થાની ભાષામાં રત્નમાળા, અને જગદેવ પરમારની વાત. અંગ્રેજીમાં ટાડ રાજસ્થાનના બે ભાગ, આઇન અકબરી, મિરાત એહમદી, એલ્ફિન્સ્ટન કૃત હિંદુસ્થાનનો ઈતિહાસ, ફાર્બસ કૃત ઓરિએન્ટલ મેમ્વાર, ગ્રાન્ટડફ કૃત ઈતિહાસ, વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા, ઈત્યાદિ, ઈત્યાદિ.

તેમાં તેણે આ દેશના લોકો ઉપરનો પોતાનો ભાવ બતાવી આપ્યો છે. એવા સદ્ગૃહસ્થનું જીવન ચરિત્ર આ પુસ્તક સાથે જોડવાને લખવાનો મારો વિચાર હતો, પણ તે કામ ઉપાડી લેવાનું કામ સભાના આનરેરી મંત્રી ભાઈ મનસુખરામ સૂર્યરામે માથે લીધું તેથી મને ઘણી ખુશી થઈ, કેમકે એ ભાઈનો એ ગૃહસ્થ સાથે ઘાડો સંબંધ થયેલો હતો તથા સભા સ્થાપન કરવાના શુભ ઉદ્દેશમાં એ બાઈને પ્રેમપૂર્વક આશ્રય આપ્યો હતો તેથી પ્રફુલ્લિત થતા મને કરીને, એવા સદ્ગૃહસ્થનું ચરિત્ર ઉમળકા ભરેલી રીતે લખાય તે અલબત ઉત્તમજ થાય; અને થયું છે પણ તેમજ, તે આ પછીનાં પૃષ્ટ તેની મેળેજ બતાવીઆપશે.

અમદાવાદના મગનલાલ વખતચંદે કુમારપાળ રાસા ઉપરથી રાસમાળાના ધોરણે ગુજરાતનો લઘુ ઇતિહાસ રચ્યો છે, પરંતુ તે કરતાં વધારે વિસ્તારવાળો એક ઇતિહાસ કરવાની ઘણી અગત્ય હતી અને તે રચવાનાં સાહિત્ય એકઠાં કરીને તેમાં આજસુધી ડાકટર ભાઉ દાજી સરખા વિદ્વાનના નવા કરેલા શોધનો ઉપયોગ કરવાનો મારો વિચાર હતો પણ તેમ કરવાને કેટલોક વિલંબ હોવાને લીધે ફાર્બસ ગુજરાતી સભાએ રાસમાળાનું ભાષાન્તર કરાવાનો ઠરાવ કરયો તેનો મેં લાભ લીધો છે. નજર ચૂકથી અથવા જુદી રીતે અર્થ સમજવાથી અંગ્રેજી પુસ્તકમાં જે જુજ ચૂકો રહી ગઈ છે તે મારાથી બની આવ્યું તેમ મેં સુધારી લીધી છે. અને તે વિષે ટીપમાં જણાવેલું છે, તેમજ જે ઠેકાણે વિશેષ સૂચન આપવાનું મને યોગ્ય જણાયું છે તે ઠેકાણે ટીપ આપીને તે પણ જણાવેલું છે. આ પ્રમાણે બનતી કાળજી રાખતાં છતાં પણ આવડા મ્હોટા પુસ્તકમાં અલબત મારાથી ચૂકો થઈ ગઈ હશે તો “ મનુષ્ય પ્રાણી ભૂલ કરવાને પાત્ર છે” એ વાત ધ્યાનમાં રાખીને વિદ્વાનોએ ક્ષમા કરવી.

રાસમાળાના બે ભાગમાં થઈને ચાર વિભાગ છે, તેમાં ત્રણ વિભાગ ઇતિહાસવિષયક છે અને ચોથો રીતભાત અને વેહેમ વિષે છે.

ા પુસ્તકમાં જે ચિત્ર આપ્યાં છે તે સિવાય બીજી આકૃતિયો
ત કરવાની હતી અને તે વિષેનું વર્ણન લખતાં આકૃતિ જોવાનું
પણ કરવામાં આવેલું છે, પણ તે આકૃતિયો વિલાયતથી આવી
નથી.

રણછોડભાઈ ઉદયરામ.

અનુક્રમણિકા.

વિભાગ. ૧.

વિભાગ. ૨.

પેહેલા ભાગના ચિત્ર.

फार्बस जिवन चरित्र.

A MEMOIR OF THE LATE HON'BLE ALEXANDER KINLOCH FORBES.

શાર્દૂલવિક્રીડિત.

જેવી રીતથી પુષ્પવાસ તીલમાં સ્થાયી થઈ જાયછે;
નિરાકાર સુગુણ આવી ગુણીમાં આકારથી દેખાયછે;
વિવેકી ગુણગ્રાહી તે અતરની લે મસ્તકે વાસના;
સદ્પાત્રો ગુણનિધિ તદ્વત બને, ધન્યંગી સદ્વાસના;*

અપણા દેશનું કલ્યાણ ઇચ્છનાર અને કરનાર, દેશિયોના પ્રતિપાળ, ઉદાર, ગુણી, સદય હૃદયવાન, પ્રેમી, કુલીન અને સ્વધર્મજ્ઞ વિરલ પરદેશિ રાજવર્ગી ગૃહસ્થોમાંનો એક; ગુજરાતની કીર્તિનો જીર્ણોદ્ધાર કરનાર, અને તેના ભાટ ચારણાદિ અસ્ત પામતા કવિયોનાં કૃત્યને જરા સ્થંભાવીને તે કવિયોના પણ કવિનો અર્થ સારનાર અલેક્ઝાન્ડર. કિન્લાક. ફાર્બસ મૂળ એક કુલીન વંશમાં તારીખ ૭ મી જુલઈ સન ૧૮૨૧ માં લણ્ડન નગરમાં અવતર્યો હતો.

ફાર્બસ વંશના આજથી સાતસેં વર્ષ ઉપરના મૂળ પુરૂષોમાંથી એક જાન નામનો પુરૂષ સ્કાટલંડમાં આવી રહ્યો. તેના પરાક્રમથી તેને એક પ્રગણું ભેટ આપવામાં આવ્યું. તેનો એક પ્રપૌત્ર સ્કાટલંડના રાજાની કન્યાને વર્યો હતો. તે બેના પુત્રનું નામ જેમ્સ ફાર્બસ હતું. તેના ઉત્તરાધિકારિયોએ કેટલાંક ઉચ્ચપદ રાજદ્વારમાં મેલવ્યાં હતાં. તે-

---

* સદ્વાસના અંગીને ધન્ય છે, એટલે જેના અંગમાં સારા ગુણોના વાસ (રેહેઠાણ) છે એવા અંગી એટલે ધણી કે પદાર્થ ને સાબાશ છે.

માંના કેટલાકે ધર્મોપદેશકનું પવિત્રકામ પણ કરેલું છે. ફ્રાર્બસ વંશના મુખ્ય ક્રમાનુંયાયી હજી મ્હોટા વતની અને લાર્ડ ફ્રાર્બસનું પદ ભોગવેછે.

આપણા ફ્રાર્બસનું પાસેનું થડ શોધતાં તે નીચે પ્રમાણે જાણવામાં આવ્યુંછે.

પૂર્વે સર. એન્ડ્રુ. મિચેલ નામે એક ગૃહસ્થ ગ્રેટ બ્રિટનનો મંત્રી, (Envoy Etraordinary and Minister Plenipotentiary to the Court of Prussia) પ્રસ્સિયાના રાજદ્વારમાં સન. ૧૭૫૬ થી ૭૧ સુધી હતો. તેને અને સર. આર્થર. ફ્રાર્બસને આજન્મ પરિયંત મૈત્રી હતી, તેના સ્મરણમાં સર. એન્ડ્રુ. મિચેલે પોતાનું ભૂમિ ધન આદિ સર્વસ્વ તે સર. ફ્રાર્બસને અર્પણ કર્યું. સર. આર્થર ફ્રાર્બસે પોતાના બીજા પુત્રને અને તેના વારસોને તે વતન વારસામાં આપ્યું. તે એવી સરતથી કે વારસાસાથે તેના મિત્રનું મૂળ મિચેલ નામ પણ તે વારસ ધારણ કરે. આપણા ફ્રાર્બસનો પિતા મિ. જાન ફ્રાર્બસ મિચેલ તે સર આર્થર ફ્રાર્બસનો પૌત્ર થાય. તેમનો સ્વદેશ સ્કાટલન્ડમાંનો આબરડીન નામે પ્રાન્ત છે, તે પ્રાન્ત ભણીથી પ્રતિનિધિ થઈ સર આર્થર ફ્રાર્બસ ઘણાં વર્ષસુધી રાજસભામાં વિરાજ્યો હતો. સર આર્થર ફ્રાર્બસ, બીજા લાર્ડ ફ્રાર્બસનો અને સ્કાટલન્ડના પ્રથમ અર્લ મારશાલ ઉલિયમની પુત્રી લેડી કીથનો પુત્ર ધી. આનરિબલ સર પાટ્રિક ફ્રાર્બસ, તેના વંશમાંનો એક પુરૂષ હતો, સર આર્થર ફ્રાર્બસ, બુચાનના અર્લ અર્સ્કિન્સ અને લાર્ડ ફ્રેઝરના વંશમાંની કન્યા સાથે પરણ્યો હતો.

એ રીતે ઉત્તમ રાજમૂલક કુલમાં આપણો ફ્રાર્બસ જન્મ્યો હતો. તેનામાં ઊત્તમ વંશના પૂર્ણ અંશ હતા એ તેના સુચરિત્ર ઉપરથી આપણને સ્પષ્ટ જણાશેજ. બાલ્યાવસ્થાનું તેનું ભવિષ્યસૂચક ચરિત્ર જાણવાને આટલે દૂર દેશ આપણી પાસે કંઈ સાધન નથી. તથાપિ વિદ્યાસંપાદન કરતાં, પોતાની વિદ્યાઉપરની રૂચીને લીધે, તે દીપતો હતો, એ આદિ કેટલુંક જાણવામાં આવ્યું છે. ઊંચી વિદ્યા અને ઊંચી

કળાઓ ઉપર તેને બહુ ભાવ હતો. એ એક વિદ્યાર્થી હતો ત્યાંથીજ એનું મન, સ્વાભાવિક રીતે, એવા સંસ્કાર પામ્યું હતું કે, તે વિદ્યામૃતનુ પાન કરતાં મરણ સુધી તૃપ્ત થયું ન હતું. એક સમયે એની વૃત્તિ શિલ્પશાસ્ત્રી (Architect) થવાની થઈ હતી; અને તેથી ઈંગ્લન્ડના પ્રખ્યાત શિલ્પશાસ્ત્રી મિ. જ્યાર્જ. બાસ્સેવિની પાસે એક શિષ્ય પેઠે ઘણા માસ સુધી તે રહ્યો હતો.

પરંતુ પછી ધી. આનરેબલ ઈસ્ટ ઈન્ડિયા કમ્પનીની સિવિલ સર્વિસમાં એનું નામ નંધાયું, તેથી તે હેલીબરી પાઠશાળામાં અભ્યાકરવા ગયો, ત્યાં તેણે સારી ખ્યાતિ મેલવી હતી. ઈનામ પણ ત્યાં તેણે બહુ મેલવ્યાં હતાં. યુરોપમાં સંસ્કૃત ભાષાનો મધુર સ્વાદ ચખાડનાર પ્રખ્યાત ન્યાયાધીશ સર ઉલિયમ જોન્સના સર્વ ગ્રંથો એના શાળાસ્નેહિયોથી કે પછી પાઠશાળામાંથી એને અર્પણ કરવામાં આવ્યા હતા. એ ગ્રંથો ફાર્બસને બહુ માનીતા હતા. એક પ્રસંગે પોતાની પુસ્તક શાળા બતાવતાં એ ગ્રંથો આવ્યા ત્યારે સદભિમાનથી પ્રસન્ન મુખે ફાર્બસ સાહેબે કહ્યું કે 'મને એ ઈનામમાં મળ્યા છે; અને એમાંના વિષયો ઊત્તમ છે.'

તા૦ ૩૦ મી ડિસેમ્બર સન. ૧૮૪૨ ને દિને મુંબઈ પ્રાન્તની સિવિલ સર્વિસમાં ફાર્બસ સાહેબ નિમાયા, અને સન ૧૮૪૩ ના નોવેમ્બની ૧૫ મી તારીખે હિંદુસ્થાનમાં પ્રથમ પગ મુકયો. તેજ માસની તા૦ ૨૦ મીને દિને અહમદનગરના કલેકટરની નીચે, હિંદુસ્થાની ભાષામાં પરીક્ષા આપી પસાર થાય ત્યાંસુધી, ફાર્બસ સાહેબને રાખવામાં આવ્યા. વિદ્યા ગ્રહણ કરી લેવાની શક્તિ તેનામાં અસાધારણ હતી. થોડાકજ માસમાં હિંદુસ્થાની ભાષા શીખી લીધી. તા૦ ૧૦ મી જાન્યુઆરી સન ૧૮૪૪ માં પરીક્ષામાં પાસ થયા. હાલમાં આપણી ધારા બાંધનાર અને ચલાવનાર મંડળીના સભાસદ ધી. આનરેબલ. બી. એમ એલિસ એ પરીક્ષામાં આપણા ફાર્બસની સાથે હતા. એ બન્ને

ગૃહસ્થો એવી સારી રીતે પરીક્ષામાં પાસ થયા કે તેવિષે તા૦ ૧૭ મી જાન્યુઆરી સ૦ ૧૮૪૪ ના બામ્બે ગવર્નમેન્ટ ગાઝેટમાં સરકાર તરફથી લખવામાં આવ્યું છે કે—

"ધી ગવર્નર ઈન કૌન્સિલ ધારેછે કે, આ પરીક્ષાનો પરિણામ મે૦ ફાર્બસ અને એલિસને બહુ કીર્ત્તિકર છે. હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા પછી ફાર્બસ બે માસની અંદર અને એલિસ એક માસની અંદર પાસ થયા છે"

પરીક્ષામાં પાસ થયા પછી ત્રીજેજ દિવસે અહંમદનગરના ત્રીજા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરની જગ્યા મિ૦ ફાર્બસને આપી. ત્યારપછી તા૦ ૧૦ મી અકટોબર સ૦ ૧૮૪૪ ને દિને તેણે મહારાષ્ટ્ર ભાષાની પરીક્ષા આપી. તા૦ ૮મી નોવેમ્બર ૧૮૪૪ માં ખાનદેશના બીજા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર નિમાયા. પછી તા૦ ૬ ઠી એપ્રિલ સ૦ ૧૮૪૬ માં સદરઅદાલતના આકટીંગ ડેપ્યુટી રેજિસ્ટ્રાર અને તેને ત્રીજેજ દિવસે એટલે તા૦ ૮મી ને દિને અમદાવાદના આસિસ્ટન્ટ જજ (સહાયકારી ન્યાયાધિશ) નું પદ મળ્યું, પણ તેજ વર્ષના નોવેમ્બર માસસુધી ડેપ્યુટી રેજિસ્ટ્રારનું કામ ચલાવવા તેમને રાખ્યા હતા.

સન ૧૮૪૬ ના નોવેમ્બર માસમાં ફાર્બસનાં અમદાવાદમાં ચરણ થયાં. ગુજરાતના ભાગ્યોદયનો અવતાર થયો તે એજ સમયમાં એમ કહિયે તો ચાલે.

ગુર્જરત્રા અથવા ગુર્જરાષ્ટ્ર — 'ભરત ખંડની દુજણી ગાય;' ગુર્જરાષ્ટ્ર— ઈશ્વર લીલાની એક વાડી; ગુર્જરાષ્ટ્ર— જેના થોડાંજ વર્ષો ઉપર મહા પ્રતાપી વનરાજ, ક્ષત્રી કુલદીપક ભીમ દેવ, અને સિદ્ધરાજ જેવા મહા કીર્ત્તિવાન રાજાધિરાજો સ્વામી હતા; ગુર્જરાષ્ટ્ર— જેમાં સોમનાથ જેવું જગત વિખ્યાત દેવાળય એક સમયે આખા જગતનું ચિત્ત ખેંચતું; ગુર્જરાષ્ટ્ર- જેમાંના ક્ષત્રી રજપૂતો, એક સમયે ક્ષત્રીધર્મ યથાર્થ સમજી, કીર્ત્તિના દેહ પામવા જયના કુંડ આગળ સર્વસ્વ મહા

પ્રેમથી અર્પણ કરતા; આ ક્ષણિક સ્થુલ દેહ કરતાં અમર યશદેહને નિષ્કલંક રાખવાનું ધ્યાન જેમને સદાકાલ લાગી રહ્યું હતું; જે શૂરવીર રાજપૂત્રોના છત્રની છાયા નીચેનાં નિશાન ડંકાયે સુભટોના કાનમાં કેટલાંક વર્ષ સુધીતો "જય જય જય" વિના અન્ય શબ્દજ પડવા દિધેલા નહિ, અને જેઓએ વિમુખ એ શબ્દ જાણેલો નહિ; કાળ ધર્મથી અસ્ત પામતાં પણ જે સુવંશના કિરણ રાજાએ ક્ષત્રીધર્મના સર્વ અંશ પોતામાં દર્શાવેલા, દુર્દૈવે અંતે અજય અને વિનાશ થયો તથાપિ તેના અંતરપટમાં જે ક્ષત્રી વંશના શૌર્યાદિ પુરૂષાર્થનાં, તેજ ક્ષીણ થઈ શાન્તિ પામતાં, પણ લોહી વર્ણુ લાલ ઉષ્ણ કિરણો, દેશાભિમાની મર્મજ્ઞ દેશિયો અને અનુકંપાવાન ઉદાર પરદેશિયોનાં મનને અદ્યાપિ પર્યંત એદાત્મક આનંદ આપેછે, તે ક્ષત્રિયોનાં જ્યાં સન ૧૩૦૦ સુધી રાજ્ય હતાં; અને પછી જે ગુજરાતમાં અંધારૂ થયું એવો ગુર્જરાષ્ટ્ર દેશ. જે અંધકારના કાળમાં, સદ્ગુણ માત્ર ઉપર ત્રાસદાયક બળાત્કારના ઘા પડતા તે રૂઝવા વેળાજ આવતી નહિ. જે અંધકારના રાજ્યમાં મનુષ્ય પ્રાણીને સાર્થકકરનાર ગુણો અથવા જે ગુણોથી મનુષ્યપ્રાણી અવર પ્રાણીથી ઓળખાઈ મનુષ્ય કેહેવાય છે, એવા ગુણો ઉપર દુઃસહ ભાર આવી પડ્યો તેથી પાંચસે ઉપર વર્ષ લગી ચગદાઈ રહ્યા હતા, તે અંધકારનો અંત આવવાની ક્રિયાઓનો આરંભ ચાલ્યો તેવી સંધીમાં આપણા **પ્રાર્બસ** સાહેબનું **અ**મદાવાદમાં પધારવું થયું.

ગાયકવાડ અને પેશવાની વારા ફરતી ચડતી પડતી ગુજરાતમાં થતી, તેમ તેમ તેઓ ગુજરાતને પોતાના વારામાં ચુસતાઃ ગુજરાત એક અને તેને ચુસનાર જમ જેવા બે. એટલે ગુજરાતની દુર્દશામાં શી બાકી ! સન૧૮૧૮સુધી ગુજરાતવાસીથી નિર્મલ વસ્ત્ર પેહેરાતાં નહિ તો નિર્મલ મનની તો આશાજ શી. કોઈને ઉજળો દીઠો તો ચાડિયા તૈયાર હતા. તેઓ ચાડી ખાય અને તે પ્રમાણે મૂર્ખ રાજાના મૂર્ખ સરદારો તેને લુંટે. ધન નામ ધરનારા સર્વે પદાર્થોને પૃથિવીમાં ડટાઈ રેહેવું પડતું હતું. ત્યાં

પૃથિવીના સંગમાં સંતાઈ રેહેતો ક્ષય, પોતાનું પરિપૂર્ણ બળ ચલાવી પૃથિવીને સ્વાધીન થયેલા ધનનો નાશ કરતો. તે કાળમાં સઘલુ વિપરીતજ દીઠામાં આવતું. લક્ષ્મી— અંતરમાં મલીન પણ ઉપરથી પ્રકાશી સર્વનાં મનહરણ કરી ફાંફાં મરાવે છે તે ઉપર પણ મલીન રેહેતી. તેની તો અમે દરકાર નથી રાખતા, પરંતુ વિદ્યા ધન- સરસ્વતિ જે ઉજ્વલ પ્રકાશ માન કાન્તિની અને સદા હંસ સંગે સ્વતંત્ર રેહેનાર—તેની પણ વિપરીત દશા તે કાળે હતી. સરસ્વતિ બંધનમાં બંધાઈ ભૂયરાં રૂપી બંધીખાનામાં પડેલી! જેને સુગડ પંડિતો સેવે તેને કનિષ્ટ ઉધેઈયોએ સેવવા માંડેલી! ગુજરાતમાં જ્યાં ત્યાં અક્ષર- શત્રુ વિના બીજું કોઈ દીઠામાંજ આવે નહિ. દુષ્ટ બિલાડા જેવા રાજાના કાર્યભારિયોના ત્રાસથી પ્રજા ઉંદરની પેઠે પોતાના દરમાંજ ભરાઈ બેસી રેહે. જ્યાં ત્યાં બલાત્કાર, અન્યાય, અનીતિ, વ્યભિચાર, આદિ દુર્ગુણનો પરિવાર માહાલી રહેલો. અરે! ઈતિહાસમાં વાંચતાં, અને કોઈ ઘરડા માણસનાથી સાંભળતાં આજ પણ કમકમી આવે છે એવી અવસ્થામાં ગુજરાત પચી રહ્યું હતું. એવા અંધકારમાં સન ૧૮૦૦ ની સાળથી કહિં કહિં કીરણ પડવા માંડ્યાં. અને સન ૧૮૧૮ માં આપણું ઈંગ્રેજી રાજ્ય થયું, અને અંધકાર ખસવા માંડ્યો. એજ સંધીમાં ફાર્બસ સાહેબ ત્યાં આવ્યા. ગુજરાતની વાડી જંગલી રાજાના કાર્યભારિયોથી ભેલાડી મુકાઈ હતી. ઘણાં વર્ષસુધી ગુજરાત ક્ષેત્ર વાવેતર વિનાનું પડી રહી અધિક ફળ આપે એવું થયું હતું. તે સમયમાં ફાર્બસ જેવા ' માળી ' નું ત્યાં આવવું થયું.

ફાર્બસ સાહેબ વિદ્યામાં અને કળામાં ઉભયમાં કુશળ હતા. વિદ્યાનો પ્રકાશ કળાઉપર અને કળાનો પ્રકાશ વિદ્યાઉપર નાંખી, ઉભયના સાધનથી પ્રકટતા સિદ્ધાંતો કરવા ફાર્બસ સાહેબ સમર્થ હતા. ગુજરાતનાં ભવ્ય શિલ્પ કામ જોઈ તેમને લાગ્યું કે કોઈ પૂર્વે થઈ ગયેલા પ્રતાપી લોકના મહિમાનાં આ અવાચ્ચિક ચિન્હ છે. પોતે કુલીન તેથી કુલીન ચિન્હવાન પણ દીન થઈ ગયેલા ગુજરાતની તેને અંતઃકરણથી દયા આવી.

દુહો.

કરનલ ટાડ કુલીન વિણ, ક્ષત્રી—વંશ ક્ષય થાત;
ફાર્બસ સમ સાધન વિના, નવ ઉધરત ગુજરાત.

કળાઉપર વિદ્યાનું તેજ (ગર્મી અને પ્રકાશ) પાડી તેને વાચાળ કરવાનો ફાર્બસે નિશ્ચય કર્યો. એ હેતુથી દેશી વિદ્યાનો શોધ કરવા માંડ્યો. પ્રથમ રા. ભોગીલાળ માસ્તર પાસે શીખવા માંડ્યું. તેમાં રૂચી લગ્યાથી વિશેષ અભ્યાસ કરવાસારૂ રા. ભોળાનાથ સારાભાઈની ભલામણ ઉપરથી ક૦ દલપતરામને સ. ૧૮૪૮ ના નવેમ્બર માસમાં પોતાની પાસે તેડાવ્યા. સરકારી કામ કરતાં અવકાશ મળતો તે સઘળો વિદ્યાભ્યાસ કરવામાં ગાળતા. ગુજરાતનો પૂર્વનો મહિમા તેના જાણવામાં આવવા માંડ્યો તેમ તેમ, તેને ગુજરાત ઉપર અધિક અધિક અનુંકંપા અને પ્રીતિ થવા માંડી. તેનું પરિણામ એ થયું કે ગુજરાતનું કલ્યાણ કરવામાં તેણે પોતાનું તન મન અને ધન અર્પણ કર્યું. હસ્તલેખના શોધ અને સંગ્રહ થવા માંડ્યા. ખુણે ખોચલે ભરાઈ રહેલા ભાટ ચારણદિ કવિયોને શોધવાના પ્રયત્ન ચાલ્યા. માન વેલીનાં મુળિયાં સુકાઈ જતાં જતાં કોઈ રહી ગયેલા કવિલોકને પણ આમંત્રણ- જળ જઈ પોહોચ્યું. કવિયોને આદર સત્કાર થવા માંડ્યો. દેશી રાજ્યમાં કવિયોનાં ગ્રાહક ના રહ્યાં તેથી તે ઉચ્ચ વર્ગ નીચ થઈ ક્ષય પામ્યો હતો. કોઈ કોઈ કાંગરૂની પેઠે રહી ગયેલા તેઓ પાછા ગર્જના કરી ઉઠ્યા અને ફાર્બસને ભોજની ઉપમા આપવા લાગ્યા. અને કેહેવા લાગ્યા કે,—

" કરેલ કીર્ત્તિ મેર, દુનિયામાં તે દેખવા
ફાર્બસ રૂપે ફેર, ભોજ પધાર્યો ભૂમિમાં"

કવિયોની વાસના શક્તિ (Imaginative Power) અથવા કલ્પના શક્તિમાં પાછો જરા જરા જીવ આવવા માંડ્યો. તેઓએ કંઈ કંઈ કલ્પનાઓ કરવા માંડી. એક કવિ ઉધેઈ (પુસ્તકોને ખાઈ જનાર કીડા) ને કેહેછે—

"કુસ્થા પુસ્તક કાપિને, એનો નકરીશ અસ્ત
ફરતો ફરતો ફાર્બસ, ગ્રાહક માલ્યો ગૃહસ્થ"

એ પ્રમાણે ગુજરાતમાં થઈ રહ્યું. આગળનાં રાજ્યના ત્રાસદાયક બલાત્કાર દૂર થયા તેથી લોકો જંપી નીરાંતે બેસવા લાગ્યા. તેઓને સર્વ નવું નવું લાગવા માંડ્યું. ક્યાં જંગલી મૂર્ખ સ્વછંદી સરદારોનો અન્યાય! અને ક્યાં વિદ્વાન, સુજ્ઞ, અને વિવેકી ફાર્બસ જેવા અધિકારિયોનો ન્યાય! ક્યાં પેહેલાંનો દુઃખદ ત્રાસ! અને ક્યાં બીજાની સુખદ માયા! જાણે નવા વાતાવરણમાં આવ્યા હોય એવું લોકોને લાગવા માંડ્યું. શાન્તિનો પરિવાર — વિદ્યા, જ્ઞાન, કલાકૌશલ્ય, સંસારિક સુખ આદિ વધવા માંડ્યું. ફાર્બસ સાહેબ એ બધી સુખદ સામગ્રી વધારવામાં એક મુખ્ય સાધન થઈ પડયા. સ્વદેશનો જે સાધનથી ઉત્કર્ષ થયો હતો, તેવાંજ સાધનનાં બીજ ગુજરાતમાં પોતે રોપવાનો આરંભ કરયો. કર્નલ ફુલજેમ્સ, કરનલ વાલેસ, અને રેવરેન્ડ પીરીટ આદિ ગૃહસ્થોને સામીલ રાખી પ્રથમ સન ૧૮૪૮ માં ગુજરાત-વર્નાક્યુલર- સોસાઈટી સ્થાપી. તેણે ગુજરાતમાં વિદ્યાવૃદ્ધિસારૂ આજસુધીમાં કેટલું બધું કર્યું છે તે કોઈનું અજાણ્યું નથી, એટલે તેવિષે વિશેષ લખવાની અત્રે અગત્ય નથી. એજ સોસાઈટીના સંબંધમાં સન-૧૮૪૯ માં પુસ્તકશાળાનું સ્થાપન ગુજરાતમાં પ્રથમજ અમદાવાદમાં ભદ્રના દરવાજાઉપર થયું. વર્તમાનપત્ર જે આજ કાલ આખી પૃથિવી ઉપરના સુધારાનું મુખ્ય અને મહા બલવાન સાધન ગણાય છે; જે રાજાનોં સબળ શિક્ષક અને પ્રજાની રક્ષક ઢાલ ગણાય છે; જે સ્વતંત્રતાનું અનુપમ વાહન ગણાય છે; અને જેની સત્તા આપણા રાજાના દેશમાં એટલી બધી છે કે તે રાજકર્ત્તાથી પણ શિરોમણી ગણાય છે, તેવું વર્તમાનપત્ર તો નહિ, પણ તેની છાયા ગુજરાતમાં પ્રથમ ફાર્બસ સાહેબથી લોકે દીઠી. એક વારપત્ર (Weekly Paper) પ્રત્યેક બુધવારે ફાર્બસની સહાયતાથી નિસરવા માંડ્યું. તે બુધવારે નિસરતું તેથી ગુજરાતમાં વર્ત-

માન પત્રોને લોકો હજી ખુશ્વારિયાને નામે ઓળખે છે. વિલાયતમાં જેવી સત્તાથી પત્રો પ્રકટ થાય છે, અને જેવો તે પત્રોનો ભાર છે, તેની તુલના કરે એવાં પત્ર હજી પણ આપણા દેશમાં નથી, તો આરંભમાં તો આશાજ શી! તથાપિ પ્રથમ સર્વે બીજ વેરવાં જોઈયે તેમાં એ બીજ વેરવામાંએ ફાર્બસ સાહેબ ચૂકયા ન હતા. વર્તમાન પત્રનો મુખ્ય ધર્મ રાજાને જાગૃત રાખવાનો છે. ફાર્બસસાહેબ રાજવર્ગમાં હતા, પણ જે સમયે વર્તમાનપત્ર લખાવવાનું કામ કરતા, તે સમયે પ્રજાવર્ગમાં આવી રાજાના તેજમાં ન તણાતાં, પોતાનો ધર્મ નિષ્પક્ષપાતથી યથાર્થ રીતે બજાવતા. રાજવર્ગના સર્વે અધિકારિયો ફાર્બસ જેવા ઉદાર હોવા દુર્લભજ. વિલાયતમાં નથી તો આપણા દેશમાં તો આશાજ શાની. વર્તમાનપત્રમાં એક બે વિષય રાજ્યકર્તા ઉંચા અધિકારી વર્ગને પ્રતિકૂલ લાગે એવા આવ્યા. તેની જાગૃત કરે એવી વાસના સદર અદાલતના ન્યાયાધિશોસુધી ગઈ, તેથી તેઓ ચમકયા. તેમણે જાણ્યું કે કોઈ પ્રતાપી સૂત્રધાર પટાંતરમાં છે, તેથી તેમણે તાત્કાલ સર્ક્યુલર કાહાડ્યો કે "સરકારી નોકરે વર્તમાન પત્રના કામથી દૂર રેહેવું" ફાર્બસ સાહબને "કનિષ્ટ સેવા" કેહેવાય છે તેનો અનુભવ તે વેળા યથાર્થ થયો હશે. ફાર્બસને પોતાના મનના માન્યા કામથી દૂર થવું પડ્યું. સોસાઈટીના મંત્રીનું કામ ડાકટર. સીવર્ડને સોંપ્યું. સોસાઇટિયે નિશાળ પણ સ્થાપી હતી. તે નિશાળમાં ડાકટર સીવર્ડે પોતાના એક ઢેડ ચાકરનો છોકરો પોતાની ચીઠી સાથે મોકલ્યો. મેહેતાજિયે ડાકટર પાસે જઈને કહ્યું કે એથી ભારે હાની થશે. બીજા નિશાળિયા ઉઠી જશે. પણ કેટલાક અંગ્રેજો આપણી રીતભાતથી કેવળ અજાણ્યા હોય છે. તેઓ ધીરતા રાખીને માનસિક શાસ્ત્ર શીખ્યાનો ઉપયોગ કરી સામાના મનોભાવ જોવા રેહેતા નથી. પોતાના મતથી વિરુદ્ધ તે ખોટું માની પ્રતિપક્ષીના ઉપર કોપાયમાન થાયછે. ડાકટર સીવર્ડે

તેમજ કર્યું. મેહેતાજીને મૂર્ખ ગણીકાહાડી તેને કાહાડી મુકવાની ધમકી આપી. કોને શરણ જવું તે મેહેતાજી જાણતો હતો. ફાર્બસ સાહેબના ગુણ સર્વના જાણ્યામાં હતા, તેથી તાત્કાલ ત્યાં ગયો. વિવેકી અને *ક્ષમાવાન પુરૂષની બલીહારી છે. મેહેતાજિયે ફાર્બસસાહેબ આગળ માંડીને વાત કરી. અન્યોઅન્યના વિચારથી અજ્ઞાન એવા બન્ને જણ વચ્ચે થયેલી કેવળ તુચ્છ વાર્તાએ ભારે રૂપ ધર્યું છે જાણી, વિચારવાન ફાર્બસ સાહેબને બહુજ હસવું આવ્યું. પછી ડાક્ટર સીવંડના ઊપર એક પત્રિકા લખી તેમાં લખ્યું છે કે ' આ દેશમાં એવું થવાને હજી બસેં વર્ષની અવકાશ જોઈયે, હાલમાં એવું બની શકવાનું નથી.' ઈત્યાદિ લખ્યું તેથી ડા. સીવર્ડનો ક્રોધ શાન્ત થયો.

તા૰ ૨૨ મી નોવેમ્બર સન. ૧૮૪૯ થી તા૰ ૨ જી જાન્યુઆરી સ૰ ૧૮૫૦ સુધી જજ અને સેસ્શનજજનું કામ ફાર્બસસાહેબે અમદાવાદમાં ચલાવ્યું. પછી તા૰ ૧૫ મી એપ્રિલ સન ૧૮૫૦ માં સુરતના આસિસ્ટંટ જજ અને સેસ્શન જજ થયા. ત્યાંસુધી પોતે અમદાવાદ રહ્યા ત્યાંસુધીમાં ત્યાં અત્યુપયોગી વિદ્યા કળાનાં બીજ નાંખી તેનાં અંકુર ફૂટેલાં જોયાં. ગુજરાતની પૃથિવી રસાલ દીઠી. સુરતમાં આવ્યા ત્યાં પણ એ પરોપકારી ગૃહસ્થે પ્રજાને સુખદાતા પ્રયત્ન ચાલતો રાખ્યો. સુરતમાં એક “ સુરત અષ્ટાવીશી સોસાઈટી ” ઉભી કરી પોતે તેના મંત્રી થયા. તે સભાને અંગે વિચાર અને સ્વતંત્રતાનું વાહન જે વર્ત્તમાનપત્ર તે કાહાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. રા. મુકુંદરાય મણિરાય- હાલ વઢવાણમાં એકસ્ટ્રા-આસિસ્ટંટ પોલિટિકલ એજન્ટ *છે તેમને અધિપતિ ઠરાવી “ સુરત સમાચાર” નામનું એક પત્ર પ્રકટ કરાવ્યું. હિતૈષી માતાપિતાદિ સંબંધિયો પોતાનાં બાલકને ઢીંગલાં પુતલાં આપી રમત સાથે સંસારની રીતિ ભાતિમાં પલોટાવવા, શિખવેછે, તેજરીતે ફાર્બસે અમદાવાદ અને સુરતમાં કર્યું. અનુભ-

---

* એ લખ્યા પછી તેઓ સુરતના પ્રિન્સિપાળ સદરઅમીન થયા છે,

વિનાનાં બાલક બહુ ઠોકરો ખાયજ, કેટલાક વાંઝિયા અદેખા લોકોથી પેલાં નિરદોષ બાલકોને સહજ નિર્જીવ પદાર્થથી કલોલ પામતાં જોઈને ખમાય નહિ, તેથી તેમનાઉપર કમળાવાળી ક્રૂર દૃષ્ટિથી જોયાં કરે, અને તેમની અલ્પ ભૂલનો પણ લાભ લઈ તેમને દુઃખી કરવા ધારે, એમાં કાઈ અશ્ચર્ય નથી. તેમની ઝેરી પ્રકૃતિનું એ સ્વાભાવિક ફળછે. સુરતમાં એસમયે એજ પ્રકારે હતું. ફાર્બસ જેવા કોમળ હૃદયના ઉદાર ગૃહસ્થો કેટલાક હતા, તે આપણા દેશિયોને ભવિષ્ય કાળમાં કરતવ્ય કામ ઢીંગલાં પુતળાંથી શીખવવાસારૂ ન્હાની ન્હાની સભાઓ, વર્તમાનપત્રો, પુસ્તકશાળાઓ, નિશાળો આદિ કઢાવતા. કઠોર મનના સ્વાર્થિ પ્રાણિયોને તે ગમતું નહિ. તેથી સુરતમાં બે પક્ષ થયા. દ્વેશી પક્ષવાળા છિદ્રો શોધ્યાં કરતા હતા. તેઓએ 'સુરત સમાચારના' અધિપતિ રા૰ મુકુંદરાયના ઉપર એક તુચ્છ અપરાધ મૂક્યો અને કામ ચલાવ્યું. ફાર્બસ સાહેબ કુલીન હતા. પોતાના આશ્રિતોઉપર મમતા રાખવી એ કુલીન પુરૂષોનો મૂળથીજ સ્વભાવ હોયછે; તેમાં આવેળાતો ધર્મપક્ષ હતો. ફાર્બસસાહેબે સર્વ પ્રકારનો આશ્રય રા૰ મુકુંદરાયને આપ્યો. તેથી તે નિરઅપરાધિ, શિક્ષામાંથી વંચી ગયા. રા૰ મુકુંદરાય પોતાના ઉપકૃત થયેલા હૃદયથી આજ પણ લખેછે કે "તેસમય પ્રમાણે મારાઉપર કામ ચાલ્યું. તે કામ પોતાનાઉપર ચાલતું હોય એવી મિ. ફાર્બસને કાળજી હતી. * * * એરીતની તેમની કાળજીથી આખર સત્ય હતું તે તરી આવ્યું, ને પ્રપંચી અમલદારો વગર અપરાધે કુટી મારવાની પેરવી કરેછે તે ચાલી શકી નહિ."

સુરતમાં 'એન્ડ્રુસ પુસ્તક શાળા' સ્થપાઈ તે પણ ફાર્બસસાહેબના જ પ્રતાપ. એ પ્રકારે સ્વસંબંધના કામ ઉદારતાથી કરતા એટલુંજ નહિ પણ રાજ્યસંબંધનાં કામ પણ પ્રજાને સમજણ આવી અરસ્પરસ રાજા પ્રજાને પ્રીતિ વધે એ રીતે કરતા. શેહેર સુધરાઈ વિષેનો સન ૧૮૫૦ નો ૨૬ મો આક્ટ સુરતમાં ચલાવવા સારૂં સરકારે નિશ્ચય કર્યો. પૂર્વેનાં

રાજ્યની જગાત લેવાની રીતથી લોકો ત્રાશી, અંગ્રેજના રાજ્યમાં નિરાંતમાં બેઠા હતા, તેમણે પાછી જગાતનું નામ સાંભળ્યું એટલે તેઓ બીની ઉઠ્યા, અને કાઉવાઉ કરવા માંડ્યું. ફાર્બસ સાહેબના યોગ્ય સ્વભાવની વાત સરકારના કાન સુધી જઈ પોહોંચી હતી, તેથી કંઈ નવું કામ કરતાં પ્રજાને પ્રસન્ન રાખી કામ કરવા ફાર્બસ જેવો બીજો યોગ્ય અધિકારી મળવો દુર્લભ છે, એવું સમજી સન ૧૮૫૧ માં ફાર્બસસાહેબનેજ એ શેહેર સુધારાઈના અધિકારી નીમ્યા. તેઓએ યથાર્થ રીતે કામ કર્યું. ક. દલપતરામ તથા રા. દુર્ગારામ મેહેતાજીને એ ધારાનો આશય સમજાવી, બીજા લોકોને સમજુત આપવાનું કામ સોંપ્યું. પોતે પણ તેમની સાથે જઈ, શેરિયે શેરિયે ઉભા રહી, લોકોને સમજાવતા. સત્કારપૂર્વક મધુર વચનથી લોકોના મનમાંથી ભયનો ભાર જતો રેહેતો અને તેમના મનનું સમાધાન થતું. કેટલાક અવિચારી અજ્ઞાની લોકો વગર સમજે ધુંધાટ કરી મૂકતા, અને ગમે તે ગમે તે બકતા, પણ તેથી મહાન્ મનના ફાર્બસને કદિ કોપ ચડતો નહિ, એટલુંજ નહિ પણ ઉલટા પોતે હસતા અને અજ્ઞાનિયોઉપર વિશેષ કૃપા દૃષ્ટિથી જોતા હતા. એક રાજ્યાધિકારીની આવી સારી વર્તણુંકથી, પ્રજાની રાજા ઉપર કેટલી ભક્તિ અને કેટલો વિશ્વાસ થાયછે, તે સહજ સમજાશે. સુરતના લોકોએ ખુશીથી અભિપ્રાય આપ્યા કે અમારા નગરમાં એ ધારો ચલાવો. વિરૂદ્ધ બોલી તોફાન કરી હાંશી કરવાને આવેલા અજ્ઞાની લોકો પણ પોતાનો ધારેલો હેતુ ભુલી જઈ, પાછા વલતાં બોલતા કે 'આતો સાહેબ કંઈ અવરજ છે. એમના જેવું તો અમે કોઈ માણસ દીઠું નથી. આતો પ્રજાના માબાપ જેવા છે.' એ પ્રમાણે પ્રજા રાજી રહીઃ અને રાજા પણ પ્રસન્ન થયા. તારીખ ૩ જી જુલાઈ સન ૧૮૫૧ નં. ૨૨૭૧ નો એક પત્ર લખી સરકારે પણ ફાર્બસ સાહેબનો, એ સૂક્ષ્મ કામ ઉત્તમ રીતે કરી, આખા પશ્ચિમ પ્રાન્તમાં પ્રથમજ સુરતમાં એ ધારો લાગુ કર્યો માટે, ભારી આભાર માન્યો.

તા૰ ૧ લી મે સ૰ ૧૮૫૧ માં અમદાવાદના પેહેલા આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર અને માજીસ્ટ્રેટ નીમાયા; અને તેજ વર્ષના જુલાઈ માસમાં ધોલકા અને વિરમગામ એ બે પ્રગણાં એમને સ્વાધીન થયાં, પછી સન ૧૮૫૨ ના આગસ્ટ માસમાં મહીકાંઠાના પોલિટિકલ એજન્ટની જગ્યો ફાર્બસને મળી. સન ૧૮૫૩ ના જુનમાસમાં અમદાવાદના આક્ટિંગ જજ્જ અને સેસ્શન જજ્જ ઠર્યા.

અમદાવાદમાં પ્રથમ પગ મૂકયો ત્યાંથીજ હસ્તલિખિત ગ્રંથનો શોધ ચાલુ હતો. પ્રાકૃત મહા કવિ ચંદનો પૃથ્વિરાજરાસ મળવો દુર્લભ હતો. તેનેવાસ્તે સાણુંદ, વિજાપૂર આદિ ગામોમાં ઘણી શોધ કરાવી. જ્યાં તે છે, એવા સમાચાર સાંભળતા ત્યાં માણસો મોકલતા પણ કહિંથી આખુ પુસ્તક હાથમાં આવ્યું નહિ. મુંબઈની-રોયલ-એશિયાટિક સોસાઈટીની શાખામાં એ પુસ્તક છે એવું સાંભળ્યાથી ત્યાંનું પુસ્તક પણ મંગાવ્યું. તે પણ સંપૂર્ણ નહોતું. પછી સાંભળવામાં આવ્યું કે બુંદીકોટાના રાજાપાસે એ પૃથ્વિરાજરાસનું આખું પુસ્તકછે તેથી ત્યાંના રેસિડેન્ટની વગ પોહોંચાડી તે પુસ્તક મહાપ્રયત્નથી મંગાવ્યું. તે પુસ્તક પણ આર્ધું આવ્યું. તેની પ્રત ઊતરાવી. તે આખું પુસ્તક આશરે એંશી હજાર સ્લોક પૂરછે. પુસ્તક મંગાવતાં રૂ ૧૧૦) તો માત્ર ટપાલ ખર્ચના થયા. એ દુર્લભ ગ્રંથ ઘણાં નાણાં ખરચી લખાવી લીધોછે. તે હાલ મુંબઈમાં "ફાર્બસ ગુજરાતીસભાના" સ્વાધીનમાં મુંબઈના પુરાલયમાં (ટાઉન હાલમાં) છે.

બીજાં પણ સંસ્કૃત, ગુજરાતી અને ઇંગ્રીજ ભાષાનાં પુસ્તકોનો શોધ અને સંગ્રહ કરવા ઘણો શ્રમ લીધો જણાયછે. આપણા અજ્ઞાની લોકો પોતાની સમૃદ્ધિનો ઉપભોગ કરી શકતાએ નથી, અને તેના ભોગીને ઉપભોગ કરવા દેતાએ નથી. પોતાના પૂર્વજોએ અમૂલ્ય પુસ્તકો ગુંથ્યાં હોય, કે સંગર્‍યાં હોય, તેનો નાશ થઈ જાય તે હા, પણ તેનો કોઈ ઉદ્ધાર કરનાર પુરૂષ મળે, ને તેને પ્રકાશમાં લાવ વાનું કેહે,

તો તે મૂર્ખાંઓ માને નહિ. ફાર્બસસાહેબ પુસ્તકનું નામ જાણે, અને તે ઉપયોગનુંછે એવું તેને લાગે, એટલે તેના સંગ્રહસારૂ અનેક યુક્તિયો અને પ્રયત્ન કરતા, વગલગાડતા, ધન આપતા, અને પોતે જાતે સામાને ઘેર જઈ યાચના કરતા, પણ ધારેલું પુસ્તક મેળવતા. પાટણમાં પુસ્તકોના ભવ્ય ભંડારછે એવું તેમના જાણવામાં હતું. તેમાંથી પુસ્તકો મંગાવવા બહુ ઉપાય કર્સ્યા, પણ તે નિષ્ફળ થયા ત્યારે પોતે પિંડે ત્યાં ગયા; શોધ કરતાં પુનમિયા ગચ્છ અને સાગર ગચ્છના બે અપાશરા મુખ્ય જણાયા. સાહેબ પોતે છડી અસ્વારિયે અપાશરાના શ્રીપુજ્યપાસે ગયા. નમ્રતા અને અમૃત જેવાં મધુર વચનથી શું અસાધ્યછે ? સાહેબને ખુરશી આપવા માંડી પણ દેવસ્થાનને માન આપી ખુરશિયે નાબેસતાં એક ચાકળાઉપર લાંબે પગે બેઠા; સાહેબે શ્રીપુજ્યોને વસ્ત્ર આપ્યાં અને મધુર વાણીથી તેમને રૂચે એવી વાતો કરી. બન્ને ઉપાશરાના શ્રીપૂજ્યો પ્રસન્ન થઈ ગયા. પછી સાહેબે પુસ્તકોનાં નામની ટીપ માગી. તેમણે એક ડાબલાનાં પુસ્તકોની ટીપ આપી, તેમાં આશરે ૫૦૦ પુસ્તકોનાં નામ હતાં. પુસ્તકો બહુ ઉપયોગી હતાં, પણ સાહેબે જાણ્યું કે વધારે માગીશ તો લોભ જેવું લાગશે, તેથી અત્યુપયોગી દ્વાશ્રય નામનું પુસ્તક માત્ર માગ્યું. શ્રીપૂજ્યોએ આનાકાની તો કરી, પણ અંતે લખાવી લેવા દેવાની હા કહી. તે પ્રમાણે અપાશરામાં લેખ્યક બેસારી ઉતારી લેવરાવ્યું. તે એક સાગરગચ્છના અપાશરામાંજ માત્ર ૩૫૦૦૦ પુસ્તકો છે ! અરે ભરતખંડની અમર કીર્તિકર અમુલ્ય ધન સરસ્વતિ ! તારી દશા આવી હોવીના જોઈયે. પણ કોણ જાણે કિયા જન્મનાં પાપ તને નડતાં હશે ! તેં વચ્ચે અમને છેહ દીધો, તે પાપ કદિ નડતું હોયતો અમે ઈશ્વરની ત્રાતાશક્તિપાસે અંતઃકરણથી માગિયે છિયે કે તે પાપમાંથી તને તે તત્કાળ મુકત કરો; અને તને પ્રકટ કરનારનાજ વંશમાં કુલદીપક પુત્રો થાઓ ; અને તને તે બંધન મુક્ત કરી સત્વર પ્રકાશમાં લાવો. તથાસ્તુ.

પાટણમાં બીજા પુસ્તક ભંડાર છે તેપણ સાહેબે જોયા હતા. સર્વ કરતાં એક મહાન ભવ્ય અને અસંખ્ય પુસ્તકનો ભંડાર જયપુરના રાજદ્વારમાં છે—જે જયપુરમાં આર્યવંશના રાજા પૂર્વેથી અદ્યાપિ પર્યંત એક ક્રમે રાજ્ય કરેછે, જે જયપુરના પૂર્વેના રાજા વિદ્યાના પ્રેમી અને લોભી હતા,જે જયપૂરમાં સરસ્વતિના શત્રુ મુસલમાનોથી કદિ અવાયું નથી,એટલે પુસ્તકોનો નાશપણ થયો નથી, તે જયપૂરના રાજદ્વારમાનો પુસ્તકભંડાર, અને તેવાજ કાશમીરઅને નેપાળના પુસ્તક ભંડાર મિ૰ફાર્બસના જોવામાં આવ્યા હોય એવું લાગતું નથી. બાકી ગુજરાતમાં ખંભાત, વડોદરા અને અમદાવાદના ભંડારો થોડા ઘણા સાહેબે જોયા હોય એમ લાગે છે. તેમણે મુખ્ય કરીને ઈતિહાસ સંબંધી પુસ્તકોનો પોતાની પાસે સંગ્રહ કર્યો છે. તેમાં પ્રબંધચિંતા મણી, ભોજપ્રબંધ, પૃથિરાજરાસ, કુમારપાલરાસ, દ્વાશ્રય, રત્નમાળા, પ્રવીણ સાગર, જગદેવપરમાર, બાળીવિલાસ, શ્રીપાળરાસ, કેસરરાસ, હમીર પ્રબંધ, આદિ મુખ્ય છે. તે સઘળાને વાંચી તેનો રાસમાળામાં સારો ઉપયોગ કર્યો છે.

અમુક જીર્ણ અને છિન્ન ભિન્ન થઈ ગયેલાં સ્થાન, અથવા રીત ભાત અને 'સાપ જઈ રહેલા શેયડા' સાહેબના જોવામાં આવતા કે, તત્કાલ એક કવિના જેટલી કલ્પનાઓ તેના મનમાં ઉત્પન્ન થતી, અને ભારે ઉત્કંઠાથી તેનો મહિમા શોધી કાહાડવા પાછળ મંડતા. શિલ્પ કળામાં પોતે પ્રથમ અભ્યાસ કરેલો તેથી પ્રવીણ હતા. કોઇ પણ દેશના પૂર્વેના મહિમાને તત્કાળ દર્શાવનાર શિલ્પકલા જેવાં બીજાં સૂચક ચિન્હ ઓછાં છે. નાશ કરવો એમાંજ કીર્તિ છે એવું સમજેલા અવિચારીજ્વાળામુખી પર્વત જેવા મુસલમાનો, જેમાંના ખલીફ઼ ઓમરે ટાલોમીનું પુસ્તકાલય બાળી મૂકી આખા જગતના ઈતિહાસને ભારે હાની કરી છે, અને અનેક વિદ્યા કળાનો નાશ કર્યો છે, તે હજી ૧૨૪૦ વર્ષેપણ આપણે વિસારી મૂકાતો નથી, તેમાંના મુસલમાનોએ આ ભરતખંડનું પણ ઓછું સત્યાનાશ વાળ્યું નથી. નાશતો જેનો

પરછાયોજ એવા મુસલમાનોના ત્રાસદાયક ઝપાટામાંથી મરણ તુલ્ય થઇ વંચી ગયેલાં, કોઈ કોઈ ખંડિત ચિન્હો પણ, વિચારવાનોને, આર્ય લોકોની ગત કીર્તિ અને મહિમાનાં અનુમાન કરાવવાને પરીપૂર્ણ લાગ્યાં છે. કુલીન કરનલ ટાડ અને ફાર્બસના ગ્રંથવાંચ્યેથી ઉપર લખેલી વાતની સત્યતા સહજ ધ્યાનમાં આવશે. ફાર્બસ સાહેબે સિદ્ધ-પૂર, અણુહિલપૂર, પાલીટાણા, આબુ આદિ સ્થળોએ સ્વતઃ જઈને ત્યાંનાં ભવ્ય ખંડેરો, કીર્ત્તિ સ્તંભો, દેવાલયો, જળાશયો આદિ નિરખી જોયાં હતાં. પોતે ચિત્રકળામાં પણ પ્રવીણ હતા. પોતાને હાથે કેટલાંક ચમત્કારિક સ્થળોનાં ચિત્ર ચિત્રી લઈને રાસમાળામાં મૂકેલાં છે. એવાં રમણિક સ્થળે જોવાજતા ત્યાં કોઈનું મન દુઃખાવતા નહિ. પોતાના બૂટ કાહાડી જ્યાં સુધી જવાનો બાધ ના હોય ત્યાં સુધીજ જતા. અને તેપણ સામાની આજ્ઞા લઇને. જે જે સ્થળ જોતા તેના સંબંધી જે દં-તકથા ચાલતી હોય તે, અને કંઈ તેનું મહાત્મ્ય લખાયલું હોય તો તે-નો શોધ કરતા, અને તેમાંથી ઉપયોગનો સાર કાહાડતા. સાહેબનો સ્વભાવ હાસ્યવિનોદી પણ હતો. એક સમયે પંચાસરા પાર્શ્વનાથમાં વનરાજની મૂર્ત્તિ જોવા પોતે ગયા હતા. ત્યાં એક હીરજી નામે ઘરડો ભાટ સાહેબની કીર્ત્તિ સાંભલી એક પુસ્તક લઈ ભેટ કરવા આવ્યો, અ-ને કહ્યું કે ' એકવાર ગાયકવાડને અમારા વૃદ્ધે એક જુનું સરસ પુસ્તક દેખાડ્યું હતું, તેથી સરકારે ખુશી થઈ એક ગામ બખશીસ આપ્યું છે. તો અંગ્રેજ તો મ્હોટો રાજાછે, માટે અમને એથી કંઈ વધારે આશાછે' સાહેબને આવાત સાંભળી બહુ હસવું આવ્યું. પછી ક० દલપત્ત રામ-ને કહ્યું કે હનુમાન નાટકની વાત એ બારોટને તમે સંભાલાવો. કે— એક સમયે નાટકમાં હનુમાનનો વેષ આવ્યો. તેને એક માણસે કહ્યું કે " ઓ હનુમાન બાપજી ! તમે મને બાયડી મેલવી આપો તો હું ત-મને તેળ સિંદુર ચડાવું. " હનુમાન કેહેછે કે—" તને પરણાવવા મારી પાસે સ્ત્રી હોય તો હુંજ કુંવારો રહું ! " સાહેબે પેલા બારોટને કહ્યું કે

'ભાઈ! તમને ગામ આપવાની મારી શક્તિ હોત તો હુંજ ચાકરી શા-વાસ્તે કરત!'

પ્રવાસમાં પગે ચાલવાનો સાહેબને શોક હતો. પાસે એક નકશો, નાણાંની કોથલી, પીસ્તોલ અને એક લાકડી રાખતા. માર્ગમાં ભાત ભાતના વટેમાર્ગુઓ મળે તેની સાથે, એક સાધારણ મનુષ્યની પેઠે, વાતો કરતા, અને તેમને સર્વ સમાચાર પૂછી લેતા; તેથી તેમની રીતિ ભાતિ, તેમના અંતરના અનેક મનોભાવ, તેમની ધારણાઓ, તેમના દુઃખ સુખની વાતો, તેમના સરકાર વિષેના વિચાર કેવાછે તે, એ આદિ અનેક વિષયો સ્પષ્ટ રીતે જાણવામાં આવતા. કોઈ અનાથ દરિદ્રી વટેમાર્ગુ હોય તો તેને પેલી કોથલીથી સહાય કરતા; અણસમજુને સમજણ આપી તેના મનનુ સમાધાન કરતા; અને નિર્બલને સ્વબળની સહાય આપતા. એક સમયે વનવગડામાં એક બાઈ ભાર ઉચકી જતી હતી. તે બહુ થાકી ગઈ હતી, પણ તેનો ભાર ઉતરાવનાર એક ઈશ્વરવિના કોઈ નમળે. ફાર્બસે તેને દીઠી. તેનીપાસે પોતે ગયા. અને પોતાને હાથે તેનો ભાર ઊતાર્યો. આ વાતતો સાધારણછે, પણ એ લક્ષણ કેવું સર્વોત્તમ અંતઃકરણ દર્શાવેછે, તે વાંચનારેજ વિચારી લેવું. માયાળુ સ્વભાવનાં મનુષ્યનો એકપળવાર સમાગમ થયો હોય તો તે વર્ષ સુધી વિસરતો નથી, તો જેને, માયાળુ સ્વભાવ મિશ્રિત અનેક સદ્‌ગુણવાન ફાર્બસનો સમાગમ ઘણાં વર્ષ રહ્યો હોય, તેની શી વાત કેહેવી! ફાર્બસનીસાથે અનેક પ્રકારના સંબંધમાં આવેલા અનેક લોકોને મળવાનું બની શક્યુંછે, તેને મુખેથી ફાર્બસની સ્તુતિવિના બીજુ કશું કાને પડ્યું નથી. ફાર્બસના પરિચયવાળાં સર્વે મનુષ્યો એક સ્વરે તેના ગુણ ગાયછે. ધન્યછે ફાર્બસના જિવતરને! તારા જેવો બીજો ભાગ્યશાલી નર કિયો! કહ્યુંછે કે —

જબ તુમ આયે જગતમેં, લોક હસે તુમ રોય;
ઐસી કરણી કરચલો, આપ હસે જગ રોય.

ફાર્બસ સંબંધમાં એવુંજ થયુંછે. ફાર્બસના મરણ પછી તેનું નામ અને ગુણ સંભારીને અશ્રુપાત રૂપી અવાચ્ય પરંતુ ચીત્તવેધક શબ્દથી ગુણ ગાતા, પ્રત્યક્ષ, કેટલાક ગૃહસ્થોને દીઠાછે. અને ફાર્બસ અન્ય દેહમાં લોકનું કલ્યાણ કર્યાથી થતા સંતોષના અકલ સુખથી, હસતો હશે.

મહીકાંઠાના પોલિટિકલ એજન્ટ પોતે હતા તેવામાં રાજકુંવરોને વિદ્યાભ્યાસ કરાવવો, એ બહુ અગત્યની વાત તેમણે પ્રથમ લક્ષમાં લીધી. સાદરામાં એક નિશાળ સ્થાપી. તે અદ્યાપિ " ફાર્બસ શાળા " નામે પ્રસિદ્ધછે.

સન ૧૮૫૨ માં સાહેબની અસ્વારી ઇડર ગઈ. ઈડરના રજપૂત રાજાઓ પૂર્વે મહા પ્રતાપી અને યશ કીર્ત્તિના ભૂખ્યા હતા. તેઓ કવિયોના લાડ પાલનારા હતા. તેમણે પોતાના રાજ્યનો અર્ધો ભાગતો કવિયોને ત્યાગ (દાન) માં આપ્યો હતો. આ વાત સાહેબના જાણ્યામાં આવી; તે ઉપરથી કવિયોનો મેળો કરવાનું એ યોગ્ય સ્થાન જાણી ત્યાં કવિમેળો કર્યો. જસવંતસિંહ મહારાજા પાસે કવિયોને પત્ર લખાવી તેડાવ્યા. તેમની કવિતા પોતે સાંભલતા. તેમાંથી પોતાને ઉપયોગની વાત તારવી કાહાડતા. પોતાની શક્તિને અનુસરી કવિયોની યોગ્યતાપ્રમાણે તેમને શિરપાવ આપી વિદાય કરતા; પણ તેમને નમ્રતાપૂર્વક કેહેતા કે " હું તમને તમારા ગુણ પ્રમાણે આપી શકતો નથી" ફાર્બસનો સ્વભાવ દયાળુ પણ બહુ હતો. તે ખરો ધર્માત્મા હતો. પોતાના આયપતમાંથી ધર્માદાય કાહાડવાનો આપણા લોકમાં ચાલછે, તે ચાલ ફાર્બસે પકડ્યો હતો. એક સમયે પ્રવાસ કરતાં દાંતામાં આવી પોહોંચ્યા. ત્યાં એક તીર્થવાસી બ્રાહ્મણ સાંજની વેળાએ આવી આખા ગામમાં ફર્યો, પણ અન્ન મલ્યું નહિ, તેથી નિરાશ થઈ એક બાગમાં ગયો. ત્યાં પડ્યો પડ્યો પોકાર કરતો હતો કે 'ભલા ભગવાન ! તેં શું ધાર્યું છે ! આખા ગામમાં કોઈ દયાળુ દાતાર ન મળે ! ભર વસ્તીમાં મારે ભુખ્યાં

આફોટવા કાળ ! કોઈ ઇશ્વરનો બાલ નહિ હોય ' ઇ૦ કહી નિશ્વાસ નાખતો અંતરમાં ઈશ્વરને નિર્દય માનવા લાગ્યો. પણ ઈશ્વરના બાલ નીકળ્યા. ફાર્બસને કાને તેના શબ્દો પડતાંજ તેણે ઈશ્વરનો મહિમા રાખ્યો. અંતરીક્ષથી ઉતરે એમ ક૦ દલપતરામને મોકલીને તેને પાકુ સાકરનું શીધું અપાવ્યું; પછી ત્યાં સદાવ્રત બાંધ્યું. જે કોઈ અનાથ—હિંદુ, મુસલમાન કે પછી ગમેતે આવે તેને ઘી સાકર સાથે પાકુ શીધુ ફાર્બસના સદાવ્રતમાંથી મળતું.

શુભ કામોમાં ફાર્બસનો બધો પગાર ખરચાતો હતો એટલુંજ નહિ પણ ઉલટા વિલાયતથી રૂપિયા મંગાવવા પડતા, એવા ઉદાર મનથી તે ખરચ કરતો. દાંતેથી અંબામાતાએ જઈ આબુજી ગયા. આબુજીના શાન્ત, શીતલ અને ઈશ્વિર લીલાથી ભરપૂર પર્વત નિરખી, અમદાવાદભણી આવવાસારૂ દાંતામાં આવ્યા. સાહેબની અમદાવાદ બદલી થઈ તેથી આખો મહીકાંઠો ખેદ પામ્યો. જેણે વાઘ મારેલો એવો કઠિણ કાળજાનો એક ફતેહખાન નામે સીપાઈ હતો, તેની આંખમાંથી પણ સાહેબના વિયોગથી ચોધાર આંસુ વર્ષ્યાં, તો બીજા મનુષ્યોવિષે તો કેહેવુંજ શું ! રાજાથી તે એક રંકસુધી સર્વેને સમાનરીતે ફાર્બસના સ્નેહેસુખી કરયા હતા, તે સઘળા તેના વિયોગથી ભારે દુઃખી થયા.

સન ૧૮૫૩ ના જુન માસમાં અમદાવાદના ન્યાયાધીશ થયા. ત્યાં પોતાનું કામ કોમળ અને સૂક્ષ્મ દૃષ્ટીથી (પણ જોઇયે તે કરતાં જરા વધારે વિશ્વાસ કાર્યભારિયો ઉપર રાખી) ચલાવી સર્વને ન્યાય આપતા એતો પ્રસિદ્ધ છે.

ગુજરાતના મહિમાનો ઉદ્ધાર કરવાના હેતુથી, પોતે તેનાં અનેક માર્ગેથી સાધન સંપાદન કરતા હતા, તે આપણા જાણવામાં ઉપર આવ્યુંછે. તે સર્વ સામગ્રી સાથે લઈ તા૦ ૨૮ મી માર્ચ સન ૧૮૫૪ માં યુરોપ સિધાવ્યા. ગુજરાતથી તેનું તન દૂર યૂરોપ ગયું પણ તેનું મન ગુજરાતમાંજ હતું. ત્યાં રહીને પણ ગુજરાતનીજ સેવા કરયાં કરી. ' રાસમાળા'

નામનું સુંદર પુસ્તક ત્યાં રચ્યું ' ઈસ્ટઈન્ડિયા કમ્પની ' ની ' કોર્ટઆવ-ડરેકૂટર' માં આ દેશને લગતાં લખત પત્રો હતાં, તે અતિ શ્રમ વેઠી વાંચી તેમાંનો આ દેશને લગતો સાર કાહાડી, રાસમાળાનું પુસ્તક સર્વ રીતે પ-રિપૂર્ણ કરયું. તે સન ૧૮૫૬ માં બે ભાગમાં લંડનમાં રિચર્ડસન બ્રધર્સ-ના મુદ્રાયંત્રમાં સુંદર મુદ્રાંકિત કરાવી સચિત્ર પ્રસિદ્ધ કરયું. એ પુસ્તકના ઉપર વિલાયતનાં પત્રોએ અને હિંદુસ્થાનનાં પત્રોએ* તથા બીજા કેટલાક સંભાવિત વિદ્વાન પુરૂષોએ+ બહુ સારા અભિપ્રાય આપ્યાછે. સ્થળસંકો ચને લીધે તેનો અત્રે સમાવેશ કરી શકાતો નથી. અને તેમ કરવાની અગત્ય પણ જણાતી નથી, કારણ કે જે સારૂંજ છે તેને સમત્તિની અગત્ય બહુ રેહેતી નથી. એક કવિ કેહેછે ' કે—

" કવિતાને કસ્તુરી તે સાક્ષી વિના સિદ્ધ થાય "

એ સત્ય છે. રાસમાળા વાંચેથી તેના ગુણો રસજ્ઞોને તાત્કાળ જણા-શેજ. રાસમાળામાં પોતાની બન્ને પ્રકારની કલમથી (ચિત્રની અને લેખનની) ગુજરાત ઉપર પ્રકાશ નાંખ્યો છે. ટાડની પેઠે ગુજરાષ્ટ્ર-નો પ્રાચીનકાળનો મહિમા ભરેલો ઉત્કર્ષ, અને અર્વાચીન કાળની તેની પતિત દશા એ ઉભયનો વિલક્ષણ વિરોધ જોતાં, તેના મનમાં અનુ-કંપા પ્રકટ થઈ, તેથી રસે ભિજાયળા નર્મ હૃદયે, તેણે કોઈ કોઈ પ્રસંગે જે ગુજરાતના ગુણ ગાઈ તેનો જિર્ણોદ્ધાર કરયો છે, તે આખા ગુજરાતી મંડલને ઉપકારી કરવાને પરિપૂર્ણ છે.

સ્વદેશના નિર્બંધ સ્વચ્છ અને શીતળ વાતાવરણમાં પોણાત્રણ વર્ષ સફળ કરી પાછા સન ૧૮૫૬ ના નવેંબર માસમાં અત્રે પધાર્યા. તા૦ ૧૦ મી જાન્યુઆરી સન ૧૮૫૭ માં સુરતના ન્યાયાધિશ થયા અને એ-

---

* Overland Mail. The Athenæum. The Daily News. The Saturday Review. The Calcutta Review. &c.

\+ The Director of Public Instruction. Sir. H. M. Lawrence K. C. B. Dr. Wilson. Lord Elphinstone. &c.

ક માસની અંદર પાછા સરકારના પ્રતિપુરૂષ (એજન્ટ) થયા. ફ્રાર્બ-સની તીવ્ર બુદ્ધિ અને ન્યાય કરવામાં તેનો વિવેક જોઈ, સરકારને તેમના ઉપર એટલો બધો વિશ્વાસ આવી ગયો હતો કે, કોઈ પણ કઠિણ કામ હોય તો તે ફ્રાર્બસને સ્વાધીન કરવામાં આવતું. સન ૧૮૫૭ ના મે માસમાં ભરૂચના મુસલમાનો અને પારસિયો વચ્ચે જે મ્હોટો-કલહ થયો હતો, તેમાંના અપરાધિયોનો નિર્ણય કરવા મિ. ફ્રાર્બસને નિયમ્યા. તે કામ કરતાં જરા અધિરતા અને ઉતાવળ થઈ હતી, તોપણ તેમણે એવી સારી રીતે દૂર અને દીર્ઘ દૃષ્ટિથી અને વિવેકથી સત્ય શોધી, નિરપરાધી અને અપરાધિયોને વિણી કાહાડ્યા કે સર્વને આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને કોઈ પક્ષવાળાને અન્યાય થયો એવું કેહેવા વેળા રહી નહિ. તેણે સન ૧૮૫૭ ના આગસ્ટમાં કામ ચલાવી તેજ માસમાં પૂરૂં કર્યું. એ ભારે કામ સારૂ મારિસના ‘ સદર અદાલતના ફેંસલાના ’ આઠમા ભાગના પૃષ્ઠ ૪૧૬ મે લખે છેકે—

“ એ કામમાં કરેલી પરીક્ષા (તપાસ) મિ. ફ્રાર્બસને એટલી બધી માનદ છે કે તેની અનિયમિત પ્રશંસા કોરટ (સદરઅદાલત) કરી શકતી નથી તેથી વિશેષ ખેદ પામે છે. ”

કોઈનું કલ્યાણ કરવું તે અનેક પ્રકારે થાય છે. તેમાં મુખ્ય બે છે. પરોક્ષ, અને અપરોક્ષ અથવા પ્રત્યક્ષ. આપણે ઉપર જે વાત જાણી તે ફ્રાર્બસે આપણું પ્રત્યક્ષ કલ્યાણ કર્યું તેની છે. સ્વાર્થ રહિત ઉત્તમ પ્રકૃતિના પુરૂષોનો, પરોક્ષ કલ્યાણ કરવું, એ પણ એક સ્વભાવજ હોય છે. પરોક્ષ કલ્યાણ એ ધર્માત્માઓના હૃદયઉપર બેસતાં પુષ્પ છે. તેની સુગંધ બહુ વિસ્તરે છે અને તેનાં ફળ પણ અમુલ્ય થાય છે.

ફ્રાર્બસે આપણા ઉપર પરોક્ષ કલ્યાણ કરવામાં પણ ન્યૂન રાખી નથી; અને તેપણ એવા અવસરે કે જેનું મૂલ થાય નહિ. સન ૧૮૫૭ ના વર્ષમાં બળવો થયો. તે વેળા અંગ્રેજ નામે દેશી લોકને ધિઃકારવા લાગ્યા. દેશિયોનાં મન દુઃખાય એવાં લખાણ લખી અત્રેના તથા યુરોપના લો-

કના મનમાં સર્વ દેશિયો વિષે નીચા અભિપ્રાય કરાવવા મંડ્યા. એ-વા અંગ્રેજોએ દેશિયોને મહાઘાતકી પ્રાણી જેવા વિરૂપ ચિત્રી, તેમના ઉપર સારા લોકોનો ધિઃકાર અને ક્રોધ થાય એવું કરવા માં-ડ્યું. બરછીની અણીકરતાં કલમની અણી કોઈ કોઈ વેળા વિશેષ બળવાન જણાઈ છે, અને તોપોના ધડાકા કરતાં વિચારના ધડાકા બહુ દૂર દેશ જઈ પોહોંચ્યા છે, અને ભારે રોળ વાળી દીધો છે. બળ-વાનો સમય પણ તેવોજ હતો. નિપરાધી દેશિયોને શસ્ત્રઅસ્ત્રથી બળ-વાની વેળા જેટલી હાની થતી, તેના કરતાં સહસ્ર ઘણી અધિક હાની વર્તમાનપત્રોમાં લખનારા કરી શકતા. તે સમયે પ્રાર્બસે આપણો પક્ષ પક-ડ્યો હતો, એ થોડાનાજ જાણ્યામાં હશે. પોતે તે વેળા ગુજરાતમાં હતા. ચોપાસથી, દેશિયો કુભાંડીછે, દેશિયો ઘાતકીછે, દેશિયો કોઈ પ્રકારનો વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય નથી, દેશિયોને પશુ જેવા ગણી તેપ્રમાણે તેમના પ્રત્યે વર્ત્તવું જોઈયે ઈત્યાદિ, એવા અવિચારનાં શબ્દોની ગર્જનાઓ-નો ઘોર, સેતુબંધ રામેશ્વરથી તે હરદ્વારસુધી, અને જગન્નાથજીથી તે દ્વા-રિકાંસુધી, પથરાઈ રહ્યો હતો. તેને ભેદીને સત્ય દર્શાવવાને વિરલા વીરા શક્તિવાન હતા. પરંતુ તે થોડાએ ધર્મપક્ષની ઢાલથી ઘણુંજ કર્યુંછે. તેમાં કલકત્તામાં હિંદુ પેટ્રિઅટવાળો હરિશ્ચંદ્ર, મુંબઈમાં ટાઈમ્સનો એક લખનાર આદિ હતા. પ્રાર્બસે તે સમયે પ્રત્યક્ષ નહિ પણ પરોક્ષ-રીતે આપણા દેશની સારી સેવા કરીછે. જેણે અન્યાય કરચો હોય છે, તેને એવા કોઈ અસાધારણ સમયમાં ભારે ભય રેહેછે. પેલા પોતેજ કરે-લા અન્યાય તે સમયે ભયનો વેશ ધરી બેસેછે; અને તેને બીવરાવેછે. પ્રાર્બસે ન્યાય અને લોકનું કલ્યાણજ કર્યાં કર્યું હતું, તેથી એવા ભયંકર સમયમાં તેનું મન સદા નિર્ભય રેહેતું હતું. પોતાના બીજા અંગ્રેજ મિત્રોને પત્રદ્વારાયે અભય રેહેવાનું કારણ સહિત લખી તેમની ચિંતા ઓછી કરાવતા. એ રીતે પોતાના અનુભવથી તેમના મનનું સમાધાન કરી ઘણા અંગ્રેજોને અને તેમની સુકુમાર સ્ત્રિયોને અકારણ ભયના ભારે

દુઃખથી મુક્ત કર્યાછે. એક મિત્રને લખેછે કે “ આપણમાંના કેટલાક જો પણ નિરર્થક ભયભિત થઇ રેહેછે; જે લોકોને ગયાં ત્રીશ વર્ષમાં શું શું થયુંછે તેની ખબર નથી તેઓને ગાયકવાડનો, રજપૂત રાજાઓનો અને સર્વ કોઈનો વિશ્વાસ આવતો નથી. તોપણ અમે નિર્ભય સ્વસ્થ છિયે ” આવી અનેક રીતે રાજ્યકર્ત્તા લોકની પ્રજા ઉપરથી પ્રીતિ ના તૂટે એવું કરયું. તેથી ભારે બલવાના સમયમાં ગુજરાતમાં શાન્તિ રહી હતી. ફાર્બસ જેવા સદ્ગૃહસ્થોના સદ્ગુણ અને વિવેકથી રાજા પ્રજાનો સંબંધ ગુજરાતમાં સજ્જડ રહ્યો એવું સરકારને પણ લાગ્યું, તેથી ફાર્બસને એક પત્ર લખી સરકારે ઉપકાર માન્યોછે.

“ત્રૈમાસિક વર્તિક પત્ર” (Bombay Quarterly Review) જેવા મહા સબળ સત્તાવાન સાધનવડે તેવા સમયમાં દેશિયોની પક્ષમાં ઉભા રહી ફાર્બસે સહાયતા આપીછે. તેથી એકલા હિંદુસ્થાનમાં નહિ પણ આખા યુરોપમાં, દેશિયોને લાભ થાય એવી રીતે, વિદ્વાન પુરૂષોને દેશિયોના પક્ષમાં ખેંચવા તેણે યત્ન કર્યોછે. “ મુંબઈ ત્રૈમાસિક વાર્તિક પત્ર”ના દશમા અંકમાં ‘હિંદુસ્થાનનું કલાકૌશલ્ય’ ‘Indian Architecture’ ઉપર વાર્ત્તિક લખ્યુંછે. તે એવા હેતુથી કે, ગુજરાતનો મહિમા તેનાં બાંધકામોનાં ખંડિત ચિન્હથી પોતે જાણ્યો, તેજ રીતે આખા ભરતખંડનો મહિમા તેનાં અલૌકિક કળાકૌશલ્યનાં પ્રાચીન ચિન્હથી, આખું જગત જાણે; અને તેનો મહિમા અને તેની કુલીનતા જાણી તેનાઉપર અનુકંપા આણી પ્રીતિ કરે. કલ્યાણ કરવું એતો પછી પ્રીતિનું અનીવાર્ય ફળછેજ.

તેજ પુસ્તકના સન૧૮૫૭ના જુલાઈ માસવાળા ૧૧ મા અંકમાં સર જાહ્ન માલ્કોમ જેવા એક હિતકારી ગવર્નરના ચરિત્રઉપર વાર્ત્તિક લખ્યુંછે. તેમાં મુખ્ય હેતુ એછે કે રાજ્યાધિકારિયો એ પ્રજાપ્રત્યે કેમ વર્તવું. સદ્પુરૂષનાં જન્મચરિત્રછે તે દર્પણછે. તેમાં દૃષ્ટિ નાંખ્યાથી મનુષ્ય પોતાના દોષો પોતે જુવેછે. બીજું કોઈ આપણા દોષ આપણને દેખાડે-

છે ત્યારે આપણને રૂચતું નથી. દોષ દેખાડનાર ઉપર રોષ આવેછે, મન પીડા પામેછે અને કોપાઈ સામુ થવાનું કરેછે. તેથી પેલાદોષ સુધરતા નથી પણ ઉલટા સખ્ત થાયછે. એ બધા બાધ્ય સદ્ગુણીનાં સચ્ચરિત્ર દૂર કરેછે. પોતાના દોષ પોતે દીઠા કે તેને દૂર કરવાનું સ્વાભાવિક મન થાયછે. પ્રાર્બસે માલ્કોમનું ચરિત્ર અંગ્રેજો આગળ ધરી એ અર્થ પૂરો કર્યોછે. તેમાં સમાવેશ કરેલાં થોડાં વાક્યો અત્રે નિરર્થક નહિ કેહેવાય—

માલ્કોમનો સ્વભાવ.— 'કોઈપણ જય મેળવાયતો તે સર્વને રાજી રાખી મેળવવો એવો તેનો નિયમ હતો એટલુંજ નહિ પણ તેમાંજ તેને આનંદ થતો. તે પીંડે સાદો અને નિરભિમાની હતો. રાજદૂત થઈને ઈરાનમાં તે ગયો હતો તેથી આપણા (અંગ્રેજોના) દેશનો મહિમા તેણે સ્થાપિત કર્યો હતો— જો કદિ તેથી રાજ્યનાં ભવિષ્ય નહિ બદલાયાં હોય પણ તેણે 'સદા કાળના દર્પણમાં' એક શૂર વીર અને નિર્મળ મનના અંગ્રેજનું પ્રતિબિંબ પાડ્યુંછે. કોઈ દેશિયો મળવા આવતા તેમનો માલ્કોમ બહુ વિનયપૂર્વક આદર સત્કાર કરતો એટલુંજ નહિ, પરંતુ મળવા આવનાર પ્રત્યેક મનુષ્યનો સ્વભાવ અને તેની દશા યથાર્થ સમજી તેપ્રમાણે વર્ત્તતો; તેથી મળવા આવનારા પાછા વળતાં સંતોષ અને આનંદ પામતા. ઈરાનમાં પોટેટોઝની પ્રથમ વાવણી માલ્કોમે કરાવીછે, તેથી તેનું નામ સારૂ રેહેશે એવું એક સર. જેમ્સ માકિન્ટાશ લખેછે'. પણ પ્રાર્બસ સાહેબ કેહેછે કે " માલ્કોમે એક એથી પણ વિશેષ ફળદ્રુપ બીજ રોપ્યું છે. * * માલ્કોમના ઈરાનમાં પ્રવાસથી એવા તો પ્રખ્યાત ગ્રંથ ઉત્પન્ન થયાછે કે જેમણે એશિયાઉપર પ્રકાશ નાંખ્યોછે. જેમણે યુરોપને ઉપદેશ આપ્યો છે, અને જેમણે આપણા દેશની (ઇંગ્લાન્ડની) અક્ષર વિદ્યાને શોભાવીછે " * * 'માલકમ પંથનું મુખ્ય તત્વ બે શબ્દમાંછે.— સુગમતા અને પરકાર્યની અચર્ચા—તે પોતે દરવાજા ખુલ્લાં મૂકી પોતાના સ્થાનમાં બીરાજતો. જે દેશિયો મળવા

આવતા, તે, મનના મનોરથ સફળ કરીને, પાછા વળતા. ફાર્બસ કેહે-છે કે ' એ ખેદકારક વાર્તાછે કે હાલમાં એવા પુરુષ ભરતખંડમાં થોડા-છે. પ્રથમ તો દેશિયોને સારૂ દ્વારજ ખુલ્લાં ભાગ્યે હોયછે; તેમ કરતાં કોઈને પ્રવેશ કરવાનું બની આવ્યું તો, અંદર, પોતાના વિષે જાણનાર અને સમભાવવાન પુરુષ મળવા એતો તેથી પણ ભાગ્યે. રાજાપ્રજામાં અંતર પડેછે તે આજ કારણથી, પછી ધુંધવાતા ઢગલાઉપર એક તનખો પડેછે એટલે તે શલગી ઉઠેછે. જે મનુષ્યો માલ્કમ સારૂ પ્રાણ પાથરવા તત્પર હોત તેજ મનુષ્યો કંટાલીને રાજ્ય બંધનથી નરમ પડી, બળવામાં અને ઘાતકી કામોમાં સામીલ થાયછે. ઈત્યાદિ ઈ૰ ઈ૰ ' અનેક સપ્ર-માણ વાર્તાઓ લખી માલ્કમનું જિવન વખાણ્યુંછે અને તેવા ગુણોનું પ્રતિબિંબ પોતેજ હતા, તેથી પોતાનું લખેલું પાછું પોતેજ સ્પષ્ટ સિદ્ધ કરી આપ્યુંછે. ફાર્બસસાહેબ માલ્કમપંથી હતા, તે પંથ અથવા સંપ્રદાયના ગૃહસ્થો પરમાર્થિ, વિનયી, પરોપકારી, કૃપાળુ, વિવેકી, દીનાનાથ, સર્વને પોતાના બાંધવ જેવા માનનાર, સ્વતંત્ર, તથા આ દેશનું કલ્યાણ ઇચ્છ-નાર અને કરનાર હતા.

રાજપ્રજાવચ્ચેનાં કામોમાં, સત્તાધારી અને ન્યાયકર્ત્તા અધિકારિ-યોભણીથી, પ્રજાને થતા અન્યાય વિષે ફાર્બસ સાહેબના વિચાર દીર્ઘ અને દૂર દૃષ્ટિ વાળા, સર્વને લાભ કારક, અને યથાર્થ હતા. તે કેહેછે કે— ન્યાય કરવામાં કિન્ચિત પણ પક્ષપાત કર્યાથી આપણા (અંગ્રેજોના) વિશ્વાસ ઉપર જેટલો ધક્કો લાગે, અને તેનું જે પરિણામ થાય, તે પચા-શેક આખા પ્રાન્તો હાથમાંથી જાય, તેના કરતાં પણ વિશેષ હાનીકારક છે. પણ અરે ! આપણીજ પ્રજા સાથેના, અને બીજા માંડલિક રાજા સાથેના, આપણા કરારોના અર્થ કરવામાં, અંગ્રેજ સરકાર અને તેના કા-ર્યભારિયો કેટલો બધો પક્ષ કરેછે; તેઓ પોતાને ફાવે એવા અર્થ કાહા-ડે છે. કારણ કે પોતે શક્તિવાન પડ્યા. આપણે આપણી મેળે વિશ્વા-સ વિષે અહંકારની વાતો ગમે તે કરિયે, પણ કોઈ દેશીસાથે જેને બરા-

બાર સમાગમ હોય, તેના જાણ્યામાં આવશે કે, દેશિયો આપણા પ્રમાણિકપણા વિષે કેવા વિચાર રાખેછે. સિંહમનુષ્યની લડાઈના ચિત્રમાં મનુષ્ય સિંહને સહજમાં જીતે છે એવું મનુષ્યો ચિત્રે છે, પરંતુ તેજ ચિત્ર જો સિંહ ચિત્રે તો કંઈ બીજાજ પ્રકારનું ચિત્રે. પ્રખ્યાત આર્થર વેલિસ્લી (ડ્યુક આવ વેલિંગટન) અને માલ્કમનું પણ એજ મત હતું. એક પ્રસંગે ગોવાલિયેર વિષેની તકરારમાં વેલિસ્લી માલ્કમને લખે છે કે 'આપણી પ્રમાણિકપણાની કીર્ત્તિ જાળવવાને સારૂ ગોવાળિયેર અને હિંદુસ્થાનના બીજા દેશો દશવાર નોછાવર કરિયે તોપણ કંઈ નથી. ઈ૦' મદ્રાસ પ્રાન્તમાં વેલોરનો બળવો થયો તે સમયે તે બળવો કરનારાએ બળવો અંગ્રેજ અધિકારિયોના અન્યાય અને અજ્ઞાનથી કર્યો હતો, એવું માની. તે દેશિયોને માલ્કમ આદિ કેટલાક ગૃહસ્થો નિરપરાધી ગણતા, તે વિષે લખતાં પ્રાર્બસ લખે છે કે- 'તે એવું માનતો કે કઠોરતાનાં અથવા બળનાં વિશેક ઉદાહરણના કર્તા મનની મહત્તા અને દયા જો સરકાર બતાવે તો તેથી ઉદાર મન ઉપર અધિક અસર થાય' ઈ. ઈ. ઈ. માલ્કમના ચરિત્ર વિષે લખતાં પોતાના આભ્યંતર વિચાર દર્શાવ્યા છે. અરે! માલ્કમ અને પ્રાર્બસ જેવા એક માત્ર દશ અધિકારિયો ભરતખંડમાં ઉચ્ચ સત્તાવાન હોત, તો સત્તાવનનો નાશકારક બળવો કદિ સ્વપ્નમાં પણ થાત !

સ્વાર્થી અધિકારિયોએ આપણા લોકનીસાથે પોતાની સત્તાનો દુરૂપયોગ કરી અન્યાયથી વર્ત્તવા માંડ્યું તેનું ફળ બલવો થયો.

ઉપલાજ "મુંબઈ ત્રૈમાસિક વાર્તિકપત્રમાં" આઉડ (અયોધ્યા) એવા નામના મથાળા નીચે પ્રાર્બસે જે નિષ્પક્ષપાતથી ઉત્તમ વિચારો દર્શાવ્યા છે તેમાંનો કિઞ્ચિત સાર લઈ સ્થળસંકોચને લીધે હવે આ વિષય સમાપ્તિઉપર લાવવો પડેછે.

"જે રજપૂત રાજા અને ઠાકૂરોનો મુસલમાનથી કે મરાઠાથી કદિ પૂરો પરાભવ થઈ શક્યો નથી, તેવા રજપૂતોનો, ચીરકાળના અને વંશ

પરંપરાના સ્થાવર વતન અથવા જાગીરો ઉપરનો હક્ક, અને સાધારણ ખેડુતોનો પોતાની સાંથેલી જમીન ઉપરનો હક્ક, તેમાં આપણ (અંગ્રેજો) કશો અંતર ગણતા નથી ! એક દેશ ગમે તે પ્રકારે આપણને મળ્યો, એટલે તેમાં બીજાના હક્કવિષે આપણે ગમે તેમ અર્થ કાહાડી આપણું ફાવતું કરિયેછિયે. * * * અયોધ્યાના નામના મુસલમાન રાજાને જીત્યો. તેનું અર્ધુરાજ ખુંચાવી લીધું અને આર્ધું પાછું આપ્યું. એમ કરીને, જે રજપૂત વતનદારો પૃથિરાજ ચોહાણના સમયથી મુસલમાનોને અટકાવી રહ્યા હતા, અને જે રજપૂતોનું મુસલમાનોથી નામ ન દેવાતું; તે રજપૂતોને, આપણા સૈન્યના બળની સહાયતાથી મુસલમાનોને સ્વાધીન કરિયેછિયે. આપણે લઈ લીધેલા ભાગમાં પણ, શસ્ત્રઅસ્ત્રના સાધનથી નહિતો, તેના જેવાજ પણ જરા શાન્ત ધારાના સાધનથી આપણે પણ એજ કામ કરિયેછિયે. તેથી પ્રાચીન કુટુંબોનો મૂલમાંથી નાશ થઈ ગયેછે. ગુજરાતમાં ગાયકવાડે પણ આપણને થોડી લાલચ આપી આપણીપાસે એજ રીતે કરાવવા પ્રયત્ન કર્યો હતો. જો આપણે એમ કર્યું હોત તો કાઠિયાવાડ (સૌરાષ્ટ્ર)ના રાજાઓનું નિકંદન થયું હત, કે જે દશા (બળવો) અયોધ્યામાં થઈછે તે દશા ગુજરાતમાં થાત. લાર્ડ વેલેસ્લીના પ્રતાપથી સઘળાં સંકટ દૂર થયાં. તેણે ગાયકવાડ અને સૌરાષ્ટ્રના રાજા ઉભયને અનુકૂલ આવે એવું સમાધાન કરવાનું સૂચવ્યું. સાત્વિક વૃત્તિના જોનાથાન ડંકન અને પ્રવીણ કર્નલ વાકરે લાર્ડ વેલેસ્લીનો વિચાર સિદ્ધ કર્યો. જેથી જાહાલા અને ગોહિલ વંશો અમર રહ્યા, ગાયકવાડ ઋણમુક્ત થયા, અને ગુજરાતમાં પચાસ વર્ષસુધી એવી શાન્તિ રેહેવાની કે જેવી શાન્તિ અણહિલ પુરનો રાજદંડ બીજા ભીમદેવના હાથમાંથી પડ્યો ત્યારથી ગુજરાતે દીઠી નથી * * અયોધ્યામાં અવ્યવસ્થા થઈ તેમાં વાંક આપણોજ (અંગ્રેજનોજ) છે. પચાસ વર્ષ પછી સ્વાર્થ સાધી (અયોધ્યા) દેસ લઈ લેવો તેનાકરતાં પરમાર્થ બુદ્ધિથી મધ્યસ્થ થઈ, પ્રથમ

થીજ સમાધાન રખાવ્યું હોત તો તે કંઈ ઓછો ન્યાય ન કેહેવાત. અ-
યોધ્યાના રાજ્યનો આપણા રાજ્ય સાથે સંયોગ કર્યો તેનો હેતુ બહુ પ-
વિત્ર દેખાડ્યો છે કે (મુસલમાની રાજ્યથી) પ્રજા પીડા પામતી હતી તેને
મુક્ત કરવી. આ વિચાર જે **કર્નલ સ્લીમાન**ના લખવા ઉપરથી ઉ-
ઠ્યો હતો તેના લખાણ ઉપર જોતાં અયોધ્યાને આપણા રાજ્ય સાથે જે
રીતે મેળવવામાં આવ્યું છે તે રીત કેવળ અન્યાયી દેખાય છે.

એપ્રિલ સન ૧૮૫૮ ના **લાર્ડ ક્યાનિંગ**ના ગુપ્ત રાજલેખ*—જેથી
જાણવા પછી **લખનોર** હાથમાં આવ્યું એટલે **અયોધ્યા**માંના વતનવાળા
કુલીન ગૃહસ્થોનું સર્વસ્વ હરી લેવાનું અથવા જપ્ત કરવાનું હતું, એવું સમ
જી તેવિષે, તથા તેની વિરુદ્ધ **લાર્ડ એલેન્બરો**એ લખેલો લેખ, તેવિષે વિચા
ર ચલાવતાં **ફાર્બસ** લખે છે કે-"ઈંગ્લંડમાં આ સમયે પૂર્વપક્ષ (Conserva
tive) અને ઉત્તરપક્ષ (Liberal,) માં વાક્-યુદ્ધ મચ્યુ છે. અમે ત્યાં
સમીપ હત તો આનંદથી પોકારત કે—"જય **સ્ટાન્લી**" પરંતુ દૂરથી તે
લાભ લઈ શકતા નથી, પણ અમને પૂર્ણ વિશ્વાસ છે કે એમાંથી આ
ભરતખંડનું કલ્યાણ થાય એવું પરિણામ થશે, પછી જય ગમે તેનો થા-
ઓ તેની સાથે અમારે સંબંધ નથી. આવા વિલક્ષણ સમયમાં **લાર્ડ
ક્યાનિંગે** જે ગંભીર મહત્તા દર્શાવી નિરપરાધી દેશિયોના ઉપર કૃપાળુ દ-
ષ્ટિથી જોયાં કર્યું છે, તેને સારૂ અમે **લાર્ડ ક્યાનિંગ**ની સ્તુતિ કરિયે છિયે.
પરંતુ **અયોધ્યા**ના+ સંબંધમાં એમની રાજનીતિ ઉપર અમને ખેદ થાય

+ લાર્ડ ક્યાનિંગના એ રાજ લેખ વિષે ફાર્બસના અને તે વાતો સર્વના સમજમાં
આવ્યું હતું તે યથાર્થ ન હોતું. લાર્ડ ક્યાનિંગે એ વિષે એક ઉત્તરલેખ (Defen-
ce) લખ્યો છે, તેમાં પોતાના વિચાર સ્પષ્ટ જણાવી સિદ્ધ કર્યું છે કે, એનો શુભ હે-
તુ યથાર્થ ન સમજી અર્થનો અનર્થ કરવામાં આવ્યો હતો. તે ઉત્તરલેખ ફાર્બસ-
ના વાંચવામાં આવેલ નહિ તેથી કુલીન ક્યાનિંગના ઉપર અગમતો દોષ અનીચ્છાથી
ફાર્બસને મૂકવો પડ્યો હોય એવું લાગે છે. સર્વ-આર્ય પ્રિય ક્યાનિંગ જેવા નિષ્કલંક,
ઉદાર, સુજ્ઞ, રાજધર્મજ્ઞ, નિષ્પક્ષપાતિ, દીનાનાથ અને સંક્ષેપમાં મહાત્મા, વિરલાજ
રાજપ્રતિપુરુષો (Vice-Roy) થયા હશે ને થશે. લાર્ડ. ડેલહાઉસી જેવા સ્વ-
છંદી, સ્વાર્થી અને રાજા પ્રજા વચ્ચે અંતર પાડનાર ગવર્નર જનરલે વિનાશ કારક સુ-

છે. અમે ધારિયે છિયે કે એ કામ એમનું નહિ પણ એમના મંત્રિયોનું હશે. આ દેશના કુલીન ગૃહસ્થ કુટુંબોનું સર્વસ્વ લઈ લઈ સાધારણ રંક પ્રજા જેવા કરી દેવા, એવા પંથવાળા સત્તાધારિયોનું પ્રબળ હલણાંનું આ દેશમાં વિશેષ છે. એ હેતુ સિદ્ધ કરવા સારૂ જ્યારે લાગ આવે છે ત્યારે તેઓ દેશી રાજ્ય ખાઈ જાય છે, અને વતનદારોનાં વતન જપ્ત કરી દેછે. આ વિષય ઉપર ઇંગ્લડમાં હાલ ન્યાયથી નિર્ણય થવાનો છે. અમને આશા છે કે નિષ્પક્ષપાત ન્યાય કરી ઇંગ્લડ પોતાની સંપાદન કરેલી કીર્ત્તિને પાત્ર ઠરશે.' ફાર્બસની આ આશા પૂર્ણ થઈ હતી. અત્રેના લોકના લાભમાં ન્યાય થયો હતો કે- 'કોઈનું કંઈ લઈ લેવું નહિ.'

લોકોના ઉપર અનેક પ્રકારના અન્યાય થયા તેથીજ બળવો થયો એવું સિદ્ધ કરી ફાર્બસ લખેછે.—' અન્યાય થાય છે એવું સમજીને જે દેશની આખી પ્રજા શત્રુ થઈ હોય, તે દેશમાં કદિ રાજ્ય રખાઈ શકાય નહિ ' (માટે અન્યાય કરવો નહિ) એવું લાર્ડ એલેન્બરો વદે છે તે યથાર્થ અને સત્ય છે. ઇ. ઇ ઈ.

એ આદિ અનેક આપણા દેશને લાભકારક અને રાજકર્ત્તાની આં

રંગ ખોદેલી, તેમાં જામગરી મુકાવાની સંધી જેવા, વિષમ અને વિકટ કાળમાં રાજ્યના અનેક સંકાળાયલા રથોના મુખ્ય યંત્રની લગામ અમર લાર્ડ. ક્યાનિંગને સ્વાધીન કરવામાં આવી. મહાત્માનાં અંતઃકરણ અને બુદ્ધિ કસવાની ખરી કસોટી એવા વિષમ અને અસાધારણ સમયો છે. ખરૂ હીર તે સમયે જણાય છે. શુદ્ધ કંચનની પેઠે સર્વ પ્રકારથી તેની પરીક્ષા થાય એવા સંયોગો આવી મળ્યા હતા. તેમાંથી તે વિજય પામી અધિક મૂલ્યવાન થઈ નિર્મલ કુંદન જેવો જણાયો છે. તેણે આપણા આખા દેશમાં એવાં લાભદાયક બીજ નાંખ્યાં છે અને એવા ઉપકારો વરસાવ્યા છે કે તેનાં ફળ બહુ સુખદ થાય છે અને થશે. લાર્ડ ક્યાનિંગના ગુણ વર્ણવતાં પાર આવે એવું નથી. આખા પુસ્તકમાં પણ સમાવેશ થવો દુર્લભ છે. અત્રે આટલું સૂચનાર્થે લખવાનું પ્રયોજન એટલા સારૂ છે કે ફાર્બસથી અજાણે મુકાઈ ગયેલા દોષથી તેને મુક્ત કરવો. ફાર્બસને ઠેકાણે બીજા કોઈયે એ લખ્યું હત તો, તેને કોઈ ખરૂ તો શાનુંજ માને, પણ તેની અવજ્ઞા કરી ઉલટુ તે ઉપર ધિઃકારથી જુવે, એવા તેના શુભ ગુણ પ્રસિદ્ધ પ્રકાશે છે. " ક્યાનિંગનું કલ્યાણ થાઓ " એવું કિયો સુજાણ દેશી ઇશ્વર પાસે નહિ માગતો હોય.

ખ્યો ઉથ્થાડે એવા ઊત્તમ વિચારો સ્વતંત્રતાથી પ્રસિદ્ધ રીત ફ્રાર્બસે આ-પ્યા છે. સ્થળ સંકોચને લીધે મનગમતા વિષયને સંક્ષિપ્ત કરી દેવો પડેછે, તેથી મનભંગ થાય છે પરંતુ ઉપાય નથી. આ પ્રસંગે ખેદાનંદ યુક્ત ત્દદયથી કહિયે છિયે કે— આ દેશના લોકઉપર તેમાં મુખ્યત્વે કરીને ઉ-ચ્ચ વર્ણના રાજા, વતનદાર આદિ લોકઉપર, કુલીન ફ્રાર્બસે મનસા, વાચા, અને કર્મણાથી જે ઉપકાર કર્યોછે, તે હજી અજ્ઞાનમાં ઘોરતા રાજાઓ જાણતા નહિ હોય, પણ જે સુજ્ઞ દેશાભિમાનિયોને સંતોષિત કરે છે, તે ઉપકાર જેમ જેમ આપણો દેશ ઉદય પામતો જશે, તેમ તેમ તેની સાથે અધિક અધિક પ્રકાશી તેના ઉપર ઉત્તરોત્તર અધિક પ્રીતિ કરાવ-શે એમાં સંશય નથી.

રાણિયે આ દેશનું રાજ્ય સ્વાધીન લેતાં લાર્ડ સ્ટાન્લીના કલ્યાણ કા-રી દ્વારાએ જે પોતાની રાજ-નીતિ-દર્શક-પત્ર પ્રસિદ્ધ કર્યું હતું, તેમાં ક-રેલી પ્રજાલાભની પ્રતિજ્ઞાઓથી ફ્રાર્બસ બહુ આનંદ પામ્યા હતા. તે લખેછે કે "એમાં આપેલાં વચન પ્રમાણે જો રાજ્ય ચાળશે તો, (અને હું વિશ્વાસ રાખુંછું કે ચાલશેજ) બલવો એ નામ૰ સાંભળ-નાર નથી".

સુરતના ન્યાયાધીશને સ્થળેથી એમને સરકારના કોઈ એ વિશ્વા-સવાળા કામમાં શોધ કરવાને બીજા બે ગૃહસ્થો – કરનલ પોપ અને ઈ. આઈ. હાવર્ડ સાહેબ સાથે નિમ્યા હતા, તે કામમાં પણ એમણે સારો યશ મેળવ્યો છે.

તા૰ ૨૪ મી માર્ચ સન ૧૮૫૮ માં ખાનદેશના ન્યાયાધીશ ઠર્યા. ત્યાં એવી સારી રીતે કામ કર્યું કે સન ૧૮૫૯ માં તે જગ્યો છોડી જવા વેળા, સદર અદાલતના ન્યાયાધીશોએ ફ્રાર્બસની સારી પ્રશંસા લખીછે, અને તે સરકારે બહુ ખુશીથી માન્ય કરી છે. તારીખ ૨૨ મી સેપ્ટેંબર સન ૧૮૫૯ માં લાર્ડ એલ્ફિન્સ્ટને પુનેથી ફ્રુલિયે તાર મૂકાવી લખ્યું કે.

" તમારો વિચાર લીધાવિના તમને કાઠિયાવાડના પોલિટિકલ-એ-

જન્ટનું કામ ચલાવવા નિમવાની મને અગત્ય પડીછે. એ કામ એવું તો ભારેછે કે જેમ બને તેમ સત્વર તમારે એ કામ સ્વાધીન કરવું જોઇયે. કૃપા કરીને મુંબઈ આવતાં જરા વિલંબ કરશો નહિ. ટપાલમાં પત્ર લખુંછું. ”

સૂચવેલા પત્રમાં ગવર્નર લાર્ડ એલ્ફિન્સ્ટન લખેછે કે “ એક નવાબ આપણી સત્તા માનવાની નાકેહેછે, અને ઓખામંડળના વાઘેરોએ કાઠિયાવાડમાં ગાયકવાડ સામું ધીંગાણું કર્યું છે, એવે સમયે કાઠિયાવાડમાં સમાધાન રેહેવાની અગત્ય છે. તેજ કારણ સારૂ તમને નિમવાની મારી વૃત્તિ થઈ છે. ઈ૦ ” ફાર્બસ સાહેબે વિના વિલંબે તા૦ ૧૧ મી અકટોબર સન ૧૮૫૯ માં કાઠિયાવાડ જઈ પોલિટિકાલ એજન્સિનું કામ સ્વાધીનમાં લીધું. ત્યાં એવી મન માનતી રીતે કામ કર્યું કે સરકારે તા૦ ૨૪ મી ફેબ્રુઆરી સ૦ ૧૮૬૦ માં નિર્ણય કર્યો તેમાં લખ્યું છે કે “ ફાર્બસ જેવા વિચારવાન અને શક્તિવાન પુરૂષને કાઠિયાવાડ સ્વાધીન કરેથી જે લાભ થવાની આશાએ તેમને નિમવામાં આવ્યા હતા તે સરકારની આશા કેવી યથાસ્થિત હતી તે * * સ્પષ્ટ જણાવછે. સેક્રેટરી-આવ-સ્ટેટ-ફર-ઈન્ડિયા (વિલાયતમાંના ભરતખંડના મંત્રી)એ ઉપલા મત્તમાં અનુસરી ફાર્બસને માન આપ્યુંછે.

કાઠિયાવાડમાં ઝાઝુ રેહેવું ફાર્બસનું નહોતું થયું; તો પણ ત્યાં વિદ્યાની રૂચી કરાવવા એમણે શ્રમ લીધો હતો. લોકોને સારાં થવાને ઉપદેશ કરતા અને તેથી થતા લાભો તેમને પ્રત્યક્ષ સમજાવતા. તેની સુશીળતાએ તેના ટુંકા આવસમાં પણ કાઠિયાવાડના રાજા અને ઠાકુરોનાં મન હરણ કર્યાં હતાં. સૌરાષ્ટ્રવાસીનો તે એક વાહાલો મિત્ર થઈ પડ્યો હતો. જુનાગઢ, અને ગોંડલનાં રાજ્યો સાથે જે વ્યવસ્થા કરવાની હતી તે કરી, પછી લાર્ડ. એલ્ફિન્સ્ટનને લખ્યું એટલે તેમને સુરતનાં ન્યાયાધિશ નીમ્યા. સૌરાષ્ટ્ર મૂકતાં તે વિષે કેટલાક વિચારો લખી એક પત્ર સરકારને લખ્યું છે. તેમાં ઘણી ઉપયોગી અને લાભકારક સૂચનાઓ

કરીછે. તા૰ ૨૫ મી માર્ચ સન ૧૮૬૦ માં સુરતના ન્યાયાધિશને સ્થાને આવ્યા. એક વર્ષ ત્યાં રહ્યા. સન ૧૮૫૯ ના ૮ મા આક્ટ ઉપર રીપોર્ટ (પત્રક) લખવાનું સરકારે કહ્યાથી ત્યાં તે લખ્યો; તેમાં પણ સારો યશ મેળવ્યોછે. પછી સન ૧૮૬૧ માં સર. જ્યાર્જ ક્લાર્કના વારામાં રાજકીય, ગુહ્ય, વિદ્યા સંબંધી, ન્યાયસંબંધી અને પરક્રિયન સંબંધી ખાતાંના સરકારના મંત્રી ઠરયા. તે કામ પણ એવી સારી રીતે કરયું કે ઉચ્ચ પદ આપવાની ગવર્નર સર. જ્યાર્જ. ક્લાર્કને સ્વાભાવિક વૃત્તિ થઈ, તે તા૰૧૩ મી ડિસેંબર સન ૧૮૬૧ માં લખેછે કે.

"મારા પ્રિય ફ્રાર્બસ.

સદર કોર્ટમાં જવું તમને અનુકૂલ પડશે ? જો પડેતો, હું એમ ધારું છું કે મારે તમનેજ નીમવા જોઇયે. સરકારના મંત્રીસ્થાન ઉપરથી તમને ખોવા એથી મારૂં મન દુઃખાયછે."

તા૰ ૨૩ મી ડિસેંબરે સદર આદાલતના ન્યાયાસન ઉપર આક્ટિંગ નિયમાયા. તા૰ ૧૨ એપ્રિલ સન ૧૮૬૨ માં મુકરર ન્યાયાધિશ થયા.

મુંબઈમાં ફ્રાર્બસનું પધારવું થયું. ત્યાં પણ તેના ફળદ્રૂપ હસ્તથી ફળ થયાવિના રહ્યાં નથી. એક નિષ્ઠાથી રાજા પ્રજાને સંતોષ પમાડી પોતે કરેલી સેવાનું એક સારૂ ફળ તેમને પોતાને પ્રાપ્ત થયું. બહુ માન ભરેલું અને વિશ્રાન્તિ સાથે લાભ કારક "વરીષ્ઠ ન્યાય સ્થાનના "(High Court) ન્યાયાધીશનું એક ઉચ્ચ પદ છે. ફ્રાર્બસ જેવા વિચારવાન, શાન્ત સ્વભાવના દયાવાન પુરૂષને એ સ્થાન યથાયોગ્ય હતું, તેનો યોગ થયાથી સ્થાનકને અને સ્થાનીને ઉભયને શોભવાનું થયું. ફ્રાર્બસના સંગી-ન્યાયાધિશોએ પ્રસંગોપાત્ત દર્શાવેલા ઉત્તમ અભિપ્રાય ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાયછે કે, ફ્રાર્બસનું બુદ્ધિબળ, ન્યાયનિર્ણય શક્તિ, સૂક્ષ્મ દૂર અને મર્મજ્ઞ દ્રષ્ટિ બહુ સારી હતી. આપણી સરકાર વારંવાર નવા નવા અતિશય ધારા કરેછે, તથા ન્યાય આપવામાં વિલંબ બહુ કરેછે, એટલુંજ નહિ પણ ન્યાય બહુજ માંઘો છે, એ પ્રજાને પીડાકારી છે, એવું ઘણા ઇંગ્રેજોનું મતછે; તેવું ફ્રાર્બસનું પણ હતું. પ્રતિનિધિયોએ (હાઈકોર્ટના વકીલ, પ્લીડર,

બારીસ્ટરો) પણ ફ્રાર્બસના સારા સ્વભાવ અને કુશળતા વિષે એક સ્વ-રે ગુણ ગાયા છે.

જીલ્લાના વાતાવરણમાં, અને મુખ્ય રાજસ્થાન મુંબઈ જેવા નગરના વાતાવર્ણમાં બહુ અંતર છે. જીલ્લામાં ગયેલા અધિકારિયો ત્યાંના વાતાવરણમાંના ઝેરી ભાગનું શોષણ કરેછે અને તેથી તેમનો સ્વભાવ. “ અન્ન તેવો ઓડકાર ” તેની પેઠે સારો નથી હોતો. મુંબઈમાંના યુરોપિયનો ઉદાર, સભ્ય, અને સમાગમી હોય છે. તેવા સમુદાયમાં એક સાધારણ ગૃહસ્થ દીપી નીકળવો દુર્લભ. મિ૦ ફ્રાર્બસ મુંબઈમાં પણ શુભ કાર્યો કરવામાં એક અગ્રેસર થવા માંડ્યો.

સન ૧૮૬૪ માં ધી. આનરેબલ ઉલ્લિયમ ફ્રીયર ગયો ત્યારે તેમના “ બામ્બે- બ્રાન્ચ- આવ- ધી- રોયલ- એશિયાટિક- સોસાયટીના ” પ્રમુખ સ્થાને ફ્રાર્બસ સાહેબને સ્થાપવાની સર્વ ગૃહસ્થોની ઈચ્છા હતી. પરંતુ પોતાનો સ્વભાવ મિઠો લજ્જાલુ હતો તેથી, તે ઉચ્ચ પદ બીજા કોઈ ગૃહસ્થથી વધારે શોભશે એવું ધારી ઉપકાર સાથે નમ્રતાથી ના કહિ; ત્યારે તેમને એક ઉપપ્રમુખ ઠરાવ્યા. તેજ વર્ષમાં અત્રેની સર્વ વિદ્યોત્તેજક સભાના (યુનિવર્સિટી) ઉપપ્રમુખનું (Vice-Chancellor) મહામાનદ પદ સરકારે એમને આપ્યું.

વિદ્યાસંબંધી, કલા કૌશલ્યસંબંધી અને લોકહિતકારક બહુ સભાઓ સાથે ફ્રાર્બસનો સંબંધ હતો.

સર્વ ઉપયોગી કૃત્યોમાં ફ્રાર્બસનું નામ દીઠામાં આવેછે. અત્રેની સર. જમસેદજીની ‘કલા શાળા’ નો પણ પોતે પ્રમુખ હતો.

ભરતખંડના પ્રખ્યાત અને મહાન પુરૂષોનાં ચિત્ર અથવા છબિયોનો સંગ્રહ કરી પ્રસિદ્ધ કરવા સારૂ મિ૦ સોરાબજી જાહાંગીરજિયે ઉઠાવેલી મંડલીનો પણ પોતે પ્રમુખ હતો.

એ પ્રમાણે મુંબઈમાં આવ્યા પછી, જ્યાં ઉંચ વર્ગના અંગ્રેજો જીલ્લા

કરતાં વધારે હોય છે, ત્યાં પણ પ્રાર્બસ એક અગ્રેસર ગૃહસ્થ ગણાતો. શુભ કામોમાં સામીલ રહી શોભા લેવા આપવાનું તેને વિનવવામાં આવતું. તેનું મુખ્ય કારણ તેનો સર્વ અનુકૂલ, સભ્ય અને લાવણ્ય ભરેલો સ્વભાવ હતો.

કારણ અવસ્થામાં વિવેચન ન થઈ શકે, પણ પરિણામ પામી કાર્ય અવસ્થામાં આવેથી સમજાય, એવા થોડાક અપૂર્વ ગુણનો પ્રાર્બસમાં સંયોગ થયો હતો. આ જગતમાં તેજદ્વેષી લોકો બહુ હોય છે. જેનામાં પૂર્ણ સ્વબળ નથી, અને પોતામાં શક્તિ હોય તે કરતાં અધિક શક્તિવાનમાં ખપવા ઈચ્છે છે, એવા આ જગતમાં બહુ છે. તેઓ પોતાના કરતાં ઉંચ ગુણવાળા મનુષ્યો ઉપર દ્વેષ રાખેછે. તેઓથી સંગાતીનો ઉત્કર્ષ સહન થતો નથી; તેથી સદાગ્રહથી ગુણનુ આધીક્ય કરવાની સ્પર્ધા, (જે ખરો માર્ગ છે) તે માર્ગે ન ચડતાં, કુટીલ માર્ગે જાય છે. પેલા અધિક ગુણવાનના પ્રતાપની અને પોતાની વચ્ચે, જેમ સૂર્યનો પ્રતાપ જોવા વચ્ચે કંઈ કાળા કાચનુ અંતરપટ લઈએ છિયે તેમ, કંઈ દોષ આરોપણ કરી પોતે જુવેછે, અને બીજા તેજ રીતે જુવે એમ ઈચ્છે છે. આવું આ જગતમાં વારંવાર દીઠામાં આવેછે. પ્રાર્બસ પ્રતાપી પુરૂષ હતો. તેના ઉપર પણ કટુ દૃષ્ટિએ જોનારા સ્વાભાવિક હોયજ. પણ તેમ નોહોતું. એ બહુ આશ્ચર્યની વાત છે. જેમ ક્ષીતિજમાં પૃથ્વીની સપાટ ઉપર દેખાતા પ્રાતઃકાળના સૂર્યને સર્વ લોક સુખથી જોઈ શકેછે, તે વેળા મધ્યપટની અગત્ય રેહેતી નથી, તેમ જે પુરૂષ પ્રતાપિ (અર્થાત વિદ્વાન સત્તાવાન, પદવાન) છતાં નમ્રતા, મધુરતા, અને વિનય વિવેકમાં રહી ઉદ્ધત નથી થતા, તેમના ઉપર દ્વેષ બહુ ઉંચી દૃષ્ટિ કરી શકતો નથી. એ સત્ય છે. પોતાના સંગિયોમાંથી કેટલાકને પાછળ મૂકી પ્રાર્બસ આગળ નીકલી આવ્યો હતો. અને જેતે કામમાં તે એક અગ્રેસર તરી આવતો, તો પણ તેના ઉપર કોઈ અંગ્રેજો દ્વેષ રાખતા નહિ. પ્રાર્બસના સુખમાં સર્વે અંગ્રેજો ભાગ લેતા હોય એમ જણાતું. પ્રાર્બસનો ઉત્કર્ષ દેખી સર્વે પ્ર-

સમ રેહેતા. એથીજ સિદ્ધ થાય છે કે તેનામાં પૂર્વે કહ્યા પ્રમાણે કેટલાક મનોહર શુભ ગુણોનો સંગમ થયો હતો આપણા પંડિતો કેહેછે કે.—

दानंप्रियवाक्सहितं ज्ञानमगर्वंक्षमान्वितंशौर्यं
वित्तंत्यागेनयुक्तं दुर्लभमेतत्चतुष्टयंलोके.

દાન અને તે વળી હિત વચન સાથે, જ્ઞાન અને તે વળી અગર્વ એટલે વિનય સાથે, શૌર્ય અને તે વળી ક્ષમા સાથે, લક્ષ્મી અને તે વળી પુણ્યદાન સાથે, એ ચારે આ લોકમાં દુર્લભ છે.

કુલીન સ્ત્રીયોનું પરમ ભુષણ એવા મૃદુ (પ્રસન્નતા અને નમ્રતા આદિ) ગુણો, ફાર્બસની વિદ્યા અને સત્તા આદિસાથે, એવી સુંદર રીતે મળ્યા હતા કે બસ.

તે ધાર્મિક હતો. કોઈનું મન દુઃખાવવાને રાજી નોહોતો. સર્વનું કલ્યાણ ઈચ્છતો. સર્વના સુખમાં પોતે સુખ માનતો. જગતમાં તેનો કોઈ શત્રુ નહોતો એમ કહિયે તો તે કંઈ વિશેષ ના કેહેવાય.

ફાર્બસના ઉપર ઈશ્વરની કૃપા સારી હતી તેથી તે પૂર્ણ ભાગ્યશાલી હતો. તેનું આખું જીવતર ઉપકૃત થયેલાના આશીરવાદથી સુખમાં અને શાન્તિમાં વીતી ગયું છે. મહા વૃક્ષ વાવનારાઓને તેનાં ફળ ચાખવાનો સમય ભાગ્યેજ આવેછે. એવાં વૃક્ષને ફળતાં વિશેષ વાર લાગેછે; એટલામાં વાવનારના અસ્થિર દેહનો અંત આવીજાયછે. પોતાનાં વાવેલાં બીજોનાં વૃક્ષો થઈ તે ઉપર ફૂલ ફલ બેસતાં દેખી થતા શુભ સંતોષાનંદનો અલભ્ય લાભ સુકર્મિ ફાર્બસને મળ્યો હતો.

બહુ કરી સર્વ મનુષ્યો એકાન્તમાં હોયછે ત્યારે પોતાની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં હોયછે. કોઈ ઉપરીની દૃષ્ટિ તેના ઉપર પડેલીછે એવું તેના જાણ્યામાં હોયછે, ત્યારે તે વિશેષ કૃત્રિમ સ્થિતિમાં આવેછે. મનુષ્યોના કામને પણ એજ નિયમ લાગુ પડેછે. આ વાત ફાર્બસના જાણ્યામાં તેથી પોતે નાંખેલાં બીજ કેવી સમૃદ્ધિ પામ્યાં છે, તેને તેમની સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં જોવાસારૂં, ગુજરાત ભણી પોતાના અવસાન કાળના થોડાજ

માસ પેહેલાં ફાર્બસ અગોચર (કોઈ જાણે નહિ એવી રીતે) આવ્યાં હતા; અને પોતાની પ્રેમભરી દૃષ્ટિયે સર્વ યથાવિધિ નિરખી જોયું હતું. પોતાનાં વાવેલાં સૂક્ષ્મ કણોનાં ફાલીને સજ્જડ વૃક્ષ થયેલાં જોઈ ફાર્બસને જે સંતોષ થયો હશે તેનો અનુભવ તો વિરલ ભાગ્યશાલીનેજ હોય.* એ એક ઉચ્ચ પ્રતિના સંતોષનું વર્ણન કરવું કઠિણ છે, તે માત્ર અનુભવિ શકાયછે. તેના અજાણ્યા તે સમજી શકનાર પણ નહિ તેથી તેનું વર્ણન એક રીતે નિરર્થક કોઇ કેહે તોપણ ચાલે.

ફાર્બસનું છેલું પ્રસિદ્ધ લખાણ જગત વિખ્યાત સૌરાષ્ટ્રના સોમનાથ વિષેનુંછે. તે એશિયાટિક સોસાઈટીની મુંબઈની શાખામાં તા૦ ૧૪ એપ્રિલ સન ૧૮૬૪ માં વાંચવામાં આવ્યું હતું, અને તેથી તેજ સભાના પુસ્તકના ૨૩ મા અંકમાં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યુંછે.

કૃષ્ણદાસ કૃત રત્નમાળા નામનો એક સુંદર વ્રજ ભાષાનો ગ્રંથછે. તેમાંનાં જેટલાં રત્ન હાથ આવ્યાંછે તેટલાંનું ઇંગ્રજી કવિતામાં ફાર્બસે ભાષાન્તર કર્યું છે. અને તે છપાઈને હવણાંજ બાહાર પડ્યું છે.

જેસભા "ફાર્બસ" નું પ્રતાપી નામ ધારણ કરેછે, જે સભાના સંબંધમાં આ ચરિત્ર પ્રસિદ્ધ થાયછે, અને જે સભાને ફાર્બસના મરણથી સર્વકરતાં વિશેષ હાની થઈ છે— કારણ મનના મનોરથ મનમાં રહ્યા એવું જે સભાને થયું છે - તે સભા સંબંધી થોડું જણાવી આ વિષય સમાપ્તિ પામશે.

મુંબઈમાં લક્ષ્મીની ભરતી આવી હતી, તે સમયે તેનો લાભ લઈ દેશહિતનાં કાર્ય કરવાને, ધનરૂપી જળ, સભા કે મંડલી રૂપી પાત્રોમાં ભરી લેવાનો વિચાર, કેટલાક ગૃહસ્થોના મનમાં આવ્યો હોય એવું થયું

---

* પૂર્વ ફાર્બસે સરસ્વતીને તરત બંધન મુક્ત કરી હતી, પણ તેને પોતાનું મંદીર ન હોવાથી તે તેવેળા ત્યાંથી બહુ દૂર ગઈ નોહોતી. પોતે છુટી થઈ ભદ્રના બંદીખાનામાંજ રહી હતી. પરંતુ ફાર્બસ ફરીથી છેલો ત્યાં ગયો ત્યારે તેને પુષ્ટ થયેલી અને પોતાનુંજ એક સુંદર મંદીર (હીમાભાઈ ઇન્સ્ટટ્યુટ) કરી મિ. કર્ટિસ જેવા પુજારીના સાધનથી મહાલતી દીઠી. એવા અનેક સારા ફેરફાર ફાર્બસે પોતે નજરે જોયા હતા.

હતું. અને તેપ્રમાણે કેટલાક ગૃહસ્થોએ પરોક્ષ અપરોક્ષ કામ સાધી પણ લીધાંછે; ઉદાર શ્રીમંતોને સૂચના કરીને અને કેટલાકોને પ્રેરીને લક્ષાવધી ધન પરોપકારનાં કામોમાં કઢાવ્યાંછે. ધન્યછે ઉદાર શ્રીમંતોને અને ધન્યછે તેમના દૂરદર્શી પ્રેરકોને. ભરતીનો તો ઓટ થઈ ગયો, પણ પેલાં શુભ કામો સારૂ ભરી લીધેલાં પાત્રો હજી રહ્યાંછે. તે લખ્પલખિત આનંદદાયક પાત્રો અનેક પ્રકારના વિચાર ઉત્પન્ન કરેછે. તે વિચારો અત્રે સ્ફુટ ન કરતાં અનુભવી વાંચનાર વિવેકીને માત્ર તેની સ્મૃતિ કરાવવી એટલું પૂર્ણ ધરાયછે. ઈશ્વરની લીલા અકળ અને અપરમપારછે એ સત્યછે.

અખિલ જગતમાં સર્વોપરી સંસ્કૃત તેની પુત્રી ગુજરાતીભાષા,—જે વિચારની વાચક મુદ્રા, અથવા જ્ઞાનના ભંડારની મજુસનો આપણા ગુજરાતી બાંધવોનો અર્થ સારશે, એવું ઉપયોગી સાધન—તેને સર્વ પ્રકારે પોષવી અને શૃંગારવી એવો સંકલ્પ ઉઠ્યાથી, તેમ કરવાનાં સાધનઉપર પ્રથમ આ લખનારનું લક્ષ ગયું. તેમ કરવામાં પ્રથમ એક મિત્ર (જે પોતાનું નામ પ્રસિદ્ધ કરવા ઈચ્છતો નથી) જે દેશિયોનો મિત્ર, ધાર્મિક અને જે અગોચર રીતે લોકનું યથાશક્તિ કલ્યાણ કરવા સદા તત્પર રહેછે, તેમનું સંમત લીધામાં આવ્યું. તેણે એ શુભયોજનામાં ઊત્તેજન આપ્યું. સંકલ્પ સિદ્ધ થાય એવી આશા થવા માંડી. મહાવિદ્વાન, ઉદાર, પરોપકારી, દેશિયોના મિત્ર, અને સંક્ષેપમાં આપણે જેનું જીવનચરિત્ર વાંચિયે છિયે તેવા પ્રકારના પુરૂષોમાંનો એક ડાક્ટર ઉલસન તેને એ વિચાર સંભળાવ્યો. તેણે પણ પોતાની સમ્મત્તિ આપી. એ રીતે એ સંકલ્પ બલવાન થઈ સારૂ રૂપ ધારણ કરવા લાગ્યો. એવામાં ગુજરાત અને ગુજરાતી ભાષાસાથે સજ્જડ થઈ ગયેલું ફાર્બસનું પ્રતાપી નામ સ્વાભાવિક રીતેજ, આલખતાં આજ શોક મિશ્રિત આનંદ પામનારને, સ્ફુરી આવ્યું. તેણે ફાર્બસ સાહેબની ભેટ લઈ સર્વ યોજના નિવેદન કરી. તે વે-

ના અંતઃકરણમાં આનંદ પામી તદ્દર્શક પ્રસન્ન મુખે ફાર્બસે કહ્યું કે— " મારા મનમાં એ વિચાર નિરંતર રમ્યા કરતો હતો, પરંતુ મારી-પાસે સાધન ન હતાં તેથી સિદ્ધ કરી શક્યો નથી. હવે એ કામમાં * * * યથાશક્તિપ્રમાણે બહુ ખુશીથી સર્વ પ્રકારે હું સામીલ રહીશ. ઈ૦ઈ૦" પછી એ વિચાર સિદ્ધ કરવા ફાર્બસે પોતાનું બહુ ધ્યાન આપવા માંડ્યું. અત્રેના કેટલાક શ્રીમંત ગૃહસ્થોને કાને એ વિચાર મેં નાખ્યો, તેમણે નાણાનો આશ્રય આપવા સ્વીકાર કર્યું. તે સમાચાર મિ૦ ફાર્બસને કહ્યા એટલે તેમને અધિક ઉત્સાહ થયો. ધારેલી સભાના ઉદ્દેશ શાશાછે તેવિષેનાં પ્રસિદ્ધીપત્ર છપાવી સર્વને જાણ કર્યું. સૌરાષ્ટ્રના રાજાઓ પાસે નાણાંનો આશ્રય લેવા ત્યાંના અધિકારિયો દ્વારાયે ફાર્બસે પ્રયત્ન કર્યો. રા૦ મુકુંદરાયે તે કામ ઉત્સાહથી માથે લીધું. ફાર્બસસાહેબનું નામ સૌરાષ્ટ્રદેશના રાજાઓને એટલું બધુ પ્રિય હતું કે ફાર્બસ સારૂ જે કરે તે ઓછું, એવું તેઓ માનતાહતા. તેમણે ઉદાર મનથી ગુજરાતી સભાઅર્થે નાણાં ભર્યાં. એ સભાના ઉપયોગ સારૂ એક લાખ રૂપિયા, એકઠા કરવાનો વિચાર હતો. તેમાંથી રૂપિયા ૨૮૨૦૦* અઠાવીશ

---

* એરીતે ભરાયલાં નાણાંમાંથી જે આજ સુધીમાં વસુલ થયાં છે તેની વિગત.

૫૦૦૦ શ્રી જુનાગઢના નવાબ સાહેબ.
૫૦૦૦ શ્રી ભાવનગરના ઠાકુર સાહેબ.
૪૦૦૦ શ્રી નવાનગરના જામ સાહેબ.
૨૫૦૦ શ્રી ધરાંગધરાના રાજા સાહેબ.
૨૦૦૦ શ્રી પોરબંદરના રાણા સાહેબ રૂ. ૨૫૦૦ માંથી
૧૭૫૦ શ્રી ગોંડલના ઠાકુર સાહેબ.
૧૨૫૦ શ્રી વઢવાણના ઠાકુર સાહેબ.
૧૨૫૦ શ્રી લીંમડીના ઠાકુર સાહેબ.
૧૦૦૦ શ્રી મોરબીના ઠાકુર સાહેબ.
૧૦૦૦ શ્રી પાલીતાણાના ઠાકુર સાહેબ.
૩૦૦ શ્રી ચુડાના ઠાકુર સાહેબ.
૩૦૦ શ્રી સાયળાના ઠાકુર સાહેબ.
૩૦૦ શ્રી જસદણના ઠાકુર સાહેબ.

હજાર બસેં સૌરાષ્ટ્રમાં ભરાયા; અને માત્ર થોડાકજ દિવસમાં મુંબઈના શ્રીમંતરાજેએ ૨૦૩૭૫૦૦ ભર્યા. બીજા ગૃહસ્થો એ વાત જાણતા ગયા તેમ તેમણે પણ સારો આશ્રય આપવાનો વિશ્વાસ આપ્યો, તેઉપરથી ધાર્યા કરતાં અધિક નાણાંનો આશ્રય મળશે એવું એક સમયે ભાસ્યું હતું.

ફાર્બસને બંગલે પ્રથમ થોડા ગૃહસ્થો મળ્યા. અને પછી તા૦ ૨૫ મી માર્ચ સન ૧૮૬૫ ને દિને પ્રસિદ્ધ ગૃહસ્થોને આમંત્રણ કરી એક સભા મુંબઈના પુરાલયમાં મેળવી. સર્વેના એક મતથી "**ગુજરાતી સભા**" સ્થપાઈ. તેમાં મિ૦ **ફાર્બસ** પ્રમુખ, બીજા સંભાવિત પુરૂષોની એક અધિકારી મંડળી, અને આ લખનાર મંત્રી, એ રીતે નિયમાયા; અને હર્ષભરી સભા વિસર્જન થઈ. તે સમયે સર્વેએ એવી પ્રીતિ દેખાડી કે એ શુભ કામ યથાર્થ સિદ્ધિ પામશે એવું કોઈને પણ લાગ્યા વિના રહે નહિ.

પરંતુ મનુષ્યનું ધાર્યું શું થાય છે! ઈશ્વરની અકલિત માયા કોનાથી કળાઈ છે! ઉપરનો વિચાર કરીને ઉડચા તેજવેળા મુંબઈને માથે એક સંકટ ચક્ર અદૃશ્ય ભમતું હતું. તેની કોઈને ગમ નોહોતી. એવી સંધીમાં વલી **ફાર્બસ**ની પ્રકૃતિ બગડી તેથી તેમને મુંબઈ છોડવી પડી. મંત્રીને પણ કંઈ અગત્યના કામ સારૂં સ્વગામ જવું પડ્યું. એથી તરત કામ અગાડી ચાલી શક્યું નહિ. કેટલેક માસે મુંબઈમાં પાછું આવવું થયું ત્યારે મુંબઈની દશા વિપરીત દીઠી. અદૃષ્ટ દેવિયે શોકનો પડદો

---

૨૦૦ શ્રી બજાણાના ઠાકુર સાહેબ.
૨૦૦ શ્રી માલિયાના ઠાકુર સાહેબ.
૧૦૦ શ્રી કોટડાના ઠાકુર સાહેબ.
૧૦૦ શ્રી વીરપોરના ઠાકુર સાહેબ.

એરીતે કાઠિયાવાડનાં અને બીજાં જાજ મુંબઈનાં નાણાં વસુલ થયાં છે તે અગ્રેજની મુંબાઈ બૈંકમાં વાજે રાખવામાં આવ્યાં છે.

એકદમ નાંખેલો દેખાયો. જે જે ગૃહસ્થોને થોડાકજ માસ ઉપર સુખ-માં દીઠેલા, તેતે ગૃહસ્થોને સંકટમાં મુઝાતા દીઠા. અનુભવિ પંડિતો કહી ગયાછે કે " धर्मस्य त्वरितागतिः " તેને અનુસરી જે ગૃહસ્થોએ નાણાં ભ-ર્યાં હતાં તેમને તત્કાલ સૂચવવામાં આવ્યું; પણ તેઓને પોતાની પીડા-ની વેદના એટલી બધી વધી ગઈ હતી કે, તે બીજા કશા ઉપર લક્ષ રા-ખી શકતા નોહોતા. તેનું પરિણામ એ થયું કે નાણાં વસુલ થઈ શક્યાં નહિ.

આ પરિણામથી સભાને કંઈ ભારે હાની થઈ એવું મને લાગતું નહિ. કારણ એ સાધનને તો પાતાળમાંથી પકડી લાવે એવા ગૃહસ્થો એ સભા-માં સામીલ હતા. પરંતુ એક અસાધ્ય હાની એ સભાને તેજ સમયે થઈ.

બહુ વિચારો કરવાથી મસ્તકમાં રોગ ઉત્પન્ન થયો તેથી, થોડાદિવસ તેની પીડા ભોગવી તા० ૩૧ મી આગસ્ટ સન ૧૮૬૫ ને દિને ફાર્બનો દેહ પુનામાં ધી આનરેબલ. એલિસના બંગલામાં પડ્યો, અને તે સ દ્ગતિ પામ્યો. ફાર્બસના મરણથી સભાને એવોતો દુઃસહ ધક્કા લા-ગ્યો કે તેની મૂર્છા વળવી દુર્લભ થઈ પડી.

તેને એ સભા કેવી પ્રિય હતી અને તેના ઉપર તેની અંતઃકરણથી મમતા કેવી હતી તેની સાક્ષી પૂરવા નીચેનું ફાર્બસનું માત્ર એક વચન અનેકનો અર્થ સારે એવું છે. અંતકાળ વેળા જે જે કામોસાથે ફાર્બ-સને સંબંધ હતો, તે તે કામો એમના મિત્રોએ સંભાળી લીધાં, ત્યારે "ગુ-જરાતી સભાનું " કામ પણ સંભાળી લેવા એમના મિત્રો એ કહ્યું તે સ-મયે ફાર્બસે ઉત્તરઆપ્યો કે—**" સર્વ કામ તમને સોંપીશ, પણમારી ગુજરાતી સભાનું કામ તો અંત સુધી કોઈને સોંપવા હું રાજીનથી"** આ વાક્ય કેવા હૃદયમાંથી નીકળ્યું હશે તે દર્શાવવા તેમાંના પ્રત્યેક અ-ક્ષરો એવાતો સમર્થ છે કે બીજાને એક માત્રાવા પણ કહી પુષ્ટિ કરવાની અગત્ય નથી.

એ પ્રમાણે ફાર્બસના મરણથી ગુજરાતી સભાનેજ એકલીને અસા-

ધ્ય હાની થઈ એવું નથી. જેની જેની સાથે તેનો સંબંધ હતો તેને તેને એના મરણથી હાની અને શોક થયો છે. અને ક૦ દલપતરામ કેહેછે તેમ, "કીરતી કોટ કિલાક જવાથકી આખી થઈ ગુજરાત ઉદાસી." કાઠિયાવાડમાંથી રા૦ મુકુંદરાય લખેછે કે" ફાર્બસનું મરણ જાણી અત્રેના ઘણા રાજા રજવાડામાં પોતાના કુટુંબનું એક ઉપયોગી મનુષ્ય ગયાથી જેટલો શોક થાય એટલો થયો છે." ગુજરાતમાં તેને વધારે સહવાસ હતો એટલે ત્યાંના લોકોને શોક થાય એમાં તો નવાઈજ શી. (જે બહુ વર્ષ ફાર્બસ સાથે રહ્યા અને જેમનાથી ફાર્બસના ઘણા સમાચાર આપણને મળ્યા છે તે) ક૦ દલપતરામે " ફાર્બસ વિરહ" નામનું એક પુસ્તક લખ્યું છે તે સર્વને વાંચવાની આ પ્રસંગે ભલામણ કરિયે છિયે. એ પુસ્તકમાંની કવિતા પ્રાસંગિક અને સ્વાભાવિક છે. ફાર્બસ, દલપતરામનો ભોજ હતો. દલપતરામનું કવિત્વ ફાર્બસથી ખરૂં પ્રકટ થયું અને તે ફાર્બસ સંબંધી લખતાં શક્ત્યનુસાર પૂર્ણ દશા પામ્યું છે. ફાર્બસના વિયોગથી ક. દલપતરામને અનેક પ્રકારની હાની થઈછે, તેથી તેનું હ્રદય પોચું થઈ નિર્મળ સ્નેહ બતાવેછે. તે કેહેછે કે.—

ઇંદ્રવિજય.

ગામ, ગરાસ, ધરા, ધન, ધામની ખોટનું દુઃખ ખરૂં પણ ખોટું;
સંતતિહીન, કુટુંબ કુસંપનું, છાતિ તણું દુઃખ, તે પણ છોટું;
ક્રોડ રીપુ તણું કોણ ગણે કદિ ચોગણું આવી ચડી દુઃખ ચોટ્યુંઃ
મેં મનમાં અનુમાન (અનુભવી) કર્યું, દુઃખ મિત્ર વિયોગનુંસર્વથીમ્હોટું.

'ગુજરાતી સભાએ' ફાર્બસનો શોક એવી રીતે બતાવ્યો કે તેનું નામજ તેણે પોતાનામાં કોતરાવ્યું; અર્થાત " ફાર્બસ " ગુજરાતી સભા એવું નામ ધારણ કર્યું. એશિયાટિક સોસાઈટીની શાખાએ પણ પોતાના પત્રકમાં ફાર્બસ શોકદર્શક લેખ લખ્યોછે. સુરતના લોકોએ ફાર્બસનું સ્મરણ રાખવા સારૂ થોડું નાણું એકઠું કર્યુંછે, અને પ્રતિવર્ષે તેમાંથી તેને પ્રિય એવી જે ગુજરાતી ભાષા, તેને પુષ્ટિ મલે એવી યોજનાઓ કરેછે.

મુંબઈમાં યુરોપિયનો અને દેશિયોએ એકઠા મળી બીજે માર્ગે ફાર્બસનું સ્મરણ રેહે એવું કરવા થોડું ભંડોલ એકઠું કર્યું છે. તેમાંથી રૂ ૫૦૦૦.) આ પ્રાન્તની સર્વત્રશાળા અથવા સર્વવિદ્યોત્તેજકમંડલીને સ્વાધીન કર્યાછે. તેમાંથી ન્યાયશાસ્ત્રમાં પ્રવીણ નીકળે એવા વિદ્યાર્થીને એક ફાર્બસના નામની મુદ્રા (ચાંદ)આપવી એવો નિશ્ચય થયોછે.પોતાના જીવતર માંજ સારાં બીજ વાવવામાંએવું એક સાધન ફાર્બસ થયોછે કે તેનાં વૃક્ષ દિનપરદિન વૃદ્ધિ પામતાં જશે, તેમ તેમ તેનું અધિક અધિક સ્મરણ કરાવતાં જશે, એટલે તેના મરણ પછી સ્મરણ કરાવવા બીજા કોઈની સહાયતાની કાંઈ અગત્ય રહી નથી. તેમાં વળી ક. દલપતરામ તો કેહેછે કે

કવિત.

માળ્યાં હશે બીજાઓને મોટાં મોટાં માનપત્ર,
ચીંથરાં થઈ જશે તે ચુંથાઈ ચુંથાઇને;
બનાવી બનાવીને બેસાર્યાં હશે બાવલાં તે,
પાવલાંની કીમતે કદિ જશે વેચાઈને;
મસીદો મીનારા કે કરાવેલા કીરતી થંભ,
ઘણે દાડે તેતો જશે સમૂલા ઘસાઇને;
કવિતાથી ઠામ ઠામ કહે દલપતરામ,
ફારબસ તણા જસ રેહેશે ફેલાઇને.

ફાર્બસનો સ્વભાવ મહાન અને માયાળુ હતો તેતો આપણે જોઈ લીધુંછે. તે એક ખરો ગૃહસ્થ હતો. દેશી પરદેશીમાં કંઈ અંતર ગણતો નહિ. સર્વ સાથે યોગ્ય સન્માનથી વર્ત્તતો. તેના અંતઃકરણ જેવું તેનું મુખ પણ સદા મધુર શરમાળ અને પ્રસન્ન રેહેતું. પ્રારંભમાં તેની છબી મૂકી છે એટલે તેના અંગનું વર્ણન કરવાની અગત્ય નથી.

મિ૦ફાર્બસને ચાર પુત્ર અને બે પુત્રિયો છે. તેમાંથી સર્વથી વડા પુત્રનું વય ૨૧ વર્ષનું છે. તેનું નામ જાન. ફ્રેજર. ફાર્બસ. તે વિલાયતમાં છે. બીજો ૧૯ વર્ષનો હેન્રી. ડેવિડ. અર્સકીન ફાર્બસ સિંધમાં સરવે

ખાતામાં હવણાજ નોકર થયો છે. ફાર્બસની વિધવા અને બીજુ કુટું-
બ વિલાયતમાં છે. ફાર્બસ સાહેબ સંતોષી હતો. મુંબઈમાં ખરા સટ્ટાના
સમયમાં ઘણા અંગ્રેજોએ હસ્તે પરહસ્તે સટ્ટામાં ભાગ લીધો હતો, પણ
ફાર્બસસાહેબે તેનું નામ પણ નોહોતું દીધું. પરંતુ કુસંગાસંગ દોષ જે-
વી એક મહા ખેદકારક વાત બની છે. પોતાના સર્વ ધનના ફાર્બસે મું-
બઈબેંકના શેર લઈ રાખ્યા હતા. તેથી તેનો કાળ થયા પછી તેના કુટું-
બને 'સોનાનો સર્પ થઈ જાય તેમ' ધન સંબંધી હાની પણ ભારે થઈ છે.

મનુષ્ય પ્રાણી સંપૂર્ણ નથી. ઉપરના જીવન ચરિત્રમાં કંઈ દોષ દે-
ખાતો નથી, એટલુંજ નહિ પણ કોઈ કોઈ પ્રસંગે, જ્યાં જ્યાં સદ્ગુણ દેખે
ત્યાંત્યાં મોહ પામી વશ થઈ જનાર મનથી, અધિક પ્રશંસા પણ થઈ હ-
શે;તેવિષે પાછાં તટસ્થ થઈ વિચાર કરતાં આ લખનાર છેક અભાન છે
એમ નથી. તો પણ, મારા જાણ્યામાં ફાર્બસના દોષ આવ્યા નથી; એ-
ટલે, કોઈના ધાર્‍યામાં આવે એવી, સારા ગુણના પ્રકાશથી જંખાઈ
જવાની નબળાઈ પોતે સ્વીકાર કરવી એ મને સુતર લાગ્યું છે. વળી
સ્વાર્થ અને કામના વિના કલ્યાણ કરનારા મહાનૂ જનો આપણા દેશ ઉ-
પર ઉપકાર કરે, તેની તુલના અને મૂલ હોય તેથી અધિક ગણવું એ આ-
પણ કૃતજ્ઞી લોકનો ધર્મ છે.

શિખરિણી.

ભરેલા સદ્ગુણો કશુ ચિત અભિમાન ન વશ્યું,
મને જેને તો લોકહિત કરતાં પ્રીય ન કશ્યું.
પ્રજા રાજા વચ્ચે પ્રીતિ સબલ સુબંધન બને,
વદો આશી સૌ, ફાર્બસ વર્તધિકારી પુરૂષને.

મનસુખરામ સૂર્યરામ.

ફાર્બસ ગુજરાતી સભાનો મંત્રી.

विभाग पेहेलो.

रासमाळा.

પ્રકરણ. ૧

ગુજરાતની સ્વાભાવિક સીમા-શત્રુંજય-વલ્લભિપુર.

ગુજરાત પ્રાન્ત પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં છે, તે બે ભાગ મળીને થયલો છે- તે માંહેલો એક ભાગ ખંડસ્થ છે, અને બીજો દ્વીપકલ્પસ્થ છે; તેમાંથી દ્વીપકલ્પસ્થ ભાગ ઘણો ખરો ઓમનના કિનારાની સામે, અને સિન્ધ તથા મકરાનના કિનારાની નીચે, આર્બી સમુદ્રમાં વધી ગયલો છે. ખંડસ્થ ભાગ અથવા ખરા ગુજરાતની દક્ષિણ સીમા, હિંદુલોકો નર્મદા નદી ગણેછે. તથાપિ એ પ્રાન્તની ભાષા, દક્ષિણમાં બહુ આઘે લગી, નર્મદાના મુખથી તે મુંબાઈ ભણીના અર્ધા રસ્તા સુધી-છેક દમણ અથવા સેન્ટજોન (સજાણ) લગણ બોલાયછે. ગુજરાતની ઉત્તર સીમાએ, વિંધ્યાચલ અને આરાવળી પર્વતને સાંધનારી ડુંગરની હાર આવી છે, તે નર્મદા નદીના કિનારાની ઉત્તરમાં છે, અને માળવા, મેવાડ, તથા મારવાડથી ગુજરાતને નોંખો પાડી દેછે. એની પશ્ચિમ અને વાયવ્ય સીમાએ, કચ્છનો અખાત અને રણ જે કોઈ કોઈ વેળાએ ઘણું ખરૂ પાણીથી ભરાઈ જાયછે તે છે; એની દક્ષિણ અને નૈઋત્ય સીમાને કિનારે ખંભાતનો અખાત અને આર્બી સમુદ્ર છોળો મારેછે. ગુજરાતની આ પ્રમાણેની સીમામાંહેથી એનો વાયવ્ય કોણ ભણીનો ભાગ છેક બંધ વિનાનો છે, અને ત્યાંથી એ પ્રાન્તઉપર બહુ હલ્લા થયલા છે, ત્યાં આગળ સપાટ રેતીનું મેદાન છે, તે કચ્છના ની અને આબુ પર્વતની તલાટી વચ્ચે આવેલું છે.

જે પર્વત ગુજરાતની ઉત્તર અને પૂર્વ સીમાએ આવેલા છે, અને જેની અનેક શાખાઓ એ પ્રાન્તના છેક પાસેના ભાગ સુધી પ્રવેશ થઈછે, તે પર્વત ઉભા, ખડબચડા, અને દુર્ગમછે. ડુંગરાના સ્કંધ અને શિખરો વચ્ચેની ખીણો જંગલથી પથરાઈ ગયલી છે. આ જંગલોની ઘોર છાયામાંથી અનેક નદિયો ચાલેછે, તેઓની ઉંચી તેડો તોડીને લાંબા, ઉંડા અને ગુચપુચિયા વેહેળા બની રહેલા છે, અને તેઓના ઉપર ઝાડ તથા વનસ્પતિ ઉગીને ઘણાં ખરાં ઘાડાં ઉપવન બની રહેલાં છે. જેમ સપાટ ભાગ નજર આવતો જાયછે, અને વન દેખાતું બંધ થતું જાયછે, તેમ નદિયો પોહોળી અને ઓછી આરણ્યક થતી જાયછે; અને આગળ જતાં સાભરમતી, મહી, અને નર્મદા એ ત્રણ ધોરી નદિયોમાંથી જેની સમિપમાં આવી જાયછે તેનો સંગમ કરી અંતે ખંભાતના અખાતને મળેછે. ગુજરાતનો ઘણો ખરો નૈઋત્ય કોણનો આખો સાઠ મૈલનો પ્રદેશ, કચ્છના રણથી માંડીને તે નર્મદાના કિનારા સુધી, દ્વીપકલ્પને મોખરે, અને ખંભાતના અખાતને ઉત્તર અને પૂર્વ કિનારે આવી રહ્યો-છે, તે ખુલ્લો અને પૂર્ણી થયલો સપાટ છે; આ ફલદ્રૂપ પ્રદેશનો ઘણો વિભાગ, અને મુખ્યત્વે કરીને જે સાભરમતી અને મહીની વચ્ચે આવ્યો છે તેટલો, ઝાડની સરસ ઘટાથી છવાઇ ગયલોછે, તે ઝાડમાં ઘણું તો આંબાનાં છે, અને બાકીનાં બીજી જાતનાં છે, તેઓના ઉપર ફલ લટકતાં દેખાયછે અને ઘણાજ દેદીપ્યમાન રંગનાં પાંદડાં ઝળકી રેહેછે. આ પ્રદેશ મહારાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ લખનાર કેહેછે કે, "ઇંગ્લાંડના ઉમરાવોના સર્વોત્તમ બગીચાનોની હારે સેંકડો મૈલ સુધી ઉત્તરે એવો છે." વળી ડુંગરાવાળા પ્રદેશમાં ખેતીવાડી કરવામાં આવતી નથી, તોપણ જ્યાં જ્યાં વાવણી કરવામાં આવેછે ત્યાં ત્યાં બહુજ સારી ફસલ જોવામાં આવેછે. ખેતરોની સારી સંભાળ લેવામાં આવેછે. અને પાકથી ભરચક જણાયછે; અહિયાં પણ આંબા અને બીજાં

રેપેલાં ઝાડ બહુજ વધારે જોવામાં આવેછે; અને, સપાટી ચડતી ઉતરતી છે, તથા જંગલ અને ડુંગરા નજરે પડેછે તેથી મિસ્તર એલ્ફિન્સ્ટન લખેછે તે પ્રમાણે "હિંદુસ્થાનનો બીજો કોઇ ભાગ એના કરતાં વિશેષ ફળદાયક અને વધારે રમણીય દેખાવ નજરે પાડતો નથી."

કચ્છના ન્હાનારણના છેડાથી સુમારે વીશ મૈલને અંતરે અગ્નિકોણમાં, ખારાપાણીનું એક મ્હોટું સરોવર શિરૂ થાયછે, તે ઠેઠ ખંભાતના અખાતના મથાળા સુધી જઇ પોહોંચેછે, અને ખરાગુજરાતની તથા સોરઠ અથવા કાઠિયાવાડના દ્વીપકલ્પની સીમા બની રેહેછે. અસલને વારે આ બન્ને ભાગ એક બીજાથી પૂરી રીત છૂટા પડેલા હશે, અને ખરૂં જોતાં સોરઠ એ એક બેટ હશે એવો સંભવ જણાયછે*.

ખંભાતના અખાતના પશ્ચિમ કિનારા ઉપર, ભાવનગરની ઉત્તરમાં થોડેક મૈલને અંતરે ક્યાનિટ (કઠણાસ ભરેલા) પથ્થરના ડુંગરાની હારછે, તે સ્થિર સરોવર સરખા સપાટ પ્રદેશમાં, જાણે દરિયાના મોજાની વચ્ચોવચ્ચ બેટનું ઝુમખું તરતું હોયની એવી દેખાયછે. આ ખડબચડા શિખરોની ટોચ જે ચમારડી ગામ ઉપર ઝોકી રહીછે ત્યાંથી જે દેખાવ નજરે પડેછે તેના કરતાં ચડિયાતા દેખાવ, આખા હિંદુસ્થાનમાં, ઇતિહાસ સંબંધી તથા દંતકથાઓ વિષેની વિચાર સંકલનામાં રમુજ પાડે એવા, તથા વિવિધપ્રકારના બીજા થોડાજ હશે.

ચમારડીના ખરાબાને એકવાર દરિયાના પાણીની છોળો વાગતી હતી એવી દંતકથા ચાલેછે તેને, ત્યાંની બખોળોથી પુષ્ટી મળેછે, કેમકે, તે બખોળો દરિયાના મોજાથી પોલી થઈ હોય એવી ખુલ્લી રીતે જણાય-

---

* આ વિષય સંબંધી સૂચના મેળવવા કાજે, બામ્બેબ્રાન્ચ આવ ધી રોયલ શિયાટિક સોસાઇટીના જર્નલના ભાગ ૫ મા ને પૃષ્ટ ૧૦૮ મેં મેજર ફુલજેમ્સનું છે તે જુવો. તેમજ વળી, એલ્ફિન્સ્ટન કૃત હિંદુસ્થાનના અંગ્રેજી ઇતિહાસ ૧૮૪૧ ની આવૃત્તિના પેહેલા ભાગને પૃષ્ટ ૫૫૮ મેં જુવો.

છે, તેની વચ્ચે ઉભા રહીને જોનારની નજર આગળ, ઉત્તર અને પૂર્વમાં આવી રહેલું, અને ઠેઠ ક્ષિતિજમાં જઇ અડેલું એવું કાળીભૂમિનું વિશાળ અને સપાટ મેદાન જણાયછે, તે પ્રતિ વર્ષે ઘઉં અને રૂની વાવણીથી ભરપૂર થયલું રહેછે (જે ભાગ ઉપર અખાતની ભારે ભરતીનો પસારો થાયછે, અને જે ખારો અને ઉજ્જડ પડેલો દેખાય છે તે ભાગવિના) અને તેની સપાટી ઉપર પૂર્વ ભણીની દિશાએ રસ્તો કરવાને વ્યર્થ પ્રયત્ન કરનારા જળપ્રવાહથીજ માત્ર ખંડિત થયલું જોવામાં આવેછે. વળી એ ચમારડીના ડુંગર ઉપરથી, પ્રતાપવંત વલ્લભિના કિલ્લા આગળ થઈને વેહેતી, અને ઉનાળાના દિવસમાં પોતાના વાંકા ચૂકા માર્ગે મંદ મંદ ચાલતી, તથા વર્ષાઋતુમાં ઘણી જોરબંધ દરિયા ભણી રસ્તો કરતી, એવી નદી જોવામાં આવેછે. તેમજ વળી, કનકસેનના હજીસુધી ગુહ્ય રહેલા વંશનાં મ્હોટાં વાહાણ દરિયા ભણી લઈ જતી, અને જે હવણાં થોડી અને ન્હાની હોડિયોથી ખેડાય છે તોપણ જે નગર ઉપરથી તેનું નામ પડ્યું છે તેની પડખે થઈને જતી, અને ગોઘાના બંદરને પસાર કરતી, જે ખાડી પીરમના ચમત્કારિક અને મનોરંજક ન્હાના બેટને સોરઠના દ્વીપકલ્પથી જુદો પાડેછે તેને ધશી આવી ઘણા જુસ્સાથી મળતી, અને પોતાની અસલની મ્હોટાઈની નિશાનિયો બતાવતી, એવી ખારા પાણીની ભાવનગરની ખાડી પણ ત્યાંથી ઓળખાઈ શકાયછે. આ સપાટ ભૂમિમાં, ચમારડીની ઉત્તરે થોડાક મૈલને છેટે હાલનું વળા છે (જે હાલમાં ગોહેલ રજપૂત ઠાકોરની સત્તામાં છે.); તથા પુરાતન નગર વલ્લભિપુરનાં ખંડેર પડી રહ્યાં છે. અને એથી આગળ વળી, જાણે ઈતિહાસ વિષયક દેખાવનો સંબંધ ચાલતો રાખવાની તેની મતલબ હોય તેમ એક ઊંચો મિનારો લિયાનાથ નામે નગર દર્શાવેછે, આ ઠેકાણે અસલને વારે મુસલ- ! પાદશાહના સરદારો પ્રાન્તની જમાબંધી વસુલ કરતા હતા. 'ડી ગયલી મસ્જીદની પાસે અસભ્ય મરેઠાએ એક દેહેરૂ બાંધ્યુંછે.

અને મોખરે અશુદ્ધ જોડણીનો અને કઢંગી રીતે કોતરેલો નીચે લખેલો લેખ છેઃ—

"શ્રી શિવનાં પગલાં પ્રયાસથી દામાજી ગાયકવાડ અહરનિશ પૂજેછે. સંવત. ૧૭૯૪. (સન. ૧૭૩૮)."

ચમારડીના ડુંગર ઉપર ઉભો રહીને જોનાર, દક્ષિણ ભણી નજર કરે તો, પર્વતની હારોથી ચિત્ર વિચિત્ર થયલો આકાર તેની નજરે પડેછે. ભૂમિઉપર થોડાક મૈલસુધી અને પીરમની દક્ષિણમાં, ખોખરાના ડુંગર દૃષ્ટિએ આવેછે; છેક પાસે અને બહુ પશ્ચિમમાં, ખડકમય હાર સિહોરને વિંટલાયલી દેખાયછે, અને એથી પણ પશ્ચિમમાં, આઘે, પવિત્ર પર્વત શત્રુંજ્યનો ઉત્તમ આકાર, જેના ઉપર ખડકવાળો ઉપરનો ડુંગર, જે રાજમંદિરના જેવી બાંધણિયોથી ભરપૂર છે એવો વિરાજતો છતો પાલીટાણાના શિખરો કરતાં પણ ઉંચો ઝોકાં ખાતો દેખાયછે.

જૈન લોકોના ૨૪ તીર્થંકર થયા તેમાંથી આદિ આદિનાથે* શત્રુંજ્યના પર્વતઉપર તપશ્ચર્યા કરી તેથી તે પવિત્ર ગણાયછે. તે સમુદ્રની સપાટીથી સુમારે બે હજાર ફૂટ ઉંચો છે. યાત્રાળુ લોક અહિ આવેછે તે પાલીટાણા શેહેરમાં થઇને પર્વતની તલાટિયે આવેછે, તે રસ્તે બન્ને બા-

* હિંદુઓના ચારયુગને મળતા, જૈનોના ૬ આરા છે. ત્રીજા આરામાં કશ્યપ ઋષિના વંશના ઇક્ષ્વાકુરાજાનો વંશજ નાભી રાજા થયો. તેને મારુદેવી નામે રાણી હતી અને ઋષભ દેવનામે પુત્ર હતો તેજ જૈનનો પેહેલો તીર્થંકર આદિનાથ. ઋષભ દેવના પેહેલાં પૃથ્વી ઉપર વર્ષાદ વર્ષતો નહિ, અગ્નિની ઉત્પત્તિ હતી નહિ, કોઇ કાંટાવાળું ઝાડ થતું નહિ; વિદ્યા તેમજ ચતુરાઇનો ધંધો જગતમાં હતો નહિ. આ સર્વ ઋષભ દેવે દાખલ કર્યાં, માણસોને ત્રણ કર્મ શીખવ્યાં— ઉષીકર્મ, અથવા લડાઇ અને રાજ્યની વિદ્યા; માશી કર્મ, અથવા શાસ્ત્ર વિદ્યા; કાશીકર્મ (કૃષિકર્મ) ખેતીવાડીની વિદ્યા. આ વેળાએથી મનુષ્યોએ નિયમિત ધંધો કરવા માંડ્યો. છેલ્લા તીર્થં મહાવીરસ્વામી વિક્રમાદિત્યના સંવતની પેહેલાં ૪૭૦ વર્ષમાં (ઇ. સ. ની પૂર્વે ૫૨ મુક્તિ પામ્યા; ત્યાર પછી ત્રણ વર્ષ, આઠ માસ, અને બે અઠવાડિયે પાંચમા રાનો આરંભ થયો તે એકવિસ હજાર વર્ષ સુધી ચાલવાનો છે.

જુએ વડનાં ઝાડની હારો છે તેની ઘટાઓથી સૂર્યનો તાપ લાગતો નથી. પર્વતના સ્કંધ અથવા ચડાવ ઉપર એથી તે ત્રણ મૈલ સુધી થાક લાગે એવો રસ્તો છે, પણ બે બાજુએ વિસામો લેવાની ઘણી જગ્યાઓ છે, પાણીનાં ન્હાનાં તલાવ અને કૂવા છે, તથા ન્હાનાં ડેરાં બંધાવેલાં છે. આ ડેરાંમાં તીર્થંકરનાં પગલાં છે. આવો રસ્તો વટાવીને યાત્રાળુ છેવટે બેટના જેવા ઉપરના ડુંગર આગળ આવી પોહોંચેછે. આ ડુંગર ઘણા સુંદર રંગના ખરાબાનો બનેલો છે, તેના ઉપર તેના ધર્મનું દેવાલય છે. આ ડુંગર બે શિખરનો છે તેની વચ્ચે એક ખીણ છે તે ઘણી ખરી પૂરાઈ ગઈછે, અને દેવાલય, અગાશિયો, અને વાડિયોથી છવાઈ ગઈછે. બધાયની આસપાસ કિલ્લોછે, અને તોપને માટે તેમાં કોશિકાં મૂક્યાં છે. આ ઘેરાવામાં બીજા ન્હાના કિલ્લાછે તેથી ઘણાં દેવાલય પોતપોતાની મેળે સ્વતઃ કિલ્લાના જેવાં બની રહેલાં દેખાયછે. દક્ષિણ શિખર ઉપર મધ્યયુગનાં દેવાલય છે, તે કુમારપાળ અને વીમલશાહનાં બંધાવેલાં છે, ત્યાં એક તલાવ છે તે તે જગ્યાની દેવી ખોડિયારના મહિમાને લીધે પવિત્ર ગણાયછે, તેની પાસે જૈન તીર્થંકર ઋષભ દેવની રાક્ષસી કદની મૂર્ત્તિ છે, તેના પગ આગળ જીવતા ખરાબામાંથી કોરી કાહાડેલો પોઠિયો છે. ઉત્તર શિખરઉપર મ્હોટામાંમ્હોટું અને ઘણું પુરાતન દેવાલય છે તે દંતકથામાં કેહેવાતા સમ્પ્રતી રાજાએ બંધાવ્યું છે. એમ કેહેવાયછે. શત્રુંજ્ય ઉપર જુનાં દેવાલય થોડાંછે; અને વારે વારે જિર્ણોધાર થાયછે તેથી તેમની આજુ બાજુએ હાલનાં દેવાલયછે તેમાંથી ઓળખી કાહાડવાને બહુ કઠણ પડેછે, પણ હાલનાં છે તે સર્વ ટૂંકને નામે ઓળખાય છે. હિંદુસ્થાનમાં, પારિમગથી—સિંધુ નદીથી તે ેત્ર ગંગા નદી સુધી, અને હિમાલયના હીમના મુકુટધારી શિખરોે તેની કન્યાકુમારી, જે રૂદ્રને સારૂ સૃજેલી અર્ધાંગના, તેના ભટ્ટાધીમાં એક નગર એવું નહિ હોય કે જ્યાંથી એક અથવા બીજી

વેળાએ, પાલીટાણાના ડુંગરને વિરાજમાન કરનાર દેવાલયોને નાણાની ભેટ નહિ આવી હોય; એક ગલી પછી બીજી ગલી અને એક ચોક પછી બીજો ચોક, એ પ્રમાણે જૈન ધર્મનાં દેવાલય તેઓના ભવ્ય કિલ્લા સહિત વિસ્તાર પામ્યાં છે, તે અર્ધાં મેહેલ જેવાં, અર્ધાં કિલ્લા જેવાં, એકાન્ત અને મહિમાવાન પર્વત ઉપર દેદીપ્યમાન આરસ પાહાણનાં બાંધેલાં, અને સ્વર્ગનાં મહાલય સમાન, છેક ઊંચે હવામાં મૃત્યુ લોકને પગ દેવાને દુર્લભ, એવાં છે. દરેક દેવાલયના ગંભારમાં અજીતનાથની, આદિનાથની અથવા કોઈ બીજા તીર્થંકરની એક અથવા વધારે મૂર્ત્તિઓ છે, તેનો ઉદાસીન વૃત્તિ ધારણ કરેલો આરસ પાહાણની મૂર્ત્તિનો આકાર, રૂપેરી દીવિયોના દીવાના ઓછા અજવાળાથી, ઝાંખો દૃષ્ટિએ પડેછે; અગરબત્તીની સુગંધ હવામાં બેહેકી રેહેછે, અને ચકચકિત ફરસબંધી ઉપર ભક્તિમાન સ્ત્રિયો, સોનાના શૃંગાર અને વિચિત્ર રંગનાં વસ્ત્રથી ઝળઝળાટ મારતી, એક સ્વરી પણ મધુર સ્તવન ભણતી એવી, ઉઘાડે પગે પણ ધિમેધિમે પ્રદક્ષિણા કરેછે. શત્રુંજયને ખરૂંખાત પૂર્વ ભણીની અદ્ભુત કથાના એક કલ્પિત ડુંગરની ઘટિત રીતે ઉપમા આપી શકાય એવો છે; એના રેહેવાસિયો જાણે એકાએક આરસનાં પુતળાં બની ગયલા હોય, પણ તે ઉપર આવીને પરિયોના હાથ, સર્વ સ્વચ્છ અને ચકચકિત રાખતા હોય, અને સુગંધી વાળા પદાર્થોના ધૂપ કરતા હોય, તેમજ તે પરિયોના સુસ્વર, દેવનાં શૃંગારિક ગીત ગાઈને હવાને ભરી દેતા હોય એવો ભાસ થાયછે.

પાલીટાણાના ડુંગરની ટોચ ઉપરથી પશ્ચિમ ભણી જોતાં, ચોખે દાહાડે, નેમીનાથને લીધે પવિત્રા પામેલો એવો દબદબા ભરેલો ગિરનાર દૃષ્ટિએ પડેછે. ઉત્તર ભણી સિહોરની આસપાસના ડુંગરા, ... લી વલ્લભિપુરીના દેખાવને ભાગ્યેજ રુન્ધન કરેછે; આદિના

તળાટીની જોડાજોડ, પાલિટાણાના મિનારા જે ઘન ઘટાની આરપાર તડકામાં ચળકાટ મારેછે તે, દૃષ્ટિએ પડતા દેખાવનો અગ્રભાગ બનેછે; અને નજર છે તે રૂપેરી શત્રુંજ્ય નદીના વાંકાચૂકા પૂર્વ ભણીના પ્રવાહ સાથે સહજ ચાલતી ચાલતી તલાજાના સુંદર અને દેવાલયોથી શોભીતા ખરાબા ઉપર થોડીવાર આવીને ઠરેછે, અને ત્યાંથી પેલીપાર જ્યાં પ્રાચીન ગોપનાથ અને મધુમાલતી ને ઉછળતા દરિયાની છોળો વાગેછે ત્યાંસુધી જઇ ભમેછે.

શત્રુંજ્ય ઘણુંજ પુરાતન અને જૈનધર્મનું ઘણું પવિત્ર ધામ છે. સર્વ તીર્થ કરતાં એ અગ્રેસર ગણવામાં આવ્યું છે, અને જેનો નિરંતર નિવૃત્તિ સાથે સંબંધ થાયછે તેનું એ સુખસ્થાન ગણાયછે, અને અંગ્રેજોના પવિત્ર આયોના+ નીપેઠે દુનિયાના નાશની વેળાએ પણ એનો નાશ થવો સૃજ્યો નથી એમ કેહેવાયછે. કલ્પિત કથાઓમાં આવેલા રાજાઓની લાંબી લાંબી ઘણી વાતો કેહેવામાં આવેછે કે, હિંદુસ્થાનની સર્વે જગ્યાએથી તેઓએ આવીને આ પવિત્ર ભૂમિઉપર તપશ્ચર્યા ને ધર્મની ક્રિયાઓ કરેલી તથી તે વધારે ફળવાન થયલી તેના જોરવડે તેઓ પોતાના પાપના ભારથી નિવૃત્ત થઈને મુક્તિ પામ્યા છે. આ ચમત્કારિક અકળ સ્થાનનો પાર પામવાને તીર્થંકરના ભક્તો સરખાની પણ ધીરજ ચાલી શકે એમ નથી, તો કપરદીયક્ષ, પંડુરાજા, અને તેના ઉપર પ્રસન્ન થયલી અંબિકા, સમુદ્રવિજય યાદવ, અને કલ્યાણના સુંદર રાજા તથા તેની અનુપમ રાણી

+ જુદા જુદા લોકોના ઘણા રાજાને અયોના પોતાના સ્મશાનની જગ્યા તરીકે
દ કરવાનું કારણ, નીચેના પ્રાચીન ભવિષ્ય કથન ઉપરથી ઉત્પન્ન થયેલું કેહેવાયછે.
નનો પ્રલય થતા પેહેલાં સાતવર્ષ અગાઉ, રેલથી લોકો ડુબી જશે:
તીથી દરિયો આયર્લંડ ઉપર ફરી વળશે; અને લીલોતરીવાળા ઈસ-
એમજ થશે, તથાપિ કોલમ્બાનો બેટ રેલના પાણી ઉપરતરશે."
આન્ટી કિવટિ આફ અયોના " એ નામના પુસ્તક ઉપરથી.

એઓએ આ પવિત્ર ડુંગર ઉપર બંધાવેલાં દેવાલય, એ સર્વ વિષે અમે પણ અમારા વાંચનારાઓને ખુલાસો આપવાને યત્ન કરતા નથી.

સૌરાષ્ટ્રના રાજા શિલાદિત્યની આજ્ઞાથી, પ્રખ્યાત વલ્લભિપુરીના શ્રીધનેશ્વર સુરિયે શત્રુંજ્ય મહાત્મ્યનો ગ્રંથ રચ્યો હતો, તેના ઉપરથી સાર કાહાડીને રચેલા પુસ્તકમાંથી થોડી વધારે મનોરંજક વાત જાણી અમે અહિં લખિયે છિયે.

ઋષભદેવનો પુત્ર, ભરત રાજા, અયોધ્યામાં રાજ્ય કરતો હતો, તે શત્રુંજ્યની ઉત્તર ભણી સેના લઈ જઈને મહાશક્તિવાન મ્લેચ્છ રાજા સાથે યુદ્ધ કરવા મંડ્યો. પેહેલી લડાઈમાં તો ભરત હાર્યો, પણ પછીથી થઈ તેમાં તે જય પામ્યો, અને "દુઃખની વેળાએ છોકરૂં જેમ પોતાની માતા ભણી દોડી જાય તેમ મ્લેચ્છ રાજા, પોતાની હાર થઈ એટલે, સિંધુ નદી ભણી દોડી ગયો.

ચોમાસામાં ભરતને એક જગ્યાએ ખમચી રેહેવું પડયું પણ ચોમાસુ ઉતરવા આવ્યું એટલે, તેના પ્રધાન શુકને, સિંધુ નદીની ઉત્તરમાં, સમુદ્ર અને પર્વતની વચ્ચે, એક કિલ્લો હતો તે લીધો. ભરતના ન્હાનાભાઈ બાહુબળીના પુત્ર સોમ્યુશે ઋષભદેવનું ડેહેરૂ બાંધ્યું (શત્રુંજ્ય ઉપર) અને ભરતે તીર્થના ખર્ચને સારૂ સૌરાષ્ટ્રની વાર્ષિક ઉપજ અર્પણ કરી, તે દિવસથી સૌરાષ્ટ્ર, દેવદેશ કેહેવાયો. ભરતનો સગો શક્તિસિંહ કરીને સોરઠનો અધિકારી હતો, તેને રાજાની સેના સહિત શુકનનો આશ્રય મળ્યો એટલે તેણે ગિરનાર ઉપરથી રાક્ષસોને કાહાડી મૂક્યા, અને ત્યાં મેરૂ પર્વતના જેટલાં ઉંચાં, આદિનાથ અને અરિષ્ટનેમીનાં ડેહેરાં બાંધ્યાં. પછીથી શત્રુંજ્ય ઉપરનાં દેવાલયોનો મ્લેચ્છ લોકોએ નાશ કર્યો અને કેટલાક કાળસુધી પવિત્ર પર્વત ઉપર ઉજ્જડપણાનું રાજ્ય ચાલ્યું.

જેવામાં વિક્રમરાજા પૃથ્વીને રણમુક્ત કરવાને ઉઠયો તેવામાં એક

ગરીબ શ્રાવક ભાવડ કરીને હતો તે અને તેની સ્ત્રી ભાવલા, કામ્પિલ્ય પુરમાં વસતાં હતાં. તેમને ઘેર આવી ચડેલા બે યતિની તેઓએ સારી સેવા કરી, તેથી ચમત્કારિક ગુણની એક ઘોડીની તેઓને પ્રાપ્તિ થઇ. ભાવડ ત્યાર પછી થોડી વારમાં ઘોડાનો મ્હોટો વ્યાપારી થઈ પડયો. તેણે વિક્રમાદિત્યની ઘોડશાળામાં સારા ઘોડા આપ્યા તેથી તે રાજાએ તેને મધુમાવતી (અથવા મવા) જે સોરઠમાં છે તે જાગીરમાં આપ્યું. આ નગરમાં તેને જાવડ નામે એક પુત્ર થયો. તે તેના બાપના મરણ પછી તેનો વારસ થયો, તે જાણે ડાહાપણનો બીજો દેવ ના હોય એ પ્રમાણે પોતાના નગરનો કાર્યભાર ચલાવવા લાગ્યો. નઠારી વેળામાં મુદ્દ્ગલ‡ લોકોની સેના સમુદ્રની ભરતીની પેઠે આખા દેશ ઉપર પથરાઈ ગઈ, ને તેઓ સોરઠ, લાટ, કચ્છ અને બીજા દેશોમાંથી ગાયો, દાણા, બધા પ્રકારની માલમિલકત, છોકરાં, સર્વે જાતિની સ્ત્રિયો અને વળી પુરૂષ પણ લઈ ગયા. અને પોતાને "મુદ્દ્ગલ" દેશ જતા રહ્યા. બીજી જાતિના લોકો સાથે જાવડને પણ પકડી ગયા હતા, ત્યાં પણ એ વ્યાપારિયે દ્રવ્ય મેળવ્યું; તે ધર્મક્ષેત્રમાં હતો ને જે પ્રમાણે ધર્મ પાળતો તે પ્રમાણે અહિં પણ પાળવા લાગ્યો અને જૈનનું એક દેહેરૂં બાંધ્યું. ધર્મી પુરૂષો ત્યાં જઈ પોહોંચતા તેનો જાવડ સારો સત્કાર કરતો હતો તેથી તેના મ્હોઆગળ તેઓએ શત્રુંજ્યનાં વખાણ કરવા માંડયાં, અને ભવિષ્ય વર્તું કે એની ફરીથી પ્રતિષ્ટા કરવાનું તમારે માથે નિર્માણ થયુંછે. વળી તેઓએ તેને કહ્યું કે પવિત્ર પર્વતના રક્ષક દેવ પ્રાણઘાતક, માંસાહારી અને દારૂડિયા થઈ પડયાછે; સ્વધર્મ ત્યાગી કવડયક્ષ, જૈનધર્મના માણસો જે ત્યાં જવાની હિંમત ચલાવેછે તેઓનો નાશ કરેછે; શત્રુંજ્યની ચોગરદમ કેટલાક ગાઉસુધી ભૂમિ ઉજ્જડ થઈ ગઈછે; અને ઋષભદેવની પૂજા કરવાને કોઇ નથી. આ પ્રમાણે તેઓના કેહેવા ઉપરથી જાવડે ચક્રેશ્વરીદેવીની આરાધના કરી, અને મેલા દેવને બલીદાન

‡ મૂળ પુસ્તકમાં એમછે. ગુજરાતી ભાષાંતરમાં "મુગલ" છે.

આપ્યાં. તક્ષશિલાનગરીમાં રાજા જગતમાલ રાજ્ય કરતો હતો ત્યાં ઋષભદેવની મૂર્ત્તિ બેસાડી હતી તે જગ્યા તેઓએ બતાવી. જાવડે મહા પ્રયત્ને રાજાપાસેથી મૂર્ત્તિ લીધી. રાજાના આશ્રયથી તેણે એક સંઘ કાહાડયો અને તેમાં પોતે તથા પોતાની જાતિના કેટલાકને સંગાથે લઈ શત્રુંજ્ય ભણી મૂર્ત્તિ લઈ ચાલ્યો. ઘણાં સંકટ વેઠીને, જાવડ અને તેના સાથી, સોરઠમાં મધુમાવતી છે ત્યાં આવી પોહોંચ્યા, તેઓ એવા ભાગ્યશાળી કે, આગળ જાવડે ભોટ અને ચીન વાહાણનો કાફલો મોકલ્યો હતો તે સોનું અને બીજી મુલ્યવાન વસ્તુઓ ભરીને આ વેળાએ બંદરમાં આવી પોહોંચેલાં તેઓએ જોયાં. આજ વેળાએ વળી, મહામુનિ શ્રી વાયરસ્વામી મધુમાવતીમાં આવી પોહોંચ્યા, તેઓએ કુવદયક્ષને પોતાના ધર્મમાં પાછો આણ્યો હતો, તે પણ દેવ અને યક્ષોના સાથ સહિત મુનિનીસાથે હતો. જાવડ, અને પવિત્ર વાયરસ્વામી તેમના સહાયકારક કુવદ સહિત તાબડતોબ શત્રુંજ્ય ઉપર ગયા ત્યાં મરદાં, લોહી અને ધોળાં હાડકાંથી પર્વત પથરાઇ જઈ અપવિત્ર થયલો હતો તે જોઈ તેઓ સર્વે ભયભિત થઇ ગયા. પોતાનું હૃદય જેવું ચોખ્ખું હતું તે પ્રમાણે પર્વતને ચોખ્ખો કર્યો, અને શ્રીવાયર સ્વામિયે મુહૂર્ત્તનો દિવસ ઠરાવ્યો ત્યારે યાત્રાળુ લોકો મૂર્ત્તિ લઈને ગાજતે વાજતે ઉત્સવ કરતા પર્વત ઉપર ચઢયા. તથાપિ રાક્ષસોના પાપબુદ્ધિના જાદુ અટકાવને લીધે, યાત્રાની જગ્યાની ફરી સ્થાપના કરવાને માટે તેઓએ ફરી ફરીને પ્રયત્ન કર્યા પણ નિષ્ફળ ગયા. જાવડ છેવટે બળતા લઈને વિક્રમ સંવત ૧૦૮ માં (ઈ૦ સ૦૫૨,) મરણ પામ્યો. અને તેના નિરંતર પ્રયત્ન અફળ ગયા તેથી જે કાર્ય કદિ સંપૂર્ણ થાય નહિ તેને "એ તો જાવડ ભાવડ કામ છે*" એવી કેહેવત કેહેવાનો દેશમાં વહિવટ પડયો તે અદ્યાપિસુધી ચાલેછે.

* સ્કાટલંડમાં એના જેવીજ કેહેવત ચાલેછે, "સેન્ટમાંગોના કાર્યની પેઠે એ કદિયે સંપૂર્ણ થશે નહિ."

જાવડના મરણ પછી કેટલેક વર્ષે, બૌદ્ધ માર્ગિયોએ સૌરાષ્ટ્રના રાજાઓને પોતાના ધર્મમાં લઈ લીધા અને શત્રુંજ્ય તથા બીજી સર્વે પવિત્ર જગ્યાઓ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધી. આખરે ધનેશ્વરસુરી થયા તેમણે વલ્લભિપુરના રાજા શિલાદિત્યને પોતાના ધર્મમાં કરી લીધો, અને બૌદ્ધ પંથિયોને દેશપાર કરીને, યાત્રાનાં સ્થાન પાછાં હાથ કરી લઈને, ઘણાં દેવાલય બાંધ્યાં.

મહાત્મ્યમાં લખ્યા પ્રમાણે આ છેલું કાર્ય, વિક્રમ સંવત ૪૭૭ (ઈ૦સ૦૪૨૧.) માં નીપજ્યું. શિલાદિત્ય કેઈ વેળામાં થયો એ વાત અદબદ રાખીને, બૌદ્ધ ધર્મમાંથી એનો પરધર્માશ્રમ થયો અને તેનો તથા તેના રાજ્યનો મ્લેચ્છ લોકોના હલ્લાથી નાશ થયો તે સંબંધી જૈન પુસ્તકોમાંથી અમે લખિયે છિયે.+

+ સૌગત અથવા બૌદ્ધ, અને અર્હત અથવા જૈન એ નિરીશ્વરવાદી મતમાંહેલાં બે, વેદ અને બ્રાહ્મણોના મતથી વિરૂધ હતાં, તે સંબંધી અત્રે લખવું યોગ્ય દીસેછે. હિંદુ ધર્મ માનનારા આગ્રહી પુરૂષો અને બૌદ્ધ મત વાળાઓ વચ્ચે જુસ્સા ભેર લડાઈયો ચાલેલી છે તેમાં હિંદુસ્થાનના બૌદ્ધનો નાશ થયો છે. જૈન લોકો જો કે તોફાનના ત્રાસમાંથી જીવતા રહ્યા અને હવણાં તેઓ સામા થઈ શકે તેવા હતા તથાપિ તેઓ ઘણી મુશ્કેલાઈથી ઊગરયા હતા. વિલસન કેહેછે કે, (એશિ. રીસ. પુ. ૧૬. હિંદુઓના પંથવિષે વિષય.) " બૌદ્ધ અને સૌગત વચ્ચે માધવાચાર્ય કાંઈ ભેદ ગણતો નથી, તથાપિ કદાપિ ઘણો અગત્યનો ભેદ બંને વચ્ચે નથી તો પણ કાંઈક પણ છે ખરો: આનંદગિરિના અભિપ્રાય પ્રમાણે સૌગતોએ સુગતમુનિનું મત ધારણ કરેલું હતું, તેથી તેઓનું મુખ્ય મત એ હતુ કે પ્રાણિયો ઊપર દયા કરવી એમાં સર્વે નીતિ અને ભક્તિ ધર્મ આવી જાયછે. આ મત ઘણે પ્રકારે બૌદ્ધ અને જૈન એ બન્ને સંપ્રદાયને મળતો છે." વલ્લભિમાં બૌદ્ધ અને સૌગત એક હતા એમ જણાયછે, અને પ્રતિપક્ષીપણું, માત્ર એમની અને જૈનની વચ્ચે થયું છે. કાંઈ આ નિરીશ્વરવાદી ધર્મ અને ધર્માગ્રહી હિંદુઓ વચ્ચે થયું નથી. સૌર્ય પંથ કેહેવાય છે તેના પંથી, સુર્યને જગતનો ઊત્પન્ન કર્ત્તા અને કારણ માને છે— અને તેમનામાંના થોડા, મુખ્યત્વે કરીને બ્રાહ્મણ છે— તેઓનો આજે પણ એક પંથ છે- તેઓ આ વેળાએ સૌરાષ્ટ્રના દીપકલ્પમાં બહુ હતા. આનંદગિરિએ આ પંથના ભેદ ગણાવ્યા છે તે, હવણાં પ્રસિદ્ધ નથી એમ મનાય છે. પાઠક વિલસન કેહેછે કે એ ભેદ આનંદગિરિ નીચે લખ્યા પ્રમાણે ગણાવેછે:—.

કથામાં કેહેછે કે ગુજરાતમાંના ખેડા નામના મ્હોટા નગરમાં દેવાદિત્ય કરીને વેદપારાંગત બ્રાહ્મણ રેહેતો હતો. તેને સુભગા નામે એક પુત્રી હતી તે બાળવિધવા હતી. તે નિત્ય સવાર, બપોર અને સાંજે સૂર્યને દુર્વા, પુષ્પ અને પાણીના અર્ધ્ય આપતી હતી. આ બાળવિધવાનું સ્વરૂપ જોઈને સૂર્ય દેવને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું અને મનુષ્યનો દેહ ધારણ કરીને તેને ભોગવવા પૃથ્વી ઉપર આવ્યા. આથી તેને ગર્ભ રહ્યો. સુભગાએ પોતાના કુળને લાંચ્છન લગાડયું એવું જાણીને તેનાં માબાપ તેના ઉપર કોપ્યાં અને તેને ઘરમાંથી કાહાડી મૂકી. તે પોતાના એક ચાકરની સાથે દોડી દોડી વલ્લભિપુર જઈ પોહોંચી. ત્યાં દિવસ પૂરા થયા એટલે તેને બે બાળક અવતર્યાં. આ દેદીપ્યમાન બાળકને આઠ વર્ષનાં થતાં જરાપણ વાર લાગી નહિ. તેઓમાંથી છોકરાને ગુરૂની પાસે ભણવા મૂકયો; પણ, બીજા છોકરાઓની સાથે

"જેઓ ઊદય પામતા સૂર્યને પૂજે છે અને બ્રહ્મ અથવા ઊત્પન્ન કર્ત્તા શકિતનું તેને પ્રતિરૂપ ગણેછે તે. જેઓ મધ્યાનના સૂર્યને ઈશ્વર- નાશ કરનાર અને ફરીથી ઊત્પન્ન કરનાર શકિત ગણે છે તે; અને જેઓ અસ્ત પામતા સૂર્ય ને વિષ્ણુરૂપ અથવા પાલણ કર્ત્તા ગણી માને છે તે.

"ચોથા ભેદવાળા ત્રીમૂર્ત્તિનો પક્ષ માનેછે. તેઓ સૂર્યની ઉપર લખેલી ત્રણે સ્થિતિને ઈશ્વરી ત્રણ ગુણ ગ્રહણ કરનારૂં પ્રતિરૂપ માનેછે.

"પાંચમા ભેદ વાળાનો શો આશય છે તે સાફરીતે કહ્યો નથી, તથાપિ સૂર્ય જેવો ખરેખરો અને વાસ્તવિક છે, અને તેની સપાટી ઉપર ચિન્હ છે તે તેના વાળ અને દાહાડી ઈત્યાદિ છે એમ ગણી તેની આરાધના કરેછે. આ મતના માનવા વાળા લોકો, હવણાંના સૌર્યોની સાથે જે વિષયમાં મળતા આવેછે તે વિષય એ છે કે સૂર્યનાં દર્શન કર્યાવિના તેઓ ભોજન કરતા નથી.

"સૌર્યોનો છઠ્ઠો ભેદ છે તે માનવાવાળા, ઉપર લખેલા પક્ષવાળાથી વિરૂધ્ધમાં એટલા છે કે તેઓ દેખાતા અને ખરેખરા સૂર્યની આરાધના કરવાની અગત્ય છે એમ ગણતા નથી, પણ માનસિક તેજનો અંબાર કલ્પી તેનું ધ્યાન ધરીને આરાધના કરેછે. તેઓ કપાળે, હાથે અને છાતિયે ગોળાકાર ઉન્હી છાપો લે છે; આ ચાલનો શંકરાચાર્યે ધિઃકાર કરેલોછે, કેમકે તે વેદના અભિપ્રાયથી અને બ્રાહ્મણના દેહને અને સોહીને જે માન યોગ્ય છે તેનાથી વિરૂધ્ધ છે."

ભણીજતાં તેઓ તેને "નબાપો" કહી ખીજવવાલાગ્યા તેથી તેના કુમળા મન ઉપર ખરેખરી અસર એ થઈ ગઈ કે હું "નબાપોછું." તે એક વાર ઘણો ખીજવાઈને સુભગા પાસે જઈ કેહેવા લાગ્યો કે "શું મા મારે બાપ નથી કે મને નબાપો કેહેછે." તેણિયે જવાબ દીધો કે "હું જાણુતી નથી, તું પૂછીને મને શું કરવાને અમથો દુઃખી કરેછે." છોકરો સંતાપ ભરચો ત્યાંથી તો ગયો, પણ તે દિવસથી તેણે એવો નિશ્ચય કરચો કે ઝેર ખાઈને અથવા ગમે તે પ્રકારે મારે મારો દેહ ત્યાગ કરવો કે લાંચ્છન સાંભળવાનું રેહે નહિ.

એક દિવસ તે ખેદ કરતો બેઠેલો હતો તેવામાં સૂર્યનારાયણે આવીને દેખા દીધી અને તેને પુત્ર કહીને બોલાવી કહ્યું કે હું તારૂ રક્ષણ કરીશ. પછી તેને કાંકરા આપીને કહ્યું કે આથી તારા શત્રુનો નાશ કરવાને તું શક્તિવાન થઈશ. સૂર્યના આપેલા આવા અસ્ત્રની કીર્ત્તિથી તે શિલાદિ-ત્યને‡ નામે પ્રસિદ્ધ થયો. શિલાદિત્યે એકવાર વલ્લભિના કોઈ રેહેવાશીને મારી નાખ્યો તેથી ત્યાંનો રાજા તેના ઉપર કોપ્યો, પણ સૂર્યે આપેલા અસ્ત્ર વડે તે મારચો ગયો એટલે સુભગાનો પુત્ર ત્યારથી સૌરાષ્ટ્રનો રાજા થયો. અને સૂર્યનારાયણના આપેલા ઘોડા ઉપર બેશીને, આકાશમાં પ્રવાસ કરનારાની પેઠે પોતાની મરજીમાં આવે ત્યાં ફરવા લાગ્યો અને પોતાના પરાક્રમથી ઘણા દેશ જીતી લઈ ઘણા દિવસ તેણે રાજ્ય કરચું.

કોઈ એક વેળાએ, બૌદ્ધ ધર્મના કોઈ ઉપદેશકો વિદ્યાનું અભિમાન ધારણ કરીને શિલાદિત્ય પાસે આવ્યા. અને બોલ્યા કે, આ શ્વેતામ્બર¶ જો અમને વિવાદમાં જીતે તો એમને અહિ રેહેવા દેજો, ને જો હારે તો દેશપાર કાહાડી મુકજો. તેઓનું આવું બોલવું રાજાએ સ્વિકારીને *ચાર પ્રકારના મનુષ્યોની તેણે સભાકરી. પોતે તેમાં પ્રમુખ થયો

‡ શિલા=પથ્થર + આદિત્ય=સૂર્ય. ¶ જૈન. * સાધુ અને સાધવી અથવા જૈન ધર્મનાં ત્યાગી પુરૂષ અને સ્ત્રી; અને શ્રાવક અને શ્રાવિકા એટલે પુરૂષ અને સ્ત્રિયો, જેઓએ કોઈપણ આશ્રમ ધારણ નહિ કરેલો, એ પ્રમાણે ચાર પ્રકારના મનુષ્યોની સભા.

અને બોલ્યો કે, બે પક્ષવાળામાંથી જે હારે તેણે વલ્લભિના રાજ્ય પાર થવું. બનવાકાળ તેથી બૌદ્ધો જય પામ્યા, અને શ્વેતામ્બરોને પરદેશ જવું પડ્યું, પણ મનમાં આશા રાખી કે વળી કોઈવાર ફરીથી વિવાદ કરીશું. શિલાદિત્ય ત્યારથી બૌદ્ધ ધર્મ પાળવા લાગ્યો પણ તે શત્રુંજ્યના મહાન ઋષભદેવને આગળ પ્રમાણેજ માનતો હતો.

શિલાદિત્યે પોતાની સાથે જન્મેલી તેની બેહેન હતી, તેને ભૃગુપુર (ભરૂચ) ના રાજા વેરે પરણાવી હતી, તેને દેવના જેવી કાન્તિનો અને ગુણનો એક પુત્ર થયો. કેટલાક દિવસ વિત્યાપછી, પોતાનો ધણી મરી ગયો એટલે તેણે કોઈ સારી તીર્થની જગ્યામાં જઈને સારા ગુરૂપાસે ધર્મની દીક્ષા લીધી. તેનો દીકરો પણ આઠ વર્ષની વયે દીક્ષા લઈને બેઠો. પછી તેઓને જેમ પ્રસંગ મળતો ગયો તેમ સારી ચાલના અને ડાહ્યા મનુષ્યોના મ્હો આગળ પોતાના ધર્મના અભિપ્રાય જણાવવા માંડ્યા. એક દિવસે પેલા છોકરાનું નામ મલ્લ હતું તે પોતાની સાધ્વી મા પ્રત્યે ઘણી આતુરતાથી કેહેવા લાગ્યો કે, "શું આપણા ધર્મ પાળવાવાળાની અવસ્થા મૂળથીજ આવી માઠી છે?" તેણિયે આંખમાં આંશુ સહિત પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે, "ભાઈ! મારા જેવી પાપણી તને શો ઉત્તર આપે! આગળ આપણા યશસ્વી શ્વેતામ્બર ગામે ગામ પારવિનાના રેહેતા હતા, પણ નામીચા ગુરૂ વીરસુરેન્દ દુનિયાનો ત્યાગ કરીને ગયા ત્યારથી અન્ય ધર્મ વાદિયોએ, તારા પૃથ્વી પતિ મામા શિલાદિત્યને વશ કરી લીધો છે. તીર્થની પવિત્ર જગ્યા જે શત્રુંજ્ય, જ્યાંથી મુક્તિ મળતી તે શ્વેતામ્બરોના જવાથી ભૂતના જેવા બૌદ્ધ લોકોનું સ્થાન થઈ પડ્યું છે. શ્વેતામ્બરો પરદેશ જઈ વસ્યાછે, તેઓનું અભિમાન નરમ પડ્યું છે, અને તેઓનો મહિમા જતો રહ્યો છે." મલ્લ ક્ષત્રીય કુળમાં જન્મ્યો હતો તેથી પોતાના ધર્મ વિષેનો કળઉ નહિ વીસરી જતાં, છે-

તવાનાં સાધન મેળવવાના કામમાં ગુંથાયો. તપશ્ચર્યાથી, અને એક નિશાથી આરાધના કરવાથી, સરસ્વતિ દેવી તેને પ્રસન્ન થયાં. અને વિષ્ણુનો ગરૂડ જેમ સાપને વશ કરેછે તેમ બૌદ્ધોને વશ કરવાને નાયચક્ર નામનું એક પુસ્તક આપ્યું. આ હથિયાર લઈને, અર્જુન જેમ શિવનાં શસ્ત્ર ધારણ કરવાથી શોભતો હતો તેવો શોભાયમાન મલ્લ, સૌરાષ્ટ્રની શોભા જે વલ્લભિપુરી ત્યાં આવી શિલાદિત્યની દરબારમાં જઈ પોહોંચ્યો અને રાજાને કેહેવા લાગ્યો કે "હે રાજા! બૌદ્ધ લોકોએ આખા જગતને વશ કરી દીધું છે, માટે હું મલ્લ તારો ભાણો તેઓનો પ્રતિપક્ષી ઉઠ્યો છું." આગળની પેઠે વિવાદ કરવા સારૂં સભા ભરીને રાજા સાંભળવા બેઠો. મલ્લને દેવીની સહાયતા હતી તેના જોરથી બૌદ્ધોને વિસ્મય પમાડી દીધા, અને શ્વેતામ્બરના ધર્મની હોલાઈ જતી ચીનગારીમાંથી આવો જુસ્સા ભેર ભભુકો ઉઠ્યો તેથી તેઓ કંપવા લાગ્યા. લોકપ્રસિદ્ધહાર થાય તેની અપકીર્ત્તિ વધારે સમજીને તેઓએ પોતાના પ્રતિપક્ષીને જગ્યા સોંપી જવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેઓ બોલ્યા, "પોતાના દેશનો નાશ, પોતાના કુળનો નાશ, પોતાની સ્ત્રીનું હરણ, અથવા પોતાના મિત્રોનું દુઃખ, એ સર્વેનો દેખાવ જેની દૃષ્ટિયે પડતો નથી તેનું મ્હોટું ભાગ્ય." આ પ્રમાણે નિરીશ્વરવાદિયો હારી ગયા એટલે રાજાની આજ્ઞાથી તેઓને દેશ પાર કર્યા અને જૈન ઉપદેશકોને પાછા બોલાવ્યા. મલ્લે બૌદ્ધોને હરાવ્યા તેથી રાજાની આજ્ઞા ઉપરથી વિદ્વાનોએ તેને સુરીનું પદ આપ્યું. પછી સર્વે તીર્થસ્થાનોમાં શ્રેષ્ઠ એવો જે શ્રીશત્રુંજ્ય તેનો અપાર મહિમા જાણીને તેણે પોતાના મામા શિલાદિત્યની સહાયતાથી તેની ફરીને પ્રતિષ્ઠા કરી. શ્રીમલ્લસુરીની કીર્ત્તિ સારી થયા પછી, પુરોહિત સભાએ, તેમને ખંભાત અથવા સ્તંભતીર્થ જે શ્રીઅભયદેવ સુરિયે સ્થાપ્યું હતું ત્યાં મોકલ્યા. ત્યાં શ્રેનિક અને બાજા શ્રાવકો સાથે પોતાનો આત્મા આરોપિત કરાવ્યો.

આ સમયે, મારવાડમાં પાલી નામે શેહેર છે, ત્યાંનો કાકુ નામે એક ધંધાર્થી, પોતાનું વતન છોડીને, પોતાના ઉચાલા લઇને વલ્લભિ આવ્યો, અને નગરના દરવાજા પાસે ગોવાળિયાના કુબા હતા ત્યાં તેમના ભેગો રહ્યો, તે પોતાની ઘણીજ ગરીબાઈને લીધે રંકના નામથી ઓળખાવા લાગ્યો. પણ પછીથી તેને કૃષ્ણ ચિત્રકપદ* અને બીજી કાર્મિક વસ્તુઓ મળી એટલે કાકુ રંકે પોતાની ઘાસની ઝુંપડી બાળી મૂકી, અને નગરમાં જઈ, બીજા દરવાજા પાસે એક મેહેલ બંધાવી ત્યાં રહ્યો. તેની પુંજી દિનદિન પ્રત્યે વધવા લાગી અને કોટ્યાધિપતિ કેહેવાયો; પણ તે એટલો બધો લોભી હતો કે કોઈ ઠેકાણે કશો ખર્ચ કરતો નહિ,— નહિ પવિત્ર મનુષ્યોના લાભને અર્થે ખર્ચતો, નહિ યાત્રા કરવામાં વાવરતો, કે નહિ કોઈ ગરીબને આપતો. પણ ઉલટો કેહેતો કે જેનું ભાગ્ય હોય, તેને ધન મળે એવું જણાવી પોતાના ગરીબ પડોસીનું ધન પડાવી લેતો. એક દિવસે રંકની છોકરી રત્ન જડિત સોનાની ભવ્ય કાંશકીવતે માથું ઓળતી હતી તે રાજાની કુવરીના જોવામાં આવી, અને તે લેવાનું તેને મન થયું. પણ તેના બાપે આપવાને ના કહી એટલે શિલાદિત્યે બલાત્કારે ખુંચી લીધી. આ કજિયો થયો તેથી રંક, મ્લેચ્છ દેશમાં ગયો અને ત્યાંના રાજાને જઈને કેહેવા લાગ્યો કે જો તમે વલ્લભિનો નાશ કરો તો હું એક કરોડ મોહોરો આપું. પાદશાહે તે કરાર કબુલ કરીને સેના તૈયાર કરી કુચ કરવા માંડી. રસ્તે જતાં મુકામ કરી પાદશાહ પો-

* કિટલીકૃત "ફેરીમેથાલાજી" નામનું એક પુસ્તક છે તેમાં ઉપરના વિચારને મળતી વાતછે, "ઘણા વર્ષ ઉપર નેથરવિટન પાસે (નાર્થમબરલાન્ડમાં) એક છોકરી રહેતી હતી, તે દુધ દોહીને તેની ભરેલી વટલોઇ માથે મૂકી પાછી આવતી હતી, તેવામાં, એક ખેતરમાં પરિયો રમતી તેણે જોઈ, ને પોતાની સાથે જે હતાં તેમને બતાવી પણ કોઈ જોઇ શક્યું નહિ. પેલીના જોવામાં આવ્યું તેનું કારણ એવું હતું કે, વટલોઈ મૂકવાની ઉઢણી ચતુષપત્રી નામની વનસ્પતિનાં પાંદડાંની ગુંથેલી હતી. એ વનસ્પતિથી પરી જોવાની શક્તિ આવેછે.

તાના તંબુમાં અર્ધો જાગતો ને અર્ધો ઉંઘતો સૂતો હતો તેવામાં, છત્રધારને રંકના ભણીથી કાંઈ ઈનામ મળ્યું ન હતું માટે અગાઉથી વિચાર કરી રાખ્યા પ્રમાણે નીચે પ્રમાણે બોલવા લાગ્યોઃ— "આપણા રાજાની દરબારમાં કોઈ ડાહ્યું માણસ નથી, નહિકર આ અશ્વપતિ— જગતનો મહાન ઇંદ્ર, એક અજાણ કુળના અને જેની રીત ભાતની કોઇને ખબર નથી, તથા તે સારો છે કે નઠારો તે કોઈ જાણતું નથી એવા એક રંક નામના વેપારીના ભમાવ્યાથી, સૂર્યના પુત્ર શિલાદિત્ય ઉપર ચડાઈ કરવાને નીકળે નહિ" રાજા આ સુખદાયક ઔષધના જેવાં વચન સાંભળી બીજે દિવસે આગળ વધ્યો નહિ. પછી રંકના સમજવામાં ખરૂં કારણ આવ્યું એટલે બીનીને ચાકરની ઈચ્છા પ્રમાણે મોહોરો આપીને તેને તૃપ્ત કર્યો, ત્યારે તે રાજાની હજુરમાં બીજે દિવસે ઉપરના જેવોજ લાગ જોઈ બોલ્યો કેઃ— "વિચારીને કે વિના વિચારે એક વાર પગલું ભર્યું તે "ભર્યું, આ સિંહ સમાન મહાન રાજાએ એક ડગલું ભર્યું તો હવે આ- "ગળ ચાલવામાં શોભા છે. જ્યારે સિંહ રમતાં રમતાંય પણ હાથીનો "નાશ કરી શકેછે તો પછી તેને મૃગપતિ અથવા મૃગવધ કરનારનું નામ "કેહેવરાવી શા માટે હલકાં પડવું જોઇયે ? એમાંથી એક નામમાં પ્રતિષ્ઠા "નથી. આપણા રાજાનાં પરાક્રમ અપાર છે, એના સામો કોણ ટક્કર "લઈ શકે એવો છે ?" આવા વચનથી ખુશી થઈને મ્લેચ્છ રાજા, ડંકાના ગડગડાટથી આકાશ અને પૃથ્વીને ગજવી દેતો આગળ ચાલ્યો.

આણીમગ વલ્લભિમાં, સંકટ આવી પડવાનું છે એવું જાણીને શ્રીચંદ્રપ્રભુ, શ્રીવર્દ્ધમાન દેવ અને બીજી મૂર્ત્તિયોએ શિવપટ્ટણ (પ્રભાસ), શ્રીમાલપુર અને બીજા નગર ભણી રસ્તો કર્યો; શ્રીમલ્લવાદી મહામુનિ પણ, પોતાના ભક્તો સહિત પંચાસર જતો રહ્યો.* મ્લેચ્છની સેના

---

* "જ્યારે રાજ્યમાં કાંઈ સંકટ આવી પડવાનું હોય ત્યારે, તેમના દેવની મૂર્ત્તિઓ "જતી રેહે નહિ એટલા માટે અસલી લોકો તેમને સાંકળી લેતા. ફિનિશિયન લો-

નગરની પાસે આવી પોહોંચી, અને રંક જે પોતાના દેશના નાશનો ધિઃકારવા યોગ્ય કારણ હતો તેણે દગો દઈ મ્લેચ્છોને શીખવ્યું, તેથી તેઓએ સૂર્ય કુંડ, ગાયના લોહીથી ભર્યો, એટલે શિલાદિત્યની ચડતી કળાનું કારણ જે તેનો પવિત્ર ઘોડો હતો તે રાજાને તજી દઈ વિષ્ણુના ગરૂડની પેઠે આકાશમાં જતો રહ્યો. આ પ્રમાણે શિલાદિત્ય નિરૂપાય થઈ ગયો, તેથી મરાયો. ને મ્લેચ્છોએ, જાણે રમત કરતા હોય તેમ, વલ્લભિપુરીનો નાશ કર્યો.

વલ્લભિપુરીના નાશ વિષે હિંદુઓમાં દંતકથા ચાલેછે તે ઉપર લખેલા જૈનના વૃત્તાંત કરતાં કેવળ જુદીજ છે, અને ઘણું કરીને તેમાં ઈતિહાસ વિષયક કશો આધાર નથી. આ દંતકથા, મેદાનનાં નગરની વાતસાથે અને લાટની સ્ત્રીના મરણની વાત સાથે, એટલી બધી મળતી આવેછે કે એ અદ્ભુત વાતની છાયા અને ઈસારાથી ઉપજેલી વાત કરતાં કોઈ બીજી હશે એવું તો ભાગ્યેજ ધારી શકાય. આપણે જાણિયેછિયે કે, જેનો એકાએક પત્તો લાગી શકે નહિ અને ભાગ્યેજ માનવા જોગ હોય એવી વાતો, એશિયા ખંડના પ્રાચીન અને ઘણા અર્વાચીન લોકોમાં ચાલતી આવીછે, અને હિંદુ લોકો જે ચમત્કારિક વાતોનો પત્તો લગાડવાને નિરંતર ખુશી માનેછે અને જેઓ જાણેછે કે શક્તિમાન્ ઈશ્વર જે "ભૂમિ ઉપર વસનારા લોકોના પાપ કર્મને લીધે, તે ભૂમિ ફળદ્રુપ હોય તેને ઉજાડ કરી નાખેછે" તેના કોઈ પણ કોપને લીધેજ એકવાર દબદબા ભરેલી વલ્લભિ સેંકડો વર્ષથી ઉજાડ થઈ પડી રહી

"કોમાં મેલકાર્થની મૂર્ત્તિ નિરંતર સાંકળી બાંધેલી રાખતા." આન્થનની ક્લાસિકલ ડિક્શનેરી પૃ. ૬૦૧.

"ભ્રષ્ટ બુદ્ધિના યાહુદી લોકોને તેમના કોપ કારણને લીધે શિક્ષા થવાની
"હતી ત્યારે તેમના દેવલના જે અદૃશ્ય રક્ષકો હતા તે કેહેવા લાગ્યા કે ચાલો આ-
"પણે અહિંથી જતા રહિયે."—હિપ્રુસ સર્મન ઇન ઇંગ્લંડ પૃ. ૬૦

એવું માની, ગોઠતું આવતું કારણ ઠરાવી દેવાને તેઓને સ્વભાવિક વલણ થયા વિના રેહે નહિ.

તે દંતકથા એવી છે કે, "ધુન્ડીમલ્લ નામે સાધુ, પોતાનો એક શિષ્ય "લઈને વલ્લભિપુર આવ્યો. આ પવિત્ર પુરુષે વલ્લભિની છેક પાસે તે વે-"ળામાં ચમારડી નામે એક જગ્યા હતી તેની પડોશમાં છાશાવલાના ડું-"ગરની તલાટીમાં નિવાસ કરયો. શિષ્ય નગરમાં ભિક્ષા લેવાને ગયો પ-"ણ કહિં મળી નહિ; ત્યારે તેણે જંગલમાં જઈને લાકડાં કાપી આણી "વેચ્યાંને તેના પૈસાનો લોટ લીધો. પણ તેના રોટલા કોઈ ઘડી આપે "નહિ, આખરે એક કુંભારણ મળી તેણે ઘડી આપ્યા. આ રીતે કરતાં "કેટલાક દિવસ વીતી ગયા એટલે લાકડાના ભારા જાથું ઉચકવાથી શિ-"ષ્યના માથાના વાળ ઘસાઈ જવા માંડ્યા તે જોઈ સાધુએ તેનું કારણ "પૂછ્યું, તેનો પેલાએ ઉત્તર આપ્યો કે, મહારાજ આ નગરમાં કોઈ "ભિક્ષા આપતું નથી, તેથી મારે જંગલમાં જઈ લાકડાં કાપી લાવી વેચવાં "પડે છે, તેનો લોટ આણુંછું, ને એક કુંભારણ મને તેના રોટલા ઘડી આ-"પેછે— આ કારણથી મારા વાળ ઘસાઈ જવા માંડ્યછે. સાધુ પુરુષ "બોલ્યો. 'હું મારી મેળે આજે માગવા જઈશ.' એમ કહી પોતે ગયો પણ "તેને કોઇયે ભિક્ષા આપી નહિ, માત્ર પેલી કુંભારણે આપી. આ ઉપરથી "સાધુને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો; તેણે શિષ્યને કહ્યું કે, 'કુંભારણને જઇને કેહે કે "તું તારા કુટુંબના સર્વે માણસો લઇને નગર છોડી જતી રેહે. આજે "આ નગર ડટાઈ જશે. કુંભાર અને કુંભારણ પોતાના છોકરાને લઇને "વલ્લભિ છોડી ચાલ્યાં. કુંભારણને સાધુએ ચેતાવી હતી કે તારે નગર "ભણી પાછું વાળી જોવું નહિ, પણ દરિયા કિનારે, હાલમાં જ્યાં ભાવનગ-"ર છે ત્યાં જઈ પોહોંચી ત્યારે સાધુ પુરુષની તેણે આજ્ઞા ઉલંઘીને વલ્લભિ "ભણી પાછું જોયું, એટલે તાત્કાળ તે પાષાણની મૂર્ત્તિ બની ગઈ. તે "ત્યાં હજી સુધી રૂવાપુરી માતાના નામથી પૂજાયછે. આણીમગ પેલો

" સંન્યાશી કમંડલુ ઉંધું કરીને બોલ્યો કે— " નગર તું ઉંધું વળી
" જા ને તારો ધનમાળ ધૂળ થઈ જાઓ. આવું કેહેતાંવાંતજ વલ્લભિનો
" નાશ થયો. "

હાલમાં વળા નામે કસ્બો છે તેની પશ્ચિમ અને ઉત્તર ભણીની બાજુએ એક વિશાળ પીલુડીનું જંગલ છે. તેની ચોગરદમ રસ્તા છે, ને તેમાં વલ્લભિપુરના ખંડેરનો મુખ્ય ભાગ આવ્યો છે તે બધો નજરે પડેછે. ઘર બાંધવા સારૂ ઈંટો વગેરે કાટ ખોદી લાવવાને કસ્બાના લોકોએ ખોદીને ઘણાં પોલાણ કરી મુકયાંછે. તેમાં ભીંતોના પાયા જણાયછે તે ઘણા ખરા તો સાડાચાર ફુટ પોહોલા, પકવેલી ઈંટોના, માટીથી ચણેલા છે. કેટલાક ખાડાની ઉંડી ખાણો થઈ જાયછે ને તેમાંથી ખારૂ પાણી નીકળેછે. કેહેછે કે વળા કસ્બાની આસપાસ ત્રણ ચાર મૈલ સુધી ઈંટોના ચણતરનું કામ જોવામાં આવેછે. ઈંટો ઘણી ખરી ૧૬ ઈંચ લાંબી, ૧૦ ઈંચ પોહોળી અને ૩ ઈંચ જાડી જોવામાં આવેછે.

આ પીલુડીના જંગલ પાસે ઘેલારો નદી વેહેછે. તેને ચોમાસામાં પૂર આવેછે ત્યારે આખા જંગલ ઉપર તેનું પાણી ફરી વળેછે. આ પ્રમાણે એકઠા થયલા પાણીનાં જુદાં જુદાં વહન સપાટ મેદાનમાં વહી જતાં, ખંડેરને છેક ઉઘાડું કરી મૂકેછે, તેથી નાશ પામેલી વલ્લભિ ઉઘાડી થઈ પડેછે.

વળા કસ્બાની ઉત્તરમાં એક કુંડની જગ્યાછે. તે ઘોરારદમન કેહેવાયછે, અને નૈઋત્ય કોણમાં સપાટ વિસ્તિર્ણ જગ્યાછે તે શિયાળાની ઋતુમાં લીલાછમજેવા ઘઉના છોડથી છવાઈ ગયલું દેખાયછે. આ જગ્યા, રત્ન તલાવ કેહેવાયછે અને કેટલેક ઠેકાણે તેની પાળ હજી સુધી જોવામાં આવેછે.

પીલુડીના ઝાડથી છવાઈ ગયલી જગ્યા છે તેમાં, અને વળાની બધી બાજુએ, શિવ અને પોઠિયાની ગ્રાનિટ પાષાણની બનાવેલી મૂર્ત્તિ-

મો ઘણી જોવામાં આવેછે. તે કદમાં ઘણીજ મ્હોટી છે. આ સર્વે, જમીનની સપાટી ઉપરના ચોત્રા ઉપર બેસારેલી જોવામાં આવેછે, તેજ પ્રમાણું કરીને અસલના દેવાલયની સપાટી હશે એમ લાગેછે. તેથી જણાયછે કે નગર કંઈ ડટાઇ ગયલું નથી. શિવલિંગ તો ઘણાં ખરાં આખાં છે પણ પોઠિયા અથવા નંદી જે તેમની સાથે છે તે ખંડિત થયાવિનાના નથી. એક ગ્રાનિટ પાષાણની નંદીની મૂર્ત્તિછે તેને માથું નથી અને શરીરમાં ચીરો છે. આ નંદી બુદ્ધેશ્વર મહાદેવના લિંગની* સામેછે. જેટલાં લિંગ શોધી કાહાડવામાં આવ્યાં છે તે સર્વેને બ્રાહ્મણોએ નામ આપ્યાં છે. જેમ કે વૈજનાથ, રત્નેશ્વર, ઇશ્વિરિયા મહાદેવ ઈત્યાદિ. નંદીની મૂર્ત્તિઓ હવણાંની મૂર્ત્તિઓ કરતાં ચતુષપાદી પ્રાણીની સરસ બેસવાની ઢબમાં કોત્રી કાહાડેલીછે.

કર્નલ ટાડના લખવા પ્રમાણે, સૂર્યવંશનો કનકસેન રાજા સન ૧૪૪ અથવા ૧૪૫ માં, પોતાની રાજધાની અયોધ્યા હતું અને જ્યાં રામચંદ્રજિયે રાજ્ય કરેલું એવું પોતાનું કોશલનું રાજ્ય છોડીને, વૈરાટ જઈ વસ્યો. આ સ્થાનમાં પાંડવના પુત્રો પોતાના વનવાસની વેળાએ આવી રહ્યા હતા તેથી તે પ્રખ્યાત છે. અને હવણાં ધોળકા કસ્બો છે તેજ એ હશે એવી ધારણા કરવામાં આવીછે. કનકસેને પરમાર વંશના રાજાપાસેથી રાજ્ય ખૂંચાવી લીધું અને વડનગરની સ્થાપના કરી. ચાર સૈકડાં વહી ગયા પછી તેના વંશજ વિજયે, વિજાપુર અને વિદરભા વસાવ્યાં તેમાં છેલું શેહેર પછીથી સિહોર કેહેવાયું. અને એજ વંશવાળાઓએ પ્રખ્યાત વલ્લભિ નગર વસાવ્યું, તથા ખંભાત પાસે ગજની શેહેર સ્થાપ્યું અને

---

* વાળાની પાસેનાં લિંગ, હાળનાં ડેહેરાંમાં હોયછે તેવાંજ છે. પણ તે કદમાં મ્હોટાં છે. અને ગ્રાનિટ જાતના પાષણના એક કડકાનાં ઘડેલાં છે. તે બે ફૂટ ઉંચી જળાધારીમાં ત્રણ ફૂટ ઉંચાઈનાં અને ૬ ફૂટ ઘેરાવામાં ગોળાકારેછે. એમાંનાં કેટલાંક ચોખુણથી અષ્ટ ખુણ થઈ પછીથી ગોળાકાર થયળાં છે.

તેનો પણ વલ્લભિના નાશ સાથેજ નાશ થઈગયો.¶

બીજે ઠેકાણે એજ ગ્રંથ કર્તા કેહેછે કે, કનકસેને સૌરાષ્ટ્ર જઈને ઢાંકમાં પોતાનું રેહેઠાણ કર્યું. એ શેહેર પ્રાચીન કાળમાં મુંગરીપટ્ટણ કેહેવાતું હતું. અને બાળખેતર (હજી સુધી ભાલ કેહેવાયછે) રાજ્યની જીત કરી લીધા પછી, એના વંશે બાળ રજપૂતનું પદ ધારણ કર્યું. વલ્લભિનો નાશ થવાથી ત્યાંના થોડા રેહેવાસિયો, બલી નામે જૈન શેહેર, જે મેવાડ અને મારવાડની સીમા ઉપર છે ત્યાં જઈ વસ્યા, અને બીજા હતા તે મારવાડ પ્રાન્તના સાંદરા અને નાદોલમાં જઈ રહ્યા.*

જે જૈન ગ્રંથકારોનાં લખેલાં વર્ણનમાંથી અમે ઉતારો લીધો છે તે ગ્રંથકારો, વલ્લભિનો નાશ વિક્રમ સંવત ૩૭૫ (ઈ૦ સ૦ ૩૧૯) માં થયો કેહેછે. એજ વર્ષમાં વલ્લભિ સંવત્સર નામે એક સંવત્સર ચાલ્યો,‡ અને આ ગ્રંથકારોએ વલ્લભિના નાશનો દાહાડો, એ નગરના નામથી કેહેવાતા સંવત્સરના પ્રારંભ દાહાડા સાથે શેળભેળ કરી દીધો હોય એવો સંભવ છે. શત્રુંજ્ય મહાત્મ્ય ઉપરથી જણાયછે કે, પાલીટાણાના ડુંગર ઉપરના દેવાલયોની પ્રતિષ્ટા જે શિલાદિત્ય નામે રાજાએ કરી, તે વિક્રમ સંવત ૪૭૭ (ઈ૦ સન ૪૨૧) માં ગાદિયે બેઠો. વલ્લભિના જે રાજા થઈ ગયા તેઓના નામની જુદી જુદી ટીપો તામ્રપટ+ ઉપરથી ઉપજાવવામાં આવિયો છે, તેમાં શિલાદિત્ય નામના ચાર રાજાઓ નોંધેલા છે.

¶ આનલ્સ આફ રાજસ્થાન એ નામના ગ્રંથના પેહેલા પુસ્તકને પૃષ્ઠ ૮૩ તથા ૨૧૫ થી ૨૧૮ સુધીમાં લખ્યા પ્રમાણે.

* "વેસ્ટર્ન ઇંડિયા" નામના પુસ્તકને પૃ. ૫૧, ૧૪૮ ૨૬૮, ૩૫૨. પ્રમાણે. તથા રાજસ્થાન પુસ્તક પેહેલું પૃ. ૨૧૭. પ્રમાણે.

‡ ટાડકૃત વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયાને પૃ. ૫૦૬. બિલાવળના લેખ ઉપરથી.

+ બેંગાલની એશિયાટિક સોસાઈટીના જર્નલ. ૪ ના પૃ. ૪૭૭; તથા એનાજ પુસ્તક ૭ માના પૃ. ૯૬૬. અને મુંબઈની એશિ. સો. ના જર્નલ ૩ નાં પૃ. ૨૧૩ ઇત્યાદિ પ્રમાણે.

આ રાજાઓમાંથી અરાડનાં નામ નોંધેલાં છે તેમાંના પેહેલા બેને સેનાપતિ કરીને લખ્યા છે, તે ઉપરથી કલ્પના થાયછે કે તેઓ ઉજ્જણના‡ પરમાર રાજાઓના આશ્રિત હશે. બાકીના રાજાઓ એ "મહારાજા" નું પદ ધારણ કર્યું છે. તેઓ વળી "શ્રીભટ્ટાર્ક" કેહેવાતા હતા અને એમ જણાયછે કે તેઓ (તેઓમાંના ઘણા ખરા) મહેશ્વર અથવા શિવના ભક્ત હતા; કેમકે તેઓની રાજમુદ્રા અને વાવટા ઉપર શિવના પોઠિયાનું ચિત્ર છે, અને આપણા જોવામાં આવ્યું તે પ્રમાણે તેમની નાશ પામેલી રાજધાનીમાં શિવલિંગ ઘણાં જોવામાં આવેછે. ઉપરના લેખ ઉપરથી વર્ષ કાહાડવામાં આવ્યાંછે (આશરેથી) તે ઈ૦ સ૦ ૧૪૪ થી તે ઈ૦ સ૦ ૫૫૯ સુધી સાલો થાયછે. એમાંની છેલ્લામાંછેલ્લી, જો વલ્લભિના નાશની ખરી સાલ ગણિયેતો તે ઘણીજ વેહેલી છે. હિંદુસ્થાનવિષે ચિનમાં લખેલા વૃત્તાંતમાં લખેછે કે.— ટાંગ વંશના રાજ્યની વેળાએ, ઈ૦ સ૦ ૬૧૮ થી ૬૨૭ સુધી હિંદુસ્થાનમાં ઘણો કલેશ ચાલ્યો હતો. રાજા (શિલાદિત્ય?) ઘણી લડાઇયો લડયો હતો. હ્યુયેનત્સાંગ નામે બૌદ્ધ મતના ચિન દેશના એક સાધુએ પોતાના પ્રવાસનું પુસ્તક લખ્યું છે, તે આ વેળાએ હિંદુસ્થાનમાં આવ્યો હતો અને શિલાદિત્યને મળ્યો હતો. †"

મોનશોર જાકવેટ * ફ્રેંચ ભાષામાં વૃત્તાંત ઉતારી લીધું છે તેમાં લખેછે કે "વલ્લભિદેશ લારિકાની ઉત્તરમાં છે, તેનો ઘેરાવો ચાર "હજાર લી (૧૩૦૦ મૈલ) છે. તેનું રાજધાની નગર ૩૦ લી કરતાં

‡ અમને વધારે સંભવ કલ્યાણના સોલંકિયોનો લાગેછે.

† રોયલ એશિયાટિક સોસાઇટીના જર્નલનું પુસ્તક છઠું પૃ. ૩૫૧.

* ચિનના બૌદ્ધ સાધુએ ત્રાન્સોકિસયાના બાકત્રિયા અને ઇન્ડિયામાં ઈ. સ. ૬૩૨ અને ત્યાર પછીનાં વર્ષોમાં પ્રવાસ કર્યો હતો તેના વૃત્તાંત ઉપરથી બેંગાળાની એશિયાટિક સોસાઇટીના જર્નલના પુ. ૫ માને પૃ. ૬૮૫ મેં વલ્લભિ વિષેની એની નોંધ છપાઇ છે, તે ઉપરથી; પણ તેમાં એની સુચના પ્રમાણે નામનો ફેરફાર કર્યો છે.

" પણ ઘેરાવામાં વધારે છે. ઉત્પત્તિ, ગરમાઈ ત્યાંના રેહેવાસિયોની રીત-
" ભાત અને તેમના શરીરની પ્રકૃતિ એ સર્વ માળવાદેશ પ્રમાણે છે.
" વસ્તી ઘણીછે; કુટુંબો દ્રવ્યવાન છે; ત્યાં સો કર્ત્તી પણ વધારે ઘર કો-
" ટ્યાધિપતિ ગણાયછે. આ રાજ્યમાં ઘણા દૂરદેશાવરોમાંથી અત્યંત
" સંપત્તિ આવી એકઠી થાયછે. એકસો કરતાં પણ વધારે બૌદ્ધમતના
" મઠ જોવામાં આવેછે; ત્યાં છહજાર કરતાં પણ વધારે સાધુ છે; તેઓમાંના
" ઘણાખરા સમ્મિતીયં મતના છે, અને તે મત હીણાયનનો છે. ત્યાં સેંકડો
" દેવાલય તો દેવનાં છે; તેના સાધુની સંખ્યા મ્હોટી છે. બુદ્ધ જ્યારે
" મૃત્યુ લોકમાં હતો ત્યારે આ દેશમાં ઘણીવાર આવેલો હતો. અને
" તેણે જે જે ઝાડની છાયા નીચે વિશ્રામ કરેલો, તે તે ઠેકાણું ઓળખાઈ
" આવવા સારૂં અશોક રાજાએ સ્તુપો બંધાવી છે. રાજકર્ત્તા વંશ
" ક્ષત્રિય કુલનો છે. આગળનો રાજા, માળવાના શિલ્યાદિત્યનો ભત્રી-
" જો હતો, અને હાલમાં જે રાજ્ય ચલાવેછે તે કનોજ દેશના શિલા-
" દિત્ય રાજાનો જમાઈ છે; તેનું નામ "દ્રૌવભટ" (ધ્રુવપટુ) છે મો-
" નશોર જાકવેટ ધારેછે કે વલ્લભિના રાજાઓના વંશમાં અગિયારમો
" રાજા, જે બીજો દ્રૌવસેન થઈ ગયો તેજ આ રાજા. વલ્લભિનો નાશ
" જે એ વંશના છેલ્લા રાજાની વેળામાં થયો તે ચોથો શિલાદિત્ય રાજા
" હતો, એનું રાજ્ય (એકેકા રાજ્યનો સુમાર વીસ વીસ વર્ષનો ગણતાં)
" માંડામાં માંડુ સુમારે ઈ० સ० ૭૭૦ સુધી હતું. પણ મિસ્તર વાથન
આશરો બાંધીને બે સેંકડાં પેહેલું ધારેછે.

રાજસ્થાનનો કર્ત્તા ધારેછે કે, વલ્લભિ ઉપર મ્લેચ્છ લોકોએ ચડાઈ કરી હતી તે સિથિયન લોકો હતા. મિસ્તર વાથન કેહેછે કે તેઓ "બાક્ત્રોઈન્ડિયન" જાતના લોક હતા, એઓના શિક્કા સોરઠમાં ઘણા મળી આવ્યાછે. અને મિસ્તર એલ્ફિન્સ્ટન ધારેછે કે તેઓ મ્હોટા નશિરવાન રાજાના હાથ નીચેના ઈરાનિયો હશે. ચડાઈ કરનારા લોકો મ્લેચ્છ અથવા

હિંદુવિના બીજી જાતના હતા એવું જો લખ્યું હોત નહિ તો, અમે એવી ધારણા કરત કે, સોરઠમાં પોતાની સત્તા ફરીથી સ્થાપન કરવાનો પ્રયત્ન કરતાં, દક્ષિણ માંહેલા કલ્યાણના સોલંકિયોએ વલ્લભિનો નાશ કરેલો હશે. વલ્લભિનો નાશ થયાની સાલ નક્કી કરવા, અનિશ્ચિતપણું એટલું બધું આવી પડેછે કે, તેનો નાશ કરનારા લોકોવિષે જે જે કલ્પના કરિયે તે સર્વે ડોડળા પાયા ઉપરજ થાય એમ છે. હિંદુસ્થાનના આ ભાગમાં એક બીજો રાજકર્ત્તા વંશ હતો તે અણહિલ્લપુરના ચાવડા રજપૂતોનો હતો. આ અણહિલ્લપુર રાજધાની ઈ૦ સ૦ ૭૪૬ માં સ્થાપવામાં આવી એમ કેહેવાયછે. હવે અમે જે વૃત્તાંત લખિયેછિયે તે ઉપરથી જણાશે કે ચાવડાઓની રાજધાનીની સ્થાપના વલ્લભિપુરનો નાશ થયા પછી બહુ મોડી થઈ નથી.

પ્રકરણ. ૨.

જયશિખરી ચાવડો, પંચાસરનો રાજા.

કચ્છના રણ પાસે પંચાસર છે ત્યાં વલ્લભિથી શ્રીમલ્લસુરી અને બીજા નાસેડુ આવીને રહ્યા હતા, તે વેળાના પ્રારંભથી, અમે લખવાનું શિરૂ કરિયેછિયે. અમારૂં પ્રમાણ "રત્નમાળા" અથવા રત્નનો હાર એવા નામનો ગ્રંથ છે તે છે. એ ગ્રંથ કૃષ્ણાજી નામના બ્રાહ્મણે, ગુજરાતના મહાનસિંહ રાજાના વખાણને અર્થે, કવિતામાં રચ્યોછે.

તે કવિ કેહેછે કે.—"સોલંકી વંશની કીર્ત્તિ ઘણી છે; એ વંશ દેવનો છે. તેમાં સિદ્ધરાજ એ એક કુળદીપક થઈ ગયો છે." વળી તે કેહેછે કે "ખરી વાત છે કે, જે રસ્તામાં મારે ચાલવાનું છે તે રસ્તો, મારા "પેહેલાં થયલા કવિયોના ગ્રંથથી પાંશરો દોર જેવો થઈ ગયલો છે, અને જે "મોતી મારે પરોવવાનાં છે; તે મોતી પેલા કવિઓની હીરા સરખી બુદ્ધિ-"થી વિંધાયલાં છે; તોપણ, આ વીર રાજાનાં ફરીથી ઘટિત વખાણ કરવાને "સરસ્વતિ દેવીના પ્રતાપથીજ હું શક્તિમાન થઈશ" પણ કૃષ્ણાજી પોતે પોતાની રચનાથી તૃપ્ત થયો હોત નહિ તો તે ખરો કવિ કેહેવાત નહિ. તેણે આત્મ વખાણ એવા શબ્દોથી કર્યાં છે કે, તે ઉપરથી ખુલ્લું જણાયછે કે, અગર જો તેણે બીજાના ગ્રંથનાં વખાણ ઉદારતાથી કર્યાં છે, તોપણ તે પોતાના ગ્રંથની બુજ કરવામાં કોઇ પણ પ્રકારે અજાણ નહતો.

"જે માણસ સમુદ્રમાં ન્હાયો તેણે સર્વ તીર્થ કર્યાં; જેણે અમૃત-"પાન કર્યું તેને બીજું કશું ખાવાને જોઈતું નથી; જેની પાસે પારસમણી "છે તેની પાસે સર્વ ધન છે, એજ રીતે જે માણસે રત્નમાળા વાં "તેણે સર્વ પુસ્તક વાંચ્યાં. આરસ પાહાણથી બાંધેલું જળાશય "પણ તે જળવિના શોભતું નથી; તથા દીપાયમાન દેવલ હોય પ

" ઉપર શિખર ચડ્યું હોય નહિ તો તે શોભતું નથી, તેમજ કોઈ મા-
" ણસ ના શોધ ઘણા ભારે હોય પણ તેણે જો રત્નમાળા વાંચી નહિ તો
" તેની પંડિતાઈ શોભતી નથી. "+

અમને લખવાને દિલગીરી ઉપજે છે કે મૂળ આ રત્નમાળાનાં ૧૦૮ રત્ન હતાં તેમાંથી માત્ર આઠ રહ્યાં છે.

સંવત ૭૫૨ અથવા ઈ૦સ૦ ૬૯૬ માં કલ્યાણ નગરમાં સોલંકી વંશનો ભુવડ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેની પાસે સોળ પટાવત હતા, તેમને નિરંતર તે પોતાની પાસે રાખતો હતો. તેઓ રાજભક્ત હતા, અને રાજાની ચડતી થયલી જોવાને ઈચ્છતા હતા. લડાઈની વેળાએ મૂઠિયો વાળીને નાશી જાય એવા ન હતા; પણ આકાશના સ્તંભની પેઠે ડગે

+छपय.

सजित सोळ सिनगार, नारीँ बिन चंद्र न सोहे;
पुरुष धरे पोषाक, पाग बिन लसत न जोहे;
आरस रचित जलाश्र, पानीँ बिन मानिय उना;
रेनीँ पति बिन रेनीँ, भुक्त घृत बिन सब न्युना
सब ग्रंथ पंथ पंडित लखे, रत्नमाळ नहि जो पढे
बहु दिप्तमान देवळ बन्यो, नलसे बिनु शिखर चढे.
ज्यौ निधि में अन्हात, तीर्थ सब सो नर कीना;
जो जिवित दिय दान, दान सब ही तिन दीना;
परधन पर त्रिय त्याग, सबै वृत पूरन पारे;
अमृत मिळे आहार, स्वाद सब ओर बिसारे;
सब धन तिन के गृह जानिहु, जिनकुं चिंतामणी मिळे
अस ग्रंथ पंथ सब सो पढयो, रत्नमाल घर ही बिले.

નહિ એવા હતા. એમનાં નામ નીચેના દુહામાં છે.—

(દુહો)

ચંદ, દૂંદ, ભટ, વેદ, વીર સિંહ, સિંધુ, ગિરિ, ધીર;
સામત, શ્રીમત, ધન્વિ, પટુ, ભીમ, મહારથી, મિહિર.

આમાં, મિહિર હતો તે મુખ્ય હતો, તેને કોઈ દિવસ બાહાર કામગિરી ઉપર મોકલવામાં આવતો નહિ. બાકી બીજાઓને, જીત કરવાસારૂ ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ, પશ્ચિમ ચારે દિશાયે મોકલવામાં આવતા હતા. આસપાસના સર્વે રાજાઓમાં ભુવડની આણ વર્તાઈ ગઈ હતી, માત્ર એક ગુજરાતનો રાજા જીતાયાવિના રહ્યો હતો. તે ચાવડા વંશનો હતો; તેનું નામ જયશિખરી હતું; અને તેની સ્ત્રી રૂપસુંદરી કરીને હતી. તેનું રાજધાની નગર પંચાસર હતું. પોતે બળવાન, તેજવાન અને બુદ્ધિમાન હતો; તેનો ભંડાર અખુટ હતો, અને તેની ફોજ ગણાય નહિ એટલી હતી. આવો એક રાજા ભૂતળમાં છે એટલી જાણ પણ ભુવડના પટાવતોએ તેને પડવા દીધી નહિ, તેથી તે જાણતો હતો કે આખી પૃથ્વી મારી સત્તા નીચે છે.

જીતી લીધેલા દુશ્મનોને ત્યાં લુટ કરી તે લુટથી અને ઊંટ, ઘોડા, રથ, અને હાથિયોથી આખું કલ્યાણ નગર ભરાઈ ગયું હતું. ઝવેરી, વણકર, સૂતાર, અને સુશોભિત વાસણ બનાવનારા ત્યાં વસતા હતા. અને ઘરની ભીંતો રંગિત ચિત્રોથી શણગારેલી હતી. વૈદ્ય, અને કારીગર ઘણા હતા, તેમજ ગવૈયા પણ ત્યાં વસતા હતા અને વિદ્યા ભણાવાને અર્થે નિશાળો પણ હતી. સૂર્ય છ મહિના ઉત્તરાયનમાં ચાલેછે ને છમહિના દક્ષિણાયનમાં ચાલેછે તેનું કારણ માત્ર એટલુંજ કે લંકાપુરી અને કલ્યાણપુરીની શોભા સરખાવવાને તેનાથી બની આવે.

બીજા સદ્ગુણોની સાથે, રાજા ભુવડ, પંડે સર્વ જાતના ડાહાપણનો

લોભી હતો, અને તે સાથે વિદ્યાનો મ્હોટો પોષક હતો. તેમાં મુખ્યત્વે કરીને, ડાહ્યા હિંદુરાજાને આશ્રય આપવાને ઘટિત એવાં જે વ્યાકરણ અને કાવ્યશાસ્ત્ર તેનો તો પૂરો પોષક હતો. વિદ્વાન લોકોને તે એટલું બધું ઉત્તેજન આપતો કે, જે પ્રમાણે ચોમાસાનું બધું પાણી દરિયા ભણી ચાલી જાયછે તેજ પ્રમાણે બધા પ્રકારની પ્રવિણતા તેના દરબારમાં ચાલી ચાલી આવતી હતી.

એ રાજાને એક બાગ હતો, તે શિવની કૈલાસપુરી જેવો હતો; તે પરમાનંદ પમાડે એવાં ફૂલ અને ફળનાં ઝાડથી શોભાવેલો હતો. તેમાં એક સમયે રાજા નૃત, ગીત, ગાયનથી ઉમંગ પામતો બિરાજમાન થયો હતો. તેનો યુવરાજ, કરણ કુંવર, રાજપોશાક પેહેરી, એક બાજુએ બિરાજ્યો હતો, અને ચંદ અને બીજા ઉમરાવોથી આખી મંડળી શોભાયમાન દેખાતી હતી. તેમાં વળી બુદ્ધિ અને ડાહાપણમાં એક બીજાથી ચડિયાતા એવા વિદ્વાન અને કવિયોનો સમાજ બેઠેલો હતો, પણ સર્વમાં શ્રેષ્ઠ કવીશ્વર કામરાજ, જે રાજાનો મિત્ર હતો તે હતો; રાજા ભુવડ જેમ સુભટોમાં શોભાયમાન દેખાતો હતો તેમ એ કવીશ્વર વિદ્વાનોમાં શોભાયમાન દેખાતો હતો. તેવામાં એક પરદેશી કવિએ આવીને રાજાના વખાણનાં કવિત કેહેવા માંડયાં. તેમાં જે ચતુરાઈ બતાવી હતી તે સમજીને રાજા પોતે રિઝ્યો, અને પોતાની આસપાસ કવિયો બેઠેલા હતા તેઓને તેનો ઉત્તર કેહેવા કહ્યું, પણ તેમાં કોઈની હિંમત ચાલી નહિ. પછી ભુવડે પેલા કવિને મુલ્યવાન શિરપાવ કર્યો અને પૂછ્યું કે તમારૂ નામ શું? અને જે દેશમાં તમે આટલાં બધાં વર્ષ છાના રહ્યા તેનું નામ શું? કવિએ જવાબ દીધો કે, "મારૂ નામ શંકર છે, ગુર્જરદેશ જે પૃથ્વીનો ઉત્તમોત્તમ ભાગ છે, જેની "ભૂમિ પૂર્ણ રસાલ છે, પાણી, ઘાસ અને ઝાડથી અતિ શોભાયમાન "છે, જ્યાં ધન તો ઢગલે છે અને જ્યાં મનુષ્યો ઉદાર છે, તે ગુર્જર

"દેશથી હું આવ્યો છું, ત્યાં પંચાસર છે તેમાં સમુદ્રપુત્રી એટલે લ-
"ક્ષ્મીનો નિરંતર વાસ છે, તે સર્વ પ્રકારે દેવતાઓની નગરી જે ઇંદ્રપુ-
"રી તેની સમાન છે. જે ત્યાં વસેછે તેને સ્વર્ગમાં જવાની પણ ઈચ્છા
"થતી નથી. ત્યાં ચાવડો રાજા રાજ્ય કરેછે, તે બધી સુભટ જાતમાં
"અગ્રેસર છે, અને જેણે પોતાનાં અદ્ભુત કામથી જયનો શિખર
"(પર્વત) ઉભો કર્યોછે તેથી તેને કવિયો "જયશિખરી" કેહેછે. તેની
"પટરાણી રૂપસુંદરી કરીને છે તેની શોધી જોડ જડે એમ નથી. રા-
"ણીનો ભાઈ શૂરપાળ છે તે ડાહ્યો અને શૂરવીર છે. જયશિખરી
"અને શૂરપાળ જો ભેગા મળે તો ઇંદ્રને તેના ઇંદ્રાસન ઉપરથી ઉઠાડી
"મૂકે, પણ તમને તેની ગરજ ઓછીજ છે; કેમ કે તઓની પોતાની
"ગુજરાત છે તે આખી પૃથ્વીનું તત્વ છે. ત્યાં સરસ્વતીનો નિરંતર
"વાસ છે; મેં મારી વિદ્યા મેળવી છે તે ત્યાંજ, અને ત્યાંથીજ હું દિગ્વિ-
"જય કરવા નીકળ્યોછું." રાજા ભુવડે, ગુજરાતનાં આવાં વખાણ સાં-
ભળીને મૂછે હાથ નાંખ્યો. તે જોઈ કામરાજે તેના અંતરની છાના વેરની
વાત જાણી લીધી. ને શંકરસાથે કવિતા વિવાદ કરવા લાગ્યો, પણ એ-
કલો તો તેનાથી હાર્યો, એટલે શિવે (શંકરે) કામને જીત્યો હતો તે
શંકરે કામરાજને પચાર્યું.

ભુવડ રાજા, તે દિવસની ગંમતનો આવો પરિણામ થયલો જોઈ,
નાખુશીની સાથે મેહેલમાં ગયો. સાંજે તેણે પોતાના પટાવતોને બો-
લાવ્યા ને ગુજરાત સંબંધી વધારે વૃત્તાંત સાંભળવાની ઈચ્છા બતાવી. એ-
કઠા થયેલા પટાવતોએ રાજાને જુઠું સમજાવા માંડયું કે અમે જયશિખ-
રીને હરાવી પંચાસર લીધું હતું, પણ રાજા શરણ થયો એટલે તેનો નાશ
અમે કર્યો નહિ. રાજાને ગળે આ વાત ઉતરી નહિ તેથી ચંદને દ-
બાવીને કહ્યું કે સાચે સાચું બોલ. ત્યારે તેણે કહ્યું કે, અર્બુદગિરિ અ-

થવા આબુ પર્વતની દક્ષિણ ભણી જતાં આપણા પટાવતોનો ને શૂરપાળનો ભેટો થયો હતો. શૂરપાળ સાથે તેના બંધેવીની ફોજ હતી, તેની સાથે લડાઈ કરવાનું ભય ભરેલું લાગ્યાથી આપણા પટાવતો આડે રસ્તે સોરઠ આવ્યા. આવી વાત સાંભળીને તાબડતોબ ફોજની તૈયારી કરવાની રાજાએ આજ્ઞા કરી, તે પ્રમાણે લશ્કર તૈયાર થયું ને જયશિખરી ઉપર ચડાઇ કરવા ચાલ્યું. જતાં વાંતજ અપશકુન થયા, પણ, સત્વર જવાની રાજાની આજ્ઞા હતી એટલે લશ્કરને ઉપરિયો અટકાવી શકયા નહિ.

શંકર કવિ આવામાં ઘેર જઈ પોહોંચ્યો હતો, અને તેણે પોતાના રાજાને સર્વ વૃત્તાંત માંડીને કહ્યું હતું. જયશિખરી શૂરવીર હતો, તેથી લડાઈ કરવાની તક મળી એટલે ઘણો આનંદ પામ્યો, અને પોતાના સુભટોને કંકન, કુંડળ, અને બીજાં ઘરેણાંનો તથા વસ્ત્રનો શિરપાવ કર્યો.

રાજા ભુવડની સેના ચાલી આવી. તેમાં હાથી, ઘોડા ઘણા હતા; ચાર હજાર રથ હતા, ઘોડેસવારો પાસ શસ્ત્ર અસ્ત્ર હતાં; પાયદલનો તો કાંઈ પાર ન હતો. જે જે ગામ થઇને લશ્કર આવતું ગયું તે તે ગામલોકો લશ્કર જોઈને ઘરબાર મુકી નાશી ગયા, ને જે ગામવાલા સામા થયા તેમના ઉપર છાપો મારીને તે ગામ લુંટયાં. જ્યાં થઇને ચડેલું લશ્કર ગયું ત્યાંની પાણી વાળી જમીન સૂકી થઈ ગઇ, ને સૂકી જમીન ભેજવાળી થઈ. જ્યાં મુકામ થતો ત્યાં મલ્લવિદ્યાની કસરતો થતી ને શસ્ત્ર અસ્ત્રનો અભ્યાસ થતો. દુસ્મનના દેશની પાસે આવી પોહોંચ્યા એટલે મોખરાનું એક શેહેર લુંટયું, અને પંચાસરથી છ મૈલને છેટે પડાવ કર્યો ત્યાંથી આસપાસનાં ગામડાં લુંટી સ્ત્રી પુરૂષોને કેદ કરી રાખ્યાં.

આ વાત સાંભળીને જયશિખરીને નખથી શિખાસુધી ક્રોધ ચઢ્યો. હલ્લો કરનારાઓનો સેનાપતિ મિહિર હતો તેને તેણે કાગળ લખ્યો તેમાં ગરીબ લોકોના ઉપર જુલમ કર્યો તે વિષેનો ઘણો ઠપકો દઈ લ-

ખ્યું કે શૂરવીર તો આવું અઘટિત કામ કરે નહિ, પણ કૂતરાને પથરો મા-ર્યો હોય તો મારનારના ભણી નહિ ધાતાં તે પથરાને બચકાં ભરે તેમ તું કરેછે. મિહિરે ઉત્તરમાં લખ્યું કે મ્હોમાં લીલું તરણું ઘાલી તારે રાજા ભુવડને શરણ થવું, નહિકર લડવાને સામા થવું. જયશિખરિએ તરત લડવાનું કબુલ કર્યું ને પોતાના ભાયાત અને સુભટોને બોલાવીને બીજે દાહાડે લડાઈ કરવાની તૈયારી કરી.

મિહિરનો કાગલ આવ્યો ત્યારે શૂરપાળ ત્યાં હતો નહિ. તેથી રાજાની જાણમાં ન છતાં, રાત્રની વેળાએ, એકાએક શત્રુ ઉપર ટૂટી પડવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. વાત પણ એમ બની કે, તે વેળાએ શત્રુઓ તૈયાર હતા નહિ, કેટલાક પાસેનાં ગામડાં લુંટવા ગયા હતા, કેટલાક ખાવા પીવામાં પડ્યા હતા, કેટલાક ઊંઘતા હતા, કેટલાક નાચ મજરામાં ગુલતાન થયા હતા, તેથી તેને ફાવી ગયું. શૂરપાળના માણસો હાથમાં તરવારો લઈને ટૂટી પડ્યા તેમાં ઘાસ કાપનારા ઘાસ કાપી નાંખે તેના કરતાં શત્રુઓને કાપી નાંખવાને તેઓને વધારે મેહેનત પડી નહિ. શૂરપાળે ચંદને કહ્યું કે શસ્ત્ર ઝાળીને સાવધાન થઈ તારા ઈષ્ટદેવને સંભાર એમ કહી તેના પેટમાં તરવાર ખોશી, અને દૂદને સખત ઘાયલ કર્યો; ઢોરના ઘોરમાં જેમ વાઘ પડે ને તેઓ અસ્તાવ્યસ્તા થઈ વીખરાઈ જાય તેમ શત્રુની ફોજમાં ભંગાણ પડ્યું. દૂદને જખમ વાગ્યા હતા તેથી નાસતાં મરણ પામ્યો, વેદ જે પરમાર રાજાનો સગો થતો હતો તે ફજેતીનો માર્યો નિરાશ થઈને પોતાનો લશ્કરી પોશાક ઉતારી સંન્યાશીને વેશે કાશી નાશી ગયો. મિહિર જે સેનાપતિ હતો તેણે જાણ્યું કે મારૂં કાળું મ્હો થયું તેથી પોતાના રાજાની રાજધાનીથી આઠ દિવસની કુચને છેટે પડાવ કર્યો. રાજા ભુવડ હાર થયાના સમાચાર જાણીને મિહિરની છાવણીમાં આવી પોહોંચ્યો, ને નાશી આવેલા લશ્કરને હિંમત આપી કેહેવા લાગ્યો કે એકવાર પાછું હઠવું પડે તો તે બીજીવાર જીત થવા-

ની નિશાની છે, કેમકે હથિયારને પાછું છટકાવ્યા વિના તેનો જબરો ઘા થઈ શકતો નથી. ભુવડ, પોતાના સુભટો અને લશ્કરને ફરીથી શૂર ઉપજાવવામાં ફતેહ પામ્યો, એટલે લડાઈની મસલહત કરવાને સુભટોની સભા કરી, તેમાં એવો ઠરાવ કર્યો કે રાજાએ પંડે તાત્કાલ ગુજરાત ઉપર હલ્લો કરવો. ઘેરથી નીકળતાં રસ્તામાં સારા શકુન થયા, અને આકાશના, વાદિત્રના, રણશિંગાના અને દુન્દુભીના નાદના, ધડધડાટ થવા લાગ્યા.

સેના પાસે આવી પોહોંચી એટલે, જયશિખરી પંચાસરના દરવાજા બંધ કરીને માંહે પેઠો, પછી રાજા ભુવડે નગરને ઘેરો ઘાલ્યો. પ્રથમ મિહિરે હલ્લો કર્યો, તેને શૂરપાળે પાછો હઠાવ્યો. પંચાસરના રાજાએ પોતાના સુભટોને એકઠા કરીને કહ્યું કે, જેમને પોતાનો જીવ વાહાલો હોય તેમણે સુખેથી ઘેર પાછા જવું. પણ સર્વે એ સરખો ઉત્તર આપ્યો કે અમે ઊંચા કુળના રજપૂત છિયે અને અમે સર્વે તમારી સાથે મરવાને તૈયાર છિયે. આવી આપટીની વેળાએ જે પૂઠ દઈને પોતાના નામને એબ લગાડે તેનું માંસ કાગડા પણ ખાય નહિ અને તે કોટી કલ્પ સુધી નર્કમાં રેહે. બાવન દિવસ સુધી હલ્લા કર્યા પણ કાંઈ વળ્યું નહિ, એટલે રાજા ભુવડે મિહિરને સલાહ પૂછવા બોલાવ્યો, તેણે કહ્યું કે શૂરપાળને ફોડવાની મેહેનત કરવી. પછી આકડાના દૂધ વતે કાગળ લખીને શૂરપાળ ઉપર મોકલ્યો તે તેણે કંકુ ચોળીને વાંચ્યો; પણ રાજા ભુવડનું લખેલું તેણે સ્વિકાર્યું નહિ અને જવાબમાં લખ્યું કે " પાણી " એકવાર જે દૂધ સાથે મળી ગયું તે તેમાંથી જુદું પડતું નથી તેમ હું " જયશિખરીનાથી જુદો પડી શકતો નથી.ઓ! મૂર્ખના શિરોમણી, " હું ઊચ કુળનો છું મને ફોડવાની આશા તું કેમ રાખેછે.! ત્રણ લોકનું " રાજ્ય આપવા કરે પણ જે વર્ણસંકર હોય તેજ લેવાનું મન કરે."

રાત પડે ત્યારે બન્ને રાજાઓ, પોતપોતાના લશ્કરને લડવાને શૂર

છૂટે, અને યુદ્ધ કરવાની રીત જાણવામાં આવે, એટલા માટે મહા ભારતની કવિતા ગવરાવે. જે વેળાએ ભીમના અદ્‌ભુત પરાક્રમની વાતો ગુજરાતનાં સુભટોના સાંભળવામાં આવે ત્યારે તેમને ઘણો જુસ્સો ઉત્પન્ન થાય, અને તેઓ પૂછે કે "રાત ક્યારે ખુટશે; સવાર ક્યારે થશે, કે અમને લડવાનું મળે ?"

(દુહા.)

વાટ જુવે નિજ પતિ તણી, વનિતા વિયોગી જેમ;
વ્યાકુળ થઈ વાહાણાતણી, સુભટ જુવે સૌ તેમ.
રણ સંગ્રામે જે પડે, ભારથમાં છે સાર
તેને તો ઇંદ્રજ તણી, વરે અપ્સરા નાર.
અધિરા થઈ આનંદથી, એમ કરે ઈચ્છાય
કાષ્ટ ધૂળનાં ઘર તજી, સ્વર્ગે જઈ વસાય.
આશા જયશિખરી તણી, થઈ તે થતાં સવાર
સુભટ શોભિતા સૌ થયા, તત્પર તેણી વાર.
રણમાંથી જીતી કરી, વળવાની નહિ આશ;
પણ વઢીઁ મરીઁ જઈ અપ્સરા વરવા કેરી આશ.
દૃઢ નિશ્ચય જોઈ સુભટનો, સ્વર્ગ તણી સૌ નાર;
પ્રીત થકી સૌ પરણવા, સજીઁ થઈ રહીઁ તૈયાર.
સૌ સુભટો એ સ્નેહથી, કવચ ધર્યાં જે વાર
સજીઁ શણગાર બની રહી, સર્વ સ્વર્ગની નાર.
સૌ સુભટો એ સ્નેહથી, શસ્ત્ર સજ્યાં જે વાર
વરમાળા કરમાં ગ્રહી, રહીઁ થોભી સૌ નાર.
સુભટોએ જ્યારે ગ્રહી, તુરીતણીઁ લગામ
બેઠી ઝટ વૈમાનમાં, સ્વર્ગ તણી સૌ શ્યામ.

રૂપસુંદરિયે અંતઃપુરમાંથી ચાલતા યુદ્ધના ભયંકર અવાજ સાંભળ્યા

એટલે પોતાના પતિને બોલાવ્યો અને તેને વિનવીને કહ્યું કે " સ્વામીનાથ ! જ્યાં સુધી સારા શકુન થયા નથી, ત્યાં સુધી રણ સંગ્રામમાં પડવાની હાંમ બકવી નહિ. " પણ જયશિખરી બોલ્યો કે, " કન્યા કાળને સમયે અને રિપુ દરવાજા સુધી આવી પોહોંચ્યો હોય ત્યારે શકુન જોવા નહિ, પણ શ્રીકૃષ્ણનું નામ લેવું. જેમ ગાજવીજના તોફાનની વેળાએ વાદળાં એક બીજાની સાથે અથડાય છે તેમ એક બીજાની ફોજ સામા સામી આવી ગઈ; તેમનાં હથિયાર વીજળીની પેઠે ચમકારા દેવા લાગ્યાં; જેમ મેઘની ગર્જના થાય તેમ ધરતી, પગના ધમકારાથી, ધમધમવા લાગી; લડાઈનાં વાદિત્ર વાગી રહ્યાં; તેથી બીકણ હોય તેનામાં પણ શૂર આવે, જેમ વર્ષા ઋતુમાં વર્ષાદ વરશી રેહેછે તેમ બાણ અને અસ્ત્રનો વર્ષાદ વરશી રહ્યો; હળ, મુશળ ને ફરશીથી તેઓ લડવા લાગ્યા; હાથી સામા હાથી, ઘોડા સામા ઘોડા; ને રથી સામા રથી. લોહીની નદિયોમાં કપાઈ મરેલાનાં મરદાં તરવા લાગ્યાં; રણ સંગ્રામનો પોકાર જેમ વધવા લાગ્યો તેમ સુભટો, આનંદ પામવા લાગ્યા. જેઓ હિંમત હારી જતા તેઓને ભાટ લોકો ઉશ્કેરતા હતા.— તેઓ કેહેતા કે,
" ઓ શૂર વીરોના પુત્રો રંગ છે તમને, આ રણભૂમિ તીર્થ તમને ફ-
" રી ફરીને મળવાનું નથી, માટે જગતમાં જશ મેળવો, ને સ્વર્ગ પામો.
" દેવતાઓના મુખમાંથી વાહ વાહ ના અવાજ કઢાવો અને અ-
" મર થાઓ. "

યુદ્ધનો ધુંધવાટ આકાશમાં પોહોંચ્યો ને દેવતાઓને કાને જઈ લાગ્યો; તેઓને લાગ્યું કે આ તે કુરૂ ક્ષેત્રમાં * ફરીને યુદ્ધ થયું કે શું ! અપ્સરા નાચવા લાગી, ગાંધર્વ હતા તે ગાવા, વગાડવા લાગ્યા. ને પાતાળવાશી નાગ અને દેવતાઓ કંપવા લાગ્યા. શિવ હતા તે રણ ભૂમિઉપર ભટક-

* પાંડવ કૌરવોનું મહા ભારતમાં વર્ણવેલું યુદ્ધ કુરૂક્ષેત્રમાં થયું હતું.

વા લાગ્યા ને પોતાની કદિ પૂરી થાય નહિ એવી જે રૂંઢમાળા તેમાં શૂરવીરોનાં મસ્તક લઈ પરોવવા લાગ્યા. ડાકણો અને ભૂત તેની આસપાસ વિંટાઈ વળ્યાં. જોગણિયો અને માંસ ભક્ષણ કરનારા, પોતાનાં ખપ્પર લોહીથી ભરવા, ગિધપક્ષીની પેઠે લલચાઈ આવી પોહોંચ્યા.

શૂરપાળે પોતાના સદાયના શૂરપણાથી, ભટની સેનાને પાછી હઠાવી; પણ જે લોકો પાછા હઠતા હતા તેઓનો ધિક્કાર કરી ધમકાવીને રાજા ભુવડે કહ્યું કે "જો પાછા હઠ્યા તો તમને મારે હાથે પૂરા કરીશ." ભટ મરણિયો થઈને શત્રુની ફોજમાં તૂટી પડ્યો; ત્યાં તેણે ઘણા જણને માર્યા પણ તેના ઉપર બાણનો વર્ષાદ વર્ષવાથી તે પડ્યો ને શૂરપાળના હાથથી મરણતોળ ઘવાયો. ભટની ઊંધે માથે ઝોકાવાની હિંમતથી કામ સર્યું. કેમકે તેની સેના, જયશિખરીની સેનાને હઠાવવામાં જીત પામી, અને કિલ્લાની પશ્ચિમ બાજુએ જઈ કિલ્લો તોડ્યો.

જયશિખરિયે, જાણ્યું કે આ લોહી લોવાણ લડાઈમાં મારા ઘણા સુભટો માર્યા ગયા તેથી હવે જીતવાની આશા રહી નહિ એટલે શૂરપાળને બોલાવીને કેહેવા લાગ્યો કે, "તારી ગર્ભવંતી બેહેન રૂપસુંદરીને કોઇ નિર્ભય ઠેકાણે લઈ જા, કે મારાવંશનું બીજ રેહે." શૂરપાળે પ્રથમ તો ના કહી, પણ રાજાએ તેને પોતાના સોગન દઇને કહ્યું કે "મારી ખાતર તું એટલું કામ કર, મારા વંશમાં કોઇ શ્રાદ્ધ કરનાર નથી, "તેથી હું મોક્ષ નહિ પામું, ને મારા વંશમાં કોઈ હશે નહિ તેથી અરે "ભાઈ! મારા શત્રુ નિષ્કંટક રાજ્ય ચલાવશે." આ પ્રમાણે આગ્રહ કરવાથી શૂરપાળ, પોતાની બેહેનને લઇને કિલ્લામાંથી નીકળી ચાલ્યો; પણ નાશી જવાનું કારણ રૂપસુંદરીના જાણવામાં આવ્યું એટલે આગળ ડગલું ભરવાને પણ ના કહ્યું ને પોતાના પતિની સાથે સતિ થઇ બળી મરવાનો પોતાનો દૃઢ નિશ્ચય હતો તે તેણે નિવેદન કર્યો. પણ વંશનો નાશ થવાના કારણથી શૂરપાલને અસર થઈ હતી તેજ કારણ તેણે પોતાની

બ્હેનને બતાવીને શાન્ત પાડી. તેને પછી એક રણમાં મૂકીને જયશિખ્ખરીની સાથે મરવાને પોતે પાછો આવ્યો. †

તે દરમિયાનમાં, રાજા ભુવડે જોયું કે, કિલ્લાનું રક્ષણ હવે થઈ શકે એવું નથી, એટલે જયશિખ્ખરીને કેહેણ કાહાવ્યું કે, ચાલ પ્રમાણે જો તું મ્હોમાં તરણું લઈ, અવળા હાથ બાંધી, મારે શરણે આવી પગે પડે તો ગુજરાતનું રાજ પાછું તને સોંપી દઊં. જયશિખ્ખરિયે ઉત્તર વાળ્યો કે "એ રીતે શરણ થયા પછી મને જીવવું સારૂં લાગવાનું નથી, ગુજરાતને "બદલે સ્વર્ગ પામીશ તો તે સારો બદલો થશે, અને હું ચાવડા વંશનો "છેલ્લો છું તે તેની કીર્ત્તિ મારી પછવાડે મૂકતો જઈશ." આવું સાંભળી ભુવડને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો એટલે પોતાની જીત પૂર્ણ કરવાને તાત્કાળ તૈયાર થયો. જયશિખ્ખરીની પાસે થોડી સેના રહી હતી તેનું ઘણી સેના આગળ ચાલ્યું નહિ. રાજાએ પોતે શત્રુની સેનાને ઘાસની પેઠે કાપી નાખીને સારો ટકાવ કર્યો; પણ છેવટે તે મરાયો ને તેના શરીર ઉપર થઈને શત્રુ પંચાસરમાં પેઠો. * કિલ્લાના રક્ષકો અને

† શેકસપિયર કવિકૃત ઇંગ્લંડના ૬ ઠ્ઠા હેનરી રાજાના નાટકના ત્રીજા ભાગના ચોથા અંકના ચોથા પ્રવેશમાં પણ આવોજ વિચાર છે.

"મારા ગર્ભસ્થાનમાં એડવર્ડ રાજાનો વંશજ છે, તેના ઉપરના પ્રેમને લીધે હું "નિરાશા તજુછું. અને એજ કારણે કરીને મારા મનના ઉછાળા હું વશમાં રાખુંછું, "તથા મારા ઉપર જે આપત્તિ આવી પડીછે તે નરમ થઈને સહન કરૂંછું; અને એજ "કારણ તેલીધે હું મારાં આંસુ પડતાં અટકાવુંછું અને લોહી ચુસીખાતો નિશ્વાસ "ઉઠતો અટકાવુંછું; કે રખે ને નિશ્વાસ નાખવાથી એડવર્ડ રાજાનો વંશ અને ઇંગ્લંડની ગાદીનો ખરો વારસ મારા ગર્ભસ્થાનમાંથી સરી પડે અથવા મારા આંસુમાં "બુડી જાય"

* કૃષ્ણદાસ કેહેછે કે જયશિખરિયે ત્રણ દિવસ સુધી લડાઈ કરી, પછી બે હાથ કપાયા તેથી શસ્ત્રવિનાનો થયો, તો પણ તેણે ભુવડની છાતીમાં લાતોનો પ્રહાર કર્યો, એટલે ભુવડ મૂર્છિત થઈને પડયો ને લોકોએ જાણ્યું કે જમને ઘેર ગયો. એટલામાં જયશિખરીને પછવાડે રહીને બે મલ્લોએ તરવારો મારીને માથું કાપ્યું. પછી ત્રણ દિવસ સુધી ધડ ઝુઝીને પડયું, ત્યારે ભુવડે જાગીને એવું કહ્યું કે "ઓ! ક્ષત્રિય

દરબારના રક્ષકોએ મરતા સુધી તેમને પેસવા દીધા નહિ, પણ છેવટે ભારે મારામાર થયા પછી ભુવડે મેહેલમાં પ્રવેશ કર્યો. ત્યાં દાસિયો ઘણા જુસ્સાથી સામી થઈ. ને હાથમાં ભૂંગલ કે જે કાંઈ આવ્યું તે લઇને દુશ્મનોને શેહેરના દરવાજા બાહાર હઠાવી દીધા. તેમની ઈચ્છા જયશિખરીની લાસ લેવાની હતી તે અહિ પૂરી થઇ. પછી તેમણે ચંદનની ચિતા ખડકી માંહ નાળિયેર નાંખ્યાં અને જયશિખરીની સાથે તેઓ સર્વે બળી મોઈ, તેમાં વળી ચાર રાણિયો, દાસ દાસી સાથે ચિતામાં પડી. નગરના લોકોમાંથી જેઓ રાજાના ઉપર ઘણો સ્નેહ રાખતા હતા તે પણ પોતાના રાજાની સાથે સ્વર્ગના રાજાની હજુરમાં જવા બળી મુવા. છેલ્લીવારે ભુવડ, પોતાની ફોજ સહિત અંદર ધશી ગયો ને ચિતા બળતી બંધ કરાવી, ઘટિત રીતે ચાવડા રાજાની મૃત્યુ ક્રિયા પોતાને હાથે કરીને તેનાં વખાણ કર્યાં કે આવા ખરા શૂરવીરને જન્મ આપનારને ધન્ય છે. તેને જ્યાં અગ્નિદાગ દીધો તેના ઉપર શિવનું દેવલ ચણાવી તેમાં શિવની સ્થાપના કરીને તેમનું નામ " ગુર્જરેશ્વર " પાડ્યું. જે દિવસે જયશિખરી પડ્યો તે દિવસે સૂર્ય ઝાંખો દેખાયો, ચારે દિશાઓ ભયંકર દેખાવા લાગી, ને પૃથ્વી કંપવા માંડી, ને નદિયોનાં પાણી ડોહોળાયલા જેવાં થઈ ગયાં, પવન ઊંનો વાવા માંડ્યો, હોમના અગ્નિમાં ભારે ધૂમાડા નીકળવા માંડ્યા, આકાશમાંથી તારા ખરવા માંડ્યા, આ બધા ઉત્પાત જોઇને લોકોએ જાણ્યું કે આજે કોઈ મ્હોટો પુરૂષ પડ્યો.

રાજા ભુવડે કચ્છ અને સોરઠના રાજાને જીત્યા અને ગુજરાતની શોભા જોઇને તેને ત્યાં રેહેવાનું મન થયું; પણ તેના સલાહકારોના કેહેવાથી તેણે જાણ્યું કે હજુ તો શૂરપાળ એક બાજુમાં કાંટાની પેઠે ખુંચ-

પુત્ર, તારા માબાપને ધન્યછે. તું બહુ પરાક્રમી કોઈ દેવનો અંશ છે. અરે બુદ્ધિશાળી તારે અંતસ્થાને ગુર્જરેશ મહાદેવનો શુદ્ધ પ્રાસાદ કરાવીશ." એમ કહીને વારે વારે પ્રણામ કરીને નિઃશંક થઈ નગરમાં પેઠો.

ભાષાન્તર કર્તા.

તો રહ્યોછે તેથી આસપાસના રાજાઓ ઉપર ખંડણી બેસારીને અને ગુજરાતમાં પોતાનો એક સુબો ઠરાવીને પોતાને દેશ ગયો.

શૂરપાળ, પોતે, પોતાની બેહેનને નિર્ભય ઠેકાણે રાખીને પાછો આવ્યો ત્યારે જયશિખરી મરાયો હતો તેથી પ્રથમ તો એકાએક તેના મનમાં ઉભરો ભરાઈ આવ્યો કે, "મારે પણ લડાઈમાં પડવું ને એની પછવાડે મરવું." પણ પછી તેણે વિચાર્યું કે, "હું જો લડાઈમાં મારચો જઈશ તો ભુવડનું રાજ્ય નિષ્કંટક થશે; જે બનવાનું હતું તે બની ચૂક્યું છે. આગળને માટે હવે વિચારવાનું છે. જો ભાગ્યયોગે મારી બેહેનને પુત્ર પ્રસવશે તો ગુજરાતનું રાજ્ય હું પાછું મેળવીશ; મારા આશ્રયવિના એ કામ બનશે નહિ." પછી તે પોતાની બેહેનને ખોળવાને નીકળી પડ્યો. પણ તેને તેનો કશો પત્તો લાગ્યો નહિ. કેટલાક કેહેછે કે તેને મ્હો બતાવવાની શરમ લાગી તેથી તે સારી વેળાની વાટ જોતો રણમાં ગિરનાર પર્વત ઉપર રેઠાણ કરી રહ્યો.

આણીમગ શૂરપાળના ગયા પછી રૂપસુંદરીને એક ભીલડિયે જોઈ, તેને કોઈ મ્હોટું માણસ જાણી માન દઈ કેહેવા લાગી. "બેહેન! આ વનમાં મારા ભેગાં તમે રોહો. ફૂલ ફલ, પાન ખાવા સારૂ પર્વતમાંથી મળી આવશે. અહિ તમારે કાંઈ ભય નથી." આવી વાત સાંભળીને છૂટા છેડા થાય ત્યાં સુધી રેહેવાને તેણે માન્યક સ્યું, પછી તેને પુત્રનો પ્રસવ થયો. સંવત ૭૫૨ ના વસંત ઋતુમાં, વેશાખ શુદિ ૧૫ ને દિવસે સૂર્ય ઉદયની વેળાએ આ પૃથ્વીના સૂર્યનો ઉદય થયો; તે મહાપરાક્રમી અને ગૌબ્રાહ્મણ પ્રતિપાળ થવાનેજ સૃજ્યો. તે દિવસે સૂર્ય નિર્મળ ઉગ્યો, આકાશ પણ નિર્મળ થયું, નદીનાં જળ પણ નિર્મળ વેહેવા માંડ્યાં, અને બ્રાહ્મણોના યજ્ઞ કુંડમાંથી ધૂમાડો નીકળવા માંડ્યો નહિ, તેથી લોકોએ જાણ્યું કે કોઈ વીર પુરૂષનો જન્મ થયો.

જેવામાં કુંવર છ મહિનાનો* થયો હતો તેવામાં રણમાંથી જતાં એક

* અંગ્રેજીમાં છ વર્ષ છે તે ભુલ છે.

યતિએ, ઝાડની ડાળિયોએ બાંધેલું ખોયું દીઠું, અને ત્યાં આવીને જુવેછે તો નિદ્રાવશ થયલો કુવર જાણે સ્વર્ગના રાજાના દરબાર માહેલો કોઇ હોયની એવો દીસવા લાગ્યો. તેથી આશ્ચર્ય પામીને તપાસ કરયો તો તેની મા રાજાની રાણી નીકળી. તેને પછી ઘટિત માનથી નગરમાં લઈ આવ્યો. પછી જયશિખરીના મરણની વાત તેણે રાણીને કહીને ઘણી ધીરજ આપી ને ખાતરી પૂર્વક જણાવ્યું કે હું બાળકનું રક્ષણ કરીશ. વનમાં જન્મ્યો તેથી પેલા યતિએ કુંવરનું નામ "વનરાજ" એટલે વનનો રાજા એવું પાડ્યું. પણ તેના જન્મની છાની વાત શૂરપાળના જાણવામાં તરત આવી ગઈ. તે બારવટે રહીને ભુવડ રાજાના સુબાને હેરાન કરતો હતો. ત્યાં પોતાની બેહેનના કુંવરને છાનો માનો લઈ આવ્યો. પછી તેની સંભાળમાં, કુંવર ચૌદ વર્ષનો થતા સુધી, સિંહના બચ્ચાની પેઠે તે હિંમત, બળ અને ડાહાપણ વધારતો ઊછર્યો. તે દરમિયાનમાં પોતાના પિતાનું રાજ્ય પાછું મેળવવાના વિચાર તેના મનમાં થતા હતા.

પ્રકરણ ૩.

વનરાજ અને તેના ઠમાનુયાયી — અનહિલ્લપુરનો.

ચાવડો વંશ.

વનરાજની ઉત્પત્તિ વિષે, જૈન ગ્રંથકાર લખી ગયા છે તે, તથા ગુજરાતમાં જે દંતકથા ચાલેછે તે, રત્નમાળામાં આપેલા વર્ણન સાથે મળતું આવેછે. ચાપોત્કત અથવા ચાવડાનો વંશ જેમાંથી પંચાસરના રાજા થયા, તેની ઉત્પત્તિ, સિંધુ નદીના પશ્ચિમ ભણીના દેશમાંથી થઈ હશે એવી ધારણા થાયછે. તે વંશ સૂર્ય વંશમાંથી કે ચંદ્ર વંશમાંથી થયો નથી, ને તે માત્ર પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાંજ પ્રસર્યો હતો. સોરઠને કાંઠે, દેવ અને પટ્ટણ સોમનાથ એવાં બે બંદર છે તેના ઉપર, જયશિખરી અથવા જશરાજ ચાવડાના પેહેલાંના રાજા રાજ્ય કરતા હતા એવું કેહેવાય છે. કદાપિ તેઓ વલ્લભિના રાજાના ખંડિયા હશે અને તે શેહેરનો નાશ થયા પછી, કોઈ અડચણ કરે નહિ એવા પંચાસર નગરમાં નાશી આવ્યા હશે, અને આગળ લખ્યા પ્રમાણે, વલ્લભિના જૈન લોકો અને બીજી પ્રજા પણ પોતાનું રક્ષણ થવાને અર્થે ત્યાં આવીને રહી હશે. પંચાસર નામે એક ન્હાનું શેહેર રાધનપુરના નવાબના તાબાનું, કચ્છના ન્હાના રણની એક કોરે હજી લગણ છે. ચંદુર ગામ જે પંચાસરની ઉત્તરે થોડેક મૈલને અંતરે છે તે વનરાજની જન્મ ભૂમિ કેહેવાય છે; અને બીજું એક ન્હાનું શેહેર જે વનરાજના નામ ઉપરથી વનોડ કેહેવાય છે તેજ તેનું ન્હાનપણનું રેહેઠાણ હશે. ત્યાં આગળ તેની કુળદેવી વનાવી માતાનું દેવલ છે, ને ત્યાં બેન કરીને એક કૂવો છે તે તેની આજ્ઞાથી કરાવ્યો હશે, એમ કેહેવાય છે. ગુજરાતનો આ ભાગ વઢિયારને નામે હજી લગી ઓળખાય છે, તે નામ જૈન ગ્રંથકારોએ આપેલું છે. ત્યાંની ધરતી સપાટ છે, વાવેતર ઘણું સારૂં થતું નથી, કેમકે તેની પડોસમાં રણ છે તેના જેવી તેની ભોંયછે. તેમાં ન્હાનાં ગામડાં ઘણાં પાસેપાસે છે, ને ઝાડની ઘટા લગભગ આવી રહી છે, તેથી તેઓ છેટેથી

પણ ઓળખાઈ આવેછે. પંચાસરની થડમાં રાતોજ અને શંખેશર કરીને ગામ છે ત્યાં હજી સુધી જૈનના દેવલનાં ખંડેર છે. તે એક બે વાર ફરી બંધાયાં હશે, તથાપિ તેનો અસલ પાયો એજ ઠેકાણે હશે. વળાની આસપાસ જેવાં ખંડેર હાળમાં દીઠામાં આવેછે તેવાં જુના શેહેરોનાં ખંડેર વિસરોડા અને બીજા ગામની પડોશમાં જોવામાં આવેછે.

જે જૈન સાધુએ વનરાજનું રક્ષણ કરયું તેનું નામ શીલગુણસુરી (સૈલિંગ સુરી) હતું, ને તેનાજ અપાસરામાં આ રાજકુંવરે પોતાની બાલ્યાવસ્થાના દિવસ કાહાડ્યા હતા એવું કેહેવાય છે. અસલના વારામાં જેમ સાયરસની વાતો ચાલતી અને હવણાંના લખાણમાં જેમ ગાઈડેરિયસ, આરવીરેગસ અને નાર્વલની વાતો ચાલેછે તે પ્રમાણે આ રાજવંશી બાળકના અસાધારણ જુસ્સાની વાતો ચાલી, અને તે રાજવંશી છતાં, તેનો દેખાતો જુદો ડોળ માત્ર નામનોજ છે એવું તેજ ઉપરથી જણાઈ આપવા લાગ્યું. બારવટિયાને જે આફતો વેઠવી પડેછે તે વેઠી શકાય એવડો તે મ્હોટો થયો ત્યારે પોતાના મામા શૂરપાળની સાથે હલ્લા કરવામાં સામેલ થયો. તેમાં તેણે સ્વપરાક્રમથી સારૂં નામ કાહાડ્યું; શુરવીર પણાનો ભાસ કરાવતું તેણે રાજચિન્હ ધારણ કરયું તેથી તેના સાથિયોને ઘણી હિંમત આવી, વળી પોતાના સ્વાધીનમાં જે રાજ્ય થવાનું છે તે જાણે તાબામાં આવી ગયું હોયની એમ સમજીને માન અને અધિકારની જગ્યાઓની વેહેંચણ તેણે અત્યારથી કરવા માંડી. શ્રીદેવી એક વ્યાપારી ની સ્ત્રી હતી, તેણે તેની સારી પરોણાગત કરી હતી તેથી તેને કહ્યું કે " હું જ્યારે પાટ બેશીશ ત્યારે તારે હાથે રાજતિલક કરાવીશ. જાંબ અથવા ચાંપો કરીને એક વ્યાપારી હતો, જે સ્વપરાક્રમથી અને યુદ્ધકળાથી પ્રખ્યાત થયો હતો, અને જે પછી ચાંપાનેરનો વસાવનાર થયો તેને પ્રધાન પદવી આપી. અનહિલ્લ જે પોતાની ટોળી માહેલો એક હતો, અને જેણે રસ્તા બતાવ્યા હતા તેથી તેનો તે ઉપકૃત થયો હતો માટે પોતાના રાજધાની નગરનું નામ એના નામ ઉપરથી પાડવાનો ઠરાવ કરી રાખ્યો.

રઝળતાં રઝળતાં ઘણાં વર્ષ વહી ગયાં; વચમાં તેના પરાક્રમી અને વિશ્વાસુ મામા શુરપાળનો નાશ થયો, પણ બીજા મિત્રો આવી મળવાથી તેની ખોટ પૂરી પડી. વનરાજ તો નામનાજ વનરાજ રહ્યા અને ખરે ખરી રાજપદવી મેળવવાનાં કાંઈ ચિન્હ જણાયાં નહિ, તોપણ તેણે પોતાનો મમત મૂક્યો નહિ. તેની મમતા હતી તો તેને તેનું ફળ મળ્યું. રાજા ભુવડે ગુજરાતની ઉપજ ખાવાનું પોતાની કુંવરી મિલનદેવીને સોંપ્યું હતું, અને તે કુંવરીની વતી વ્યવસ્થા કરનારા સલાહકાર હતા તેઓએ ચાવડા સરદારને "સેલભ્રત" અથવા બરછીદારનો અધિકાર સોંપ્યો હતો, અને તેનો બદલો ઠેક હાલની વેળાના ઠાકુરોપેઠે એવી મતલબથી ઠરાવ્યો હતો કે જેણે કરીને તેના વિપોનો ઉચો જીવ રેહે નહિ ને રક્ષણ પ્રાપ્ત કરી લેવાય. પણ એથી કરીને એકે મતલબ સરી નહિ. કલ્યાણના પ્રતિનિધિયો દેશમાં છ મહિના રહ્યા તેટલી વારમાં પુષ્કળ દ્રવ્ય અને સોરઠમાં જાતવાન ઘોડા થાયછે તે પારવિના લઈને ઘેર જતા હતા, તેઓના ઉપર વનરાજે હલ્લો કર્યો,તેમને લૂટ્યા અને જીવથી મારીનાંખ્યા. આ ઉપરથી કલ્યાણના રાજા સાથે તેને વૈરભાવ ઉત્પન્ન થયો, તેમાંથી બચી જવા, ઉપરનો બનાવ બન્યા પછી કેટલીકવારે તેને વગડામાં અથવા પાહાડમાં જ્યાં સંતાઈ રેહેવાની સારી જગ્યા મળી ત્યાં રેહેવાની જરૂર પડી. પણ તેને જે લુટ મળી હતી તેથી તરતજ પોતાની આગળની ધારી મૂકેલી ધારણા પાર પાડવાને શક્તિમાન થયો, તે એકે નવું રાજધાની નગર અનહિલ્લપુર અથવા અનહિલ્લવાડ બાંધવાનું તેણે શિરુ કર્યું.

એક કવિત છે તેમાં કહ્યુંછે કે " સંવત ૮૦૨ માં (ઈ॰ સ॰ ૭૪૬) " મહાકાળ રેહે એવું નગર સ્થાપવામાં આવ્યું; મહાવદિ ૭ અને બલિષ્ટ " શનિવારે, ત્રીજે પોહોરે, વનરાજની આણ વરતાઈ, એક જૈન સાધુ " તે જ્યોતિષ્ય શાસ્ત્રમાં કુશળ હતો તેની પાસે શેહેરની જન્મોતરી કરા- "વી પૂછ્યું. તેણે જોઈને કહ્યુંકે ૧૨૯૭ ની સાલમાં અનહિલ્લપુર ભાગશે." અલ્લાઉદીન ખુનીની વખતમાં આ ભવિષ્ય કેવીરીતે ખરૂં પડ્યું તે વિષે આગળ લખવામાં આવશે.

વનરાજનો જ્યારે રાજ્યાભિષેક થયો ત્યારે વચન આપ્યા પ્રમાણે તેણે શ્રીદેવીપાસે રાજતિલક કરાવ્યું. અને જાંબને પ્રધાનપદવિયે સ્થાપ્યો. પછી વનરાજનું મન પોતાના જુના રક્ષણહાર શીલગુણસુરી ભણીગયું.



તેનીપાસે એની માતા રૂપસુંદરી રેહેતી હતી. જૈનધર્મના ખરા ઉપાસકને પોતાના ધર્મનિયમથી શાન્તિ મળેછે તે પ્રમાણે રૂપસુંદરી પોતાની વિધવાવસ્થામાં અને પડતીદશામાં શાન્તિ પામેલી હતી. વૃદ્ધ રાણી અને તેનો ધર્મ ગુરૂ જે મૂર્ત્તિની પૂજા કરતા હતા તે મૂર્ત્તિ સુધાં તેમને અનહિલ્લપુરમાં તેડી લાવ્યા. ત્યાં એક દેવલ બંધાવ્યું તેમાં પેલી મૂર્ત્તિની પ્રતિષ્ઠા કરીને તેનું નામ “ પંચાસુર પારસનાથ ” પાડ્યું. પ્રદક્ષિણા ફરવાની જગ્યામાં વનરાજની મૂર્ત્તિ રાજછત્ર સહિત સેવકના ડોળથી પધરાવીછે, તે હજીસુધી છે.

જૈનધર્મને આવી રીતે તેણે આશ્રય આપ્યો તેથી જૈનગ્રંથકાર કેહેછે કે" ઈર્ષાથી કોઈ માનતું નથી પણ વનરાજની વેળાથી ગુજરાતનું રાજ્ય શ્રાવકોએ સ્થાપ્યું છે, " આ પ્રમાણે જાત્યાભિમાન બતાવવાને તેને કારણ છે. વનરાજ પોતે કિયો ધર્મ પાળતો હતો તેનો કાંઈ નિશ્ચય થતો નથી. પણ તે દેવભક્ત કેહેવાતો અને જે કામદેવને શિવે જીત્યો હતો તે કામદેવને તેણે જીત્યો હતો તેથી તેનાં વખાણ થયાંછે. ઉમામહેશ્વર અને ગણપતિની મૂર્ત્તિયો હજુ સુધી પાટણમાં છે; તેનાઉપર લેખ છે તે ઉપરથી જણાયછે કે અનહિલ્લવાડ સ્થાપ્યું તે વેળાએ વનરાજે તેની પ્રતિષ્ઠા કરીછે. કદાપિ એમ પણ હશે કે એના પછી જે રાજાઓ થયા તેની પેઠે આ પેહેલો ચાવડોરાજા પણ પોતાના ધર્મ વિષેના અભિપ્રાયમાં જરાપણ મતાભિમાની નહિ હોય; અને અગરજો તે શિવભક્ત હતો તો પણ કૃતજ્ઞતા અને પુત્રભક્તિથી ઉશ્કેરાઈને, તેમજ રાજનીતિને અનુસરીને, તેણે કદાપિ તીર્થંકરોના ધર્મના આચાર્યોને ઉત્તેજન આપ્યું હશે.

ઈ૰ સ૰ ૬૯૬ માં વનરાજ જન્મ્યો. અને અનહિલ્લવાડમાં ૬૦ વર્ષ સુધી રાજ્ય કર્યું + તેનાપછી તેનો છોકરો યોગરાજ પાટ બેઠો.

વનરાજના પુત્રસંબંધી થોડીજ વાત જાણવામાં આવીછે; તથાપિ તેટલી થોડી વાત ઉપરથી પણ જણાયછે કે તે તેના વખત કરતાં પણ વધારે

+ રત્નમાળા પ્રમાણે વનરાજ ઈ. સ. ૬૯૬ માં જન્મ્યો. આઈન અકબરી ગ્રંથ ઉપરથી વૂઈલફોર્ડ કેહેછે કે ૭૪૬ માં તેણે નરવાળા બાંધ્યું. તે વેળાએ તેની ઊંમર ૫૦ વર્ષની હતી. એ રીતે તે સન ૬૯૬ માં જન્મેલો એ વાત ખરી. પ્રબોધ ચિંતામણીમાં લખ્યું છે કે વનરાજે ૭૪૬ થી ૮૦૬ સુધી ૬૦ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. આ ગણતરી પ્રમાણે તે ૧૧૦ વર્ષની ઊંમરે મરણ પામ્યો ગણવો જોઈયે. કર્નલ ટાડ લખેછે કે તેણે ૭૪૬ થી રાજ્ય કરવા માડ્યું તે ૫૦ વર્ષ સુધી કર્યું અને ૬૦ વર્ષનો થઈ તે મરણ પામ્યો. પણ છેક ૧૦ વર્ષની ઊંમરે તેણે અનહિલ્લપુર સ્થાપ્યું નહિ હોય, તેમજ આ ગણતરિયે તેના મરણનું વર્ષ બીજા પ્રમાણ સાથે મળતું આવતું નથી. સોવશા વનરાજનો જન્મદિવસ જે નક્કી કર્યો છે તે ખરો નથી. બલ્હાર રાજાઓના ઘણા દિવસ સુધીના રાજ્ય સંબંધી ટાડસ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા નામના પુસ્તકમાં અને આર્યસ્થાનના પ્રવાસિયોના લેખમાં જોવું.

સારા વખતને યોગ્ય હતો. તેણે જથું પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું, ને ઉપજમાં પણ વધારો કર્યો; તે યુદ્ધકળામાં પ્રવીણ હતો, ને ઇંદ્રના જેવો બાણાવળી હતો. તે સાથે વળી અસાધારણ એ હતું કે તે વિદ્યામાં નિપુણ હતો. યોગરાજનું રચેલું પુસ્તક, તેનાસંબંધી ઈતિહાસ લખનારાઓની વેળાસુધી હૈયાતીમાં હતું, પણ તે શા વિષેનું હતું તે સંબંધી કાંઈ ખબર પડી નથી. સોવશાતો તે ચાવડાવંશની વંશાવળીવિષે હશે, અથવા એમ નહિ તો વિશેષે કરીને ઉમાપતિની† પ્રાર્થનાનું અથવા રાધાના અવતારી પ્રિયતમે* કે જે સંબંધી ઘણી કવિતા થઈ છે, તેના વિષે હશે.

યોગરાજ જેવામાં અનહિલ્લવાડમાં રાજ્ય કરતો હતો, તેવામાં બનેલી માત્ર એક વાત ગુજરાતના ઈતિહાસ લખનારાઓએ લખી રાખી છે. સોરઠ માંહેલા પટ્ટણ બંદરે કેટલાંક પરદેશી વાહાણ આવી પોહોંચ્યાં, તેમાં બ્યાપારનો મુલ્યવાન માલ ભર્યો હતો, તેઓ કિયે બંદરથી કિયે દેશ જવાને હંકારી આવ્યાં તેની કંઇ ખબર ન હતી, તોપણ રાજાની મનાઈ છતાં, તેનું ઉલ્લંઘન કરીને, ક્ષેમરાજ કુંવર જે યુવરાજ હતો તેણે બ્યાપારિયો ઉપર હલ્લો કરીને તેમનો માલ લુંટી લીધો. આ એક પરોણાગતનો નિયમ તોડ્યો તેથી રાજાને અતિ ખેદ થયો, અને ક્ષેમરાજ તથા તેના બીજા બે ભાઈ લુંટ કરવાના કામમાં સામેલ હતા તેઓને ઠપકો દઈને કહ્યું કે "મારા આખા જિવતરમાં મેં જે કાંઈ કર્યું હતું તે સર્વ ઉપર તમે પાણી ફેરવ્યું." વળી તેણે કહ્યું કેવ "દૂર દેશાવરોમાં, જુદા જુદા "રાજાઓની કારકીર્દિ વિષેની ડાહ્યા પુરૂષોએ જ્યારે તુલના કરી હતી "ત્યારે ગુજરાતના રાજા ચોર લોકો ઉપર રાજ્ય કરેછે એવું કહી તેમને "ધિક્કારી કાહાડ્યા હતા. હું પણ તે રાજાઓની હારમાં ગણાઉં એટલા "માટે આપણા પૂર્વજોનું લાંછન મેં ધોઈ નાંખવા માંડ્યું હતું. પણ "તમારા લોભથી તે પાછું તાજું થયું છે. નીતિ શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે.—

† મહાદેવ અથવા શિવ. * શ્રીકૃષ્ણ, જે વિષ્ણુનો અવતાર થયો તે.

શ્લોક.

આજ્ઞા ભંગો નરેંદ્રાણાં, વૃત્તિછેદોદ્વિજન્મનાં
પૃથગ્ શય્યાચ નારીણામશસ્ત્રો વધ ઉચ્યતે.

અર્થ:— રાજાની આજ્ઞાનો ભંગ થાય, દ્વિજ એટલે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રીય, અને વંશ એટલે વ્યાપારીની આજીવિકા બંધ પડે, અને સ્ત્રીનાથી જુદાં સૂવું પડે એ વણ હથિયારે ઘાત થયા કેહેવાય.

યોગરાજ† ઘણા વર્ષ સુધી જીવ્યો અને પાંત્રીશ વર્ષ રાજ્ય કરીને ચિતા ખડકાવી બળી મુવો.

યોગરાજની પછીના તરતના થનારા ક્રમાનુયાયી વિષેની વાત **યોગરાજ** કરતાં પણ આપણા હાથમાં થોડી આવીછે. તેનો છોકરો **ક્ષેમરાજ** ક્રોધી સ્વભાવનો હતો, અને તેને લીધે તેને કોઈની સાથે બનતું નહિ. તે પોતાનાં સગાંનાથી જુદો પડ્યો હતો. તેમ છતાં પણ તેણે પોતાના રાજ્યનો અને ભંડારનો વધારો કર્યો હતો. તે ૨૫ વર્ષ રાજ્ય કરીને ઈ૦સ૦ ૮૬૬ માં મરણ પામ્યો.

પછી **ક્ષેમરાજનો** પુત્ર **શ્રીભુવડ**‡ ગાદિયે બેઠો. તેણે ઈ૦સ૦ ૮૯૫ સુધી રાજ્ય કરચું. તેનું રાજ્ય સલાહશાન્તિ ભરેલું અને ચડતું થતું ચાલ્યું. તેના સામો કોઈ શત્રુ થયો નથી.

તેના પછી **વૈરી સિંહ*** થયો તેનું રાજ્ય તેના પિતા ભુવડના કરતાં

---

† યોગરાજના સમયમાં ચિતોડમાં ખોમન રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેના ઉપર મુસલમાનોએ હલ્લો કર્યો હતો એમ કેહેછે; તેમાં ગુજરાતમાં પછીથી પ્રસિદ્ધિ પામેલા રાજાઓ સાથે નીચે લખેલા પણ ગેહેલોટી રાજાને આ શ્રયે આવ્યા હતા.—માંગરોલથી મકવાહન; તારાગઢથી, (તારિંગા ?) રૈહુવર; પટ્ટણથી રાજવંશી ચાવડા; સિરોહીથી દેવડા; જુનેગઢથી જાદવ, પાટડીથી ઝાલા, ચોટિયાલાથી (ચોટયલા) બલ્લ; પિરમગઢથી ગોહેલ; મુસલમાનોની સામે યોગરાજને બોલાવ્યો હતો એવું અમને મળેલા આધાર ઊપરથી જણાતું નથી, તેમજ ગુજરાતમાં એટલાબધા પ્રાચીન કાળથી, સૌરાષ્ટ્રના યદુ અને બળ વંશ સિવાય જે જાતિના રાજાઓનાં નામ ઉપર લખ્યાં છે તે જાતિઓ ત્યારે હૈયાતીમાં હોય એમ જણાતું નથી.

‡ તેનું બીજું નામ રાજા પીથુ હતું * મુસલમાન ઇતિહાસકે બેહીરસિંગ અથવા વીરસિંગ લખ્યું છે, વળી વિજયસિંગ નામ લખવામાં આવ્યું છે.

વધારે માથાકૂટ ભરેલું ચાલ્યું. તે જંગલિયોના સામો થયો અને તેમાં તે જીત પામ્યો.— "યુદ્ધમાં લડતાં તે કદિ હાર પામ્યો નથી." તેને તેના બુદ્ધિશાળી પ્રધાનનો આશ્રય હતો. અહિં જે પરદેશના લોકો સાથે લડાઈ થયાનું લખ્યું છે તે વિષેનો કશો પત્તો હાથ લાગ્યો નથી.

વૈરીસિંહની પછી તેનો પુત્ર રત્નાદિત્ય અથવા મુસલમાની ઈતિહાસ લખનારાઓ જેને રેશાદત કરીને કેહેછે તે ઈ૦સ૦ ૯૨૦ માં ગાદિયેબેઠો.

"તે પૃથ્વીને વિષે સૂર્ય જેવો હતો, તેની શોભા અતુલ્ય હતી, તેણે "દુનિયાંનું દુઃખ નિવારણ કર્યું, તે બળવાન, હિંમતવાન, અને વચન "પાળવામાં પ્રખ્યાત હતો. તે પોતાના રાજ્યમાં ચોર, ઠગારા, સ્ત્રી-"લંપટ અને જુઠાઓને વસવા દેતો નહિ." તે સન. ૯૩૫ માં મરણ પામ્યો. તેના પછી તેનો છોકરો સામતસિંહ ગાદિયે બેઠો. તે વનરાજના કુળનો છેલ્લો રાજા હતો તેથી તેની સાથે ચાવડા વંશની સમાપ્તિ થઈ.

એમ રનોડોના લખ્યા પ્રમાણે, આર્યસ્થાનના પ્રવાસિયોએ હિંદુસ્થાનની ભેટ લીધી હતી તે, ક્ષેમરાજ અને ભુવડની કારકીર્દિમાં લીધી હતી; અને આ બંને રાજ્યોનું વૃત્તાંત થોડું મળ્યું છે, તેવામાં વળી તે પ્રવાસિયોની નોંધ અગર જો આ જગ્યાએ લાગું પાડવી કઠણ છે, તોપણ વનરાજના વંશજોને લાગું પડેછે એવી ધારણા કરવામાં આવી છે, માટે આ જગ્યાએ દાખલ કરવા યોગ્ય છે. પેહેલો પ્રવાસી નીચે પ્રમાણે કેહેછેઃ—

"હિંદુ અને ચિનાઈ લોક કબુલ કરેછે કે પૃથ્વી ઉપર ચાર મહાન "અથવા મુખ્ય રાજાઓ છે; તેમાં આર્યસ્થાનનો રાજા મુખ્ય છે, "અને નિઃસંશય બીજા રાજાઓ કરતાં ઘણોજ શક્તિમાન, ઘણો દ્રવ્યવા-"ન, અને સર્વ વાતે સર્વોત્તમ છે એવું પણ તેઓ માન્ય કરેછે; તેનું કા-"રણ એજ કે તે મ્હોટા ધર્મનો અધ્યક્ષ અને રાજા છે, તેમજ તેનાથી

" મ્હોટાઈમાં અને સત્તામાં કોઈ પણ ચડિયાતો નથી.

" **ચીન**નો અધિરાજા, **આર્બ**સ્થાનના રાજા પછીની પોતાની પદ-
" વિ ગણેછે, તેના પછી **ગ્રીક** લોકોનો રાજા છે; અને છેલ્લો, **મોહરમી**
" અલ આદન, અથવા જેઓ પોતાના કાન વિંધાવેછે, એવા લો-
" કોનો બલ્હાર રાજા છે. આ બલ્હાર રાજા આખા હિંદુસ્થાનમાં વિ-
" ખ્યાત છે; અને ત્યાંના બીજા રાજાઓ, અગર જે પોતપોતાના રાજ્ય-
" માં સ્વતંત્ર છે તોપણ બલ્હારની આ અસાધારણ શક્તિ અને શ્રેષ્ટતા
" માન્ય કરેછે. જ્યારે તે પોતાના પ્રતિનિધિ મોકલેછે ત્યારે તેના મા-
" નની ખાતર તેઓ તેમનો અતિ સત્કાર કરેછે. **આર્બ** લોકોની રીતિ
" પ્રમાણે આ રાજા દેદીપ્યમાન તુષ્ટિદાન આપેછે, તેની પાસે હાથી,
" ઘોડા ઘણા છે, અને તેનો ભંડાર પણ ઘણો છે, તેને ત્યાં **થારતેરિય-**
" **નદ્રામ** નામનું રૂપાનાણું ચાલેછે. આ સિક્કો **આરબિસ્ક** દ્રામ કર-
" તાં અર્ધો દ્રામ વજનમાં વધારેછે. રાજાની મોહોરનો તેમાં સિક્કો
" પાડવામાં આવેછે, તેનાથી પ્રથમ થયેલા રાજાના છેલ્લા વર્ષથી એટલે
" તે જે સાલમાં ગાદિયે બેઠો હોય તે સાળ તેના ઉપર આવેછે. **આર્બ**
" લોકોની પેઠે **મુસલમાની** સનથી તેમનાં વર્ષ ગણતા નથી, પણ પોતાના
" રાજાઓના વર્ષથી ગણેછે. તેમના રાજાઓમાંથી ઘણા રાજાઓ
" બહુ વર્ષ સુધી જીવ્યા છે. અને ઘણાઓએ પચાસ વર્ષ ઉપરાંત રા-
" જ્ય કર્યાં છે. **આર્બ** લોકો ઉપર તેઓ કૃપા દૃષ્ટિ રાખતા હતા તેથી
" તેઓ માનેછે કે અમારો લાંબો આવરદા થયો અને અમે ઘણા
" વર્ષ સુધી રાજ્ય ભોગવ્યું. ખરૂં જોતાં, આ રાજાઓ કરતાં **આર્બ**
" લોકોના ઉપર અંતઃકરણથી વધારે પ્રીતિ રાખનારા બીજા કોઈ નથી,
" અને તેઓની પ્રજા પણ આપણે માટે તેવોજ ભાવ રાખેછે.

" જેમ **ખુશરૂ** અને બીજા સામાન્ય નામ હોયછે તે પ્રમાણે **બલ્હાર**
" એ નામ પણ આ સર્વ રાજાઓને સામાન્ય રીતે લગાડવામાં આવેછે,

"તે કંઈ વિશેષ નામ નથી. જે દેશમાં આ રાજાની સત્તા ચાલેછે તે
"દેશ, કમકળ નામના પ્રાંતના કિનારાથી શિરૂ થાયછે તે ભૂમિને માર્ગે
"ચિનની સરહદ સુધી જઈ પોહોંચેછે. તેની આસપાસ તેની સાથે
"લડનારા ઘણા રાજાઓનાં રાજ્ય છે, તો પણ તે તેઓના સામો ચડતો
"નથી. આ રાજાઓ માહેલો એક રાજા હુરઝ કરીને છે તેની ફોજ
"ઘણી વધારેછે. અને હિંદુસ્થાનના બીજા સર્વ રાજાઓ કરતાં તેનું
"જોર ઘોડાઓની બાબતમાં ઘણું છે; પણ તે આર્બોનો શત્રુ છે; અ-
"ગર જો તે છે ખરો, તો પણ તેની સાથે તે કબુલ કરેછે કે આર્બોનો
"રાજા સર્વ રાજાઓમાં શિરોમણી છે; મુસલમાનોવિષે એના જેટલો
"ધિક્કાર હિંદુસ્થાનના બીજા કોઈ રાજાને નથી. તેનું રાજ્ય ભૂશલાકા
"ઉપર છે. તેમાં ઘણું દ્રવ્ય છે ને ઉંટ તથા બીજાં ઢોર પણ ઘણાં છે.
"ત્યાંના લોકો રૂપું ધોઈ કાહાડેછે તેનો વ્યાપાર ચલાવેછે અને તેઓ
"કેહેછે કે ખંડસ્થ ભાગમાં તેની ખાણો છે. આ દેશમાં ચોરવિષેની
"વાત તો ચાલતીજ નથી."

"આ રાજ્યની એક બાજુએ તાફેકનું રાજ્ય છે, તેનો વિસ્તાર ઘ-
"ણો નથી; ઇન્ડિઝના સર્વ ભાગ કરતાં, અહિના રાજાને ત્યાં અતિસુંદર
"ગોરી સ્ત્રિયો છે, પણ તેની ફોજ થોડી છે તેથી તેની આસપાસના રા-
"જાઓની સત્તા એના ઉપર છે. બલ્લારના જેવો તેને આર્બોના ઉપર
"પ્રીતિ ભાવ છે."

"રાહમી નામના રાજાના રાજ્યની સરહદે આ રાજ્યો છે.
"આ રાજા છે તે, હુરઝના રાજા સાથે તેમજ બલ્લાર સાથે લડેછે.
"તે તેના જન્મવિષે અથવા તેના રાજ્યના પ્રાચીનપણાવિષે ઘણો વજ-
"નદાર ગણાતો નથી, પણ તેની ફોજ બલ્લાર રાજાની ફોજ કરતાં તો-
"શું પણ હુરઝ અને તાફેકના રાજાઓની ફોજ કરતાં વધારેછે. કે-
"હેછે કે એ રાજા જ્યારે રણસંગ્રામમાં ચડેછે ત્યારે પચાસ હજાર
"હાથીને મોખરે તે ચાલેછે, અને ઘણું કરીને તો તે શિયાળાની ઋતુમાં

" કુચ કરેછે. બીજી એકે ઋતુમાં કરી શકતો નથી; કેમકે હાથિયો તરસ
" સહન કરી શકતા નથી. લોકો કેહેછે કે તેની ફોજમાં દસથી પં-
" દર હજાર સુધી તંબુ છે. આજ દેશમાં તેઓ રૂના લુગડાંના પો-
" શાક એવી ચમત્કારિક રીતિથી બનાવેછે કે તેવા બીજી કોઈ જગ્યાએ
" જોવામાં આવતા નથી. આ પોશાકનો ઘણો ખરો ભાગ સફાઈદાર
" હોયછે અને તે એવા બારીક વણતરના હોયછે કે સાધારણ કદની વીં-
ટીમાંથી પાર કાહાડી શકાય. "

" આ દેશમાં, હલકા શિક્કાને ઠેકાણે કોડિયો ચાલેછે, તથાપિ સોના
" રૂપાના શિક્કા તેમનામાં છે, ઘોડાનો સામાન કરવામાં અને ઘર છા-
" જવામાં કુંવાર અને કાળાં રૂવાંટીનાં ચામડાં વાપરેછે. આજ દેશ-
" માં પ્રખ્યાત કુરકનદન અથવા ગેંડા હોયછે. * * * "

" આ રાજ્ય પછી બીજું એક રાજ્ય છે, તે કિનારેથી દૂર જમીન
" ઉપર છે તેને કાશબિન કેહેછે. ત્યાંના રેહેવાશિયો ગૌરવર્ણના હોયછે
" ને તેઓ કાન વિંધાવેછે. તેઓ ઊંટ પાળેછે અને તેમનો દેશ ઉજ્જડ
અને પાહાડી છે. "

" કિનારેથી વળી વધારે છેટે હિત્રંજ નામનું એક ન્હાનું રાજ્ય છે,
" તે ઘણું ગરીબ છે; પણ તેમાં એક અખાત છે, ત્યાં દરિયામાંથી અ-
" મ્બરના દગડે દગડ આવેછે. વળી તેમને ત્યાં, હાથીદાંત અને મરી
" પણ થાયછે, પણ મરી થોડાં નીપજેછે તેથી ત્યાંના રેહેવાશી તે લીલાં ને
" લીલાં ખપમાં આણેછે. "

"બલ્હાર*" એ નામ ઉપરથી, અનહિલ્લવાડના અસલી ચાવડા રા-

* બલ્હાર, એ શબ્દ બાળક રાય (સૂર્ય રાય) નો અપભ્રંસ થયો હશે એવી બહુધા ધારણા થઈ છે; બળીરાય (વલ્લભિરાય એટલે વલ્લભિના રાજાને અર્થે,) ભૂતાર્ક (ભૂત + અર્ક = પોષક સૂર્ય, રાજાનો કિતાબ,) અથવા ભાળ નામના પર-ગણા ઉપરથી ઓળખાવાની ખુણ. રોયલ એશિયાટિક સોસાઈટીના જર્નલ્લબારમા-ને પૃષ્ઠ ૭ મે અને બીજાં ત્યાં પ્રમાણ આપ્યાં છે તે ઉપરથી.

જાઓ સાથે કશોય સંબંધ બેસારવો કઠણ છે. બલ્હારનું રાજ્ય કમકમના કિનારાથી તે ચિનની સરહદ સુધી પોહોંચ્યું છે, એવું જે એનું વર્ણન આપ્યું છે તે ઉપરથી પણ પત્તો લાગે એમ નથી. બીજા રાજાઓ ઉપર બલ્હારના ઉપરીપણા વિષેની ગણના લોકોમાં માન્ય કરવામાં આવેલી છે તેના કરતાં પ્રવાસિયોએ તે વિષે હદ બાંધીને લખ્યું છે, તેઓએ લખ્યુંછે કે "ત્યાંના રાજા, અગર જો બલ્હારની શ્રેષ્ઠતા માન્ય કરેછે તો પણ પોતપોતાના રાજ્યમાં સ્વતંત્ર છે." અને ફરીથી બીજી જગ્યાએ લખેછે કે, "આખા ઇન્દીઝમાં બલ્હાર રાજાધિરાજ છે; તથાપિ "ત્યાંનાં ઘણાં એક રાજ્ય છે તે એકજ રાજાના સ્વાધીનમાં નથી, પણ "દરેક પ્રાન્તનો જુદે જુદો રાજા છે." હરઝના રાજાવિષે લખ્યું છે કે, ભૂશલાકાના ઉપર તેનું રાજ્ય હતું, અને તેની પડોશના રાજાઓ કરતાં તેની પાસે ઘોડા ઘણા હતા તે વૃત્તાંત સોરઠના યાદવ કુલના રા, કે જેની રાજધાની ગિરનાર પાસેના ડુંગર ઉપર જુનો કિલ્લો હતો તે હતી તેની સાથે મળતું આવેછે. તાફેક અથવા કાશબિનના રાજાઓના વૃત્તાંત સાથે મેળવી જોવાને કશું હાથ લાગતું નથી; તેમજ રાહમી વિષે કાંઈ મળતું નથી. કર્નલટાડ કાશબિનને કચ્છભૂજ ઠરાવેછે, પણ તે "કિનારેથી દૂર જમીન ઉપર" ભાગ્યેજ ઠરી શકેછે. એજ ગ્રંથકર્ત્તા કલ્પના કરેછે કે હિત્રંજ છે તે શત્રુંજ્યને લાગું પડેછે. રનોડોએ જે સામન્ય વિષય ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય આપ્યો છે તે હજી કંઈક વધારે લાગું પડેછે. તે કેહેછે કે, "આ દેશોનાં નામ જે આપણને મળી "આવ્યાંછે, તેનો ઘણો ખરો ભાગ અપભ્રંસ થઈ ગયો છે; અને "આર્બી અક્ષરમાં તે લખી બતાવવાને કઠણછે તેથી શક ભરેલી કલ્પના "કરવામાં કશો માલ નથી."

તોપણ એ પ્રવાસિયે ચાલચલગત વિષે લખ્યું છે તે ગુજરાતના હિંદુઓને લાગું પડી શકે એવું છે. અગ્નિ અને પાણીમાં પડવાવિષેનું જે વૃત્તાંત છે તેનો ઉતારો અમે હવે કરીયે છીયે, અને મરદાને બાળવાની

ચાલછે, સ્ત્રિયો પોતાના ધણીની પછવાડે તેની ચિતામાં બળી મરેછે, તપસ્વી નગ્ન અથવા માત્ર મૃગચર્મ ધારણ કરીને સૂર્ય સામું કેટલાક કાળ સુધી જોઇ રેહેછે, એવા ચાલ છે તે વિષેનો ઉતારો પણ અમે આપિયે છીયે. તે પ્રવાસી લખેછે કે, “ આ સર્વ રાજ્યોમાં રાજસત્તા રાજાના “ કુટુંબિયોમાંજ રેહેછે, ત્યાંથી છૂટી પડતીજ નથી; અને એકજ “ કુટુંબના, એક બીજાની પછવાડે ગાદિયે બેસેછે. એજ પ્રમાણે “ વિદ્વાન, વૈદ્ય, અને બધી જાતના શિલ્પશાસ્ત્ર જાણનારા બધા કારીગ- “ રોની જુદી જુદી નાત છે, અને જેઓનો ધંધો જુદો છે તેઓ એક “ બીજાની નાતમાં કદિ મળી જતા નથી. ” એક કરતાં વધારે સ્ત્રિયો પરણવાનો ચાલ, ચોખા વાપરવાનો સાધારણ ચાલ, મૂર્ત્તિ પાસેથી પ્રત્યુ- ત્તર લેવાનો ચાલ, ખાતા પેહેલાં નાહાવાનો ચાલ, અને બીજા ચાલ વિષે પણ લખ્યુંછે. વળી લખ્યું છે કે, “ હિંદુસ્થાનના રાજ્યોમાંથી રાજાઓને “ મફત જોઇયે એટલા સિપાઇયો મળી શકેછે, ને તેઓને લડાઈને સારૂ “ એકઠા કરવામાં આવેછે ત્યારે તેઓ પોતાને ખર્ચે રણભૂમિઉપર જાયછે “ ને રાજાને માથે કાંઈ પડતું નથી. ”

અબુઝીદ અલહસન, બીજો પ્રવાસી, ઉમેરો કરેછે કે, “ હિંદુઓ- “ માં એક સાધારણ ચાલ છે કે સ્ત્રી અથવા પુરૂષ, જ્યારે ઘરડા થાય “ અથવા જાણે કે ઘણાં વર્ષ થવાથી હવે મરી જવાશે ત્યારે પોતાના કુ- “ ટુંબના માણસોને કહી રાખેછે કે અમને અગ્નિમાં હોમજો અથવા “ પાણીમાં નાંખજો; કારણ કે તેઓને નિશ્ચય હોયછે કે અમારો બીજો “ અવતાર થશે. ” તે કેહેછે કે હિંદુઓમાં યોગી અને વૈદ્ય હોયછે “ તે બ્રાહ્મણને નામે ઓળખાયછે. તેમનામાં કવિઓ હોયછે, “ તેઓ રાજાઓનાં જુઠાં વખાણની કવિતા કરેછે. તેઓનામાં જોશી “ છે; વિદ્વાન, ભવિષ્ય વર્ત્તનારા, અને પક્ષિયોનું ભ્રમણ જાણનારા પણ “ છે, અને બીજા જન્માક્ષરની ગણતરી બાંધવાનો ફાંકો રાખનારા પણ

"છે, તેઓ મુખ્યત્વે કરીને ગોરાઝના રાજ્યમાં કનુજ* નામનું મ્હોટું "નગર છે ત્યાં છે." તે ચોમાસાના લક્ષણ વિષે લખે છે કે—, "ચો- "માસુ છે તે હિંદુઓનું જીવન છે; જો વર્ષાદ વરસે નહિતો તેઓને ઘણી "આપદા વેઠવી પડે." યોગી લોકોનું વૃત્તાંત અબુઝીદે લખ્યું છે તે અ- મે નીચે દાખલ કરિયેછિયે. અબુઝીદ તેઓને "બિકાર" કેહેછે, ક- ર્નલ ટાડ કલ્પના કરેછે કે એ શબ્દ ફકીર એ શબ્દનો અપભ્રંશ થઈ ગયો- છે, પણ આવા ભીખી ખાનારા લોકોને "ભીખારી" કેહેછે તે બિકારની સાથે સારી રીતે મળતો આવેછે.

"હિંદુસ્થાનમાં એક જાતના માણસો હોયછે તે બિકાર કેહેવાયછે, "તેમના જીવતર સુધી તેઓ નાગા ફરેછે, અને તેમનું શરીર ઢંકાય એ- "ટલા તેમના વાળ વધારેછે. તેઓ તેમના નખ વધારેછે, તે અણી- "દાર અને તરવારના જેવા તીના થાયછે, કદિ તેઓ તેમને લેવરા- "વતા નથી પણ તેમની મેળે ખરી પડવા અથવા કપાઈ જવા દેછે, "આમ કરવામાં તેઓ ધર્મ માનેછે. તેઓ માટીના શકોરાને દોરી-

* "એશિયા ખંડના ઘણા ખરા લોકો જ્યોતિશ્ય વિદ્યાની તરફેણમાં એટલા બધા "ઘેલા હોયછે કે, તેઓના કેહેવા પ્રમાણે, તેઓ એવું માને છે કે જે જે બનવાના લે- "ખ, ઉપરથી લખાયા હોય છે તે તે લેખ નીચે બને છે. હરેક કામ કરતા પેહેલાં "તેઓ જોશીને પૂછેછે; લડાઈ કરવા સારું બે લશ્કર, સજ્જ ને સામાસામી તૈયાર થઈ "રહ્યાં હોય પણ શકુનની ઘડી નક્કી કર્યાવિના લડાઈનો પ્રારંભ કરવાનો વિચાર સે- "નાપતિના મનમાં આવતો નહિ— તેમજ જોશિયોને પૂછ્યાવિના કોઈ સેનાપતિ ઠરાવ- "વામાં આવતો નથી, લગ્ન થતાં નથી, અને પ્રવાસ કરવાને પણ નીકળવામાં આવતું "નથી. ગુલામ વેચાતી લેવો હોય, અથવા નવું લુગડું પ્રથમ પેહેરવું હોય એ આ- "દિ ઘણાં હલકાં કામમાં પણ જોશીને પૂછયા વિના ચાલતું નથી. આ મૂર્ખાઈ "ભરેલો વેહેમ સર્વેને એટલો બધો દુઃખદાયક થઈ પડયો છે, અને તેથી એવા અગ- "ત્યના અને અણગમતા પરિણામો નીપજે છે, કે, મને આશ્ચર્ય લાગે છે કે, એટલું "છતાં પણ એ વેહેમ આટલી લાંબી મુદત સુધી જારી રહ્યો છે: છાની અને ઊઘાડી "સર્વે વાત જોશીને ઊઘાડી કરીને કેહેવી પડેછે તેની સાથે વળી જે જે ઉપાય કામે "લગાડવાના હોય તે પણ કેહેવા પડેછે." —બર્નિયરનું, ઇરવિંગ બ્રાકે કરેલું ભાષાન્તર.

"માં પરોવીને ગળામાં ઘાલેછે; જ્યારે તેઓને ભૂખ લાગેછે ત્યારે કોઈ
"હિંદુને બારણે ઉભા રહેછે, અને જેઓ અંદર હોય છે તેઓ ત્વરા-
"થી ચોખા આણી આપેછે, ને તેમાં ઘણું પુણ્ય સમજેછે; શાણુકા-
"માં ખાઈને જાયછે તો પછી ઘણી અગત્ય પડાવિના પાછા આવ-
"તા નથી. પ્રવાસિયોની સોઈને માટે ધોરી રસ્તા ઉપર ધર્મશાળા
"બંધાવવામાં પુણ્ય ગણવામાં આવેછે; ત્યાં દુકાનદારોને વસાવેછે એટલે
"જે જે જોઈયે તે પ્રવાસિયોને ખરીદવાને બની આવેછે." બીજી જ-
ગ્યાએ લખેછે કે, "કેટલાક હિંદુઓ એવા છે કે એક ભાણામાં બે જણ
"ભેગા બેશીને જમતા નથી, એવી રીતે જમવામાં તેઓ મ્હોટું પાપ
"સમજેછે. જો સો જણ જમવાને એકઠા થયા હોય તો દરેક જણાને
"એક બીજાને અડ્યાવિના જુદેજુદાં ભાણાં જોઈયે છિયે. તેમના
"રાજા અને ધર્મી માણસોને માટે રોજ રોજ તાજી રસોઈયો થાય
"છે. તે નાળિયેરીનાં પાંદડાંનાં બનાવેલાં પત્રાળાં અને પડિયામાં તેઓ
"જમેછે. જમી રહ્યા પછી પત્રાળાં પડિયા અને જે કાંઈ વધેલું હોય
"તે સર્વ પાણીમાં નાખી દેછે. આ પ્રમાણે હમેશાં નવી સામગ્રી જો-
"ઈયે છિયે."

"હિંદુરાજાઓ હીરે જડેલી સોનાની કડિયો પેહેરેછે. વળી તે-
"ઓ જુદા જુદા રંગના રત્નના મુલ્યવાન ગલુબંધ પેહેરેછે તેમાં મુ-
"ખ્યત્વે કરીને લીલમ અને લાલો હોયછે; પણ તેમને મોતી વધારે
"પસંદ પડેછે અને તેનું મૂલ બીજાં બધાં જવાહીર કરતાં ચડેછે. હાલ-
"માં તેઓ પોતાની બીજી મુલ્યવાન વસ્તુ સાથે રાખી મૂકેછે. દર-
"બારના રાજશ્રી લોક, મ્હોટા અધિકારી, અને બૂહપતિઓ એવાજ
"જવાહીરના હાર પેહેરેછે; તેઓ અર્ધ પોશાક પેહેરેછે અને પોતાના પ-
"રિવાર સહિત બાહાર નીકળેછે ત્યારે સૂર્યનો તડકો અટકાવા મોરનાં
"પીછાંનું છત્ર ધરાવેછે."

પ્રકરણ. ૪

મૂળરાજ સોલંકી.

ઈતિહાસકર્ત્તા સામતસિંહનું સારૂં લખતા નથી. તેઓએ તેને માટે એવું લખ્યું છે કે, તે કીર્ત્તિવાન રાજા નહતો; તેને રાતકે દાહાડો બોલવામાં કશો વિચાર નહતો; તેનામાં વિવેક અને ટેક તો હતાજ નહિ, સારૂ કે નરસુ, હિત કે અહિત એમાં કશો ભેદ તે સમજતો નહિ. અને જાયું તે પોતાનું મન ફેરવ્યાં કરતો. તેણે સાત વર્ષની ટુંકી મુદત સુધી રાજ્ય કર્યું તેમાં શું શું બન્યું તે નોંધી રાખ્યું નથી, માત્ર એટલુંજ લખ્યું છે કે તેને કાંઈ છોકરૂં નહતું, તે વિના, અણહિલવાડની ગાદિયે સોલંકી વંશ શી રીતિ આવ્યો તેનું વૃત્તાંત પણ લખ્યું છે.

કલ્યાણના ભુવડ રાજાની ચોથી પેહેડિયે ભુવનાદિત્ય કરીને રાજા થયો તેને ત્રણ છોકરા હતા, એકનું નામ રાજ, બીજાનું નામ બીજ અને ત્રીજાનું નામ દંડક. તેઓ સોમનાથ મહાદેવની યાત્રા કરીને પાછા વળતાં સામતસિંહના દરબારમાં આવ્યા. સો વશા તો એકલી યાત્રાને માટેજ તેમણે પોતાનું ઘર છોડ્યું નહિ હોય પણ રજપૂત રાજવંશિયોના ન્હાના ભાઈયોનો ગાદીની સાથે સંબંધ હોયછે, તેથી અદેખાઈને લીધે, તેઓનો ભાગ્યોદય પોતાના દેશમાં થતો નથી, માટે તે લાભ પરદેશમાંથી પ્રાપ્ત કરી લેવાજવાનો તેમનામાં સાધારણ ચાલ છે તે પ્રમાણે તેઓ પણ નીકળી પડ્યા હશે. રત્નમાળામાં લખ્યા પ્રમાણે, આ ત્રણ કુંવરોમાં જે મ્હોટો હતો તે, મધ્યમ કદનો, ગોરો, અને સ્વરૂપવાન હતો. વળી તેના વિષે લખ્યું છે કે, "તે પોતાનો ધર્મ પાળતો હતો, નિત્ય " શિવની પૂજા કરતો હતો; પણ તેને તેની સ્ત્રિયોની પાંતીનું દુઃખ હતું, " તેમજ ધનનું સુખ નહતું." તેના કુળને લીધે અને તેનામાં શૂરવીરના સારાગુણ હતા તેથી અણહિલવાડના રાજાએ પોતાની લીલાદેવી બેહેન તેને વેહેર પરણાવી. આ કુંવરીને તેનો ગર્ભ રહ્યો, અને પ્રસુતવેદનાથી મરણ પામી, પણ તેના ગર્ભસ્થાનમાંથી, છોકરો હતો તે કાહાડી લીધો,

તે મૂળ નક્ષત્રમાં આવ્યો તેથી તેનું મૂળરાજ નામ પાડ્યું* સામતસિંહે તેને દત્તક કરી લીધો. તે ઉદય પામતા સૂર્યના જેવો પ્રતાપ બતાવીને, પોતાના મામાના રાજ્યની વૃદ્ધિ કરીને અને સર્વને પ્રિય થઈ પડીને બાલ્યાવસ્થામાં પ્રખ્યાતી પામ્યો. રત્નમાળાનો કર્ત્તા તેને વિશ્વાસ ઘાતી, દયાહીણ અને પોતાનીજ ચડતીમાં તત્પર રેહેનારો કેહેછે તે તેનાં પાછળનાં કૃત્ય ઉપરથી સિદ્ધ થાયછે. "તે વર્ણે કાળો પણ દેખાવમાં સ્વરૂપવાન હ-

* સોલંકી વંશ વિષે ભાટ લોકોની કથા એવી છે કે,— અંતર્વેદ અથવા ગંગા યમુનાનીવચ્ચેના પ્રદેશમાં ટુકટોડા- મધાવતી નગરીમાં સોલંકીનું રાજ્ય હતું. તે વંશમાં રાજ તથા બીજ થયા. તેઓને પોતાના ભાયાત સાથે ટંટો થયો અને પિત્રાઈયોને ગ્રાસ કાજે માર્યા. પછી ગોત્રહત્યા બેઠી તેનો પસ્તાવો થયો. તેના નિવારણને અર્થે દ્વારિકા અને કાશીની યાત્રા કરવા નીકળ્યા. પ્રથમ કાશીમાં જઈ એક વર્ષ રહ્યા ને પુણ્ય દાન કર્યું, પછી ગંગાજળની કાવડો ભરી દ્વારિકાં જવા, રસ્તામાં પાટણને ગુંદરે ઉતર્યા. તેવામાં રાજાનો ખાસદાર ઘોડી પાવા આવ્યો, તે ઘોડી રાજ બીજના ભગવા વેશથી ભડકી તેને ખાસદારે ચાબુક માર્યો તે જોઈ બીજ જે ઘોડાંની પરીક્ષાનો શાલિહોત્ર નામનો ગ્રંથ ભણેલો હતો તે ખેદ પામીને બોલ્યો કે " જા ભૂંડા તે ચાબુક મારીને આ ઘોડાના પેટમાં પંચ કલ્યાણી વછેરો છે તેની ડાબી આંખ ફોડી નાંખી." ખાસદારને અચરજ લાગ્યું અને તેણે ઘેર જઈને રાજાને સમાચાર કહ્યા. રાજા તેમને મહાપુરૂષ સમજીને તેમની પાસે આવ્યો. અને તેમનું મુખ જોઈ વરતી ગયો કે આ કોઈ કુલીન અને પ્રતાપી પુરૂષો છે. એમની પાસે કાંઈ હશે ખરૂં માટે સરત બકીને તે પડાવી લેવું. પછી તે બોલ્યો કે, " તમારા કેહેવા પ્રમાણે મારી ઘોડીને જો પંચ કલ્યાણી વછેરો અવતરે તો પાટણનું અર્ધું રાજ મારે તમને આપવું ને તે ઉપરાંત મારી સૈનાજી (કુમારપાળ રાસામાં લીલાદેવી લખી છે.) બેહેન પરણાવું. ને જો તમારી વાત જૂઠી પડે તો તમારૂં સર્વસ્વ લૂંટી લઉં. આ ઠરાવ અન્યોઅન્ય માન્ય કર્યો ને બન્ને ભાઈ દરબારમાં રહ્યા. પછી સુમારે પંદર દિવસે ઘોડીને પ્રસવ થયો. તેને ચાર પગ તથા મ્હો ધોળું એવો પંચકલ્યાણી અને ડાબી આંખ ફૂટેલી એવો વછેરો અવતર્યો. આ બનાવ જોઈને સામતસિંહ ચાવડાએ અર્ધું રાજ્ય આપવાની હા કહી પણ જાતિ, કુળ જાણ્યાવિના બેહેન પરણાવાની ના કહી પણ પેલા રજપૂતોએ પોતાની સર્વ વાત તેને કહી દીધી તેથી રાજા ખુશી થયો ને બીજને વેરે કન્યા પરણાવાનો ઠરાવ હતો, પણ તે એક આંખ્યે કાણો હતો, તથા તેણે પોતાના ભાઈ રાજ વેરે કન્યા પરણાવાની ઇચ્છા જણાવી તેથી તેની સાથે લગ્ન કર્યું. પછી બન્ને ભાઈ કેટલાક દિવસ સુધી ત્યાંજ રહ્યા તેવામાં સૈનાજી બાઈને મૂળરાજ અવતર્યો.

ભાષાન્તર કર્તા.

"તો; કામદેવને વશ હતો; કંજુસ હતો તેથી તે દ્રવ્ય ભોંયમાં ડાટી મૂકતો; "યુદ્ધકળામાં કુશલ નહતો, પણ શત્રુની સામે થતો તો ઠગાઈથી વિશ્વાસ "ઉત્પન્ન કરાવીને તેનો નાશ કરતો." જ્યારે તે પાકી ઊમરનો થયો ત્યારે સામતસિંહે દારુના ધ્યાનમાં તેને રાજ્યાભિષેક કરાવ્યો; પણ જ્યારે શુદ્ધિ આવી ત્યારે રાજાએ તેની પાસેથી રાજ્ય પાછું લીધું. જૈન ગ્રંથ કર્ત્તા કેહેછે કે તે દિવસથી ચાવડાઓએ દાનનો મહિમા ઘટાડી દીધો એવી કેહેણી ચાલી. મૂળરાજે એકવાર રાજ્યનો સ્વાદ ચાખ્યો, તે તેને મૂકવો ગમ્યો નહિ તેણે ફોજ એકઠી કરીને પોતાના મામા ઉપર હલ્લો કરી તેને મારી નાંખ્યો અને જે ગાદી ઉપર તેને ઘણી ભયંકર રમત કરવામાં બેસાર્યો હતો તે ગાદી ઊપર તે પોતાને હાથે ચડી બેઠો.‡ "આ વિષે કુમારપા-

‡ આ વિષે ભાટની કથા એવી છે કે,— મૂળરાજ મ્હોટો થયા પછી તેને લઈને રાજ તથા બીજ દ્વારિકાં ભણી ગયા હતા. રસ્તામાં તેનો બાપ રાજ, લાખા ફૂલાણીથી મારાયો હતો તેવામાં મૂળરાજ અગિયાર વર્ષનો થયો હતો તેને તેના કાકા બીજે કહ્યું કે "તારા મામાએ અર્ધું રાજ આપવાનું કહ્યું છે માટે તેની પાસે જઈને તે પ્રમાણે માગી લે. મૂળરાજે તે પ્રમાણે મામાને કહ્યું ત્યારે તે બોલ્યો-" મેં તારા બાપને લીંબું ઉછાળી એટલે લીબું ઉછાળિયે ને પાછું ભોંય પડે એટલીવાર સુધી રાજ્ય આપવાનું કહ્યું હતું. તે પ્રમાણે હું તને આપવાને રાજી છું. મૂળરાજે આ વૃત્તાંત પોતાના કાકાને કહ્યું, ત્યારે તેણે સલાહ આપી કે, "તને લીબું ઉછાળી રાજ્ય આપે એટલીવારમાં તારે સામંત અને પટાવતોને શિરપાવ અને ગ્રાસ આપવા એટલે તેઓ તારા પક્ષમાં થઈ જશે" મૂળરાજને નિત્ય લીબું ઉછાળી ગાદી મળી તેટલીવારમાં સર્વે કાર્યભારિયોને શિરપાવ અને ગ્રાસ આપવા માંડયા તેથી તેઓ સર્વે એવી કલ્પના કરવા લાગ્યાકે સામતસિંહની ગાદી મૂળરાજને મળે તો બહુ સારું થાય. એક વર્ષ સુધી આ પ્રમાણે ચાલ્યું. એટલે રાજાએ જાણ્યું કે આ તો રાજકોશ ખાલી કરી નાંખશે. મૂળરાજને તેના કાકાએ વળી એક બીજી સલાહ એવી આપી હતી કે "માંસના કડકા નાંખી ગરધવોને તારે સાધવી તે હાળી જશે એટલે તારામાથા ઊપર ભમ્યાં કરશે પછી લીંબુને લોહી વાળું કરીને ઊછાળજે એટલે તેને માંસ જાણી ગરધવ લઈ ચાલશે તેથી સદાય ગાદી તારા સ્વાધીનમાં રેહેશે." છ મહિનામાં તેણે કાકાની સલાહ પ્રમાણે ગરધવો સાધી લીધી હતી. તે દરબારમાં ગયો ત્યારે એક દિવસ લોહીવાળું લીબું ઊછાળયું તે ગરધવ લઈને ઊડી એટલે પાછું ભોંય પડયું નહિ. મામાએ તેને ગાદી ઊપરથી ઊઠવાનું કહ્યું પણ તે ઊઠયો નહિ ને કહ્યું કે લીબું પડેલું દેખાડો તો હું ઊઠું. આ ઊપરથી મામા ભાણેજ ને ટંટે થયો. દરબારી લોકો મૂળરાજને મળી ગયા ને મૂળરાજે તે વેળાએ સામતસિંહને ઠેર કર્યો.

ભાષાન્તર કર્તા.

જ ચરિત્ર નો કર્ત્તા કેહેછે કે." સાત વસ્તુ નિર્ગુણી છે—.૧ જમાઈ, ૨ વીંછી, ૩ વાઘ, ૪ મદિરા, ૫ મૂર્ખ. ૬ ભાણેજ, અને ૭ રાજા. એમાંના દરેક જણને ગુણની પરીક્ષા નથી." નિષ્કંટક રાજ્ય ભોગવવાને માટે એક બ્રાહ્મણના વચન ઉપરથી મૂળરાજે વળી મોસાલ પક્ષનાં સર્વને મારી નાખ્યાં. આ ઘાતકી કર્મ વિષે, તેના ઈતિહાસ લખનારાએ, મરનારાઓને કલંક દઈ તેઓનું દુઃખ ઓછું કરી બતાવવા છાવરી નાખ્યું છે કે, તેઓ પાપી, ગર્વિષ્ટ, મદિરાપાન કરનારા, લોકોને દુઃખ દેનારા અને બ્રાહ્મણ દેવનો તિરસ્કાર કરનારા હતા;¶ તોપણ મૂળરાજને આ પાપ કર્મની પસ્તાવો થયા વિના રહ્યો નથી

ચાવડા વંશનો નાશ થઈ જવાથી, આસપાસના સર્વે રાજાઓને ગુજરાતનું રાજ્ય લઈ લેવાનો લોભ લાગ્યો, તેમાં મૂળરાજે, પોતાનું નવું મેળવેલું રાજ્ય તેના શત્રુઓથી રક્ષવાને ઘણી ખંદાઈ ભરેલી યુક્તિયો કરવા માંડી. ઉત્તરમાં નાગોર અથવા સાભરનો રાજા જે એક લાખ ગામનો ધણી હતો, અને પછીથી તેનું રાજ્ય અજમેરને નામે પ્રસિદ્ધ થયું છે, તેણે એનાઉપર પ્રથમ હલ્લો કર્યો. તેજ વેળાએ તિલંગાના* રાજા તૈલપના સેનાપતિ બારપે ગુજરાતઉપર ચડાઈ કરી. મૂળરાજનો ઈતિહાસ લખનાર કેહેછે કે, તેના પ્રધાને તેને સમજાવ્યો કે ઘેટો જેમ પાછો

¶ શેકસપિયર કવિ, પોતાના જાન રાજાના નાટકના ત્રીજા અંકના ચોથા પ્રવેશમાં એવાજ પ્રકારનો વિચાર લખેછે:—

"જે રાજદંડ અન્યાયથી ખુંચાવી લીધો હોય, તે જેવા કલહ ભરેલા પ્રકારથી
"મેળવી લેવામાં આવ્યો હોય તેવાજ પ્રકારથી સાચવી રાખવો પડેછે, અને જે લ-
"પસી પડાય એવી જગ્યા ઉપર ઉભો રેહેછે તેને નિર્બળ આધાર ટકાવી શકતો નથી.

* મિસ્તર વાલ્ટર એલિયટે (રોયલ એશિયાટિક સોસાઈટીના પુસ્તકના ૪ [illegible] ના પાના. , પ્રમાણે) કલ્યાણના ચાલુક્ય અથવા સોલંકી વંશનું વર્ણન કર્યા [illegible] લપ દેવ" નામના રાજાવિષે લખ્યું છે, તેણે શક ૮૯૫ થી ૯૧૯, (અથવા સન. ૯૭૪ થી ૯૯૮) સુધી રાજ કર્યું, તેથી તે મૂળરાજના સમયનો હતો, માટે [illegible] અહિ તૈલપ લખ્યો છે તેજ એ તૈલપદેવ માળવાના બાહાદુર રાજા મુંજને [illegible] હતો એવું લખ્યું છે. મિ૦ એલિયટે, કલ્યાણ રાજ્યની ઉત્તર દિશાની સીમા [illegible] નહી લખી છે.

હઠીને વધારે જોરથી મારેછે અથવા વાઘ જેમ ક્રોધાયમાન થઈને નમી સંકોચાય છે તેમ વધારે મારાત્મક અસર કરે એવી તળપ મારી શકેછે તેમ તમારે તમારૂં પરાક્રમ પાછું ખેંચી રાખવું. આ કેહેવા ઉપરથી અથવા પોતાની નિત્યની પ્રપંચી રીત પ્રમાણે મૂળરાજ અણહિલવાડ તજીને, ઘણે આઘે અને કોઈનો હલ્લો થઈશકે નહિ એવા કચ્છના નાકાઉપર કંથકોટ કિલ્લો છે તેમાં ભરાઈ પેઠો, તે એવી આશાથીકે ચોમાસામાં હરકત પડશે તેથી અજમેરના રાજાને પાછાં જવું પડશે. પણ રાજાએ તો ચોમાસામાં પણ ટકાવ કર્યો ને જ્યારે નવરાત્ર આવ્યાં ત્યારે હલ્લો કરવાને તયારી કરી. મૂળરાજે કાંઈ લાલચ આપીને અજમેરના લશ્કરને પાછું કાહાડ્યું, પણ આ વિષે ધ્યાનમાં ઉતરે એવો કાંઈ લેખ નથી. પછી પોતાના પટાવતો ને એકઠા કરીને બારપના લશ્કર ઉપર હલ્લો કર્યો ને તે સેનાપતિને ઠાર માર્યો તથા તેની ફોજમાં કાપકાપા કરીને ભંગાણ પાડ્યું.*

શત્રુઓથી મુક્ત થયા પછી મૂળરાજે અણહિલવાડમાં કેટલાંક ધર્મનાં સ્થાન બંધાવવા માંડ્યાં, તેમાં પ્રખ્યાત મહાદેવનું દેવલ સિદ્ધપુરમાં રૂદ્રમાળા છે. તે પૂરૂ કરવાને તે જીવ્યો નહિ. કેહેછે કે શિવની તેણે ઘણી ભક્તિ કરી હતી તેથી તે શિવે તેનાઉપર પ્રસન્ન થઈને, જેમાં સોમનાથ મહાદેવનું સર્વ દેવલોમાં સ્મરણ યોગ્ય દેવલ છે તે ...ને સોરઠ દેશનું રાજ્ય આપ્યું. સોરઠ મળવા વિષેનું વૃત્તાંત પ્રખ્યાત ...યેં પોતાના દ્વાશ્રયમાં આપ્યું છે તેમાંથી એક ભાગ અમે નીચે ...ખે છિયેઃ—

જૈન આચાર્ય કેહેછે કે, "મૂળરાજ જગત પ્રતિપાળ હતો; તે ઉ-"દાર મનનો સદ્ગુણોથી ભરેલો હતો. સર્વ રાજાઓ સૂર્યની પેઠે તેની

---

* નાંદોલના ચોહાણોની દંતકથા વિષે નીચેનું કથન છે તે ઘણું કરીને આ વિષેછે. "સંવત ૧૦૩૯ માં (સન ૯૮૩), પદ્દણ શેહેરના આઘેના દરવાજા આગળ લાખણરાવ ચોહાણ જકાત ઉઘરાવતો હતો. તેણે મેવાડના રાજા પાસેથી ખંડણી લઈને તેની મરજી પ્રમાણે જે કરવાનું હશે તે કર્યું."— ટાડકૃત રાજસ્થાન ભાગ. ૨ જો પૃષ્ઠ. ૪૪૬.

"પૂજા કરતા હતા, ને જે લોક પોતાનો દેશ તજીને ત્યાં આવી વસતા હ-
"તા, તેઓ એના રક્ષણ નીચે સુખ ભોગવતા હતા; તે કારણથી તેને ચક્રવ-
"ર્તી એવું પદ માળ્યું. તેના શત્રુમાંથી અર્ધા તો તેણે ઠાર કર્યા ને અર્ધાને
"ભીખ માગતા કરીને નાત બાહાર કાહાડી મૂકેલાની પેઠે શેહેર બાહાર
"કર્યા. તેમની સ્ત્રિયોએ કૂવાનાં દેડકાંની*. પેઠે ઘરના આંગણા બાહાર
"નું કાંઈ પણ જોયું નહતું તેઓને વગડામાં ભટકતાં, ભીલોએ પકડીને
"શેહેરમાં ગુલામની પેઠે વેચી.

એક સમયે સોમનાથ મહાદેવે મૂળરાજને સ્વપ્નમાં દેખા દઈ, આ-
જ્ઞા કરીકે, "ગ્રહરિપુ અને બીજા દૈત્યોએ પ્રભાસતીર્થનો નાશ કર્યો છે
"માટે તેઓને પૂરા કર્ય, મારા પ્રતાપથી તું જય પામીશ."

બીજે દાહાડે સવારમાં, મુકુટધારી રાજાઓ રીતપ્રમાણે દરબાર-
માં આવી ગયા એટલે સોલંકી રાજાએ પોતાના પ્રધાન જંબુક અને
એરાલુના રાજા જેહલને પૂછ્યું કે, " મહાદેવની આજ્ઞા પાળવાને શો ઉ-
પાય કરવો જોઈયે," વળી તેણે કહ્યું કે, " ગ્રહરિપુને મેં આગળ પાડ્યો છે;
" પણ તેનો કોઈ એવા ચોઘડિયામાં જન્મ થયો છે કે તે નિર્લજ થઈને
" યાત્રાળુ લોકોનો નાશ કરેછે, મેં એને અધિકાર આપ્યો છે એ વાત
" ખરી પણ એનાં કર્મ આવાં છે ત્યારે મારે એનો નાશ કરવો કે નહિ."
આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં જેહલે ગ્રહરિપુનાં દુષ્ટ કર્મ ગણાવી ને
આપ્યો કે,—

" એ ભરવાડ ઘણો જુલમી છે; શ્રીકૃષ્ણના રાજ્યના વારાથી જે
" પ્રતાપથી પ્રકાશ પામતી એના વખતસુધી આવી છે તે ગાદિયે બેશીને
" સૌરાષ્ટ્રમાં તે રાજ્ય કરેછે. યાત્રાળુ લોકો પ્રભાસ ભણી જાયછે તેઓને મા
" રીને તેમનાં હાડકાં અને માંસ ધોરી રસ્તામાં વેરેછે. અને જે વામનસ્થ-
" ળીમાં, હનુમાન અને ગરૂડની ધજાઓ ફરકતી તેમાં રાવણની પેઠે
" નિર્ભયપણે રાજ્ય કરેછે અને ચોરોને બીજી પવિત્ર જગ્યાઓમાં વસ-

* કૂવાની દેડકી સમુદ્રની વાતશી જાણે.

" વા દે છે; બ્રાહ્મણોનો તે તિરસ્કાર કરેછે, અને વટેમાર્ગુઓને રસ્તાવ-
" ચ્ચે લુંટી લે છે; તેથી ધાર્મિક લોકોના હૃદયમાં તે તીરપ્રમાણે ખટકેછે.
" તે જવાન, કામી છે અને મોહનો ભરેલો છે; તેથી, તેના શત્રુઓનો ના-
" શ કરીને તેઓની સ્ત્રિયોને જોરાવરીથી પોતાના અંતઃપુરમાં ખેંચી-
" જાયછે. આ જંગલી પુરૂષ ગિરનારના પર્વત ઉપર ભટકતો ફરેછે,
" અને પ્રભાસ આગળનાં હરિણોનો શિકાર કરેછે. તે ગાયનું માંસ
" ભક્ષણ કરેછે, દારૂ પિયેછે અને લડાઈમાં તેના શત્રુનું રૂધિર ભૂત, પ્રેત
" અને તેમના ચરને પાયછે. આ પશ્ચિમદિશાના રાજા ગ્રહરિપુએ* દક્ષિ-
" ણ અને ઉત્તરના ઘણા રાજાઓને તેમના રથ મૂકીને નસાડી મૂક્યા છે;
" તેથી, જાણે તે કોઈની પરવા રાખ્યા વિના સ્વર્ગના રાજ્યની જીત મે-
" ળવવા ધારતો હોય તે પ્રમાણે ઉંચુ જોઈ ચાલેછે. ગ્રહરિપુ યમપુરી-
" ના યમરાય જેવો વિક્રાળ શરીરનો છે, સ્વભાવમાં પણ તે તેના જેવોજ-
" છે, ને આખી પૃથ્વીને જાણે હવણાં ગળી જશે અને વૈકુંઠને જતો ને
" બાઝશે એવો દેખાયછે. ને તેના રાજ્યમાં હુન્નરી માણસો છે તેઓ
" એ દુષ્ટના સંગથી પોતાનો હુન્નર બધી જાતનાં એવાં હથિયાર બનાવવામાં
" વાપરેછે કે તેના ઝપાટામાંથી કોઈપણ બચી શકે નહિ, ને ધર્મ અધર્મનો
" વિચાર પણ તેઓ કરતા નથી. તેની ફોજ ઘણી છે તેથી સર્વ રાજા-
" ઓ તેને નમેછે. તે ઘણો આરોગ્ય છે; તેણે સિંધના રાજાને પકડીને
" તેની પાસેથી દંડમાં હાથી, ઘોડા છીનવી લીધા છે. તેમજ તેણે ઘણા
" રાજાઓને વશ કર્યા છે. મને લાગેછે કે યમપુરીના રાજા સાથે તેણે
" યુદ્ધ મચાવાનો હોય તો તેને ખંડણી આપીને નમી પડ્યા વિના
" છૂટકો થાય નહિ. પાહાડોમાંના મ્હોટા કિલ્લા અને નિર્ભય જગ્યાઓ

* ગ્રહરિપુ એ કોઈનું નામ નથી પણ ઉપનામ છે. દ્વાશ્રયનો ટીકાકાર, ગ્રહ = જ-ળચર (મગર) રિપુ = શત્રુ, જળચરનો શત્રુ એવો અર્થ કરેછે. તેનો અભિપ્રાય એવો કે "શત્રુનો પકડનાર" અજમેરના એક રાજાએ કોઈ મુસલમાન રાજાને હરાવ્યો હતો તેથી તે "સુલતાન ગ્રહ" એટલે સુલતાનનો પકડનાર કેહેવાતો હતો.

"તે તોડી પાડેછે; તે આખો દરિયો ખુંદીવાળે એવો છે તેથી લોકોને ઉ-
"ગરવાનો એકે ઉપાય નથી. જગતમાં જ્યારે દૈવ કોપેછે ત્યારે ઉગરવા-
"નો એકે ઉપાય રેહેતો નથી તેમ થયું છે. તેના પાપના ભારથી પૃથ્વી કં-
"પેછે. ઘાતકોને શિક્ષા કરવાની જે રાજામાં સત્તા હોય તે તેઓનો ઘા-
"ત કરે નહિ તો પોતે પણ ઘાતક છે; તેટલા માટે ઓ રાજા ! તમે જો
"એનો નાશ કરશો નહિ તો એનાં પાતક તમને લાગશે. તમે એનો
"નાશ કરી શકો એવા છો માટે શિવે તમને આજ્ઞા કરી છે, તો તમે
"તમારી સેના એકઠી કરીને એને રાજ્યઉપરથી ઉડાડી મુકો,નહિકર પછી
"દિનદિન પ્રત્યે એનું જોર એટલું બધું વધી પડશે કે પછી તમારાથી પણ
"વશ કરી શકાશે નહિ."

આ પ્રમાણે મૂળરાજે જેહલની સલાહ સાંભળી, એટલે તેણે દેવતાઓના સલાહકાર ઋષિ જેવો જે પોતાનો પ્રધાન જેબક તેને પૂછ્યું એટલે તે પણ નીચે પ્રમાણે બોલ્યોઃ—

"ગ્રહરિપુ જ્યાં રેહેછે તે વામનસ્થલી* મહા ગિરનારની છાયા ની-
"ચેછે, ત્યાંથી દરિયાના ઘુઘવાટ સંભળાયછે. ને તેણે એક બીજો કિલ્લો
બાંધીને પોતાના રેહેઠાણની મજબુતી કરી છે, તે કિલ્લો વળી પર્વત અને
"સમુદ્ર બન્નેથી વધારે રક્ષાયોછે. ગ્રહરિપુ એવો છે કે રાત્રે તે આંખ મીં-
"ચી સુતો નથી. મ્હોટી ફોજવિના એને જીતવો તે ઘાસ કાપવાના દા-
"તરડાથી મ્હોટું ઝાડ કાપવું અશક્ય છે તેના જેવું છે. તેના શેહેરથી
"ઘણે ગાઉને છેટે પણ આપણી ફોજ છાવણી કરી શકશે નહિ. ને ભો-
"ગ જોગે જો તેમ થયું તો તે ઘેરો ઘાલીને તમારૂં પણ ચાલવા દેશે
"નહિ. કચ્છ છે તે સોરઠની પાસેજ છે; ત્યાંનો મહારાજા લાખો જે
"ભૂલાનો છોકરો થાયછે તેને કોઈયે જીતાયો નથી, તે તથા ગ્રહરિપુ જા-

* વામનસ્થળી તે હાળમાં જુનાગઢ પાસે વનથળી છે તેજ. કર્નલ વાકર, પોતાના સોરઠના પ્રગણાં વિષેના વિજ્ઞાપનમાં લખેછે કે સોરઠના અસલી રાજાઓનું પ્રથમ રેહેઠાણ વનથલીમાં હતું.

"જે એકમાના છોકરા હોયની તેમ તેઓને એક બીજાથી છૂટા પાડી "શકાય એમ નથી. વળી બીજા જંગલી રાજાઓ જે જગતને ભય ઉપ- "જાવેછે તે એની પક્ષમાં છે. ઓ રાજા! જે શત્રુને પાહાડ જંગલ અને "સમુદ્રનો આશ્રય છે તેને જીતવો બહુ કઠિણ છે એ વાત પ્રસિદ્ધ છે. ને "ગ્રહરિપુ આ ત્રણને પોતાના સાહાયકારક ગણેછે. તેથી એના ઉપર ચ- "ડાઈ કરવાનું બીજાના ભરોસા ઉપર નહિ નાખતાં તમે જાતે ચડીને "જીત મેળવો. આ ભરવાડ વંશના શૂરવીરો બીજાના વશમાં રેહેએવા "નથી, તોપણ જે ઘડિયે તેઓના ઉપર તમારી ચડાઇ થઈ છે એવું સાં- "ભળશે તેજ ઘડિયે તેઓ કંપવા માંડશે અને તેમની સ્ત્રિયો, વિધવાના "શોકના રાજિયા ગાવા માંડશે"

આ યુદ્ધવિષયક ઉશ્કેરણીથી મૂળરાજને શૂર છૂટ્યું ને તેના હૃ- દયમાં યુદ્ધ કરવાની અગ્નિમય ઉત્કંઠા જે ક્યારની ધુંધવાયાં કરતી હતી તેમાં બળતણ હોમાયું એટલે ગાદીઉપરથી ઊઠ્યો ને દિનકરના કિરણની ગરમાઈથી પૂર્ણ ખિલાયમાન થયેલા પૂળની પેઠે દેદિપ્યમાન થતો, અને રણસંગ્રામમાં પડ્યો હોય તેની પેઠે ભુજા ઠોકતો, મંત્રશાળામાંથી ફલંગ- મારતો, બાહાર આવ્યો અને તેની સાથે તેના સુભટો પણ નીકળ્યા.

શરદ ઋતુ આવી પોહોંચી હતી, ઘણા વાવેતરથી પૃથ્વી ઢંગાઈ ગઈ હતી; નદી અને તળાવનાં જળ નિર્મલ થયાં હતાં, આકાશ વાદળાં વગ- રનું સ્વચ્છ હતું, કમળ પૂર્ણ પ્રકાશમાન થયાં હતાં, તેઓનો રંગ, કોઈ પ્રિયાના પ્રકાશિત ઓઠનું સ્મરણ કવિને કરાવતો હતો. સોરઠના કિનારા ઉપર વર્ષાદનાં વિલમ્બિત ફોરાં મોતી* રૂપ થતાં પડતાં હતાં. હંસ પક્ષી

* કેટલાક કેહેછે કે જ્યારે વર્ષાદ વર્ષેછે ત્યારે કાલુ માછલી સપાટી ઉપર આ- વેછે ને મ્હો ઉઘાડી રેહેછે તેમાં વર્ષાદનાં ફોરાં પડેછે તે મોતી થાયછે" રનોડો પૃષ્ઠ. ૯૭
ઉપરની ટીપ ઉપરથી ગમે ત્યાર વર્ષાદ વરસે ને કાલુ માછલીના મ્હોમાં તેનાં ફોરાં પડે તો મોતી થાયછે એવું ભાન થાયછે. પણ વાત એમ ચાલતી નથી. કેહેછે કે શરદઋતુમાં સ્વાતી નક્ષત્રને વિષે સૂર્ય છતાં જો વર્ષાદ થાય ને તેનાં ફોરાં છીપના મ્હો- માં પડે તો તેનાં મોતી થાયછે. ભા. ક.

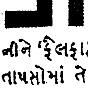
જે વર્ષાઋતુમાં માનસસરોવર ઉપર જઈ રેહેછે તે હવે ગંગા અને બીજી નદિયો ઉપર આવ્યા હતા. ખેડુતોની સ્ત્રિયો ડાંગરના ખેતરની રખેવાળી કરતી ગીત ગાઈને વનને આનંદદાયક કરી દેતી હતી. એવા સમયમાં દેવના મંદિરમાં બ્રાહ્મણોએ વેદની અને ચંડીપાઠની પારાયણ કરવા કુંભ સ્થાપના કરી ને પથારિયે સૂઈ બ્રહ્મચર્યવ્રત પાળી નવરાત્રી કાહાડીને, દસરાને દિવસે પારણાં કરી કુંભજળમાંથી રાજાને માથે અભિષેક કર્યો. વૈકુંઠપતિના ઉત્સવ થવા લાગ્યા, અને દેવાલયો ઉપર ધજાઓ ફરકવા લાગી. વામન અને બળી* રાજાનું સ્મરણ થવાથી ભૂતળે આનંદવ્યાપી ગયો, અને મહા વિષ્ણુ પોતાની ક્ષીર સમુદ્રની લાંબી સમાધીમાંથી ઉઠ્યા.

મૂળરાજને દરવાજે નગારાં વાગ્યાં ને નોબતો ગડગડવા લાગી. શુભ શકુન દર્શાવતા શંખનાદ થવા લાગ્યા; ને વિવિધ વાદિત્રોના ઘોર સ્વર્ગે જઈ પોહોંચ્યા તેથી સ્વર્ગવાસી લોકોએ જાણ્યું કે રાજા પોતાના સુભટોની અગ્રેસર થવા તૈયાર થયો. અણહિલવાડના વાવટા નીચે ચાલનારા રાજાઓ પણ પોતાની સેના લઈ, સોરઠઉપર ચડાઈ કરવાની આતુરતા ભર્યા ઉભરાઈ આવ્યા. રાજા ગાદીઉપર બેઠો; તેના સામા મોતિયે સ્વસ્તિક+ પૂરાયા, બન્ને બાજુએ ગાંધર્વ ગાન કરવા લાગ્યા; અને ચાક-

---

* બળી રાજાને ત્રીલોકનું રાજ્ય ભોગવતાં અટકાવવા માટે વિષ્ણુએ વામન અવતાર લીધો.

+ આવી નિશાની હિંદુમાં આનંદનું ચિન્હ ગણાયછે. તે "સ્વસ્તિક" (એ ટલે મંગ-



ળકારી) કેહેવાય છે અને સ્ત્રીની સહીનું એ સાધારણ નિશાન છે. તેમજ જૈનના સાતમા તીર્થંકર સુપારસ્વનં ચિન્હ પણ છે. એશિ. રિસર્ચીંઝ પુસ્તક ૯. પૃ. ૩૦૬ જુવો. પંદરમા સૈકડાનાં હસ્તલેખક પુસ્તકમાંએ નિશાનીને 'ફૈલફાટ' કરીને લખેલી છે, અસલની વેળાથી હિંદુસ્થાન ને ચીનમાંના ધાર્મિક તાપસોમાં તે ગુહ્ય ચિન્હ હતું. તે ઉપરથી સોવસા યુરોપમાં છઠ્ઠા સૈકડામાં તે દાખલ થયું થશે. મિ૦વાકર કેહેછેકે "ઘણા જુના ખ્રીસ્તી લોકોની ઘોર ઊપર એ હોયછે અને સન ૧૦૭૭ ની સાલના પાદરીના પટા ઊપર જોવામાં આવ્યુંછે" બીજા રીચર્ડ રાજાના ગાદી ઊપર બેસવા પેહેલાં પીતાળ ઊપર તે સાધારણ શૃંગાર હતો. રેવરેંડ ચાર્લ્સ બૂટલ. એમ. એ. કૃત 'માન્યુમેંટલ બ્રાસીઝ આંડ સ્લ્યાબ્સ' આક્સફોર્ડ, પાર્કર, ૧૮૪૭. પૃ. ૨૮ માની ટીપ.

રો પંખાથી વા ઢોળવા લાગ્યા. જે જોશિયોએ તેમના જન્મથી જોતિષ્યનો અભ્યાસ કરેલો તેઓ મુહૂર્ત્ત શોધી કાહાડવા સૂર્યના તડકામાં શંકુ માંડીને ઘડીનું માપ કાહાડવા બેઠા. કુળગોરે હાથી, ઘોડાની રાજાપાસે પૂજા કરાવી. છેવટે છડીદારો આગળ ચાલ્યા; સિપાઈયો હથિયાર ઝાલી દરવાજા આગળ હારબંધ ઉભા રહ્યા. ફરી વાદિત્રના નાદ થયા. રાજા ગાદીઉપરથી ઉઠ્યો એટલે "જયજયના" શબ્દ ઉચ્ચારી તેને કપાળે ગોરે રાજતિલક કર્યું. આગળ ચાલતાં મૂળરાજે અને તેના સરદારોએ, બ્રાહ્મણ અને ભાટ જે યશ ગાનારા કેહેવાયછે તેઓને દાન આપ્યાં. પર્વતજેવા કાળા અને કદવાન હાથી ઉપર ચડતાં રાજાએ કુળદેવીને નમસ્કાર કર્યો, માથે મેઘાડંબર થયું; આગળ ચાલતાં ઘોડાઓના ગ્રસણાટ થવા લાગ્ય'; સર્વે જયજયના પોકાર કરવા લાગ્યા; મેહેલથી તે નગરના દરવાજા સુધી લાલપાણીના છંટકાવ થયા, જોશિયો આશીર્વાદ દેવા લાગ્યા; કે, "તમારો જય થાઓ, અને તમારા શત્રુઓ દક્ષિણમાં યમને દ્વાર પોહોંચો." જેમ જેમ અસ્વારી આગળ ચાલવા લાગી તેમ તેમ નગરમાં વધારે ભીડ થવા લાગી; કસુંબલ લુગડાં પેહેરેલી અને ઘરેણાના ચમકારથી શોભતી એવી સ્ત્રિયોની ભીડ શેરિયોમાં થવા લાગી. ભીડાભીડમાં ફૂલના અને મોતિયોના હાર તુટવા લાગ્યા; ચૌટામાંથી જતાં લોકો ફૂલ ફલથી રાજાને વધાવા લાગ્યા; નગરની સ્ત્રિયો ઘરના કામ ધંધા છોડીને અને છોકરાંને રડતાં મૂકીને અસ્વારી જોવાને ચાલિયો; રસ્તે ચાલતાં કેટલાંક ગામસુધી, ગામડાના લોકો, પોતાના રાજાને જોવાને આવ્યા, કેમકે દેવતાઓમાં જેમ ઈંદ્ર શોભેછે તેમ મનુષ્યોમાં મૂળરાજ રૂપમાં, ગુણમાં, અને સત્તામાં શોભતો હતો.

અણહિલવાડનો રાજા મ્હોટી સેના સહિત આવેછે એવું સાંભળી ગ્રહરિપુએ પોતાની ફોજ એકઠી કરી. તેના મળતિયા, ખંડિયા અથવા સાહાયકારી રાજાઓ, તેને આવી મળ્યા; વગડાના ભીલ પણ તેની સાથે સામેલ થયા; તેની નીલી સ્ત્રીના અને બીજી વહુવોના છોકરા જે સોરઠ

માહેલી પ્રસિદ્ધ ભાદર નદીને કાંઠે વસતા હતા તે કવચ્ઋજીને ત્યાં આવ્યા. કચ્છનો રાજા લાખો જે તેનો મિત્ર હતો તેપણ તેને આવીને મળ્યો- તેનું રણસંગ્રામમાં મોત થશે એવું જોશિયોએ તેને ભવિષ્ય કહ્યું હતું તોપણ રણક્ષેત્રમાં પડીને વૈકુંઠવાસ કરવાની તેનામાં ઇચ્છા ઉત્પન્ન થઈ. લાખો કેહેછે કે "જેનાં યુવાવસ્થાનાં પરાક્રમ કોઈયે જોયાં નહિ તેને ધિઃકાર છે. મારા જીવતરનો અંત આવ્યોછે તેનું શું પારખું ?" દરિયા કિનારે જેનું રાજ્ય હતું તે સિંધુ રાજા પણ લશ્કર લઈને આવ્યો, અને દક્ષિણનો મોરચો પકડીને ઉભો રહ્યો.

શીલપ્રસ્થનો રાજા મૂળરાજની ભણી લડવાને આવ્યો તે નિપુણ બાણાવળી હતો; મારવાડનો રાજા, સાથે તેના વગરબોડાવેલા માથાના અને લાંબાં કાનકેરિયાંવાળા માણસો લઈને આવ્યો; વળી કાશી દેશનો રાજા, શ્રીમાલનો રાજા અને તેનો ઉપરી, આબુપર્વત અને ઉત્તરનો પરમાર રાજા પણ આવ્યો; અણહિલવાડના રાજાનો ભાઈ ગંગામહ એ સર્વે ત્યાં આવ્યા, પણ સોલંકીના પિત્રાઈ* બીજ અને દંડક હતા તેઓએ આવવાને ના કહી.

જેવામાં મૂળરાજની સેના ચક્રને આકારે અને ગરૂડને આકારે થતી હતી તેમાં આબુના સુભટો જે હિંમતમાં આગેવાન ગણાતા હતા તેઓએ મુખ્ય સેનાસમુદાયથી છૂટા પડી જંબુમાલી નદીને તટે હાર બંધાઈ યુદ્ધ મચાવ્યું તેમાં આના રાજાએ ઘણા યોદ્ધાઓને ઠારકરીને શત્રુપાસેથી જીતનો ઝંડો હાથ કરી લીધો. ગુજરાતના સિપાઈયોએ પણ ઘણી હિંમત અને શસ્ત્ર વિદ્યાની કુશલતા બતાવી. તેમના શત્રુ, અસુરો પણ જોકે તેમનાં રક્ષણ થાય એવાં કવચ અને વજનદાર ઢાલો સહિત હતા અને અગરજો તેઓ મેઘનીપેઠે ગર્જના કરતા હતા તથા બાણોનો વર્ષાદ વરસાવી દેતા હતા, તોપણ, મૂળરાજે તેઓના સરદારને હાથી ઉ-

* મૂળરાજનો પિતા રાજ, તથા બીજ અને દંડક એ ત્રણે ભાઈ થતા તેથી બીજ તથા દંડક તેના સગા કાકા થાય. ભા. ક.

પરથી મારી પાડ્યો એટલે તેને શત્રુના હાથમાં રેહેવા દેઈને તેઓ ત્રાસ પામીને નાઠા.

કચ્છના લાખા રાવે આ સમયે કેહેણ કાવ્યું કે જે તમે મારા મિત્રને મૂકી દો તો હું ખંડણી આપું, પણ અણહિલવાડના રાજાએ તે સ્વિકાર્યું નહિ. એટલે લાખાએ ક્રોધાયમાન થઈને મૂળરાજ ઉપર હલ્લો કર્યો; પણ મૂળરાજનામાં દેવશક્તિ પ્રકટ થઈ હતી તેથી આ વિષમ લડાઈ-માં લાખો સોલંકીના ભાલાથી વિંધાઈ ગયો. આ જાડેજા રાજાને ગદ-ડીને મૂળરાજે તેને ગળે પગ મુક્યો. લાખાની માએ પોતાના છોકરાનું મરદું દેખી, અને તેની મૂછો વાથી ફરકતી જોઈ, મૂળરાજને શાપ દીધો કે, “ તેં મારા પુત્રને માર્યો માટે તારા કુટુંબનો કોઢથી નાશ થજો ‡

રાવ લાખાને સોરઠના રાજા સાથે મિત્રતા હતી તે વિના તેને મૂ-ળરાજ સાથે દુસ્મનાવટ બાંધવાનાં બીજાં કારણ હતાં. કેહેછે કે, રાજ સોલંકીની રાણી મરી ગઈ એટલે દ્વારિકામાં વિષ્ણુનું દેવાલય છે તેની યાત્રા કરવાને તે ગયો, ત્યાંથી પાછા વળતાં લાખા ફૂલાણીના દરબારમાં ગયો ને તેની બેહેન રાયાજીની સાથે પરણ્યો તેને પેટ પછી રાખાઈચ ના-મે પુત્ર થયો. તેના પછીના ઇતિહાસ લખનારાએ તેના દુર્ભાગ્યની વાત લખી છે તે તેના આ બીજા લગ્નને લાગુ પડેછે. એક બીજાની વડાઇવિ-ષેનો વિવાદ કરતાં રાજ સોલંકીને તેના રજપૂત સાથિયો સુધાંત લાખા-એ મારી નાંખ્યા, અને જાડેજા રાણી રાયાજી તેની પછવાડે સતિ થઈ.

‡ લૂતા એટલે કોઢ વિષે હિંદુઓ એમ ધારેછે કે સૂર્યનો કાંઈ અપરાધ કર્યો હોય તેની શિક્ષા કરવા એ રોગ કરેછે. પ્રબોધ ચિંતામણીમાં, બાણ નામનો કવિ જે માળ-વાના ભોજરાજાના દરબારમાં હતો તેને કોઢ થયો હતો તે સૂર્યની શાન્તિ કરવાથી મટી ગયો. સોરઠમાં અસલી વેળાએ આદેવની વધારે પૂજા થતી હતી. ઈરાણી લોકોનો પણ એવો વિચાર છે એવું હિરોડોટસે (ક્લિઓ) કહ્યું છે. જો કોઈપણ નગરવાસીને કોઢ અથવા કંઠમાળી રોગ થયો હોય તો તેને નગરમાં રેહેવા દે નહિ, તેમજ કોઈ ઈરાણી સાથે વાત પણ કરવા દે નહિ, કારણ કે તે લોક એમ માનેછે કે સૂર્યનો કાંઈ અપરાધ કરીને એ રોગ એણે પોતાના ઊપર ખેંચી લીધોછે. એજ રીતે બધુ લોક માનેછે કે અ-મુક પાપને લીધે કોઢ થાયછે.

બીજ સોલંકી, જે મૂળરાજનો કાકો થાય તેણે આ કજિયાનું વેર લેવા પોતાના ભત્રિજાને ભંભેર્યો; અને રાવે પોતાના દરબારમાં રાજના ન્હાના છોકરા રાખાઈઅને તેના ઓરમાઈ ભાઈ, મૂળરાજ સામો કરવાને રાખ્યો હતો એ રાજકીય કારણને લીધે પણ લાખા સામે થવાને મૂળરાજ ઉશ્કેરાયો હતો.

મૂળરાજે લાખાને એકલમએકલાની લડાઈમાં ઠેર કર્યો છેએવી જે કીર્ત્તિ તેને મળેછે તેમાં વાંધો છે. જેમ ફ્લારેન્સના ડ્યુકને બકન તથા તેના નાઈટોએ બોગી આગળ ઠેર કર્યો, તે પ્રમાણે જે સુભટોએ લાખા ઉપર હાથ ચલાવ્યો હતો તેઓમાંથી માત્ર એકનાજ ઘાથી નહિ પણ વધારેના ઘાથી તે ઠેર થયેલો હશે. જેનેવિષે હેમાચાર્યે લખ્યું છે તે જોધપુર અને ઈડરના રાજવંશનો પૂર્વજ સિયોજી રાઠોડ જે મારવાડમાં રાજ કરતો હતો અને અણહિલવાડે આવ્યો હતો તેણે મૂળરાજની પુત્રી સાથે લગ્ન કર્યું હતું તેથી તે ત્યાં લડાઈની વેળાએ હાજર હતો, અને લાખા ફૂલાણીને તણે ઠેર કર્યો હતો એવું તેના દસોંદી ભાટ કેહેછે.

"શેખ* રાઠોડના પ્રતાપવાન પુત્રે સેના સહિત યાત્રા કરવાનો નિ-
"યમ લીધો. ત્યારે મૂળરાજે નાળિયેર¶ મોકલીને કાહાવ્યું કે હે કનોજ
"ના ધણી! આજે તું મને સાહાય થા. રાઠોડે કહ્યું હવણાં તો હું ગો-
"મતિયે યાત્રા કરવા જાઉંછું— વિવાહ સંબંધીની વાત વિષે હું યાત્રા
"કરીને ઘર ભણી પાછો વળીશ ત્યારપછી થઈ રેહેશે. પાછા વળતાં
"પાટણમાં મૂળરાજને ઘેર સિયો રાઠોડ પરણ્યો. જાડજાનો કિલ્લો
"રાઠોડે તોડી પાડ્યો. શત્રુના હ્રદયમાં તે બાણની પેઠે સાળવા લાગ્યો.
"અંધજ+ ને ને યાદવને વાંધો ક્યાં હતો! એ તો સોલંકી રાજાને એણે
"આશ્રય આપ્યો હતો. યુદ્ધમાં સિયાએ લાખાને ઠેર કર્યો; એ વા-

* શેખ રાઠોડ તે સિયાજીનો બાપ. ¶ વિવાહસંબંધી વાત કરવાને નાળિયેર મોકલવાનો ચાલ છે. + એટલે રાઠોડ.

" તે કાળના કાળ વહી જશે પણ વિખ્યાત રહેશે."

પછી મૂળરાજે પોતાના લશ્કર સહિત પ્રભાસની યાત્રા કરી પવિત્ર સોમેશ્વરનું પૂજન કર્યું ને શત્રુ પાસેથી મળેલી લુંટ તથા હાથિયો લઈને પોતે ઘેર પાછો આવ્યો.

અણહિલવાડે આવ્યા પછી, કેટલેક દિવસે, મૂળરાજને ચામુંડ નામનો પુત્ર જન્મ્યો. બાલ્યાવસ્થામાંથી એ કુંવરની અસાધારણ બુદ્ધિ જણાઈ આવવા માંડી. તેને વારંવાર રૂદ્રમાળ જવામાં અત્યંત ખુશી ઉપજતી હતી, તેથી ત્યાં બ્રાહ્મણો મહાભારતની કથા કેહેતા હતા તે સાંભળવાનો તેને સારો લાગ મળી આવ્યો હતો.

એક દિવસ એ કુંવર રાજદરબારમાં જઈ પોતાના બાપને નમન કરી બેઠો હતો તેવામાં અણહિલવાડના રાજાની કૃપા સંપાદન કરી લેવાને, આખા દેશના રાજાઓએ પોતાના પ્રતિનિધિયો સાથે ભેટ મોકલાવી હતી તે લઈને તેઓ દરબારમાં આવી પોહોંચ્યા. અંગદેશના રાજા ભણીથી, ગાડિયો, દરિયા કિનારેથી માણક, અને વનવાસમાંથી સોનું ભેટ થયું. દેવગિરિના રાજાએ વાર્ષિક ખંડણી મોકલાવી, કોલાપુરવાળાએ મૂળરાજના પગ આગળ જવાહીર રજુ કર્યું. કાશ્મિરના રાજા ભણીથી પોતાના દેશની વખણાતી કસ્તુરી ભેટ થઈ, કુરૂક્ષેત્રના રાજાએ વિવિધ રંગનું છત્ર મોકલાવ્યું, પંચાલના રાજાએ ગાયો અને ગુલામ પોહોંચાડ્યા. છેલ્લી વેળાએ દક્ષિણ માહેલા લાટ દેશનો પ્રતિનિધિ આવ્યો તેણે પોતાના રાજા દ્વારપ ભણીથી એક હાથી ભેટ કર્યો, તે એવો અપશકુનિયાળ હતો કે જોશિયોએ જોતાં વાંતજ કહ્યું કે એ તો "કાળરૂપ" છે.— આ ભેટથી જે માનશકુન થયા તેથી સર્વે દરબારિયોના મનમાં ત્રાસ ઉપજયો; અને દ્વારપ રાજાએ આવી રીતે અપમાન કર્યું તેથી ચામુંડ યુવરાજને એટલો બધો ક્રોધ ઉપજ્યો કે, એકદમ તેના ઉપર ચડાઈ કરવાની તેની વૃત્તિ થઈ તે અટકાવવાને મૂળરાજને

મહા પ્રયત્ન કરવોપડ્યો. કેમકે તરત નીકળવાને મુહૂર્ત સારૂં આવતું નહતું, તેથી લાટના પ્રતિનિધિને તેની અપશકુનવાળી ભેટ પાછી લઈ જવાની ધિક્કારથી આજ્ઞા કરીને મૂળરાજ શાન્ત પડ્યો. પણ જ્યારે શુભ મુહૂર્ત આવ્યું ત્યારે દ્વારપને તેના ગર્વની શિક્ષા કરવા સારૂં મૂળરાજ અને યુવરાજ કુંવર સેના સહિત ચડ્યા. તેઓના રાજ્યની સરહદ નર્મદા નદીના કિનારા સુધી હતી ત્યાં તેઓ આવી પોહોંચ્યા; તે એટલી ઝડપથી કે, ઉંચી કડણો ઉપરથી નીચે નદીમાં સુભટો ઉતર્યા ત્યાં સુધી, નદીમાં સ્ત્રિયો નાહાતી હતી તેઓના જાણવામાં કશું આવ્યું નહિ. સૂર્યપુર અને ભ્રગુકચ્છ* (ભરૂચ) એ બે શેહેરો વચ્ચે થઈને સેના ચાલી તે દ્વારપના મુલકમાં આવી પોહોંચી. તે દેશ તે વેળાએ નઠારાં પગલાંની સ્ત્રિયોએ કરીને પ્રખ્યાત હતો. તેઓની બેડોળ કંમર અને કાળો મેશ જેવો બેડોળ ચેહેરો ચુળાની ધૂણીથી જાણે તેવો થઈ ગયો હોય તેમ તેઓને જોઈને ગુજરાતના સરદારો હસવા લાગ્યા. લાટના રાજાને ઘણા બેટના રાજાઓનો આશ્રય હતો તોપણ તેને જીતવો કઠણ નહતો. મૂળરાજની સરદારી નીચેની એક ટુકડીની માત્ર સાહાયતાથી ચામુંડ કુંવરે ગુજરાતી સેનાને આગળ કરીને તેના ઉપર હલ્લો કરી તેને ઠાર કર્યો. આ પ્રમાણે ચામુંડે પોતાની કુમારિકા તરવારને લોહી પાયું તેથી તેનો પિતા તેના ઉપર પ્રસન્ન થયો અને સેના પછી તરતજ અણહિલવાડ ભણી પાછી ચાલી.

મૂળરાજના ધાવનસ્થાનની હવે હદ આવી. તેણે પોતાના મોસાળપક્ષ ભણીથી પોતાના રાજ્યની સરહદ ચારે દીશાએ વધારી દીધી. કચ્છ તેણે જીતી લીધું; સોરઠની પવિત્ર ભૂમિમાં પણ તેની આણ વર્ત્તાવા માંડી; દક્ષિણના લોકોએ, તેનો જીતનો વાવટો, નર્મદા અને સહ્યાદ્રી પર્વતની હારની પેલીપાર ફરકતો દીઠો; પવિત્ર આબુના શિખર ઉપર દુ-

---

* ગ્રીક લોક ભરૂચને હિંદુ નામ ઉપરથી બર્યગઝ કેહેતા તે નામ ભૃગુકચ્છને બહુજ મળતું આવેછે.

જેય અચળગઢના કિલ્લામાં પરમારરાજા રાજ્ય કરતો હતો તેણે એની શ્રેષ્ઠતા સ્વીકારી, અને મારવાડ તથા ઉત્તર હિંદુસ્થાનના મહા શૂરવીરો ગુજરાતના વાવટા પાછળ તેની સરદારી નીચે પ્રથમજ ચાલવા લાગ્યા. વળી તેને ઘરનું સુખ પણ સારૂ હતું, અને હિંદુઓ જેને અત્યંત સુખ ગણેછે અને જે સુખ તેના પછીથનારા અણહિલપુરના રાજાઓને હતું નહિ તે સુખ પણ તેને હતું, તે એકે તેની પછવાડે તેની ગાદીઉપર બેસનાર યોગ્ય પુત્ર હતો.

મૂળરાજે તેના મોસાલપક્ષનાં સગાંને કતલ કરી નાખ્યાં હતાં, તેનો પૂર્ણ પસ્તાવો તેને હવે પોતાના રાજ્યના છેલ્લા દિવસમાં થવા લાગ્યો ને તેનું પ્રાયશ્ચિત ગમે તે ખર્ચ થાય તેટલું કરીને પણ કરવાની માત્ર હવે તેના મનમાં આતુરતા રહી; તેથી તે દુઃખનો માર્યો એક યાત્રા પછી બીજી યાત્રા કરવા સારૂ ભટકવા લાગ્યો. પણ ઘરડપણને લીધે, ભટકવાથી થાકી ગયેલો, પાપ અને સંકટનો માર્યો, અજ્ઞાની, આરામની ઈચ્છાએ સિદ્ધપુર જઈ વસ્યો ને ત્યાં તેણે આગળ લખ્યા પ્રમાણે મહાદેવની કૃપા સંપાદન કરવાસારૂ એક દેવલ બાંધવાનું શરૂ કર્યું.

ન્હાની પણ સ્વચ્છ સરસ્વતી નદી, વિખ્યાત કોટેશ્વરમહાદેવના દેવલ આગલથી નીકળી, આરાસુરના પાહાડમાં થઈ પશ્ચિમ ભણી કચ્છના રણમાં વેહેછે. સરસ્વતી મૂળથી તે મુખ સુધી પવિત્ર ગણાય છે પણ સિદ્ધપુર આગળ કેટલીક લંબાઈ સુધી સૂર્યના ભણી પૂર્વદિશા મગ વળેછે તેથી તેટલી જગ્યાના પ્રવાહનો મહિમા બહુ વધારે ગણવામાં આવેછે.

સરસ્વતીને ઉત્તર કાંઠે ભેખડ ઉપર રમણીય સિદ્ધપુર શેહેર છે તેમાં નદીની બાજુએ હાલમાં વોહોરા આદિ દ્રવ્યવાન વ્યાપારીનાં ઘરછે, તે અર્ધાં યુરોપ ખંડના ઘરના જેવા આકારે દેખાયછે. તેના ઉપર ગચ્છીની અગાશિયો છે અને બારીનાં બારણાંને ફરેરી હોય છે. વળી આ તીર્થ નગરમાં હિંદુનાં શિખરવાળાં દેવાયલ વચ્ચે વચ્ચે આવી રહ્યાં છે

તેથી રમણીય દેખાવ દેખાયછે. અહિં તહિં વાડાઓ નજરે આવેછે તેમાં કેળ અને બીજાં મેવાનાં ઝાડ છે તે સાથે આંબાના પ્રૌઢ વૃક્ષની તેમાં ન્યુનતા છે નહિ. પુરાતન રૂદ્રમાળાના વિકરાળ અને રાક્ષસી કદનાં ખંડેર તો વળી હજી સુધી ઝોકયાં કરેછે, તેનાં પગથિયાં-ની હારો નદીની બાજુએ છેક આધે સુધી જઈ પોહોંચી છે, દક્ષિણ કાંઠાની સપાટીમાં શિવપંથીના રમણીય ચોગાન વાળા આશ્રમ છે, તેમાં જે સરસમાં સરસ છે તે હોલકર રાજાની વિધવા રાણી અહિલ્યાબાઈ-એ બંધાવ્યો છે, ત્યાંથી આગે આરાસુર અને આબુ ભણી ડુંગરની હાર ચાલેછે પછી દેખાવ પૂરો થાયછે.

સિદ્ધપુર અસાધારણ પવિત્રતાનું ધામ છેઃ—

" સર્વ તીર્થમાં શ્રીસ્થળ (સિદ્ધપુર) નું તીર્થ છે તે શ્રેષ્ઠ છે, એવું " મહાન ઋષિઓ કહી ગયા છે. એ સર્વ પ્રકારનું ધન આપનાર છે; તેનું " માત્ર દર્શન કરેછે તેને મુક્તિ મળેછે. વળી કહ્યું છેકેઃ —

श्लोक.

" गयाया योजनं स्वर्गं प्रयागाच्चार्द्ध योजनम्

श्रीस्थला द्धस्त मात्रंस्याद्यत्र प्राची सरस्वती. "

" ગયાજીથી એક યોજન સ્વર્ગ વેગલું છે, પ્રયાગથી અર્ધું જોજન રેહે-" છે, અને શ્રીસ્થળમાં જે ઠેકાણે સરસ્વતી નદી ઉગમણી દિશામાં ચા-" લે છે ત્યાંથી માત્ર એક હાથને છેટેછે. "

મરણ કાલ પાસે આવ્યો જાણી શુદ્ધ થવા સારૂં આ પવિત્ર તીર્થમાં જઈ વસવાને વયે પોહોંચેલા રાજાએ વિચાર કરચો. પણ દેહકષ્ટ એક-લાંજ તે શીખ્યો હતો તેટલાથી ચાલે એમ નહતું. "ન્હાવું ધોયું, ઉપવાસ " કરવા, બાધાઆખડી રાખવી, યાત્રા કરવી, અને તપ કરવું એ સર્વ " બ્રાહ્મણો જ્યારે માન્ય રાખે ત્યારે ફળદાયક છે, બીજી રીતે નથી. " બ્રાહ્મણો કેહેછે તેટલું દેવ માની લે છે. જેમ જળથી મલીન માણસ

"સ્વચ્છ થાયછે તેમ તેઓના વચનથી થાયછે." મૂળરાજ તીર્થવાસી બ્રાહ્મણોને તેઓના કુટુંબ સહિત માનથી તેડી લઈ જવાને એકઠા કરવા લાગ્યો, તેઓને ઉત્તરના પર્વત ભણીથી અને અરણ્ય અથવા જળાશય પાસેની તીર્થની જગ્યાઓમાંથી આગ્રહ કરીને લાવ્યો. ઋષિઓના પુત્ર વેદમાં કુશળ, પરણેલા, જવાન, સેવા કરવા યોગ્ય એવા, કુમારિકા નદીની તીરે જવાને તૈયાર થયા. એકસોને પાંચ ગંગાજમુનાના સંગમ* પાસેથી આવ્યા, સો સામવેદી ચ્યવનાશ્રમમાંથી આવ્યા, બસેં કન્યાકુબ્જથી, સૂર્યના જેવા તેજસ્વી એકસો કાશીથી, બસેંને બોંતેર કુરૂક્ષેત્રથી, એકસો ગંગાદ્વારથી, અને એક સો નૈમિશારણ્યમાંથી આવ્યા. કુરૂક્ષેત્રમાંથી વળી એક સોને બત્રીસ વધારે રાજાએ તેડાવ્યા. આ બ્રાહ્મણોના અગ્નિહોત્રના કુંડમાંથી ધૂમાડા આકાશે જઈ પોહોંચ્યા.

તેઓના આવી પોહોંચ્યાના સમાચાર રાજાએ જાણ્યા એટલે તેમને જઈ સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્યો અને તેઓએ તેને આશીર્વાદ દીધા. પછી હાથ જોડીને તે બોલ્યો.— "તમારી કૃપાથી મારૂં જન્મ્યાનું સાર્થક "થયું છે. મારી આશા હવે પૂર્ણ થશે; માટે હે બ્રહ્મદેવો, તમારી કૃપાના "બદલામાં મારૂં રાજ્ય જોઈયે તો લ્યો, મારૂં દ્રવ્ય લ્યો, મારા હાથી લ્યો, મારા "ઘોડા લ્યો, જે જે તમારી ઈચ્છા હોય તે લ્યો. હું પસ્તાવાનો ભરેલો ત- "મારો રંક દાસ છું." તેઓએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો: "ઓ મહાન રાજા! "રાજ્યનો કાર્યભાર ચલાવવાને અમે શક્તિમાન નથી ત્યારે તેને ધૂળ "ધાણી કરી નાંખવાને શા માટે અમારે લેવું જોઈયે! જમદગ્નિના પુત્ર "પરશુરામે ક્ષત્રિયો પાસેથી જોરાવરીથી રાજ્ય લઈને એકવીસ વાર અ- "મને આપ્યું." રાજા બોલ્યો: "હે મહાન બ્રહ્મદેવ હું તમારૂં રક્ષણ "કરીશ; તમે નિર્ભયપણે તમારી મેળે જપ તપ કરો." બ્રાહ્મણો બોલ્યા.— "ડાહ્યા પુરૂષો કહી ગયા છે કે, "જે રાજા પાસે રેહેછે તે સંકટ પામેછે;

---

* અલાહાબાદના કિલ્લા આગળ ગંગા અને જમના નદીનો સંગમ થાયછે, તે તીર્થ હિંદુઓમાં પ્રયાગને નામ પ્રસિદ્ધ છે.

"રાજા અભિમાની, ઠગાઈ ભરેલા અને ગરજ મતલબી હોયછે; જો ત-
"મારે આપવાની ઈચ્છા હોય તો આ મહાન અને હૃદયને આનંદ ઉપ-
"જાવે એવું **શ્રીસ્થળ** આપો, હે રાજાધિરાજ ત્યાં અમે આનંદમાં રહી
"શું. સોનું રૂપું અને રત્ન તમે બ્રાહ્મણોને આપવા ઈચ્છોછો તેનગરની
"શોભા વધારવા પછવાડે વાવરો." પોતાની ઈચ્છા પૂર્ણ થઈ એટલે બ્રાહ્મણોની અર્ધ્યપાદ પૂજા કરી તેઓને કંકન કડકિયાં ભેટ કર્યાં ને તેઓને **શ્રીસ્થળપુર** આપી દીધું, તે સાથે ગાયો, અને સોના રત્નના હારથી શણગારેલા રથ, અને બીજી વસ્તુઓ ભેટ કરી.

મૂળરાજે વળી બીજા દશ બ્રાહ્મણોને સુંદર અને દ્રવ્યવાન **સિંહપુર** નગર (**સિહોર**) આપ્યું, તે સાથે બીજી કેટલીક વસ્તુ ભેટ કરી. તેમજ બીજા બ્રાહ્મણોને **સિદ્ધપુર** અને **સિહોર**ની પાસેનાં ન્હાનાં ગામ આપ્યાં. બીજા બ્રાહ્મણોએ આ સર્વ તુષ્ટિદાન લીધું તોપણ છ બ્રાહ્મણોએ કેટલીકવાર સુધી આનાકાની કરી; તથાપિ રાજાના કાળાવાળા આગળ છેવટે તેમનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ, એટલે તેઓએ **ખંભાત** અને બારગામ લીધાં,

સ્તંભતીર્થ જે **ખંભાત** કેહેવાયછે તે જેઓ સોમવલ્લી* પીવામાં આનંદ માનતા હતા તેવા છ બ્રાહ્મણોને આપ્યું, ને સાથે તેઓને સાઠ ઘોડા આપ્યા. આ પ્રમાણે પુણ્યદાન કર્યા પછી **મૂળરાજે** પોતાના પુત્ર પૌત્રોને બોલાવી બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવાની તેઓને આજ્ઞા કરી. પછી પોતાના પુત્ર **ચામુંડ**ને રાજ્ય સ્વાધીન કરી પોતે **સિદ્ધપુર**માં જઈ વસ્યો, ત્યાં રમ્યાશ્રમ (આનંદની જગ્યા) નામે મેહેલ પોતે બંધાવ્યો હતો તેમાં પોતાના બાકીના જિવતરના દિવસ નિર્ગમન કર્યા પછી **લક્ષ્મીપતિ**ની પાસે **નારાયણપુર**માં વાસ કરયો.

---

* હોમહવન કરતી વેળાએ બ્રાહ્મણોમાં ચાળ હતો કે જે ક્રિયા કરાવનાર હોય તે સોમવલ્લી પિયે. તેનું કારણ એમ ધારવામાં આવતું હતું કે ખરા બ્રાહ્મણ વિના બીજા કોઈનાથી તે પી શકાય નહિ.—

મૂળરાજે સન ૯૪૨ થી ૯૯૭ સુધી પંચાવન વર્ષ રાજ્ય કર્યું.

મૂળરાજના ક્રમાનુયાયી જેઓ થયા તેઓની ટીપ એક તામ્રપટ ઉપરથી અમે નીચે આપિયે છિયે. તે લેખ સંવત ૧૨૬૬ (સન ૧૨૧૦) ની સાલનો છે તે અમદાવાદના ભંડારમાંથી થોડા વર્ષ ઉપર જડ્યો હતો ને તે આ ગ્રંથકર્ત્તાએ લંડનની રાયલ એશિયાટિક સોસાઈટીને બખ્શીસ આપ્યો છે.

---

૧. રાજાઓની હારમાં પ્રતાપિ, ખરો શૂરવીર, રાજાધિરાજ, મહા ક્ષત્રપ વિખ્યાત **મૂળરાજ** દેવ.

૨. એની ગાદીનો ક્રમાનુયાયી, ખરો શૂરવીર, રાજાધિરાજ, મહા ક્ષત્રપ વિખ્યાત **ચામુંડ** રાજદેવ.

૩. એની ગાદીનો ક્રમાનુયાયી, ખરો શૂરવીર, રાજાધિરાજ, મહા ક્ષત્રપ વિખ્યાત **દુર્લભ** રાજદેવ.

૪. એની ગાદીનો ક્રમાનુયાયી, ખરો શૂરવીર, રાજાધિરાજ, મહા-ક્ષત્રપ વિખ્યાત **ભીમ**દેવ.

૫. એની ગાદીનો ક્રમાનુયાયી, ખરો શૂરવીર, રાજાધિરાજ, મહા ક્ષત્રપ, સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાળમાં જેના સમો યુદ્ધો નહિ એવો વિખ્યાત **કરણ**દેવ.

૬. એની ગાદીનો ક્રમાનુયાયી, ખરો શૂરવીર, રાજાધિરાજ, મહા ક્ષત્રપ ઉજ્જાણના ધણી **વરવર્ક** અને **સિદ્ધ**ના રાજાના ઉપર જય મેળવનાર, વિખ્યાત જયસિંહદેવ.

૭. એની ગાદીનો ક્રમાનુયાયી, ખરો શૂરવીર, રાજાધિરાજ, મહા ક્ષત્રપ, મહા પ્રતાપિ, **વિષ્ણુ** સરખો પરાક્રમી, પોતાની સેનાથી જય મેળવેલો * * * *, એવો, વિખ્યાત **કુમારપાળ** દેવ.

૮. એની ગાદીનો ક્રમાનુયાયી, ખરો શૂરવીર, રાજાધિરાજ, મહા ક્ષત્રપ આર્યન યુગમાં નિષ્કલંક અવતાર, મહાન પાસેથી જેને

પદ મળેલું એવો વિખ્યાત ઉજયપાળ દેવ.

૯. એની ગાદીનો ક્રમાનુયાયી, ખરો શૂરવીર, રાજાધિરાજ, મહા ક્ષત્રપ નાગાર્જુનના જેવો યુદ્ધમાં અજિત, વિખ્યાત મૂળરાજદેવ.

૧૦. એની ગાદીનો ક્રમાનુયાયી, ખરો શૂરવીર, રાજાધિરાજ, મહા ક્ષત્રપ, બીજો સિદ્ધરાજદેવ અથવા નારાયણનો અવતાર, વિખ્યાત ભીમદેવ, જે ક્ષેમ કુશળ રાજ્ય કરેછે.

પ્રકરણ. ૫

ચામુંડ— વલ્લભ— દુર્લભ— સોમનાથનો નાશ.

હિંદુઓની ઈતિહાસ સંબંધી વાત લખનારા, (પછીથી તે વાત જૈન અથવા બ્રાહ્મણોના લખાણ ઉપરથી કાહાડેલી હોય, અથવા રજપૂત વંશના વખાણની નોંધ રાખનારા ભાટ લોકોના કવનમાં હોય) સર્વ બિના લખવાને ખરેખરી ચૂપકી પકડી બેઠેલા જણાયછે, પછી તે બિનાથી પરિણામ ગમે તેટલો અલાભકારી અથવા ગમે તેટલી સારી અસરવાલો થયો હોય, પણ તે બિના લખવાથી, જેઓનું તેઓ વર્ણન કરતા હોય તેઓની કીર્તિને આંચ લાગશે એવું તેમને લાગ્યું એટલે પછી તે બિના તેમને લખવા જેવી રહી નહિ. અપરાધી, ડાહાપણ વિનાના, અને અભાગિયા રાજાની વર્ત્તણૂક ઉપર ઢાંકપિછોડો કરેછે, ને વેનેશિયન લોકોની સંક્ષેપમાં લખવાની રીત કરતાં પણ વધારે ટુંકામાં, રાજા કયારે જન્મ્યો ને કયારે મરી ગયો, એટલીજ વાત માત્ર નોંધવામાં આવેછે. આ વિષેનું ઉદાહરણ જોવું હોય તો પ્રબોધચિંતામણી નામના ગ્રંથમાં તેના કર્ત્તા વઢવાણના રેહેવાસી જૈન સાધુએ મૂળરાજના ક્રમાનુયાયી, ચામુંડના રાજ્ય વિષે જે લખ્યું છે તે બરાબર લાગુ પડેછે, એના કરતાં વધારે લાગુ પડતાં બીજાં ઉદાહરણ થોડાંજ છે. મુસલમાનોના વાવટાનીચે રજપૂતનો સૂર્ય અસ્ત પામવા માંડ્યો તે આ રાજાનીજ વેલામાં, હિંદુસ્થાનના મેદાનો ઉપર એક અજાણ્યો અને ઉન્મત્ત હલ્લો કરનારો ટૂટી પડ્યો તે આ રાજાનીજ વેલામાં, અને અસલી રાજવંશો ડોડળી ગયા, તથા અસલી દેવતા મહાકાળેશ્વર પોતે ધૂળમાં રગદોળાયા તે પણ આ રાજાનીજ વેળામાં; અને એવું એવું વૃત્તાંત જેની વેળામાં

બનેલું એવો અણહિલવાડનો સત્તાવાન રાજા, જે પોતે દુઃખના રંગમંડપ ઉપર મુખ્ય ખેલ કરનાર હતો તેનું વર્ણન, થોડા શબ્દોમાં કાંઈ સૂચના મળે નહિ એવા પ્રકારે લખીને પતાવી દીધું છે તે, લંડનના વેસ્ટમીનિસ્ટર દેવળના શાંત ચોગાનમાં આરામ ભરેલા ક્રિશ્ચિયન સાધુઓને (એબટ) પોહોડાડેછે તેમના ઉપર સ્મરણસ્તંભ કરીને જેવા લેખ લખવામાં આવેછે તેના જેવું છેઃ—

"વિક્રમસંવત્સર એક હજાર ત્રેપનથી (સન. ૯૯૭) ચામુંડરાજે તેર વર્ષ રાજ્ય કરયું."

રત્નમાળાના એક ખંડમાં ચામુંડ રાજાની રીતભાતનું વર્ણન ચિતરયું છે, પણ તેમાં બીજી વધારે સૂચના થોડીજ મળેછે, તથાપિ આ રાજાના રાજ્યમાં મુસલમાન ગુજરાતમાં આવ્યા હતા એવું હિંદુના હાથથી લખાયલું પ્રમાણ મળી આવેછે એ એક કારણને લીધે તે અગત્યનું છે તે નીચે પ્રમાણેઃ—

"મૂળરાજનો પુત્ર ચામુંડરાજ હતો; તે શરીરે દુબળો અને
"પીળા ચેહેરાનો હતો; ખાવા પીવાનો અને સુંદર પોશાક પેહેર-
"વાનો તેને ઘણો આદર હતો. પોતાની વાડીમાં તેણે સારાં ઝાડ ઉ-
"છેર્યાં હતાં; તેણે વાવ અને તળાવ બંધાવ્યાં હતાં; કેટલાંક કામ અ-
"ધુરાં મૂકીને તે યમને દ્વાર પોહોંચ્યો. તેના પિતાના કરતાં તે વધારે સારો
"હતો. યવન વિના તેને કોઈ શત્રુ નહતો; રાજ્યમાં તેનું સંભારણું
"ઘણા દિવસ રહ્યું

ચામુંડના રાજ્યવિષેનું થોડું વર્ણન, જે દ્વાશ્રયમાં છે તેમાં અમે ઉપર લખ્યું છે તે રીતે, મૂકી દીધા બાબતનો ઠપકો આપવા જેવો વાંક ઘણો કરયો છે, તથા તેમાં કેટલુંક કથન કરયું છે તે સોવશા તો સાચી વાત ઢાંકીદેવા, શ્રોતાવક્તાના મનને ગમતી આવે એવી વાતો ઉમેરી, ફેરફાર કરયો છે, તોપણ તે વર્ણન ઘણું મુલ્યવાન છે, કેમકે, હિંદુસ્થાનમાં મુસ-

સમાનોએ પ્રથમ હલ્લોકર્યો તેના ઈતિહાસ સંબંધી ઘણી અડચણોનો ખરો ખુલાસો એ વર્ણનમાંથી મળી આવેછે.

કેહેછે કે તેના બાપના મરણ પછી, અણહિલવાડનું રાજ્ય તેણે સારી રીતે ચલાવ્યું; તે સાથે તેણે પોતાના ભંડારમાં, ફોજમાં અને કીર્ત્તિમાં પણ વધારો કર્યો. તેનામાં એક વાતની ખોડ નહતી; અને મૂળરાજે ભૂમિદાન કરેલાં તે તેણે પાળ્યાં. ચામુંડને વલ્લભરાજ નામે પુત્ર થયો; તે પણ, રાજનીતિમાં કુશળ, અને ગાદિયે બેસવાને યોગ્ય થયો. તે નમ્ર અને શૂરવીર હતો તેથી રાજા પોતાના હૃદયમાં ઘણો ખુશી થતો હતો, અને આણીમગ ગાદીના શત્રુ જે ચામુંડના મરણ પછી સુખે રેહેવાને તકાવી રહ્યા હતા તેઓએ પોતાની આશા છોડી દીધી હતી.

કૃષ્ણાજી બ્રાહ્મણ લખેછે કે.— "વલ્લભરાજ ઘાટે ઢીંગણો હતો "પણ પ્રબળ બુદ્ધિનો હતો; પાપ કર્મથી તે દૂર રેહેતો. તેના શરીરનો "રંગ રાતો હતો; તેને આખે શરીરે તલ હતા; તેને રાજ્યનો ઘણો લોભ "હતો તોપણ તે બોલ્યું અબોલ્યું કરતો નહિ. પોતાનાં કામ અધુરાં મુ- "કીને તેણે દેહત્યાગ કર્યો."

હેમાચાર્ય કેહેછે કે ચામુંડને દુર્લભરાજ નામે બીજો છોકરો હતો. એ પણ એવો પરાક્રમી ઉઠ્યો હતો કે એની બીકે કોઈ અસુર પોતાની મુંડી ઉંચી કરી શકતો નહિ. જોશિયોને તેની જન્મોત્રી બતાવી હતી ત્યારે તેઓએ છાતી ઠોકીને કહ્યું હતું કે એ કોઈ મ્હોટો પરાક્રમી ઉઠશે. તે તેના શત્રુઓના ઉપર જય મેળવશે; ડાહાપણના માર્ગને ઉત્તેજન આપશે, અને રાજાધિરાજ થશે. આ દુર્લભરાજ અને તેનો વડોભાઈ વલ્લભરાજ એઓએ પોતાનો અભ્યાસ એકઠા મળીને કર્યો હતો, અને પોતાના બાપનો દાખલો લઈને અન્યોઅન્ય ઘણો પ્રેમ રાખતા હતા પછીથી ચામુંડરાજને ત્રીજો પુત્ર થયો તેનું નામ નાગરાજ હતું.

એક સમયે ચામુંડરાજે કામને વશ થઈને પોતાની બેહેન ચાચીણી દેવી સાથે ભોગ કર્યો. આ પાપનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવા, વલ્લભરાજને ગા-

દિયે બેસારીને પોતે કાશીની યાત્રા કરવાને ચાલ્યો. રસ્તે જતાં, માળવાના રાજાએ તેની પાસેથી છત્ર, ચંમર અને બીજાં રાજચિન્હ ખુંચાવી લીધાં. ચામુંડ યાત્રા કરીને અણહિલવાડે આવ્યો એટલે પોતાના પુત્ર વલ્લભરાજને પિતૃભક્તિથી ઉશ્કેરી, પોતાને અપમાન કરનારને શિક્ષા દેવાનું કહ્યું. તે ઉપરથી, વલ્લભરાજ સેના એકઠી કરીને માળવા ઉપર ચડ્યો. પણ દૈવ યોગે રસ્તામાં તેને શિતલા નીકળી તે મટાડવાને કોઈ વૈદ્ય શક્તિમાન નહતો. તેથી વલ્લભરાજે યુદ્ધ કરવાની આશા છોડીને પરમેશ્વરની પ્રાર્થના કરવામાંડી ને ધર્મદાન કરવામાંડ્યું. તે ત્યાંનો ત્યાં મરી ગયો ને સેના પશ્ચાત્તાપ કરતી અણહિલવાડે પાછી આવી.* પોતાના વડા પુત્રની હાણથી ચામુંડના હૃદયમાં ઘા લાગ્યો તેથી પોતાના બીજા છોકરા દુર્લભરાજને ગાદિયે બેસારી પોતે પાપ નિવારણ અર્થે નર્મદા કિનારે ભરૂચ પાસે શુકલતીર્થ છે ત્યાં જઈ વસ્યો. આ જગ્યાએ ચંદ્રગુપ્ત અને તેનો ઘાતકી પ્રધાન ચાણાક્ય+ એઓ પાપખેદને અર્થે ત્યાં રહ્યા હતા તેથી એ જગ્યા પ્રસિદ્ધ છે.

---

* જેસલમેરના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે મહમૂદ ગજનવિયે હિંદુસ્થાન ઉપર ચડાઈ કરી ત્યારે રાવલ બેચર જે બીજાઓની સાથે મહમૂદ સામો થયો હતો તે સન ૧૦૧૦ માં પટ્ટણના સૈન સોલંકી રાજા વલ્લભની પુત્રી વેહેરે પરણ્યો હતો. ટાડ રાજસ્થાન ભાગ બીજો પૃષ્ટ ૨૪૦ અને તેની નીચેની ટીપ.

+ "કેહેછે કે આઠ રાજવંશી ભાઈયો ને (ચંદ્રગુપ્તના) ચાણાક્યે મારી "નાખ્યા; વળી લખ્યું છે કે, ચાણાક્યનો વૈરના જુસ્સાનો આવેશ નરમ પડ્યો એટલે મનમાં ઘણો બળાપો કરવા લાગ્યો અને પાપ કર્મના પસ્તાવાનો ડંશ તેને એટલો બધો નડવા લાગ્યો અને તેથી કરીને તેના શરીરનું લોહી એટલું બધુ ઉકળી "આવ્યું કે, દરિયાનીપાસે નર્મદા નદીને કાંઠે, ભરૂચથી સાત ગાઉ પશ્ચિમ દિશાએ "શુકલતીર્થ નામની ધર્મની પ્રખ્યાત જગ્યા છે ત્યાં પોતાનું પ્રાયશ્ચિત કરવાને ગયો. "ત્યાં કેટલાંક ઉગ્રતપ અને પાપ શુદ્ધિની ક્રિયાઓ કર્યા પછી તેને સુચવવામાં આવ્યું "કે એક હોડીમાં બેશી તેને ધોલો શઢ ચડાવી નદીમાં હંકારવી; જો શઢ ધોળાનો "કાળો થઈ જાય તો પાપની ક્ષમા મળ્યાની ખરી નિશાની મળી જાણવી; પાપની "કાળાશ ઉડીને શઢને વળગશે. આ પ્રમાણે નિપજ્યું અને તેણે આનંદથી પોતાના "પાપસહિત હોડીને સમુદ્રમાં તરતી મુકી દીધી."

એ વાત બન્યા પછી, દુર્લભરાજે રાજ્ય સારી રીતે ચલાવ્યું, અસુરોને તેણે બાહાદુરીથી જીત્યા, દેરાં બાંધ્યાં, અને ઘણાં ધર્મનાં કામ કર્યાં. અણહિલવાડમાં તેણે એક દુર્લભસરોવર બાંધ્યું. શ્રી જીનેશ્વર સુરી પાસે તે ભણતો હતો તેથી જૈન ધર્મનો બોધ પામી જીવતા પ્રાણિયો ઉપર દયા કરવાના સારા માર્ગમાં ચાલતો. તેની બેહેનને સારૂ સ્વયંવર મંડપ રચાવ્યો હતો તેમાં મારવાડના રાજા મહેંદ્રને તે પસંદ કરીને પરણી હતી. મહેંદ્રરાજાની બેહેન દુર્લભદેવિયે વલ્લભરાજને પસંદ કર્યો ને તેની સાથે પરણી તેથી તેને પરણવાને ઈચ્છનાર બીજા રાજાઓ સાથે એને શત્રુતા બંધાઈ. આજ વેળાએ વળી તેની ન્હાની બેહેન, ચામુંડના ન્હાના છોકરા નાગરાજ સાથે પરણી.

પછીથી દુર્લભના ન્હાનાભાઈ નાગરાજને એક પુત્ર થયો તેનું નામ ભીમ પાડ્યું. માણસને માથે ત્રણ રણ છે, તે પવિત્રતાથી અને બુદ્ધિ વ-

---

" આ ક્રિયા અથવા તેના જેવીજ બીજી (હોડીનું ખર્ચ ઘણું બેસે માટે) આજે
" પણ શુકલતીર્થ કરવામાં આવેછે; પણ, હોડીને બદલે માટીની માટલિયોમાં દીવા
" કરી પોતાનાં પાપ એકઠાં કરી મૂક્યાનો સંકલ્પ કરી વેહેતી મુકેછે." (આવી રીતે દીવા વેહેતા મૂકવામાં આવેછે તેનું કારણ ઉપર લખ્યું છે તેમ નથી, પણ બીજું છે, તે એ કે- કુટુંબનું કોઈ માણસ મરીજવાથી અવગતિ પામી ભૂત થયું હોય તે ઘરના જીવતા માણસને વળગી બોલે ત્યારે તેની ગતિ પમાડવા તેને કેહેવામાં આવેછે કે, "તને રેવાજીમાં ઓદ્યારીશં." પછી રેવાજી જઈ ઓરસંગને આરે જેને ભૂત આવતું હોય તેને બેસારી તેના માથાઉપર માટીની ન્હાની માટલી અથવા ઘડો ઉતારી તેમાં દીવો અને ભૂતને જેની ઈચ્છા હોય તે પદાર્થ મુકી ઘડો નદીમાં વેહેતો મૂકેછે, તે તરતો તરતો કેટલેક આઘે જઈ બુડી જાયછે તો તે ભૂત થયેલા માણસની સારી ગતિ રેવાજી માતાએ કરી એવું માનવામાં આવેછે. હોડીને સટે પડિયામાં દીવો કરીને વેહેતો મૂકવામાં આવેછે તે પાપને માટે છે; પણ હજારો લોકો એવા વેહેતા દીવા મૂકેછે તથાપિ તેનું ખરૂં કારણ જાણતા નથી, માત્ર એટલુંજ સમજેછે કે દેવાલયમાં જેમ દીવો માની કરિયે છિયે ને તેમાં પુન્ય છે તેમ રેવાજી માતા છે માટે તેમને આવી રીતે વેહેતો દીવો મૂકવાથી પુન્ય છે. ભાષાન્તર કર્ત્તા.)

" એમ જણાય છે કે ચંદ્રગુપ્તપણ પોતાની રાજગાદીનો સારો કબજો કરી પાપ શુદ્ધિ કરવા ચાણાક્ય સાથે શુક્લતીર્થ ગયો હતો." વુઈલ ફર્ડના મગધના રાજાઓ વિષે નિબંધમાં લખ્યા પ્રમાણે. એશિયાટિક રીસર્ચીઝ ભાગ. ૯ પૃ. ૫૬. ઉપરથી.

ધારવાથી, યજ્ઞ કરવેથી, અને પુત્ર પ્રસવ્યેથી છોડી શકાયછે. માટે જ્યારે ભીમ જન્મ્યો ત્યારે પિત્રાઈ દેવાથી છૂટ્યા એવું જાણી દુર્લભ અને નાગરાજને ઘણો આનંદ થયો, ને દરબારમાં મહોત્સવ કર્યો; કુંવરના જન્મની વેળાએ આકાશવાણી થઈ કે, એ મહા પરાક્રમી નીપજશે.

ભીમ જ્યારે મ્હોટો થયો ત્યારે દુર્લભે પોતાની ઈચ્છા તેને કહી કે, "આત્માના કલ્યાણને અર્થે કોઈ તીર્થમાં જઈ વસુ. પાપ શુદ્ધિ મારે કરવી "છે માટે મને રાજ્યના ભારમાંથી મુક્ત કર." ભીમે પ્રથમ તો ના કહી, પણ દુર્લભ અને નાગરાજનો અતિ આગ્રહ જોઈ, પોતાને રાજ્યાભિષેક કરવા દીધો. આ સમયે આકાશમાંથી ફૂલનો વર્ષાદ વરસ્યો ત્યાર પછી દુર્લભ અને નાગરાજ સ્વર્ગે ગયા.

રત્નમાળા ઉપરથી દુર્લભરાજનું નીચે લખેલું વૃત્તાંત અમારા હવે પછીના અનુસંધાનમાં ઉપયોગનું થઈ પડશે. તેમાં લખે છે કે, "દુર્લભ, "કદમાં ઉંચો હતો અને તેનું મુખ ગોરૂં હતું; તેનું વલણ વૈરાગ્ય ભણી "ઘણું હતું; તે પાર્વતીપતિનો ઉપાસક હતો; તે જ્ઞાની હતો તેથી તેને "એકાએક ક્રોધ ચડી આવતો નહિ; તેને સાધુ પુરૂષની સંગત, ન્હાવું "ધોવું, પુણ્યદાન કરવું, અને ગંગા નદીનો કિનારો એ બહુ ગમતું, તેને "જન્મથીજ યુદ્ધનો લોભ નહતો."

હેમાચાર્યે ચામુંડ રાજા વિષે જે વાત કહી છે તેવીજ વાત, પ્રબંધચિંતામણીના કર્ત્તાએ દુર્લભરાજ સંબંધી કહી છે; તે કેહેછે કે, ભીમદેવને રાજ્ય સોંપીને તે કાશી યાત્રા કરવા ગયો, ને રસ્તે જતાં માળવાનો મુંજરાજ જે ત્યાં તે સમયે રાજ્ય કરતો હતો તેણે તેને અટકાવ્યો ને તેનાં રાજચિન્હ વેગળાં મૂકાવ્યાં. દુર્લભ, પછી વૈરાગીનો વેશ ધારણ કરીને, કાશિયે યાત્રા કરવા ચાલ્યો ગયો ત્યાં તે મરણ પામ્યો, તોપણ માળવાના રાજાની અપમાન ભરેલી ચાલ વિષે તેણે ભીમદેવને જાણ કરી હતી તેથી ત્યારથી ગુજરાતના અને માળવાના રાજાઓ વચ્ચે શત્રુતાનું મૂળ રોપાયું.

ભોજચરિત્રમાં કહ્યું છે કે, દુર્લભરાજ મુંજને માર્યો ત્યારે તેણે તેને રાજ્ય પાછું લેવાની સલાહ આપી, તેથી ભીમને છેવટે ખોટું લાગ્યું.* અસલની વેળાએ રજપૂત રાજાઓમાં આ પ્રમાણે રાજ્ય છોડી દેવાનો સાધારણ ચાલ હતો એમ દીસેછે, કેમકે ગયાની પવિત્ર ભૂમિમાં મોત પામવામાં તેઓ મોક્ષનો ખરો માર્ગ સમજતા હતા, પણ પછીથી તો તેમ કરવાને બદલે, જ્યારે ઈસલામના પંથિયોએ તેમના ધર્મ ઉપર લઢાઈ કરવા માંડી ત્યારે પોતાના ધર્મના શત્રુઓની ઉપર ચડાઈ કરી નાશ કરવાનો ચાલ તેઓએ લાગુ કરી દીધો. તોપણ એકાએક ધ્યાનમાં આવતું નથી કે દુર્લભ ફરીથી ગાદી ઉપર બેસવાને કેમ યોગ્ય ગણાયો હશે. રજપૂત લોકોના ધારા પ્રમાણે કેઈ રાજા જો એકવાર રાજકાર્યભાર છોડીને જાય તો પછી ફરીથી પાછો કદિ રાજધાનીમાં ડગલું દે નહિ. તે મુવા બોજ થયો; તે રૈયત થઈ શકે નહિ ને રાજાતો હવે રહ્યો નહિ. તે પોતાનું આગલ્યું નામ તજે છે અને સંન્યાસીને ઘટે એવું નામ ધારણ કરેછે. વળી ચોકસ કામ કરવા સારૂં તેનું પુતળું કરવામાં આવેછે. તેને બાર દિવસ થાયછે એટલે (શોક કરવાનો દિવસ તે ગણાયછે માટે) પુતળા તે ચિતા ખડકી બાળી મૂકેછે. તેના ક્રમાનુયાયીના વાળ અને મૂછો બોડાવેછે અને અંતઃપુરમાં સ્ત્રિયો રડારોળ કરી મૂકેછે.†

કૃષ્ણાજી કવિએ ભીમ રાજાનું વર્ણન દેખીતા પ્રીતિભાવથી લખ્યું છે અને ભીમના રાજ્ય વિષે હિંદુઓનું લખેલું દાખલ નહિ કરતા પેહેલાં મુસલમાન ઈતિહાસકોની સોમનાથ સંબંધી વારે વારે કહેલી વાત લખવાને અમે મુલતવી રાખિયે છિયે તેથી કૃષ્ણાજીના લખેલા ભાગનો અમે અહિ ઉતારો કરિયે છિયે. કેમકે ગઝનીનો ક્રૂર દેવમૂર્ત્તિ ભંજક, મહમૂદના સામી એણે ટક્કર લીધી હતી એવું એમાંથી નીકળેછે.

---

* ટાડ કૃત વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા પૃષ્ઠ. ૧૭૦-૧૭૧ જુવો. † ટાડ રાજસ્થાન ભાગ ૧ લો પૃષ્ઠ. ૨૫૭; ભાગ. ૨ જો. પૃષ્ઠ ૪૫૦, ૪૯૬.

"દુર્લભનો ક્રમાનુયાવી ભીમદેવ હતો; તે ઈંદ્ર જેવો પ્રતાપી હતો;
" યુદ્ધકળામાં પ્રવીણ અને બાણાવળી હતો; તે શરીરે જાડો અને ઠુંગો
" હતો, તેનું આખું શરીર રૂવાટાંથી ભરાયળું હતું, તેનો ચેહેરો થોડો ઘ-
" ણો શ્યામવર્ણનો હતો, પણ દીપાયમાન હતો. તે ઘણો તીખો અને
" યુદ્ધાસક્ત હતો; મ્લેચ્છના સામો થવાને તે ડરતો નહિ."

ઈંગ્લંડમાં ડેન લોકોની હાર થઇ ત્યાર પછી, જેવામાં કયાનુટ ધ-ગ્રેટ વુઈન્ચેસ્ટરનું જુનું દેવળ શૃંગારવાના કામમાં લાગ્યો હતો, તે એવા ભભકાથી કે સોના રૂપાના દેખાવથી અને જવાહીરના તેજથી અજાણાનાં મન ગભરાઈ જતાં હતાં, તેવામાં, એક બીજો પાદશાહ, તેના જેવોજ જયવંત યોદ્ધો, અને ઈમારતોનો ભભકો બતાવવાને તેના જેવોજ અભિલાષી હતો, તેણે, આઘે પૂર્વમાં, એક સાહાસિક કામ માથે લઈ તેમાં મૂર્ત્તિ સ્થાપેલા દેવાલયનો નાશ કરીને પોતાનું નામ અમર કરવાની ઈચ્છા કરી. આ દેવળ, પશ્ચિમ ભણીનો વ્યવહાર કુશળ કયાનુટ રાજા જે ક્રિશ્ચિયન દેવળ સ્થાપવાના કામમાં લાગ્યો હતો, તેના કરતાં વધારે શોભાયમાન હતું. ઈસ્લામના શત્રુ હિંદુ ઉપર ગઝનીના સુલતાને અગિયાર અસ્વારિયો કરી હતી તેમાં તેટલી વાર તેનો લોભ તૃપ્ત થયો હતો અને તેની હોંસ પરિપૂર્ણ થઈ હતી; પણ મૂર્ત્તિપૂજકોનો ધર્મ તૂટયા વિના રહ્યો હતો, અને મહાકાળેશ્વરની પ્રાચીન વધાવાની જગ્યાએથી પણ એવો વધાવો આવતો હતો કે મહાન સોમેશ્વરની ખરા ભાવથી પૂજા કરવાને ઘણા લોકો કાળજી રાખતા નથી માટે તેની શિક્ષા થવા સારૂં મુસલમાનોનો જય થવામાં આવેછે. એટલા માટે આ વેળાએ મુસલમાની ધર્મના હિમાયતિયે પોતાનું એક વાર વધારે પરાક્રમ દાખવી છેલ્લો પ્રયત્ન એવા પ્રકારનો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો કે જેથી કરીને, થતી પ્રજામાં કદાપિ તે ઇસ્લામનો ઘણો ધર્મ વિસ્તારનાર કેહેવાય નહિ તો તેને બદલે મૂર્ત્તિ પૂજા ઉપર મહા કોપ આણનાર તો કેહેવાયજ.

સોમનાથ ઉપર ચડાઇ કરવા સારૂ સન ૧૦૨૪ ના સેપ્ટેમ્બર મહિ-

નામાં મેહમૂદે ગઝની છોડ્યું; તેની અગણિત સેનામાં, સ્વેચ્છાથી લડનારા તુર્કસ્થાનના પસંદ કરવા યોગ્ય લડવાઈયા પણ સામેલ થયા. એક મહિનામાં તેઓ મુલતાન આવી પોહોંચ્યા, અને હજી તેમની અને હિંદુસ્થાનના મેદાનની વચ્ચે વિશાળ અરણ્ય પડ્યું હતું તે વટાવવાના કઠિન કામને માટે પણ તેઓ તેમની મેળે તૈયારજ હતા તેથી તેની સરહદ વટાવવામાં પી તેઓ જય પામ્યા. અજમેર નગર ત્વરાથી તેમના હાથમાં આવી ગયું,* અને, જે કિલ્લો પાસેના ડુંગર ઉપર આવી રહ્યો હતો તેના ઉપર કાંઈ લક્ષ નહિ આપતાં, તેઓએ આગળ કુચ કરવા માંડી, તથા આરાવલ પર્વતની તળાટી ઓળંગીને આગળ આવ્યા એટલે અદ્ભુત આબુ પર્વત તેમના મ્હો આગળ ઝોકાં ખાતો દેખાયો, ત્યાંથી ગુજરાતના મેદાનમાં થઈને આગળ ચાલ્યા એટલે અણહિલવાડ મ્હો આગળ આવી પડેલું દેખાયું. ચામુંડ રાજા ખરેખરો વિસ્મય પામ્યો, એના પટાવતો વિખરાઈ ગયેલા હતા, અને લડાઈના દિવસને માટે સજી રેહેવાને બદલે તેનું મન પોતાની વાડીનાં ઝાડમાં, અને પોતે જે જળાશય બંધાવતો હતો તેમાં ગુંથાયું હતું, તેથી પોતે પોતાની રાજધાનીના વિશાળ મોરચા સાચવવાને અને આવા સૈન્યની સામે ટકવાને સાધન વિનાનો હતો. એટલે રાજા ત્યાંથી નાઠો ને મુસલમાનની ફોજ શેહેરમાં દાખલ થઈ તેને કોઈયે અટકાવ કર્યો નહિ.

---

*રજપૂતઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે, ચોહાણ રાજા વીરબીલનદેવ, અથવા ધર્મગજ જે લડાઈમાં માર્યો ગયો તેણે મહમૂદને અજમેરથી પાછો હઠાવ્યો હતો, ટાડરાજસ્થાન ભાગ[૨] જો પૃષ્ઠ ૪૪૭, ૪૫૧ (પણ, પછીથી), "મહમૂદે અજમેર ઉપર હલ્લો "કર્યો, તેને તજીને લોક નાશી ગયા હતા, અને તેની આસપાસનો દેશ લૂંટને વાસ્તે "અને નાશને કાજે ખુલ્લો મૂક્યો હતો. ગઢ વીટલીનો કિલ્લો રાખી રેહેવામાં "આવ્યો હતો, અને મહમૂદ હાર્યો હતો તથા ઘાયળ થયો હતો તથી તેને નાદોલ નાશી જવાની અગત્ય પડી. નાદોળ ચોહાણના તાબાનું હતું તે તેણે લુંટ્યું અને "ત્યાંથી નેહલવાડ ભણી ગયો." એજ પુસ્તક પૃ. ૪૪૮.

મહમૂદે આ લડાઈ ઉભી કરી હતી તે હિંદુઓના રાજા ઉપર નહિ પણ તેમના દેવ ઉપર કરી હતી; તેથી વનરાજની નગરી પછવાડે મૂકીને તેનાં નિશાન સોમનાથ ભણીને રસ્તે ઘણી ત્વરાથી ફરકવા લાગ્યાં.

સૌરાષ્ટ્રના નૈઋતિ કોણના કિનારા ઉપર વેરાવલનું ન્હાનું બંદર અને અખાત આવ્યું છે. તેની જમીન ઘણીજ સરસ ઘાડી ઝાડીવાળી અને ખેતીવાડીના કામમાં ચડિયાતી છે. આ ન્હાનો અખાત, તેની નિર્ભય અને લીલાવાન વાંકાશને લીધે, અને તેની સોનેરી રેતી પાણીની છોળોથી સદાય તળે ઉપર થયા કરેછે તેથી કરીને આખા હિંદુસ્થાનમાં તેના સમાન બીજો કોઈ તેની બરાબરીનો નથી એમ ગણાયછે, તેની દક્ષિણભણીની સરહદ ઉપર જમીનનો ભાગ આગળ વધી ગયેલો-છે તેના ઉપર દેવપટ્ટણ અથવા પ્રભાસ નગરી આવી રહીછે. તેને સાંધ્યા વિનાના પથ્થરોનો કિલ્લો છે તેમાં બેવડા દર્વાજા છે, અને પારવિનાના સમકોણ બુરજોથી તેને રક્ષી લીધો છે, તેમાં લગભગ બે મૈલના ઘેરાવાનું ચોગાન આવી ગયું છે; એ કિલ્લાની આસપાસ પચીસ ફૂટ પોહોળાઈની અને સુમારે તેટલીજ ઉંડાઈની ખાડી છે, તેને ખોખરે ચણતર કરી-લીધું છે, અને જ્યારે ગમે ત્યારે તેમાં પાણી ભરી દેવાય એવું કર્યું છે. આ-શેહેરની બધી યોજના, તથા ખંડિત થયેલી મૂર્ત્તિયો જે અહિ તહિ વિખરાયલી પડેલી છે તે, અને ઈમારતની બાંધણીની શોભા જે હજી સુધી મસ્જીદો અને રેહેવાનાં ઘરમાં જોવામાં આવેછે એ સર્વ, આપણે ભૂલ ખાઈયે નહિ એવી ભાષામાં, જીતનારાઓની નવી રીતિ દાખલ થઇ છતાં પણ સોમનાથના શેહેરના હિંદુઓનું મુલારંભપણું દેખાડી આપેછે. કિલ્લાની ભીંત જે સમુદ્રમાં પડેછે તેની સન્જડ અને શેહેરની નૈઋતિ કોણનાખુંચા અને સમુદ્રમાં ધપેલા ખરાબા ઉપર મહાકાળેશ્વરનું પ્રખ્યાત દેવાલય આવી રહ્યું છે. એનું હવણાં છેક પડી ગયેલું ખંડેર પડેલું છે, તે ઉપરથી, તેની અસલની યોજના અને બાંધણીની ઢબ અતિ શોભાયમાન હશે એવી કલ્પના થઈ શકેછે. કેટલેક છેટે સુધી આખી જગ્યા થાંભ

ભાના ટુકડાથી, કોતરેલા પથ્થરથી, અને અસલ દેવાલયના બીજા કડકાથી રોકાઈ ગઈ છે. આગળ ચાંચવા લોકો આ કિનારા ઉપર હરકત કરતા હતા, માટે પાસેના વેરાવળ બંદરનું રક્ષણ કરવા સારૂં, એના ઉપર ભારે તોપો ચડાવવામાં આવી હતી એ ઉપરથી એની બાંધણીની ચમત્કારિક મજબુતાઈની પરીક્ષા થોડા વર્ષમાં થઈ ચુકી છે.

સોમેશ્વર મહાદેવના કીર્તિવાન દેવાલયની આ તો હવણાંની સ્થિતિ લખી; પણ મુસલમાનોની ફોજની આંખે પડેલો તેનો દેખાવ તો એક ન્યારોજ હશે; તે વેળાએ તો તેનું ગગનમાં ઓકાં ખાતું શિખર, તેની પછવાડેના દરિયાની આશમાની આકાશકક્ષાથી પાર નીકળી ગયેલું દેખાતું હશે, તેની ટોચ ઉપર શિવની ભુખરી ધજા ફરકારા દેઈ રહીહશે, તેનો દ્વારમંડપ, તેનો રંગ મંડપ, અને શંકુ આકારનો ઘુંમટ તથા તેની ચોગરદમ ફરતો ચોક, અને થાંભળાએ ટેકાવેલી અડાળિયો, તે સાથે વળી, ગ્રહની આસપાસ ઉપગ્રહ હોય તેમ તેને ફરતાં અગણિત ન્હાનાં ડેરાં, એ સર્વ વડે સોમનાથના મનમાનતા દેવાલયની અતિ રમણીય શોભા ખીલી ઉઠતી હશે— પણ આ બધુએ હવણાં તો ભોંયની સાથે સપાટ થઈ પડ્યું છે, તેની ભીંતોને મસજીદની ભીંતો કરી દીધી છે; અને ત્યાં માણસને રેહેવાનાં હલકાં રેઠાણ થઈ પડયાં છે.*

અગરજો મહમૂદ ઘણી ઉતાવળથી પાસે આવી પોહોંચ્યો, અને જે દેશમાં થઈને તે આવ્યો તે દેશ સાચવવાને માટે કોઈ હતું નહિ તોપણ-સોમનાથનું રક્ષણ કરવા સારૂ, અને હલ્લો કરનારાઓને શિક્ષાએ પોહોંચાડવા કાજે, જીવને જોખમ પોહોંચાડીને પણ, હથિયાર સજેલાં માણસો લડવાને તૈયાર જોવામાં આવ્યાં. રજપૂતોએ શત્રુના દૂતને પાસે આવવાની સંગ્ના કરીને તેને તેઓએ યુદ્ધ કરવાની ઈચ્છા બતાવી અને અભિમાન

* સોમનાથનું આ વર્ણન ટાડકૃત "વેસ્ટર્નઈન્ડિયામાંથી અને કીટોના ગિરનારના પ્રવાસની નોંધ ઊપરથી લીધું છે; બેંગાળ પ્રાન્ત્ય આવ ધી એશિયાટિકસોસાઇટીના જર્નલનું પુસ્તક ૮ મું પૃષ્ઠ ૮૯૫.

દર્શાવ્યું કે હિંદુસ્થાનના દેવતાઓને મુસલમાન લોકો અપમાન પોહોંચા- ડે છે તેનું વૈર લેવાને અને એક પળમાં ભોંય ભેગા કરી નાંખવાને સારૂ શક્તિવાન સોમેશ્વરે તમને પોતાની પાસે ઘસડી આણ્યા છે. બીજે દિવસે સવારમાં પેગંબરનું લીલુ નિશાન ચડ્યું અને મુસલમાનોએ કિલ્લાની લગભગ જઈને હલ્લો કરવાનું મંડાણ કર્યું. થોડી વારમાં તો તિરંબાજોએ મોરચા સાફ કરયા અને હલ્લાનો આવો અણ ધારેલો જુસ્સો જોઈને હિંદુઓ આશ્ચર્ય પામ્યા અને નરમ થઈ ગયા એટલે કિલ્લો છો- ડીને ડેરામાં બીચાબીચ પેશી જઈને આંખ્યમાં પાણી આણી મહાદેવને પગે પડી, પોતાની વારે ધાવાને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. આણીમગ મુસલ- માનો પણ આવો લાગ આવેલો જોઈને, "અલ્લા અકબર" ના પોકાર ક- રતા, નિસરણિયો મૂકી કિલ્લા ઉપર ચડી ગયા; પણ રજપૂતો જેમ એકાએક નરમ પડી ગયા હતા તેમજ એકાએક શૂરા થઇ પડ્યા, અને અવ્યવ- સ્થિત થઈ ગયા હતા તે બચાવ કરવા સારૂ વ્યવસ્થિત થઈ ગયા, ને સૂર્ય અસ્ત પામતા પેહેલાં તો મહમૂદના સિપાઈયો પોતાના પગ ટકાવી શક્યા નહિ તથા થાકથી કાયર થઈ ગયા એટલે ચારે બાજુએ પાછા પડીને પાછા નાઠા.

બીજે દાહાડે સવારમાં લડાઇ પાછી ચાલી; પણ મુસલમાનો જેવા કિલ્લા ઉપર ચડવા લાગ્યા કે લાગલાજ હિંદુઓએ તેઓને હુંધે માથે નીચે ઢોળી પાડ્યા તેથી આ બીજા દિવસની તેમની સર્વ મેહેનત પેહેલા દિવસ કરતાં પણ છેક બરબાદ ગઈ.

ત્રીજે દિવસે, પાસેના રાજાઓ જે ડેરાના રક્ષણને સારૂ ત્યાં એ- કઠા થયા હતા તેઓ લડાઈના આકારમાં, મહમૂદની છાવણીમાંથી દે- ખાઈ શકાય તેવી રીતે હાર બંધ ઉભા રહ્યા. સુલતાન પણ તેઓનો ઘેરો ઉઠાવવાનો આ પ્રયત્ન અટકાવવા નિશ્ચય કરી બેઠો ને રખવાળોને દાબ દેવાને એક ટુકડી ત્યાં મોકલી, પોતે જાતે શત્રુઓ સાથે લડવાને આગળ ચાલ્યો. ઘણા જુસ્સાથી યુદ્ધ ચાલ્યું, તેમાં કોનો જય થતો હતો

તે જણાતું નહતું એટલામાં વલ્લભસેન યુવરાજ, અને તેનો શૂરવીર ભત્રી જે જુવાન ભીમદેવ, બલવાન નવી સેના લઈને આવી પોહોંચ્યા, તેથી હિંદુઓમાં તાજી હિંમત આવી. આ સમયે મહમૂદે પોતાની સેનાને ડચુપચુ થતાં જોઈ, પોતે ઘોડા ઉપરથી નીચે કૂદી પડ્યો, અને ભોંય-ઉપર લાંબે પગે પડીને અલ્લાની મદદ માગી; પછી પાછો ઘોડે ચડી, એક શૂરો સિરકાશિયન સરદાર હતો તેને હિંમત દેવાને હાથે પકડી રજપૂતો ઉપર આગળ ધસ્યો ને પોતાની સેનાને તણે એવી ઉશ્કેરણી આપી કે તે ઉપરથી તેઓને લાગ્યું કે જે પાદશાહની નીચે રહીને આપણે વારેવારે લડાઈમાં લડ્યા છિયે અને લોહી લોવાણ થયા છિયે તેને આવે પ્રસંગે છોડી દેવો એ ઘણું શરમ ભરેલું છે તેથી એક સંપ કરી હિંદુઓ ઉપર તૂટી પડ્યા. આવા જુસ્સા ભરેલા હલ્લાની સામે ટકી શકાય એમ નહ-તું; મુસલમાનોએ હિંદુઓ ઉપર તૂટી પડીને પાંચ હજારને કાપી નાંખ્યા એટલે સર્વ ઠેકાણે ભંગાણ પડ્યું. સોમનાથના રખેવાળોએ પણ અણ-હિલવાડનું નિશાન ભોય ઉપર પડેલું જોઈને રક્ષણ કરવાની જગ્યા છોડી દીધી અને દરિયા ભણીને દરવાજે થઈને નીકળ્યા તે ચાર હજાર માણ-સની ઝુંડી બાઝીને નાઠા તેમાં પણ તેઓનો ઘણો નાશ થયો.

ગઝનીના યશસ્વી સુલતાને, આ વેળાએ, કિલ્લાની આસપાસ અને સર્વ દરવાજે ચોકી મુકી દીધી, અને પોતાના પુત્રને અને બીજા થોડા ઉમરાવોને સાથે લઈને પોતે સોમેશ્વરના ડેરામાં પેઠો. તેણે આરસપાહા-ણની બાંધેલી ભવ્ય જગ્યા જોઈ. તેના ઊંચા મંડપને ચમત્કારિક કોત-ણીથી કોતરેલા અને રત્નજડિત થાંભલા હતા. માંહલા ખંડમાં બાહા-રનું અજવાળું આવી શકતું ન હતું ત્યાં સોનાની સાંકળે દીવાનું ઝમ રૂપ્પ લટકાવેલું હતુ તેને અજવાળે સોમેશ્વરનું લિંગ જોવામાં આવ્યું તે નવ ફૂટ બાહાર દેખાતું હતું ને છ ફૂટ ભોયમાં હતું. પાદશાહના હુક-મથી લિંગના બે કડકા કર્યા તેમાં એક જાહેર મસ્જિદના પગથિયામાં જ-ડવાને અને બીજો ગઝનીના પોતાના મેહેલની કચેરીના દરવાજા સારૂ

રાખ્યા, બીજા કડકા મક્કા અને મદિના શેહેર જે તેઓનાં ધર્મનાં મથક છે તેઓને માન આપવા સારૂ ત્યાં મોકલવા રાખ્યા. મહમૂદ આ પ્રમાણે કડકા કરવાના કામમાં લાગ્યો હતો તેવામાં બ્રાહ્મણો ત્યાં આવીને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા કે તમે જો લિંગ હવે તોડો નહિ તો અમે તમને અથાક ધન આપિયે. આ સાંભળી મહમૂદને જરા ઢચુપચુ થયું એવામાં તેના ઉમરાવો તેને સલાહ આપવા લાગ્યા તે એવા મનસુબાથી કે તે સ્વિકારશે; ને તેજ પ્રમાણે થોડોક વિચાર કરીને સુલતાન પણ બોલ્યો કે મૂર્ત્તિ વેચવાની કીર્ત્તિ મેળવવા કરતાં મૂર્ત્તિ ભાગવાની કીર્ત્તિ મારે જોઈયે છિયે. પછી લુંટાલુંટનું કામ ચાલ્યું અને લિંગનીચેથી તેઓને અથાક ધન મળ્યું.

મુસલમાન ઈતિહાસકર્ત્તા પણ કબુલ કરેછે કે, ઘેરો ઉઠાવવાના પ્રયત્નમાં ભીમદેવ પાર પડ્યો ન હતો તોપણ તેણે ત્રણ હજાર મુસલમાનોને કાપી નાંખ્યા હતા, અને દેવપટ્ટણ લેવાયા પછી તે, સર્વસ્વ હરી લીધેલા દેવાલયથી ૧૨૦ મૈલને છેટે, ગણ્દાબા નામના કિલ્લામાં જઈ પેઠો. તે શૂરા રાય, ભીમદેવ પછવાડે જવાને, સોમનાથનું ઉપર પ્રમાણે દ્રવ્ય એકઠું કરીને, મહમૂદ તૈયાર થયો. સુલતાન ત્યાં આવી પોહોંચ્યો તો ખરો પણ કિલ્લાની પાસે જવાને તેને દેખીતું અશક્ય લાગ્યું, કેમકે, તેની ચોમેર પાણી આવી રહ્યું હતું ને માત્ર એકજ જગ્યાએ થઈને ઉતરીને જવાય એવું હતું. તોપણ મહમૂદે પોતાના લશ્કર સહિત નિમાજ પડીને અને કોરાન ઉપર પોતાના ભાગ્યનો આધાર રાખીને, પાણી જે વેળાએ ઉતરતું થવા માંડ્યું તે પ્રસંગ સાધી, સેના સહિત પાણીમાં ચાલ્યો, તે સામી બાજુએ હેમ ક્ષેમ આવી પોહોંચ્યો ને તાબડતોબ હલ્લો કર્યો. મુસલમાનો પાસે આવ્યા કે તરત ભીમદેવ નાઠો એટલે હલ્લો કરનારાઓના હાથમાં સેહેલાઈથી કબજે આવ્યો તે વેળાએજ કિલ્લાનું રક્ષણ કરનારા હતા તેમના ઉપર કાળો કેર વર્ત્તાવી દીધો. સ્ત્રી છોકરાંને કેદ કરી લીધાં ને મહમૂદે ગણ્દાબા લુંટીને પોતાના ખજાનામાં ઉમેરો કર્યો.

એ પ્રમાણે જય પામીને **મહમૂદ અણહિલવાડ** પાછો આવ્યો અને ત્યાં તેણે ચોમાસું ગાળ્યું એમ લાગેછે. તેને ત્યાંની જમીન એવી ફલદ્રૂપ લાગી, અને હવા એવી સ્વચ્છ અને આરોગ્ય જણાઈ, તથા સીમ એવી એડેલી અને રમણીય દેખાઈ કે, કેહેછે કે તેણે પોતાના કુંવર **મસાઉદને ગઝની**નું રાજ્ય સોંપીને ત્યાં પોતાની રાજધાની ઠરાવી કેટલાક વર્ષ રેહેવાનો મનસુબો જણાવ્યો. **લંકાંના** જવાહીરની અને **પેગુ**ની ખાણોની વાતો સાંભળીને **મહમૂદ**ના વિચાર ઘણા બેહેકી ગયા, અને તેને જવાહીર એકઠું કરવાનો છોકરવાદી ભરેલો શોખ હતો, તેથી તે દેશો જીતવાને સારૂં, કેહેછે કે તેણે, દરિયાઈ ફોજ તૈયાર કરવાનો પક્કો મનસુબો કર્યો; પણ તેના સરદારોની ગંભીરાઈ ભરેલી સલાહ ઉપરથી તેણે પોતાનો વિચાર ફેરવ્યો, અને તેમના કહ્યા પ્રમાણે માન્ય કરીને પોતાના રાજ્ય ભણી જવાનો ઠરાવ કર્યો.

સુએચ્છક **ચામુંડ** રાજાએ પોતાનું રાજ્ય છોડી દીધું તે તેની બેહેન સાથેના કેહેવાતા ગોત્રગામી સંબંધને લીધે નહિ, પણ તેના દેશની આ પ્રમાણે દુર્દશા થઈ તેથી કદાપિ છોડી દીધું હશે એમ લાગે છે. આ વિષે ગમે તેમ હોય, પણ પછીથી એનું નામ કશામાં આવતું નથી, અને **ગુજરાત**માં પોતાના ભણીનો ખંડિયો રાજા સ્થાપવા સારૂં, **મહમૂદ** અને તેના કારભારિયોનું લક્ષ હકદાર પુરૂષ શોધી કાડવામાં લાગ્યું હતું તેવામાં પણ **વલ્લભ** અને **દુર્લભસેન** એ બેઉ ભાઈયો વાસ્તે ભાંજગડ થઈ હતી. **વલ્લભ**, જે યુવરાજ હતો તેના ડાહાપણ સંબંધી સર્વે બ્રાહ્મણોને ઘણો ભરોંસો હતો માટે તે ડાહ્યો અને વિદ્વાનછે એવું તેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું. વળી આગ્રહથી કેહેવામાં આવ્યું કે તેને એક પરગણાનો અધિકાર ક્યારનોય આપેલોછે, ત્યાં પણ વાજબી રીતે અને ન્યાયથી વર્તેછે; તેથી ખંડણી આપવાનું એકવાર જો તે માન્ય કરે તો પ્રતિ વર્ષે **ગઝની** મોકલી દેવાને ચૂકે નહિ. બીજા કેહેવા લાગ્યા કે **દુર્લભસેન** જ્ઞાન અને યોગાભ્યાસ કરવામાં લાગેલો છે માટે રાજ્ય એને સોંપવું જોઈયે—પણ

સામાપક્ષ વાળા તેનો અપવાદ કરી કેહેવા લાગ્યા કે, તે દુષ્ટ સ્વભાવનો પુરૂષ છે, ઇશ્વરની તેના ઉપર અકૃપા થઈ છે, અને તે દુનિયાથી ત્યાગી થ-યો છે, તે પોતાની ઈચ્છાથી થયો નથી, પણ ગાદી ઉપર બેસવા માટે તે પ્રયત્ન કરતો હતો તેથી એના ભાઈયે એને ઘણીવાર કેદ કર્યો હતો, માટે પોતાનો જીવ ઉગારવાને અર્થે એણે ઢોંગ કર્યો છે. આ બધો વિવાદ સાંભલીને સુલતાન બોલ્યો કે જો કદાપિ, યુવરાજે પંડે આવીને રાજ્યને માટે વિનતિ કરી હોત તો તેને આપવામાં આવત, પણ એણે તો કશી ચાકરી કરી નથી, તેમજ પોતે સલામ મરજી કરવાને પણ આવ્યો નથી, તેને આવડું મ્હોટું રાજ્ય સોંપવામાં આવશે નહિ. એમ કહીને વન-વાસી દુર્લભસેનને ગુજરાતનું રાજ્ય સોંપવાને પસંદ કર્યો, અને તેણે પણ, કાબુલ અને કંદહારના જેટલી ખંડણી આપવાનું કબુલ કર્યું. વ-ળી સુલતાનને તેણે વિનવ્યો કે, મારી સત્તા સારી પેઠે બેઠી હશે નહિ એ-ટલામાં તો વલ્લભસેન બેશક મારા ઉપર હલ્લો કરશે, માટે મારા રક્ષણને અર્થે, થોડા ઘોડેસ્વાર મુકી જાઓ. દુર્લભસેને આવું કહ્યું તે ઉપરથી, સુલતાનના મનમાં આવ્યું કે આપણે આ દેશ છોડીને જઇયે તેના પેહે-લાં વલ્લભસેનને જેર કરવાનો ઉપાય કરવો જોઇયે, તેના આવા કેહેવા ઉ-પરથી થોડીવાર પછી, વલ્લભસેનને કેદ કરીને મહમૂદની આગળ આણ્યો.

મહમૂદ એક વર્ષ કરતાં પણ વધારે વાર ગુજરાતમાં રહ્યો, ત્યાર પ-છી ઘરભણી પગલાં ભરવાને તે વિચાર કરવા લાગ્યો, અને દુર્લભસેન-ની વિનતિ ઉપરથી યુવરાજ વલ્લભસેનને પોતાની સાથે ગઝની લઈ જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. જે રસ્તે થઈને તે જવાને નીકળ્યો તે રસ્તો અજીત ભીમદેવે અને તેના સહકારી અજમેરના રાજા વિસલદેવે રોક્યો હતો. આટલી વારમાં મુસલમાનની ફોજ લડાઈથી અને હ-વાના ફેરફારથી ઓછી થઈ ગઈ હતી તેથી લડાઈ મચાવવાના જોખ-મમાં પડવાને બદલે સિન્ધની પૂર્વનો રેતીનો નવો રસ્તો શોધી કાહાડી,

તે રસ્તે થઈને જવાને મહમૂદે નિશ્ચય કર્યો. આ રસ્તે જતાં પણ ઉજ્જડ મેદાન આવી પડ્યું, ત્યાં પાણી વિના તેની ફોજનો ઘાંણ વળી ગયો, અને તેના અગણિત ઘોડેસ્વારોનો પણ ઘાસદાણો ખૂટી પડ્યો; ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત્રી સુધી એક હિંદુ ભોમિયો, લશ્કરને રેતીના મેદાનમાં આડે રસ્તે ઘસડી ગયો; ઘણા સિપાઈયો તો સહન થાય નહિ એવી ગરમાઈ અને તરસથી આકુળ વ્યાકુળ થઈને માર્યા ગયા, અને ભોમિયાને પણ દારૂણ દુઃખ દેવા માંડ્યું એટલે તે સોમનાથનો પૂજારી હતો અને મહાદેવના ડેરાને હરકત કરી તેનું વૈર લેવાને મુસલમાનની ફોજનો પૂરો ઘાણ વળાવી દેવાનો તેણે આવી જાતનો પ્રયત્ન કર્યો હતો એવું માની દીધું; તેથી પાદશાહે તેને ગર્દન માર્યો અને સાંજ પડવા આવી હતી માટે નિમાજ પછી સર્વને ઉગારવા બાબત, ખોદાની અરજ કરવા લાગ્યો. મુસલમાન ઈતિહાસકો કેહેછે કે તરતજ ઉત્તરમાં એક તારો ખરતો દેખાયો, તે ભણી તેણે પોતાનો રસ્તો ચલાવ્યો અને સવાર થતા પેહેલાં એક સરોવર અથવા પાણીના તલાવને કાંઠે આવી પોહોંચ્યો.

છેવટે, સોમનાથને જીતનારા લોકો મુલતાન પોહોંચ્યા, અને ત્યાંથી ગઝની પાછા ગયા.

સોમનાથ ઉપર મહમૂદની ચડાઈનું વૃત્તાંત, બ્રિગ્ગકૃત ફેરિસ્તા, અઈન અકબરી, બર્ડકૃત મિરાત અહુંમદી અને એલ્ફિન્સ્ટનકૃત હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ ઇત્યાદિમાંથી લીધું છે.

સફાઈ થાય એવી રીતે અઈન અકબરીના અને મિરાત અહુંમદીના બનાવનારાઓએ લખ્યું છે કે, મહમૂદ ગઝનવિયે અણહિલવાડ પોતાના સ્વાધીનમાં કરી લીધું ત્યારે ત્યાં ચામુંડ (અથવા તેને તેમાં જામુંડ લખ્યો છે) રાજ્ય કરતો હતો. આપણે જોયું કે હિંદુના ગ્રંથોમાં, મહમૂદની ચડાઈ વિષે કાંઈ લખ્યું નથી, પણ ચામુંડ રાજા, પોતાના કુંવર વલ્લભસેનના મરણ પછી જીવતો હતો એમ જણાવ્યું છે. મુસલમાન ઈતિહાસકોએ બે દાબીશલીમ વિષે લખ્યું છે તે, વલ્લભસેન અને તેનો ભાઈ દુર્લભસેન હશે એવું માની લેવાને અમને લાગેછે કે કાંઈ હરકત નથી, અને જામદેવ લખ્યો

છે તે ભીમદેવ વિના બીજો કોઈ નહિ હોય. વલ્લભ અને દુર્લભ એ બન્ને ભાઈયો સંબંધીની વાતોમાંથી કોને કંઈ લાગુ કરવી એ જરા કઠણ કામ છે. ચામુંડના રાજ્ય પછી તરતજ વલ્લભસેને થોડીવાર રાજ્ય કર્યું એ વાત જુદાંજુદાં વર્ણનની મળતી આવેછે. પૃષ્ઠ ૭૯ ની ટીપમાં તામ્રપટ ઉપરથી પેહેલા મૂળરાજથી તે બીજા ભીમદેવ સુધી અણહિલવાડના રાજાના નામની વિગત આપી છે તેમાં વલ્લભસેને રાજ્ય કર્યું હોય એમ જરાય નીકળતું નથી પણ દુર્લભસેન ગાદિયે હતો એવું નીકળેછે. વલ્લભસેન જે યુવરાજ હતો તેની વતી ચામુંડ રાજ્ય કરતો હશે. વલ્લભસેન પોતે ભીમદેવની સાથે, મહમૂદની સામે લડવાના કામમાં ગુંથાયલો રહ્યો હતો ને તેણે કોઈ વારપણ નમી પડવા જેવું કર્યું નથી એવી ધારણા કરતાં એ સર્વ વાત શક્ય છે એમ લાગેછે. અને હિંદુઓના વૃત્તાંતમાંથી હાથ લાગેલી થોડી વાતને લાગુ પડતા મુસલમાનના વૃત્તાંત ઉપરથી પણ વાજવી રીતે એવી કલ્પના થઈ શકેછે, તેથી મહમૂદે પોતાના ખંડિયા રાજ્યને માટે સ્વાભાવિક રીતે દુર્લભસેનને વધારે યોગ્ય ગણ્યો હશે. દુર્લભને પોતાના ભાઈના પ્રતિપક્ષપણામાં પોતાના દેશના માણસો બેશક મળતિયા હોય ખરા, પણ મહમૂદે યુવરાજને રાજા કરવાને પસંદ કર્યો હોય એવી કલ્પના કરિયે તો એક અડચણ નડેછે, તે એકે રાજ્યના ઉપર તેનો ખરો હકજ હતો એ વાતમાં કોઈનાથી ના કેહેવાય નહિ એમ છતાં તેને ઉઠાડીને તેની જગ્યાએ તેના ભાઈને સ્થાપવામાં આવશે એવી ભારે બીક રાખવાનુ તેને કારણ રેહે નહિ; વળી વનવાસી દાબિશલીમને પસંદ કરવામાં, ગાદિયે બેસનારાઓનો ચાલતો અનુક્રમ તૂટતો હોય એવુ મુસલમાન ઇતિહાસકોના લખાણ ઉપરથી જણાયછે.

આવાં કારણ હોવાને લીધે જે ફેરફારથી બન્ને પક્ષકારોની સ્થિતિઓ ઉલટા સુલટી થઈ જાયછે અને દુર્લભસેન સંન્યાશિયે જે કેદખાનાની કોટડી વલ્લભસેનને માટે તૈયાર કરાવી રાખી હતી તેમાં તેનેજ પડવાનું થાયછે, અને અગર જો, મિ. એલ્ફિન્સ્ટનના લખવા પ્રમાણે,— તે વાત કોઈ પણ પ્રકારે અશક્ય હોય એમ નથી, અને સત્તાવાન હિંદુ આચાર્યની દામ્ભિક દયાનો એ એટલો બધો ખરો ચિતાર છે કે મુસલમાન ઇતિહાસ લખનારાએ કલ્પી કાહાડીને લખ્યો હોય એવો શક લેવાની કાંઈ અગત્ય નથી, તોપણ એ વાત રદ કરવાને અમને અગત્ય પડેછે.

રત્નમાળાના કર્ત્તાએ, વલ્લભરાજના વખાણની વાત લખતાં, લખ્યું છે કે "તે બોલ્યું અબોલ્યું કરતો નહિ" અને તેના એજ ગુણને લીધે મહમૂદના સલાહકારોએ, વલ્લભરાજને રાજ્ય સોંપવાની ભલામણ કરી હતી પણ મહમૂદ તે સ્વીકારી નહતી.

તારીખ સંબંધી હજી એક મ્હોટી હરકત આવી પડીછે, તે તારીખ અમે અહિં લખિયે છિયે પણ તેનો ખુલાસો અમે આપી શકતા નથી:- મુસલમાનોના વૃત્તાંત પ્રમાણે, મહમૂદે ગુજરાતમાં જીત કરી તે સન ૧૦૨૪ ની સાલમાં કરી, પણ હિંદુ ગ્રંથકર્ત્તા, વલ્લભસેન (જેણે છ માસ રાજ્ય કર્યું.) અને દુર્લભસેનનો ગાદિયે બેસવાનો સન ૧૦૧૦ લખે છે અને ભીમદેવનો ૧૦૨૨ લખે છે.

પ્રકરણ ૬.

પેહેલો ભીમદેવ.

પેહેલા **ભીમદેવે** સન ૧૦૨૨ થી ૧૦૭૨ સુધી રાજ્ય કર્યું તેની કારકીર્દિનો સારાંશ દ્વાશ્રયના કર્તાએ આપ્યો છે, તેમાં પોતાના પક્ષકારના લાભની વાત જે હોય નહિ તે મૂકી દેવાનો હિંદુગ્રંથકારોમાં દુર્ગુણ છે તે જોવામાં આવેછે ખરો, તોપણ જે સમયનું તે લખેછે તેની લગભગ તે થયોછે, અને તેણે જે વર્ણન આપ્યું છે તેમાંથી બીજું સૂઝી આવેછે, તથા જુદે જુદે ઠેકાણેથી એકઠી કરેલી સામગ્રીની ગોઠવણી કરવાનું સાધન, તે ઉપરથી મળી આવેછે એ કારણને લીધે તે ખપનું છે.

હેમાચાર્ય કેહેછે કે, "**ભીમદેવે** સારી રીતે રાજ્ય ચલાવ્યું, તે વ્ય-
"ભિચારનો અપરાધ માફ કરતો નહિ. ચોરોને તે યુક્તિથી પકડીને શિ-
"ક્ષા કરતો હતો, તેથી તેના રાજ્યમાં ચોરિયો ઓછી થતી હતી. તે
"જીવરક્ષા બહુ સારી રીતે કરતો, તેથી વનમાં વાઘથી પણ કોઈનો જી-
"વ લેવાતો નહિ. જે રાજાઓ શત્રુની બીકથી નાસેડું લેતા તે **ભી-**
"મને શરણે આવી રેહેતા; કેટલાક રાજા તેના રાજ્યમાં ચાકરિયે રહ્યા
"હતા તેથી તે "રાજાધિરાજ" કેહેવાયો. પુંદ્ર અને **આંધ્ર**ના રાજા-
"ઓએ તેને નજરાણા મોકલ્યા હતા. **મગધ**માં પણ તેની કીર્ત્તિ પ્રસ-
"રી હતી; કવિયોએ માગધી અને બીજી ભાષામાં એનાં પરાક્રમનાં
"વખાણની કવિતા કરી હતી તેથી તેની કીર્ત્તિ એટલી બધી પ્રસરી હતી
"કે તેને જાણે નજરે દીઠો હોયની એમ આંધ્રના દેશના લોકો તેને
"ઓળખતા હતા.

"એક વાર **ભીમ**ના બાતમીદારોએ આવીને તેને કહ્યું કે, આખી

"પૃથ્વીમાં સિંધ રાજા અને ચેદીનો* રાજા તમારી કીર્त્તિનો ધિક્કાર
"કરેછે, અને તેઓએ તમારી નિંદાના ગ્રંથ રચાવ્યા છે. સિંધ રાજા-
"નો કહેછે કે 'એકવાર હું ભીમની ખબર લઈશ.' આ રાજાની ધાર-
"ણાઓ જેવી મ્હોટી છે તે પ્રમાણે તેનામાં બળ પણ છે. શિવશાણના
"રાજાને તેણે જીતી લીધો છે, તેમજ ઘણા એક બીજા બેટના રાજાઓ
"અને કિલ્લાના ધણિયોને તાબે કર્યા છે. આ બધી વાતો ભીમે જ્યારે
"સાંભળી ત્યારે તેણે પોતાના પ્રધાનને બોલાવી એ વિષે વિચાર કરવા
"માંડ્યો, ને એકદમ સેના એકઠી કરીને પોતે ચડ્યો. સિંધની જોડાજોડ
"પંજાબ છે ત્યાંથી પાંચ નદિયોના સંગમનું વેહેતું પાણી એકઠું મળીને દરિ-
"યાના જેવું બની રેહેછે. સિંધરાજ પોતાના શત્રુઓને જીત્યા પછી આ
"જોરાવર કિલ્લાના જેવા પ્રવાહના બળને લીધેજ સુખે બેસેછે. પર્વત તો-
"ડી તોડીને તેના મ્હોટા પથ્થરોથી ભીમની સેનાએ પુલ બાંધવા માંડ્યો,
"તે પૂરો થવા આવ્યો એટલે જેમ અગ્નિ ઉપર મૂકેલું દૂધ ઉભરાઈ જાયછે
"તેમ પ્રવાહના પાણીના ભાગ પડી ગયા ને તે બીજે ઠેકાણે વેહેવા લાગ્યો.
"લીલાં અને સૂકાં બંને જાતનાં લાકડાં, માટી, તેમજ પથ્થર, પુલ બાંધ-
"વાના કામમાં વાપરવા લાગ્યા. જ્યારે કામ પૂરૂ થવા આવેલું ભીમે જોયું
"ત્યારે તે ખુશી થયો, અને સર્વેને રાજી કરવા સારૂ સાકર અને મીઠાઈ
"વેહેંચાવી. પછી, પુલ ઓળંગીને પોતાની સેના સહિત તે સિંધમાં આ-
"વ્યો, ત્યાંનો રાજા હમ્મુક તેની સામે થયો ને લડાઈ ચાલી. ચંદ્રવંશી
"ભીમ ઘણા શૌર્યથી લડ્યો, અને ઘણાને કેદ કરીને સિંધના રાજાને
"પોતાના તાબામાં કરી લીધો.

"ત્યાર પછી ભીમદેવે ચેદી ઉપર ચડાઈ કરીને રસ્તામાં જે દેશ
"આવ્યા તેના રાજાને તાબે કરતો ગયો. ચેદીના રાજા કરણે ભીમને
"પાસે આવતો સાંભળ્યો એટલે પાહાડી અને જંગલીલોકોની સેના એ-

---

* ચેદી તે હાલનું ચંદેલ ગોંડવાણમાં છે તે હશે એવી કલ્પના થાયછે. શ્રીકૃષ્ણના શત્રુ શિશુપાલનો તે દેશ હતો.

" કહી કરી, પણ તેણે ભીમની કીર્ત્તિ વિષે સાંભળ્યું હતું, અને તેને લા-
" ગ્યું કે તે જીતાય એવો નથી તેથી તેની સામે તેને લડવાનું મન થયું
" નહિ, પણ સલાહ કરવાને વિનતિ કરી. એટલામાં તો એના ઘોડેસ્વાર
" અને પાયદલ લડવાને તૈયાર થયું હતું તે આગળ ચાલ્યું, અને રાજા-
" ની નોબેત ગડગડી, અને બીજા વાદિત્રના નાદ થવા લાગ્યા. આ વે-
" ળાએ ભીમદેવનો દાસ દામોદર કરીને હતો તેને ચેદીના રાજાભણી
" મોકલી કાહાવ્યું કે ખંડણી આપવાનું માન્ય કરશો તો અમે સલાહ ક-
" રીશું. દામોદરે જઈને કહ્યું કે અમારા રાજાએ, દશાર્ણવનો રાજા,
" કાશીનો રાજા, અને બીજા ઘણા રાજાઓને તાબે કરી લીધા છે. વળી
" ભદ્રભટ નામે ગજબંધના રાજાએ દૂર દેશથી આવીને પોતાનું શર-
" ણાગતપણું બતાવ્યું છે; તેલીંગનો રાજા તંતીક પોતાનાં હથિયાર છોડી
" દઈને નમી પડ્યો છે; અયોધ્યાનો રાજા, જેણે આગળ કોઈને ખંડણી
" આપેલી નહિ તેણે ગાર્દના રાજા પાસેથી લીધેલો ખજાનો ભીમદેવ-
" ને આપી દીધો છે. કરણ રાજાએ, થોડી ઘડભાંજ કર્યા પછી,
" બીજા મ્હોટા રાજાઓ સંબંધી તેને કેહેવામાં આવ્યું હતું તેમની પ્ર-
" માણે કરવાને માન્ય કર્યું અને ભીમને તાબે થયો તથા દામોદરની
" સાથે તેણે સોનું, હાથિયો, પવન વેગી ઘોડો, અને બીજા મૂલ્યવાન પ-
" દાર્થોનો નજરાનો મોકલ્યો; તે સાથે વળી તેણે માળવાના રાજા ભો-
" જ પાસેથી સોનાની પાલખી લીધી હતી તે મોકળી. આ બધી ભેટ લઈને
" સિદ્ધાર્થ પ્રતિનિધિ, ભીમદેવ પાસે પાછો આવ્યો, તેણે સલાહના કરાર
" સ્વીકારીને, પોતાના પ્રધાન પાસે બાહાલ રખાવ્યા અને જયોત્સવ
" કરતો અણહિલવાડે પાછો આવ્યો. ત્યાં નગરના લોકો ઉત્સવનો
" દિવસ હોય તેમ સારાં લુગડાં લતાં પેહેરીને આનંદ ભર્યા તેના
" સામા ગયા; કેમકે ભીમના રાજ્યમાં તેઓ ઉપર કાંઈ સંકટ આવ્યું ન-
" હતું તેથી તેના ઉપર પ્રજાની પ્રીતિ હતી. માત્ર છુપા ચોરથીજ તે-
" ઓને રક્ષવામાં આવતા હતા એટલુંજ નહિ પણ ઉઘાડા શત્રુઓ

"તેમનાં શેહેર ઉપર લુંટ કરે નહિ અને આગ લગાડી દઈને ભયંકર
" આપત્તિમાં નાંખે નહિ એવીરીતે તેઓને રક્ષવામાં આવતા હતા."

એ પ્રમાણે હેમાચાર્યે વૃત્તાંત આપ્યું છે, તેમાં **ભીમ** અને **માળવા**ના પ્રખ્યાત રાજા **ભોજ** તથા છેક પૂર્વ ભણીના રાજા **કરણ**ના રાજ્ય વિષે તેણે લખ્યું છે તેની સાથે બીજાઓનું લખવું મળતું આવેછે; અને હેમાચાર્યે પોતાના વર્ણનમાં **પંજાબ** અને **સિંધ**ની લડાઈયો વિષે સૂચવ્યું છે તે **ગઝની**ના **સુલતાન મોદુદ**ના માણસો અને હિંદુઓ વચ્ચે મુસલમાનોને ધર્મ ક્ષેત્રમાંથી કાહાડી મૂકવાને માટે ભીમની વેળામાં લડાઈ ઉઠી હતી તેની સાથે સંબંધ ધરાવતું હોય એમ જણાયછે; આ લડાઈમાં **ભીમ**દેવે કશોભાગ લીધો નહતો, એવું બીજે ઠેકાણે લખેલું છે તે ઉપરથી જોવામાં આવશે પણ ઉલટી તેણે તેમાં સામેલ થવાને નાકણી તેથી એકઠા મળેલા રજપૂત રાજાનાં હથિયાર પોતાના ઉપર ખેંચાવાનું તેણે કારણ ઉત્પન્ન કર્યું હતું. આ વૃત્તાંતનો સંબંધ બીજાં પ્રમાણો ઉપરથી મળી આવેછે તે અમે હવે લખિયે છિયે.

માળવાનો **પરમાર**રાજા, **સિંગભટ્ટ** આ વેળાએ પુત્રવિનાનો હતો. તેને મુંજ ઘાસની ઝાડીમાંથી કોઈયે કાહાડી નાંખેલો એક છોકરો જડયો તેનું નામ તે ઉપરથી મુંજ પાડીને તેણે દત્તક કરી લીધો. ત્યારપછી **સિંગભટ્ટ**ને **સીંધલ** નામે એક છોકરો થયો. પોતાના મરણાવસરે **સિંગભટ્ટે મુંજ**ને પોતાની પાસે બોલાવીને તેને પોતાની પછવાડે ગાદિયે બેસારવાનો મનસુબો હતો તે કહી બતાવ્યો અને તેજ વેળાએ તેના જન્મ સંબંધી અને તેને દત્તક કરી લેવા સંબંધી સર્વ જે ખરેખરૂં હતું તે તેને કહી દીધું, ને તેને સમજાવ્યો કે, તારા ભાઈ **સીંધલ** સાથે પ્રીતિભાવથી રેહેજે.

મુંજે ગાદિયે બેઠા પછી, તેના ડાહ્યા પ્રધાન **રૂદ્રાદિત્ય**ના આશ્રયથી પોતાનું રાજ્ય વધાર્યું, પણ **સિંગભટ્ટે** તેને છેલી શીખામણ દીધી હતી તેથી અને તેના જન્મ વિષેની વાતથી, તેની સ્ત્રી જાણીતી હતી, એટલા માટે

તેણે તેને મારી નાંખીને, અને ગાદીના ખરા વારસ સીધલને માળવામાં-થી કાહાડી મૂકીને પોતાનો નિર્દય સ્વભાવ દર્શાવ્યો. સીધલ સ્વભાવ-નો ઉન્મત્ત હતો માટે અને મુંજની આજ્ઞાનું ઉલ્લંઘન કરતો હતો તેથી, મુંજને ક્રોધ ચડ્યો હોય એમ જણાય છે. કેટલાક કાળસુધી તો તે ગુજરાતમાં કાસહદ કરીને ગામ છે ત્યાં રહ્યો (ઓવસા અમદાવાદથી સુમારે ચોદ ગાઉ ઉપર કાશિંદ્રાપાલડી છે તે હશે.) છેવટે સીધલ માળ-વામાં પાછો આવ્યો ત્યાં મુંજે તેનો સત્કાર કરી રાખ્યો અને રાજ્યનો ભાગ તેને સ્વાધીન કરયો પણ આ મેળાપ ઘણા દિવસ ચાલ્યો નહિ. મુંજે આખરે સીધલને પકડીને કેદ કરયો અને તેની આંખો કાહાડી લીધી.

પ્રસિદ્ધ ભોજ રાજા, સીધલનો પુત્ર હતો. તે તેની બાલ્યાવસ્થામાં યુદ્ધ કળામાં પ્રવીણ થયો, તેમજ શાસ્ત્રોનો તે જાણ થયો, પણ જોશિયો એ તેના નીચે પ્રમાણે બળિષ્ટ જન્માક્ષર વર્તા તેથી મુંજ રાજાનો તેના ઉપર ક્રોધ ઉત્પન્ન થયો.

पंचाशत्पंचवर्षाणिसप्तमासंदिनत्रयम्

भोजराजेनभोक्तव्यंसगौडंदक्षिणापथम्

અર્થ

"ભોજરાજા, પંચાવન વર્ષ, સાતમાસ* અને ત્રણ દિવસ સુધી દક્ષિણ અને ગૌડનું રાજ્ય ભોગવશે."

રાજાએ જાણ્યું કે, ભોજ ગાદિયે બેસશે તો મારા પુત્રને રાજ્ય મળશે નહિ તેથી તેને મારી નાખવાનો નિશ્ચય કરયો પણ એનો પ્રાણ લેવા-ને જેઓને¶ મોકલ્યા હતા તેઓ એની સુંદરતા અને સદ્ગુણ જોઈને એ-

* અંગ્રેજીમાં છમાસ લખ્યા છે તે ભૂલ થયેલી જણાય છે. ભા.ક.

¶ આ વિષે એવી કથા છે કે બંગાલાના ભુપાળનો વત્સરાજ નામે યોદ્ધો હતો તેને એક ગામ આપવાની લાલચ દઈ મુંજે ભોજને મારી નાંખવાનું કામ સોંપ્યું હતું. તેને આ કામ અયોગ્ય લાગ્યું હતું પણ રાજાની મરજી રાખવાને એ કામ તેણે નામ-

ને મારી નાંખવાનું કામ કરી શક્યા નહિ. રાજાએ તેમને સોંપેલા કામ વિષે પૂછ્યું ત્યારે તેઓએ તેને કહ્યું કે અમે અમારૂં કામ પૂર્ણ કર્યું છે. એમ કહીને ભોજે તેઓને કાગળ* આપ્યો હતો તે રાજાના હાથમાં મૂક્યો તેમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું હતું.

मांधातासमहीपतिःकृतयुगालंकारभूतोगतः
सेतुर्येनमहोदधौविरचितःक्वासौदशास्यांतकः
अन्येचापियुधिष्ठिरप्रभृतयोयावद्भवानभूपते
नैकेनापिसमंगतावसुमतीमन्येत्वयायास्यति

અર્થ.

સત્યયુગનો અલંકાર રૂપ માંધાતા રાજા મરી ગયો; જેણે મહા સમુદ્રના ઉપર પાગ બાંધી અને જેણે દશહસ્ત રાવણનો નાશ કર્યો એવો રામ રાજા પણ ક્યાંય જતો રહ્યો; તેમજ એ વિના યુધિષ્ટિર આદિ લઈને બીજા રાજાઓ થઈ ગયા પણ તેમનામાંથી કોઈની સાથે પૃથ્વી ગઈ નહિ, તથાપિ મને લાગેછે કે હે મુંજ રાજા ! એ પૃથ્વી હવે તારી સાથે જશે.

આ શ્લોક વાંચીને મુંજને ઘણો ખેદ થયો અને આવા છોકરાને મારી નંખાવ્યો તેથી તેની આંખમાં આંસુ આવ્યાં. પછીથી તેને કેહેવામાં આવ્યું કે ભોજનો જીવ લીધો નથી. આ સાંભળીને તેને ઘણો હર્ષ થયો ને ભોજને પોતાની પાસે બોલાવીને તેને યુવરાજ કરી સ્થાપ્યો. દંતકથા એવી છે કે, કચ્છના ન્હાનારણની પૂર્વમાં એક પ્રદેશ છે તેને બ્રાહ્મણો ધર્મારણ્ય કેહેછે તેની યાત્રા કરી મુંજ રાજાએ પોતાના પાપ

નું જ માથે લીધું ને ભોજને વનમાં લઈ ગયો પણ માર્યા વિના છાનો માનો પાછો આણી એક ભોંયરામાં સંતાડી મૂકયો ને રાજાની ખાતરી કરી આપવા સારૂં તેને એક કત્રિમ માથું કરીને બતાવ્યું. ભાષાંતર કર્તા.

* કાગળ નહિ પણ વડના પાંદડા ઉપર લોહીવડે ભોજે લખી આપ્યું હતું એવી કથા છે. ભા.ક.

નિવારણની વાત પ્રસિદ્ધ કરી ત્યાં તેણે એક નગર વસાવ્યું તે હજી સુધી મુંજપુર કેહેવાયછે.

તિલંગાના* દેશના રાજા તૈલપદેવ ઉપર ચડાઈ કરવાને મુંજ હવે તૈયાર થયો. તે વેળાએ તેના પ્રધાન રૂદ્રાદિત્યે તેને ઘણો સમજાવ્યો અને આગળની લડાઈયોમાં નાશ થયો હતો તે કહી બતાવ્યું, તથા આગળનું એક ભવિષ્ય વર્ત્તેલું હતું કે માળવાનો રાજા જો ગોદાવરી નદી ઉતરીને પાર જાય તો તેનો નાશ થાય તે વચન આ વેળાએ તેને ફરીથી કહી સંભળાવ્યું. રૂદ્રાદિત્યનું વાર્યું મુંજે ગણકાર્યું નહિ તેથી ખોટા પરિણામની અગમ વેદનાનો ખેદ તેના મનમાં ભરાઈ ગયો એટલે પોતાની પ્રધાનપણાની જગ્યા ઉપરથી તેણે હાથ ઉઠાવ્યો અને તરતજ પછી મરણ પામ્યો. મુંજરાજાએ હઠીલાવેડા કરીને પોતાનું ભાગ્ય ખોયું, અને તૈલપદેવની સેનાસામો લડ્યો,તેમાં તે હાર્યો,ને કેદ પકડાયો. આ વેળાએ એના પ્રધાને એને બચાવાની યુક્તિ ‡ કરી હતી તેથી છૂટી ગયો હોત, પણ એણે કેદમાં છતાં તૈલપદેવની બેહેન મૃણાલવતીની સાથે પ્રીતિ બાંધી હતી તેને છાની વાત કહી એટલે તણિયે તેને દગો દીધો. હવે તો મુંજની ઘણીજ હલકી+ અને માઠી વલે કરી, અને છેવટે જ્યાં હલકા ગુનેહગારોને ફાંસી દેવામાં આવતા હતા ત્યાં લઈ જઈને તેનું માથું કાપી નાંખ્યું

---

* પૃષ્ટ ૬૨ ની ટીપ જુવો. ‡ કાષ્ટપિંજરમાં મુંજને પૂર્યો હતો ત્યાં સુધી ભોંયમાં શુરંગ ખોદાવી હતી તેમાં થઈને માળવામાં નાશી જવા મૃણાલ દેવીજે મુંજે કહ્યું પણ તે વયે મુંજના કરતાં મ્હોટી હતી તેથી તેને લાગ્યું કે હવણાં મને પટરાણી કરવાનું કેહેછે પણ ઘેર જઈ જવાન રાણિયોનો સમાગમ થયેથી મારા ઉપર અભાવ થશે માટે એની સાથેજવામાં માલ નથી એવો વિચાર કરીને તેણે પોતાના ભાઈને સુરંગ વિષેની વાત કહી દીધી. + સાત દિવસ સુધી બિચારાને ખાવાનું આપ્યું નહતું ને આખા નગરમાં ઘેર ઘેર ભીખ મંગાવી હતી. આ વેળાએ જુદે જુદે પ્રસંગે મુંજના મનમાં જે વિચાર ઉત્પન્ન થયેલા તે સર્વે વાંચવા જોગછે કેમકે તે તેનાં અનુભવનાં વાક્ય છે. ભાષાન્તરકર્ત્તા.

અને તૈલપ રાજાના મેહેલની પડોસમાં, પ્રેતમાંસ ખાનારા પક્ષિયો પાસે ચુંથાવા સારૂં તેનું માથું એક લાકડીમાં ખોશી રખાવ્યું.

કેહેછે કે, મુંજ રાજાએ, પૃથ્વીના ભૂગોળશાસ્ત્ર વિષય વર્ણન લખ્યું છે. તે પછવાડેથી ભોજરાજાએ સુધારીને પાંશરૂં કર્યું છે.* તેણે વિદ્યાને ઘણો આશ્રય આપેલો જણાયછે, તે તેના મરણ પછી નીચે પ્રમાણે લખવામાં આવ્યું તે ઉપરથી પણ દેખાઈ આવેછેઃ— "સદ્ગુણ "સંચય મુંજ મૃત્યુ પામ્યો ત્યારે લક્ષ્મી શ્રીકૃષ્ણની પાસે જતી રહી; "શૌર્ય શ્રીવીરને ઘેર ગયું; પણ સરસ્વતીને કોઈનો આશ્રય લેવાનું રહ્યું "નહિ."

મુંજની પછવાડે શ્રીભોજ રાજા ગાદીપતિ થયો, તે અણહિલવાડના સોલંકી પેહેલા ભીમના સમયમાં થયો. ગ્રંથકર્ત્તાઓને તેઓના વર્ણવ્યા પ્રમાણે સર્વ રાજગુણનો ભરેલો ભોજ રાજા મળી આવ્યો. તેને વિષે તેઓએ એવું કહ્યું છે કે, તે નિત્ય નિત્ય પ્રત્યે એવા વિચાર કરતો કે, ભાગ્ય છે તે સદાય સરખું ચાલતું નથી, અને જિવતર જળતરંગની પેઠે ક્ષણભંગુર છે. આવા વિચાર ઉપરથી, તેની પાસે જેઓ આવતા તેમને તે આપતો. માંગણ, ખેલાડી, બ્રાહ્મણ, ચોર આદિ તેની પાસેથી ભણી લેવાને જે તેના મેહેલમાં જતા તેઓને શ્રી ભોજની ઉદારતાને લીધે સમાન રીતે મળતું. આવો છૂટો હાથ નહિ મૂકવા વિષે તેને તેના પ્રધાને વિનતિ કરી તે ઉપરથી તેને અધિકારથી દૂર કર્યો. તેના મનમાં આવતું કે બળીરાજા, કરણ અથવા વિક્રમાદિત્ય એ સર્વથી વધીને, કોઈએ આગળ નહિ આપેલાં એવાં દાન મેં આપ્યાં છે તેથી તેને આનંદ થતો હતો. એના અમર્યાદ મોકળા હાથનો ઉપાય એની મેળેજ થયો, કેમકે એક કવિ એવો આવ્યો કે તેના એક પ્રકાશમાન ગુણાનુંવાદ કાવ્યનો રાજાએ બદલો આપ્યો કે તેજ વેળાએ એક બીજું વધારે સરસ કાવ્ય કહી સંભળાવ્યું, તેથી ભોજરાજાની છેલીવારે હાર

* એશિયાટિક રીસર્ચીઝ ભાગ " મો પૃષ્ઠ ૧૭૬ મા ઉપરથી.

થઈ, અને, પોતાની આટલી બધી પ્રશંશા કરનારની સાથે, બરાબરીપણું રાખવા સારૂ કવિને છાના રેહેવાનું કેહેવાની અગત્ય પડી.

ભોજની સાથે સલાહ કરવાસારૂ **ભીમ**દેવે સંધિવિગ્રહ નામે પ્રતિનિધિયો મોકલ્યા હોય એમ જણાયછે; પણ આ બન્ને પ્રતિપક્ષી રાજાઓ વચ્ચે કેહેણ ચાલ્યું તેમાં એક બીજાને સવિનય લખવાને ઠેકાણે વધારે ઉપમા ભરેલી કવિતાઓ લખી મોકલવામાં આવી એ વિના બીજો કશો પરિણામ થયો નથી. અને આવી કવિતાની લડાઈ ચલાવવામાં **અ**ણહિલવાડના ચંચળ યોદ્ધા કરતાં કદાપિ **ભોજ** રાજા વધારે યોગ્ય ધારવામાં આવ્યો હશે એ વાત ખરી, તથાપિ સર્વ જોતાં **ભી**મદેવનો હાથ ખરેખરો ઉપર રહ્યો છે એ વાત માન્ય કરવીજ જોઇયે.

એક સમયે **માળવા**માં મોંઘવારી ઘણી વધી ગઈ એટલે **ભોજ**રાજા **ગુ**જરાત ઉપર ચડાઈ કરવાને તૈયાર થયો, પણ **ભી**મદેવના પ્રતિનિધિ **દામરે** (**અ**મને લાગેછે કે હેમાચાર્યે જેને દામોદર લખ્યો છે તે.) તેનો વિચાર પેશ જવા દીધો નહિ અને તિલંગાના રાજા **તૈલપ**ની સાથેનો અસલી કજિયો પાછો ઉભો કરવાની યુક્તિ કરી. આ રાજા જ્યારે **માળવા** ઉપર ચડાઈ કરવાને તૈયાર થયો ત્યારે, **ભી**મદેવે જેવા કહ્યા તેવા કરાર કરી તેની સાથે રાજીથી સલાહ કરવાને **ભોજ** તૈયાર થયો. આ સર્વ વિષયની ચિંત્તાથી **ભોજ** જ્યારે છૂટો થયો ત્યારે, **ધારા નગર** જે ત્યારથી **ધાર**ને સાધારણ નામે ઓળખાયછે તે સ્થાપવાના અથવા તેની ફરી સ્થાપના કરવાના કામમાં તે રોકાયો.

પછી, જ્યારે **ભી**મદેવ **સિંધ** ઉપર ચડાઈ કરવાના કામમાં મંડ્યો (સો વશા તો જેને વિષે આગળ સૂચના કરવામાં આવીછે તેજ હશે.) ત્યારે **ભોજ**રાજાએ **ગુ**જરાતઉપર ચડાઈ કરવાનો લાગ સાધ્યો. **કુળ-ચંદ્રકરીને** એક સાહાસિક પુરૂષ સેના લઈને **ચાલ્યો** અને રાજાના જન્માક્ષરમાં આવતું હતું કે તે **દક્ષિણ** અને **ગૌડદેશ**નો ધણી થશે તે ભવિષ્ય પૂર્ણ કરવાને તેણે ડોલ આપ્યું. **ભી**મદેવ **અ**ણહિલપુરમાં હ-

તો નહિ તેવામાં કુળચંદ્ર નગરમાં પેઠો, અને તે લુંટીને મેહેલના દર્વાજા આગળ જ્યાં ઘડી ઠોકાતી હતી ત્યાં કોડિયો દાટીને જયપત્ર લખાવી લઈ માળવે પાછો ગયો. ત્યાં ભોજે તેનો આદર સત્કાર કર્યો, પણ નાશ થયેલી જગ્યામાં મીઠું ડાટવાને બદલે કોડિયો ડાટી તેથી તેને ઠપકો દીધો અને કહ્યું કે એથી તો ઉલટા માનશકુન થયા, કેમકે, આગળ ઉપર માળવાનું ધન ગુજરાતમાં જશે. આગળ આપણા જોવામાં આવશે કે, યશોવર્મ જે ભોજના વંશમાં થયો તેના વારામાં આ ભવિષ્યકથન પૂર્ણ થયું છે.

કેહેછે કે ભીમદેવ છાનો માનો ભોજના દરબારમાં ગયો હતો; ત્યાં તેણે પ્રતિનિધિ દામરના માણસનો વેશ લીધો હતો, પણ આ સાહાસિક કૃત્યનું કાંઈ ફળ થયું હોય એમ જણાતું નથી. એક બીજી વેળાએ એવો બનાવ બન્યો હતો કે, ધારાનગરીના દર્વાજાની પાસે ભોજની કુલદેવીની પૂજા કરવા તે ગયો હતો તેવામાં ગુજરાતના ઘોડેશ્વારો જે તેના રાજ્યમાં એટલા બધા આગળ પેશી ગયા હતા તેઓએ તેને લગભગ પકડીને કેદ કર્યો હોત એવો અવસર આવ્યો હતો. આ બન્ને રાજાઓ પોતાના આખા રાજકાર્યભારની વેળામાં એક બીજાના સામા હતા એમ ખુલ્લું દીશી આવેછે.

દેલવાડા અથવા આબુ પર્વતની સપાટ ભૂમિઉપર દેવાલયોનો જે પ્રદેશ કેહેવાયછે તેમાં શ્રાવક લોકોનાં આરસ પાહાણનાં દેવાલયો છે. તેમાંનું એક અતિ ભવ્ય છે તે ઉપરનો લેખ જોતાં સન ૧૦૩૨ માં વિમળશાહે બંધાવ્યું હતું. આખ્યાઈકામાં લખ્યા પ્રમાણે એ ઠેકાણે શિવ અને વિષ્ણુનાં દેવાલય હતાં, પણ વિમળશાહે આબુ ઉપરની બીજી જગ્યા પસંદ કરવાને બદલે આ જગ્યા પસંદ કરી, અને તેનો ધર્મનો જય થવા સારૂં લક્ષ્મીનો તેણે આશ્રય લઈ, બાંધવા ધારેલા પવિત્ર ડેરા સારૂં જેટલી જગ્યા જોઈયે તેટલી જગ્યાઉપર પથરાઈ રેહે એટલા રૂપિયા આપવાનું સાટું કર્યું. આ તેની માગણી

સ્વિકારાઇ; પણ આ શાસ્ત્રાનુંસાર દેવતાઓને પવિત્રસ્થાને આદિનાથની પેહેલ વેહેલીજ સ્થાપના થઈ. આ વેળાએ અચળેશ્વરનો કિલ્લો જે રાજાના કબજામાં હતો તે રાજાનું નામ ઢંકુરાજ પરમાર હતું. તે અગ્નિકુંડમાંથી પ્રકટ થયેલા ક્ષત્રીના વંશમાંથી થયેલા કાનહરદેવને ત્યાં જન્મ્યો હતો. ઢંકુરાજની રાજધાની ચંદ્રાવતીપુરી હતી તેના ખંડેર હજીસુધી છે. આપણે જોયું કે એના પૂર્વજોએ અણહિલવાડના રાજાઓનું અધિપતિપણું માન્ય કર્યું હતું, પણ લેખમાં લખ્યું છે કે ઢંકુરાજે ભીમદેવની ચાકરી છોડી દીધી હતી અને ભોજની સાથે મિત્રાઈ કરી હતી. આ કારણમાટે ગુજરાતના રાજાએ વિમળશાહને દંડપતિનો અધિકાર આપીને આબુ ઉપર મોકલ્યો. અને તે આ અધિકાર ઉપર હતો તેવામાંજ અંબાભવાની માતાએ રાત્રે સ્વપ્નમાં દેખા દીધી અને યુગાદીનાથનું દેરૂં બાંધવાની આજ્ઞા કરી.

આરાસુરના પર્વત ઉપર અંબા ભવાનીના પ્રસિદ્ધ દેરાનીપાસે કુંભારિયામાં દેરાં બંધાવનાર પણ એનોએજ વિમળશાહ હતો. દે લવાડામાં તેણે ભવ્ય દેરૂં બાંધ્યું છે તેના જેવીજ બાંધણીનાં આ પણ છે. અને કેહેછે કે એ બંનેની વચ્ચે ભીતર રસ્તો છે. આ સંબંધી વૃત્તાંત હવે પછી લખવામાં આવશે.

આ વેળાએ, દાહલ ભૂમિ જે હાલમાં તિપેરા કેહેવાય છે તેના ઉપર અને પવિત્ર ક્ષેત્ર કાશીનગર અથવા વણારસમાં કરણનામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે દેવત દેવીનો પુત્ર હતો. આ રાણી પોતાના ધર્મનિષ્ટપણાને લીધે પ્રસિદ્ધ છે, તે આ રાજાનો પ્રસવ કરતાંજ મરણ પામી હતી. શુભ લગ્નમાં એનો જન્મ થયો હતો તેથી તેનું રાજ્ય ચારે દિશામાં વધીગયું હતું ને એકસોને છત્રીસ રાજાઓ કરણના કમળપાદની પૂજા કરતા હતા.

ઉજ્જયિનીના રાજા ભોજની કીર્તિની કરણને અદેખાઈ આવી તેથી તે તેના ઉપર ચડાઈ કરવાને તૈયાર થયો, અને એટલા માટે સરહદના

એક ગાંમડામાં ભીમદેવનો સમાગમ કરીને તેની સાથે બંદોબસ્ત કર્યો કે પશ્ચિમ દિશાએથી માળવા ઉપર હલ્લો કરીને તમારે એનું લક્ષ ખેંચવું, એટલે બીજી બાજુએથી હું હલ્લો કરીશ. ભીમદેવે તેમ કરવાને હા કહી. ભોજરાજાના ઉપર બે રાજાઓના હલ્લા થયા, અને તેઓની સામે લડાઈ કરવાને તેને મન હતું નહિ તેથી પોતાના દેશમાં આવવાના પાહાડી રસ્તા હતા તેને નાકે ઘોડેસ્વારો મૂકીને બેશી રહ્યો. આ સમયે ભીમદેવે દામરને પોતાનો પ્રતિનિધિ ઠરાવીને રાજા કરણની છાવણીમાં રાખ્યો હતો. તેની પાસેથી સમાચાર મેળવવા સારૂ ભીમે પોતાના દૂતને મોકલ્યો; તેને દામરે એક ગીતિ શીખવી તે તેણે આવીને ભીમદેવને કહી સંભાળાવી*:—

આંબે કેરી પાકી, ખરવા લાયક બની, વખત એવો,
પવને ડાળી ધ્રુજે, જાણું ન પરિણામ નીપજે કેવો.

ભીમદેવે આ ગીતિ સાંભળીને શાંત રેહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. ભોજરાજાને લાગ્યું કે હવે મારે બીજી દુનિયામાં જવાની તૈયારી છે એટલે પુણ્યદાન કરાવ્યું, અને રાજ્ય ચલાવવાનું કામ પોતાના સુભટોને સોંપીને તેઓને આજ્ઞા કરી કે હું મારી સાથે કાંઈ લઈ જતો નથી એવું બતાવવાને સ્મશાનમાં લઈ જતાં મારા હાથ ઉઘાડા રખાવજો.

ભોજરાજાના મરણની કરણને જાણ થઈ એટલે તે ધાર ઉપર ચડીને આવ્યો, તેનો તેણે નાશ કર્યો અને રાજભંડાર બધો પોતાના કબજામાં કરી લીધો. ભીમદેવની વતી દામરે લુંટનો ભાગ માગ્યો, તેનો એવો બંદોબસ્ત કર્યો કે માળવાનાં દેવાલયોની ઉપજ ગુજરાતના રાજાએ ખાવી.

---

* પાણી પતની લડાઈ થતા પેહેલા ભાઉ સાહેબે પણ એજ પ્રમાણે સમશ્યા કરી છે તે એશિયા ટિક રાસચીઝના ભાગ ત્રીજાને પંક્ષ૧૫૫ મે નીચે પ્રમાણે લખાછે.

"પ્યાલો ટકોટક ભરાયો છે, ને હવે બીજું એકે ટીપું તેમાં શમાઈ શકે એમ રહ્યું નથી."

કેટલાંક વર્ષ સુલતાનમહમૂદના ક્રમાનુયાયિઓનું ધ્યાન પોતાના દેશના કજિયામાં ગુંથાયું હતું તેથી હિંદુસ્થાનના કાર્યભારમાં વચ્ચે પડવાને તેમને બની આવ્યું નહતું, અને તેના મરણ પછી તેરમે વર્ષે તેનો પૌત્ર સુલતાનમોદૂદ જ્યારે ગાદીઉપર હતો ત્યારે તેઓના ઉપર જુલમ કરનારૂં પરરાજ્યનું ધુસરૂં કાહાડી નાંખવાને તેઓએ મહા પ્રયત્ન કર્યો હતો. સન ૧૦૪૩ માં, ફેરિસ્તાના લખ્યા પ્રમાણે, દિલ્હીના રાજાએ બીજા હિંદુ રાજાઓની સાથે મળીને, મોદૂદના સરદારો પાસેથી હાંસી, તાહનેસર અને તેઓના તાબાનાં રાજ્ય પાછાં લઈ લીધાં. ત્યાંથી રજપૂતો નગરકોટના કિલ્લા ભણી ચાલ્યા, તેને ચાર મહિના સુધી ઘેરો ઘાલ્યો એટલે કિલ્લેદારોને ખાવા પીવાનું દુઃખ પડવા માંડ્યું, અને કોઈના ભણીથી આશ્રય મળવાનો રહ્યો નહિ, તેથી શરણ થઈ જવાની અગત્ય પડી. હાથમાં પાછા આવેલા દેવાલયમાં મહાદેવની પાછી સ્થાપના થઈ અને આવો ધર્મનો જય થયો તેથી લોકોને એટલી બધી હોંસ છૂટી કે હિંદુસ્થાનના સર્વ ભાગમાંથી હજારો યાત્રાળુ લોકો સોના, રૂપા, ને જવાહીરની ભેટ કરવાને અને ભીમના કિલ્લાના દેવળનો મહિમા પાછો ચલાવવાને ત્યાં આવી મળ્યા.

રજપૂત રાજાઓનો આ જય થયો તેથી તેમના મનમાં ઘણો વિશ્વાસ આવી ગયો, અને મુસલમાન ઈતિહાસ કર્ત્તા કેહેછે કે મુસલમાનોના હથિયારથી ડરી જઈને શિયાળની પેઠે તેઓ પોતાની ભરાઈ પેસવાની જગ્યામાંથી મુંડી હુંચી કરી શકતા નહિ તે હવે સિંહનો દેખાવ ધારણ કરીને ઉઘાડી રીતે પોતાના ઉપરીની સામે થયા. ત્રણ રાજાઓએ દશ હજાર અશ્વાર અને અગણિત પાયદલની સેના લઈને લાહોર ઉપર ચડાઈ કરી. સાત મહિના સુધી મુસલમાનોએ શેરિયે શેરી, અને ખંડેરે ખંડેરનો બચાવ કરીને તેમનાથી બનતો પ્રયત્ન કર્યો અને છેવટે તેઓ હારી જવાની અણી ઉપર આવી પોહોંચ્યા એવું લાગ્યું એટલે જીત મેળવવી કે સ્વધર્મને અર્થે દેહત્યાગ કરવો એવા સોગન ખાઈને એકા

અને વ્યૂહબંધ આગળ ધશી આવીને તેઓના દુશ્મનોને પાછા હઠવાની અગત્ય પાડી.

હિંદુ ગ્રંથકારોના લખવા પ્રમાણે, એકઠી મળેલી સેનાની આગેવાની કરનાર, **અજમેરનો ચોહાણ** રાજા, **વિસલદેવ** હતો. હિંદુઓના ધર્મને અને સ્વતંત્રપણાને માટે છેલી ટક્કર લેવાને એક સંપ થવા સારૂ જેમ બીજા રાજાઓને તેડ્યા હતા તેમ, કેહેછે કે **અણહિલવાડના** રાજાને પણ બોલાવ્યો હતો, પણ અગરજો આગળની વેળામાં જ્યારે **સોમનાથનો** નાશ કરનાર માથા ઉપર આવી પોહોંચ્યો હતો ત્યારે સામાન્ય શત્રુની સામે લડવાને **ભીમદેવ સામ્ભરના** રાજા સાથે મળી ગયો હતો, તોપણ બંને કુટુંબો વચ્ચે ચાલતી આવેલી અસલની અદેખાઈને લીધે, **ચોહાણ** રાજાએ જ્યાં આગેવાની લીધી ત્યાં તેની પછવાડે ચાલવાને તેને ઠીક લાગ્યું નહિ અને **ગુજરાતની** સેના અલગ રહી. આણીમગ **વિસલદેવ** તો પોતાના અશ્વારો સહિત ઉત્તરોત્તર જય મેળવતો ચાલ્યો, અને અધર્મી લોકોના નાશથી " ધર્મ ક્ષેત્ર " કેહેવાતી ભૂમિ એક વાર ફરીથી તેવી કરવાનું અભિમાન ભરેલો લેખ પોતાના કીર્તિસ્તંભ ઉપર કોતરાવાનો માનવંતો દાવો તેણે પ્રાપ્ત કરી લીધો.*

ચંદ બારોટના કરેલા **પૃથુરાજ** રાસાના ૬૯ વિભાગ છે તેમાંથી એકમાં **અજમેરના** રાજાની વાતનો ઉઠાવ તથા જય પામેલા એકસંપી રાજાઓની સાથે, **ભીમદેવના** અતડા રેહેવાથી લડાઈ ઉઠી તે સંબંધી જે લખેલું છે તે અમારા વાંચનારાઓને નજર કરિયેછિયે.

ચંદ બારોટ કેહેછે કે, " **આબુ** પર્વત ઉપર હોમકુંડમાંથી ઋષિઓ" એ એક પુરૂષ ઉત્પન્ન કર્યો, ને તેને રાજપદ આપ્યું. તેના વંશમાંથી " મહાન અને ધાર્મિક રાજા **બાલણ¶** નામે ઉત્પન્ન થયો. તેનો પુત્ર

---

* એશિયાટિક રીસર્ચીઅ પુ. ૭ પૃ. ૧૮૦. ¶ આ તે કર્નલ ટાડે જેને બીર બીલમદેવ લખ્યો છે તે. "એણે મહમુદ ગઝનવી સામે બીટલીગઢ અથવા અજમેરનો ડુંગરી કિલ્લો રચ્યો હતો. ફિરોઝ શાહના સ્તંભ ઉપર, એશિયાટિક રીસર્ચીઅના

" વિસલ દેવ થયો તે વૈશાખ માસના શુદ્ધ પક્ષની પ્રતિપદા અને શુક્રવારે
" ગાદિયે બેઠો. છત્રીસે જાતના રજપૂત અને ભાટ લોકો એકઠા થયા;
" વિસલને રાજછત્ર અર્પણ કર્યું; તેને કપાળે રાજતિલક કર્યું; અને
" બ્રાહ્મણો વેદ ભણવા લાગ્યા તથા શક્તિના શ્લોક ગાવા લાગ્યા.

" વિસલના મસ્તક ઉપર રાજછત્ર ધરાયું ત્યારે બ્રાહ્મણોએ હોમ-
" કુંડ તૈયારી કરી તેમાં પંચસર મૂક્યા. ધૂમાડો નીકલ્યો, જ્વાળા ચાલી.
" બ્રાહ્મણોએ મંત્ર ભણતાં અને આશીર્વાદ દેતાં રાજ્યાભિષેક કર્યો;
" અને સર્વજન બોલી ઉઠ્યા વિસલ, પૃથ્વીપાલ યશવંત થાઓ ! યશવંત
" થાઓ !

" વિસલે ઈંદ્રના જેવું સુખ ભોગવ્યું; યશ અને ન્યાય તેણે પાછાં
" આણ્યાં; અજમેર નગરમાં રેહેતાં, શત્રુને વશ કરતાં, વિસલે નિર-
" વિઘ્ન રાજ્ય કર્યું. ઘણાં મહાન નગર તેણે લીધાં; એના રાજ્યમાં
" આખું જગત એક છત્ર નીચે આવી ગયું.

" વિશ્વકર્માએ જાણે તેનું નગર શોભાવ્યું ન હોય એવું તેણે શો-
" ભાવ્યું હતું. અધર્મ કાહાડીને તેણે ધર્મ વાસ્યો હતો; પાપનું કામ
" તેણે એક કર્યું નહિ. પોતાનો જેટલો હક તેટલું તેણે લીધું, હક-
" વિના તેણે લોભ કર્યો નથી; ચારે વર્ણ ચોહાણને તાબે હતી; ૩૬ જા-
" ત તેની ચાકરીમાં હતી.* વિસલરાજા, ધર્મધોરિન્ધર, પૃથ્વીના ઉપર
" દેવ જેવો પ્રતાપી હતો.

" એક સમયે, વિસલરાજા અરણ્યમાં હરિણનો શિકાર કરતો હતો.
" ત્યાં એક સારી જગ્યા જોઈ તે ઠેકાણે તળાવ બંધાવાની તેના મનમાં
ઈચ્છા થઈ. એક સારી જગ્યા તેણે શોધી કાહાડી, ત્યાં પર્વતમાંથી ઝ-

---

પુસ્તક. ૭ માના પૃષ્ઠ ૧૮૦ પ્રમાણે, એનું નામ "વલ્લદેવ," અથવા "વલદેવ" લખ્યું છે, વ ને બ બે મળતા છે તેથી વિસલદેવ સામાન્ય રીતે બીસલ દેવ કેહેવાય.

* બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્ર એ ચાર વર્ણ. ૩૬ જાતના રજપૂત કેહે-વાયછે.

" રણ વેહેતું હતું, અને અરણ્ય પણ સારૂં હતું. અહિયાં પોતાના મુખ્ય
" પ્રધાનને બોલાવ્યો, ને તેને કહ્યું કે પુષ્કરના જેવું અહિ એક જળા-
" શય બંધાવો. આ પ્રમાણે આજ્ઞા કરીને તે ઘેર પાછો વળ્યો; તેના
" મનમાં હદપાર આનંદ થયો. ધર્મના પુત્ર યુધિષ્ટિરના જેવું તેણે
" રાજ્ય કરવું. વિસલ એ એક પૃથ્વી ઉપર ઇંદ્ર થઇ ગયો. માથે છત્ર
" ધારણ કરેલો અને બે બાજુએ ચંમર થતો એવો અશ્વનીકુમાર-
" ના જેવો રળિયામણો આંખે દેખાયછે. પુતાસર, તુંવર છત્રીસે જા-
" ત ત્યાં એકઠી મળી, શૂરવીર રાજાએ તેમને પોતાની પાસે બો-
" લાવ્યા; તેમને પાનનાં બીડાં આપ્યાં; ગાંધર્વ લોકો તેની કીર્ત્તિનું ગાન
" કરવા લાગ્યા; રાજા, હસતે મ્હોડે, નીચું ઘાલી રહ્યો; દરબાર આ-
" કાશ મંડળ જેવો દેખાવા લાગ્યો તેમાં ચોહાણ એ ચંદ્ર હતો. સર્વેની
" સલામ લઈને તેઓને રજા આપી. સર્વે ઉઠ્યા એટલે માંગણો આ-
" શીર્વાદ દેવા લાગ્યા. એક પોહોર રાત્ર ગઈ એટલે રાજા મેહેલમાં પધા-
" ર્યો, ત્યાં કપૂર, સુખડ, કસ્તુરી અને બીજા સુગંધવાન પદાર્થો બેહેકી
" રહ્યા હતા. ભોંય ઉપર મુલ્યવાન અત્તર છાંટયું હતું. દીવાનખાનું
" ભભકદાર રંગેલું હતું, તે આનંદ ઉપજાવવાને યોગ્ય હતું, તેમાં રાજા
" પધાર્યા. ત્યાં નાટકકાર, ગવૈયા અને બીજા ગંમત કરાવનારાઓને
" બોલાવ્યા. તેની માનવંતી રાણી, પરમાર પુત્રીનું સુખ તે ભોગવતો.
" તેને તે પ્રાણના જેવી પ્રિય હતી, તેને એક ક્ષણ પણ તે વિસારતો નહિ
" બીજી કોઈના ઉપર તે કદિ દૃષ્ટિ કરતો નહિ."

પરમાર રાણિયે **સારંગદેવ** નામે પુત્રને જન્મ આપ્યો, તે જ્યારે પા-
કી ઉંમરનો થયો ત્યારે **કિરપાળ કાયસ્થ**ને સુપ્રત કરીને તેને **સામ્ભર** ન-
ગરમાં મોકલ્યો. આ નગર **સાકંભરી** દેવીને મનગમતું હતું અને તે કુંવ-
રના રેહેઠાણ સારૂં ઠરાવી રાખ્યું હતું. તેને યોગ્ય કન્યા મેળવી આપવા-
માં આવી હતી તે "**રાવળ દેવરાજ**ની પુત્રી નામે **ગૌરી**, **કામ**ની પાસે
" **રતિ** શોભે, તેમ **સારંગદેવ**ને પડખે શોભતી હતી."

આ પ્રમાણે કલ્યાણકારી શકુનિયાળ ચિન્હથી વિસલના રાજ્યનો પ્રારંભ થયો; પણ તેની ચડતી કળા પછવાડેથી વધારે ઘેરાઈ ગઈ, અને ચંદ બારોટ કેહેછે કે એને ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી કાહાડ્યો હતો તેનું કારણ દેખીતું છે, તે એ કે, તેની સર્વ રાણિયો કરતાં પરમાર પુત્રી હતી તે એકલીના ઉપરજ તે મોહિત થઈ ગયો હતો તેથી બીજી રાણિયો અને તેમના સગાવાહાલાઓને અદેખાઈ ઉપજી. તોપણ શિવના આશ્રયથી તેને તેની સત્તા પાછી મળી, ત્યાર પછી તેનો ઉપયોગ તેણે ત્રાસદાયક રીતે કરવા માંડ્યો, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને તે નિર્મર્યાદ કામને વશ થઈ ગયો ને એની પ્રજા દેશ છોડીને ટોળે મળી નાશી જવાને તૈયાર થઈ.

" નગરવાસી લોકો ટોળે ટોળાંમળીને પ્રધાનને ઘેર ગયા અને કેહેવા
" લાગ્યા. 'સ્ત્રી અને પુરૂષ બંનેના ઉપર સંકટ ગુજરેછે માટે અમે અહિ
" રહીશું નહિ અને ક્રોધનાં માર્યાં જતાં રહીશું'. ઉકળેલા લોકોને પ્રધાને
" ધીમા પાડ્યા. તેમનામાંથી જે મુખ્ય હતા તેઓને અને રાણિયોને લ-
" ઈને સર્વે વાજું રાજા પાસે આવ્યું. તેઓ કેહેવા લાગ્યા કે, ભૂમિનું ર-
" ક્ષણ કરવાને રાજાએ બાહાર ફરતાં રેહેવું. ભૂતળમાં ઘણા રાજાઓછે;
" એવા કાંટાનો નાશ કરવા અધિરાજાએ હલ્લો કરીને તેઓનાં નગર
" અને પ્રાન્ત સ્વાધીન કરી લેવાં જોઇયે. તેમના કેહેવાનો ભાવાર્થ
" રાજા સમજ્યોઃ તે બોલ્યો, મારામાં જે ભડકો ઉઠયો છે તે તમને દઝાડે
" છે. વારૂ તમે કોહોછો તે પ્રમાણે હું કરીશ; હું કિરપાળને તેડવા
" મોકલુંછું ને જે જે દેશ જવાને તમને ઘટિત લાગતું હોય તે તે દેશ હું
" ઘોડે ચડીને તમારી સાથે આવુંછું. તેણે પોતાના સર્વે મંત્રિયોને
" આજ્ઞા આપી અને કિરપાળને તેડું મોકલ્યું. તે સામ્ભરથી અજ-
" મેર નગરમાં આવ્યો. આવીને રાજાના ચરણનો તેણે સ્પર્શ કર્યો.
" નજરાણામાં એક તરવાર લાવીને તેના મુખ આગળ મૂકી. તેની
" મૂઠ અને મિણિયું રત્ન જડિત હતાં. રાજાએ તે કેડે બાંધી;
" શકુનવર્તનારા પ્રવિણ જોશિયોએ સારા શકુન કહ્યા. રાજા બોલ્યો,

" મને સારા શકુન કહ્યા તે પ્રમાણે નવ ખંડ પૃથ્વીમાં હું મારી તરવાર
" ચલાવીશ ને આખું જગત હું મારે સ્વાધીન કરી લઈશ; મેરુના જેવા
" અચલ રાજાઓ હશે તોપણ હું તેઓને ખંડિયા કરી દઈશ. અરે!
" કિરપાળ, મારું કહ્યું સાંભળ, ખજાનો લઈને મારી સાથે ચાલ — વિસ-
" લ સરોવરે આપણા તંબુ ઠોકાવો. દશે દિશાયે તેણે તેડાં મોકલ્યાં કે
" બધાએ આવીને મને અજમેર મળવું. મહાનશ્રી પરિહાર આવીને
" તેના નિશાનને માન્યો, મંદોવરના ધણિયે આવીને તેનો ચરણ સ્પર્શ
" કર્યો, બધા ગહિલોટ મેળાને માથે થઈ આવ્યા. રામગોર, તુંવર,
" પાવાનો ધણી, મેવાડનો રાજા મહેશ, દુનાપુરનો મોહિલ* પોતાના
" સાથ સહિત આવ્યા, બલોચ પણ પોતાનું પાયદલ લઈને આવ્યો,
" સિંધનો રાજા નાશીને સિંધ જતો રહ્યો, ભટનેરના રાજાએ નજરાણો
" મોકલ્યો, મુલતાન સુધીના રાજાઓ તેને આવી માન્યા. જેસલમેર
" આજ્ઞા પોહોંચી, બધા મ્હોટા ભૂમિયા તાબેજ હતા; યાદવ, વાઘેલા,
" મોરી, મહાન ગુજર, સર્વેએ તેના તેડાનું પણ રાખ્યું. અંતરવેદમાં
" થી કુરંભ આવ્યો. બધા મેર તાબે થઈ તેનો ચરણ સ્પર્શ કર્યો. જે-
" તસિંગ આજ્ઞા માથે ચડાવી નીકળ્યો; ને સાથે તચ્ચિપુરના રાજાને લેતો
" આવ્યો. ઘણા પરમાર ઘોડે ચડ્યા; દોર તેની પાછળ ચાલવા આ-
" વ્યા; ચંડેલ, દાહીમ એઓએ તેની પૂજા કરી, તરવાર ઘૂમાવીને સર્વે
" ભૂમિયાને સ્વાધીન કરી લીધા. કોઈ સોલંકી માન આપવા આવ્યા
" નહિ, તેઓ કઠણાશથી તરવાર પકડી આધા રહ્યા. આવું જોઈને
" જેતસી ગોલવાલ બોલ્યો: 'અજમેરમાં આપણાં ઘર અને નગરને
" સાચવવા થોડી ફોજ મૂકી, આપણે ચાલો, ચાલુક્ય બચી જવાનો
" નથી.' કુચ ઉપર કુચ કરતા યોદ્ધાઓ ચાલ્યા. પર્વતને રસ્તે, રાજા,
" પોતાનો પેહેલો ઘા સોલંકી ઉપર કરવાને ચાલ્યો. ઘણા કિલ્લા તેણે

* મોહિલ છે તે મનિક જાતથી ઉત્પન્ન થયેલી ચોહાણની એક શાખા છે — ટાડ રાજસ્થાન, ભાગ. ૨, ૪૪૫. એ પ્રમાણેજ બીજા ભાગના પૃ૦૪૪૮ માં છે.

" જમીનદોસ્ત કરી નાંખ્યા. તણે ભાલોડ લીધું ને તેનો કિલ્લો તોડી નાં-
" ખ્યો; પાહાડો ઉપર અને જંગલોમાં શત્રુઓ નાશી ગયા. આબુ
" ઉપર ચડી તેણે અચળેશ્વર જોયો; વાઘરને તેણે તાબે કરી લીધા;
" સોરઠ જે ગિરનારની ભૂમિ, ત્યાંથી એને માન મળ્યુ અને ખંડણી
" મળી — લડાઈ મળી નહિ.

" ગુજરાત જે શિત્તેર નગરની ભૂમિ હતી તેમાં ચાલુક્યરાવ બાલુક
" યોદ્ધો હતો. સમાચાર સાંભળીને બાલુક ઘોડે ચડી આવ્યો, શિવ
" અને દુર્ગાની તેણે પૂજા કરી. પોતાને ખભે તેણે ભાલો મૂક્યો. તેની
" સાથે ત્રીસ હજાર ઘોડેસ્વાર હતા, શિત્તેર મદઝરતા હાથી હતા; એ
" ગાઉને છેટે તેણે છાવણી નાંખી. ચોહાણે ધુંધાટ સાંભળ્યો—ચાલુક્ય
" રાવનો ધપવાનો ધુંધાટ રાજા વિસલે સાંભળ્યો. રણઘોડો મંગાવીને
" તે અસ્વાર થયો. રાજડંકો કરાવ્યો. સેનાને ક્રમમાં ગોઠવી દઈ તે આ-
" ગળ ચાલ્યો. વર્ષાઋતુમાં જેમ તમરાં અવાજ કરેછે તેવું દેખા-
" વા લાગ્યું; ઢાલો ચકચકવા લાગી, ભાલા ઝળકારા દેવા લાગ્યા;
" યુદ્ધાઓને મન આનંદ હતો, કાયરને મન દુઃખ હતું. ચાલુક્યની
" ભૂમિનો નાશ કરીને, દરિયાની ભરતીની પેઠે સેના આગળ ધશી
" રસ્તે જતાં નગર, શેહેર અને ગામડાં જે આવ્યું તે લુંટતા ગયા.

"ચાલુક્યે સમાચાર સાંભળ્યા એટલે ધુંધવાઈને જેમ ભડકો થાયછે
" તેમ ધુંધવાઈને તે સાવચેત થયો, બાલુકરાય, ચાલુક્ય યોદ્ધો, પાણી
" મંગાવી ન્હાયો; વિષ્ણુનું ચરણામૃત લીધું. ગળામાં હાર પેહેર્યા અને
" બોલ્યો જે આજે હું જય પામવા કે મરવા જાઉછું. જો હું નાસું
" તો મારા કુળની લાજ જાય. આખી ભૂમિમાં કોઈ યોદ્ધો નથીજ, કે
" હથિયારથી હરકત થયા વિના વિસલ ચાલ્યો જાયછે ?

" શ્રીકંઠ બારોટને શત્રુની પાસે મોકલ્યો, તે વિસલદેવ ચોહાણને
" જઈ મળ્યો; હાથ ઉંચા કરી તેણે આશીર્વાદ દીધો; બાલુકરાયની હા-
" લચાલવિષે તેણે તેને કહ્યું. 'તમારે જે કરવાનું છે તે રાજા સાથે

" કરવાનું છે, રૈયતની સાથે તમારે શું કામ છે ? તમે તેમને બહુ હાની
" કરી છે. કોઈ હિંદુ રાજા એવું કરે નહિ. રૈયતને દુઃખ દેતો બંધ થા ને
" ઘેર પાછો જા. અજમેર જઈ પોહોંચ, ને ત્યાં રાજ્ય કર. બાલુક રાજા-
" એ કહ્યું છે કે, 'હું ક્ષત્રિય જાતનો છું, લડાઈ ચલાવવાનો મારો ધર્મ છે,
" નાસવું એ મને દુઃખ દાયક છે પણ મોતનો દિવસ તો મારો ઓચ્છવનો
" દાહાડો છે. મારી આસપાસ સરદારો છે તે કુલીન જાતના છે. અમે
" તમારાથી પાછા હઠવાના નથી; જો તને એમ પરવડે નહિ તો પાછો જા
" ને લડાઈ કરવી છોડી દે. રણક્ષેત્રમાં સામો થઈશ નહિ,' ચોહાણને
" આવો નિરોપ પોહોંચ્યો એટલે તેણે રાજડંકો કરાવ્યો. ઘોડા અને
" હાથિયો ઉપર સામાન સજાવ્યો. યોદ્ધાઓએ હથિયાર ધારણ કર્યાં.
" બન્ને સેના પાસે પાસે આવી ગઈ. તે દરિયાના મોજાની પેઠે શિખર ન-
" માવતી દેખાવા લાગી. ચોહાણે ચક્રાવો રચાવ્યો. અને બોલ્યો,
" 'હવે આપણે જોઈયે છિયે કે બાલુકરાય, અભિમન્યુની* પેઠે તે કેવો
" ભાંગે છે. જેવો લેખ લખ્યો હશે તેવું નિપજશે.'

" બંન્ને સેના મળી; યોદ્ધાઓ પોતાના મિત્રોને કેહેવા લાગ્યા, ભા-
" ઈયો, ભાઈયો, મારો, મારો! તેઓ લડ્યા ને એક બીજાને કતલ કર્યા.
" ચાલુક્યની સેના પાછી હઠી; બાલુકરાય તેઓની ઓથે આવી પોહોં-
" ચ્યો, ગાઢ વ્યૂહ તેણે હલાવ્યો. પરિહાર અને ગહિલોટે પૂઠ બતાવી.
" પરિહાર તુંવરના ઠેકાણા ભણી દોડ્યો; ગાઢ વ્યૂહ તૂટયો અને એક-
" ઠો લોચો વળી ગયો. આ વેળાએ ખંધાર અને બલોચ શૌર્ય રાખી
" કંઇ ગણકાર્યા વિના બાલુક સામા થયા. યોદ્ધાઓના ડગલા, જેમ
" તેઓ હોળી રમ્યા હોય તેમ લાલ રંગાયા; તેઓ લોહીલોવાણ
" થઈ ગયા. વસંતઋતુમાં જેમ પલાસનું ઝાડ લાલ ફૂલથી છવાઈ જા-
" યછે તેમ હાથિયો લોહી વેહેતા ચળકતા દેખાયા. બાલુક અને વિ-

---

* ચક્રવ્યૂહ મહાભારતમાં કૌરવની સેનાએ કરયું હતું. અર્જુનનો પુત્ર અ-
ભિમન્યુ છ કોઠા પાર પડી ગયો હતો ને સાતમાના નાકા આગળ મરાયો હતો.

" મલ એક બીજાને દેખાવા લાગ્યા. તે જાણે સૂર્યના સામા થયાથી
" ચંદ્ર ઝાંખો દેખાયછે તેમ દેખાવા લાગ્યું. ચાલુક્ય ઘોડે ચડેલો હ-
" તો, ચોહાણ હાથી ઉપર બેઠો હતો; બન્ને રાજાઓ ભયંકર લડાઈ લ-
" ડ્યા, બાલુકે જઈને જ્યારે પોતાના ઘોડાને હાથીના દંતુસે બઝાડ્યો
" ત્યારે એક બીજાનાં હથિયાર ભેગાં અથડાયાં. રાત્ર પડી એટલે યો-
" દ્ધાઓ છૂટા પડ્યા; તેઓ પોત પોતાની છાવણીમાં ગયા અને ઘાયળ
" થયેલાની ચાકરી કરવા લાગ્યા.

" બીજે દાહાડે સવારમાં ચાલુક્યના મંત્રિયો ભેગા થઈને આવ્યા.
" અને તેમનો રાજા જાણે નહિ એમ ચોહાણને નિરોપ મોકલ્યો. પાવા-
" નો ધણી આ સાંભળીને રાજા પાસે ગયો. તેણે કિરપાળને બો-
" લાવ્યો. ચાલુક્યના મંત્રિયો તેઓને મળવાને ગયા; તેઓ બોલ્યા, જે
" જે માગો તે તે અમે લાવીને તમારે પગે મૂકિયે. રાજાએ પ્રત્યુત્તર
" આપ્યો; 'સાંભળો, અહિ હું એંધાણી રાખી જાઊછું. એક માસ પછી
" હું અહિ એક નગર બાંધીશ— આ માન્ય કરો ને ભેટ લઇ આ-
" વજો આ પ્રમાણે કોલકરાર થયા. ચોહાણ રણક્ષેત્રજીત્યો—ચાલુ-
" ક્ય ઘાયલ થયો હતો. વિસલનગર સ્થાપીને વિસલ પાછો ઘેરગયો."*

વિસલ અજમેર પોહોંચ્યા પછી, તેણે થોડાવાર છોડી દીધેલી ચાલ પાછી ચલાવી એક વૈરાગણ સ્ત્રીનું પતિવ્રતાપણું ભંગ કરાવ્યું. તે દુર્ગુણની શિક્ષા તેને કેવી થઈ અને મનુષ્યનો અવતાર છોડી મનુષ્યનું ભક્ષણ કરનાર અસુર અથવા દાનવ કેવો થયો તે વિષે ચંદબારોટ વર્ણન કરેછે. તોપણ લોકમાં સામાન્ય વાત એવી ચાલી હતી કે સાપના કરડવાથી તે મરણ પામ્યો ને પરમાર રાણી પોતાના પતિની પછવાડે સતી થઇ.

* કર્નલ ટાડના વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા નામના ગ્રંથને પૃષ્ઠ ૧૮૨ મેં લખ્યું છે કે, કરાર થયો તેમાં એક કલમ એવી હતી કે, ચાલુક્યે પોતાની કન્યા વિસલદેવને પરણાવવી. વળી હમિર રાજાના પરાક્રમના એક હમિર રાસનું પ્રમાણ આપી લખ્યું છે કે, ભીમના પુત્ર કરણને વિસલદેવ કેદ કરી લઈ ગયો હતો.

વિસલની પછવાડે સારંગદેવ ગાદિયે બેઠો. તેણે પેહેલું કામ તો એજ કર્યું કે પોતાની સ્ત્રી જે ગર્ભવંતી હતી તેના રક્ષણ સારૂ રણથંભોરના દુર્ગમ કિલ્લામાં પોહોંચતી કરી, એ કિલ્લો તેના કુટુંબનું સ્થાન હતું. અજમેરમાં એક દાનવ ભરાઈ પેઠો હતો તેનો નાશ કરવા ઉપર તેણે પછીથી લક્ષ દોડાવ્યું. આ દાનવે પોતાના ઉન્મત્તપણાથી અને અકરાંતપણાથી અજમેરને ઉજ્જડ કર્યું હતું; પણ તે આ કામમાં જય પામ્યો નહિ એટલુંજ નહિ પણ તે રાક્ષસનું બળીદાન થઈ પડ્યો.

સારંગદેવ અને ગૌરીનો પુત્ર આનો હતો તે એની ધારણામાં વિશેષે કરીને પાર પડ્યો. તેણે પોતાના બાપના કરતાં ઉલટોજ રસ્તો પકડ્યો, અને હથિયાર પકડી દાનવની સામે થવાને બદલે તે તેને શરણ થયો, અને પોતાનું રક્ષણ કરવાની તેને પ્રાર્થના કરી. આવી તેની સભ્યતા જોઈને દૈત્ય તેના ઉપર ખુશી થયો અને આનાના વંશના બાપ પછી છોકરો એ પ્રમાણે અજમેરનું રાજ્ય કરશે એવું વરદાન આપીને તે આકાશ માર્ગે નિગમબોધ જે જમના નદી ઉપર છે ત્યાં ગયો અને અનંગપાળ તુંવારે દિલ્હી સ્થાપી ત્યાં સુધી ૩૮૦ વર્ષ લગણ પાપનું પાયશ્ચિત્ત કરવાને રહ્યો. તેના શરીરના ભાગમાંથી, ચંદબારોટ કેહેછે કે, પૃથુરાજના સામંતો પ્રકટ થયા અને કવિ પોતાને વિષે કેહેછે કે હું તેની જીભથી ઉત્પન્ન થયો છું. આના પછી તેનો પુત્ર જેસિંહદેવ ગાદિયે બેઠો તેના પછી તેનો પુત્ર આનંદદેવ ગાદીપતિ થયો તે પૃથુરાજનો પિતા અને બીજા ભીમદેવનો સામાવાળિયો જે સોમેશ્વર થયો તેનો બાપ થાય.

પેહેલો ભીમદેવ ઉદયામતી વેહેરે પરણ્યો હતો એને પેટ કરણ નામે પુત્ર પ્રસવ્યો હતો. આ રાણિયે અણહિલવાડમાં એક વાવ કરાવીછે તે એકલીજ માત્ર ખંડેર અવસ્થામાં હાલ રહેલીછે, બાકી વનરાજના વંશનાં સ્મરણાર્થ થયેલાં બધાં બાંધકામનો નાશ થયો છે. આ વાવને રાણીની વાવ કરીને કેહેછે. ભીમદેવને વળી બીજા બે

છોકરા હતા, તેમાં એકનું નામ મૂળરાજ અને બીજાનું નામ ક્ષેમરાજ હતું, આગળ વાંચતાં જણાશે કે, આ બન્ને છોકરા કરણના પેહેલાં જન્મ્યા હતા. મૂળરાજની માનું નામ હાથ લાગ્યું નથી; ક્ષેમરાજની માનું નામ બકુલાદેવી હતું, તે એો વશા તો રાખ્ય હતી અને નીચ્યા કુળની હતી. પ્રબંધચિંતામણિનો કર્ત્તા કેહેછે કે, તે ગણિકા હતી, અને ભીમદેવે એક ગુલામ તરીકે વેચાતી લીધી હતી. ક્ષેમરાજનું નામ કેટલીક વાર હરિપાળદેવ લખવામાં આવ્યું છે, તે તેની વાનપ્રસ્ત અવસ્થામાં વિષ્ણુની પૂજા કરવા ઉપરથી કદાપિ પડ્યું હશે.

એજ આચાર્ય, મૂળરાજની નીચે પ્રમાણે વાત કેહેછે, તે આશ્ચર્યકારક છે, પણ તેના ઉપરથી પેહેલા ભીમદેવના વારામાં ઉપજ વિષેની વ્યવસ્થા કેવી હતી તે જાણવાને બની આવેછે; અને વળી ગુજરાતના ખેડુત, હાલ ઉપજ માગતી વેળાએ હઠીલાપણું બતાવેછે, તેમ ના કરતાં તે વેળાના વધારે સારા અને કુમળી નજરની પ્રજા કરનારા જણાયછે. "એક વેળાએ, એક વર્ષ ગુજરાતમાં વર્ષાદ પડ્યો નહિ ત્યારે ડંડાઈ "અને વિશોપક ગામના કુટુંબિકો રાજાને ઉપજનો ભાગ આપવાને શક્તિમાન નહતા. એક મંત્રીને (હાલમાં મેહેતો અથવા તલાટી કેહેવાયછે) તપાસ કરવાને મોકલવામાં આવ્યો, તે જે લોકોની પાસે "કંઈ માલ મિલકત માલમ પડી તેમને રાજધાનીમાં લાવ્યો, અને ભીમના આગળ રજુ કર્યા. એક દિવસે સવારમાં મૂળરાજ કુંવર સત્યવક્તા અને વચનપાળક ગણાતો હતો તે તે જગ્યાની પાસે ફરતો "હતો; તેની સાથે રાજાનો સોંપેલો એક દાસ હતો. તેણે આ સર્વ મા "ણસોને ડરીને માહોમાહે વાત કરતાં જોયા, તેની પૂછપરછ કરતાં, "પોતાના ચાકરની હસ્તક સર્વ વાત જાણવામાં આવી, તે સાંભળીને તે- "ની આંખમાં આંસું આવ્યાં. તરતજ પછી રાજાને પોતાની ઘોડાઉપર "બેસવાની કળા ઉપરથી પ્રસન્ન કરીને, તેણે કંઈ માગવાનું કહ્યું તેના

" બદલામાં, રાજાની પાસે માગી લીધું કે પેલા કુટુંબિકોનાં નાણાં પાછાં
" આપો. રાજાની આંખમાં હર્ષનાં આંસુ આવ્યાં, અને તેના કહે-
" વા પ્રમાણે કર્યું, તથા તેને હઠ કરીને કહ્યું કે તું પોતાને વાસ્તે બીજું
" કંઈ માગી લે.

" પેલા લોકોને કેદમાંથી છોડી મૂક્યા એટલે તેઓ મૂળરાજને સર-
" ણ સ્પર્શ કરવાને આવ્યા. કેટલાક તો જાથુ તેની ચાકરી કરવાને
" રહ્યા. બાકીનાએ તેની કીર્ત્તિ ચોમેર પ્રસારી.

" પછી તરતજ મૂળરાજ પોતાના દયાળુ સ્વભાવને લીધે મરણ પા-
" મ્યા પછી સ્વર્ગમાં ગયો. રાજા અને તેનો દરબાર, તેમજ જે લોકોનો
" તેણે વચ્ચે પડીને છૂટકારો કર્યો હતો, તે સર્વે તેના મરણથી દુઃખના
" દરિયામાં પડ્યા; રેહેતાં રેહેતાં વિદ્વાન લોકોએ જે જ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો
" તે ઉપરથી, હાથીના સરખી દિલગીરીનો દંતુસર દબાવી દીધો. બી-
" જે વર્ષે પુષ્કળ વર્ષાદ પડવાથી ખેડુતો ખુશી થયા, ને બધી જાતનું
" અનાજ સારી પેઠે પાક્યું; એટલે ગયા વર્ષનો અને ચાલતા વર્ષનો
" ભાગ રાજાને આપવાને આવ્યા. ચઢેલું લેવાને ભીમદેવે ના કહી,
" પણ ખેડુતોની પ્રાર્થના કરવા ઉપરથી, બંને પક્ષકાર રાજી રેહે એવો ઠ-
" રાવ કરવાને ખેડુતોના સંબંધમાં પંચ ઠરાવાની છેવટે તેણે હા કહી, પં-
" ચે ઠરાવ કર્યો કે બંને વર્ષની ઉપજનો ભાગ રાજાને હસ્તગત કરવો ને
" મૂળરાજ કુંવરના સુખને અર્થે ત્રીપુરૂષપ્રાસાદનામનું દેવાલય બંધા-
" વવાના કામમાં તે વાપરવો. "

દ્વાશ્રયનો કર્ત્તા લખી ગયો છે કે, ભીમદેવે પોતાના રાજ્યની સમાપ્તિની વેળાએ, મૂળરાજ જે સોલંકી વંશનો પ્રથમ રાજા થયો તેની અને તેના બીજા પૂર્વજોની રીત પ્રમાણે, પોતાના પાટવી પુત્ર ક્ષેમરાજને રાજ્ય સોંપીને સ્વર્ગ મેળવવાસારૂ તપશ્ચર્યા કરવાનો અભીપ્રાય જણાવ્યો. પણ ક્ષેમરાજ, આપવા ધારેલી સત્તાની ના કહીને બોલ્યો " હું તમારાથી જુદો પડવાનો નથી, પણ હું તમારા એકાન્ત વાસમાં તમારી સાથે આવીશ "

કેટલીક રગઝક થયા પછી ભીમદેવ અને ક્ષેમરાજે મળીને કરણને ગાદી ઉપર બેસારયો, ને બંને ત્યાગી થયા, પછી તરતજ ભીમદેવ સ્વર્ગવાસી થયો

ક્ષેમરાજને પોતાના પિતાનો વિયોગ થયો તેથી દુઃખ પામીને સરસ્વતીને કિનારે મુન્ડિકેશ્વર નામે પવિત્ર સ્થાનછે ત્યાં જઈને રહ્યો, આ સ્થાન દધિસ્થળ અથવા દેથલી નામે ગામ છે તેથી બહુ આઘે નથી, માટે આ ગામ ક્ષેમરાજના કુંવર દેવપ્રસાદને કરણરાજાએ આપ્યું હતું, કે જેથી કરીને તેને પોતાના પિતાની વાનપ્રસ્ત અવસ્થામાં સેવા કરવાને બની આવે.

પ્રકરણ ૭.

રાજા કરણ સોલંકી—મીનલદેવીનો રાજકાર્યભાર—સિદ્ધરાજ.

રાજા કરણ રાજ્ય કરતો હતો તેવામાં, (ઈ૦સ૦ ૧૦૭૨ થી ૧૦૯૪) પરભાસ્યા લોકોના ભણીથી ગુજરાતમાં લડાઈયો ચાલી નહતી, કેહેછે કે એની પેહેલાં થઈ ગયેલા રાજાઓએ પોતાના ખંડિયા રાજાઓ ઉપર ચડાઈયો કરવા માંડેલી તે આ રાજાએ ચાલતી રાખી, પણ આસપાસના સત્તાવાન રાજાઓ સાથે તેણે લડાઈ કરી હોય એવું લખેલું નથી, તથાપિ કરણને આવો પ્રસંગ માળ્યો તેથી મેવાસનો ઉજાડ અને પેસાય નહિ એવો દેશ તાબે કરી લઈને પોતાના રાજ્યનું બળ દ્દઢ કર્યું.

સામાન્ય રીતે એવું માનવામાં છે કે ઘણા પ્રાચિન કાળથી ગુજરાતમાં જંગલી લોકો વસતા હતા, તેમના વંશજ હજી જોવામાં આવેછે, તેઓનો બધો દેખાવ એક બીજાને મળતો આવેછે, પણ તેઓનો ધર્મ અથવા રાજ્યનો પ્રકાર કેવો હતો તે વિષે કથારૂપ વૃત્તાંત પણ થોડુંજ મળેલું છે. બિશપ હેબરના અભિપ્રાય પ્રમાણે તેઓ પશ્ચિમ અને મધ્ય હિંદુસ્થાનના મૂળ રેહેવાશી હતા એમાં કશો વાંધો નથી અને બ્રાહ્મણનો ધર્મ પાળનારા લોકો, પછીથી તે ગમે ત્યાંથી આવ્યા, પણ તેમના હલ્લાથી તેઓ પોતાના કિલ્લાઓમાં ભરાઈ પેઠા, અને તેમનું દુઃખદાયક અને નિરૂપાય જીવતર થઈ ગયું; " આ વાત રજપૂત લોકો તેમની મેળે ખ-
" રી રીતે માન્ય કરેછે અને તેમના કથા રૂપી ઈતિહાસમાં પણ કબુલ
" કરેછે કે તેમનાં ઘણાં ખરાં મુખ્ય મુખ્ય નગર અને કિલ્લા ફલાણા ફ-
" લાણા ભીલ સરસુબાએ વસાવ્યા હતા અને તેમની પાસેથી સૂર્ય

"વંશિયોએ જીતી લીધા હતા." ભાટ લોકો કેહેછે કે, ઊતાનપાટ જે કોઈ ઋષિના શાપથી મરણ પામ્યો હતો તેના વંશમાં વેણુ થયો તેના શરીરમાંથી ભીલ અથવા કૈયો ઉત્પન્ન થયો હતો તેનાથી તેઓની એક શાખા ચાલી. કૈયો આબુની આજુ બાજુના વગડાઓમાં રાજ્ય ચલાવતો હતો, તેણે એક છોકરો મૂક્યો હતો તેનું નામ અજાનબાહુ હતું તે ઘણો બળવાન હતો અને તે પણ એના બાપવાળા પ્રાંત ઊપરજ રાજ્ય ચલાવતો હતો. તેનાથી ગોહો થયો તે તારક અથવા ખારવાનો ધંધો કરતો હતો, અને જ્યારે રામે પ્રથમ અયોધ્યા છોડ્યું ત્યારે એને ઘેર વાસો કર્યો હતો. ગોહાથી બધા ભીલ લોકોની ઊત્પત્તિ થઈ, ત્યાર પછી તેઓની દશ શાખાઓ થઈ.

મહાભારતમાં લખ્યું છે કે કૈયાની જાત ગુજરાતમાં વશી હતી. મત્સ્યનગર અથવા વૈરાટપુર જેની જગ્યાએ હાલમાં ધોળકા કસબો છે એવું માનવામાં છે, ત્યાંના વૈરાટ રાજા પાસે જ્યારે પાંડવો જઈને રહ્યા ત્યારે શુદીશના નામે કૈયા જાતની રાણી તેમના જોવામાં આવી હતી, અને તેના ભાઈ કૈયા કીચક દ્રૌપતિ ઊપર બળાત્કાર કર્યો એટલા માટે ભીમસેને તેનો પ્રાણ લીધો હતો. આ કૈયા વિષે એવું લખ્યું છે કે, તે પોતાની જાતના લોકો સાથે રહી, સર્વે લડાઈમાં જીતમેળવીને, અને રાજા દુર્યોધન અથવા તેના મિત્ર સુશર્માના તાબાના ત્રિગર્ત દેશનો નાશ કરીને તરતજ પાછો આવ્યો હતો.

માન્ધાતા રાજાના બાપ યૌવનાશ્વથી કોળી લોકોની ઉત્પત્તિ થઈ એવું ઊપરના સરખું નહિ માનવાજોગ કથન કેહેવાયછે. તેઓનો પૂર્વજ કોળી હતો તેને એક ઋષિએ વગડામાં ઉછેર્યો હતો તે હમેશાં જંગલમાં રખડી ખાતો. ભાટલોકો કેહેછે કે તેના વંશજ જો કે વસ્તીમાં થોડાજ ઉપયોગના હતા તોપણ જંગલમાં સિંહના જેવા હતા, આ કોળી લોકો સિંધુનદીની પડોશમાં દરિયા કિનારે ઘણાકાળ સુધી રહ્યા, પણ હિંગલાજમાતા તેઓને નળ પાસેના દેશમાં લાવી અને તેઓ પોતાની સાથે બિરડનામે બીજ

લાવ્યા તે એવું હતું કે દુકાળની વેળામાં પણ અફળ જાય નહિ, આ-વેળાએ આ લોકો મેર તેમજ કોળી કેહેવાતા હતા અને સોનંગમેર તે-ઓનો ઉપરી હતો. તેને બાર છોકરા હતા તેમાંથી દરેક એકેકા કુળ-ના ઉપરી કેહેવાયા. મ્હોટો છોકરો નરવાન કરીને હતો તે નલબાવલીમાં જઈને વસ્યો. ત્યાં હિંગળાજ દેવિયે પોતાને માટે બંધાવેલા દેવલમાં નિ-વાસ કર્યો હતો. આ ડેરૂં હવણાં નથી પણ નલમાંના એક બેટ ઉપર તેની જગ્યા બતાવવામાં આવેછે, ત્યાંનો એક આરો હવણાં હિંગળાજનો આરો* કરીને કેહેવાયછે. બીજો છોકરો ધનમેર અથવા ધાંડ હતો તેણે ધંધુકા વસાવ્યું, તે ઘણા વર્ષ સુધી તેના વંશજોના કબજામાં રહ્યું, અને તે એટલો બધો બળવાન થયો કે પોતે રાજાનું પદ ધારણ કરી લીધું. "તેની પાસે પંદર હજાર પાળા હતા, અરાડ હજાર અસ્વાર હતા, "અને તેના કિલ્લા આગળ આઠ હાથી માથાં ઝોકાવતા હતા." બીજા ભાઈઓને દરેકને એકેકું ગામ હતું. ભાટ કેહેછે કે, આ સમયે ગુજરા-તમાં ભારે વસ્તી નહતી, પણ મ્હોટો વગડો હતો તેથી ભીલ અને કોળિ-યોથી નિર્ભયપણે રહી શકાતું હતું. તેઓ હાલની પેઠે તે વેળાએ પણ લું-ટ કરવાનો વંશપરંપરાનો ધંધોજ લઈ બેઠા હતા, અને પોતે પોતાની મેળે "રાત્રના દૂત" ગણેછે તેવાજ હતા. આ જંગલી જાતના લોકો-ને દાબમાં રાખવા સારૂં, ગુજરાતના રાજા કરણ સોલંકિયે પોતાનું ધ્યાન પોહોંચાડવાની આગેવાની કરી હતી. તેમજ એના આજ સુધી થ-યેલા ક્રમાનુયાયિઓને એ સંબંધી થોડી ઘણી કાળજી રાખવી પડી છે.

લુંટારૂ જાતને વારે વારે જવાનાં ઠેકાણોમાંનાં મુખ્યમુખ્ય ઠેકાણ, કચ્છના ન્હાના રણની પૂર્વ ભણીથી તે સાભરમતી સુધીના દેશમાં હતાં. આશોભીલ જે ભીલોનો આગેવાન હતો તે આશાપલીમાં રેહેતો હતો હવણાં તે આશાવળ કેહેવાયછે અને અમદાવાદ શેહેરની પાસે છે. એ ભીલ ઉપર કરણ રાજાએ ચડાઈ કરી હતી એવું કેહેવાછે. તે સમયે

* બામ્બે બ્રાન્ચ આવ ધી રોયલ એશિયાટિક સોસાઇટીનું પુસ્તક. ૫ મું પૃ. ૧૧૭.

અગણિત કામઠીવાળા તેની સાથે હતા. પણ તે ભીલ હાર્યો અને કરણને હાથે મરાયો. કરણને અહિં સારા શકુન થયા એટલામાટે કોચરવ દેવીનું તેણે એ ઠેકાણે ડેરૂં બંધાવ્યું. આ નામ અમદાવાદનીપાસે, નદીને કાંઠે એક જગ્યા છે તેથી હજી સુધી રહેલું છે. મેરૂતુંગ (પ્રબંધ ચિંતામણિનો કર્ત્તા) કેહેછે કે આ ઠેકાણે રાજાએ જયંતીદેવીનું એક ડેરૂં બંધાવ્યું હતું, અને પોતાના ઈષ્ટદેવ કરણેશ્વર તથા કરણમેરૂ પ્રાસાદનાં બે દેવળ સ્થાપ્યાં હતાં, તેમજ કરણસાગર નામનું એક સરોવર બંધાવ્યું હતું અને વળી કરણાવતી નામે એક નગરવસાવીને તેણે તે પોતાનું રેહેવાનું ઠેકાણું કર્યું હતું. કરણાવતીની* જગ્યા તો નિશ્ચય થાય એવી રીતે ઠરાવી શકાતી નથી. પરંતુ કરણસાગર નામના મહાન સરોવરનું અસ્પષ્ટ રેઠાણ નક્કી કરવાને કશો શક રહ્યો નથી. અણહિલપુરપાટણની દક્ષિણમાં થોડે મૈલને છેટે, મોધેરા શેહેરનીપાસે એક ગામડું છે તે હજી સુધી કરણસાગર કેહેવાયછે, તેની સીમમાં મહાન સરોવરની ભાંગી ગયેલી નિશાનિયો છે અને આસપાસના ગામડાના લોકો તેને દસ મૈલનું તલાવ કરીને કેહેછે. વળી તે સિદ્ધરાજના બાપ, ભલા માણસ

---

* કરણની પછવાડે મુસલમાન ક્રમાનુયાયી શાહઅહંમદ થયો તેનું શેહેર જ્યાં છે તેની જગ્યા ઉપર કરણનું નગર હશે એવો સંભવ છે. કોચરવ અને આશાવળી નાં નામથી આ જગ્યાનું ભાન થાય છે. અને જે ઠેકાણે હવણાં અમદાવાદ છે તે ઠેકાણે જુનું હિંદુ નગર હશે એમાં શક નહિ. મુસલમાની કથામાં શાહઅહંમદની સાથે આશાભીલ અને આશાવળીનાં નામ મેળવ્યાં છે તે કદાચિત રાજા કરણની જુની વાતને લાગુ પાડીને મેળવી દીધાં હશે. હવણાંના હિંદુઓમાં અને જૈન પુસ્તક અને લેખોમાં અમદાવાદને શ્રીનગર કરીને લખવામાં આવેછે. જેમકે, અમદાવાદની પાસે " દાદા હરિની વાવ કેહેવાય છે તે, ઈ. સ. ૧૫૦૦ માં બેગડાના ઘરમાંની એક સ્ત્રી નામે બાઈ હરિએ બંધાવી છે તેના ઉપરના લેખમાં લખ્યું છે કે, "શ્રીનગરની ઈશાણ કોણમાંના હરિપુરમાં એ વાવ છે." શ્રીનગરનું નામ વળી સિદ્ધરાજના રાજ્યના વર્ણનમાં આવેલું આપણા જોવામાં આવેછે. એ ખરી વાત છે કે શ્રીનગર એ માત્ર ઉપમાનું નામ છે એનો અર્થ એટલોજ થાયછે કે, પ્રતાપવાન નગર અથવા શેહેર.

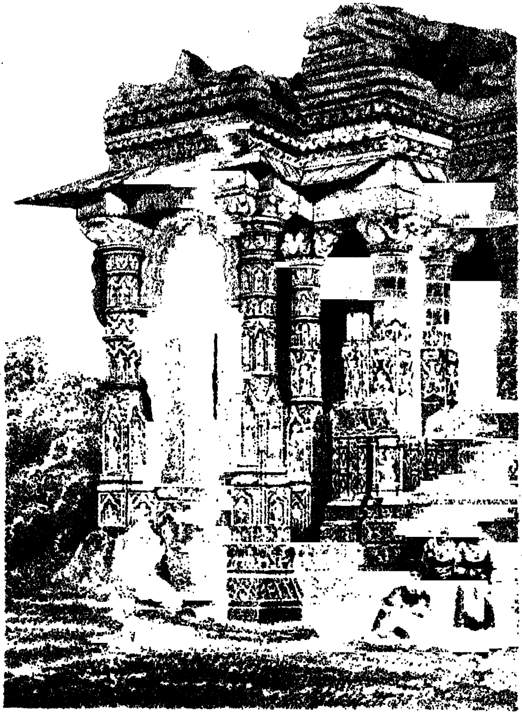
કણનું તે છે એવી હજી સુધી ત્યાંના લોકોમાં દંત કથા ચાલેછે.

રાજા સરખાને ઘટિત એવી એ યોજના હતી, અને, કદાપિ બાંધણી-ના ભાગનું હવણાં થોડુંજ કંઈ રહેલું છે તોપણ તે યોજના કેવા પ્રકારની હતી તેનો સાફ રીતે પત્તો લાગી શકે એમ છે. એરાલુની પેલીપારના ડુંગરમાંથી રૂપેણ નદી વેહેતી આવેછે તેનો રણ ભણી ચાલતો પ્રવાહ, આ ઠેકાણે રોકી લીધો હતો તેથી તેનું સર્વ પાણી કરણ સાગરમાં એકઠું થતું હતું. યોજના કસ્યા પ્રમાણે કામ નહિ બની શક્યું હતું એમ નહતું; કેમકે સેંકડા પછી સેંકડાં વહી ગયાં, વનરાજના વંશની વિસ્મૃત્તિ થઈ ગઈ, મુસલમાને દેશ જીત્યો, તેના ઉપર રાજ્ય ચલાવ્યું, અને તેનો વારો આવ્યો ત્યારે તેની પણ સમાપ્તિ થઈ, ત્યાર પછી તીડ સરખા મરાઠાનું વાદળું પણ પશ્ચિમની તોપના જુસ્સા ભરેલા ઘઘડાટથી કારનુંય વિખરાઈ ગયું તોયપણ કરણ સોલંકિયે સાંકળી લીધેલી રુપેણ હજી સુધી અંતરાયવીજ રહી હતી; આખરે તેની બેડિયો તૂટી અને એક ક્ષણવારમાં કરણસાગર સંભાળ લીધાવિનાનો ઉજ્જડ થઈ પડ્યો.*

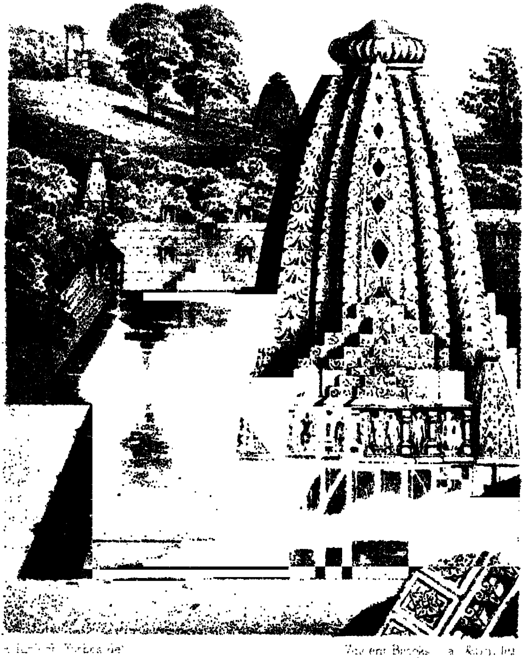
માધેરા શેહેર છે તે સપાટ મેદાનથી તરતું, ઈંટોની ઈમારતોના કાઠથી નીચી ડુંગરી અથવા ટેકરો થયેલો તેના ઉપર આવી રહ્યું છે. તેની પાસેના દેશનાં લક્ષણ અને રણથી આગળ ખેંચાઈ આવેલા ખારા પાણીના નળનું વિદ્યમાનપણું, એ ઉપરથી એવો સંભવ જણાયછે કે એકવાર જે સમુદ્ર એ ભાગ ઉપર વિસ્તરાયલો હતો તેના કિનારાની છેક પાસે, અસલની વેળાએ શેહેર હશે. જૈન વૃત્તાંતમાં એનું નામ, માધરપુર, અથવા માંવબંકપટ્ટણ લખેલું છે અને તે ઉપરથી ત્યાંના બ્રાહ્મણ માધ કરીને કેહેવાયછે. એ શેહેરની છેક પાસે હિંદુનું એક ઘણું સુંદર દેવળ છે. તે ઉપરથી (મેરૂતુંગે દેવળ બંધાયાવિષે લખ્યું છે તે

---

* આ બનાવ ઈ.સ. ૧૮૧૪ માં નિપજ્યો. એના પેહેલાં એક વર્ષ અગાઊ કાળ પડ્યો હતો, અને તે વર્ષમાં વર્ષાદ એટલો બધો વરસ્યો કે રૂપેણ તે વેળામાં મ્હોટા પ્રવાહથી વેહેવા લાગી અને ચારે કાંઠે પાણી ફાટી ગયું.



મોઢેરાના દેહેરાનો નમુનો.



Vincent Brooks ... Lith

મોઢેરાના દહેરાની સામેનો કુંડ.

પ્રમાણે કરણસાગર અને આશાવળની પાસે હોવાં જોઈયે.) અમને કલ્પના થાયછે કે, તે ગમે તો કરણેશ્વરનું કે પછી કરણમેરૂપ્રાસાદનું હોય. આ દેવળનું યથાર્થ વૃત્તાંત હવે પછી લખીશું, પણ આ ઠેકાણે અમારે લખવું જોઈયે કે કરણસાગરને શોભાવનાર દેવળોમાંથી બે ન્હાનાં હજી સુધી રહેલાં છે તે જેવી રીતથી અને જેવા આકારનાં બાંધેલાં છે તેને બરાબર મળતું આ દેવળ છે. અને, વળી તેની બાંધણીમાં સર્વ ઠેકાણે સફાઈ જોવામાં આવેછે તે ઉપરથી જણાયછે કે, જે વેળાએ પૂર્ણ સાધન હશે અને બાહારના શત્રુની ભીતિ નહિ હોય તેજ વેળાએ એ બાંધવામાં આવ્યું હશે.

રેવતાચળ અથવા ગિરનાર ઉપર નેમીનાથનું ભવ્ય દેવળ છે તે પણ રાજા કરણનું બંધાવેલું કેહેવાયછે અને તેના નામ ઉપરથી કરણ વિહાર કેહેવાયછે.

કરણરાજાને પોતાની પછવાડે ગાદી ઉપર બેસનાર છોકરો કેટલાક વર્ષ સુધી થયો નહતો, પરંતુ તેના રાજ્યની સમાપ્તિની વેળાએ એક અદ્ભુત બનાવથી તે એવા એક કુંવરનો પિતા થયો કે જે કુંવરના ભાગ્યમાં અણહિલપુરની કીર્ત્તિને ઊંચસ્થાને પોહોંચાડી દેવાનું લખ્યું હતું. એક દિવસે, રાજા ગાદી ઉપર જઈને બેઠો કે તરતજ, ચોપદારે આવીને તેને કહ્યું કે, એક છબી ચીતરનારો, ઘણા દેશોમાં પ્રવાસ કરતો કરતો આવી આપણે દરવાજે ઉભો છે, અને આપની હજુરમાં આવવાની આજ્ઞા માગેછે. રાજાએ આવવા દેવાની હા કહી, એટલે ચીતારાને દરબારમાં આણી રજુ કર્યો; તેણે આવતાં વાંતજ રાજાને નમન કર્યું અને નીચે બેશીને બોલ્યો, "ઓ ! રાજા, આપની કીર્ત્તિ દેશેદેશ જઈ "પોહોંચી છે, તેથી ઘણાલોકો આપના વિષેનાજ વિચાર કરેછે, "અને આપને જોવાને ઘણા આતુર થાયછે; મારા મનમાં પણ ઘણા "દિવસથી એવીજ ઈચ્છા હતી." એવું કહીને ચીતારાએ રાજાના

મુખ્ય આગળ છબિયોનો કાગળ મૂક્યો. તેમાં એક રાજાના મ્હો આગ-ળ લક્ષ્મી નાચતી ચીતરી હતી, અને તેની એક બાજુએ એક કુમારિ-કાનું ચિત્ર કાહાડ્યું હતું તે લક્ષ્મીના કરતાં ઘણુંજ સુંદર હતું. રાજાએ ચિત્ર જોતાંજ પેલી કુમારિકાના ચિત્રનાં અત્યંત વખાણ કર્યાં અને તે કેઈ જાતની છે તે વિષે પૂછપરછ કરી. ચીતારાએ ઉત્તર આપ્યો. "દ-
"ક્ષિણમાં ચંદ્રાપુર નામે એક નગર છે, તેનો રાજા જયકેશી* છે, તેની
"આ કુમારી છે, એનું નામ મીનલદેવી છે. તે તેની ભરજવાનીમાં છે.
"ઘણા રાજકુંવર એને વરવાને ઈચ્છેછે પણ કોઈનું કેહેવું તે માન્ય કરતી
"નથી. તેનાં સગાં વાહાલાંએ તેને કહ્યું કે, તારી યુવાવસ્થાના દિવસ
"વહી જાયછે માટે તું પરણવાની હા કેહે, આ ઉપરથી, પોતાને મહા ગુ-
"ણનો ભરેલો વર મળે એટલા માટે તે ગૌરીની પૂજા કરવા લાગી.
"બૌદ્ધ પંથના જતિઓ જે પોતાનું માથું અને દાઢી મુંડાવેછે તેઓ-
"એ પણ ઘણા રાજકુમારોની છબિયો ચીતરીને તેને બતાવી. પછી-
"થી કોઈ અતિ કુશળ ચીતારો ચંદ્રાપુર આવ્યો તેણે રાજકુંવરીને
"આપની છબી બતાવી, તે જોતાંવાંતજ મનમાં પ્રસન્ન થઈ ગઈ.
"અને પોતાની માતાને કહ્યું કે મેં તો કરણરાજાને વરવાને પસંદ કર્યાછે.
"ઉત્તરમાંથી ઉડતાં પક્ષી આવેછે તેને તમારી પાસેથી આવ્યાં હશે એમ
"જાણી તેઓને પૂછેછે. તમારી સાથે પરણવાની તેની ઈચ્છા ત્વરાથી
"પૂર્ણ થતીનથી તેથી તે ખાતી નથી ને પીતી નથી. તે મ્લાનિ પામી ગઈ છે.
"એટલા માટે તેણે મને છાનો માનો તમારી પાસે મોકલ્યો છે, અને જયકે-
"શી રાજાની પણ એમાં ખુશી છે." આ પ્રમાણે કહીને ચીતારાએ, સોનું, રત્ન અને બીજી જે કંઈ ભેટ જયકેશિયે આપી હતી તે મુખ્ય આગલ મૂકી. કરણ રાજાએ તે સ્વિકારી અને રાજકુમારીને પરણવાની તેના મનમાં ઘણી ઉત્કંઠા થઈ.

---

* બીજી જગ્યાએ જયકેશીને કર્ણાટનો રાજા શુભકેશી જે દવાગ્નિમાં બળી મવો તેનો પુત્ર કરીને લખ્યો છે.

તરતજ પછી કુમારીને કરણ રાજા સાથે પરણાવવા સારૂ અણહિલપુરપાટણ લાવ્યા, રાજાએ પણ માન્ય કરવા પ્રમાણે તેનો ઘણો સત્કાર કર્યો, અને તેને પટ્ટરાણી કરી સ્થાપી. તથાપિ મીનલદેવીનાં વખાણ સાંભલીને રાજા જે મોહિત થઈ ગયો હતો તેને હવે તે ઘણીજ કદરૂપી જણાવા લાગી. અને અગરજો તેણે વાગ્દાન માન્યકરીને પોતાનું વચન પાળ્યું તોપણ પરિપૂર્ણ લગ્ન ક્રિયા કરવાની તેણે ના કરી. અને પોતાની આંખોથી પણ તેને પૂરી નિહાલી નહિ. પોતાના પતિના આવા નિશ્ચયને લીધે મીનલદેવીને ઘણું દુઃખ થયું, તેથી પોતાની દાસિયો સહિત અગ્નિમાં બળી મરીને કરણ રાજાને માથે હત્યા ચોંટાડવાને તૈયાર થઈ. કરણની માતા ઉદયામતી પણ પોતાની વહૂનું દુઃખ જોઈ શકી નહિ એટલે તે કેહેવા લાગી કે હું પણ એની સાથે મારો પ્રાણત્યાગ કરૂંછું. તેની પ્રજા પણ તેના ઘાતકીપણાની મ્હોડેથી વાતો કરવા લાગી. અને કેહેવા લાગી કે ગાદીને શોભાવનાર થાય તેવો વારસ મળવાની જેવડે કરીને આશા અને તેથી વળી રાજ્યની દૃઢતા થાય એવું છતાં રાજા નથી કેહેછે તે ઠીક કરતો નથી. આવું કેહેતાં છતાં પણ રાજાને કશી અસર થઈ નહિ, અને જેવી ઠગાઈ ટામારે જુડાહ ઉપર કરી, અને મેરિયાના એ (કવિ કેહેછે તેપ્રમાણે) એન્જેલોના ઈચ્છાવિનાના પ્રેમ પ્રત્યેકરીને બલાત્કાર કર્યો તેવા પ્રકારની ઠગાઈથી જો તે ઠગાયો હોત નહિ તો તેને પોતાની માનો અને સ્ત્રીનો છેવટ સુધી આગ્રહ અને પ્રજાની આતુરતા એઓની પરીક્ષા કરવાનો તેનો અભિલાષ પરિપૂર્ણ થયો હોત.

નમુંજાલા નામે એક ઘણી સુંદર નટી સાથે રાજા પ્રેમમાં લબધાયો એટલે તેને એકાન્તમાં મળવાનો સંકેત કર્યો. આ વાત એના એક મુંજાલ નામે પ્રધાનના જાણવામાં હતી તેથી તેણે નટીને સટે મીનલદેવીને અડાવી દીધી. કરણ જાળમાં સપડાયો, રાણીને તેના મહિના રહ્યા, તેણે એંધાણીને માટે પોતાના પતિની રાજમુદ્રા મુદ્રિકાબંધ મેળવી લીધી કે આગળ ઉપર વાંધો પડે તો કામમાં લાગે. રાજાના

જાણવામાં નહીજ હતી તેથી પછવાડેથી તેને ઘણો પશ્ચાત્તાપ થયો, અને બ્રાહ્મણની સલાહ પ્રમાણે પીતળની સાત ઉન્હી ધીકાવેળી મૂર્ત્તિયોને બાઝવાનું ભયંકર પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને રાજા તૈયાર થયો. પ્રધાને પછી, તેને યુક્તિથી ઠગ્યો હતો તે વાત કહી દીધી. આ પ્રમાણે મીનલદેવી, પ્રતાપવંત સિદ્ધરાજ જયસિંહદેવનીમાતા થઈ, અને તેનો જન્મ પાલણપુરમાં થયો.

સિદ્ધરાજના પિતા કરણે, વિષ્ણુમાં પોતાના વિચાર રમમાણ કરીને ઇંદ્રપુરમાં વાસ કર્યો ત્યારે તે છેક બાળક હતો. તેની બાલ્યાવસ્થામાં રાજસત્તા મેળવી લેવા સારૂં સામસામા પક્ષકારો વચ્ચે વાંધો ઉઠલો જણાયછે. કરણના ભાઈ ક્ષેમરાજના પુત્ર દેવપ્રસાદે રાજાના મરણની વાત સાંભળી એટલે તે સરસ્વતીને કિનારે ચિતા ખડકાવીને બળી મુવો, તેણે ત્રીભુવનપાળનો એક પુત્ર પોતાની પછવાડે મુકયો હતો તે બાળ-રાજકુમારની પાસે ને પાસે રેહેતો હતો. અને પછવાડેથી, જ્યારે સિદ્ધરાજ, સમુદ્ર સુધી આખી પૃથ્વી જીતતો જીતતો ગયો ત્યારે ત્રિભુવનપાળ યુદ્ધમાં પોતાના રાજાની અગાડી રેહેતો. પ્રથમ તો રાજ્યની લગામ કરણની માતા ઉદયમતીના ભાઈ મદનપાળના હાથમાં રેહેતી; પણ આ રાજવંશી ત્રાસદાયક રીતે વર્ત્તતો હતો, અને મુખ્ય તો, દરબારનો પ્રખ્યાત અને મળતાવડો વૈદ્ય લીલો કરીને હતો તેને દુઃખ દઈને તેની પાસેથી ઘણો પૈસો લઈ લીધો તેથી તેના સામી એક ટોળી થઈ, અને સામતુ પ્રધાને યુક્તિથી બાળ રાજકુમારને કબજામાં કરી લઈને પોતાને ઘેર રાખ્યો અને મદનપાળને તેના સિપાઈયોને હાથે મારી નંખાવ્યો.

આ વેળાએ, સર્વ રાજસત્તા, બાળરાજાની માતા મીનલદેવીના સ્વાધીનમાં આવી. તેને સામતુ, મુંજાલ અને બીજો એક ઉદા કરીને હતો એ સર્વે પ્રધાનોનો કાર્યભારમાં આશ્રય મળતો હતો. આ સર્વે, જાતિના વાણિયા હતા. અને જૈન ધર્મ પાળતા હતા. વીરમગામ

આગળ મીનલસર અથવા માનસર અને ધોળકા આગળ મલાવ અ-થવા મીનલતલાવ નામે બે સરોવર મીનલદેવિયે પોતાનું નામ આપી બંધાવ્યાં છે તે તેણે પોતાના કાર્યભારની વેળામાંજ બંધાવ્યાં હતાં.

મીનલતલાવની પૂર્વમાં એક ગણિકાનું ઘર હતું, તે પોતાની યોજ-ના પ્રમાણે તલાવ બંધાવામાં નડતું હતું, તેથી આકારની ખામી મ-ટાડવાને રાણિયે ઘણું દ્રવ્ય આપીને વેચાતું લેવા માગ્યું, પણ ગણિકાએ આપવાને ના કહી અને કહ્યું કે રાણીનું નામ સરોવર બાંધવાથી જેવું પ્રખ્યાત થશે, તેવું મારૂં નામ, ઘર આપવાની ના કેહેવાથી પ્રસિદ્ધ થશે. મીનલદેવી ન્યાયી હતી તેથી તેણે બળાત્કાર કરચો નહિ. આમ કરવાથી તલાવના આકારમાં વિરોધ આવી પડ્યો ખરો પણ તેથી તેના રાજ્યની કીર્ત્તિ થઈ અને ત્યાં એક કેહેવત ચાલી કે, "જો તમારે ન્યાય જોવો હોય તો જઈને મલાવ જુવો." તેના પ્રધાનોએ પણ તેનું જોઈને મૂલ્યવાન સ્થાન બંધાવવા માંડયાં, તેમાં આપણો ગ્રંથકર્ત્તા કરણાવતીમાં ઉદનવિહાર નામના અપાસરાનું નામ દેછે અને "શ્રી-ભુજાલપતિ" અને સામુતમૂલનાં નામ લખેછે તે સોવશા તેજ નગરમાં હશે.

શુક્લતીર્થની જરા ઉપર નર્મદા નદીનો એક આરો છે તે બાહુ-લોદને (હવણાં ભાલોદ કેહેવાયછે) નામે ઓળખાતો હતો ત્યાં આગળ સોમેશ્વરના ડેરાની યાત્રા કરવાને જનારા પાસેથી વેરો લેવામાં આવતો હતો,તે બંધ કરવા સારૂ શિવના એક પૂજારિયે મીનલદેવીને પોતાનો દેશ છોડતા પેહેલાં ઉશ્કેરી હતી તે ઉપરથી વેરો માફ કરવાનું તેણે વચન આ-પ્યું હતું, તેના ધર્મ ગુરૂએ તેને કહ્યું હતું કે ગયઃ ભવમાં તું બ્રાહ્મણી હતી, અને દેવપટ્ટણ યાત્રા કરવા જવા સારૂં તું બાહુલોદ આગળ આવી હતી, પણ તારીપાસે દાન માગ્યું ને આપવાને કંઈ હતું નહિ તેથી તને આગળ જવા દીધી નહિ તેથી તેના પરિતાપમાં અપવાસ કરવાથી તારૂં મૃત્યું થયું હતું. હવણાં તેનો કોલ પાળવાનો લાગ આવ્યો એટલે મીનલદેવી પોતા-

ની સાથે સિદ્ધરાજને લઈને બાહુલોદ ગઈ, અને યાત્રાળુને જે અડચણો નાંખવામાં આવતી હતી તે જાતે જોવાને તેને પ્રસંગ મળ્યો. કર ઉઘરાવાનું કામ જે પંચને સોંપ્યું હતું તેઓને હિસાબ લઈ રજુ થવાની આજ્ઞા કરી, અને હિસાબ જોતાં કર ઉઘરાવ્યો હતો તેની રકમ ઘણી મ્હોટી થયેલી જોવામાં આવી તોપણ સિદ્ધરાજે પોતાની માના હાથમાં જળ મૂકીને કહ્યું કે તમારે બાહાને ધર્મનું કામ કરવા સારૂં હું આ કર લેવાનું બંધ કરૂં છું. પછી મીનલદેવિયે યથાવિધિ સોમેશ્વરની પૂજા કરીને એક હાથી, હાથમાં ત્રાજવાં ઝાલેલા એવા તુળા પુરૂષની* એક સોનાની મૂર્ત્તિ, અને બીજી મ્હોટી મ્હોટી ભેટ કરી.

જેવામાં ગુજરાતનો બાળ રાજા આ પ્રમાણે રોકાયલો હતો તેવામાં માળવાના રાજા યશુવર્માએ તેના રાજ્યના ઉત્તર ભાગ ઉપર ચડાઈ કરી, તે વેળાએ અણહિલવાડમાં સિદ્ધરાજની ગેરહાજરીમાં તેનો સામતુ પ્રધાન કામ ચલાવતો હતો, તેની પાસે ચડાઈ કરનારાઓને પાછા હઠાવાનાં પૂરાં સાધન નહિ હોય તેથી કે પછી તે સાધનો ઉપયોગ કરવા જેટલી તેનામાં શક્તિ નહિ હોય તેથી યશુવર્માને પૈસાની રકમ આપીને પાછો કાહાડ્યો, પણ તરૂણ રાજા પોતાની રાજધાનીમાં જ્યારે પાછો આવ્યો ત્યારે જે નીપજ્યું હતું તે સાંભળીને ઘણો ક્રોધાયમાન થયો અને તે દિવસથી માળવાનો પરાભવ કરવાની મનમાં ગાંઠ વાળી.

સિદ્ધરાજ જેવામાં માળવા ઉપર ચડાઈ કરવાની તૈયારી કરતો હતો તેવામાં, અણહિલવાડમાં સહસ્ત્રલિંગીતળાવ† બંધાવાનું કામ ચાલતું ક-

---

* અથવા કદાપિ મીનલ દેવિયે પોતાની તુલા કરીને તેટલું સોનું દેવલમાં અર્પણ કર્યું હશે. કેમકે સાધારણ ચાલતો એ પ્રમાણે કરવાનો છે.

† આ તલાવ અકબરના વારામાં હતું. મક્કે જવા સારૂં તેનો વજીર બેરામખાન ગુજરાત આવ્યો હતો અને પાટણ (અણહિલવાડ) આવી ઉતર્યો હતો, તે વેળાએ ત્યાં મુસીખાન લોદી રાજ્ય ચલાવતો હતો. આ વેળાએ બેરામખાન, એક જગ્યા નામે સહસનક જે તેની પાસે એક હજાર ડેરાં બંધાવ્યાં હતાં તેથી કેહેવાતી હતી, તે જોવાને ગયો હતો. બ્રિગની ફેરિસ્તા ભાગ. ૨જો. પૃ. ૨૦૩, પાટણ આગળ આજ ઉમરાવે ખાન સરોવર બંધાવ્યું હતું એવું કેહેવાયછે.

સ્યુ હતું. આ તલાવની દંત કથાઓ અને વાતો ચાલવા ઉપરથી તે ઘણું પ્રસિદ્ધ થયું છે. એને માટે ખોદાણ કરેલું તે હજી સુધી પાટણ આગળ જોવામાં આવેછે, પણ બાંધણી માહેલું કશું રહ્યું નથી. આ-તલાવ ગોળાકાર અથવા બહુબાજુવાળું હતું, એને થોડી અથવા ઘણી મળતી આવે એવી બાંધણિયો ગુજરાતમાં ઘણી જોવામાં આવેછે. વીરમગામના મીનલસરની ચોગરદમ મહાદેવનાં ડેરાં બાંધેલાં હજી સુધી છે તેપ્રમાણે આ તલાવની ચારેમર ફરતાં ઘણાંજ ડેરાં હશે તે ઉપરથી તેનું નામ સહસ્રલિંગીતલાવ ઘણું કરીને પાડવામાં આવ્યું હશે. આ તલાવને લગતી નીચે લખેલી વાત ગાવામાં અને કેહેવામાં આજ સુધી પણ સાધારણ થઈ પડીછેઃ—

જસ્મા ઓડણની વાત.

કોઈએક સમયે માળવાના એક રેહેવાસિયે આવીને સિદ્ધરાજના આગળ, જસ્માઓડણના રૂપનાં વખાણ કસ્યાં. રાજાએ તેને મેળવવાને ઘણા પ્રયત્ન કસ્યા, પણ સર્વ નિષ્ફળ ગયા. છેવટે, પાટણ આગળ તેણે સહસ્રલિંગતલાવ કરાવા માંડ્યું ત્યારે દૂધમલચાવડો જે પોતાનો બંધેવી હતો તેને માળવેથી ઓડ અને ઓડણો લાવવાને મોકલ્યો. દૂધમલ તેમને તેડવા ગયો, અને તેમને ગામ જઈ તેઓને કેહેવા લાગ્યો કે, સિદ્ધરાજ સોલંકીને વિશાળ તલાવ ખોદાવવું છે એટલામાટે ઘણા ઓડ અને ઓડણોનો ખપ છે. આવું સાંભલીને જસ્મા પોતાની નાતના લોકોને એકઠા કરીને પોતાના ધણીને લઈને પાટણ આવી. સિદ્ધરાજે આજ્ઞા કરી કે બીજા ઓડને નગરની બાહાર ઉતારો આપવો પણ જસ્માને મેહેલમાં આણવી. જસ્માએ ના કહી, અને બોલી કે, "મેહેલમાં તો રાણિયો સૂવે, ઓડણને તો ભોંય ઉપરજ પડી રેહેવું શોભે."

જ્યારે તલાવ ખોદાવા માંડ્યું ત્યારે રાજા પોતે આવીને તપાસ રાખવા બેસતો; તેને જસ્માનો ઘણો મોહ લાગ્યો. તેણે તેને કહ્યું "જ-

સ્મા, આવડો બધો માટીનો ભાર ઉચકીશ નહિ એથી તારૂં શરીર બગડશે." તે બોલી, એ વાતની કાંઈ ચિન્તા નથી ત્યારે તેણે કહ્યું કે, "તું તારા બાળકની સંભાળ રાખ ને બીજી ઓડણોને માટી વેહેવા દે." તેણિયે ઉત્તર આપ્યો, આમલીની ડાળિયે મેં એની ઝોળી બાંધી છે ત્યાં આવતી જતી હું એને હિંચકા નાખુંછું.

જ્યારે ખોદવાનું કામ પૂરૂ થયું ત્યારે રાજાએ બધા ઓડને તેમની મજુરી ચૂકાવી આપી; પણ જસ્માને કહ્યું કે તું તો હવણાં રેહે તને પછીથી આપીશું. બીજા ઓડને જવાની રાજાએ આગ્ના આપી, તેઓની સાથે જસ્મા પણ છાની માની જતી રહી. રાજાએ જ્યારે આ વાત જાણી ત્યારે, અશ્વાર થઈને માથેરા સુધી તેમની પછવાડે દોડ કરીને કેટલાક ઓડને ઠેર કસ્યા. તે ઉપરથી જસ્માએ પોતાના પેટમાં કટારી મારી અને મરતાં મરતાં શાપ દીધો કે, "એના તલાવમાં પાણી ટકશે નહિ."

રાજા પાછો પાટણ આવ્યો ત્યારે તેણે તલાવ સૂકાઈ ગયલું જોયું. તેણે પ્રધાનને પૂછ્યું કે શું કરિયે તો તલાવમાં પાણી ટકે? પ્રધાને જોશિયોને પૂછીને કહ્યું કે, જો એક માણસનો ભોગ અપાય તો શાપ મટી જાય. આ વેળાએ ઢેડ લોકોને નગરની બાહાર વસવા દેતા, તેઓ ઓળખાય એટલા માટે માથે કાચુ સૂતર બાંધતા અને હરિણનાં શીંગડાં કેડે લટકાવતા. તેથી લોકોને તેમને ઓળખી આઘા ખશી જવાનું ફાવતું હતું. રાજાની આગ્ના થઈ તે ઉપરથી માયો કરીને એક ઢેડ હતો તેનું માથું તલાવ વચ્ચે કાપી નાંખવાનો ઠરાવ થયો કે જેથી પાણી રેહે. માયો વિષ્ણુની સ્તુતિ ગાતો મરી ગયો, ત્યારથી તલાવમાં પાણી રેહેવા લાગ્યું. માયાએ મરતી વેળાએ રાજા પાસે માગી લીધું હતું કે, મારા બળિદાનના બદલામાં, ઢેડ ઉપર હવેથી શેહેર બાહાર વસવાનો અને જુદો પોશાક પેહેરવાનો બલાત્કાર કરવો નહિ. રાજાએ આ વાત માન્ય કરી, તે દિવસથી માયાની ખાતર ઉપર લખેલી છૂટી આપી.

આ થઈ રહ્યા પછી, જયસિંહે ત્વરાથી ઉજ્જણ જવાની તૈયારી કરવા સારૂં ગામે ગામથી પોતાની સેના એકઠી કરી. અને કુચ કરતો કરતો રસ્તે જેનાં શેહેર આવે તે રાજાઓને જીતીને તેમને પોતાની સાથે લેતો લેતો અને પોતાની સેનાને વધારે સપાટ રસ્તો મળે એટલા સારૂં ઉંચી જગ્યાઓને સપાટબંધ કરાવતો આગળ ચાલ્યો. કેટલાક ભીલના આગેવાનો પણ અત્યંત ચંચળાઈ બતાવતા રાજાની સાથે ચાલ્યા, તે જેમ રામની આસપાસ હનુમાનની સેના ચાલતી દેખાતી હતી તેવા દેખાવા લાગ્યા. છેવટે ગુજરાતના રાજાએ ક્ષિપ્રા નદીને કાંઠે પડાવ કર્યો; તંબુ ઠોકાયા, ઘોડા હારબંધ બંધાયા અને બીજું બાકીનું જે જ્યાં ઘટે તે ત્યાં ગોઠવાયું. પછી જયસિંહના તંબુમાં ગંમત ચાલી — નૃત્ય કરનારિયોના નાચ તેના આગળ થવા માંડ્યા.

કેહેછે કે સિદ્ધરાજે માળવામાં બાર વર્ષ સુધી લડાઈ ચલાવી, તેથી તેને ઘણી કીર્ત્તિ મળી, પણ રાજધાની ધારાનગર લેવાના ઘણા હુમલા કર્યા તે નિશ્ફળ ગયા તેથી તેનું મન પાછું હઠી ગયું, અને તેનો મુંજાલ મંત્રી જે રાજ્યમાં પાછા જવાના વિચારથી આવ્યો હતો તેની સલાહ પૂછવા લાગ્યો. તે પ્રધાનને યુદ્ધમાંથી નાશી જનાર એક સામા પક્ષના માણસ પાસેથી સમાચાર મળ્યા તે ઉપરથી એવી આશા ઉત્પન્ન થઈ કે, જો કિલ્લાના દક્ષિણ દરવાજાને રસ્તેથી હલ્લો કરવામાં આવે તો કાંઈ વળે ખરૂં. આ હલ્લો કરવામાં સિદ્ધરાજ જાતે આગળ નીકળ્યો. તેના જે માનીતા હાથી ઉપર તે બેઠો હતો તે હાથિયે મનાય નહિ એવો યત્ન કરીને લોહોડાની સાંકળથી જડેલા ત્રણ દરવાજામાંથી બે તોડી પાડ્યા, પણ આવો પરિણામ આણતાં તેનો જીવ ગયો. આ પ્રમાણે ગુજરાતના રાજાને પેસવાનું મળ્યું એટલે એકાએક કિલ્લાનો ધણી થઈ પડ્યો, અને યશોવર્માને ટક્કર લેવામાં શૌર્ય બતાવ્યું છતાં તે ઝલાઇ ગયો એટલે સિદ્ધરાજની પૂર્ણ જીત થઈ, અને જેમ ચારસો વર્ષ પછી તેના મુસલમાન ક-

માનુયાયીમાં નિશાન માન્ડુના* બુરજાઓ ઉપર ચડ્યાં તેમ તેનું નિશાન ભોજરાજાની નગરી ઉપર ફરકવા લાગ્યું.

સિદ્ધરાજ ઘરભણી પાછો આવતો હતો તેવામાં રસ્તે જતા યાત્રાળુ લોકોને જે નાયકો લુંટી લેતા હતા તેમના કિલ્લા ઉપર તેણે હલ્લા કરીને તેઓને નસાડી મૂકી દેશને નિર્ભય કર્યો.

માળવાની જીત કરીને આવતાં, સિદ્ધરાજની અસ્વારી જયોત્સવ કરતી અણહિલવાડમાં પેઠી તે અવસરે જીતી લીધેલા યશોવર્માન રાજાને યશપતાકારૂપ ગણી રાજહસ્તીઉપર બેસાર્યો હતો, તે જોવાને પુરવાસિયોની

---

* માળવાના રાજાઓની નીચેની વંશાવળી, એક લેખ ઉપરથી મિ° એલ. વિલકિનસને ભાષાન્તર કરી, બેંગાલ બ્રાન્ય આ:વ ધી એશિયાટિક સોસાઇટીના પુસ્તક.૫ માને પૃ. ૩૮૦ મેં છપાવેલું છે તે ઉપરથી તથા બીજાં પ્રમાણ નીચે નોંધવામાં આવ્યાં છે તેને આધારે તૈયાર કરીછે.

૧ રાજા ભોજ દેવ.

૨ ઉદયાદિત્ય.

૩ નરવાહન. સંવત. ૧૧૯૦ (સન. ૧૧૩૪) માં મરણ પામ્યો. ઉજાણના લેખનું કોલબ્રુકનુ ભાષાન્તર. ટ્રાન્ઝાકશન આવ ધી રો. એ. સો. ૧. ૨૩૨.

૪ યશોવર્મ.

૫ અજયવર્મ "આ રાજાની કૃપાથી વિદ્વાન અને નિપુણ રાજા શ્રી હરિશ્ચંદ્રદેવને રાજ્ય મળ્યુ." તેણે પોતાની નિલાગિરિ રાજધાનીથી બ્રાહ્મણોને દાન કર્યાં. સં.૧૨૩૫ (ઇ.સ. ૧૧૭૯.) વિ. જર્નલ બેં. એ. સો. પુ. ૭. ૭૩૬.

૬ વિન્ધ્યવર્મ "એણે ગુજરાત દેશ વશ કરી લેવાને મન કર્યું."

૭ અમુરયાયન.

૮ સુભટવર્મ, અથવા સોહદ. "આ વિજયી રાજાની, સૂર્યના અગ્નિમય કિરણ "સરખી, ક્રોધમય અતિ શક્તિ, જેણે તેનો ગર્જિત કોપ ગુજરાતના પાટણનગર "(અથવા નગરો) માં ચલાવ્યો, તે ગુજરાતમાં હજી સુધી પણ દાવાનળ લાગેછે, "તેથી આજ પર્યંત દેખાઇ આવેછે."

૯ અર્જુન રાજા. "આ રાજા જ્યારે બાળક હતો, ત્યારે રમતાં રમતાં પણ તેણે જયસિંહ રાજાને નસાડી મૂક્યો હતો." તેને માન્ડુના કિલ્લામાં સંવત, ૧૨૬૭ના ફાલ્ગુણ શુદ્ધ. ૧૦ મે (ઇ.સ. ૧૨૧૦.) રાજ્યાભિષેક કર્યો ત્યારે પોતાના કુલગોરને એક ગામ દક્ષિણામાં આપ્યું હતું.

ઠઠ ભરાઈ હતી તેમાં દ્વાશ્રયનો ત્યાર પછી થનારો ગ્રંથકાર હેમચંદ્ર જૈનધર્મનો આચાર્ય, બીજા શ્વેતામ્બરોમાં મુખ્ય હતો તેણે ગુજરાષ્ટ્રના શૂરવીરની કીર્તિ નીચે પ્રમાણે કરી તે વેળાએ તેના ઉપર પ્રથમજ રાજાનું લક્ષ ગયું:—

भूमिं कामगवि स्वगोमयरसैरासिंच रत्नाकरा
मुक्ता स्वस्तिकमातुदध्वमुडुपत्वं पूर्णकुंभो भव
धृत्वा कल्पतरोर्दलानि सरलैर्दिग्वारणा स्तोरणान्
या धत्त स्वकरौर्विजित्य जगतिं नन्वेतिसिद्धाधिपः

ભાવાર્થ:— સિદ્ધરાય પૃથ્વી જીતીને આવેછે માટે અહો કામદુર્ગા, તમે તમારા ગોમયરસવડે ધરતીનું સિંચન કરો; અહો સમુદ્ર, તમે મોતીના સ્વસ્તિક પૂરો; અહો ચંદ્ર, તમે તમારા પૂર્ણ તેજથી પ્રકાશ કરો; અહો દિગપાળ, તમે તમારી સુંઢોવતે કલ્પતરૂનાં પાંદડાંનું તોરણ ધારણ કરો.

જીત મેળવીને પાછા આવ્યાનો જ્યોત્સવ થઈ રહ્યો એટલે, હેમાચાર્યે એક વ્યાકરણનો ગ્રંથ રચ્યો હતો તેના ગુણની પરીક્ષા કરાવાસારૂં, અને તેણે જે ગ્રંથ રચ્યો હતો તે બ્રાહ્મણોના ગ્રંથોના આધાર ઉપરથી લખ્યો છે એવું સામાવાળા કેહેતા હતા તેઓનો બકવાદ બંધ કરવાને એક સભા ભરી તેમાં પ્રમુખ થઈ બિરાજવાની સિદ્ધરાજને વિનતિ કરવામાં આવી. તેનો પરિણામ આચાર્યના લાભમાં ઉતરયો. રાજાની આજ્ઞા થવા ઉપરથી હેમાચાર્યનો ગ્રંથ એક રાજહસ્તી ઉપર મૂકી તે ઉપર શ્વેતછત્ર ધરાવી અને ચામર આદિ બીજા રાજચિન્હ સહિત રાજમેહેલને ભંડાર લઈ ગયા. તથાપિ દુર્જનો કેહેવા લાગ્યા કે એ પુસ્તકમાં કાંઈ રાજાના પૂર્વજોની કીર્ત્તિનું વર્ણન નથી. આવી વાત થતી સાંભળીને રાજાને જરા ખેદ થયો, પણ બીજે દિવસે વ્યાકરણને જ્યારે ફરીને તપાસ્યું, ત્યારે હેમાચાર્ય ખાંપણ સુધારવાને બરાબર તૈયાર થઈ રહ્યો હતો;

તેના મુખમાંથી સોલંકી રાજાઓની કીર્ત્તિની ચતુરાઈ ભરેલી કવિતા નીકળવા લાગી. પછી તરતજ તેણે દ્વાશ્રય ગ્રંથ રચીને મૂકી દીધેલા વિષયની પૂરતી કરી.

ત્યારપછી સિદ્ધરાજનું લક્ષ મૂળરાજને અગ્નિદાગ દીધેલી જગ્યા ઉપર બાંધેલા ત્રિપુરૂષપ્રાસાદ અને બીજાં દરબારનાં દેવાલય ઉપર ગયું. તેમનો ખર્ચ ચલાવામાં અને દેવની ઉપજમાં એટલું બધું હદપાર વાપરવા માંડયું કે ક્રિસસે જેમ સાયરસને ઉપદેશ કર્યો હતો તેમ યશોવર્માન રાજાને નીચે પ્રમાણે સિદ્ધરાજને ભવિષ્ય સૂચક ઉપદેશ કરવાની અગત્ય પડી. "માળવાદેશ લાખો રૂપિયાની ઉપજનો છે તોપણ, વાસણમાં જેમ "સમુદ્ર સમાઇ જાય તેમ ગુજરાતમાં તે ખપી જાયછે. તેનું કારણ "એ કે આગળ માળવો મહાકાળેશ્વર મહા દેવને+ આપ્યો હતો તેથી "તે દેવની મિલકત થઈ પડી. અમે ભોગવ્યું પણ સૂર્ય જેમ ક્ષિતિજ- "માં અસ્ત પામેછે તેમ અમારો મહિમા અસ્ત પામી ગયો. તમારા "વંશના રાજાઓ પણ જ્યારે ધર્મના બધા ખર્ચ, આગળ પૂરા પાડી "શકશે નહિ, અને મૂળમાંથી સંકટ તમારો નાશ કરશે, ત્યારે એકે એક "દેવને ખાતે આપવા કરેલો ખર્ચ તેમને ઓછો કરી નાંખવો પડશે."

શ્રીસ્થળમાં મૂળરાજે રૂદ્રમહાકાળનું દેવાલય બંધાવ્યું હતું તે જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા વિના પડ્યું હતું. અને બ્રાહ્મણોને પીડાકરવામાં રાક્ષસો*

+ વનરાજના પિતા જયશિખરીના શત્રુ તરીકે ભુવડ રાજાવિષે આગળ લખવામાં આવ્યું છે. ઉજ્જણમાં મહાકાળનું દેરૂં છે તેમાં ભુવડને એના અવયવ પાછા ઉપયોગમાં આણતો કર્યો હતો તેના બદલામાં આખું માળવા અને રાજધાની નગર મહાદેવને અર્પણ કરી દઈને તેનું રક્ષણ કરવાનુ કામ પરમાર રજપૂતોને સોંપ્યું હતું.

* દ્વાશ્રયમાં આ રાક્ષસોના નાયકને બર્બર અથવા બર્બરક કરીને લખ્યો છે અને પૃષ્ઠ૭૯ ની ટીપમાં જે લેખનો ઉતારો કર્યો છે તેમાં એજ નામનો ઠેકોણે માળવાના રાજા તરીકે વર્વર્ક કરીને લખવામાં આવ્યું છે; યશોવર્માએ ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરી હતી અને તેથી સિદ્ધરાજને ક્રોધ ઉપજ્યો હતો તેને આ વાત લાગુ પાડી શકાય છે.

ચડી વાગ્યા હતા તેથી હોમની જ્વાળાને આકાશમાં જવાનો વારો હવે રહ્યો નહતો. સિદ્ધરાજે બ્રાહ્મણોના શત્રુઓને કાહાડી મુકીને, પોતાના ઘણા કુશળ કારીગરોને ડેરૂં પૂરૂં બાંધવાના કામમાં લગાડ્યા. પછી જોશિયોને પૂછવા ઉપરથી તેને ચેતાવામાં આવ્યો કે દેવપટ્ટણના દેવાલયને જેમ પારકા દેશના યોદ્ધાના આવવાથી નુકસાન પોહોંચ્યું હતું તેમ આ નવા દેવલને કદાપિ થાય. આ ઉપરથી સિદ્ધરાજે અશ્વપતિયોની અને બીજા રાજાઓની મૂર્ત્તિયો કરાવીને ડેરામાં મૂકાવી, તથા તેમની પાસે પોતાની પણ એક મૂર્ત્તિ પ્રાર્થના કરતો હોય એવી ઢબમાં મુકાવીને તે ઉપર લેખ લખાવ્યો તેમાં એવી વિનતિ કરી કે, કદાપિ જો દેશનો નાશ કરવામાં આવે તોપણ આ દેવાલયનો નાશ કરવો નહિ. પછી મહાદેવનું જયવંત નિશાન રૂદ્રમાળાના શિખર ઉપર ચડાવ્યું. ને જૈનનાં ડેરાં ઉપર આગલ નિશાન ચડાવવાની છૂટી આપતા નહિ તે રાજાએ કૃપાદૃષ્ટિ રાખીને ચડાવવાની આજ્ઞા આપી. શ્રીસ્થળ શેહેરે પોતાના રાજવંશી જીર્ણોદ્ધારકનું નામ સ્મરણ રેહેવાને આ વેળાથી પોતાનું સિદ્ધપુર નામ ધારણ કર્યું. જૈન લોકો આ વાતમાં એટલો વધારો કરેછે કે, આ જગ્યાએ રાજાએ મહાવીર સ્વામીનું ડેરૂં બંધાવ્યું ને ત્યાં મેળો ભર્યો.

પછી તરતજ સિદ્ધરાજ માળવે ફરી ગયો અને ત્યાં ચોમાસુ ગાળ્યું. ત્યાં એને મન ગમતા સમાચાર માળ્યા કે, સહસ્રલિંગ તલાવ પૂરૂં બંધાઈ રહ્યું છે ને પાણીથી ભરાયું છે. ચોમાસુ વીતે ગુજરાત આવતાં રસ્તામાં શ્રીનગરમાં તેણે વાસો કર્યો. ત્યાં ઘણાં ડેરાં ઉપર ધ્વજાઓ ફરકતી જોઈ ને તજવીજ કરી, તે ઉપરથી બ્રાહ્મણોએ પોતાના ધર્મનાં જે જુદાંજુદાં ડેરાં હતાં તે ગણાવ્યાં ને તે સાથે જૈનધર્મનાં હતાં તેની પણ ગણના કરી તે ઉપરથી સિદ્ધરાજે ક્રોધાયમાન થઈને કહ્યું; "ગુજરાતની ભૂમિમાં જૈનનાં દેવાલયો ઉપર ધ્વજા ચડાવા દેવાની આજ્ઞા કરી નથી તેમ છતાં તમારા નગરમાં મારી આજ્ઞા કેમ પાળવામાં આવી નથી?" આ ઉપરથી શ્રીઋષભદેવના ડેરાની વ્યવસ્થા કરનાર મહાજન હતું તે રાજ-

સભામાં તામ્રપટ અને બીજા લેખ લઈને તેઓને પ્રાચીન કાળથી છૂટ મળી છે એવું સિદ્ધ કરવા આવ્યા.* આ તકરારનું છેવટ આવતાં બ્રાહ્મણોએ પણ એ વાત માન્ય કરી, તે ઉપરથી ઉદાર મનના રાજાએ આજ્ઞા કરી કે આજથી એક વર્ષ પછી જૈન દેવાલયો ઉપર ધ્વજાઓ ચડાવવા દેવી.

સિદ્ધરાજના સેનાપતિઓમાં જગતદેવ (જગદેવ) કરીને એક પ્રખ્યાત પરમાર હતો તેના હેયાતીપણા વિષે વઢવાણના એક સાધુએ લખ્યું છે, પણ તેમાં માત્ર એટલુંજ છે કે તે ત્રીવીર અથવા બળ, બુદ્ધિ, અને દ્રવ્યવાળો હતો; તથા સિદ્ધરાજ તેના ઉપર બહુ પ્રીતિ રાખતો હતો, પણ છેવટે તે રાજાની ચાકરી છોડીને પરમરદી રાજાની દરબારમાં ગયો, તે રાજાની પટરાણી એને ભાઈ કહીને બોલાવતી હતી.

જે વાત અમે હવે અમારા વાંચનારાઓને માટે રજું કરિયે છિયે અને તેનો મુખ્ય નાયક આ શૂરવીર સેનાપતિ છે તેમાં ઈતિહાસ વિષયક કાંઈ સત્યતા નથી, તોપણ રજપૂતના જીવતરનું વીર્યવાન ચિત્ર આપણા આગળ તે ખડું કરેછે. અને અદ્ભુત કથાઓ જે ક્ષત્રીના પ્રત્યેક ખરા પુત્રને આનંદ પામવાનું મૂળ છે તેના નમુના તરીકે તે અણગમતું નહિ થઈ પડે.

પ્રકરણ ૮.

જગદેવ પરમારની વાત.

માળવા દેશની ધારા નગરીમાં, ઉદયાદિત્ય રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેને બે રાણિયો હતી, તેમાં એક વાઘેલા કુળની હતી ને બીજી સોલંકી કુળની હતી; વાઘેલી ને રિણધવલ* કુંવર નામે છોકરો હતો. વાઘેલી માનીતી હતી. ને સોલંકણી અણમાનીતી હતી. સોલંકણીને જગદેવ કરીને છોકરો હતો; તે કાંઈક શામળે રંગે હતો પણ રૂડો હતો. રિણધવલ મ્હોટો છોકરો હતો તેથી તે યુવરાજ અથવા ગાદીનો વારસ હતો. બે ભાઈની વય વચ્ચે બે વર્ષનું છેટું હતું, જગદેવ બાર વર્ષનો થયો ત્યારે રાજાએ મુદાર નામના એક દાસને પૂછ્યું કે "સોલંકી રાણીને છોકરો છે કે નહિ ?" મુદારે ઉત્તર આપ્યો- "સોલંકણી રાણીને જગદેવ કુંવર છે, પણ તે કદિ દરબારમાં આવતા નથી." રાજા બોલ્યો, "જગતમાં છોકરાથી કાંઈ વધારે નથી," એવું કહીને તેણે જગદેવને તેડ્યું મોકલ્યું, એટલે જગદેવ દરબારમાં આવ્યો. તેનું અંગરખું (ચણોઠિયાનું)

---

* કર્નલટાડે, (રાજસ્થાન ભાગ. ૨જો. ૨૪૨,) જેસલમેરની ઇતિહાસ વિષયક કથાઓનો ઉતારો કર્યો છે તેમાં નીચે પ્રમાણે છે.—

"રઇધવલ પુંવાર, ધારના ઉદયાદિત્યનો પુત્ર (અથવા વંશજ) તેને ત્રણ પુ-
"ત્રિયો હતી, તેમાંની એક જયપાળ (ઉજયપાળ) સોલંકી જે સિદ્ધરાજનો પુત્ર હતો તેને દીધી હતી, બીજી બીજીરાજ ભાટીને, અને ત્રીજી ચિતોડના રાણાને દીધી હતી.'

આમ છે, પણ સિદ્ધરાજને પુત્ર ન હતો; ઉજયપાળ છેવટે તેની પછવાડે ગાદિયે બેઠો તે તેનો સગો હતો, પણ તેનો વંશજ નહતો. માળવાના રાજાઓની વંશાવળી પૃષ્ઠ ૧૩૮ ની ટીપમાં છાપીછે તે જુવો.

સિદ્ધરાજની વારામાં જગદેવ થયો તે ભોજના ક્રમાનુયાયી ઉદયાદિત્યનો પુત્ર હશે. તથાપિ આ વાત ચાલછે તે ખરેખરી અદ્ભુત કથા છે.

જાડા ખદડ લુગડાનું હતું; તેને માથે પાઘડી હતી તે માત્ર એક રૂપિયાની મતાનીજ હતી; તેના કાન હાથ અડવા હતા. આવી દશામાં તેણે આવીને નમન કર્યું. રાજાએ તેને છાતી સરસ્યો ચાંપીને પોતાની પાસે બેસાર્યો, અને તેનો પોશાક જોઈને બોલ્યો "દીકરા તું આવાં લુગડાં પેહેરેછે એનું કારણ શું?" જગદેવે કહ્યું, "મારી તપશ્ચર્યામાં ખામી "છે; મહારાજાને ઘેર જન્મ પામ્યો તો ખરો, પણ તેજ મહારાજાના "માળવા દેશમાં શેરભર મીઠું અને પાણી મળવાને પણ સાંસા પડેછે. "મારાં માવજીને આપે એક ગામ આપ્યું છે, એજ તેના ગુજરાતને "માટે છે, ને તેનો કારભાર પોતે ચલાવેછે. ગામ* એ નામતો મ્હોટું "છે, પણ તેની ઉપજ થોડી છે. માત્ર આ એકજ ગામની ઉપજમાંથી "ખાવા પીવાનું અને લુગડાં લત્તાંનું ખર્ચ, દાસ દાસિયોના ગુજરાતનું "ખર્ચ, અને રથ તથા બળદોનું ખર્ચ નિભાવવું પડેછે. મારાં પોતાનાં "લુગડાં તો તેમાંથી પૂરાં પડી શકતાં નથી." રાજાએ આ બધું સાંભળ્યું એટલે ભંડારીને કહ્યું. "એને નિત્યના બબ્બે રૂપિયા આપજો." જગદેવ બોલ્યો, "મહારાજ! તમે મને બખશીસ આપવાને કહ્યું તે- "તો મેં માથે ચડાવ્યું, પણ પ્રતાપવાન માવજી+ મારા ઉપર બહુ વાહા- "લ રાખે છે, એટલે નભવાનું નથી માટે હું કાંઈ લેનાર નથી. લખ્યા "લેખ હશે તે પ્રમાણે નિપજશે." પછી રાજાએ ભંડારી પાસે રૂપિયાની એક થેલી મંગાવીને હાથમાં આપી બોલ્યો, "દીકરા પોશાક કરાવો અને સારા સલુકથી રેહેો." પછી જગદેવને જવાની આજ્ઞા આપી. જગદેવ આજ્ઞા લઈને ગયો ને જે બન્યું તે સર્વ પોતાની માને કહી થેલી આપી. વાઘેલીના એક ચાકરે આ બધું સાંભળ્યું અને દીઠું તે જઈને

* ત્રણ સારાં ગામ એવો અંગ્રેજીમાં અર્થ લીધો છે તે તીનસું એ વિભક્ત નહિ સમજવાથી ભુલ થઈછે. ભા. ક.

+ અહિં એને કેહેનો ભાવાર્થ વાઘેલી રાણી "મા ,, એ શબ્દનું વધારે માનવંત રૂપ "માજી" અથવા "માવજી છે."

તેને કહ્યું " આજે રાજાએ જગદેવને બહુ પ્રીતિ બતાવી; નિત્યના બ-
"બે રૂપિયા બાંધી આપ્યા, અને એક થેલી બખ્શીસ આપી." આવું
સાંભળીને પગની ઝાળ માથે લાગી. તેણે એક ખવાસ મોકલીને રા-
જાને પોતાની પાસે તેડાવ્યો. તે આવ્યો એટલે તેને નમન કર્યું. રાજા
આવીને ગાદી તકિયે બેઠો. વાઘેલી લાલચોળ આંખ્યો કરીને બોલી,
" તમે દુહાગણના* છોકરાને શું આપ્યું?" રાજા બોલ્યો– "સોલંકણી
" દુહાગણ તો છે પણ એનો છોકરો મારે પેહેલો. રિણધવલ તિલાયત† છે,
પણ જગદેવ મારી આંખ્યો ઠારેછે, એ સારો રજપૂત ઉઠશે." આવું
સાંભળી વાઘેલી બોલી, "એનું મ્હો કાળું છે ને એનું ભાગ્ય પણ કાળાજ
" અક્ષરથી લખાયું છે, તમે એનાં વખાણ શા માટે કરોછો ? થેલી પા-
" છી મંગાવો." રાજાએ ઉત્તર આપ્યો, "એ તો મેં એને પ્રસન્ન થઈ-
" ને આપી છે; બીજી વેળાએ તમને પૂછીને આપીશું."

આ વેળાએ ઉદયાદિત્ય માંડવગઢના રાજાની ચાકરી કરતો હતો
તેના ભણીથી ઉતાવળનો કાગળ આવ્યો કે તમારે તાબડતોબ આવવું.
આ કામ સારૂં રાજા ત્વરા સહિત ચાલ્યો. બન્ને રાજકુંવર ઘેર રહ્યા.
જગદેવના સોબતિયો સારા હતા; તે સર્વેની આદરમાનથી મુલાકાત લેતો,
સારી સલાહ આપતો, તેની વર્ત્તણૂક સારી હતી, તેનો સ્વભાવ આનંદી
હતો, તેથી જગતમાં લોકો તેનું સારૂં બોલવા લાગ્યા ને તેની કીર્ત્તિ વધી.
દરબાર તો રિણધવલ કરતો હતો, પણ જગદેવ તો પોતાના ઘરમાં રેહેતો
ત્યાંજ બેસતો હતો; આ પ્રમાણે બે વર્ષ વહી ગયાં. આ સમયે, ગૌડ દે-
શનો રાજા ગંભીર કરીને ગૌડ કુળનો હતો તેણે જગદેવની કીર્ત્તિ સાં-
ભળીને ધારાનગર નાળિયેર લઈને પોતાના કુળગોરને તથા પ્રધાનને

---

* માનીતી સુહાગણ કેહેવાયછે ને અણમાનીતીને દુહાગણ કરીને કેહેછે.

† તિલાયત એટલે રાજતિલક જેને થતું હોય તે, કુટુંબમાં મુખ્ય,પાટવી.

મોકલ્યા, તેમની સાથે એક હાથી ને નવ ઘોડા હતા, ને જગદેવને નાળિયેર દેવાનું હતું તે સોને રૂપે મઢેલું હતું. તેઓ ધારા નગરમાં આવી પોહોંચ્યા. ત્યાં તેમનો સત્કાર કર્યો, રેહેવાને ઉતારો આપ્યો ને ઘાસ ચંદી આદિ જોયતો સામાન પોહોંચ્તો કર્યો. પછી કુળગોર, ખવાસ અને પ્રધાન એઓએ એકઠા મળી કહ્યું, "નાળિયેર વધાવો." ગૌડનો ગોર બોલ્યો "અમારા રાજાએ તો જગદેવને નાળિયેર આપવાનું કહ્યું છે માટે "એમને આસને બેસારો; હું એમને કપાળે તિલક કરીશ; અને નાળિયે- "ર આપીશ." આ પ્રમાણે વાતચિત થયા પછી છૂટા પડ્યા. વાઘેલીની બહુ બીતી લાગી; તેઓએ જઈને તેને કહ્યું કે, " નાળિયેર તો જગદેવનું છે. આવું સાંભળીને વાઘેલી કોપાયમાન થઈને બોલી, અરે, દૈવ! તું અમારામાંના કાળા કોઢિયાને નાળિયેર અપાવેછે? નાળિયેર તો મારા કુંવરને ઘટેછે. જાઓ જઈને આ વાત એ લોકોને સમજાવો અને રિણધવળને નાળિયેર અપાવો. હું તેમનો ગુણ વીસરીશ નહિ." મતુવી ગૌડના કુળગોરનું નામ હતું તેની પાસે આણીમગનો ગોર ગયો, અને તેને નાણાની રકમ અર્પણ કરીને કહ્યું કે, "જગદેવ તો દુહાગણનો "છોકરો છે; એને તો પેટ ભરીને પૂરૂ ખાવાય મળતું નથી; અને રિણ- "ધવળ ગાદીનો વારસ છે; એમનાં માવજી પટરાણી છે; માટે એમને "નાળિયેર આપો." પછી સારા કુંવર રિણધવળને નાળિયેર આપ્યું; તેને રાજતિલક કર્યું, નોબત વાગી અને છત્રીસે વાદિત્ર વાગવા લાગ્યાં, પછી આવેલા ગોરે કહ્યું કે, એકવાર મને જગદેવ દેખાડો. આ વાત વાઘેલીને કાંન નાખ્યા પછી, જગદેવને બોલાવી આણ્યો. મતુવી ગોરે તેને જોયો; અને ડોકું હલાવીને કહ્યું કે જગદેવ કેવો રૂપવાન છે! તે કેવો કળાવાન અને તેજસ્વી દેખાય છે! તોપણ, તે બોલ્યો, "લખ્યા લેખપ્રમાણે થાયછે," પછી તેણે જવાની આજ્ઞા લીધી; તેને શેલાપાગડીનો શિરપાવ કરીને રજા આપી. તે પોતાને દેશ આવી પો-

* ભાવાર્થ તેમને લાભ્ય આપીશ.

હોંચ્યો, અને રાજાગંભિરને નીચે પ્રમાણે વાત કહીઃ— "અમે રિણધ-
"વળને નાળિયેર આપ્યું. ગાદીનો વારસ રિણધવળ છે; પણ કાન્તિવાન
"તો જગદેવ છે. તેનો પોશાક સોહામણો નથી, પણ સૂર્યના કિરણ જેવો
"તે દેદીપ્યમાન છે; પરંતુ લખ્યા લેખના સામું કોઈનું જોર નથી." રા-
જા બોલ્યો, "તમે મ્હોટી ભૂલ કરી; પણ આપ્યું તે ના આપ્યું થાય નહિ,
"વળી મારે બીજી કન્યા નથી." એ પ્રમાણે કહીને, તેણે જોશીને તેડાવ્યો
અને લગ્નનો દિવસ ઠરાવીને કંકોતરી ધાર મોકલી. બીજો કાગળ
તેણે પ્રધાન ઉપર મોકલ્યો તેમાં લખ્યું કે, "જગદેવ કુંવરને તમારી સાથે
"લેતા આવજો, જો નહિ લઈ આવ્યો તો કામ થવાનું નથી." કામદાર
કાગળ લઈને ધાર આવ્યો; કાગળ પ્રધાનને આપ્યો, તેણે તે વાંચ્યો, ને
રાણીને આપ્યો. વાઘેલી બોલી, "કાળિયાને સાથે લઈ જાઓ." જા-
નની તૈયારી થઈને જગદેવને કેહેવરાવ્યુંઃ— "કુંવર! જાનમાં જવાને તે-
યાર થજો." જગદેવે કહ્યું, "યોગ્ય લુગડાંલતાં અને ઘરેણા વિના હું શી-
રીતે તૈયાર થાઉં? વળી પાળાની પેઠે મારાથી કાંઈ અવાય નહિ" પ્રધાનો-
એ જઈને વાઘેલીને કહ્યું. તેણિયે ભંડારમાંથી સારાં લુગડાં, કડાં, મો-
તીની માળા અને સોનાની ઉતરી તથા જનોઈ એટલું મોકલ્યું. તે સાથે
વળી કાહાવ્યું કે, "પાયગામાંથી સારો ઘોડો લેજો, ચાકર પારવિના છે તે-
"માંથી થોડા સાથે આવશે." પછીથી સુમારે વીસ હજાર માણસની જાન
નીકળી. રસ્તે જતાં ટુકટોડા આગળ મુકામ કર્યો;ત્યાં રાજા રાજજી ક-
રીને રાજ્ય કરતો હતો, તે ડાક ચાવડા કુળનો હતો. તેનો કુંવર બીરજ
રાજ્ય ચલાવતો હતો, ને રાજારાજ આંધળો હતો તોપણ બુદ્ધિની આં-
ખવડે તે દેખતો હતો. તે રાજાને એક કુંવરી હતી, તેનું નામ વીરવતી
હતું ને તે કુંવારી હતી ને વરવાને યોગ્ય થઈ હતી. તેનો પિતા તેને
માટે સગાઈ કરવાનું સોધતો હતો, પણ યોગ્ય વર જડતો નહતો. અ-
હિ જાન આવી પોહોંચી. રાજારાજે કહ્યું આ જાનમાં જગદેવ છે તે
સારો રજપૂત છે ને રાજ્ય કરવા યોગ્ય છે. તેની સાથે કુંવરીને મંગળ

ફેરા ફેરવો. કુંવર બીરજે પણ તેનું આવું કેહેવું માન્ય કર્યું. તે જાનનો આદર સત્કાર કરવાને તેમની છાવણીમાં ગયો. ત્યાં પોહોંચ્યો એટલે તે બોલ્યો. "મારી પરોણાગત માન્ય કર્યા પછી, સવારમાં વાધજો." બળાત્કારે તેણે પોતાનું કેહેવું માન્ય કરાવ્યું, પછીથી કોટમાં પાછા આવીને તેણે જોશીને પૂછ્યું ને નક્કી કર્યું કે આવતીકાળે સાંજની વેળાએ, ઢોર ચરીને ગામમાં પાછાં વળેછે ત્યારે સારૂ મુહૂર્ત છે. ઘટતી તૈયારી કરી દીધી; બીજે દિવસે કુંવરી વીરમતીને પીઠી ચોળી ગણેશ બેસાર્યા. સાંજે ત્રીજે પોહોરે સર્વે જમવાને આવ્યા, તેઓ સર્વે જમી રહ્યા, ને મુહૂર્તની વેળા થઈ એટલામાં તેઓ હાથ ધોઈને ઉઠ્યા, પછી કુંવર બીરજે ગોરને અને પ્રધાનને કહ્યું. "હું મારી બેહેન કુંવર જગદેવને દેઉછું," એમ કહીને, તેણે નાળિયેર આપ્યું, અને ચાર ઘોડા આપીને કહ્યું કે, "તોરણ બાંધેલા બારણામાં થઈને ચોરી આગળ પધારો." ધારના પ્રધાને જાણ્યું કે બહુજ સારૂં થયું. તોરણ નીચે થઈને વરરાજા ચોરી આગળ ગયા, લગ્ન થતાં સવાર થઈ. વરને એક હાથી, પચાસ ઘોડા, અને નવ દાસિયો આપી. પછી પરોણાઓએ જવાની આજ્ઞા માગી અને મુહૂર્ત ઉપર પોહોંચવાનું હતું માટે ચાવડી વીરમતીને પોતાને ઘેર રેહેવા દીધી ને કહ્યું કે પાછા વળતાં અમે એમને લેતા જઈશું. જાન આગળ ચાલી, અને ગૌડ પરગણામાં આવી પોહોંચી. જગદેવના પરણ્યાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા. રાજા ગંભિર જગદેવનો દેખાવ તપાશી જોઈને, તેને પરણેલો જાણી ધૂંવાપુંવા થયો; પણ લખ્યા લેખ ફરતા નથી. ગૌડ રાજાએ પોતાની પુત્રીનાં લગ્ન કર્યાં તેણે બમણી વર દક્ષિણા આપી. ઘોડા આપ્યા, હાથી આપ્યા, અને અગિયાર દાસિયો આપી. પછી જાનને તેણે વિદાય કરી. જાન ટોડે પાછી આવી પોહોંચી. ચાવડીને રથમાં બેસાડી સંગાથે લઇ તેઓ ઘર ભણી ચાલ્યા. જગદેવના પરણ્યાના સમાચાર સાંભળી વાઘેલી મનમાં બળવા લાગી. તેણે કેહેવા માંડ્યું, " અરે એ કાળિયાને જોયાવિના રાજાએ શું જોઈને

પોતાની કન્યા આપી દીધી.” સર્વે જાનના સામા ગયા; ગૌડકુમારિ અને ચાવડી પોતાની સાસુને પગે લાગ્યાં, દેવની પૂજા કરી. એક મહિના પછી ગૌડ અને ચાવડા રાજાઓએ પોતાની કુંવરિયોને તેડવા મોકલી ઘેર બોલાવી લીધી. જગદેવને ચાવડીની સાથે વરદક્ષિણામાં જે મળ્યું હતું તે પાછું મોકલાવી દીધું, ને તેમાંથી માત્ર પોશાક અને ઘરેણું રાખ્યું. તેણે કહ્યું કે “હવણાં હું અહિ કશું નહિ રાખું.”

જગદેવ જ્યારે પંદર વર્ષનો થયો, ત્યારે ઉદયાદિત્ય સોંપેલા કામ ઉપરથી ઘેર પાછો આવ્યો. તેના મનમાં ઘણી આતુરતા હતી. રિણધવળ કુંવર તેને મળવાને સામો ગયો. રાજાને તે પગે પડ્યો, તેમજ નગર વાસિયો પણ જઈને નમ્યા. આખી દરબાર એક બીજાને મળીને યથાયોગ્ય કસ્યા, પણ જગદેવ તેમાં જોવામાં આવ્યો નહિ. તેણે ચાકરોને પૂછ્યું, જગદેવ કુંવર ક્યાં છે? તેઓ બોલ્યા, એ તો સોલંકીરાણી પાસે હશે. ખવાસને તેડવા મોકલ્યો; એટલે જગદેવ સાદાં લુગડાં પેહેરીને આવ્યો, ને તેને પગે પડ્યો. રાજાએ તેને છાતી સરસ્યો ચાંપ્યો, ને હાથમાં હાથ આપીને પોતાની પાસે બેસાસ્યો, ને તેને કહ્યું, “મારા પુત્ર તું હજી આવાં લુગડાં પેહેરેછે?” કુંવરે હાથ જોડીને કહ્યું, “પિતાજી! તમે ઘેરથી “નીકળ્યા ત્યારે મારા નિત્યના ખર્ચને અર્થે નક્કી કરતા ગયા. પણ તે- “મની આજ્ઞા વિના મને કાંઈ મળ્યું નહિ. જેનું જેવું ખાવું તેનું તેવું શ- “રીર એ વાત આપ સારી પેઠે જાણોછો. એકજ ગામની ઉપજમાં, “ચાકરોનું ખર્ચ છતાં મારાં લુગડાં શી રીતે નીકળે?” આવું સાંભળી રાજાએ પોતાનું કવચ, મોતીનો કંઠો, કંદોરો, ઉતરી, જનોઈ પોહોંચિયો, શિરપેચ, જડાવની કલગી, વળી પોતાની ઢાલ, જમૈયો અને તરવાર, તથા રત્નજડિત મૂઠની કટાર એ સર્વે આપ્યું. તે જગદેવે નમન કરીને લીધું; પણ હાથ જોડીને વિનતિ કરી;- “પિતાજી! આપે કૃપા કરીને મ- “ને જે આપ્યું તે મેં લીધું તો ખરું, પણ વાઘેલી માજીનું મારા ઉપર હેત “ઘણું છે, તેથી આપ તેમને મેહેલ પધારશો એટલે બધું પાછું લેવરાવાનો

"ધાટ ઘડશે. મને એકવાર જે આપ્યું તે, આપની આજ્ઞા થશે તોય
"પણ હું પાછું આપનાર નથી," રાજા બોલ્યો, "વાઘેલી છો એમ કેહેતી;
"પણ, પુત્ર, રિણધવળના કરતાં તું મને બહુ ગમે છે અને હું જે તને
"આપુંછું તે મારૂં પોતાનું છે. મારી અશ્વારીનો ખાસ ઘોડો છે તે
"હું તને આપુંછું, તે લે, અને સાંજે દરબારમાં આવજે." આ પ્રમાણે કહીને તેને રજા આપી. જગદેવે ઘોડો પોતાની સાથે દોરાવી લીધો, ને સોલંકણીની પાસે જઈને તેને પગે લાગ્યો; તેના દેખાવમાં નિત્યના કરતાં જુદી રીતનું સુંદરપણું જોઈને તે બોલી, "પુત્ર ! એ વાઘેલીના ભેગા રેહેછે તો તને એમનો વિશ્વાસ છે ?"

પછી મુખ્ય ખવાસ હતો તે વાઘેલી પાસે જઈને કેહેવા લાગ્યો,
"આજે રાજાજિયે પોતાની પાસે જે હતું તે સર્વે જગદેવને આપી દી-
"ધું, અશ્વારીનો પાટવી ઘોડો હતો તે પણ આપ્યો," આ સાંભળીને, તેના હૈયામાં આગ લાગી,તેણે કેહેવરાવ્યું કે, મહારાજ ભોજનશાળામાં પધારો, ભોજન તૈયાર છે. વાઘેલિયે મ્હો સરખુંપણ ધોયું નથી; તે મહારાજાને સુખી જોઈને પછી આનંદની ઘડી ગણશે અને દાતણ કરશે. આ પ્રમાણે સાંભળીને રાજા તાત્કાળ સવારમાં તેને મેહેલ ગયો. વાઘેલી રાણિયે તેને નમન કર્યું; ને સિંહાસન માંડ્યું હતું ત્યાં રાજા આવીને બેઠો એટલે વાઘેલી બોલી, "આપની સુરત ઉપર હું વારી જાઉં, તાજા થયાથી ઘરે-
"ણાનો મોહ છોડી દીધો હશે; પણ પૃથ્વીપતિ, ઘરેણાવિના શોભો ન-
"હિ." રાજા બોલ્યો, મેં ઘરેણું તો બધું પેહેર્યું હતું; પણ જગદેવ કુંવ-
"રને અડવો દીઠો, તેથી સર્વે ઘરેણું મેં એને આપી દીધું." આ સાંભળીને રાણી બોલી, "એ કાળિયામાં તે એવું શું કામણ ભર્યું છે ! એને
"ઘરેણાનો બમણો ભાગ મળ્યો; તે ઉપરાંત વળી, ભંડારમાંથી મેં નવાં
"મોકલ્યાં હતાં. ત્યારપછી, તેણે તે ટોડા ચાવડાને આપી દીધાં, પણ
"મહારાજ ! આ તમે વિના વિચારે કર્યું છે. મહારાજ ! મારા છો-
"કરાને તો તમે એકેય વાર ખુશી થઈને કાંઈ આપ્યું નથી. ઘરેણું

"પાછું મંગાવીને રિણધવળને આપો." રાજા બોલ્યો, "ગરીબ માણસ
"સરખોય પણ પોતે એકવાર રીઝીને આપેલું પાછું લેતો નથી; ને હું તો
"પૃથ્વીપતિ છું. મારે મન તો રિણધવળને જગદેવ એ સમાન છે. એ
"વસ્તુ મારાથી મંગાય કે પાછી લેવાય નહિ." રાણી વાઘેલી બોલી,
"કટાર, તરવાર, અને પાટવી ઘોડો, એ તો પાટવી કુંવરનાં કેહેવાય, જ્યારે
"તમે એ પાછાં મંગાવશો, ત્યારે હું દાતણ કરીશ." રાજાયે વિચાર કર્યો કે સ્ત્રીની હઠ છોડાવવાનું કામ ઘણું કઠણ છે, કેહેવત છે કે—

आय अनाय न जानही, चडे जणा हठ चार
बाळक, मंगण, राजवी, लाड घेलडी नार.१
टाढी शीतल वन दहे, जल पथरा वेराय
मेहेला रुठी जे करे, सो देवे न कराय.२
दंडत जन महिपत अने, सब दंडत संसार
पंडितकुं खंडित करे, मेहेला चरित्र अपार.३

પછી નાજરને મોકલીને રાજાએ જગદેવને કાહાવ્યું કે, "બેટા! હું તને
"એક બીજી સરસ તરવાર આપીશ, પણ જો તું મને આરામ પમાડવા-
"ને ઈચ્છતો હોઉં તો તને આપેલી તરવાર પાછી મોકલજે. બેટા આ
"વાતમાં તું હઠ કરીશ નહિ." આ પ્રમાણે તેણે કુંવરને વિનવ્યો. ત્યારે જગદેવે જાણ્યું કે, લડું વડું તો કપૂત કેહેવાઊં. માટે તેણે તરવાર પાછી આપી. પછીથી તે રોષમાં બોલ્યો, "હું રજપૂત જન્મ્યો છું: હું ગમે ત્યાં જઈને મારો રોટલો પેદા કરીશ:—

पान पदार्थ सुघड नर, वण तोळ्यां वेचाय
ज्युं ज्युं पर भुम संचरे, मुल मोंघेरा थाय. ४
सिंह न जोवे चंदबळ, नव जोवे धन रिद्ध
एकलडो सहसा भलो, ज्यां सहसा त्यां सिद्ध.५

*जवानीमां परदेश जई, धनसंग्रह नव थाय
अवसर ते जिवतर तणो एळे गयो गणाय.६
चंगा माडु घर रहे, तीनु अवगुण होय
कपडा फाटे रण वधे, नाम न जाणे कोय.७

" એટલા માટે, પ્રિય માજી ! જો તમે આજ્ઞા આપો તો મારૂં ભાગ્ય " ગમે ત્યાં જઈને અજમાવી જોઉં." ત્યારે તેની મા બોલી, "દીકરા, તું " ન્હાનો છે; તું તે ક્યાં જઈશ ? પારકા પ્રદેશમાં એકલાં જવું ઘણું ભય " ભરેલું છે." જગદેવે ઉત્તર આપ્યો, " માવજી ! ઈશ્વર મારી ચડતી " કરશે; મને ગમે ત્યાં ચાકરી મળશે. પેહેલાં ઈશ્વરે સારા કુલીનના " છોકરાઓની પ્રતિષ્ઠા રાખી છે, તેમ મારી પણ રાખશે. માજી, ત- " મારા પુણ્યથી મારૂં ભાગ્ય ઉઘડશે." તેની માએ વિચાર્યું કે—

आपण कामे सियळा, परकामे समरथ्थ
तेने साही नें राखिये, आडो दे दे हथ्थ.८

વળી તે બોલી, દીકરા, તને જેથી સુખ થાય તે કર, પછી જગદેવે પાયગામાંથી એક સારો ઘોડો લીધો, અને ભંડાર ઉઘાડીને તેમાંથી સોનાની મોહોરોની બે કોથળિયો લીધી; હથિયાર પણ લીધાં — એક ધનુષ્ય, અને બાણથી ભરેલો ભાથો. ભાથાને ખભે ભરવી લીધો ને પોતાની માતાને પગે લાગીને, ઘોડે ચડ્યો ને સીધો ટુકટોડાને રસ્તે ચડ્યો. નગરની બાહાર વાડી હતી તેમાં વાસો કર્યો; ઘોડો એક ઝાડે બાંધ્યો, તે ચોકડું ચાવતો ઉભો રહ્યો; અને પોતે પણ એક ઝીણું લુગડું ઘાસ ઉપર પાથરીને તે ઉપર બેઠો, ને પોતાની પાસે ઢાલને એક બાજુએ મૂકી, અને રાત્રી પડે ત્યારે શેહેરમાં જવાનો નિશ્ચય કર્યો. આ વેળાએ ચાવડી વીરમતી, પાલખીમાં બેશીને, પોતાની સાહેલિયો સહવર્ત્તમાન,

---

* અસલ કવિતા નીચે પ્રમાણે છે.

ज्युं वनदरवन खडुआं, जो परदेशां जाय
गमिया आंही दीहडा, ममरख जमारा मांहि.

સહસા આવી ચડી. બંનેને પરણ્યાંને ત્રણ ચાર વર્ષ થયાં હતાં. તે વેળાએ ઝરમર ઝરમર વર્ષાદ વરસતો હતો, તેથી ચંબેલીના મંડપમાં શેતરંજી પથરાવીને બેઠી. એક ખવાસ બારણાઆગળ ચોકી કરતો બેઠો હતો. તેવામાં તેણે પોતાની દાસીને આગ્ના કરી કે, "જા કાંઈ મેવો લઈ આવ." દાસી ફળ લેવાને નીકળી પડી; તેણે એક અસ્વાર અને ઘોડો-જોયો તે ચાર પાંચ હજાર રૂપિયાનો તેને લાગ્યો, ને પીળા પલાણનો ઊંચી જાતનો સામાન હતો તે પણ મૂલ્યવાન હતો. પછી દાસિયે ત્વરાથી જવાન કુંવર ને નાહાળી લીધો, તેણે વિચાર્યું કે, "આ તો કુંવરીના વર "જેવો દેખાયછે; તેના નાકની ધારથી અને આંખોની લાલાશથી મ-"ને નક્કી લાગેછે કે એ રાજકુમાર છે." તેણે દોડી જઈને બાઈજીને કહ્યું. બાઈજી એક વધામણી ખાઊંછું; ઓગણીસ વીસ વશા તો અહિ રાજકુમાર છે!" ચાવડી બોલી, "હું પરપુરૂષના મ્હો સામું જોતી નથી; પણ તું ચોકસ માણસ છે માટે ફરીથી જઈને જોઈ આવ અને ખરેખરા સમાચાર લાવ. દાસિયે ફરી જઈને જોયું, અને પાછી આવીને બોલી "બાઈ લાખ વાતે એ રાજકુમાર છે. પછી કુમારી બોલી, "જો, તું સમજુ "માણસ છે, તું ડાહી છે એટલે બસ છે." ત્યાર પછી, સંભાળથી ચંબેલીના ઝાડની ઘટામાંથી ધારીને જોયું એટલે એની ખાતરી થઈ કે એ રાજ-કુમાર છે. ત્યારે ચાવડી સત્વર જઈને પગે લાગી બોલી—

वायस वास उडावती, झबकी आव्यो नाथ
चूंडा अर्धा नंदइ पडी, अर्धा रही मुज हाथ. ९
सुखसज्या, आलय शीतळ दे मुज प्रिय सन्मुख
मुज मन इच्छा आश अ दैवे दइ दिध सुख. १०

અસલ કવિતા નીચે પ્રમાણેછે.

वायस वास उडावती, आयो नाह झबकां;
आधी चूडी कर लगी, आधी गइ तडकां.९
सुख सज्जा सीतळ मोहल, पियु सन्मुखे बताय
लाव हाम दहीवें कंठरी, आस करी बन आय.१०

ચાવડી વળી બોલી, “ ધન ઘડી; ધન દાહાડો ! આજે મારે આ-
“ નંદનો સૂર્ય ઉગ્યો કે તમારો પ્રતાપવંતનો મારે ભેટો થયો; પણ તમારો
“ સાથ ક્યાં ? એકલા, વાડીમાં, જાણે કાંઈ છાનો ભેદ હોય એમ બેઠા-
“ છો એનું કારણ શું.” પછી કુંવરે ચાવડીને, માંડીને વાત કહી, અને
બોલ્યો કે, “ હું ચાકરી મેળવવાની આશાએ નીકળ્યો છું, તારે વાત
“ પ્રાસન કરવી નહિ. ” તથાપિ એટલી વારમાં તો, દાસી દોડી ગઈ,
અને રાજમેહેલમાં જઈને સમાચાર કહ્યા કે, “ વધામણી ! રાજવંશી
જમાઈજી પધાર્યા છે.” સામા લેવા જવાની તૈયારી થવા લાગી; વધા-
મણીના બદલામાં દાસીને રાજી કરી. કુંવર બીરજ તો પગે દોડીને ગયો
અને જગદેવને મળ્યો. ચાવડી પાછી મેહેલમાં આવી, કુંવર બીરજ
પોતાની સાથે જગદેવને લઈને ત્યાં આવ્યો. તેણે રાજારાજને નમન
કર્યું. ત્યાં પાંચ દાહાડા રહ્યો તે પછી વાધવાની આજ્ઞા માગી. ત્યારે
રાજારાજ બોલ્યો, “આ દરબાર આપનો છે. અમારૂં સર્વેનું એવું મન
“ છે કે મહારાજ આપ અહિં રોહો.” ત્યારે જગદેવ બોલ્યો, “મને હઠ
“ કરશો નહિ, એકવાર હું એકલો પરદેશ જઈશ, અને મારૂં ભાગ્ય
“ અજમાવી જોઈશ. માંહોમાંહે ઘણી હઠ હઠ થઈ; છેવટે જગદેવને
“ હા ”કેહેવાની અગત્ય પડી. તોપણ રાત્ર પડી ત્યારે તેણે પોતાનો
મનસુબો ચાવડીને કહી સંભળાવ્યો, અને તેની રજા માગી. તે બોલી,
“ આપની ચાકરી કરવાને આપની દાસી નિરંતર પાસે રેહેશે, ” જગ-
દેવ બોલ્યો “તું ડાહી થઈને આવું કેહેછે ? પરદેશમાં સ્ત્રી છે તે પગબં-
“ ધન છે. માટે મારે એકલાં જવું જોઈયે. હું તને વેહેલી તેડાવી લઈશ.”
ત્યારે ચાવડી પોતાનો હાથ તેની ડોકે વળગાડીને બોલી, “શરીરથી
“ છાયા જુદી પાડી શકાય છે ? જો છાયા શરીરથી જુદી પડાય તો તમે
“ મને અહિં રેહેવાનું કેહેજો.” જગદેવે ચાવડીને બહુ સમજાવી પણ
તેનું ચાલ્યું નહિ. એ તો તેની સાથે જવાની હઠ લઈ બેઠી, પછી બે
ઘોડા ઉપર પલાણ માંડ્યું. તેઓએ પોતાની સાથે રત્નજડિત ઘરેણાં લી-

માં. ચાવડિયે મુકનો (ઓજળ પડદો) નાખી મુખ ઢાંક્યું; જગદેવ ઘોડે ચડ્યો ત્યારે તો એ તૈયાર થઈને રહી હતી. મોહોરોની બે કોથળિયો હતી તે ઘોડાના તોબરામાં નાંખી લીધી. તેમનો વાઘવાનો મનસુબો સત્વર આસન પડી ગયો; તે વેળાએ કુંવર બીરજ ત્રણસે ઘોડું લઈને વળાવા આવ્યો. નીકળતાં ચાવડી પોતાનાં માતાપિતાને ભેટી; પોતાની વડી સાહેલિયો હતી તેઓને મળી; પછી સાસુએ જગદેવને રૂપિયો અને એક નાળિયેર આપ્યું અને તેને કપાળે તિલક કર્યું. પછી પોતાની કુંવરી ચાવડીની સંભાળ રાખવાનું જગદેવને કહ્યું. પગે લાગી, આશીર્વાદ પામી, રાજારાજની આગ્ના લઈ તેઓ સિધાવ્યાં. શેહેરથી થોડેક ગાઉ ગયાં એટલે વળાવાને ગયા હતા તે કેહેવા લાગ્યા કે, મહારાજ, જો આપને ઘેર વાંચવું હોય તો,આ રસ્તે થઈને જવાનું છે. જગદેવે પોતાનો વિચાર જણાવ્યો કે, " હું પાટણમાં સિદ્ધરાવ જયસિંહ-
" દેવ સોલંકીની ચાકરીમાં રેહેવા જાઉછું." પછી જવાનો સીધો રસ્તો પૂછ્યો ત્યારે એક અશ્વાર બોલ્યો, " સીધો રસ્તો ટોડડી ઉપર થઈને
" જવાનો છે તે અહિથી બાર ગાઉ ઉપર છે; અને જો ડુંગરો ફરીને
" નિર્ભય રસ્તે થઈને જવા ઈચ્છતા હો તો તે ત્રીસ કોશ છે." જગદેવ બોલ્યો, " ત્યારે સીધો રસ્તો તમે શામાટે છોડી દોછો, શું ઘોડાની તમને દયા નથી?" આવું સાંભળીને, રજપૂતોનો નાયક હતો તે બોલ્યો,—
" સીધો રસ્તો તો વાઘ અને વાઘણે રોક્યો છે, તેઓએ ગામડાં ઉજ્જ-
" ડ કરી નાંખ્યાં છે; વાઘ તો દેવના જેવો છે; રાજા અને ઉમરાવો તેના
" સામા ઢોલ નગારાં વગડાવીને ચડ્યા હતા પણ કોઈથી વાઘ કે વાઘ-
" ણને વશ કરી શકાયું નથી. તેમના ત્રાસથી કોઈ ઢોર તો પૂરૂ ઉછરતું
" નથી. નવ વર્ષ થયાં રસ્તો બંધ પડી ગયોછે, ને ચાર હંચી વધી પ-
" ડી છે. પગરસ્તો તૂટી ગયો છે, માટે ફેરી ખાઈને લાંબે રસ્તે થઈને
" ટોડડી જાઓ; એ માર્ગ નિર્ભય છે." આવું સાંભળીને જગદેવ બી-
" રજની આગ્ના લઈ અને રામરામ કરીને રસ્તે ચડ્યો. બીરજે તેને ઘ-

ણો સમજાવ્યો પણ તેની કાંઈ અસર થઈ નહિ; જગદેવ બોલ્યો, "ગં
"ડક ગંડકડીના ડરથી કાંઈ ચક્કર ખાવામાં આવશે નહિ. બન્ને
જણાંએ સજોડે નિર્ભયપણેથી પોતપોતાના ઘોડા મારી મૂક્યા, પછી
જગદેવે ચાવડીને કહ્યું.—" આપણે જઈયે તેમ ડાબા હાથ ભણી ઘાસ
ઉપર તમે નજર રાખતાં રેહેજો." આ પ્રમાણે છ ગાઉ સુધી તેઓ ગ-
યાં; ત્યારે ચાવડી બોલી,—"મહારાજ કુંવરજી! વાઘણ પેલી મ્હો આ-
ગળ રહી." જગદેવે એક બાણ કાહાડીને ધનુષ્ય ઉપર ચડાવ્યો ને બો-
લ્યો, "વાઘણ તું રાંડની જાત છે મારા ઉપર આંખો ચડાવીશ નહી
"રસ્તામાંથી ખશી જા ને ડાબી કે જમણી ચાલી જા." વાઘણે જ્યારે
રાંડ એવો શબ્દ સાંભળ્યો ત્યારે તેણે પૂછડું ઉચું કરીને, માથું ભોય સર-
ખ્યું નીચું કરી દઈને તેના ઉપર છલંગ મારી,આ વેળાએ લાગલોજ તેણે
બાણ છોડ્યો; તે તેના ભ્રમર વચ્ચે જઈને વાગ્યો તે આરપાર વીંધીને સા-
મી બાજુએ દશ ડગલાં દૂર જઈને પડ્યો એટલે વાઘણ ઉછળતીને મરદુ
થઈ પડી. સોએક ડગળાં તેઓ આઘાં ગયાં કે તેઓએ વાઘને
ઉભેલો દીઠો, એટલે જગદેવે ભાથામાંથી બીજો બાણ કાહાડીને તેને કહ્યું
"ડાબો કે જમણો જા નહિકર, તારી ગંડકડીનો સંગાથ કરવાને તને
"મોકલીશ." ત્યારે વાઘ પૂછડું પટકાવતો, ભોંય સરખું માથું કરી દ-
ઈને તેના ઉપર તળપ્યો; પણ જગદેવે બાણ માર્યો તે માથામાં થઈને
આરપાર નીકળી ગયો અને વીસ કદમ દૂર જઈને પડ્યો. વાઘ પણ વાઘ-
ણની પેઠે ઉછળતોને શીંગડું થઈ પડ્યો. જગદેવ બોલ્યો, "મેં તે આ
"ગરીબ પ્રાણિયોને શું કરવાને મારી નાંખ્યાં? મારે માથે હત્યા બેઠી"
ચાવડી બોલી, "મહારાજ, એ તો ક્ષત્રિયોની રમતો છે;" આ પ્રમાણે
વાતો કરતાં તેઓ ટોડડી ગામના ગુંદરાના તલાવ આગળ આવી પો-
હોંચ્યાં; ત્યાં જેટલાંક વડ પીંપળાનાં ઝાડ હતાં; તલાવમાં પાણીની ન્હાનાં
મોજાં સરખી લેહેરો ચાલતી હતી, આ જગ્યાએ એક વડ નીચે તેઓ

ઘોડા ઉપરથી હેઠળ ઉતર્યાં ને હથિયાર છોડયાં; ગંગાજળીમાં* ટાઢું પાણી ભરી આણ્યું, ઘોડા પાયા. ને ચાવડી દાતણ કરી પોતાનું મુખ ધોવા લાગી. આણીમગ બીરજ ઘેર જઈ પોહોંચ્યો ને તેણે રાજારાજને કહ્યું, "જગદેવ સીધે રસ્તે સિધાવ્યા." ત્યારે રાજાને ક્રોધ ચડયો અને કહ્યું, "તારી સાથે બસેંને પંચાવન અસ્વાર બધુંકને ધનુષ્ય બા-
"ણથી સજાવીને લઈજા; જ્યાં તમે તેમને મરેલાં પડેલાં દેખો ત્યાં અ-
"ગ્નિ દાગ દેજો, અથવા જીવતાં હોય તો તેવા સમાચાર લઈ આવો."
આ પ્રમાણે આજ્ઞા થઈ એટલે, અસ્વાર ચડ્યા, તેઓ જેવા બીતતા અને ચેતતા આગળ ચાલ્યા તેવામાં રસ્તાની બાજુએ વાઘ ને વાઘણ મરેલાં પડેલાં દીઠાં. પણ ઘોડો કે માણસ કોઈ તેમના દીઠામાં આવ્યું નહિ. તેઓએ ધાર્યું કે જગદેવ ને ચાવડી જ્યાં પાણી હશે એવી જગ્યાએ વિસામો ખાતાં હશે, તેઓ કશા સંકટમાં નહિ હોય. અસ્વારો જે શોધ કરવા છૂટા છૂટા વીખરાઈ ગયા હતા તે સર્વે એક ઠેકાણે એકઠા થયા ને એક બીજાને રામરામ કરવા લાગ્યા. જે કામને માટે તેઓને મોકલ્યા હતા તે પૂરૂં કરવામાં તેઓને પોતાના જીવ ખોવાની ધાસ્તી હતી તે કામ જોખમ વિના પૂરૂ થયું તેથી અરસપરસ મુબારકબાદી આપવા લાગ્યા. બન્ને બાણ લઈને, આનંદ પામતા, અને બીક રાખ્યા વિના તેઓ આગળ ચાલ્યા; તે જ્યારે તલાવ આગળ આવી પોહોંચ્યા ત્યારે જગદેવને ત્યાં દીઠો. તેઓ પાસે આવ્યા એટલે ચાવડિયે તેમને ઓળખ્યા અને બોલી, "આ તો આપણા રાજ્યના રજપૂતો છે" અસ્વારોએ આવી નમન કર્યું, ને જગદેવને કહ્યું, "રાજકુમાર,

* "ગંગાજળી સરખું ટાઢું પાણી કાહાડીને ઘોડાને પાયું." એવો ભાવાર્થ અંગ્રેજીમાં છે પણ ઊલટું સમજવામાં આવ્યાથી એમ લખેલું જણાયછે. પાસે તલાવ મૂકી પાણી કાહાડી લાવીને ઘોડાને પાવાની મેહેનત કરે એમ બને નહિ. વળી તેઓ ખડી અસ્વારિયે નીકળ્યાં હતાં તેથી પાણી પાવાને વાસણ જોઈયે તે તેમની પાસે કયાંથી હોય. આવો શક પડવા ઊપરથી મૂળમાં જોયું તો "ગંગાજળી" શબ્દ ધ્યાનમાં નહિ ઊતરવાથી ભૂલ કરેલી જણાઈ. ભાષાન્તર કર્તા.

તમે પૃથ્વીનો ને ગાયનો મ્હોટો ધર્મ રાખ્યો, વાઘ વાઘણ તો યમ-
"રાજાના દૂત જેવાં હતાં, તેઓને રાજા કે ઠાકોર કોઈ મારી શકતું ન-
"હતું. હે કુંવર! તમારા વિના જગતનું દુઃખ બીજું કોણ ઓછું કરે;"
તથાપિ જગદેવે બહુ પરાક્રમની વાત જાણી નહિ. તેણે રજપૂતોને પાછા
જવાની આજ્ઞા આપી; તેઓએ પાછાં જઈને વાઘ મરાયાના સમાચાર
કહ્યા, રાજરાજ અને જગદેવનો સાળો બીરજ આ સમાચાર સાંભ-
ળીને બહુ રાજી થયા. જ્યારે દાહાડો આથમ્યો ત્યારે જગદેવ અને
ચાવડી નગરમાં પેઠાં ને ખાવાનું કરયું; તથા થોડા પૈસા આપીને ઘોડા-
ની ચાકરી કરાવી. ત્યાં તેઓ બે રાત ને એક દિવસ રહ્યાં, ને ભોજન
કરવામાં થોડા રૂપિયા ખર્ચ્યા. આ પ્રમાણે મુકામ કરતાં કરતાં તેઓ
પાટણ આવી પોહોંચ્યાં. ને સિદ્ધરાજે બંધાવેલા સહસ્ત્રલિંગ તલાવની
પાળે એક વડનું ઝાડ હતું તેની નીચે ઉતરી પડ્યાં, ઘોડાને ત્યાં બાંધ્યા.
મીઠું પાણી દેખાડ્યું, ને ઘોડા સંભાળ્યા. તેઓ ચોકડું ચાવતા ઉભા ર-
હ્યા. પછી બંને જણ ખાન પાન કરીને તાજાં થયાં. એટલે જગદેવે
ચાવડીને કહ્યું " તમે અહિ ઘોડા પાસે રોહો, હું નગરમાં જઈને એક
"ઘર ભાડે રાખું,તે પછી રાજને નગરમાં લઈ જઈશ,આપણ નટ નટીની
"પેઠે ફરતાં સારાં દેખાઈશું નહિં." ચાવડી બોલી, "ત્યારે તમે સિધાવો,
હું અહિ રહુંછું." પછી જગદેવ કેડમાં કટાર ખોશીને અને તરવાર
બાંધીને ઘર ભાડે લેવા નગરમાં ગયો પછી શું નીપજ્યું તે સાંભળો!

હવે, સિદ્ધરાજના મુખ્ય પરગણાનો ધણી ડુંગરશી કરીને હતો તે
પાટણનો કોટવાલ હતો. તેને એક છોકરો હતો તેનું નામ લાલકુંવર
હતું, તેને મ્હોટાઈ ઘણી હતી.કાંઈક જુવાન,વળી ઘેર પાટણની કોટવાળી,
વળી મેહેલ મ્હોટો તેથી બધી રીતના મદ ભેગા થયા હતા એટલે તે પૃ-
થ્વી ઉપર પગ પણ દેતો નહિ. પાટણમાં ગણિકાનાં પાંચસે ઘર હતાં,
તેમાં સર્વને માથે જામોતી ગણિકા હતી, તેની પાસે ધન બહુ હતું, અને
છોકરા છોકરિયો પણ ઘણી હતી. છોકરા પણ દ્રવ્યવાન હતા. એક

સમયે કોટવાલનો છોકરો જામોતીને ઘેર રમવા ગયો; ત્યારે તેણે તેણીને કહ્યું, "ઓ! જામોતી, જો મને કોઈ ઘણી સુંદર અને કુલવતી સ્ત્રી "મળે તો હું તેને રાખું, અને તમને પણ ઈનામ આપું." જામોતી બોલી, "બહુ સારૂ હું એક શોધી કાહાડીને તમારી સેવા બજાવીશ." પછી જામોતિયે પોતાની લુંડિયોને એ વાતની સૂચના કરી, ત્યારથી તેઓ કોઈ સુંદર સ્ત્રીની શોધમાં રહી હતી, આ પ્રમાણે ઘણા દિવસ વહી ગયા. જે દિવસે જગદેવ અને તેની સ્ત્રી પાટણ આવી પોહોંચ્યાં ત્યારે જામોતીની એક લુંડી, બપોરી વેળાએ, પાણીનું બેહેડું લઈને સહસ્રલિંગ તલાવે પાણી ભરવાને આવી. ચાવડિયે, મુખ ઉપરનો સુકનો ઉચો કરીને જોયું તો કોઈ પુરૂષ પાસે જોવામાં આવ્યો નહિ એટલે પડદો કાહાડી નાંખ્યો. ને તલાવની બાંધણી અને તેના પાણીનો પટ જોતી બેઠી. જામોતીની આગ્નાનું સ્મરણ આણીને પેલી લુંડી ચાવડીને જોવા લાગી, તે તેને ચંદ્રની અપ્સરા જેવી અને આકાશની વીજળી જેવી તેજવાન જણાઈ. ચાવડીને જોઈને લુંડી રાજી થઈ, ને માથે પાણીનું બેહેડુ મૂકીને તેની પાસે આવી તેને નમન કરી બોલી, "બાઈ તમે કયાંથી પધાર્યાં ને આ ઘોડાનો અશ્વાર કયાં ગયો છે? ચાવડિયે ઉત્તર આપ્યો, તમે પૂછનાર કોણ છો? લુંડી બોલી, હું તો સિદ્ધરાજ જયસિંહના દરબારમાં વડી વડારણ છું." ચાવડી બોલી હું ઉદયાદિત્ય પરમાર રાજાના કુંવર વેહેરે પરણી છું. લુંડિયે કહ્યું, "તમારા વરને મ્હોટો ભાઈ છે?" તેણે કહ્યું "હા; એમના મ્હોટા ભાઈ રિણધવળ છે." ફરીને દાસી બોલી, "બાઈ સાહેબ, કુંવરજી નું નામ શું?" ચાવડિયે ઉત્તર આપ્યો, "તમે કેવાં છો; વળી વરનું નામ તે દેવાતું હશે!" દાસી બોલી, "સ્ત્રિયે પોતાના ધણીનું નામ દેવું કે મહિમાવાન જગતના "કર્ત્તારનું દેવું, તોપણ તમે દેશનાં ધણીછો, તમને જેમ સારૂં દેખાય તેમ "કરો." ત્યારે ચાવડી બોલી, કુંવરનું નામ જગદેવ છે. ફરી તે દાસિયે પૂછ્યું, "તમારૂં પિયર કયાં, ?" ચાવડી બોલી, "ટોડામાં; હું રાજારાજ

ની પુત્રી છું, અને બીરજની બ્હેન થાઉ." ત્યારે દાસી બોલી, "કુંવર નગરમાં ગયા છે તેથી મને લાગે છે કે તમે ઘોડાને સાચવતાં બેઠાં હશો, ચાવડી બોલી, " કાળિયાર નાગના જેવા ઘોડા ઉપર નજર નાંખવાની કોની તાકાદ છે." દાસી ફરીને બોલી, "મહાન રાજાના કુંવર તે વળી એકલા કેમ નીકળ્યાછે?" ચાવડી બોલી, "એમની ઓરમાઈ મા સાથે રીસાવીને નીકળ્યા છે." એમ કહીને માંડીને બધી વાત કહી. દાસી બધીવાત પૂરે પૂરી સાંભળીને નમન કરી અને બેહેડુ પાણીથી ભરીને ઘર ભણી ચાલી. તેણે જામોતી ગણિકાને કહ્યું, "જો તમે તમારા જુવાન "શેઠને રાજી કરવાને ચાહાતાં હો તો તળાવની પાળે એક સ્ત્રી બે ઘોડા "સાચવતી બેઠેલી છે, એના જેવી આખા દેશમાં મેં તો કહિ દીઠી નથી ને તમે જેવી વર્ણવતાં હતાં તેવીજ છે." એમ કહી, તેની જાત, તેના સસરાનું અને વરનું નામ, અને તેનું પિયર ક્યાં છે તે સર્વે કહ્યું. પછી જામોતિયે દાસીને ઘણાં મોંઘા મૂલનાં લુગડાં પેહેરાવ્યાં અને જડાવનાં ગુજરાતી ઘરેણાં ઘાલ્યાં. એક સુંદર રથ તૈયાર કરાવ્યો, તેમાં પોતે બેઠી. ચાકરોએ રથના પડદા બંધ કસ્યા. એ પ્રમાણે બીજી દાસિયોને સુંદર લુગડાં ઘરેણાં પેહેરાવીને વીસ કે ત્રીસ દાસિયોને પોતાની સાથે લીધી ને ચાકરોને હથિયાર સજાવીને આગળ કસ્યા, એક દ્રવ્યવાન ખવાસને ઘોડે બેસારી મોખરે કસ્યો. આ પ્રમાણે ચાવડી જ્યાં બેઠી હતી ત્યાં ચાલી. અને તે જગ્યાએ આવી પોહોંચી એટલે આડી કનાત ખેંચી દીધી, પછી જામોતી ઉતરી. ચાવડી જોડે પ્રથમ જે લુંડી વાતો કરી ગઈ હતી તે આગળ આવીને નમન કરવા લાગી. જામોતી બોલી, "વહૂ ઉઠો હું તમને મળું, હું તમારી ફોઈ સાસુ થાઉ આ વડારણે "આવીને તમારા આવ્યાના સમાચાર કહ્યા, ને તરત મેં મારો રથ જો-"ડાવ્યો. હું રાજાની આજ્ઞાથી આવીછું. મારો ભત્રીજો જગદેવ, ટોડે "પરણ્યા ત્યારે મારાથી આવી શકાયું નહતું, પણ હું રિણુધવળ ને મળી "હતી, મારો ભત્રીજો જગદેવ ક્યાં છે ? એ ક્યાં ગયા છે ! તમારે મારે

" ઘેર આવવું જોઈતું હતું, તમે નામવંતા કુટુંબમાં પરણ્યાં ને આવી જ-
" ગ્યાએ બેશી રેહેવું ઘટતું નથી." તેણે ભભકાદાર સર્વે તાળમેલ કર્યો-
હતો તે જોઈને ચાવડી તો વિચારમાં પડી, ને ઠગાઈ ગઈ, તેણે વિ-
ચાર્યું કે સિદ્ધરાય જયસિંહને ને મારા પતિને સગપણ છે એવું તેમણે મને
કદિ કહ્યું નથી, પણ રાજાના સગા રાજા હશે એમ જાણીને અને
આવેલાં અજાણ્યાં માણસનાં લુગડાં ઘરેણાં ઉપર ફરીથી નજર
કરીને, તેણિયે તેને નમન કર્યું ને મળી. જામોતિયે તેને આ-
શીર્વાદ દીધો, અને રથમાં બેસવાનું કહ્યું; અને બોલી કે અહિં હું
એક માણસ મૂકતી જાઉંછું તે મારો ભત્રીજો આવશે એટલે તેને દરબાર-
માં તેડી લાવશે. વળી તેણિયે એક ચાકર બોલાવીને ઘોડાની સંભાળ
રાખવાનું કહ્યું. ચાવડિયે નાણાની થેલિયો પોતાની પાસે રાખી, ને ર-
થમાં બેઠી, એટલે રથ ચલાવ્યો. જામોતી તેને પોતાને ઘેર લાવી, ઘર
મ્હોટું પોળ બંધ હતું તેમાં તેઓ આવ્યાં ને રથ રાખ્યો. જામોતી ઉત-
રી ને પછીથી ચાવડી ઉતરી. ઘરમાંથી આદરમાન આપવાને માણસ
આવ્યાં. દેખાવડો પોશાક પેહેરેલી અને ઘરેણાં ગાંઠાંથી શણગરાયલી
સ્ત્રિયો ચાવડીને મળવા આગળ આવી. અને તેને નમન કર્યું. કેટલીક
તેને પગે પડી—કેટલીક તેની આગળ આવીને ખંમા ખંમા કરતી આ-
ગળ ચાલી એ પ્રમાણે તેઓ તેને ઘરમાં લઈ ગયાં. ઘર ચાર માળનું
ઉંચું હતું અને ઘણું શોભાયમાન દેખાતું હતું, ચારે બાજુએ કળીચુનો
છાંટ્યો હતો; ચોમેર ભીંતો શણગારી લીધી હતી ને તેના ઉપર સોનેરી
રૂપેરી ચિત્ર કાહાડ્યાં હતાં; બારિયોમાં જાળિયો જડી લીધી હતી. ચા-
કરોયે એક સુંદર સેતરંજી બીછાવી હતી તેના ઉપર ગાદી તકિયા, ઉશીકાં
અને ગાળ મસુરિયાં કીનખાબથી મઢી લીધેલાં મૂકયાં હતાં. ચાવડીને
તેઓએ ત્યાં બેસારી, તે પેલી બે કોથળિયો પોતાની પાસે રાખીને બેઠી.
ઉનું પાણી તૈયાર કર્યું. જામોતિયે એક દાસીને બોલાવીને કહ્યું કે "જા,

" રાજાજીને જઈને કેહે કે પરમાર રાણીનો ભત્રીજો જગદેવ કુંવર આવ્યા
" છે તે હવણાં તમને મળવાને આવશે. રાજાજીને કેહેજે કે તેમને
" સારૂ માન આપે. ને વળી કેહેજે કે તેમનાં વહૂ ચાવડી મારે મે-
" હેલ છે." દાસિયે આ પ્રમાણે સાંભળી લીધા પછી નમન કર્યું ને
ગઈ. એક ઘડીવીત્યા પછી તે પાછી આવી ને બોલી, "મહારાજ ઘણા
"ખુશી થયા ને આજ્ઞા કરી છે કે જગદેવે પ્રથમ મને મળીને પછી રાણી
"પાસે જવું." પછી જમવાનું તૈયાર થયું એટલે જામોતિયે કહ્યું, "વહૂ-
વારૂ! જમવાને ઉઠો." ચાવડી બોલી, "હું પતિવ્રત્તા ધર્મ પાળુંછું.
"જ્યારે કુંવરજી જમશે ત્યારે હું જમવાનો વિચાર કરીશ. એ હજી સુધી
"આવ્યા નથી," પછી એક દાસી આવીને બોલી, "તમારા ભત્રીજા જ-
"ગદેવ, મહારાજ પાસે જઈને તેમને મળ્યા છે; તેઓ રાજાજી પાસે બેઠે-
લા છે,— રાજમેહેલના રસોઈખાનામાંથી થાલ આવ્યા છે." જામોતી
બોલી, "જા વેહેલી જા અને જગદેવને રાજા સાથે જમતા બંધ રાખ, અને
" રાજાજીને વિનવીને જગદેવને અહિ તેડી લાવ. આજે કોઈ ભત્રી-
" જાએ પાસે બેશીને જમવું જોઈયે. અહિ ભોજન તૈયાર થયું છે."
વળી તેણે પોતાની મેળે બોલ્યાં કર્યું કે, "મારો ભત્રીજો જગદેવ આ-
" વ્યો નથી, તો એના ખાધા પેહેલાં હું કેમ ખાઊં! જ્યારે તેણે ખાધું છે
" એવું હું સાંભળીશ ત્યારે મારી મેળે હું જમીશ." એટલી વારમાં; જે
દાસી ગઈ હતી તે પાછી આવી અને બોલી, "બાઈ સાહેબ, કુંવર રા-
"જાજી સાથે જમેછે, બન્ને મહારાજ પાસે પાસે બેઠેલા છે, હું તેમને મા-
"રી નજરે જોઈને આવી; પણ તમારા ભત્રીજા તમારા ભણી આવવા-
"ના છે. એ કેવા શ્યામ વર્ણના છે!" જામોતી બોલી, "મારા પિયરમાં એ-
"વું સાધારણ છે. મારા ભાઈ ઉદયાદિત્ય પણ શ્યામ વર્ણના છે, પણ એ
"કુટુંબમાં જેવા રૂપાળા છે તેવા બીજા કોઈને મેં જોયા નથી." આ પ્ર-
માણે તેઓએ વાતો કરી. પછી જામોતિયે સુંદર થાળ મંગાવ્યા ને
એક થાલ ચાવડીના મ્હો આગળ મૂકીને બોલી, "વહૂ જમો."

ચાવડિયે થોડું ખાધું, પછી દાસી થાળ લઈ ગઈ. ત્યારપછી વાતો ચીતો પાછી ચાલી. જ્યારે પાછળો પોહોર દાહાડો બાકી રહ્યો ત્યારે ચાવડી બોલી, હજી સુધી કુંવર પોતાની ફોઈને મળવાને આવ્યા નહિ એમ કેમ?" જામોતી બોલી, "છોકરી! જા, ને મારા ભત્રીજા જગદેવને તેડી લાવ." ફરીથી પાછી વહૂજી સાથે તે વાતો કરવાને મંડી ગઈ, પણ જગદેવ વિના સર્વે વાતો ચાવડીને ફીકી લાગવા માંડી. બે ઘડી પછી પેલી દાસી પાછી આવીને બોલી, "રાજા એમની "સાથે વાતો કરેછે, ને એમને ઉઠવાદેતા નથી; તે કેહેછે કે, પોહોર રાત્રે "જગદેવ સૂવાને આવશે ત્યારે એમની ફોઈને મળશે." આવું સાંભળીને જામોતી દાસીના ઉપર ક્રોધે ભરાઈને બોલી, "મહારાજને જઈને વિ- "નવ કે, જગદેવને મળ્યાંને એમને ઘણાં વર્ષ થયાંછે ને સવારમાં આપની " સાથે વાતો કરવાને કુંવરને ઘણી વેળા મળશે, પણ હવણાં તો એમને "મળવા આવવાને આજ્ઞા આપવી જોઈયે." બે ઘડી રહીને દાસી પાછી આવીને બોલી, "રાજાજિયે પેહેલાના જેવોજ ઉત્તર આપ્યો." જામોતિયે લાલકુંવરને કાહાવ્યું કે, " આજનો મુજરો છે. પોહોર રાત્ર જા- "ય ત્યારે ચાલ્યા ચાલ્યા આવજો; મારે હાથ એક સ્ત્રી લાગી છે તે જો "તમારી ખુશીમાં આવે તો રાખ કરી રાખજો, ને જો તમારી ખુશી ન- "હિ હોય તો હું મારે ઘેર સાગરીદ કરી રાખીશ." આવું સાંભળીને લાલકુંવરે અફિણ ચડાવા માંડ્યું, તે ઉપર મકર ને માજમ ખાધી, વળી તેણે સખત કેફનો ભરેલો દારૂ પીધો; સારાં સારાં લુગડાં ઘરેણાં વડે બની ઠણીને અત્તર કસ્તુરી શરીરે ચોળી. પછી ડોલતો ડોલતો, ભાલો ટેકવતો આવ્યો. તેના હાથમાં દારૂની ભરેલી બતક હતી, દાસિયે તેને જોયો એટલે, દોડી જઈને કેહેવા લાગી "વહૂજી મને વધામણી આપો, કુંવર આવે છે." ચાવડિયે જાણ્યું કે ખરેજ તે આવ્યા હશે. પણે લાલકુંવર ઘરને આંગણે આવી પોહોંચ્યો, તે દેખાય એટલે છેટે હતું. જ્યારે તે ઘરમાં પેઠો ત્યારે દાસિયે બારણાં દીધાં, તે સાંકળ પૂરીને ચાલતી થઈ. ચા

વડિયે જાણ્યું કે એ મારો વર નથી, કાંઈ દગો ફટકો થયો, પણ તેણે મનમાં વિચાર્યું કે, માટે બહુ સાવચેત રેહેવું જોઈયે, કેમકે મારામાં પુરૂષના જેટલું બળ નથી, ને આ તો કેફથી ચકચુર છે. તેણે મનમાં એક કેહેવત સંભારી કે ઠગની સાથે ઠગ થવું, પછીથી આવી સંકટની વેળાએ પોતાનું પતિવ્રતાપણું જાળવવાને જેવું સાવધાન રેહેવું જોઈયે તેમ સાવધાન રેહેવાનો નિશ્ચય કર્યો. એ પ્રમાણે મનસુબો કરીને તે ઉભી થઈને બોલી, "કુંવર! આવો પલંગે બેસો." તેણે ઉત્તર આપ્યો, "ચાવડી, તમે બેસો." તેને ઘણી સુંદર જોઈને ગોલો* રીઝયો ચાવડિયે પણ તેને કટાક્ષ મારવા માંડ્યાં તે તેના કાળજા પાર નીકળી ગયાં

नेन भलक भल लग्गिया, निसर गया दो सार
केउ घायल जाणसे, केउ नाखण हार.

ગોલો પાણીના જેવો પાતળો થઈ ગયો. ને ચાવડિયે પણ આંખળે બેહેરૂં ફૂટાવા દીધું. તે બોલી, "મારે માટે જામોતિયે બહુ સારૂં કર્યું." લાલકુંવર બોલ્યો, "ઓ ચાવડી! મેં એને કહી રાખ્યું હતું કે, મને જો "ઉચી કુળની, સુંદર, નિપુણ જવાન સ્ત્રી મળશે તો હું તેને મારી રાખ "કરીને રાખીશ; મારે જેવી જોઈતી હતી તેવાંજ તમે મળી ગયાં. તમે "કેહેશો તે પ્રમાણે હું કરીશ." આ ઉપરથી ચાવડિયે જાણ્યું કે મને આટલી બધી ઠીગીને મને ને આને બળાત્કારે મેળવી આપનાર ગણિકા છે. લાલ પાસે બતક અને પ્યાલો જોઈને તથા કેફથી તેને ચકચુર થયેલો દેખીને તેની પાસેથી બતક અને પ્યાલો લઈ લીધો ને પ્યાલાને ટકોટક ભરીને તેને ધર્યો ને બોલી, "કુંવર! મારા હાથનો એક "પ્યાલો લો." ત્યારે લાલે ઉત્તર આપ્યો, "એ બહુ કેફી છે ને મેં બહુ કેફ "કરી છે, ને તમે મને બીજો પ્યાલો આપોછો! ના, ના, આપણે વાતો કરિ-

* લાલ મ્હોટો અધિકારીનો પુત્ર હતો તોપણ જણાય છે કે તે ગોલો અથવા ખવાસ જાતનો હતો. તેમને મ્હોટે અધિકારે ચડાવેછે ખરા પણ તેઓ ગુલામ અથવા તેમના વંશના હોયછે.

યે." ચાવડી બોલી, "વાતોમાં શું, હું તમને પેહેલ વેરકીજ આપુંછું માટે "મારો હાથ પાછો ઠેલશો નહિ; હું જે તમને રાજી થઈને આપુંછું તે મને "હોંસ છે માટે તમારે લેવુંજ જોઈયે." જ્યારે તેણિયે આટલું બધું કહ્યું, ત્યારે તેણે પ્યાલો લીધો ને પી ગયો, અને પછી ધ્રુજતે હાથે એક ભરીને ચાવડીને આપવા લાગ્યો - તેણિયે પોતાનો મુકનો આગળ ખેંચીને પ્યાલો પોતાની કંચુકી ઉપર રેડી દીધો. તેણિયે ફરી ભર્યો ને જોયું કે ગોલો પલંગે આડો થયો છે, પણ હજી સુધી સારી પેઠે ચકચુર થયો નથી એટલે તેણિયે ફરીને એક પ્યાલો ભરીને આપ્યો. પીતાં પીતાં દાંત પીશીને પલંગ આગળ પડ્યો. ચાવડિયે જાણ્યું કે હવે એનો ઉપાય ચાલે નહિ એવો ચકચુર બની ગયો છે એટલે તે તાબડતોબ ઉઠી ને તેની તરવાર લઈને, તેનું ગળું વાઢી નાંખ્યું; પછી ગોદડાને પલંગ ઉપરથી લઈને તેમાં તેને વીંટી લીધો. ઝરૂખા નીચે રાજમાર્ગ હતો તેમાં વીંટો નાંખી દીધો. મધ્ય રાત્ર પડી એટલે ચોકીવાલા ચોકી ફરતા ફરતા આવ્યા; તેમણે પોતાના મ્હો આગળ વીંટો પડેલો દીઠો, ને જાણ્યું કે કોઈ ચોર વેપારીના ઘરમાં ખાતર પાડવા પેઠેલા તે જાગી ઉઠી હોકારા કરવાથી વીંટો નાંખીને નાશી ગયા હશે. તેઓએ ધાર્યું કે કોટવાળ આપણને સાબાશી આપશે તેથી વીંટો ઉચક્યો તે તેમને ઘણો ભારે લાગ્યો, એટલે માંહોમાંહે કેહેવા લાગ્યા કે " આપણે એને હવણાં ઉકેલવો " નહિ; સૂર્ય ઉગતાં માલધણી ચોરનું પગલું કાહાડવાને અને પોતાની " માલમતા સારૂં પૂછતો આવશે માટે ચાલો આપણે જઈને આ વીંટો " જેવો છે એવો ને એવો કોટવાળના ચબુતરામાં મૂકિયે. સવાર થશે " ત્યારે આપણે કહીશું." આણીમગ ચાવડી ઉપરની મેડિયે, પોતાનાથી બને એવી રીતે દ્રઢપણે પોતાનું રક્ષણ કરવાને તૈયાર રહેલી બેઠી.

હવે જગદેવનું સાંભળો— સાંજ પડતાં ઘર ભાડે રાખીને અને બધી ગોઠવણ કરીને જ્યાં ઘોડા અને પોતાની સ્ત્રી મૂકીને ગયો હતો ત્યાં આવ્યો. ત્યાં તેણે ગાડિયો ને ઘોડાની નિશાનિયો દીઠી તેથી જાણ્યું કે

કોઈયે ચાવડીને ઠગી છે. ને અહિથી લઈ ગયું છે. જે બન્યું હતું તે કેહવાને પોતે દરબારમાં ગયો. અશ્વશાળા આગળ, દરબારને મોખરે અશ્વપાળ ઊભો હતો. તેણે જગદેવને ત્યાં આવેલો જોઈને ધાર્યું કે આ કોઈ ખરો રાજવંશી છે. પછી પોતે ઉઠ્યો અને તેને માન્યો, અને પૂછ્યું; “તમે ક્યાંથી પધાર્યા છો,” જગદેવ બોલ્યો, “હું મારો રોટલો મેળવવાની આશાએ અહિ આવ્યો છું. હું પરમાર રજપૂત છું.” અશ્વપાળ બોલ્યો, “જો તમે આ ઘોડાની સંભાળ રાખો તો આપણે “એકઠા રહિયે, અને તમને પગાર અને ખાવાનું મળશે.” જગદેવનું હ્રદય ને વિચાર ત્યાં હતાં નહિ; પણ તેણે ધાર્યું કે આ અધિકારી રાજાનો મેળાપ કરાવશે, અને તે પ્રમાણે તેણે હા કહી એટલે પોતે તેની પાસે રહ્યો, પણ મનમાં ઘણો સંતાપ કરવા લાગ્યો. તોપણ

ક્ષણમાં ક્ષિણ ક્ષણમાં વધે, ક્ષણે અર્ધ, ક્ષણ લીન
દૈવે દીધા ન ચંદ્રને, સર્વે સરખા દિન.*

તેણે ધાર્યું કે, “આ ખોટું છે, પણ શું કરિયે. જ્યારે સંધ્યાકાળ પડી ત્યારે તેણે ઘોડાને રાતબ ચંદી ખવરાવી. તે ઠાણિયો (અશ્વપાળ) પોતાને ઘેરથી જમણની થાળ લાવ્યો; પણ જગદેવને ભાવ્યું નહિ; તથાપિ પેલાની આગળ ખાધું ના ખાધું કરીને, તે થાળ પાછી મોકલી. આખી રાત તેણે પોતાની પથારીમાં ધડપછાડા નાંખ્યા. આખરે પરોડિયું થયું. ડુંગરશી કોટવાળ ચબુતરે આવ્યો. ચોકીવાળાઓએ નમન કરીને તેને વીંટો બતાવ્યો, અને કહ્યું રાત્રે ચોર નાશી ગયા તેમની પાસેથી અમને મળ્યું. માલ પકડાયો તેથી કોટવાળ ખુશી થયો; ને બોલ્યો, “વીંટો છોડીને જુવો, એમાં શું છે.” ચાકરો ટપોટપ છોડવા મંડી ગયા; જ્યારે તેઓએ ત્રીજું પડ છોડવા માંડ્યું ત્યારે લોહી ન-

---

* અસલ નીચે પ્રમાણે છે.

खण खीणो खण बढलो, खण आधो खण लीह;
दैव न दीधा चंदने, सबे सरीखा दीह.

જરે પડ્યું; તેઓ બધા ચમક્યા, અને ઝટોઝટ વીંટો છોડતાં તેમના જોવામાં આવ્યું કે કોઈ માણસને મારી નાંખીને તેમાં વીંટી લીધું છે. ડુંગરશિયે મરડુ ઓળખ્યું અને બોલ્યો, "અરે! એ તો નક્કી "લાલડો! તે મારા હૃદયને કેવો વાહાલો હતો! તે જેવો હતો તેવોજ "દેખાયછે— ઘરેણાં ઘાલેલાં તેવાંજ છે." કોટવાલે છાતી કૂટી અને ચાકરોને કહ્યું "દોડો જાઓ, તપાસ કરો ને ખરી ખબર લાવો આ તો ત- "મારા જવાન શેઠ લાલકુંવરનું મુખ દેખાયછે." તેઓ બોલ્યા, "એ તો ઘરમાં ઊંઘેછે, તેઓએ જઈને તેના ખવાસને પૂછ્યું, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, પોહોર રાત્ર જતાં એ તો જામોતી ગણિકાને ઘેર ગયા છે. માણસોએ ત્યાં જઇને ગણિકાને પૂછ્યું, તેણિયે કહ્યું કે ઉપરની મેડિયે એ તો આરામમાં સૂતેલા છે. તેઓએ કહ્યું કે એમને ઉઠાડીને બોલાવો ત્યારે દાસિયે જઈને કહ્યું કે, "ચાવડી, કુંવરને જગાડીને અહિ મોકલો." ત્યારે ચાવડિયે ક્રોધાયમાન થઈને કહ્યું, "માલજાદી રાંડ! તારા બાપને "તે વેળાએજ મેં મારી નાંખ્યો છે ને વીંટો કરીને રસ્તામાં નાંખી દી- "ધો છે. તેં ચાવડાની દીકરીની સાથે આવી લુચ્ચાઈ કરવાની હાંમ "બકી છે! રાંડ! મારો પતિ કુંવર જાણશે ત્યારે તારી વલે છે. બીજી "સ્ત્રિયો ગણિકાનું કામ કરતી હશે અનેતેમને ઘણા સાથે પ્રીતિ હશે પણ "હું તો શાપ દઉછું કે, નારાયણ તારા ઘરનું સત્યાનાશ વાળો. મા- "રી હજુરમાં તેં ગોલાને મોકલવાની હાંમ ભીડી,એક ગોલો જે મારા "ઘરના આંગણા બાહાર બેસવાને યોગ્ય! એની આંખ તેં મારા "ઉપર નંખાવાને હિંમત ચલાવી!" ગણિકા આવું સાંભળીને મરણ તુલ્ય બની ગઈ. ચાકરોએ દોડી જઇને કોટવાલને કહ્યું, "કોઈ ચા- "વડી રજપૂતાણિયે જવાન કુંવરને મારી નાંખ્યા છે. તે ઉપરથી કોટવાલ બસે માણસ લઈને જામોતીને ઘેર ગયો ને મેડા ઉપર ચડ્યો. જે ઓરડામાં ચાવડી હતી તે તો સજ્જડ બંધ કર્યો હતો; પણ પછવાડેની પછીતે ફેરે એક માણસ અંદર પેશી શકે એવી એક બારી હતી. ત્યાં

નીસરણી મૂકીને, એક આકર ઉપર ચડ્યો, અને ઓરડામાં જોવા લાગ્યો. ચાવડિયે તરવાર વતે તેને મારી પાડ્યો. તેનું માથું ઓરડામાં પડ્યું ને ધડ બાહાર જતુંને પડ્યું. એજ પ્રમાણે તેણિયે પાંચ, છ માણસો કાપી નાંખ્યાં પણ કોઈનાથી તેને મારી શકાઈ નહિ. સર્વે જણા કાંપવા લાગ્યા. વાત તો બધે ચાલી, અને સિદ્ધરાજ જયસિંહને જાણ થયું કે, કોઈ ચાવડી રજપૂતાણીના ઉપર ઠગાઈ કરવામાં આવી છે, અને કોટવાળના છોકરાને અને બીજા ચાર પાંચ માણસોને તેણે ડૂર કસ્યાં છે; વળી તે ઉપરને માળે સંતાઈ પેશીને પોતાનું રક્ષાણુ કરેછે. રાજા બોલ્યો, "સત્વર દોડો "અને આજ્ઞા કરો કે મારા આવતા સુધી કોઈયે કાંઈ કરવું નહિ; હું "તાતકાળ ત્યાં આવુંછું." સિદ્ધરાજે પોતાનો ઘોડો મંગાવ્યો ને અસ્વાર થયો; ડાણિયે અને જગદેવે તેને નમન કર્યું. જગદેવને જોઈને રાજાને આશ્ચર્ય લાગ્યું, અને મનમાં વિચાર્યું કે,—"આ કોઈ સારો ઠકરાણો જણાયછે; પણ મેં એને આગળ કોઈ દિવસ દીઠો નથી." જગદેવ ઘોડે ચડી રાજાની આગળ થયો. તેણે તેના ઉપર જામોતીને ઘેર પોહોંચતા સુધી નિહાળીને જોયાં કર્યું. સિપાઈયોએ ભીડમાં રસ્તો કરાવ્યો. રાજા ઉતસ્યો, તેની પછવાડે ડાણિયો અને જગદેવ પણ ચાલ્યા. પછી જયસિંહ બોલ્યો, "ચાવડી દીકરી! મને કેહે તારૂં પિયર ક્યાં! તારૂં સાસરૂં ક્યાં! અને તું કોને વેહેરે પરણી છે;" ચાવડિયે જોયું અને જાણ્યું કે આ કોઈ મ્હોટો ઠકરાણો છે; તેથી તે બોલી "મહારાજ! હું ચાવડાની "દીકરી; અને બીરજની બેહેન છું. અને ધારના રાજા ઉદયાદિત્ય પરમારના કુંવર વેહેરે પરણી છું." ત્યારે રાજા બોલ્યો, "ચાવડી દીકરી, તેં મારાં માણસ શા માટે મારી નાંખ્યાં?" તેણિયે રોષમાં ઉત્તર આપ્યો, "મહારાજ, આ દુષ્ટ રાંડ મને ઠગીને અહિં લાવી, અને એક ગોલો "મારી આબરૂ લેવા આવ્યો માટે મહારાજ મેં એને મારી નાંખ્યો. "હું રજપૂતની પુત્રી છું; હું મરતા પેહેલાં ઘણાને ડૂર કરીશ. ને મરતા "સુધી હું લડીશ. ઈશ્વરને જેમ સારૂં લાગશે તેમ કરશે. મારા સ્વા

"મારાજ પણ નગરમાં છે," તે વેળાએ, જગદેવે રાજાની અગાડી આવીને, કહ્યું, "ચાવડી! બારણાં ઉઘાડો, તમે ઘણું સંકટ સોસ્યું છે." ત્યારે ચાવડિયે જગદેવનો અવાજ ઓળખીને બારણાં ઉઘાડ્યાં, અને હાથમાં આવીને પડી, રાજાએ જાણ્યું કે આજ જગદેવ હશે. પછી જયસિંહે ચાવડીને કહ્યું, "તને હું મારી પુત્રી કરી લઉંછું," તેણે પોતાના ચાકરોને બોલાવીને કહ્યું કે, "જાઓ જઈને રથ લઈ આવો, ને "સાથે દશ દાસિયો લાવીને એમને દરબારની હવેલિયે ઉતારો "આપો," પછી ડુંગરશી કોટવાલ આવીને રાજાને વિનતિ કરવા લાગ્યો, "મહારાજ! સલામત! મારૂં ઘર ભાંગનારને વિષે તમે શી આજ્ઞા આપોછો?" રાજા બોલ્યો, "આ ચાવડી પુત્રિયે પોતાનો પતિવ્રતા "ધર્મ સાચવ્યો છે. જ્યારે એક ગોલો કોઈ રજપૂતની પુત્રીને બગાડ"વા ધારેછે ત્યારે ખચીત એને શિક્ષા થવીજ જોઈયે. મેં નગર ત"મારા સ્વાધીનમાં કર્યું તે શું ખોટું કરવાને માટે?" એવું કહીને "આજ્ઞા કરી કે, "એને કોટવાળી ઉપરથી કાહાડી મૂકવો અને એણે "અને મ્હો બતાવવું નહિ." પછી તરતજ તેની માલમતા જપ્ત કરી લીધી, ને તેને દેશપાર કરીને શિક્ષા દીધી, તથા તેનું ઘરબાર લુંટાવી લેવરાવ્યું. આ પ્રમાણે કોટવાળનું ઉદાહરણ બીજાઓને બતાવ્યું. પછીથી સિદ્ધરાજે ગણિકાઓને કેદ કરી અને સર્વેનાં નાક કાપી, માથું મુંડાવીને અને તેઓને શિતળાના* વાહન ઉપર બેસારીને આખા નગરમાં ફેરવી, કાહાડી મૂકી, અને તેમનાં ઘરબાર લુંટાવી દીધાં.

ચાવડીને રથમાં બેસારીને અને દશ દાસિયો ચાકરીમાં આપીને રાજાએ તેને એક ભવ્ય ઘરમાં રાખી. જયસિંહ પોતે જાતે તેને ત્યાં લઈ ગયો અને કામકાજને સારૂં એક વૃદ્ધ ખવાસ તેને સ્વાધીન કર્યો તથા એક વર્ષ સુધી ચાલે એટલું ખાવાનું તેના ઘરમાં ભરાવ્યું, તેમજ ઘર ખા-

* શિતળા દેવીનું વાહન ગધેડું છ.

ઠલાને જોઈયે તેટલો સામાન પૂરો પાડ્યો, વળી તેણે, ઘરની ચોકી કરવાને એક બળવાન ચોકીદાર આપ્યો, તથા તેના સાથને માટે જે જે અગત્યનું હતું તે તે પૂરૂં પાડ્યું. અને ફરીને કહી સંભળાવ્યું કે મેં તને મારી પુત્રી કરીને સ્થાપી છે. પછી, જગદેવને પોતાની સાથે લઈને દરબારમાં ગયો. ત્યાં બેશીને જગદેવનું સર્વ વૃત્તાંત પૂછી લીધું. રાજા જગદેવનાથી અત્યંત પ્રસન્ન થયો. તેને પોતાની પાસે બેસારીને જમાડ્યો, જ્યારે પોહોર રાત્ર ગઈ ત્યારે તેણે તેને પોશાક, કડાં, મોતીનો ગંડો, જનોઈ, એક માળા, ઈત્યાદિનો શરપાવ કરીને રજા આપી. જગદેવ ઘેર ગયો, ને ચાવડીને ભેટ્યો. તેણે તેને મોતીની માળા આપીને કહ્યું કે તેં સત્વર આપણો મેળાપ રાજા સાથે કરાવ્યો, નહિ તો, દશ બાર દિવસની ઢીલ થાત, ને વચ્ચે કોઈ ત્રીજાને રાખીને રાજાને કાહાવવું પડત. આ પ્રમાણે દિવસમાં જે જે બન્યું હતું તે તે વિષે વાતો કરતાં રાત્ર પડી.

ચાવડિયે પતિવ્રત કરવા માંડ્યું હતું તેથી કાંઈ ખાધું નહતું, એટલામાટે, સવારમાં ત્રણ વાગતાં તેણે ઉઠીને રસોઈ કરી,પાણી ઉન્હુ મૂક્યું. બધું જ્યારે તૈયાર થયું ત્યારે તેણે જગદેવકુંવરને જગાડ્યો; તે બોલ્યો, “ આજે આટલી બધી ઉતાવળ કેમ ?” ચાવડિયે કહ્યું કે, “રાજા તમને “તેડું મોકલશે; એમને તમારી સાથે વાતો કરવાને રસ પડેછે માટે આ “ખા દિવસમાં એક પળ પણ તમારાવિના તે રેહેશે નહિ. મેં વ્રત લીધુંછે “તે તો તમે જાણોછો, કાલનો મને અપવાસ છે; તમે નાહાશો ત્યારપછી “હું જમીશ.” જગદેવે કહ્યું કે તમે ખરી વાત કોહોછો; તે ઉઠીને નાહાયો, અને બન્ને સંગાથે જમ્યાં, કે ઘોડાવાળો આવ્યો, ને બાહાર રહીને બોલાવા લાગ્યો. જગદેવે પોતાની સ્ત્રીને કહ્યું કે હું જાઉછું, તે પછી બારણા આગળ આવ્યો, ને ઘોડે ચડીને દરબારમાં ગયો. રાજાએ ઉભા થઈને માન આપી બેસાર્યો. તેઓ એકઠા મળીને અસલની વાતો કરવા લાગ્યા. રાજાએ પૂછ્યું, “તમે મારી પાસે રેહેશો ?” જગદેવે ઉત્તર આપ્યો, “મારો રોટલો પેદા કરવાને માટે હું ઘેરથી નીકળ્યોછું.” રાજા

બોલ્યો, " તમે પટો રાખશો કે ઉચ્ચક રકમ ઠરાવી તે પ્રમાણે લીધાં જ-
શો ?" જગદેવે કહ્યું, "મહારાજ, ઉચ્ચક પગાર લેવો મને ઠીક પડશે;
"નિત્યના એક હજાર રુપિયા આપજો ને ગમે તેવા જોખમ વાળી જગ્યા-
"એ મને ઠરાવજો; પાછી પાની દઉ તો રજપૂત નહિ." રાજાએ કહ્યું,
"બહુ સારૂં;" પછી ભંડારીને બોલાવીને તેને આજ્ઞા કરી કે, "જગદેવને
"નિત્યના બે હજાર રુપિયા ભંડારમાંથી આપજો; મહિનાના સાઠ હજાર
"થયા. જો જે પગાર આપવામાં કાંઈ અડચણ થાય નહિ." ફરીથી રા-
જાએ જગદેવને શરપાવ કર્યો ને પરવાનો લખાવી મોહોર છાપ સુધાંત
કરીને-તેને હાથ આપ્યો.

જ્યારે જગદેવને ઘેર જવાની આજ્ઞા આપી, ત્યારે પાટણના મ્હોટા
સામંતો માંહોમાંહે બડબડવા લાગ્યા કે, આને તે રાજાએ શું કરવા-
ને ચાકરિયે રાખ્યો હશે." વળી તેઓ કેહેવા લાગ્યા કે, " સૂર્ય ઉગેછે
"કે રાજા એને બે હજાર રુપિયા આપેછે ! એંશી લાખ ઘોડેશ્વારનું લશ્ક-
"ર આવશે તો એ એકલો તે શું હરાવશે ! " આવું છતાં પણ, રાજા
તો જગદેવનાથી ઘણો ખુશી થયો, ને તેને પોતાની એક બાજુએ કે સા-
મો બેસારે અને તેને કાંઈ પણ તુષ્ટીદાન આપ્યાવિના ઘેર જવા દે નહિ.
આ પ્રમાણે એક વર્ષ સુધી ચાલ્યું. ત્યારપછી જગદેવને છોકરો આ-
વ્યો, તેનું નામ જગધવલ પાડ્યું; અને ત્રણ વર્ષ પછી, બીજો છોકરો
જન્મ્યો તેનું નામ બીજધવલ પાડ્યું. ન્હાનકડા રાજકુમારોને રા-
જા ઘણું લાડ લડાવતો, તેને ન્હાનાં છોકરાંને અને સાદા લોકોને કાંઈ
ઈનામ આપવાનો ચાલ હતો તેથી તેઓ તેમની અજ્ઞાનતાને લીધે તે-
ની ટીકા કરતા; રાજા ધર્માદા કરવા સારૂ નિત્યના હજાર ખર્ચતો. આ
વાત ભાટલોકો કેમ નોંધી રાખે નહિ ! કેમકે, "ધર્મ ગુરુનું નામ, અને
"ભલું કરનારનું નામ સ્મરણ રાખવું એ છ વ્રતમાંહેલું એક વ્રત છે."

મ્હોટો કુંવર પાંચ વર્ષનો થયો અને ન્હાનો બે વર્ષનો થયો ત્યારે એ-
ક વાર ભાદ્રપદ મહિનો આવ્યો તેમાં, વાદળાંથી રાત્ર અંધારી ઘોર જેવી

બની રહી હતી, આકાશમાંથી વર્ષાદ વરસતો હતો, દેડકાં ડું ડું કર્યાં કરતાં હતાં, મોર ટેંકાર કરી રહ્યા હતા, બપૈયા બોલી રહ્યા હતા, અને વિજળિઓના ઝબુકા થતા દેખાતા હતા. ભાદ્રપદની આવી રાત્ર કાયરની છાતી ચાલે નહિ એવી હતી. આવી રાતની વેળાએ રાજાને કાને એક અવાજ ગયો. તે જાણે ચાર સ્ત્રિયો, પૂર્વ દિશામાં ખુશીનાં ગીત ગાતી હોય અને બીજી ચાર તેમનાથી થોડે છેટે રડતી હોય એવું સંભળાયું. રાજાએ ચોકીવાળાને બોલાવીને પૂછ્યું કે હવણાં કોણ જાગેછે ? જગદેવે ઉત્તર આપ્યો,— "મહારાજ શી આજ્ઞા છે ?" રાજા બોલ્યો, "જગદેવ તમે ઘેર ગયા નથી ?" કુંવર બોલ્યો, "આજ્ઞા આપ્યાવિના હું કેમ જાઉ ?" રાજા બોલ્યો, "વારૂં ત્યારે હવણાં ઘેર જાઓ." જગદેવે કહ્યું, "મહારાજ ! ચોકીવાળાને શી આજ્ઞા કરવાની હતી ? હું તે આજ્ઞા પ્રમાણે કરીને ઘેર જાહાશ," રાજાએ પૂછ્યું, "આપણને સંભળાય છે એ શાનો અવાજ છે ?" જગદેવ બોલ્યો, "કોઈક સ્ત્રિયો ગાયછે, અને કોઈક રડેછે." રાજા બોલ્યો, "જોઈ આવીને કોહો કે કોણ રડેછે ને કોણ ગાયછે ? "સવારમાં બધા સમાચાર કેહેજો." જગદેવ, નમન કરીને, માથે ઢાલ મુકી, હાથમાં તરવાર લઈ એકલો બાહાર ચાલ્યો. રાજાએ પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે, "ભાદ્રપદ મહિનાની રાત્રી ભય ભરેલી છે, ચાલ જઈને જોઉ કે એ જાયછે કે નહિ, આ પ્રમાણે મનસુબો કરીને અને અંધારપછેડો ઓઢીને, જગદેવની પછવાડે સિદ્ધરાજ ચાલ્યો. ઘણા સામંતો ચોકી કરતા હતા. તેઓને દરેકને બોલાવીને રાજાએ કહ્યું કે કોણ ચોકી પોરે છે ? દરેક ઉમરાવે પોતાનાં નામ દીધાં. ત્યારે રાજા બોલ્યો, "પૂર્વ દિશામાં કેટલીક સ્ત્રિયો ગાયછે અને કેટલીક રડેછે તેની બાતમી લઇ આવવા રાજાજી તમને ફરમાવેછે. એક સામંત બોલ્યો, "જે નિત્યના બે હજાર ખાયછે અને જેને રીઝો મળેછે તેને "મોકલવા દો. આટલા દિવસથી પગાર ખાધાં કરેછે તે શું મફત ખાય છે ?" રાજાએ આ સાંભળ્યું. બીજા કેટલાક સામંતો હતા તે બોલ્યા,

"અમે રાજાને બાતમી આણી આપિયે છિયે." પછી જેવા તેઓ ચાર પાઈમાં સૂતા હતા તેવાને તેવા એક બીજાને અમસ્થા કેહેવા લાગ્યા. " ઠાકોર ! ઉઠો, ઉઠો !" પછી હથિયાર સજતા હોય એમ ઠોકમ ઠોકા કરીને, અને ઢાલોનો ખડભડાટ કરીને પાછા ઊંઘી ગયા.

એટલી વારમાં જગદેવ તો પૂર્વમાં જ્યાં ગાણું સંભળાતું હતું તેણીમગ ચાલ્યો— સિદ્ધરાજ તેની પછવાડે પછવાડે ચાલ્યો ગયો. જગદેવ નગરના દરવાજા આગળ આવી પોહોંચ્યો; દરવાને બારી ઉઘાડીને તેને બાહાર જવા દીધો. સિદ્ધરાજ બોલ્યો, " હું એ સામંતનો ખવાસછું મને પણ જવાદે." એ પણ બાહાર નીકળ્યો, જ્યાં સ્ત્રિયો વિલાપ કરતી હતી તેણીમગ જગદેવ ચાલ્યો ને તેમને કહ્યું, "તમે કોણ છો ? તમે "મૃત્યુ લોકનાં માનવી છો, કે દેવાંગના છો, કે ભૂતડી, પ્રેતડી, અથવા "સિદ્ધ કે શિકોતર છો? આવી મધ્ય રાત્રની વેળાએ તમે આવો બળાપો "કરીને કેમ વિલાપ કરોછો ! મને કોહો કે તમારે માથે શું સંકટ આવી "પડ્યું છે" તેઓ બોલિયો, "પુત્ર જગદેવ! તું પાસે આવ. તું અહિ શા માટે આવ્યો છે!" તે બોલ્યો, "હું તમારા વિલાપનું કારણ જાણવા આવ્યો છું." તેઓ ફરીને બોલિયો. " અમે પાટણની જોગણિયો છઈયે. કાલે સવારમાં દશને ટકોરે સિદ્ધરાજ જયસિંહનું મોત છે. એટલા માટે અમે વિલાપ કરિયે છિયે. હવે ભક્તિ બલિદાન બાકળા, કોણ કરશે ! પૂજા અર્ચા કોણ કરશે? માટે અમે વિલાપ કરિયે છિયે. રાજા જ્યાં સંતાઈ રહ્યો હતો ત્યાંથી તેઓએ કહ્યું તે બધું તેણે સાંભળ્યું. જગદેવ બોલ્યો, "પણ પણે ગાયછે તે કોણ ?" જોગણિયો બોલી, "જા જઈને તેમને પૂછ," જગદેવ ગયો અને નમન કરીને બોલ્યો, "તમે વધાવાનાં ગીત ગાઓ છો, તમારામાં "મુખ્ય કોણછે અને તમે એવડાં શાથી રાજી થયાં છોકે આ પ્રમાણે ગાઓ- "છો ! તેઓ બોલિયો, અમે દિલ્હીની ઈષ્ટ દેવિયો છિયે. અમે સિદ્ધરા- "જ જયસિંહને લેવા સારૂ આવિયો છિયે જો પણે વૈમાન છે, એટલા માટે "અમે વધાવા ગાઈયે છિયે. જગદેવ બોલ્યો, કેઈ વેળાએ એમનું મોતછે!"

દેવિયો બોલિયો, "સવારમાં સવા પ્રહર દિવસ ચડતાં સેવા કરવા સ્નાન
"કરી એ તૈયાર થશે અને પિતાંબર પેહેરીને બાજઠ ઉપર ઉભો રેહેશે તે
"વેળાએ અમે એને મારીશું એટલે એ શરીર છોડશે." ત્યારે જગદેવ
બોલ્યો, હવણુંના કાળમાં સિદ્ધરાજ જેવો કોઈ રાજા નથી. શું પુણ્યદા-
ન કે બાધા આખડી કરિયે કે જેથી સંકટમાંથી એ ઉગરે! તેઓ બોલી,
એ ઉગરે એવો માત્ર એકજ ઉપાય છે; જો કોઈ રાજાની બરાબરિયો
સામંત પોતાનું માથું કાપીને અમને આપે તો સિદ્ધરાવ જયસિંહનો
આવરદા વધે." જગદેવ બોલ્યો, "જો મારૂં માથું કામ લાગે એમ હોય
"તો તે લઈને સિદ્ધરાજનો આવરદા અને રાજ્ય વધારો. જો એમ હો-
"ય તો હું તૈયાર છું." દેવિયોએ કહ્યું કે, "જો તું તારૂં માથું ચડાવે તો
"સિદ્ધરાવ ઉગરે." ત્યારે જગદેવ બોલ્યો, "મને થોડી ઘડીની રજા
"આપો, હું જઈને મારીસ્ત્રીને સર્વ વર્તમાન કહુંછું અને તેની આજ્ઞા લ-
"ઈને પાછો આવુંછું." દેવિયો ખડખડ હસવા લાગી. "કોઈ સ્ત્રી પોતા-
"ના ધણીનું મોત થાય એવું માન્ય કરે નહિ; પણ જા અને પૂછ, અને
"સત્વર પાછો આવ." જગદેવ પોતાની મેળે ઘર ભણી પાછો વાળ્યો.
સિદ્ધરાજે મનમાં વિચાર કર્યો કે, હવે એ પાછો આવેછે કે નહિ તે
જોઉંછું, અને ચાવડી શું કેહેછે તે પણ જણાશે. એમ ધારી તે પણ
તેની પછવાડે ચાલ્યો. જગદેવ પાછો આવીને ઘરમાં પેઠો અને ઉપલે
માળે ચડ્યો; તે ચાવડીને ભેટયો. સિદ્ધરાવ જયસિંહ વહૂવરની વાત
સાંભળતો સંતાઈ રહ્યો; નિત્યની રીત પ્રમાણે તેઓ ભેગાં બેઠાં. જગ-
દેવ બોલ્યો, "ચાવડી! વાત આમ બની છે."—ચાવડી હાથ જોડીને
બોલી, "સ્વામીનાથ શી આજ્ઞા છે! પછી જગદેવે બધી વાત માંડીને
કહી, ને બોલ્યો, હું તારી રજા લેવાને આવ્યો છું." ચાવડી બોલી.
"ધન ઘડી ધન રતાન આવા દિવસને માટેજ આપણે લુણ ખાઈયે છિ-
"યે. તમને જીવ આપો. જીવને માટેજ ખાવાનું, તુષ્ટિદાન અને ભૂમિ
"પળેછે. તમે ઘણો સારો નિશ્ચય કર્યો છે; રજપૂતનો એવો ધર્મ છે.

"સિદ્ધરાવ જીવશે અને રાજ્ય કરશે તો સર્વે સારાં વાનાં છે; એમ નહિ "તો પછી જિવતર શા કામનું છે. પણ સ્વામીરાજ! મારી એક વિનતિ "છે. મારે શા માટે જીવવું જોઈયે; બે પોહોર માટે હું એટલું બધું સંકટ "વેઠું!* તમારી સાથે હું પણ મારો જીવ આપીશ." જગદેવ બોલ્યો, "પણ છોકરાંની શી વલે થશે?" ચાવડી બોલી, "ત્યારે એમનું પણ બ-ળીદાન આપો." ત્યારે જગદેવે કહ્યું, જો એમજ હોય તો હવે ઢીલ કરવી નહિ." જગદેવ મ્હોટા છોકરાને હાથે વળગાડીને ઉતર્યો; ચાવડી તે-મની પછવાડે ઉતરી. સિદ્ધરાવ જયસિંહને ઘણુંજ આશ્ચર્ય લાગ્યું, ને મ-નમાં કહ્યું, "બહુ સારૂં કર્યું રજપૂત, અને ઘણું ઠીક કર્યું રજપૂતાણી." ચારે જણ આગળ ચાલ્યાં, શું બને છે તે જોવા રાજા પછવાડે ચાલ્યો. જગદેવ અને ચાવડી દેવિયોની પાસે આવી પોહોંચ્યાં. તેઓ બોલિ-યો, "જગદેવ! તારૂં માથું કપાવાને તૈયાર છે?" તે બોલ્યો, "મારા મા-થાને સટે સિદ્ધરાવના આવરદામાં કેટલાં વર્ષ વધારશો?" તેઓ બો-લિયો, "એ બાર વર્ષ રાજ્ય કરશે." ફરીને જગદેવે કહ્યું,- "ચાવડી "અને બે છોકરાના જીવ મારા જીવ જેટલાજ અગત્યના છે, માટે ચાર "જીવને સટે સિદ્ધરાવને અડતાળીસ વર્ષનો આવરદા આપો; હું ચાર જીવ આપુંછું." દેવિયો બોલી, "તથાસ્તુ." ચાવડિયે પોતાનો પેહેલો છોકરો આગળ રજુ કર્યો. જગદેવે પોતાની તરવાર કાહાડીને છોક-રાનું માથું કાપી નાંખ્યું, ને બીજા છોકરાને તૈયાર કર્યો, એટલે દેવિયો-એ તેને અટકાવ્યો. "જગદેવ અમે અડતાળીસ વર્ષ આપ્યાં ને તે સાથે તારી સ્ત્રી ને છોકરો પણ આપ્યો. તેઓએ મ્હોટા છોકરા ઉપર અમૃ-ત છાંટ્યું એટલે તે સજિવન થયો. દેવિયો હશીને બોલી, "તારી અને તારી સ્ત્રીની સ્વામિભક્તિ અત્યંત છે. પછી તેના છોકરાના માથા ઉપર હાથ મૂકીને ચાવડાને આપ્યા. તેઓ બોલિયો, "જગદેવ તારી

* એનો ભાવાર્થ એવો કે, મારે પતિની સાથે ગમે તે વેળાએ સતિ થઈ બળી મ-રવું છે.

"સ્વામિભક્તિને લીધે અમે સિદ્ધરાવને અડતાળીસ વર્ષનું રાજ્ય આ-
"પિયે છિયે." એમ કહીને રજા આપી. જગદેવ અને ચાવડિયે નમન ક-
રયું, અને બન્ને છોકરાને લઈને ઘેર પાછાં ગયાં. રાજા, જગદેવની સ્વા-
મિભક્તિ અને ચાવડીનો પતિપ્રેમ જોઈને અત્યંત આનંદ પામ્યો. તે
રાજમંદિર પાછો આવ્યો અને પોહોડયો અને સૂતો સૂતો મનમાં વિચા
ર કરવા લાગ્યો, " જગદેવ ધન્ય છે તને તેં મારે માટે અડતાળીશ વર્ષ-
નું રાજ્ય મેળવી આપ્યું." આ પ્રમાણે વિચાર કરતાં તેની આંખમાં
ઉંઘ આવવા લાગી નહિ. પાછલી ચાર ઘડી રાત્ર રહી એટલે જગદેવ-
ને બોલાવાને ચાકર આવ્યો. તે ઉઠી દાતણ પાણી કરીને નાહ્યો અને
સર્વ શક્તિમાન ઈશ્વરની પૂજા કરી, માળા કરવા બેઠો ને કપાળે ટીલું ક-
રીને પોહો ફાટયો એટલે રાજા પાસે ગયો. જગદેવ આવ્યો ત્યારે સિ-
દ્ધરાવ દરબારમાં બેઠેલો હતો. તે પોતાની રાજગાદી ઉપરથી ઉઠીને તે-
ને ભેટ્યો; અને પોતાની પાસે એક બીજી ગાદી પથરાવીને તેના ઉપર
બળાત્કારે તેને બેસાર્યો. જે સામંતોને તેણે ખબર કાહાડવાની
આજ્ઞા કરી હતી તેઓને બોલાવીને પૂછ્યું કે તમે રાતોરાત શા સમા-
ચાર મેળવ્યા છે. તેઓ બોલ્યા, "બે ગાડાંમાં ચાર માઉવો* હતી;
"એક ગાડામાં જે હતી તેને છોકરો અવતર્યો હતો માટે ગાતી હતી, અ-
"ને બીજા ગાડાવાળીનો છોકરો મરી ગયો હતો તેથી તે વિલાપ કરતી
"હતી." સામંતોની આવી વાત સાંભળીને સિદ્ધરાજ ધિઃકાર સાથે હશીને
બોલ્યો, " તમે લાખ લાખના પટાવાળા છો; તમે મ્હોટા સ્તંભ છો;
"તમે ખબર લાવો નહિ તો પછી લાવશે કોણ?" પછી જગદેવના ભ-
ણી ફરીને બોલ્યો, " રાતે જે નિપજ્યું હોય તે તમે કોહો. જગદેવ બો-
લ્યો, " સામંતોએ જેમ કહ્યું તેમજ હશે." રાજા ફરીને બોલ્યો, " જેમ
"બન્યું હોય તેમ અથથી તે ઇતિ સુધી માંડીને કોહો; મેં બધું સાંભળ્યું છે.

---

* કાળ અથવા કાંઈ સંકટ આવી પડવાથી ઘરબાર છોડીને જે માણસ ભટકતા ફરેછે તે માઉિને નામે ઓળખાયછે.

" જગદેવ બોલ્યો જો મેં કાંઈ પણ જોયું હોય તો કહું,— બનાવીને વાત કેહેતાં મને આવડતી નથી." પછી જગદેવની ઉદારતા કશીને, અને તેનું ધૈર્ય જોઈને સિદ્ધરાજ જયસિંહ બોલ્યો— "ઓ! સામંતો, ભાઈવાતો,
" અને ઠાકોરો, વાત સાંભળો. આજ સવારમાં પેહેલે પોહોરેજ મારૂં
" મરણ થવાનું હતું; પણ હવણાં, જગદેવના પ્રતાપથી હું અડતાળીશ વર્ષ
" સુધી રાજ્ય ભોગવવાનો છું. એના બે છોકરાનાં, એનું, અને એની
" સ્ત્રીનું માથું દેવિયોને આપવાને એ તૈયાર થયો; મ્હોટા છોકરાનું માથું
" તો ખરેખરૂં એણે આપ્યું હતું. આ ઉમરાવની હિંમત અને સ્વા-
" મિભક્તિ તથા એની સ્ત્રીનો એના પ્રત્યે અતિ પ્રેમ જોઈને દેવિયોએ
" સર્વ માફ કર્યું અને મને આવરદા પણ આપ્યો. આજથી હું
" રાજ્ય કરૂંછું તે જગદેવ કુંવરના પ્રતાપથી કરૂંછું. તમે કાંઈ
" લાભ મેળવી લેવા સારૂં જુઠું બોલ્યા. પણ આ બધો બનાવ મેં મારી
" નજરે દીઠો, ને મારે કાને સાંભળ્યો. એમને પગાર આપવામાં આ
" ખો માટે તમે બડબડવા લાગ્યા; પણ હું જો નિત્યના એક લાખ અ-
" થવા એક કરોડ આપું તોપણ એમના જેવો રજપૂત મને મળે નહિ."
આ પ્રમાણે કહીને, પોતાની વડી પુત્રીનું નાળિયેર જગદેવને આપ્યું, તે સાથે બે હજાર ગામ પણ આપ્યાં. અને વળી તેમના જાત ખર્ચ સારૂં બીજાં પાંચસેં ગામ આપ્યાં. જગદેવને કડાં, મોતીનો ગંઠો, કલગી, અને બીજાં પારવિનાનાં ઘરેણાં આપી ઘેર વિદાય કર્યો. જગદેવે ઘેર આવીને સર્વ વૃત્તાંત ચાવડીને કહ્યાં. તે બોલી, "તમે રાજાછો, તમા-
" રા અંતઃ પુરમાં બે ચાર રાજકંન્યાઓ જોઈયે, તમે બહુ સારૂં કર્યું, સં-
" બંધ ઘણો સારો થયો." પછી જગદેવે સારૂ મુહૂર્ત જોઈને લગ્ન કર્યું. પ્રજા સિદ્ધરાજને અને જગદેવને સમાન ગણવા લાગી. આ પ્રમાણે સુખ ભોગવતાં બે ત્રણ વર્ષ વીતી ગયાં.

ભુજ નગરમાં જ્યાં રાજા ફૂલ રાજ કરતો ત્યાં તેના પુત્ર લાખાને

ફૂલ કરીને છોકરો હતો, તેને બે કુંવરિયો હતી. એક સમયે તેણે વિચાર કર્યો કે આપણી કુંવરિયો હવે વરવાને યોગ્ય થઈ છે, તેથી હવે તો વર શોધી કાહાડવા જોઈયે. પછી પોતાના પ્રધાનને બોલાવીને સિદ્ધરાજ જયસિંહને નાળિયેર મોકલવાની સલાહ કરી. તે પ્રમાણે જોડેજીનાં નાળિયેર પાટણ આવ્યાં. સિદ્ધરાવે જાન તૈયાર કરીને સાથે જગદેવ અને બીજા મહાન સામંતોને લીધા, તે ચાલતાં ચાલતાં ભુજનગર આવી પોહોંચ્યા. મહા હર્ષથી સામૈયું લઈ જઈ જાનને નગરમાં લાવ્યા. રાજા ફૂલને જગદેવના કુળની ખબર હતી, ને વળી પ્રધાને ફરીથી કહી સંભળાવીને તેને બધું સંભારી આપ્યું, તે સાથે કહ્યું કે, " એ મહાન રજપૂત છે, એક શૂરવીર, અને એક ધીર પુરૂષ છે,— ન્હાની કુંવરી એને દો." એ કુંવરીનું નામ ફૂલમતી હતું, તેનું નાળિયેર જગદેવે લીધું. રાજાફૂલને માંડવે, સિદ્ધરાજ સોલંકી અને જગદેવ પરમાર બે જાડેજી કન્યાઓ વેહેરે પરણ્યા. કુળાચાર પ્રમાણે વરદક્ષિણા ઈત્યાદિ ભેટ કરીને પછી તેઓને રજા આપી. તેઓએ ઘણા દિવસ સુખમાં કાહાડ્યા પછી ચાવડીને પિયેરથી તેને તેડું આવ્યું એટલે જગદેવની આજ્ઞા લઈને ચાવડી પોતાના બાપને ઘેર ગઈ.*

જગદેવની બાકી રહેલી વાત રસિકને બદલે જરા ચમત્કારિક છે. સિદ્ધરાજની જાડેજી રાણી સાથે કાળભૈરવ પ્રીતિમાં પડ્યો હતો તેની સાથે લડીને અને તેને વશ કરી લઈને જગદેવે સિદ્ધરાજને પોતાના વધારે ઉપકારના બોજા નીચે કેવા પ્રકારે આણ્યો તે સંબંધી ભાટ યથા-

* આ વાતના ઇતિહાસ વિષયક ઉપયોગપણાને લીધે આ જગ્યાએ ખુલાસો કરવાની અગત્ય દિસેછે, તે એ કે— જો લગ્ન થયું હોય નહિ તો રજપૂતના કુળમાં લગ્ન થયાનું જુઠું કેહેવાની ભાટથી એટલી બધી છૂટ લઈ હિમત ચલાવી શકાય નહિ. જો એમ કરે તો જેટલાને સંબંધ હોય તેટલા બધાની અકૃપા ભાટ તેના પોતાના ઉપર ખેંચી લે.

સ્થિત વર્ણન કરેછે.* વળી ચામુંડા માતા એક ભાટની સ્ત્રીનો વેશ લઈને રાજાની દરબારમાં માગવાને આવ્યાં ત્યારે જગદેવે પોતાનું માથું તે દે-

* જાડેજી રૂપે રંગે સારી હતી. તે મૃગનયની, પદ્મની સમાન શોભતી. તેના અંગ પરાગ છતાં નિત્ય પાંચસેં રૂપિયાની સુગંધી ચોળી નાહાતી. તેના પાણીના પ્રવાહની જગ્યા ઉપર ભોગી ભ્રમર ગુંજાર કરી મૂકતા. તે રાણીના રૂપથી અને પરાગથી કાળભૈરવ મોહી ગયો. તે સિદ્ધરાવને પલંગ ઉપરથી નીચો નાંખી તેની છાતી ઉપર પલંગનો એક પાયો મૂકી ભોગ કરી તેનો છૂટકો કરે ને તેને ધમકી આપે કે જો તું બીજી રાણી પાસે જઈશ તો તને તેજ રાત્રે સ્વર્ગે પોહોંચાડીશ. આ બળાતાથી સિદ્ધરાવ નિત્ય નિત્ય સુકાવા લાગ્યો. તેનામાંઊદાસીનો પ્રવેશ થયો. તેને કોઈ પ્રકારનો રંગ ભોગ કે રાજકાર્યભાર ઊપર પ્રીતિ રહી નહિ. આ પ્રમાણે પાંચ માસ વિત્યા ત્યારે જગદેવે તેનું કારણ જાણવાનો નિશ્ચય કર્યો. એક દિવસ રાત્ર પડવા આવી એટલે સર્વ દરબારી લોક આજ્ઞા લઈ વેરાઈ ગયા, પણ જગદેવ ગયો નહિ. રાજાએ તેને જવાનું કહ્યું ત્યારે તે બોલ્યો. મહારાજ આપના મનમાં ઊંડી વેદના શી છે તે મને કોહો. ત્યારે સિદ્ધરાવજી નિસ્વાસ નાંખી બોલ્યો, "કુંવરજી, મારા મનનું દુઃખ મારું મનજ જાણેછે.

દુહો.

હઈડા ભીતર દવ બળે, કોય ન જાણે સાર;
કે મન જાણે આપણું, કે જાણે કર્ત્તાર.

કુંવરજી એ વાત કોને થાય? કેહેવાની અગત્ય લાગે પણ કોને કેહેવી તે સુઝે નહિ. પણ તમે મારા દાતા છો. આજે તમે આ કોઠીમાં થઈ મારો ઢોલિયો જો જો એટલે સર્વે તમારા જાણવામાં આવશે. પછી સિદ્ધરાવ પોહોડયા એટલે જગદેવ ઢાળ તરવાર શસ્ત્ર સજી દાડમ તથા ચંબેલીની વાડીમાં બેઠો પછી અર્ધ રાત્ર વીતી એટલે કાળભૈરવ લુંગીનો લંગોટો પેહેરીને આવ્યો, તેના વાળા ફૂલેલ તેલથી લદબદ થઈ ગયા હતા, સિંદુર લગાવ્યુ હતું. ગરજ હાથમાં લીધી હતી, આંખો ચોખા દારૂના મદમાં ગરકાવ થયેળી એવો ઊન્મત્ત થઈ આવ્યો તેવોજ રાજાને હેઠે નાંખી ઢોલિયાનો પાયો તેની છાતી ઊપર મૂકી દીધો ને પોતે જાડેજી પાસે સુઈ ગયો. તે જોઈ જગદેવે જાણ્યું કે આવું દુખ સિદ્ધરાવ કોની આગળ કેહે? પછી હાથમાં તરવાર આલી ઢોળિયા ભણી કૂદી પડયો ને કાળભૈરવને નીચે નાંખ્યો. ઢોલિયો ઊંચો કરી સિદ્ધરાવને મુકત કર્યો, ને ભૈરવને કહ્યું કે પરઘેર પેસનાર ચોર સાવધ થા. ઘણા દિવસથી તું જતો હતો પણ આજે હું જગદેવ તને મળ્યો. પછી ભૈરવ જગદેવને બાઝી પડયો ને બન્ને જણા બથ્થમબથ્થા આવ્યા. એક વાર એક જણ ઊપર ને બીજી વાર બીજો એ પ્રમાણે ગડમથળ કરતાં ત્રણ ઘડિકા રાત્ર રહી ત્યારે ભૈરવ નિર્બળ થયો ત્યારે તે બોલ્યો હવે મને છોડ હું કદિ આ મેહેલમાં નહિ આવું પછી જગદેવે

વીને આપીને પોતાના ધણી સિદ્ધરાજના કરતાં ઉદારતાની લડાઈમાં પણ તે કેવી રીતે વધ્યો તે સંબંધી વળી આપણને ભાટના ભણીથી સૂચના મળેછે.* એમ જણાયછે કે, આવું નિપજ્યા પછી સિદ્ધરાજ જગદેવના ઉપર રોષે ભરાયો હતો, કેમકે, તેણે તેને પોતાના પગનીચે ક-

---

ઊભાં થઈ તેની સાથળ ઊપર લાત મારીને તેને લુલો કર્યો. તેને પોતાના કેડના બાંધણ વડે તેના હાથ પગ બાંધી રાવની શાળમાં ગાંઠડી વાળીને ખભે ભરવી પોતાને ઊતારે લઈ ચાલ્યો. ત્યાં ઊંડું ભુંઈરૂં હતું તેમાં નાંખી ઊપર તાળું દીધું. બીજે દિવસે સવારમાં જગદેવ પરમાર દરબારમાં આવ્યો ત્યારે તેને બે હજાર ગામ, કડાં, મોતીની માળા ઈત્યાદિ આપ્યું.

* કાળો ભૈરવ ને ગોરો ખેતરપાળ એ બે ચામુંડા માતાને અખાડે વીર રમે, ત્યાં બધા ચેલા નાચ કરે તેમાં ગોરા ખેતરપાળને એકલો જોઈ માતાએ પૂછ્યું કે કાળો કયાં? ત્યારે તે બોલ્યો કે માતાજી તમારાથી શું અજાણ્યું છે? પછી માતાએ જ્ઞાન દૃષ્ટિએ વિચારી જોયું તો સર્વે વાત જાણવામાં આવી અને બોલી કે મેં એને વાર્યો હતો કે જગદેવ પરમાર હોય ત્યાં તારે જવુ નહિ પણ એણે મારૂં માન્યું નહિ. એમ કહી પછી તેને છોડાવા ભાટડીનુ રૂપ ધર્યુ, તે કાળી ભૂત જેવી, દુર્બળ, અને ઘરડી ડોશી, લાંબા દાંત વાળી, ઘણી બીહામણી, માથે લટિયાં વિખરાયલાં ને તેલમાં લદબદાયલા ધોળા શેતર જેવા વાળ છે. કપાળે સિંદુરની પિયળ કરેલી છે. ખભા ઉપર-કાળી લોબડી ઓહોડી છે અને કાળા ઉનનો કાંબળો પેહેર્યો છે તથા તેવી સિંદુરમાં લસ બસ કરેલી કાંચળી પેહેરીછે એવે રૂપે હાથમાં ત્રિશૂલ લઈને સિર્ધરાવને દરબાર આવીને ડાબે હાથે સીર્ધરાવને આશીર્વાદ દીધો ને જમણે હાથે જગદેવને દીધો અને છેડો માથે ઓઢ્યો. જગદેવ પોતાને ઉતારે હતો તેવામાં રાજાના કરતાં જગદેવ પ્રત્યે તેની વધારે માન ભરેલી રીતિ જોઈને તેને પૂછવામાં આવ્યુ ત્યારે ઊત્તર આપ્યો કે, મેં આપ્યું એટલું બધુ માન જગદેવ પરમારને યોગ્ય છે. રાજાને આ વચનથી અંતઃકરણમાં ખોટું લાગ્યુ અને તેને કહ્યું કે જા તું પ્રથમ જગદેવ પાસે માગ એ આપશે તે કરતાં હુ ચોગણુ આપીશ. ત્યારે કંકાળી ભાટડી બોલી કે હે સિદ્ધરાવ પૃથવિમાં કોઈયે પરમારની બરાબરી કરી નથી માટે તમારે કરવી નહિ, કેમકે.—

સોરઠો.

પ્રથમ વડા પરમાર, પૃથ્વી પરમારાંતણી
એક ઊજેણી ધાર, બીજુ આબુ બેસણું.

સિર્ધરાવે કહ્યું કે તને જગદેવ આપશે તેથી હું ચોગણુ ગણીને કે તોળીને આપીશ. માટે એનાં આટલાં બધાં વખાણ કરેછે તો પેહેલી એની પાસે જા. પછી તે પ્રમાણે

રી દઈને જગતમાં એની કીર્ત્તિ ઓછી કરી દીધી; અને સિદ્ધરાજે જે ધારના ઉપર ચડાઈ કરી તે તે રોષને લીધેજ કરી હતી. જગદેવના જાણવામાં રાજાનો આવો વિચાર આવ્યો એટલે તેણે રાજાની ચાકરી છોડવાનો નિશ્ચય કર્યો, કેમકે એક કેહેવત છે કે.—

" ધારા ભીતર હું રહું, મુજ ભીતર રે' ધાર
" જો ધારા પાછી દળું, તો લાજે પરમાર.

એટલા માટે જગદેવે ઘેર જઈને જાડેજીની સલાહ લીધી, તે બો-

જગદેવ પાસે જઈ સર્વ વર્ત્તમાન કહી દાન માગ્યું. જગદેવે વિચાર્યું કે હુ જે જે આપીશ તે તે રાજા આપી શકશે. પછી પોતાનું માથુ આપવાનો નિશ્ચય કર્યો. તેને સોલંકણી રાણિયે સમજાવ્યો કે સર્વે દાનમાં આપિયે પણ માથુ આપિયે નહિ. જાડેજી રાણીને પુછ્યુ તો તે કેહેવા લાગી કે સ્વામીનાથ એક તમારૂં માથુ આપો ને એક મારૂં આપો એટલે આઠ માથાં રાજા ક્યાંથી આપશે? ભાટડીનું કામ થવાનું છે તેથી માંહોમાંહ કેટલોક વિવાદ થયા પછી જગદેવે થાળમાં માથુ કાપીને આપ્યુ. તે લઈને રાજી થતી સિદ્ધરાજ ભણી ચાલી ગઈ. પણ રાણીને કેહેતી ગઈ કે હુ જઈ આવુ એટલીવાર ધડનું રક્ષણ કરજો અને મંગળગીત ગાજો. સિદ્ધરાવ માથુ જોઈને આશ્ચર્ય પામ્યો. અને ઘણું કરી શક્યો તો તે એટલુંજ કહી શક્યો કે હુ મારૂં અને પાટવી ઘોડાનું માથું આપુંછુ પણ મારૂં માથુ તું હાથે ઉતારી લે. ભાટડી કેહે હું જોગણી તથા ભિક્ષુક છું માટે આપેલું દાન લઊં. પોતાને હાથે માથું આપવાની હિંમત ચાલી નહિ. ત્યારે ભાટડિયે કહ્યું કે "તમારા ઉંચા મેહેલ ઊપર ચડીને બૂમ પાડો કે જગદેવ પરમાર જીત્યોને હું હાર્યો ને પછી આ માથાવાળી થાળી નીચે સાતવાર નીકળી જાઓ તો જવા દેઊં. સિદ્ધરાવ સંકડાંમણમાં આવ્યો તેથી તે પ્રમાણે કર્યું. એટલે માથાનો થાલ લઈ ભાટડી જગદેવને ઉતારે ગઈ અને ધડ ઉપર માથું મુકીને જગદેવને સજીવન કર્યો. જગદેવ ઘણો પ્રસન્ન થયો અને બોલ્યો કે માગ્ય માગ્ તે આપું ભાટડી કેહે મારે કશું જોયતું નથી પેલા કાળભૈરવ ને છોડય. જગદેવે તેને છોડયો. તે ખોડિયો થયો હતો તેથી ખોડિયો ખેતરપાળ કેહેવાયો. તેને લઈને ભાટડી ચાલી ગઈ.

દુહો.

" સંવત અગિયાર ચમોતરે, ચૈત્ર ત્રીજ રવિવાર;
" શિશ કંકાળી ભાટને, દિય જગદેવ ઉતાર.

ભાષાન્તર કર્ત્તા.

સ્યો, "રાજાએ આપણી સાથે શત્રુતા કરવી ધારી છે; અહિ વધારે ર-
"હેવામાં હવે લાભ નથી; જો રાજા આગ્રહ કરશે તોપણ રહીશું નહિ;
"આપણે આપણું ભાગ્ય અજમાવી ચૂક્યા." રાણી બોલી, "રાજ-
"વંશી તરીકે તમારી કીર્ત્તિ જગતમાં વ્યાપી ગઈ છે અને તમે સારી
"શોભા મેળવી છે. માટે ઘેર જઈને હવે માતાપિતાને ભેટવું. હું પણ
"મારાં સાસુ સસરાજીનાં દર્શન કરીશ. તમારો સંબંધજ કહી બતાવશે
"કે કુંવરે સારૂ નામ કાહાડ્યું છે; માટે મુહૂર્ત્ત જોઇને આપણે ચાલવા
"માંડિયે." પછી જગદેવે જોશીને બોલાવ્યો, અને મુહૂર્ત્ત ઠરાવીને ન-
ગરની બાહાર પોતાનો તંબુ ઠોકાવ્યો. એટલામાં ચાવડી પણ પોતાને
પિયરથી આવીને પોતાના સ્વામીને ભેટી; તેઓએ ઘણું સુખ ભોગવ્યું.
જગદેવે તેને બધી વાત કહી, અને તેણે પણ તેની સાથે ચાલવા માંડ્યું.
તેઓએ ઊંટો ઉપર પોતાની માલ મતા લાદી, અને તેમની સાથે તેમના
હાથી, ઘોડા, રથ, પાળખિયો, ઢોર, દાસી, અને દાસ,— આખો ઘર
વાખરો લઈને નીકળ્યા. બધું જ્યારે નગરની બાહાર આવ્યું ત્યારે જ-
ગદેવ ઘોડે ચડીને રાજાની હજુરમાં ગયો. સિદ્ધરાજે ઉભા થઈને ક-
હ્યું "આવો અહિ બેસો," પણ જગદેવે ઉત્તર આપ્યો, "મહારાજ-
"ની સેવા મેં ઘણા દિવસ કરી, હવે મને રજા આપવી જોઈયે." રાજાએ
તેને પોતાની પાસે રાખવાને ઘણોય આગ્રહ કર્યો પણ જગદેવે માન્યું
નહિ. પ્રધાન અને સામંતોએ પણ ઘણું કહ્યું, પણ જગદેવે તો જવા-
ની રજાજ માગ્યાં કરી. છેવટે રાજાને નમન કરીને અને બધા સાથને
રામ રામ કરીને ચાલતો થયો. સિદ્ધરાવની પુત્રી પણ તેના માબાપને,
ભાઇઓને, બેહેનપણિયોને ભેટીને ચાલી. જગદેવ પાંચ હજાર અ-
શ્વાર સહિત પાટણથી સિધાવ્યો. તેની આગળ આઠ હજાર પાયદલ
ચાલવા લાગ્યું. દર મંજલ ચાલતાં તેઓ ટુકટોડે આવી પોહોંચ્યાં.
કાશદે ચાવડા રાજાને સમાચાર કહ્યા; તેઓએ વધામણી માગી. કુંવર
બીરજે તેમને વધામણી આપી; તેણે નોબત અને વાદિત્ર વજડાવ્યાં.

નગરને શૃંગાર્યું, અને કુંવર મ્હોટી ધામધુમથી સામો મળવાને ગયો; સર્વેએ તેને મોતિયે વધાવ્યો ને એક બીજાને મળ્યા. જગદેવ ત્યાં એક મહિના સુધી રહ્યો. લોકોએ પાટણના સમાચાર સાંભળ્યા હતા, પણ ચાવડિયે પેહેલથી તે છેલ સુધી સર્વે વાત માંડીને કહી. સર્વે ખુશી થયા.

એક મહિના પછી જગદેવે જવાની આજ્ઞા લીધી ને ધારભણી ચાલ્યો. સમાચાર ત્યાં જઈ પોહોંચ્યા, તથાપિ સમાચાર કેહેવા તેઓએ વધામણિયો મોકલ્યો. રાજા ઘણો ખુશી થયો; વધામણિયાને રાજાએ ઘરેણું કડાં, મોતી આપ્યાં. સોલંકી રાણીની હજુરમાં બેવડી વધામણી આપી પછી સામા જવાની તૈયારી કરી; નગર શૃંગાર્યું; ઉદયાદિત્ય રાજા, પાલખી, ઘોડા, અને હાથી લઈને તેઓને તેડવા સામો ગયો. જગદેવ પોતાના પિતાને પગે લાગ્યો; પોતાના ભાઈ ભત્રીજાઓ, સામંત, ઠાકોર, રજપૂત, પ્રધાન, ધનાઢ્ય માણસ એ સર્વેને મળ્યો; તેણે પોતાના બન્ને છોકરાને પોતાના બાપને પગે લગડાવ્યા, રાજા ઘણો ખુશી થયો. ઘણા ચારણ ભાટલોકો જગદેવની કીર્ત્તિ ગાવા લાગ્યા. આ પ્રમાણે તેઓ સર્વે ઠેકાણેથી રામ રામ લેતા ઘણા, પાખરિયા, બખ્તરિયા મ્હોટા હાથીના સાથ સહિત નગરમાં પેઠા. જગદેવ જઈને પોતાની માતા સોલંકી રાણીને પગે લાગ્યો. તેની માતાએ ઉવારણાં લીધાં ત્રણે વહૂ પગે લાગી. સોલંકણી પોતાના પુત્રને અને વહુવોને જોઈને અત્યંત હર્ષ પામી અને બોલી, "હું આ જગતમાં ભાગ્યશાળી કે મેં મારા પુત્રનાં આવાં કામ "મારે કાને સાંભળ્યાં અને તેમને મારી નજરે દીઠાં." છોકરા પોતાની વડીઆઈના ખોળામાં જઈને બેઠા. ત્યારે રાજા ખુશી થઈને બોલ્યો, "ઓ પુત્ર! તેં પરમારની પાંચસે શાખાઓ ઉજાળી. અહો પુત્ર, તારા "જેવો કોઈ થયોજ નથી ને થશે પણ નહિ. તેં સિદ્ધરાજને ઉગાર્યો "અને તેનો જીવ બચાવ્યો, અને ભૈરવને વશ કરી લીધો. તું રાજા- "સાથે લડયો અને તેનું અભિમાન બેસાડ્યું. સોલંકણીને ધન્ય છે

" જે એણે તારા જેવા છોકરાને ધારણ કરીને જન્મ આપ્યો. તારૂં ના-
" મ અમર થયું છે."

પછીથી વાઘેલી રાણી રાજાને પગે લાગી ને જગદેવનો સત્કાર ક-
ર્યો. તે તેનો હાથ ઝાલીને બોલ્યો, "માજી! માંરૂ તમારો પ્રતાપ છે
હું તમારે ખોળે છું." આ પ્રમાણે સારો માણસ નઠારામાં થી સાર મા-
ની લે છે:—

અવગુણ ઉર ધરિયે નહિં, જ્યમ બાવળનું ઝાડ
સૂળ ન એની છાયમાં મારિ લઈયે પાડ.

આ પ્રમાણે વિચાર કરીને, તે વાઘેલીને પગે લાગ્યો અને રિણધ-
વળ ને ભેટયો; વહુવોએ પણ બંનેને ઘટીત માન આપ્યું.

પછી તરતજ રાજા ઉદયાદિત્યને રોગનું જોર એટળું બધું વધી ગ-
યું કે તેને લાગ્યું કે હવે હું ઘણા દિવસ કાહાડીશ નહિ. તેણે પોતાના સર્વે
સામંતોને અને જગદેવ તથા રિણધવળને બોલાવ્યા. સર્વેની આગળ
તે બોલ્યો; " હું રાજચિન્હ જગદેવને આપુંછું, અને રાજ્યનો અધિકાર
"એને સ્વાધીન કરૂંછું." રિણધવળને તેણે સો ગામ આપીને કહ્યું કે જ-
ગદેવના કહ્યામાં તારે રેહેવું; તેમજ રિણધવળની તેણે જગદેવને સુપ્રત
કરી. આ પ્રમાણે જગદેવ ગાદિયે બેઠો ને રાજા દેવલોક પામ્યો. વાઘે-
લી અને સોલંકણી સતી થઈ. રાજાજગદેવ રાજ્ય ચલાવા લાગ્યો.

પંદર વર્ષની વયે તેણે ઘર છોડ્યું હતું ને સિદ્ધરાજની ચાકરી અરા-
ડ વર્ષ કરી હતી. ગાદિયે બેઠા પછી તેણે બાવન વર્ષ રાજ્ય કર્યું. તે પં-
ચાશી વર્ષ સુધી જીવ્યો. છેવટે તેણે કુંવર જગધવલને ગાદિયે બેસા-
ર્યો અને પોતે દેવલોક પામ્યો. ચાવડી, સોલંકી અને જાડેજી રાણિ-
યો ઘણા આનંદથી સતિ થઈ, અને તેમના સ્વામિ સાથે સ્વર્ગે ગઈ.

આ પ્રમાણે ભાટ કથાનો અંત આણે છે, "મેં સારી વાત કહી છે."
જગદેવની આ વાત સાંભળ્યાથી, સત્યતા અરોષ, હિંમત, ધૈર્યતા, શૌર્ય,
ડાહાપણ, ઉદારતા, એ સર્વે બહુ નીકળી આવેછે. આ જગતમાં રાવ

અને રાણા વાત સાંભળે તો તેમનું કાયરપણું, કૃપણપણું અને તોછડાઈ એ સર્વે નાશી જાય; તેઓને કદિ સંકટ આવી પડે નહિ. આ પ્રમાણે વિચાર કરીને વાંચનાર વાંચશે, કવિ ગાશે, અને સામંતો સુણશે, તો અમરપુરીમાં જેઓ વસેછે તેમને જેટલો આનંદ થાયછે તેટલો આનંદ થશે.

આ પ્રમાણે પ્રતાપી અને શૂરવીર જગદેવ પરમારની વાત છે.

પ્રકરણ ૯.

રા ખેંગાર.

પ્રબંધચિંતામણીનો કર્ત્તા લખેછે કે, **સિદ્ધરાજે** આહિર રાણા અથવા ભરવાડ રાજા, નામે **નોંઘણ** ઉપર ફોજ મોકલી, તે ફોજે જઈને **વર્ધમાન** અથવા હવણાં જે **વઢવાણ** કેહેવાયછે તેને અને બીજાં શેહેરોને ઘેરો ઘાલ્યો, પણ ઘણી વાર પાછાં હઠવું પડયું. છેવટે રા **ખેંગાર**ના વારામાં **સિદ્ધરાજ** જાતે ચડ્યો, અને તે રાણાના ભાણેજના કપટવડે તેને ઝાલ્યો અને મારી નાંખ્યો. તેની રાણિયે ઘણોજ શોક કર્યો અને તેને રા **ખેંગાર**ની સાથેજ જીવ આપવાનો પ્રસંગ મળ્યો નહિ માટે વિલાપ કરવા લાગી જે, " **વઢવાણ** ભંગાયું, રાજા હવે મરાયો; મારા બાપ-
" નો વંશ હવે રહ્યો નહિ; મારા જિવતરની ખરાબી થઈ ગઈ; હવે ભો-
" ગાવો મને ભલે ભોગવે."

અહિ **નવઘણ** (નોંઘણ) અને **ખેંગાર**ના નામ વચ્ચે ગુંચવણ પડેછે. એ નામ બે જુદા જુદા પુરૂષ—બાપ અને દીકરાને લગાડ્યાં છે. તેઓ યાદવકુળના રાજા હતા અને **સોરઠ**માં ગિરનાર અથવા જુનાગઢમાં રાજ્ય કરતા હતા, તેમાં સિદ્ધરાજનો સામાવાળિયો; જેને તેણે મારીનાખ્યો તે **ખેંગાર** હતો, અને વઢવાણમાં જે રાણી મરણ પામી તેનો તે સ્વામી હતો.

ગ્રંથકર્ત્તા કવિ કેહેછે કે, રા **ખેંગાર**ના પિતા, રા **નવઘણે** **મહીકાંઠા** ઉપરના **ઉમેટા**ના રાજા ઉપર શરણ થયાની નિશાની દાખલ, પોતાની કન્યા આપવાની જોરાવરી કરી હતી. કન્યાનો ભાઈ હંસરાજ મહીડો કરીને હતો તેણે કહ્યું કે પિતાએ ડરી જઈને કન્યા આપી છે પણ કોઈ દિવસ હું **નોંઘણ**ને મારી નાંખીશ. આવી બીક તેણે પ્રસિદ્ધપણે બતલાવી; અને **નવઘણે** પણ તેના બદલામાં સોગન ખાધા કે હું હંસરાજને મા-

આવિના મૂકું નહિ. આ રાણીને માટે નવઘણને માત્ર આ એકજ કજિયામાં પડવું પડ્યું એમ નથી, પણ એક બીજો કજિયો ઉભો થયો હતો, તે એકે, જુનાગઢ જતાં જ્યારે જાન જસદણની પાસે ભોંયરા ગામ આગળ આવી ત્યારે ત્યાંના રાજાએ જાણ્યું કે નવઘણ કન્યા લઈને જાયછે, એટલે તે હસ્યો, અને બોલ્યો કે, જો કદાપિ મારો કિલ્લો પૂરો થઈ રહ્યો હોત તો એ ઠકરાલાને હુંજ મારે પોતાને માટે રાખી લેત. રા નવઘણને જ્યારે આ સમાચાર કેહેવામાં આવ્યા ત્યારે તેણે પ્રતિજ્ઞા કરી કે એ કિલ્લાને હું તોડી પાડું નહિ અને એ રાજાને મારીનાખું નહિ તો મારૂં નામ નોહોતું.

એક સમયે, સિદ્ધરાજ સોલંકિયે નવઘણને નળની બાજુએ સોરઠ દેશની સિમા ઉપર પંચાળમાં ભીંડાવી દીધો, અને તેનાં હથિયાર ઉતરાવી દાંતે તરણું લઈ શરણ થવાની જરૂર પાડી. ત્યારે પણ નવઘણે સમ ખાધા કે હું પાટણનો દરવાજો તોડી પાડીશ.

તેજ વેળાએ સિદ્ધરાજનો દસોંદીચારણ હતો તેણે નવઘણના હાસ્યની કવિતા બનાવી, તેથી રા એટલા બધા ક્રોધાયમાન થયા કે તેમણે ભાટના ગાળ ફાડી નાખવાનું વળી પણ લીધું.

રા નવઘણ માંદો પડ્યો ને તેનું મોત પાસે આવ્યું પણ સોગન ખાધા હતા તેમાંથી કશું પણ કરવાની તેને જોગવાઈ મળી શકી નહિ. એટલા માટે તેણે પોતાના ચારે છોકરાને પાસે બોલાવ્યા ને કહ્યું કે મેં ચાર કામ કરવાને સોગન ખાધા છે તે પરિપૂર્ણ કરવાને જે માથે લે તેને ગાદીઉપર બેસવાનું છે. મ્હોટો છોકરો રાયઘણ હતો તેણે ભોંયરાનો કિલ્લો તોડવાનું કામ માથે લીધું. રાએ તેને ચાર પ્રગણાં આપ્યાં, અને તેના વંશજની એક જાત થઈ તે રાયજાદાને નામે હજી ઓળખાયછે. શેરસિંહ બીજો છોકરો હતો તેણે તે ઉપરાંત વળી કોલ કર્યો કે, હું હંસરાજ મહીડાને મારીશ; તેને પણ થોડાં ગામ આપ્યાં; અને તે સરવૈયા રજપૂતોનો વડિલ થયો. ત્રીજો છોકરો, ચંદ્રસિંહ, અંબાજીનો ભક્ત

હતો અને તેને માનતા હતી તેથી ચૂડી પેહેરતો હતો તેણે કહ્યું કે મારા ભાઈયોએ જે બે કામ માથે લીધાં છે તે ઉપરાંત હું પાટણનો દરવાજો તોડી પાડીશ, પણ ચારણના ગાળ ફાડી નાંખીશ નહિ; કેમકે એ કામ અપકીર્ત્તિ કરનારૂં છે; તેને પણ થોડાં ગામ માળ્યાં અને તે ચુડાસમા રજપૂતોનો પૂર્વજ થયો. ખેંગાર જે સર્વ કરતાં ન્હાનો હતો તે એકલાએજ ચારે કામ પૂર્ણ કરવાનું માથે લીધું એટલા માટે રા નવઘણ પોતે જીવતો છતાં તેને જુનાગઢની ગાદિયે બેસાર્યો, અને પછી તરતજ મરણ પામ્યો.

રા ખેંગારે પોતાની પેહેલીજ સાંગ્રામિક ચડાઈમાં ભોંયરાનો કિલ્લો તોડી પાડ્યો અને ત્યાંના રાજાને મારી નાંખ્યો; પછીથી હંસરાજ મહીડાને કતલ કર્યો; ત્યાર પૂઠે સિદ્ધરાજ જ્યારે માળવે ગયો ત્યારે ખેંગાર સેના લઈને પાટણ ઉપર ચડ્યો અને પૂર્વ ભણીનો દરવાજો તોડી પાડ્યો. પાછો વળતાં, સિદ્ધરાજને પરણાવાની રાણક દેવડી કરીને કાલડીના દેવડા રજપૂતની છોકરી હતી તેને લઈ ગયો અને તેની સાથે પરણ્યો. જ્યારે તેણે આવાં પરાક્રમ કર્યાં ત્યારે પેલા દસોંદી ચારણે તેની ઘણી કીર્ત્તિ ગાઈ. તે ઉપરથી ખેંગારે હીરા મોતીથી તેનું મ્હો એટલે સુધી ભરી નાંખ્યું કે પાસે ઉભા રહેલા બોલી ઊઠ્યા કે "એના ગાલ ફાટી ગયા, એના ગાલ ફાટી ગયા." તે સાંભળી ખેંગાર બોલ્યો, ચારણના ગાળ ફાડવાનો માત્ર એજ ઉપાય છે, કાંઈ કટારવતે ફડાય નહિ.

પછી, સિદ્ધરાજ જુનાગઢમાં સેના લઈને આવ્યો, અને બાર વર્ષ સુધી લડ્યો પણ જીત થઈ નહિ. છેવટે રા ખેંગારના ભાણેજ દેહલ અને વીહલ કરીને હતા તેઓ ખેંગાર ઉપર કોપીને સિદ્ધરાજ પાસે ગયા અને તેઓએ ભીતર રસ્તો બતાવ્યો ત્યાં થઈને તેણે પોતાની સેનાને કિલ્લામાં ઘાલી. સિદ્ધરાજે ખેંગારને મારી નાંખ્યો ને રાણકદેવડીને વઢવાણ લઈ ગયો, તે સતી થઈ. સિદ્ધરાજે દેહલ અને વીહલનાં નાક કાપીને કાહાડી મુક્યા.

સિદ્ધરાજે રાણકદેવડીને ઝાલી ત્યારે તેના જાણવામાં આવ્યું નોહોતું કે પોતાના પતિને મારી નાંખ્યો છે, પણ તે જાણતી હતી કે તેને કેદ કર્યો છે. તેઓ વઢવાણ આવ્યાં ત્યારે, સિદ્ધરાજે તેને કહ્યું કે મેં તારા પતિને મારી નાંખ્યો છે.* પછી તેણે તેને પોતાની સાથે પરણવાનું ઘણું કહ્યું પણ તેણિયે તેના અંતઃપુરમાં પેસવાની ના કહી, અને બોલી કે મારા પતિનું મરદુ મને આપીશ નહિ તો હું તને શાપ દઈશ. સિદ્ધરાજ ડરી ગયો તેથી મરદુ અપાવ્યું; અને તે બોલ્યો કે મેં અપરાધ કર્યો તેના બદલામાં શું પ્રાયશ્ચિત્ત કરૂં ? રાણકદેવડી બોલી, "આ જગ્યાએ મારે "માટે એક દેવાલય બંધાવ, તારી ગાદી ઝાઝા દિવસ ટકશે, પણ તેં "મારાં છોકરાં માર્યાં છે માટે હું તુને શાપ દઉછું કે.—તારી પછવાડે "ગાદી ઉપર બેસનાર પુત્ર થયા વિના તું મરણ પામીશ." પછી તે પોતાના પતિની પછવાડે સતી થઈ.†

સોરઠના લોક આજે પણ જુનાગઢના જુના રાઓને બહુ સંભારે છે, અને એક કેહેવત તેમનામાં ચાલી છે તે એ કે,

---

* સિદ્ધરાજે કદાપિને ઇંગ્લિશ રીચડની પેઠે રાણકદેવડી ને વિનવી હશે,—

"હે બાનુ, જેણે તને તારા પતિનાથી જુદી પાડી તેણે તને તે પતિના કરતાં સારો "મેળવી આપવામાં મદદ કરવાને એ કામ કર્યું છે."

"હેનરી રાજાને મેં માર્યો પણ તેમ કરવાને ઉશ્કેરણી આપનાર તારી સુંદરતા "હતી. * * * ન્હાના એડવર્ડને કટાર વતે મેં માર્યો પણ એ કામ તારા દિવ્ય "મુખે મારીપાસે કરાવ્યું."

† મેવાડના ઇતિહાસમાં લખ્યુ છે કે, દ્વારકાનીપાસે કાલિબાઓના પરમાર રાજાની પુત્રીને ચિતોડવાળા બાપાથી અસિલ નામે પુત્ર થયા હતો તેને સોરઠમાં વતન મળ્યું અને તેણે અસિલ ગેલાતીની જાતિ સ્થાપી. તેનો છોકરો વિજયપાળ, સિંગરામ ડાબી પાસેથી બળાત્કારે ખંભાત લેવાના પ્રયત્નમાં માર્યો ગયો હતો એવુ કેહેછે. વિજયપાળની સ્રિયોમાંથી એક સ્રીનું આગળ મૃત્યુ થયું, અને તેને અધુરે દિવસે સેતુ નામે પુત્ર આવ્યો. આવી સ્થિતિમાં મરનાર ભુત થાય છે એવું આપણા લોકો માને છે અને તે ચુડેલ કેહેવાય છે તેથી સેતુનાથી જે જાતિ ચાલી તે ચુડેલ કેહેવાઈ. અસિલથી બારમો બીજ થયો તેને તેના મામા ગિરનારના રા ખેંગાર પાસેથી સોનલ મળ્યું પણ તે જયદેવસિંહનાથી માર્યો ગયો.

સોરઠો.

"જે સાંચે સોરઠ ઘડ્યો, ઘડિયો રાખેંગાર
"તે સાંચો ભાગી ગયો, જાતો રહ્યો લુહાર."

રાવના નગરની નૈઋત કોણમાં એક રસ્તો આવેલો છે તે એક ઉત્કૃષ્ટ ખેતીવાડીના, અને દેખાવવાળા પ્રદેશમાં કેટલાક ગાઉ સુધી ચાલેછે. તેમ દેશમાં, આંબાવાડિયાં, આંબલિયો અને બીજાં વિશાળ ઝાડ આવી રહ્યાં છે. મ્હો આગળ ગ્રાનિટ જાતિના પથ્થરના ડુંગરાની હાર દેખાયછે, તેના ઉપર ભરચક વન લપેટાઈ રહ્યું છે, તે ઉત્તર અને પશ્ચિમમાં આઠ ગાઉ સુધી વિસ્તાર પામ્યું છે. ડુંગરાની હારના સુમારે મધ્ય ભાગમાં એક મ્હોટું બાકોરૂં છે તે "દુર્ગાનું પ્રવેશ દ્વાર" કેહેવાયછે. ત્યાં આગળથી એક રળિયામણી ખીણ નજરે પડેછે, તેના આગમમાં નેમીનાથનો પવિત્ર પર્વત, મહિમાવંત ગિરનાર છે, તે નીચી હારની સાથે બે સાંધનારી પર્વતની શાખાઓથી સંધાયો છે. તેનો મજબુત ગ્રાનીટ પથ્થરનો સ્થુળ ભાગ નીચેની હાર કરતાં ઘણો ઉંચો આવી રહ્યો છે ને તેના ઉપર અણીદારટુંપો અર્ધી ધુંમસમાં અને વાદળાંમાં ઢંકાઈ ગયેલી ઝોકા ખાયછે.

આ ખીણના મુખ આગળ પ્રાચીન જુનાગઢ શેહેર વશેલું છે, તેના કિલ્લાની નીચે આસપાસના ઘટ વનથી ભીંતો ઘણી ખરી ઢંકાઈ ગઈ છે. ઈશાન કોણમાં તેના બુરજાની નીચે સોનારેખા નદી વેહેછે તેમાં તેની છાયા પડેછે, તેની પેલીમેર રજપૂતનો જુનો કિલ્લો ઉપરકોટ કરીને છે, તે રા ખેંગાર અને તેની ભાગ્યહીણ સ્ત્રીનું રેઠાણ હતું. આ કોટ આ દેશના કિલ્લાની બાંધણીનો ઉત્તમ નમુનો છે. ઘણાં વર્ષ થવાને લીધે પૂજ્ય, અને પોતાના સ્થાનકે કરીને અદ્ભૂત, તેની ઘણી ઉંડી ખોદેલી ખાઈ, તેના અસંખ્ય અને સ્થુળ બુરજ, તેની કોશિકાં વાળી કિલ્લાની ભીંત, કે જે તેનું બળ અને તેજ ધારણ કરી રાખેલી યોગ્યતા બતાવી આપેછે તે સર્વે,

શ્રીકૃષ્ણની હજીલગણ પણ છાયા રહેલી એવા યાદવ કુળના શુભ મહિમા સાથે, તેઓની વિચાર સંકલના થઈ, જોનારની કલ્પના નહિ ઉશ્કેરાઈ હોય તોપણ તેના મનમાં તે અસર કર્યા વિના રેહે એમ નથી.

ખેંગારના નગરના દરવાજાથી સોનારેખા નદીને કિનારે કિનારે તેના મૂળ સુધીનો રસ્તો યાત્રાળુ લોકોના પગથી ઘસાઈ ગયો છે, ત્યાં થઈને ગિરનારની ટોચે જવાયછે. અશોકે બાકોરાં પડાવીને ખરાબાઓમાંથી રસ્તો પાડ્યો છે ત્યાં થઈને પર્વતને તળિયે યાત્રાળુ લોકો પ્રવેશ કરેછે; ત્યાંથી સુમારે એક મૈલના વાંકાચૂકા અને ખડબચડા માર્ગે થઈને પર્વતનો ઢોળાવવાળો સ્કંધ થઈ રેહેછે ત્યાં આગળની એક કરાડને તળિયે આવી પોહોંચાયછે. આ પવિત્ર પર્વત અહિથી મ્હોટા, કાળા ગ્રાનિટ પથ્થરના ભયંકર દગડનો તરેહવાર દેખાવ આપણી નજરે પાડે છે; એની ટોચ ઉપર સપાટ જગ્યા છે તેની આસપાસ કોટ કરી લીધેલો છે, તે છેક કરાડ ઉપર આવ્યો છે ને તેમાં જૈન તીર્થંકરનાં દેવલ છે. આ મેદાનથી ગિરનારના શિખર ઉપર ચડવાનો ઝાડીમાં રસ્તો છે. ત્યાં અંબામાતાનું દેવલ છે. આ પર્વતને જુદી જુદી છ ટૂપો છે તે હંડી ખાઈયોથી એક બીજાથી જુદી પડેલી છે. આ ટૂપોમાંથી હુંચામાં હુંચી છે તે ગોરખનાથને લીધે પ્રસિદ્ધ છે, અને દૂરમાં દૂર છે તે કાલિકાને લીધે જાણીતી છે. કાલિકાને ત્યાં ઘણી ઘોર ક્રિયાઓ થાયછે, અને જો ચાલતી વાત ખરી હોય તો મનુષ્યમાંસ ભક્ષણ કરનારા અઘોરીના ઉપર પ્રસન્નતા જણાવેછે તેથી તે અઘોરેશ્વરી માતા કેહેવાયછે. નીચેની તળેટીના મેદાનમાંથી માત્ર ચાર ટૂપો નજરે પડેછે. આ ટૂપો જુદે જુદી ગોરખનાથના દેવલથી સ્વતઃ— દબદબા ભરેલી દેખાયછે, પણ થોડે મૈલને છેટેથી તો ગિરનારનો શંકુઆકારનો દેખાવ કરી દેવાને રેહેતાં રેહેતાં સ્થુળ ભાગ સાથે મળી ગયેલી દેખાયછે. નેમીનાથના પર્વતની અધિત્યકામાં બાંધેલા દેવલોનું યથાસ્થિત વર્ણન આપવાની આ ઠેકાણે અગત્ય નથી, પણ માત્ર એટલુંજ કેહેવું બસ છે કે, એ ધર્મ માનનારા દ્ર-

ખવાન લોકોએ, શત્રુંજયની પેઠે આ ઠેકાણે આ સર્વોત્તમ દબદબા ભરે-લાં પોતાના ધર્મનાં દેવલ બંધાવવામાં અને તેને નીભાવવામાં જરા પણ ખાંપણ આવે એમ કર્યું નથી.*

રાણકદેવડીની નીચે ઉતારો કરેલી વાત, ભમતા ગવૈયા જે તુરીને નામે ઓળખાયછે તેઓની પાસેથી મળી છે. જેમ ઉંચ વર્ણના હિંદુઓ સાથે વધારે પ્રખ્યાતી પામેલા ભાટ ચારણોનો સંબંધ હોયછે તેજ પ્રમાણે આ તુરી લોકોનો ઢેડની સાથે સંબંધ હોયછે, તેઓને તેમના યજમાનો પાસેથી ભીખ મળેછે તે માગી ખાતા આખા દેશમાં ભટકતા ફરેછે; અને તેના બદલામાં, યજમાનોને અર્ધી કવિતામાં અને અર્ધી સાદી એવી ઢંગઢાળવિનાની અને અમર્યાદ વાતો સારંગી સાથે ગાઈ સંભળાવેછેઃ—

સિંધદેશમાં પાવર ધરતી છે તેનો શેરપાવર કરીને રાજા હતો. તેને મૂળનક્ષત્રમાં એક કુંવરી અવતરી. જોશિયે રાજાશેરને કહ્યું કે આ કુંવરી જેવા જોગમાં અવતરી છે તેવા જોગમાં કોઈ છોકરી અવતરી હોય તેને જે કોઈ પરણે તેનું રાજ્ય જાય. આ વાત સાંભળીને રાજા ઘણો ખેદ પામ્યો અને પોતાની કુંવરીને વનમાં મોકલાવી દીધી. તેને હડમતિયા કુંભારે દીઠી, અને ઘેર લઈ જઈને ઉછેરી. તે એટલી બધી રૂપાળી હતી કે લાખા ફૂલાણિયે પરણવાનું માગું મોકલ્યું. કુંભારે કહ્યું કે કન્યા દેતા-પેહેલાં મારે મારી નાતને પૂછવું જોઈયે. લાખાએ કુંભારને ઘણો ડર દેખાડ્યો એટલે તે ત્યાંથી નાશીને સોરઠમાં મજેવડી ગામમાં સહકુટુંબ આવીને રહ્યો.

એક સમયને વિષે પાટણના રાજા સિદ્ધરાજ જયસિંહના ચાર દસોંદી ભાટ— લક્ષભાટ, ભંગડભાટ, ચંચભાટ અને ડબલ ભાટ પરદેશમાં

* ટાડ્ઝ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા નામના પુસ્તકમાંથી, અને કીટોની ગિરનાર ઉપરની નોધ ઉપરથી લીધેલું આ વર્ણન બેંગાલ એશિયાટિક સોસાઇટીના સાતમા જર્નલને પૃષ્ઠ ૮૬૫ મે છે.

ફરતા ફરતા મજેવડીમાં આવી પોહોંચ્યા, ત્યાં હડમતિયા કુંભારની રૂપવંતી છોકરી તેમના જોવામાં આવી; તે જ્યાં જ્યાં પગ મૂકતી ત્યાં ત્યાં કંકુનાં પગલાં પડતાં હતાં. તે ઉપરથી ચારે ભાટે વિચાર કરયો કે આ કન્યા સિદ્ધરાજના દરબારમાં શોભે એવી છે, તેથી આપણે પાટણમાં જઈને વધામણી ખાઈશું તો નક્કી રાજા આપણને રાજી કરશે. તેથી તેઓ પાટણ આવ્યા, ત્યાં સિદ્ધરાજે તેમનો સારો સત્કાર કરયો. રાજાને સોળ રાણિયો હતી. તે એકેકને મેહેલ રાજાએ ભાટોને પોતાની સાથે જમાડ્યા. ભાટ જેવા એક એકને ઘેર જમી રેહેતા કે એક બીજાના સામું જોઈને ડોકું હલાવતા હતા. આનું કારણ સિદ્ધરાજે તેઓને પૂછ્યું. ત્યારે ભાટ બોલ્યા, " અમે તમારી સોળે રાણિયો જોઈ, પણ તેમાંની-
" એકે પૂરી પદ્મની* નથી." રાજા બોલ્યો, " તમે મારા દસોંદી ભાટ
" છો, માટે દેશાંતરમાં ફરીને એક ખરેખરી પદ્મની ખોળી કાહાડો અને
" જ્યારે જડે ત્યારે માગું કરીને લગ્નનો દિવસ ઠરાવી આવો." ભાટ દેશાંતરમાં ખોળવાને નીકળી પડ્યા પણ કોઈ પૂરે પૂરી પદ્મની જોવામાં આવી નહિ; છેવટે તેઓ સોરઠના મજેવડી ગામમાં આવી પોહોંચ્યા. જ્યારે આ ભાટ પેહેલા આવીને જોઈ ગયા હતા ત્યારે હડમતિયા કુંભારના મનમાં ડર પેઠો હતો કે સિદ્ધરાજના ભાટે કન્યા દીઠી છે તેથી કદાપિ આપણને કાંઈ હરકત થશે ખરી એમ ધારીને તેને એક ભોંયરામાં રાખી મૂકતો હતો. ભાટ ત્યાં જઈ પોહોંચ્યા ત્યારે તેને કહ્યું કે " તારી દી
" કરી પાટણના રાજાને દે." કુંભાર બોલ્યો, " મારે તો દીકરી નથી."
ભાટોએ ઉત્તર આપ્યો કે, " અમે એને જોઈ છે, તેથી જો તું સિદ્ધરાજ
" સાથે સગપણ કરીશ નહિ તો તે તને જંપીને બેસવા દેશે નહિ. વળી
" તારૂં કુંભારનું એવું ભાગ્ય ક્યાંથી જે તું સિદ્ધરાજનો સસરો થાય!"

* સ્ત્રિયોની ચાર જાતિ છેઃ—પદ્મની, હસ્તિની, ચિત્રણી, અને શંખણી; તેમાં પદ્મની સર્વોત્તમ કેહેવાય છે.

આ પ્રમાણે ધમકી આપીને તથા લાલચ દેખાડીને સગપણ કરવાનું તેના મનમાં ઉતાર્યું. અને બે ત્રણ માસ ઉપરનો એક લગ્નનો દિવસ નક્કી ઠરાવીને તેઓ પાટણ આવી પોહોંચ્યા ને રાજાને સર્વે વાત કહી. સિદ્ધરાજે કહ્યું કે અમારા કુળને બટ્ટો લાગે એટલા માટે હું તો કુંભારની કન્યાને નહિ પરણું. ભાટોએ ઉત્તર આપ્યો,—

દુહો.

આંગણ આંબો મોરિયો સાખ પડી ઘર બાર
દેવે ઊપાઈ દેવડી નહિ જાતે કુંભાર.

આવું સાંભળીને તથા તેઓએ તેના રૂપનું વર્ણન કર્યું તેથી રાજા રાજી થઈ ગયો અને લગ્નનો સમારંભ કરવા લાગ્યો, તથા માંડવો રચાવી ગણેશ બેસાર્યા.

આ પ્રમાણે બને છે તેવામાં, જુનાગઢનો રા ચૂડાસમો ખેંગાર હતો, તેની બ્હેન સિદ્ધરાજના ભાયાત વેરે પરણી હતી, પણ તે દેહલ અને વીહલ નામના પોતાના બે છોકરા સાથે જુનાગઢમાં રેહેતી હતી. એક દિવસે દેહલે પોતાના મામાને કહ્યું કે, "આપણા દેશમાં મજેવડી "ગામ નવું વસ્યું છે માટે તે જોવાને અમે જઈયે છિયે." આ પ્રમાણે આગ્ના લઈને તે પોતાના ભાઈ વીહલને લઈને મજેવડી ગયો. ત્યાં કુંભારની દીકરીની બધી વાત તેમના સાંભળવામાં આવી તે જુનાગઢ જઈને રા ખેંગારને કહી, તેઓ બોલ્યા કે, "આપણા પરગણામાં એક "કુંભારની છોકરી છે તે બહુજ રૂપાળી છે, અને દરબારમાં શોભે એ- "વી છે. સિદ્ધરાજના દસોંદી ભાટ તેને જોવાને આવ્યા હતા તેઓ- "એ સિદ્ધરાજની સાથે તેનું લગ્ન કરવાનો દિવસ નક્કી કર્યો છે. જો "આપણા દેશમાંથી પાટણનો રાજા આવી કન્યા લઈ જાય તો પછી "આપણી શોભા શી ?" ચૂડાસમાએ દેહલ ને કહ્યું કે "મારૂ ખોંડું લઈને જા ને કન્યાને મારા દરબારમાં લઈ આવ." દેહલ ખોંડું લઈને ગયો ને કુંભારને કહ્યું કે, "તારી દીકરી રા ખેંગારના ખોંડા વેહેરે પરણાવ." ત્યારે

કુંભાર બોલ્યો, "કન્યા તો પાટણના રાજા વેહેરે પરણાવી છે અને થોડા "દિવસમાં ત્યાંથી જાન આવશે. જો હું મારી દીકરી રા ખેંગારને પર- "ણાવું તો બેશક સિદ્ધરાજ મને મારી નાંખે." દેહલે ઉત્તર આપ્યો, "હું જોરાવરીથી એને તારી પાસેથી લઈ જાઉં છું એટલે તને કાંઇ હર- "કત થશે નહિ." કુંભાર બોલ્યો, "પાટણનો રાજા ગિરનારને જડમૂળ- "માંથી ઉખેડી નાખશે અને તેના પથરા ચારે બાજુએ વિખેરી નાં- "ખશે. માટે સિદ્ધરાજને દીધેલી કન્યા સામું તમારે જોવું નહિ—

સોરઠો.

જેસિંહદેવે જાય, ધાર નગર ઢંઢોળિયો,
કપરો તે કેહેવાય, ખેંગાર તું ખેધો મકર.

દેહલે તોછડાઈ ભરેલો ઉત્તર આપ્યો કે,—

દુહો.

"બાવન હજાર બાંધિયા, ઘોડા ગઢ ગિરનાર
"કયમ શંકે સોરઠ ધણી, ખોહણુ* દળ ખેંગાર."

છેવટે પછી એમજ થયું, દેહલ બળાત્કારથી કન્યાને રા ખેંગાર પાસે લઈ ગયો. રાણકદેવડી જુનેગઢ જઈ પોહોંચી એટલે રથમાંથી નીચે ઉતરીને પોળમાં પેઠી તેજ વેળાએ અચાનક તેને ઠેસ વાગી ને લોહી નીકળવા માંડ્યું. એટલે નિશ્વાસ નાંખીને તે બોલી, "ભાઈ! શકુન "ઘણા માઠા થયા, આમાંથી કાંઈ નરસું નીપજશે."

"પ્રથમ પોળે પેસતાં, થયો ઠવકો ને ઠેશ;
"રંડાપો રાણક દેવીને (હે) સૂનો સોરઠ દેશ."¶

---

* અક્ષૌહિણી એટલે,—૨૧૮૭૦ હાથી, એટલાજ રથ, ૬૫૬૧૦ ઘોડા ને ૧૦૯૩૫૦ પાળા એટલું જેમાં હોય તેવી સેના.

¶ "ભાઈ, મને આ ઠીક લાગતું નથી; કેમકે ઘણા માણસો જેઓને ઘરને ઉંબરે ઠેસવાગી છે તેઓને, સંકટ આવી પડવા બાબતની અગમ ચેતના સારી રીતે મળી ચૂકી છે."

છઠ્ઠા હેંનરી રાજાના નાટકનો ત્રીજો ભાગ અંક ૪ થો પ્રવેશ ૭ મો.

પછી સારી રીતે ધામધુમ કરીને રા ખેંગાર તેને વેરે પરણ્યો. અને ત્રણ દિવસ સુધી આખું ગિરનાર નગર જમાડ્યું. તે સમયે એવું બન્યું કે પાટણના સો વાઘરી માટીનાં વાસણ વેચવા સારૂ આવ્યા હતા તેઓ ઉત્તર ભણીને દરવાજે ઉતર્યા હતા, તેઓને પણ સર્વેની સાથે જમવાને તેડ્યા ત્યારે તેઓએ પૂછ્યું કે રાજાને ઘેર શા બાબતની જમણુવાર છે જે અમને જમવાને તેડ્યા છે ? ત્યારે ચાકરે કહ્યું કે,—

" સોરઠ સિંહળદ્વીપની, જાત તણી પરમાર

" બેઠી રાજા રોરની, પરણ્યો રા ખેંગાર."

" એટલામાટે આજ ત્રણ દિવસથી ઠેઠ સુદ્ધાં આખા નગરને રાજા જમાડેછે. માટે તમને પણ જમવાને તેડ્યા છે." ત્યારે વાઘરિયોએ વિચાર કર્યો કે આ કંન્યા તો આપણા રાજાને દીધેલી છે, ને તેને વેરે રા ખેંગાર જોરાવરીથી પરણ્યો ને સિદ્ધરાજ સોલંકી કેહેવાયછે ને આપણે પણ સોલંકી વાઘરી કેહેવાઈયે છિયે માટે સોલંકીની સાથે સગાઈ કરેલી કન્યાના પરણેતરના જમણમાં આપણે ભળવું ઘટે નહિ. પછી તેઓએ ધાર્યું કે સત્વર પાટણ જઈને બધી વાત ત્યાં કેહેવી. આપ્રમાણે મનસુબો કરીને, ભૂખ્યા ને તરસ્યા, તેઓ નીકળ્યા તે ચાલતે ચાલતે પાટણવાડામાં વાઘેલ ગામ છે તેની સીમમાં આવી પોહોંચ્યા અને ત્યાં જનાવર પકડવા પાશ નાંખ્યો. એવામાં સિદ્ધરાજના ચાર દસોંદી ભાટ ઘોડે ચડીને નીકળેલા ત્યાં આગળ આવી પોહોંચ્યા તેથી ભડકીને પાશમાં એક રોઝ સપડાયો હતો તે નાશી ગયો. તે જોઈ વાઘરી બોલ્યા " બાપજી અમે રાત દાહાડો ચાલતા જુનાગઢથી આવિયે "છિયે. આજે અમને સાત લાંઘા થયા છે. તમે અમારો રોઝ શા માટે "નસાડી મુક્યો ?" ભાટોએ પૂછ્યું કે, "તમને સાત લાંઘા કેમ થયા છે ?" તેઓ બોલ્યા કે, "રા ખેંગારે રાજાને દીધેલી કંન્યા બલાત્કારે લઈ લીધી છે." આવું સાંભળીને ભાટ ઘણા વ્યાકુળ થયા ને તાત્કાળ અસ્વાર થઈને પાટણ જઈ સિદ્ધરાજને કહ્યું કે. —

(અમે) નિરધણિયાને, નઠોરિયા, ભણિયેલ જાતે ભાટ;
ખોળી કાહાડી રાણક દેવીને, ખેંગાર પાડી વાટ.

આવું સાંભળીને સિદ્ધરાજે પોતાની સાહાયતામાં બાબરો ભુત હતો તેને બોલાવીને કહ્યું કે, હું રા ખેંગારના સામો લડવા સારૂં જુનેગઢ જાઉં છું માટે તું મારી સાથે આવવાને તૈયાર થા. રાજા તૈયાર થઈને વાઘેલ પોહોંચ્યો એટલે બાબરો તેને ત્યાં આવી મળ્યો. તેણે પાંચ હજાર બસે ભૂત એકઠાં કરયાં હતાં. તેઓએ સિદ્ધરાજની આગ્ના ઉપરથી એક રાતમાં ત્યાં આગળ એક તળાવ બનાવી દીધું.* પછી વાઘેલથી સેના ઉપડીને મુંજપુર ગઈ ને ત્યાંથી ઉપડીને ઓઝુવાડે ગઈ ત્યાં ભરવાડનો મુખી ધાંગો હતો તે પોતાની નાતના લોકો સાથે ઝુંપડાંમાં રેહેતો હતો. ત્યાં ધાંધોળને તેઓએ કિલ્લો બાંધ્યોને તળાવ બાંધ્યું. ત્યાંથી વિરમગામ ગયા ત્યાં માનસર તળાવ બાંધ્યું; ત્યાંથી વઢવાણ ગયા ત્યાં કિલ્લો બાંધ્યો,

---

* ગુજરાતમાં અસલનાં તળાવ તથા ધર્મની ઈમારતો છે તે હિંદુ ધર્મની હોય છે તો સિદ્ધરાજ જયસિંહે (તેના લોક પ્રસિદ્ધ સધરાજેશિંગના નામથી) બંધાવેલી ગણાય છે અને મુસલમાની ધર્મની હોય છે તો સુલતાન મહંમદ બેગડાની બંધાવેલી ગણાય છે અને તેઓને ભુતે અથવા જંદે મદદ કરેલી ગણવામાં આવે છે. એજ રીતે બીજા દેશોમાં જે લોક પ્રસિદ્ધ શૂરવીર પુરૂષો થઈ ગયેલા છે તેમને વિષે પણ કેહેવામાં આવે છે.

"ફ્રાન્સ અને ઈંગ્લંડમાં જે લશ્કરી ખાતાની ઈમારતો છે તેની મુળની વાત અં-
"ધારામાં આવી ગઈ છે એટલે સામાન્ય રીતે તેનો સંબંધ સીઝર સાથે લગાવી દે છે.
"કેમકે તે બહુ પ્રસિદ્ધ લડવૈયો થઈ ગયો છે અને તેના પરાક્રમથી તે દેશના આદિ
"ઈતિહાસ માં એક ભાગ બની રહ્યો છે. આ પ્રમાણે લંડનનો ટાવર તે મહાયશવંત
"યોદ્ધાએ ચણાવ્યો છે એવું સામાન્ય રીતે કેહેવામાં આવેછે. શેકસપિયરના નાટ
"કમાં બીજા રિચર્ડની ભાગ્યહીણ રાણી કેહે છે કે,
'જુલિયસ સીઝરના અપશકુનિયાલ ટાવરમાં પેસવાનો આ રસ્તો
"વિન્ડસર ક્યાસલના નીચેના 'મેહેલ્લામાં બેલ્લટાવર' છે તે પણ 'સીઝરનો ટાવર" કેહેવા
"યછે; પણ ઈતિહાસવિષયક અદ્ભુત કથાઓના ખરેખરા માનનારા એના મૂળની
"વાત સીઝરને લાગું કરવાને હિંમત ચલાવી શકતા નથી. તેમજ ફ્રાન્સ દેશમાં
"ગમે તે ચમત્કારીક વસ્તુ હોય તો તેનો સંબંધ અસલથી પરિયો, ભુત, કે સીઝર
"સાથે બેસારવામાં આવેલો છે." પારીસના ઈતિહાસ ઉપરથી.

ત્યાંથી સાયલે ગયા ત્યાં કિલ્લો ને તળાવ એ બાંધ્યાં. પછી છેવટે કુચ કરતા કરતા જુનાગઢ દેશમાં આવ્યા ત્યાં બાર વર્ષ સુધી લડાઇ ચલાવી પણ જુનાગઢમાં રા ખેંગારનો મેહેલ હતો ત્યાં જઇ ચડાયું નહિ. આ વેળાએ મીનલરાણી પોતાના છોકરાની સાથે હતી, તેણે ઘણી યુક્તિયો કરી પણ કાંઈ વળ્યું નહિ.* છેવટે એવું બન્યું કે રા ખેંગાર પોતાના ભાણેજ દેહલ ઉપર શક આણવા લાગ્યો અને રાણક દેવડી સાથે તેને છુપો સંબંધ છે એવો તેને માથે અપવાદ મૂકયો.† જ્યારે તેની માએ આ વિષે તેને કહ્યું ત્યારે તે બોલ્યો,—

---

* તૂરીની વાત એવી છે કે એક સુતારે લાકડાની સાંઢણી બનાવી આપી તે ઉપર બેશીને રાત્રની વેળાએ સિદ્ધરાજ અને મીનલ દેવી રાણક દેવડીને મેહેલ ગયાં, ત્યાં બારણાં બંધ હતાં તે ઠેલવા માંડ્યાં, ત્યારે રાણક દેવડી બોલી કે,

સોરઠો.

કવણ ખટકાવે કમાડ, મઢી છે રાણક દેવની,
જાણશે રા ખેંગાર, ત્રાટક કાનજ તોડશે.

પછી મીનલ દેવિયે કહ્યું કે,

સોરઠિયા દુહા.

મારો મેઢો* લાડકો, ઓખો+ ગઢ ગિરનાર   * છોકરો
મારી રા ખેંગાર, ઉતારવી રાણક દેવને.   + અઘરો.

ત્યારે રાણક દેવડી બોલી,

સોરઠો.

આ મારા ગઢ હેઠ, કેણે તંબુ તાણિયા,
સધરો મ્હોટો શેઠ, બીજા વત્તાઊ વાણિયા.

તે સાંભળી મીનલદેવી બોલી,

સોરઠો.

વાણિયાના વેપાર, જાતે દાહાડે જાણશો
મારશું રા ખેંગાર, ઉતારશું રાણક દેવને.

એ પ્રમાણે વિવાદ થયા પછી તેઓ ઉતારે આવ્યાં.

† આ વિષે તૂરીની વાતમાં એમ છે કે, એક સમયે રા ખેંગારે દારૂ પીધોને પોતાના ભાણેજને પણ પાયો, અને રાણક દેવડીને પાવા સારૂ એક સીસો આપીને દેહલને મોકલવા માંડ્યો, ત્યારે તેણે કહ્યું કે, મેં દારૂ પીધો છે માટે હું નહિ જાઉં આ તેનું વાજવી કેહેવું નહિ માન્ય કરતાં તેને આગ્રહથી મોકલ્યો. તેણે ત્યાં જઇને પોતાની

નથી મેં ઘોડા ગુંડિયા, નથી ભાગ્યા ભંડાર,
નથી માણી રાણક દેવીને, કયમ ઓળંભા દે ખેંગાર.

તેની મા બોલી, "તેં તારી મામી રાણક દેવડીને લાવીને તારા મામા વેહેરે પરણાવી પણ તે ગુણ વીસરી જઈને ઉલટો તારે માથે અપવાદ મૂકેછે માટે હવે તારે આ નગરમાં રેહેવું નહિ. પછીથી રા ખેંગારે પોતેજ તેને કાહાડી મૂકયો એટલે દેહલ પોતાના ભાઈ વીહલને પોતાની સાથે લઈને રાત્રે ચાલી નીકળ્યા. દરવાજા આગળ આવ્યા ત્યારે દાદુ અને હમીર એ બે રજપૂત કિલ્લેદાર હતા તેઓએ તેમને પૂછ્યું કે તમે ક્યાં જાઓછો ? તેઓએ કહ્યું કે માળવેથી દરબારની અફીણની પોઠી આવેછે તેના સામા અમે જઈયે છિયે, તે મધ્યરાત્રે પાછા આવીશું તે વેળાએ ઢીલ કર્યાવિના દરવાજા ઉઘાડજો. પછી બન્ને ભાઈ બાહાર નીકળ્યા ને સિદ્ધરાજ પાસે આવ્યા ને તેને કહ્યું, "કાકા ! અમે "જાણતા નોહોતા કે તમે અમારા કાકા થાઓછો તેટલા માટે અમે "અમારા મામા સારૂ રાણક દેવીને લાવ્યા. પણ હવે તે અમારે મા- "થે અપવાદ મૂકેછે માટે અમે તમારી પાસે આવ્યા છિયે. જો તમે "અમારી સાથે આવો તો આપણે રા ખેંગારને મારી નાંખિયે અને

મામીને સીસો આપ્યો તેણિયે દેહલને હિંચોળાખાટ ઉપર બેસારીને આગ્રહથી દારૂ પાયો ને પોતે પણ પીધો. તેને કેફ ચડી ગઈ એટલે ખાટમાં તે સૂઈ ગઈને દેહલ જવા સારૂં ઉભો થતો હતો તેવામાં તે પણ રાણક દેવડીની ખાટમાં બે ભાન થઈ લોટી ગયો. આ પ્રમાણે નિર્દોષ પ્રકારથી બન્ને ગસગસાટ ઉંઘેછે એટલામાં, ઘણી વાર થઈ એટલે રા ખેંગાર ત્યાં આવ્યો અને જુવેછે તો બન્નેને એક પલંગમાં સૂતેલાં જોયાં ને ક્રોધ વ્યાપી ગયો, કે તુરત તરવાર મ્યાનમાંથી કાહાડીને બન્નેના ઉપર મારી પણ વચ્ચે ખાટની સાંકળ આવી ગઈ તે વઢાઈ ગઈ ને મામી ભાણેજને જરાય વાગ્યું નહિ તેથી તેને લાગ્યું કે એ નિર્દોષ છે. વધારે ખાતરી કરવા તેણે પોતાનો જમઈયો રાણીના ઉછરેલા એક ચંપાને માર્યો પણ તે વાગ્યો નહિ. પછી થાંભલામાં કટાર મારીને દેહલે જે પામરી ઓઢી હતી તે ખેંચી લઈને પોતાની પામરી બન્નેને ઓરાડીને પોતે ચાલી નીસર્યો પણ મનમાં શક રહ્યો તેથી પોતાની બેહેનને કહ્યું કે તારો પુત્ર મારા ઘર સામુ જુવેછે. ભાષાન્તર કર્તા.

"રાણક દેવડી તમારે સ્વાધીન કરિયે." પછી ૧૪૦ યોદ્ધાઓને ગુણમાં ઘાલીને પોઠિયા ઉપર નાંખીને દુદા તથા હમીરની પાસે દરવાજો ઉઘડાવી કિલ્લામાં હાંકી લાવ્યા, ને પેલા બે જણને તેજ ઠેકાણે ઠેર કર્યા. પછી તેઓએ રા ખેંગારના મેહેલ ભણી આવીને રણશિંગુ વગડાવ્યું એટલે રા ખેંગાર લડવાને આવ્યો.—

દુહા.

ઝાંપો ભાગ્યો ભિળ પડી, ભળ્યો ગઢ ગિરનાર,
દુદો હમીર મારિયા, સોરઠના શણગાર.

આ અવસરે બંને ભણીનાં ઘણાં માણસો માર્યાં ગયાં ને રા ખેંગાર પણ પંડે મરાયો.

પછી સિદ્ધરાજએ લઇને દેહલ રાણક દેવડીને મેહેલ ગયો, ને તેને કહ્યું "મામી અમે બે ભાઈ અને મામો ખેંગાર આવ્યા છિયે, બારણાં ઉઘાડો." તેણે બારણાં ઉઘાડ્યાં. રાણક દેવડીને બે છોકરા હતા તેમાં માણેરો ૧૧ વર્ષનો હતો ને બીજો ડુગાયચો પાંચ વર્ષનો હતો. સિદ્ધરાજે ન્હાનાને તેની પાસેથી લઈને મારી નાંખ્યો. જ્યારે તે માણેરા ને ઝાલવા ગયો ત્યારે તેની પાસેથી છટકી જઈને પોતાની માની પછવાડે સંતાઈ ગયો ને રડવા લાગ્યો, ત્યારે તેની માયે કહ્યું,—

સોરઠો.

માણેરા તું મ રોય, મ કર આંખ્યો રાતિયો
કુળમાં લાગે ખોય, મરતાં મા ન સંભારિયે.

સિદ્ધરાજે પછી આજ્ઞા કરી કે "આ છોકરાને અહિ મારવો નહિ, "જો રાણકદેવી પાટણ આવશે નહિ તો હું એને મારીશ." ખરૂં જોતાં છોકરાને છેવટે મારી નાંખ્યો છે પણ ક્યાં આગળ તે જાણવામાં આવ્યું નથી.

રાણકદેવીને ગઢની બાહાર કાહાડી એટલે રા ખેંગારનો ઘોડો જોઈને તે શોકાતુર થઈ બોલી,—

સોરઠો.

" તરવરિયા તોખાર, હઈયું ન ફાટ્યું હંસલા;
" મરતાં રા ખેંગાર, ગામતરાં ગુજરાતનાં."

પછી રા ખેંગારના સાબરશૃંગાલને જોઈને બોલી,—

" રે સાબર શૃંગાલ, એક દિન શૃંગાળાં હતાં;
" મરતાં રા ખેંગાર, ભવનાં ભીલાં થઈ રહ્યાં."

પછી મોરને બોલતો સાંભળીને તે બોલી,—

* " કાંઉ કે ગરછ મોર, ગોખે ગરવાએ ચડી;
" કાપી કાળજ કોર, પિંજર દાઝ્યો પાણિયે."

પછી રા ખેંગારની લાસ પડી હતી ત્યાં આવીને તેને કેહેવા લાગી.

દુહો.

" સ્વામી ! ઉઠો સૈન્ય લઈ, ખડગધરો ખેંગાર;
" છત્ર પતિએ છાઈયો, ગઢ જુનો ગિરનાર.

જેમ તે ખીણમાં નીચા ઉતરતી ગઈ, તેમ તેણિયે દામોદર કુંડ,‡

* મોરની વાણીના શકુનથી પ્રિયપ્રિયા એકઠાં મળે એવું ધારવામાં આવેછે માટે કેહેછે કે અરે મોર ! ગિરનારને ગરખે રહીને હવે શું ટેંકાર કરેછે ? મારા કાળજડાની કોર કાપી અને મારૂં રેહેવાનું પાંજરૂં એટલે ધર પાણિયે બાળ્યું— ભાવાર્થ સગા ભાણેજે ઘર ક્યારનુંય ભંગાવ્યું, હવે હું કિયા પ્રિયને મળવાની છું જે.

‡ આ નીચેનું થોડું કથન તુરીની વાતમાં વધારેછે.

પછી દામાકુંડ આગળ આવીને બોલી કે,

સોરઠો.

ઉતર્યાં ગઢગિરનાર તનડું આવ્યું તલાટિયે
વળીતાં બીજી વાર, દામો કુંડ નથી દેખવો.

પછી ધારગરનામની વાડી પાસે આવીને બોલી.

દુહો.

ચંપા તું કાં મોરિયો, થડ મેલું અંગાર
મોહોરે કળિયું માણતો, માર્યો રા ખેંગાર.

ભાષાન્તર કર્તા.

ધારાગર વાડી અને ચંપાનું વૃક્ષ ઈત્યાદિ પોતાનાં જે વાહાલાં હતાં તેમની આજ્ઞા લીધી. પછી ગિરનાર પર્વતને જોઈને બોલી,—

સોરઠો.

" ઉંચો ગઢગિરનાર, વાદળીથી વાતું કરે,
" મરતાં રા ખેંગાર, ખરેડી ખાંગો નવ થયો."

પછી રસ્તે જતાં થોડા ગાઉ ગયા પછી ગિરનારની બીજી બાજુએ પાછું વાળીને જોયું ને જાણ્યું કે એ વળાવાને આવેછે તેથી તે બોલી,—

સોરઠો.

" ગોઝારા ગિરનાર, વલામણ વેરીને કિયો,
" મરતાં રા ખેંગાર, ખરેડી ખાંગો નવ થિયો."

જ્યારે તે ઘણે આઘે ગઈ, અને ક્ષિતિજમાં ઢંગાઈ ગયેલો ગિરનાર તેને દેખાયો ત્યારે તેણે જાણ્યું કે એ પડી જાયછે કે શું તેથી તે બોલી,—

" મ પડ મારા આધાર, ચોસલાં કોણ ચડાવશે;
" ગયા ચડાવણહાર, જીવતા જાતર આવશે.

દેહલ અને વીહલે અગાઉથી સિદ્ધરાજ સાથે ઠરાવ કરી રાખ્યો હતો કે રા ખેંગાર મરાયા પછી દેહલને જુનાગઢની ગાદી સોંપવી. સિદ્ધરાજ જેવો ઘર ભણી વાલ્યો તે વેળાએ તેને પેલો ઠરાવ સંભારી આપ્યો. સિદ્ધરાજે પ્રથમ તો કહ્યું કે, " તું લે " પણ પછીથી તેણે વિચાર કર્યો કે એ બે ભાઈયે પોતાના સગા મામાને દગો દીધો તો કોઈ દિવસ મારાથી ફૂટીને મારા સામા થાય ખરા; પછી તેણે બન્નેને મારી નાંખ્યા.

જ્યારે સાથ પાટણવાડે આવી પોહોંચ્યો ત્યારે સિદ્ધરાજે રાણકદેવીને શાન્ત કરવાની યુક્તિયો કરવા માંડી, ને તેને સારી સારી જગ્યાઓ બતાવી, પણ તે બોલી,—

સોરઠો.

મારૂં પાટણ દેશ, પાણી વિના પૂરા મરે.
સરવો સોરઠ દેશ, સાવજડાં સેજળ પિયે.

પછી પાટણને પાદરે આવી પોહોંચ્યો ને ઉતારો કર્યો, નગરની બાહાર ત્યાંનાં સર્વે માણસોને ઉજાણી આપી. સર્વે સારાં સારાં લુગડાં પેહેરીને ટોળેટોળાં થઈ આવ્યાં. પણ આ સર્વે શોભા જોઈને રાણકદેવડી રાજી થઈ નહિ, પણ તે બોલી,—

સોરઠો.

" બાળું પાટણ દેશ, જિસે પટોળાં નીપજે;
" સરવો સોરઠદેશ, લાખેણી મળે લોબડી. "

કોઈ ગુજરાતી સ્ત્રિયે તેને કહ્યું, " તમારે તો મ્હોટા સિદ્ધરાજ ધણી છે. " ત્યારે તે બોલી કે હું મારા ધણીને તો આવી સ્થિતિમાં મુકીને આવી છું.—

" વાયે ફરકે મુછડી, રયણ ઝબુકે દંત,
" જુવો પટોળાં વાળિયો, લોબડી વાળીનો કંથ."

પછી તે સ્ત્રિયે કહ્યું કે આવું છે ત્યારે તમારી આંખમાં આંસુ કેમ આવતાં નથી ? ત્યારે તે બોલી,—

" પાયણને પરડતે કોહો તો કૂવા ભરાવિયે
" માણેરો મરતે, શરીરમાં સરણાં વહે. "

આ પ્રમાણે રાણકદેવડીનું મન કશાથી પ્રસન્ન થયું નહિ. સિદ્ધરાજે બહુ માન ભરેલી રીતે તેની સંભાળ લેવા માંડી, અને તેને પૂછ્યું કે તમારે કિયે ઠેકાણે રેહેવાનું મન છે ? તેણે કહ્યું કે, હું વઢવાણ જઈશ. સિદ્ધરાજ પિંડે તેને ત્યાં મુકવા ગયો. ભોગાવો નદીની તીરે ચિતા ખડકાવી અને રાણકદેવિયે તેના ઉપર પોતાનું આસન કર્યું. સિદ્ધરાજે છેલો ઉપાય એવો કર્યો કે જો તું ખરી સતિ હઈશ તો અગ્નિ વિના ચિતા સળગશે. રાણકદેવી સૂર્યને પગે લાગીને ફરીથી ઉઠીને બોલી,—

"વારૂ શેહેર વઢવાણ, ભાગોળે ભોગાવો વહે;
"ભોગવતો ખેંગાર રાણ, ભોગવ ભોગાવા ધણી.* "

પછી તે સમયે એવો ઉન્હો વાયુ વાયો કે તેથી ચિતા બળવા લાગી.

સોરઠો.

" વાયો વાયુ સવાય, વાયે વેળૂ પરજળે
" ઉભો ત્યાં સિદ્ધરાય સત જોવા સોરઠિયાણિનું."

આ વેળાએ સિદ્ધરાજે પોતાની પામરી રાણકદેવી ઉપર નાંખી; તેણિયે અગ્નિમાંથી તેના ઉપર પાછી નાંખી દીધી ને બોલી, " જો આવતા ભવમાં તારે મારા સ્વામી થવું હોય તો હવણાં મારી સાથે બળી મર." પણ સિદ્ધરાજે ના કહી.

પછી જ્યાં રાણકદેવી બળીમોઈ ત્યાં સિદ્ધરાજે દેવળ ચણાવ્યું. બધો સોરઠ દેશ તેને કબજે થયો; પણ રાણકદેવી સતીના હાથના થાપા તો ગિરનાર ઉપરના રા ખેંગારના મેહેલને થયા.

વર્દ્ધમાનપુર અથવા વઢવાણ હવણાં જે ઝાલા રજપૂતની શાખાનું મુખ્ય સ્થાન છે તે કપાસ ઉગતા સપાટ પ્રદેશમાં છે. તે સોરઠની સીમાની માંહ છે પણ બાહાર નથી. ઈતિહાસમાં તેને ઘણું જુનું કહ્યું છે અને વનરાજની રાજધાની કરતાં પણ તેની સ્થાપના પેહેલી છે એવો નિશ્ચય કર્યો છે.

અર્ધ સોરઠો.

" વળા અને વઢવાણ, પછીથી પાટણપુર વસ્યું."

ભોગાવો નદીનો ઉત્તર ભણીનો કાંઠો શેહેરના બુરજની નીચે થઈ-

---

* આવોજ વિચાર પ્રબંધ ચિંતામણી નામનો સંસ્કૃત ગ્રંથ જે ઈ. સ. ૧૩૦૫ ની સાલમાં રચવામાં આવ્યો છે તેમાં જોવામાં આવેછે. એ ગ્રંથ ત્યાર પછી જૈનના ભંડારમાં ભંડારી મૂકવામાં આવેલો તેથી તુરી સરખાના હાથમાં જઈ શકવો કઠણ. તેમ છતાં એ વિચાર તુરિયોના ગાણામાં એકને મ્હોએથી બીજાને મ્હોએ ચડીને આજસુધી ચાલ્યો આવેછે એ વખાણવા જેવી વાત છે. પૃષ્ઠ. ૧૮૬ મું જુવો.

ને વેહેછે અને દરિયામાં મળી જવા જેટલું જોર નહિ હોવાને લીધે, અ-
થવા, ચોમાસાવિના, દક્ષિણ ભણીનો ફાંટો જે **લીમડી**ની બાજુએ વેહે-
છે તે તેને મળ્યાવિના **સાભરમતી**ના મુખની લગભગ સપાટ ખારી ભોંય
માં ફેલાઈ જાયછે. **વઢવાણ**નો જુનો કિલ્લો હતો તેમાં હાલમાં થોડા સ-
મકોણ બુરજા અને તેઓને સાંધનારી કિલ્લાની થોડી આડ એટલુંજ
માત્ર રહ્યું છે; પણ હવણાં તેની ચોમેર વસ્તી વધી છે અને **રાણકદેવડી**
સતીની ડેરડી જે આગળ **ભોગાવા**ના પ્રવાહની પાસે હશે તે હવણાં
કિલ્લામાંહ આવી ગઈ છે. આ ડેરાનું શિખર ઘણું શૃંગાર ભરેલું છે,
અને જે **માધેરા**ના ડેરાની બાંધણી સાથે ઘણું ખરૂં મળતું આવેછે તેટલું
જ માત્ર રહેલું છે. આગળનો ઘુંમટ બધોય જતો રહ્યોછે. અને **ખેંગા-
ર**ની દુખિયારી સ્ત્રીની ખંડિત થયેલી મૂર્ત્તિ ગંભારમાં છે; અને વઢવાણ-
ના દરબારની રાણિયો ઝાલા વંશના રાજાઓની સાથે સતી થઈને વૈકુંઠ-
વાસ પામી પતિવ્રતા પણું અમર કરી ગયેલી તેમની તેમના દેવળમાં
વાર તેહેવારે પૂજા થાયછે તથા શૌભાગ્યવંતીનો પોશાક પેહેરાવેછે અને
મુકુટ ધરાવેછે, ચુંદડી ઓઢાડેછે, અને રાજવંશી ઘરેણાં પેહેરાવેછે તે
પ્રમાણે રાણકદેવડીની મૂર્ત્તિને પણ સર્વ તેવાજ પ્રકારની વિધિ કરવામાં
આવેછે.

પ્રકરણ. ૧૦

સિદ્ધરાજ.

રા ખેંગારના મરણ પછી, સિદ્ધરાજે સોરઠનો કાર્યભાર સજ્જણ કરીને સુભટ હતો તેને સ્વાધીન કર્યો, તે વનરાજના સોબતી જામ્બ અથવા ચાંપાનો વંશજ હતો. મેરૂતુંગ લખેછે કે આ કાર્યભારિયે ગિરનાર ઉપર નેમીનાથનું દેરૂં ફરીને બાંધવા સારૂ ત્રણ વર્ષની રાજ્યની ઉપજ વાવરી દીધી; અને સિદ્ધરાજે તે વિષે તેને પૂછ્યું ત્યારે તેણે એવાં ખાતરી પૂર્વક કારણ બતાવ્યાં કે રાજાએ તેને તેની જગ્યા ઉપર રેહેવા દીધો, અને મુખ્યત્વે કરીને શત્રુંજય અને ઉજ્જયંતનાં પવિત્ર ધામ તેને સ્વાધીન કર્યાં. ત્યાર પછી તરતજ રાજા દેવપાટણના શ્રી સોમેશ્વરની યાત્રા કરીને પાછો વળતાં આવ્યો અને એ બન્ને પવિત્ર પર્વતોની ભેટ લીધી. ત્યાં ઋષભદેવની પૂજા અર્ચાના ખર્ચ સારૂ બાર ગામ આપ્યાં. તે વેળાએ અદેખાઈથી બ્રાહ્મણોએ તેને સમજાવ્યો પણ તેણે તેમનું કહ્યું માન્યું નહિ.

સિદ્ધરાજના વારામાં ધર્મના વિવાદ ચાલેલા જણાયછે, તે માત્ર બ્રાહ્મણનો ધર્મ માનનારા અને જૈન ધર્મ માનનારા વચ્ચેજ ચાલ્યો છે એટલુંજ નહિ, પણ વિશેષે કરીને જૈન મતમાં દિગમ્બર અને શ્વેતામ્બર નામના સામસામા પક્ષના મત છે તેઓ વચ્ચે પણ ચાલેલો છે. પેહેલા મતના સાધુઓનું નામ, નગ્નાવસ્થામાં રેહેવાથી અને દિશાઓ રૂપી વસ્ત્ર ધારણ કરવાથી, દિગમ્બર કેહેવાય છે, અને બીજા મતના, ધોળાં વસ્ત્ર પેહેરવાથી શ્વેતામ્બર કેહેવાય છે. કુમુદચંદ્ર કરીને દિગમ્બર મતનો હતો તે પોતાના પ્રતિપક્ષિયોને ચોરાશી સભાઓમાં જીતી લઈને કર્ણાટ દેશમાંથી ગુજરાતમાં ધર્મનો દિગ્વિજય કરી વધારે કીર્ત્તિ સંપાદન કરવા આવ્યો. સિદ્ધરાજે તેને પોતાની માતાના પિતાનો ધર્મ ગુરૂ જાણી તેનો આદર

રકાર કર્યો, અને મીનલ દેવિયે પણ પ્રથમ તો તેના અભિપ્રાયને ઉત્તે-
જન આપ્યું. શ્વેતામ્બરની ભણીથી દેવસુરી કરીને કરણાવટીનો વિ-
દ્વાન સાધુ, અને હેમાચાર્ય એ બન્ને કુમુદચંદ્રની સામા થયા. સભા કર-
વાનો દિવસ ઠરાવ્યો હતો તે વેળાએ સિદ્ધરાજ આવીને રાજગાદીઉપર
બેરાજ્યો, તેની આજુ બાજુએ ધર્મના ભેદ જાણે એવા કાર્યભારિયો
બેઠા, પછી વિવાદ કરવાને કુમુદચંદ્ર પાલખીમાં બેશીને આવ્યો, તે સ-
મયે તેના ઉપર શ્વેત છત્ર ધરવામાં આવ્યું હતું, અને નિશાન તેની આ-
ગળ ફરકતું હતું તથા નગારાં વાગી રહ્યાં હતાં. દેવસુરી અને હેમા-
ચાર્ય પણ તે વેળાએ આવી પોહોંચ્યા અને પોતાના પ્રતિપક્ષીની સામી
ગાદિયે બિરાજ્યા. સામસામા પક્ષવાળાઓના મતની નોંધ આગળે
વસે લખી રાખવામાં આવી હતી તે નીચે પ્રમાણે સભામાં વાંચી સં-
ભળાવવામાં આવી: —

દચંદ્ર એવો વિવાદ કરેછે કે, કેવલી જે પવિત્ર જ્ઞાન જાણેછે,
કૈવલ્ય અથવા મુક્તિ પામવાના રસ્તા ઉપર છે, તેણે ખાવું
માણસ વસ્ત્ર ધારણ કરેછે તે મુક્તિ પામતો નથી; સ્ત્રિયો મુક્તિ
નથી." દેવસુરી એમ કેહેછે કે, "કેવલીને ખાવાનો બાધ
ે જે માણસ વસ્ત્ર ધારણ કરેછે તે અને સ્ત્રિયો પણ મુક્તિ
,

ની અર્ધી હાર તો થઈ ચુકી; અને તેણે પોતાનું મત કહી
જ સાધન વડે તેના સામાવાળાઓએ ડાહાપણથી રાણી
ાય તેને હતો તે બંધ કરાવી દીધો. મીનલદેવી પોતાના
વાને ઈચ્છતી હતી, તેણે આસપાસ બેઠેલાઓને સૂચન
ુદચંદ્રની જીત થાય તેમ કરવું; પણ આ વાત
આવી એટલે તે જઈને તેને મળ્યો અને
એવો અભિપ્રાય છે કે સ્ત્રીનાથી ધર્મ પાળવા
મને શ્વેતામ્બર તો ખરેખરા એ મતના

ણીને આ પ્રમાણે સમજાવી એટલે “ મનુષ્યના આચરણથી અમા માણસ ” જે દિગમ્બર તેને આશ્રય આપતી બંધ પડી.

સામા પક્ષના વિદ્વાનોએ પોતાનો વાદ ચલાવતાં પ્રારંભમાં રાજા-ની અને ચાલુક્ય વંશની સ્તુતિ કરી, પછી તેઓ પોતપોતાના મતને વિવાદ ચલાવા લાગ્યા. કુમુદચંદ્રનું ભાષણ ટુંકું અને કસ્તુતરના જેવી લથડતી ભાષામાં થયું; પણ દેવસુરીની ભાષણ કરવાની છટા તો, જાણે જગતના પ્રલયની વેળાએ ભયંકર પવનનો ઝપાટો સમુદ્રનાં મોજાંને ઉ-છાળી નાંખતો હોય એવી ચાલવા લાગી. પછી કર્ણાટ દેશના સાધુને તરતજ માન્ય કરવું પડ્યું કે હું દેવાચાર્યથી હાર્યો — પછી અપશકુનિયાળ બારણે* થઈને હાર પામેલા વિદ્વાનને તાત્કાળ નગરપાર કર્યો આણીમગ સિદ્ધરાજે શ્વેતામ્બરના રક્ષકનાં વખાણ કર્યાં અને તે પોતાની આંગળિયે વળગાડીને સાજન સહિત મહાવીરના ડેરામાં ' કરવાને લઈ ગયો, તે વેળાએ છત્ર,ચામર અને આફતાબગિ ચિન્હ તે આગળ ચાલ્યાં, વાદિત્ર વાગવા લાગ્યાં, અને શુદ્ધ શંખના વિજયનાદ થવા લાગ્યા. રાજાએ પણ સુરીને ચાલા' પરાતીજ તથા ડેગામની વચ્ચેનાં બીજાં અગિયાર ગામ આપ્યાં ઘણી વાર આનાકાની કરી પણ છેવટે લેવાં પડ્યાં.

આ સમયે જૈન લોકોમાં માંહોમાંહે ઘણો ઝગડો ચાલ પણ બીજા ધર્મવિષે પરિપૂર્ણ વિચાર જણાવવાને આ વેળા લાગેલી જણાયછે. કેહેછે કે સિદ્ધરાજ સર્વ દેશમાંથી ". ર્માચાર્યોને બોલાવી તેઓને પૂછતો કે સારામાં સારા દેવ [મારૂં શાસ્ત્ર કિયું અથવા જ્ઞાનનો ભંડાર કિયો અને પાળી

---

* આવાં દ્વારવિષેનો વેહેંમ બીજા દેશોમાં પણ હતો.
રવાજામાંથી માત્ર, કુકર્મ કારી, ફાંશિયા અને ત્રાસ
ઈ શકે અને જેમાં થઈને પવિત્ર અને નિર્મળ હોય તે
થ પ્લ્યુટાર્ક, જિજ્ઞાસુ અને પૂરછક કાનને ભાગ્યેજ
રિમા ટેલર કેહેછે.

રામાં મારો ધર્મ કિયો. પણ સર્વે પોતપોતાના મતનાં વખાણ કરતા અને અન્યમતની નિંદા કરતા તેથી તેના મનમાં ઢચું પચું થતું અને તે ડોલતુંજ રહેતું—છેવટે તેને વધારે ખાતરી પૂર્વક પ્રત્યુત્તર હેમાચાર્ય પાસેથી મળ્યો. આ સાધુએ રાજાને એક વાત કહી કે એક પુરૂષને તેની સ્ત્રિયે વશીકરણ કરવાને માટે કાંઈક પાયું તેથી તે બળદિયો થઈ ગયો, પણ એક સમયે ચરતાં ચરતાં ભોગ જોગે એક ઔષધિ તેના ચરવામાં આવી તેમાં દુર્ગાના પ્રતાપથી મનુષ્યત્વ આણવાની શક્તિ હતી તેથી તે પાછો પોતાની પ્રથમની સ્થિતિમાં આવી ગયો. હવે આ બળદે ઔષધિનાં પાંદડાં ખાધાં તેના ગુણની તેને ખબર નહતી તો પણ તેનો પરિણામ સુખ ભરેલો થયો; તેમ આ કળિયુગમાં મનુષ્ય ધર્માચરણ પાળે તો તેઓના મહિમાથી અજ્ઞાન છતાં પણ તેને મુક્તિ મળે એ વાત સત્ય છે. કોઈના ધર્મને બાધ નહિ કરવાની જે સિદ્ધરાજની રાજનીતિ તેને અનુસરતું પ્રમાણ મેળવવાની આતુરતાને લીધે આવો પ્રત્યુત્તર મળવાથી તેણે કદાપિ વધારે પ્રસન્નતા જણાવી હશે.

અણહિલવાડની સ્થાપના થઈ ત્યારથી તે તેનો નાશ થયો ત્યાં સુધી શિવના અને જૈનતીર્થંકરના ધર્મ સંગાથે ચાલ્યા આવ્યા છે એમાં થોડોજ શક છે. તેમાં કોઈ વેળા એકનું પરિબલ ચાલતું તો કોઈ બીજી વેળા બીજાનું ચાલતું. સોમેશ્વર મહાદેવની તેણે યાત્રાઓ કરી છે તેથી અને શ્રીસ્થળના ડેરાનો તેણે જીર્ણોદ્ધાર કરયો છે તે ઉપરથી જણાય છે કે સિદ્ધરાજ, શિવનો જુનો ધર્મ માનતો હતો, પણ એના સંબંધી જે જે વાતો ચાલેછે તે ઉપરથી દીશી આવેછે કે તે ધર્માંધ નહતો. પણ એથી ઉલટું વળી, પ્રબંધચિંતામણીનો કર્ત્તા એક વાત કેહેછે "સિદ્ધરાજ તે દિવસથી, ગયા ભવના પુણ્ય પાપનાં ફળ "એવું માનવા લાગ્યો." આ ઉપરથી આપણને જણાયછે કે, હિં

આ તો મુખ્ય અભિપ્રાય છતાં રાજાનો કોઈ વેળાએ પણ એથી ઉલ. અભિપ્રાય હશે ખરો.

સિહપુર અથવા સિહોર શેહેર મૂળરાજ સોલંકિયે ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણોને દાન કર્યું હતું તે વિષે આગળ લખવામાં આવ્યું છે. આ દાનનો સિદ્ધરાજે નવો લેખ કરી આપ્યો, અને બાલાકદેશ અથવા ભાળમાં એક સો ગામ બ્રાહ્મણોને આપી દીધાં. ત્યારપછી પણ કેટલેક દિવસે બ્રાહ્મણોને સિહોર અને તેની આજુબાજુનો પ્રદેશ ઘણાં જંગલ જનાવરોના ભટકવાથી ભયંકર લાગ્યો અને જે છેક હવણાં સુધી પણ તે વોજ ચાલ્યો આવ્યો હતો તે છોડીને ગુજરાતમાં આવી વસવાની સિદ્ધરાજ પાસે તેઓએ આજ્ઞા માગી. તેણે તેઓને તે પ્રમાણે આજ્ઞા આપીને સાભરમતીને કિનારે આસાવલી કરીને ગામ છે તે આપ્યું અને સિહોરથી દાણા લાવે તે ઉપર લેવાતી જકાત બંધ કરી.

જૈન ગ્રંથકર્ત્તા લખે છે કે, સિદ્ધરાજના દરબારમાં યવનોના કાર્યભારિયો આવ્યા હતા ત્યારે એક ચમત્કારી ખેલકરી બતાવ્યો હતો. તેમાં લંકાના રાજા વિભિષણના દૈત્યકાર્યભારિયો, સોલંકી વંશનો શૃંગાર જે સિદ્ધરાજ તેને કેહેવા લાગ્યા કે, તમે તો રામના અવતાર છો તેથી અમારા સ્વામી છો. આવો પ્રસંગ જોઈને યવન કાર્યભારિયો ડરખાઈ ગયા તેમને પછી યોગ્ય શિરપાવ કરીને તેમની યોગ્યતા વધારી. જેસલમેરના ઈતિહાસમાં લખ્યું છે કે, ત્યાંનો રાજા લાંજાખીજિરાય ગાદિયે બેઠો તેની અગાઉ સિદ્ધરાજ સોલંકીની કુંવરી તેને દીધી હતી, તેનું લગ્ન થતી વેળાએ કન્યાની માએ વરને કપાળે રાજતિલક કર્યું, તે સમયે તેણે આશીર્વાદ દીધો કે, "મારા પુત્ર! અમારી અને જે રાજાની સત્તા બળવાન જાયછે તેની વચ્ચેની સીમા જે ઉત્તર તેનો તું પ્રતિહાર થજે".

પા બધા બનાવોમાં માત્ર લાંજાખીજિરાયનો પિતા દૂસજ ગાદિયેનાવનુંજ વર્ષ નોંધેલું છે; એ બનાવ, સંવત ૧૧૦૦ અથવા ૬૦માં એટલે સિદ્ધરાજ ગાદિયે બેઠો તેની અગાઉ પચાસ વર્ષ

ઉપર બનેલો લખ્યો છે. અને જ્યારે બીજિરાય તેના બાપની વૃદ્ધાવસ્થામાં જન્મ્યો હતો એવું લખ્યું છે ત્યારે આ સર્વે બનાવ એકજ સમયમાં બન્યા હશે એવું આપણે માન્ય કરવું જોઈયે.

સિદ્ધરાજ રાજ્ય કરતો હતો તેવામાં મુસલમાનોએ ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરવાને પ્રયત્ન કર્યો નથી એમ છે ખરૂં, તોપણ તેના દરબારમાં તેઓ પ્રતિનિધિ મોકલી શકે એટલી પાસે તેઓની સત્તા વધી હતી! તેમજ અણહિલવાડની રાણિયે, તેઓનો અટકાવ કરવા ઉત્તરમાં જેસલમેરનું ભાટી સંસ્થાન વધારવાની આતુરતા બતાવી હતી તેને માટે કાંઈ પણ કારણ હોવું જોઈયે તે તેજ હતું. ફેરિસ્તાએ લખ્યું છે કે, ત્રીજો સુલતાન મસાઉદ જેણે ઈ૦ સ૦ ૧૦૯૮ થી ૧૧૧૮ સુધી રાજ્ય કર્યું, તેના વારામાં, હાજિબ તોઘાન તુગીન કરીને તેનો સરદાર અને લાહોરનો સરસુબો હતો તે ગંગા નદીની પાર લશ્કર લઈને ગયો હતો, અને મ્હોટા મહમૂદ વિના કોઈ પણ મુસલમાને જીત મેળવેલી નહિ એટલા આઘેના પ્રદેશ સુધી જય મેળવતો ચાલ્યો હતો, તથા ઘણાં ધનવાન નગર અને દેવાલયોમાંથી ધન લુંટીને જયોત્સવ કરતો લાહોર પાછો આવ્યો હતો. ગઝનીના રાજવંશિયોનો ઘણો ખરો પ્રાન્ત ઈરાણ અને તુરાણમાંથી લઈ લેવામાં આવ્યો હતો ત્યારથી આ વેળામાં લાહોર તે રાજ્યનું ઘણું ખરૂં રાજધાની શેહેર થઈ પડ્યું હતું અને તેઓ ત્યાં આવી વસ્યા હતા. સન ૧૧૧૮ માં, લાહોર મહંમદ બિલીમના તાબામાં હતું. તેને સુલતાન આર્સલામે એ શેહેરનો કબજો આપ્યો હતો અને તે બાદશાહ મરી ગયો તોપણ તેના ભાઈ બેરામની સામે થઈને પોતે તે શેહેર રાખી રહ્યો હતો, તથાપિ બેરામે તેને તાબે કરી લીધો. પણ પછીથી તેને રાજ્ય પાછું સોંપીને તે ગઝની ગયો; મહંમદ બિલીમે સીવાલિકના પ્રાન્તમાં નાગોર કિલ્લો મજબુત કરીને, પગાર આપી ફોજ રાખી હિંદુસ્થાનના બીજા રાજાઓના રાજ્યમાં નાશ કરવા માંડ્યો. તેનો

જય થતો ગયો તેથી તખ્ત લેવાની તેને આશા થઈ, પણ સુલતાન બૈરામે તેને મુલતાનની લડાઈમાં મળીને બંડ બેસારી દીધું.

સિદ્ધરાજે પોતાના હથિયારના બળવડે માળવા તાબે કરી લીધું, ત્યાર પછી તે દેશની તેણે ઘણી ભેટો લીધી તે સંબંધી મેરૂતુંગે કેટલીક વાતો લખી છે. એકવાર સિદ્ધરાજ જતો હતો તેવામાં, તેનો એક મુખ્ય રથ હતો તે ઘણોજ ભારે હતો તેથી પાહાડી રસ્તામાં લઈ જઈ શકાય એમ નહતું માટે વારાહી નામનું એક ગામ રસ્તામાં આવ્યું ત્યાં મુક્યો પછી તે ગામના મુખ્ય માણસો હતા તેમાંથી કોઈ પણ રાજરથ સરખી ભારે જવાબદારીની વસ્તુ પોતાને ઘેર રાખી શકવાને કબુલ થયું નહિ એટલે તેના કડકા કરીને, એકેક કડકો બરાબર સાચવી શકાય એટલા માટે પોતપોતાને ઘેર લઈ ગયા. સિદ્ધરાજ પાછો વળ્યો ત્યારે રાજરથ લઈ જવાને મંગાવ્યો તો ઉપર પ્રમાણે સમાચાર તેના જાણવામાં આવ્યા એટલે પોતાના રથનો નાશ થયો તેના બદલામાં તે લોકોને બુચ અથવા વારાહીના અબુધ એવું માત્ર ઉપનામ કહીને પોતાનો ક્રોધ જણાવ્યો. આ ઉપનામ પછીથી ઘણા દિવસ સુધી રહ્યું હતું.

એક બીજે સમયે, માળવેથી પાછાં આવતાં, સિદ્ધરાજે અણહિલવાડની પાસે ઉંજા નામનું ગામ છે ત્યાં મુકામ કરચો. મેરૂતુંગ લખે છે કે, તે ગામના મુખીની અડક અને સિદ્ધરાજના મામાની અડક એક હતી; મીનલદેવીનું લગ્ન થયું તે પેહેલાં તેને ઉંજાના મુખી હીમાળાના ઘરમાં રક્ષણ મળ્યું હતું એવી દંત કથા હજી સુધી ત્યાં ચાલેછે તે ઉપરથી મેરૂતુંગના લખાણને આધાર મળેછે. આ ગામ સિદ્ધરાજના વારામાં ગુજરાતમાં જેવું ઘણુંજ આબાદ હતું તેવુંજ આજે પણ છે. અને ખેતીવાડી કરવામાં આગેવાન એવા કેડવા કણબીની ગ્નાતનું તે મુખ્ય સ્થાન છે. રાત્રની વેળાએ ગામડિયાઓ ત્યાંની પ્રસિદ્ધ જગ્યાએ એકઠા મળ્યા હતા તેમાં સિદ્ધરાજ, મહારાષ્ટ્રથી સોમનાથની યાત્રા કરવાને આવેલા એક યાત્રાળુનો વેશ લઈને ભળી ગયો. તેવામાં તેના

સદ્ગુણનાં, તેની વિદ્યા વિષેની પ્રીતિનાં, તેના ચાકરોની સાથે માયાળુપ-ણાથી વર્તવાની ચાલનાં, અને સારી ચાલાકીથી રાજ્યનું રક્ષણ કરવા વિષેનાં વખાણ થતાં તેણે સાંભળ્યાં. ઉંજાના ગામડિયાઓને પોતાના રા-જા સંબંધી માત્ર એકજ ખાંમી જણાઈ તે વિષે તેઓ કેહેવા લાગ્યા કે " આપણા રાજાની પછવાડે ગાદિયે બેસવાને છોકરો નથી એટલા આ-"પણે અભાગિયા છિયે." બીજે દિવસે સવારમાં, ગામના મુખ્ય મુખ્ય લોકો પોતાના રાજાની ભેટ લેવા માટે રાજતંબુ આગળ ગયા; પણ રા-જાને આવવાને વાર હતી તેથી દરબારના કાર્યભારિયોએ મના કરી છ-તાં પણ પાસે પાથરેલી રાજગાદીનો મર્તબો નહિ સાચવતાં તેઓ સુંવા-ળી બેઠક ઉપર, પોતાને ઘેર બેસે એવી રીતે બેશી ગયા. પણ કોઈ ઉંચી પદવિના રજપૂતનામાં સાદાઈ હોય અથવ તેવી સાદાઈ તે બતાવે તે કર-તાં સિદ્ધરાજનામાં વધારે સાદાઈનો ગુણ ઈશ્વરે મૂકયો હતો, અને વળી આગલી રાત્રે જે વાત બની હતી તેથી કરીને સદાયના કરતાં તે વધારે ઝીણો સભ્યાચાર બતાવે એમ નહતું તેટલા માટે તે લોકોને જ્યાં બેઠા હતા ત્યાં બેશી રેહેવા દીધા અને મર્યાદાનો આવો અચરજ ઉપજાવે એવો ભંગ થયો તેથી ચોપદાર ઈત્યાદિને ઘણું વિસ્મય લાગ્યું.

એક બીજા સમયને વિષે સિદ્ધરાજ માળવેથી પાછો આવતો હતો ત્યારે "કોઈનાથી સામા થઈ લડી શકાય નહિ" એવા ભીલના ટોલા-એ તેને રસ્તામાં અટકાવ્યો. તે સમયે તેનો પ્રધાન સામતુ ગુજરાતથી સેના લઈને તેમના સામો આવ્યો અને પોતાના રાજાને માટે રસ્તો ક-રાવી આપ્યો.

ગુજરાતના આ મહાન રાજા વિષે તેનું વધારે વૃત્તાંત લખવા અ-મારી પાસે બીજાં સાધન નથી એટલે તેનાં વર્ણન લખનારનાં સ્વસ્તિ વાચન માત્ર અત્રે ઉતારી લઈયે છિયે.

गाथा.

सो जय उत्कूट वंसो तिहुयण, मल्लम्मि जेसल नरिंदो
छित्तुण रायवंसे, इक्कं छित्तं कयं येन.

"ત્રણે લોકના શૂરવીર રાજાઓમાં મુખ્ય, અને જેણે સર્વે રાજવં-
"શિયોનો નાશ કરીને, એક છત્ર નીચે આખું જગત આણી દીધું તેનો
"જય થાઓ."

महालयो महा यात्रा, महा स्थानं, महासरः
यत् कृतं सिद्धराजेन क्रियते तन्न केनचित्.

"મ્હોટી ઈમારતો, યાત્રાની મ્હોટી જગ્યાઓ, મ્હોટાં સ્થાન, મ્હોટાં
"જળાશય સિદ્ધરાજે કરાવ્યાં. તેની બરાબરીનાં બીજા કોઈયે કરાવ્યાં
"નથી."

"તે યશલોભી એવો કે, પોતાનો બરાબરિયો માત્ર એક કાનાએ કરી-
"ને વધારે ચડિયાતો હતો માટે ધરાનાથે (પૃથ્વી પતિએ) ધારાનાથનો
"(માળવાની રાજધાની ધારાનગરછે તેના રાજાનો) નાશ કર્યો."

मानं मुंच सरस्वति त्रिपथगे सौभाग्य भंगीं त्यज
रेकालिंदि तवा फला कुटिलता रेवे रस्यत्यज्यतां
श्री सिद्धेश कृपाण पाटितरि पुस्कंधो छलत् शोणित
स्रोतो जात नदी नवीन वनिता रक्तांबुधि र्वर्तते

"ઓ! સરસ્વતિ, ઓ! ગંગા, તમે તમારા સૌભાગ્યપણાનો ગર્વ
"તજો. ઓ! યમુના, ઓ! રેવા, તમે તમારો વેગ અને ફળવિનાની
"કુટિલતા તજીદો કેમકે શ્રી સિદ્ધરાજે પોતાની તરવારવતે શત્રુઓનો
"છેદ કર્યો છે તેના લોહીથી ઉત્પન્ન થયેલી નવીન વનિતા રૂપી નદી સમુ-
"દ્રને પ્રિયકર થઈ પડી છે."

સિદ્ધરાજના શરીરના રંગ અને ઘાટવિષે કુમારપાળ નીચે પ્રમાણે
લખે છે:—

"તે ગોરાવર્ણનો હતો, તે શરીરે દુબળો હતો પણ આકાર સારો "હતો, કાંડા સુધી તેના હાથના પોંહોંચા કાળા હતા." તેની વર્ત્તણૂકવિષે મેરૂતુંગ કેહેછે કે—"તે સર્વે સદ્‌ગુણનો ભંડાર હતો, જેવો યુદ્ધ- "માં તે મહાન હતો તેવોજ દયાના કામમાં પણ મહાન હતો; આકરોને "તે કલ્પવૃક્ષ જેવો હતો."

"તેનો ઉદાર હસ્ત સર્વેને વિષે મોકળો હતો; તેના સંબંધિયો વિષે "તે મેઘની પેંઠે વરસતો; અને રણ સંગ્રામમાં તે સિંહના જેવો હતો."

તથાપિ એજ ગ્રંથ કર્ત્તા એના વિષયાસક્તપણાને માટે એને દોષ દેછે, અને પવિત્ર બ્રાહ્મણ જાતની સ્ત્રિયો સાથે એનાં કામ ચરિત્ર વિષે લખતાં હિંદુ વૃત્તાંતમાં એનો ધિઃકાર કર્યો છે. ધર્મ સંબંધી વિષયમાં તેનું અપક્ષપાતપણું હતું તે વિષે તો આગળ લખવામાં આવ્યું છે. તે સારા સ્વભાવનો હોય એમ જણાય છે, અને તેની ખાનગી વેળા પણ આળસમાં કાહાડતો નહિ તેમજ રાત્રની વેળાએ વેશ બદલીને નગરચર્યા જોવાની અને નાટકશાળામાં અથવા સંસારિક ગંમતોમાં ગુપ્તરૂપે જવા સંબંધીની તેની વાતો કેહેવામાં આવી છે. તેનામાં કીર્તિનો લોભ મુખ્ય હતો. તે સંપાદન કરવાનો તેણે યુદ્ધમાં સ્તુતિપાત્ર પરાક્રમ કરીને પ્રયત્ન કર્યો એ ઉપરથી માત્ર સિદ્ધ થાયછે એટલુંજ નહિ, પણ વળી કવિના ઉપર તેનો પ્રેમ, અને પોતાના કુળનું રક્ષણ કરવાની અથવા તેમ જો બની શકે નહિ તો તેનું પોતાનુંજ સંભારણું રાખવાની તેની ઉત્કંઠા ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાયછે. કૃષ્ણાજી લખેછે કે, "એક પણ પુત્ર થવાની તેના મનમાં ઘણી ઈચ્છા હતી; અને મહાક- "વિની તે ઘણી ઉત્કંઠા રાખતો પણ તેની એકે આશા પૂર્ણ થઈ નહિ; "તથાપિ પોતાના વંશનો ઈતિહાસ તેણે લખાવ્યો." અને પોતાનું નામ અંધારામાં રહી જાય નહિ એજ તેની ઈચ્છાથી તેણે ગુજરાત અને સોરઠ ઉપર ઉદારતાનો હાથ રાખી ભવ્ય દેવાલય, અને સરોવર બંધાવ્યાં, તે એવાં કે તઓનાં ખંડેર હજી લગી પણ હૈયાત રહીને સાદા

મનુષ્યોને આશ્ચર્ય ઉપજાવે છે અને પ્રાચીન ઈતિહાસના અભ્યાસિયોને વિસ્મય પમાડેછે.*

સિદ્ધરાજની વર્ત્તણૂકમાં ગમે તે ખાંપણ હોય, તથાપિ એકંદરે તે હિંદુરાજાઓમાં ઊંચી પદવિને યોગ્ય છે એમાં કંઈ શંકા છેજ નહિ; તે શૂરવીર, વીર્યવાન, અને સાહસિક રાજા હતો, અને તેનો ઈતિહાસ લખનારાએ તેને, “ગુજરાત દેશનો શૃંગાર અને ચાલુક્ય વંશનો દીપક” કરીને લખ્યું છે તે ઘટિતજ લખ્યું છે. તેના રાજ્યના વિસ્તાર વિષે એકંદર આકારમાં સુમાર બાંધી શકાયછે, પણ ખાતરી પૂર્વક વિગતવાર ધારી શકાતું નથી. ખરા ગુજરાત દેશના રાજ્ય ઉપર તે વનરાજના વારસ તરીકે બેઠો તે પ્રમાણે તેટલો દેશ તેણે મજબુતાઈથી હાથ કરી રાખ્યો હતો, અને તેની આસપાસ કિલ્લાઓની લાહાર આવી રહી હતી તે કિલ્લાઓ કાંઈ થોડા વિસ્તારના કે બળના નહિ હતા. અચળગઢ અને ચંદ્રાવતી તેના પરમાર આશ્રિતોના હાથમાં હતાં, તે અણહિલવાડની ઉત્તર દિશાની સીમાના કિલ્લાઓ હતા; માંધેરા અને ઝીંઝુવાડા પશ્ચિમમાં હતા, અને ચાંપાનેર અને ડભોઈ પૂર્વમાં હતા તે સાથે બીજા કિલ્લાઓ પણ હતા તે ઉપર સિદ્ધરાજનાં નિશાન ફરકતાં હતાં અને તેના કિલ્લેદારો વસતા હતા; પણ તેઓને હસ્તગત જે ફળદ્રુપ પ્રદેશ આવ્યો હતો તે જયસિંહની માત્ર બાંડ હતી. મૂળરાજ અથવા પેહેલા ભીમદેવના વારામાં તેઓના હાથમાં જેટલું રાજ્ય હતું તે કરતાં જયસિંહના વારામાં કોઈ પ્રકારે ઓછું થયું નહતું. તે ઉપરથી તેની ઉત્તર સીમા, આબુની પેલીપાર આલોડની પડોશ સુધી જઈ અડેલી અને તેમાં કચ્છ તો આવી ગયલું હતું. આપણે જોયું કે સોરઠ અને માળવામાં તેની આણ વર્ત્તાઈ હતી, અને

---

* લાર્ડ બેકન લખેછે કે, “છોકરાં વિનાનાં માણસોએ સારામાં સારાં કામ કરેલાં જોવામાં આવશે અને તેનો પાયો પણ એજ છે, કેમકે એથી કરીને જ્યારે તેઓના શરીરની પ્રતિમા બનાવવાને તેઓ ફળ દ્રૂપ થાય નહિ ત્યારે તેમના મનની પ્રતિમા બનલાવવાને તેઓ પ્રયત્ન કરે.”

દક્ષિણમાં તેનું રાજ્ય ઠેઠ દક્ષિણ દેશમાં વિસ્તાર પામ્યું હતું, અને મેરતુંગ કેહેછે કે કોલાપુરના* રાજાને ભય ઉત્પન્ન કરાવ્યું હતું. કનોજના રાજાઓ સાથે તેને લડાઈયો થઈ હતી, અને તે વેળાએ તેણે ગંગા નદીના જળમાં પોતાની તરવાર ધોઈ હતી એવું ચંદબારોટ સૂચવેછે; તે સાથે વળી સર્વત્રજય મેળવવાની જે તેની ધારણા તેનો અટકાવ કરવાને મેવાડ અને અજમેરના રાજાઓએ સંપ કર્યો હતો એવું લખેછે. પ્રસિદ્ધ ચિતોડના એક લેખમાં લખ્યું છે કે, " જય કોશમાં તેનું અંગ જડી લીધું હતું, અને તેનાં કૃત્ય પૃથ્વીના પડ ઉપર ગાજી રહ્યાં હતાં." વળી તે દેશોના ઈતિહાસ લખનાર પણ સાક્ષી પૂરેછે કે તેનું નામ અને તેનાં પરાક્રમ રજપૂતસ્થાનના એકેએક રાજ્યના ઈતિહાસમાં નંધાયાં છે.

સિદ્ધરાજે ઈ૦ સ૦ ૧૦૯૪ થી ૧૧૪૩ સુધી ઓગણપચાસ વર્ષ રાજ્ય કર્યું

---

* સીલાર અથવા કોલાપુરના મહામંડળેશ્વરો, કલ્યાણના સોલંકિયોના વંશ પરંપરાના મુખ્ય જમીદાર હતા, રોયલએશિયાટિક સોસાઈટીના જર્નલના પુસ્તક.૪ થાને પૃ. ૪,૩૩ મે, અને ટ્રાન્સાકશન્સ આફ ધી બાંમબે લિટરરી સોસાઈટીના પુસ્તક ત્રીજાને પૃ. ૩૫ મે જુવો.

પ્રકરણ. ૧૧.

કુમારપાળ.

સિદ્ધરાજને પુત્ર હતો નહિ તેથી, ભીમદેવને બકુળા દેવીના પેટનો ક્ષેમરાજ કરીને છોકરો હતો અને જે કરણસોલંકી રાજાનો ઓરમાઈ ભાઈ થતો હતો તેના વંશમાં ગાદી ગઈ. ક્ષેમરાજનો પૌત્ર અને દેવપ્રસાદનો પુત્ર ત્રિભુવનપાલ કરીને હતો તેને ત્રણ છોકરા ને બે છોકરિયો હતી. છોકરાનાં નામ, મહીપાલ, કીર્તિપાલ, અને કુમારપાલ હતાં; છોકરિયોનાં નામ પ્રેમલ અને દેવલ હતાં, પ્રેમલ કાહાનદેવ વેરે પરણી હતી, તે જયસિંહની સેનાનો સેનાધિપતિ હતો; દેવળને કાશ્મિરનો રાજા પરણ્યો હતો.

મેરૂતુંગ લખેછે કે, એક હસ્તરેખાવિદ્યા જાણનારાએ સિદ્ધરાજને કહ્યું હતું કે તમારા પછી કુમારપાલ ગાદિયે બેસશે: તથાપિ તે નીચા કુળનો હતો માટે સિદ્ધરાજને એ વાત ગમી નહિ અને તેને મારી નાંખવાનો તે નિરંતર લાગ ખોળ્યાં કરતો હતો. કુમારપાલ નાશી ગયો અને સાધુનાં વસ્ત્ર ધારણ કરીને પરદેશમાં કેટલાંક વર્ષ સુધી ફરતો ફર્યો. તે જ્યારે અણહિલવાડે પાછો આવ્યો ત્યારે તેણે શ્રી આદિનાથના અપાસરામાં નિવાસ કર્યો. સિદ્ધરાજે પોતાના પિતા કરણના શ્રાધને દિવસે પોતાની શ્રદ્ધા બતાવવામાટે સર્વે સાધુઓની અર્ધપાદ્ય પૂજા કરવાસારૂં એકઠા કર્યા હતા; તેમાં કુમારપાળના પગની પૂજા કરતાં તે તેને કમળના જેવા સુંવાળા લાગ્યા અને ઉર્દ્ધરેખાઓ અને બીજાં લક્ષણ જોવા ઉપરથી તેની ખાતરી થઈ કે આ પુરૂષના ભાગ્યમાં રાજ્ય કરવું સૃજ્યું છે. કુમારપાળ, રાજાના મુખઉપરથી વર્ત્તી ગયો કે રાજાએ મને ઓળખ્યો, તેથી પોતાનો પોશાક બદલીને પોતાને દેથલી ગામ સત્વર જતો રહ્યો. કરણ રાજાએ તેના દાદા દેવપ્રસાદને જે ગામ આપ્યું હતું

તેજ આ ગામ હતું. એને ઝાલવાને પછવાડે સિપાઈ મોકલ્યા હતા તેથી ત્યાંનો આલિંગ કરીને એક કુંભાર હતો તેણે તેને વાસણ પકવવાની ભઠ્ઠી હતી તેમાં ઘાલી દીધો. અહિંથી લાગ જોઈને કુમારપાળ નાઠો તો ખરો પણ એક ખેડુત હુડા ટોહોતો હતો તેણે તેને ખેતરનીવાડે ઝીંટવાને માટે કાંટા એકઠા કર્યા હતા તેના ઢગલામાં સંતાડી દીધો જો હોત નહિ તો તેની પછવાડે ઝાલનારા લગભગ આવી પોહોંચ્યા હતા તે તેને પકડી પાડત. રાજાના સિપાઈ પગલું કાહાડતા કાહાડતા જે ખેતરમાં તે સંતાઈ પેઠો હતો ત્યાં આવ્યા ને તપાસ કર્યો. તેમાં જે ઢગલામાં તેને ઘાલ્યો હતો તે પણ ભાલાવતે તપાશી જોયો. તથાપિ જેની ખોળ કરવાની હતી તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ એટલે આ ઠેકાણે વધારે શોધ કરવાનુ છોડી દઈને તેઓ ઘેર પાછા વાળ્યા. બીજે દિવસે ખેડુતે કુમારપાળને સંતાડ્યો હતો ત્યાંથી કાહાડ્યો એટલે વળી ત્યાંથી તે નાઠો. આગળ જતાં થાક્યો ત્યારે તે એક ઝાડની છાયાનીચે થાક ખાવાને બેઠો. ત્યાં તેના જોવામાં એક ઉંદર આવ્યો તે પોતાના દરમાંથી એક પછી એક એવા વીસ રૂપિયા બાહાર લાવ્યો. આ પ્રમાણે પોતાના દરમાં જેટલા રૂપિયા હશે તેટલા કાહાડી રહ્યો એટલે પાછો દરમાં લઈ જવા લાગ્યો. ત્યારે કુમારપાળે ધશીને જેટલા રૂપિયા બાકી રહ્યા હતા તેટલા લઈ લીધા, અને આ પ્રમાણે ચમત્કારિક રીતે સાધન મળ્યું એટલે પ્રવાસ કરતો આગળ ચાલ્યો. રસ્તે જતાં એક વાણિયાની સ્ત્રી તેના જોવામાં આવી તેની સાથે ગાડિયો ને ચાકર હતા, તે પોતાને સાસરેથી પિયર જતી હતી. થાક ખાવાને માટે તે સર્વેએ રસ્તાની બાજુએ ઢાળો કર્યો હતો. કુમારપાળે ખાધાપીધા વિના ત્રણ દિવસ સુધી ચાલ ચાલ કર્યું હતું અને ભૂખ કડકડીને લાગી હતી તેથી માણસો ખાવું ખાતાં હતાં તેમની પાસે હાજરી કરવાનું માગ્યું એટલે તેઓએ તેને સત્કાર પૂર્વક ખાવાનું આપ્યું.

દેશમાં ઘણે આઘે પ્રવાસ કરતો કરતો તે આખરે સ્તંભતીર્થ અ-

થવા ખંભાતમાં આવી પોહોંચ્યો. અનેઉદાયન મેહેતાને ઘેર ખાવા સારૂ ગયો. ત્યાં સમાચાર મળ્યા કે મંત્રી તો જૈનને અપાસરે ગયા છે એટલે પોતે ત્યાં ગયો. ત્યાં ઉદાયનને હેમાચાર્યના ભેગો દીઠો. સાધુએ કુમારપાળને દીઠો કે તરત તેને આખા દેશનો હવે પછી થનારો રાજા કહીને બોલાવ્યો. કુમારપાળે પોતાની તે વેળાની સ્થિતિ જોઈને અને જે ભયમાં તે હતો તેનો વિચાર કરીને બોલ્યો કે આવું ભવિષ્ય તો મનાય નહિ એવું છે, પણ હેમાચાર્યે ફરીથી ખાતરી કરીને કહ્યું, ત્યારે કુમારપાળે કોલ આપ્યો કે જો તમારૂં ભવિષ્ય ખરૂં પડે તો હું જૈન ધર્મ પાળું. પછી ઉદાયન મંત્રિયે પૈસા અને જોયતો સરસામાન આપ્યો તે લઈને કુમારપાળ માળવે ગયો, અને કુદંગેશ્વરના ડેરામાં એક પથ્થર ઉપર નીચે લખેલી મતલબનો લેખ વાંચીને ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યોઃ— "જ્યારે ૧૧૯૯ "મું વર્ષ પૂરૂં થશે ત્યારે ઓ! વિક્રમ, કુમારપાલ રાજા થશે, તે તારા જે- "વો થશે." તે જેવામાં માળવામાં હતો તેવામાં તેને સમાચાર મળ્યા કે સિદ્ધરાજ સ્વર્ગવાસ પામ્યા છે. એટલે ગુજરાત જવાને તેણે નિશ્ચય કર્યો. પણ પેટ ભરવાને પૂરૂં સાધન હતું નહિ તેથી અણહિલવાડ જઈ પોહોંચતાં તો તેને રસ્તામાં ઘણાં સંકટ આવી પડયાં.

એક કંસેઈયે દયા આણીને તેને ખાવાનું આપ્યું તે ખાઈને કુમારપાળ પોતાના બંધેવી કાહાનદેવને ઘેર ગયો. સિદ્ધરાજે પોતાના મરણ પેહેલાં તેના પ્રધાન અને કાર્યભારિયોને બોલાવીને પોતાને ગળે હાથ મૂકાવી સમ ખવરાવ્યા હતા કે મારી પાછળ કુમારપાળને ગાદીઉપર બેસારવો નહિ. આ વાત ચાલતી હતી એટલામાં તો તેણે પોતાનો દેહ છોડયો. કાહાનદેવે સમ ખાધા હતા કે નહિ પણ કુમારપાળ આવ્યાના તેણે સમાચાર સાંભળ્યા કે તરત પોતાના મહાલયમાંથી બાહાર આવીને આદરમાનથી મળ્યો, અને તેને પોતાની આગળ ચલાવીને ઘરમાં લઈ ગયો. બીજે દિવસે સવારમાં પોતાના ચાકરોને એકઠા કરીને તે કુમા-

રપાળને દરબારમાં લઈ આવ્યો. રાજાની પછવાડે કોને ગાદિયે બેસારવો તે નક્કી કરવાને, કાહાનદેવે, મહાન સિદ્ધરાજના આસન ઉપર પ્રથમ એક કુંવરને તે પછી બીજાને બેસાર્‍યો તે કદાપિ, કુમારપાળના ભાઈ મહીપાળ અને કીર્તિપાળ હશે. પેહેલો તેના બાયલા પોશાક ઉપરથી સર્વની નજરમાં ઉતર્‍યો નહિ એટલે તેને બાતલ કરવામાં આવ્યો. બીજા કુંવરને ગાદીઉપર બેસારીને એકઠા મળેલા કાર્યભારિયોએ પૂછ્યું, કે, "જ- "યસિંહ અરાડ દેશ મૂકીને ગયા છે તેનું રાજ્ય કેવા પ્રકારે ચલાવશો ?" તેણે ઉત્તર આપ્યો કે "તમે કેહેશો તેમ તમારી સલાહ પ્રમાણે." સામંતોના કાનમાં સિદ્ધરાજના વીર્યવાન અવાજની આગ્નાઓ પડી ગયેલી હતી તેથી આ કુંવરનું કેહેવું ઘણું રડતું અને પોચું જણાયું તેથી એને પણ પસંદ કર્‍યો નહિ ત્યારે કુમારપાળ બેઠો. તેને પણ એજ પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો, એટલે એકાએક ચમકી ઉઠી પગે થયો ને તેની આંખ્યો શૂરના જુસ્સાથી લાલ અગ્નિ જેવી કરી દેતકને તરવારને મ્યાનમાંથી અર્ધી ખેંચી કાહાડી. તે વેળાએ ધન્ય ધન્યના અવાજથી રાજસભા ગાજી ઉઠી, અને કાહાનદેવે તથા ગુજરાતના બીજા સામંતોએ કુમારપાળની ગાદીને સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કર્‍યા ને શંકનાદ અને વાદિત્ર વાગવા લાગ્યાં, એ રીતે જયસિંહનો યોગ્ય ક્રમાનુયાયી તેને માન્ય કર્‍યો.

કુમારપાળ ઈ૦ સ૦ ૧૧૪૩ માં પોતાની પચાસ વર્ષની વયે ગાદી ઉપર બેઠો. તેના પાકા વયને લીધે અને પરદેશમાં ભટકવાથી અનુભવ મળેલો તેથી કરીને તેની અને દરબારી બીજા વૃદ્ધ કાર્યભારિયોની વચ્ચે અણબનાવ થયો તે ઉપરથી તેઓને તેમના અધિકાર ઉપરથી દૂર કર્‍યા. તેથી વેર લેવા સારૂ તેઓએ એકઠા મળીને તેને મારી નાખવાનો મનસુબો કર્‍યો; અને જે દરવાજે થઈને તે રાતની વેળાએ નગરમાં આવવાનો હતો તે દરવાજે મારા મૂક્યા, પણ "આગલ્યા ભવમાં તેણે શુભ કરણી કરેલી" તેથી તેને કાને વાત આવી ગઈ એટલે જે રસ્તે થઈને તેણે જવાનું ધાર્‍યું હતું તે રેહેવા દઈને બીજે રસ્તે થઈને ગયો એટલે શત્રુઓનો

પ્રયત્ન નિષ્ફળ ગયો. પછી કુમારપાળે તરકટી લોકોને મારી નંખાવ્યા. કાહાનદેવે રાજાને ગાદી ઉપર બેસાર્યો હતો, તથા તે તેનો બંધેવી થતો હતો તેનું અભિમાન રાખી કુમારપાળને અપમાન પોહોંચે એવી રીતે તેના કુળવિષે તથા તેની આગળની સ્થિતિ વિષે બોલવા લાગ્યો. રાજાએ તેને સમજાવ્યો પણ તડુકીને તેનો ઉત્તર આપ્યો, અને તેનું કહ્યું નહિ માનવાનો તેણે ઠરાવ કર્યો હોય એવું આગળ જતાં જણાયું એટલે તેને પણ મારી નંખાવ્યો. આ બનાવની અસર ઘણી સારી થઈ ને તે દિવસથી સર્વે સામંતો રાજાની આજ્ઞા ઉલંઘન કરતાં ડરવા લાગ્યા, કેમકે, "દીવો મેં સળગાવ્યો છે માટે તે મને દઝાડશે નહિ એમ કહીને "તેની સાથે ખોટી રીતે વર્ત્તતાં પણ દીવટની બળતી જોતે આંગળી "ધરિયે તો ખોટું થાય; તેમજ રાજાને વિષે પણ સમજવું."

ઉદાયન મંત્રિયે કુમારપાળ ને આગળ સારો આશ્રય આપ્યો હતો તેથી તેણે તેના છોકરા વાગભટ્ટદેવને પોતાનો મુખ્ય પ્રધાન ઠરાવ્યો. તેમજ આલિંગ કુંભારે અને બીજાઓએ સંકટની વેળામાં એનું રક્ષણ કર્યું હતું તેઓનો બદલો વાળ્યો. તથાપિ ઉદાયનનો બીજો છોકરો વાહડ કરીને જે સિદ્ધરાજનો ખરેખરો માનીતો હતો તે કુમારપાળની આજ્ઞામાં નહિ રેહેતાં, નાગોરનો આનો રાજા અથવા મેરૂતુંગ જેને વિસલદેવ ચોહાણનો પૌત્ર આનાક કરીને કેહેછે, તેની ચાકરીમાં રહ્યો. વાહડના સમજાવ્યાથી આનાને ગુજરાત ઉપર ચડાઈ કરવાનું મન થયું, અને તે દેશના ઘણા સામંતો પોતાની પક્ષમાં આવશે એવી આશા રાખીને, તે મ્હોટી સેના લઈને મોખરા આગળ આવી પોહોંચ્યો. સોલંકી રાજાએ શત્રુની સામે થવાને સેના એકઠા કરી, અને જેઓ અહિત ઈચ્છનારા હતા તેઓનાથી દેશને નિર્ભય કરીને અથવા ગ્રંથકર્ત્તાના બોલમાં લખિયે તો "દેશ નિષ્કંટક કરીને" આનાની સામે ભીંડાવાને ઉતરી પડ્યો. લડાઈ ચાલી ના ચાલી એટલામાં તો, ઘણાક ગુજરાતના સામંતો રાજાને તજીને જવા લાગ્યા તે ઉપરથી વાહડનું કપટ જણાઈ આવ્યું. કુ-

મારપાળે પોતાની આખી સેના વિખરાઈ ગયેલી જોઈ એટલે પોતાના હાથીના માહાવતને આગ્ના કરી કે નાગોરના રાજાને માથે રાજછત્ર હશે એ નિશાની ધ્યાનમાં રાખીને હાથીને તેની લગભગ હાકી જા કે તે રાજા સાથે જાતોજાત કાપા કાપી કરવાને બની આવે. આ સૂચના પ્રમાણે, જ્યાં આગળ રહીને નાગોરનો રાજા લડતો હતો ત્યાં આગળ, સેનાની ભીંડમાં થઈને માહાવત હાથી હાકી લાવ્યો, તે જોઈને વાહદ બે રાજાઓની વચ્ચે આવીને પોતાના હાથી ઉપરથી, જે હાથી ઉપર કુમારપાળ બેઠો હતો તેના ઉપર કૂદી પડી તેને મારી પાડવા જતો હતો તેવામાંજ માહાવતે અંકુશથી હાથીને પાછો હઠાવી દીધો એટલે વાહદ ધીબાક લેતોને નીચે પડ્યો, તેને રાજાની આસપાસ વિંટલાઈ વળેલા પાળાઓએ ઝાલી લીધો. પછી કુમારપાળ સત્વર આનાના ભણી ધપી જતોકને, “સંભાળજે સંભાળજે”એમ કહી પોતાના ધનુષ્યમાંથી એક બાણ એવું છોડ્યું કે તે જતુકને નાગોરના રાજાના મ્હોડા ઉપર વાગ્યું ને તેને નીચે ભોંય ઉપર ગબડાવી દીધો. ગુજરાતના ઘોડેસવાર જયજયના અવાજ કરતા આગળ ધપ્યા અને તરત તેઓના શત્રુઓની પૂરેપૂરી હાર કરીને તેઓને નસાડી મૂક્યા.

કુમારપાળના રાજ્યના પ્રારંભમાં જે લડાઈયો ચાલી તે વિષે દ્વાશ્રયનો કર્ત્તા નીચે પ્રમાણે વૃત્તાંત આપેછેઃ—

જયસિંહના મરણ પછી, આન કરીને એક લાખ ગામના દેશનો રાજા હતો અને તે જયસિંહનો ચાકર હતો, તોપણ તેણે વિચાર્યું કે, ગુજરાતનું રાજ્ય નવુંજ બંધાયું છે અને કુમારપાળ નબળો રાજા છે તેથી પ્રસિદ્ધ થવાનો આપણને આ બહુ સારો લાગ હાથ લાગ્યો છે. આવી ધારણાને લીધે ઉજ્જણનો વલ્લભ રાજા હતો તેની સાથે અને ગુજરાતની પશ્ચિમ દિશાના દેશોના રાજાઓની સાથે, તેઓને બીક બતાવીને તેમજ આશા દઈને મિત્રાચારી કરવા માંડી. કુમારપાળના ખાતમીદારોએ તેને જાણ કરી કે, આન રાજા સેના લઈને ગુજરાતની

પશ્ચિમ સીમા ભણી આવેછે અને તેની સાથે જે સામંતો છે તેમાંના કેટલાક આગેવાન તો પરભાષાઓમાં કુશળ છે, તથા વળી તેને કુઠા ગામ (કંઠ કોટ ?) નો રાજા અને અણહિલવાડની સેનાનો સેનાપતિ વાહદ એ બે ક્યારનાય મળી ગયા છે. વળી તેઓએ કહ્યું કે ગુજરાત અને માળવા વચ્ચે આવજાવ કરનારા વેપારિઓએ ઉજ્જણના રાજાને ગુજરાતની સ્થિતિવિષે સારી પેઠે માહિતગાર કર્યો છે, તેમજ માળવાના રાજા વલ્લાલ સાથે તેણે ઠરાવ કરી રાખ્યો છે, તે ઉપરથી આનરાજા ચડાઈ કરે કે તરત ગુજરાતના પૂર્વ ભાગ ઉપર હલ્લો કરવાને તે તૈયાર થઈ રહ્યો છે. આ સમાચાર સાંભળીને કુમારપાળ ઘણો ક્રોધાયમાન થયો.

કુમારપાળને ઘણા રાજાઓ આવી મળ્યા, તેમજ વળી કોળી, ઘણા કુશલ અશ્વાર, અને ગોગરદમથી વનચર લોકો સામેલ થયા. તેના ખંડિયા કચ્છના લોક અને તેમની સાથે સિંધિયો પણ તેના વાવટા પછવાડે ચાલવા લાગ્યા. રાજા ચાલતો ચાલતો આબુ સુધી ગયો એટલે મૃગના ચામડાનો પોશાક પેહેરેલો એવા ત્યાંના પાહાડી લોકો પણ તેને મળ્યા. આબુનો પરમાર રાજા વિક્રમસિંહ કરીને હતો તે જાલનધર દેશનાં (ઝાલોડનાં) માણસો લઈને કુમારપાળને પોતાનો ધણી સમજી તેની પછવાડે ચાલ્યો. કુમારપાળ આવ્યો સાંભળીને આનરાજા તેના પ્રધાનોની સલાહથી વિરુદ્ધ ચાલીને લડાઈ ચલાવાને તૈયાર થયો, પણ તેની ગોઠવણી પૂરી થઈ રેહેતા પેહેલાં તો લડાઈના વાદિત્રના નાદ સાંભળવામાં આવ્યા, અને ગુજરાતી સેના પાહાડોની છાયામાંથી નીકળતી દેખાવા લાગી, તે અવસરે રાજાના મસ્તક ઉપર શ્વેત છત્ર ધરવામાં આવ્યું હતું તે ઉપર સૂર્યનો પૂર્ણ તડકો પ્રકાશમાન થતો દેખાતો હતો. આન રાજાના યોદ્ધાએ કુમારપાળની સેના ઉપર બાણવૃષ્ટિ કરવા માંડી; નાગોરના રાજાએ આપો આપ ધનુષ્ય ધર્યું; પણ, ઉત્તર ભણીની હાર, છત્રધારી રાજાઓની સરદારી નીચે હતી તોપણ ગુજરાતના માણસોની આગળ ટકી શકી નહિ. ત્યારે આન રાજા જાતે આગળ

ધાવ્યો, અને સિદ્ધરાજનો વારસ કુમારપાળ તેને સામોસામ આવી મળ્યો, અને કહ્યું કે, "જ્યારે તું એવો યોદ્ધો હતો ત્યારે જયસિંહના આગળ "તેં તારૂં માથું કેમ નમાવ્યું હતું? આ ઉપરથીજ તારૂં ખરેખરૂં ડાહા-"પણ જણાઈ આવેછે. હવે જો હું તને જીતી લઊં નહિ તો જયસિંહની "કીર્તિને ઝાંખ લાગે." બન્ને રાજાઓ મારામારીપર આવી ગયા; અને સેના પણ ઉપરા ચાપરી થઈ ગઈ. ગુજરાતના માણસોની સરદારી આહદ કરતો હતો; અને મારવાડી તેઓના ગોવિંદરાજ મંત્રીની સરદારી નીચે હતા. છેવટે એક બાણ આનને વાગ્યો એટલે તે ભોંય ઉપર પડ્યો. અને તેના સામંતો કુમારપાળની આજ્ઞાને શરણ થયા.

ગુજરાતનો રાજા, આનને આવો ઘા માર્યા પછી કેટલાક દિવસ સુધી રણક્ષેત્રમાં રહ્યો; આન રાજાએ કુમારપાળને હાથી અને ઘોડા ભેટ કર્યા; અને પોતાની કુંવરી તેની સાથે પરણાવાની ઈચ્છા બતાવી. રાજાએ કહ્યું કે આને રણક્ષેત્રમાં માણસોને મારીને અને ઘાયલ કરીને અપરાધ કર્યો છે માટે તેને ક્ષમા કરવામાં નહિ આવે; તોપણ તેણે જીતી લીધેલા રાજાની એ ઈચ્છા માન્ય કરી અને અણહિલપુર પાછો વાળ્યો.

પછીથી તરતજ, આન રાજાનો કુળગોર, પોતાના સ્વામીની કુંવરી જલ્હણને વનરાજના નગરમાં લઈ આવ્યો, અને શાસ્ત્રવિધિ પ્રમાણે તેને કુમારપાળ વેરે પરણાવી દીધી. આ વિવાહ પૂરો માહાલી રહ્યા નહિ એટલામાં તો સમાચાર આવી પોહોંચ્યા કે, રાજા પિંડે જ્યારે આનરાજા ઉપર ચડ્યો હતો ત્યારે તેણે ઉજ્જણના રાજા વલ્લાલની સામે વિજય અને કૃષ્ણ એવા બે સામંતો મોકલ્યા હતા તેઓ તે રાજાને મળી ગયા છે અને તે ગુજરાત પ્રાન્તમાં આવી પોહોંચ્યો છે તથા અણહિલપુર ઉપર ધસારો કરેછે. જયસિંહે જેમ યશોવર્માને જીતીને કીર્ત્તિ મેળવી હતી તેમ કુમારપાળ, વલ્લાલને જીતીને કીર્ત્તિ મેળવવા તે-

યાર થયો. તેણે પોતાની સેના એકઠી કરી અને માળવાના રાજા ઉપર ચડ્યો તથા લડાઈમાં તેને હરાવીને હાથી ઉપરથી મારી પાડ્યો.

ઇતિહાસ કર્ત્તાનું આ લખવું છે તે આબુ પર્વત ઉપર તેજપાળના દેવલમાં લેખછે તે ઉપરથી ખરૂં ઠરેછે,—તે લેખમાં લખેછે કે અચળેશ્વર અને ચંદ્રાવતીનો પરમાર રાજા યશોધવળ નામે હતો "તેણે જાણ્યું કે ચાલુકય કુમારપાળ લડાઈ કરવાને આવેછે એટલે માળવાના રાજા વલ્લાળની પાસે તે દોડી ગયો." નાદોલમાં એક જૈનનો પુસ્તકભંડાર છે તેમાં તામ્રપટ છે તે ઉપરનો એક બીજો લેખ ઈ૦ સ૦ ૧૧૫૭ નો છે તે ઉપરથી પણ જણાયછે કે, "રાજાધિરાજ પ્રખ્યાત કુમારપાળદેવ રાજકુ-"જનો શૃંગાર, મહા શૂરવીર, જેણે પોતાના હથિયારના બળવડે રણસંગ્રામ-"માં સાકંભરી રાજાને જીતી લીધો હતો," તે તે વર્ષમાં જ્યારે શ્રીમંત અણહિલપુરની રાજ ગાદી ઉપર બિરાજેલો હતો ત્યારે મહા પ્રધાન ચાહડદેવ તેનો મંત્રી હતો. આ તામ્રપટમાં જે મંત્રીનું નામ લખ્યું છે તેમાં કંઈક ગરબડ છે. કેમકે મેરૂતુંગ કેહેછે કે, ચાહડદેવ ઉદાયન મંત્રીનો ઓરમાઈ ભાઈ હતો. દ્વાશ્રયનો કર્ત્તા કેહેછે કે ચાહડ, આનો રાજાને મળી ગયો હતો; પણ મેરૂતુંગ માત્ર એટલુંજ લખેછે કે વાહડ, જે ઉદાયનનો છોકરો હતો તેણે એમ કર્યું હતું. આ સામંત પાછો પોતાના અધિકાર ઉપર ફરીને આવેળો આગળ આપણા જાણવામાં આવેછે અને તેને કુમારપાળે બાહાલ કર્યો છે, એ ઉપરથી જણાયછે કે, લેખ ઉપર જે સાલ છે તેના પેહેલાં વાહડ પ્રથમ પોતાના રાજાની સામે બંડખોર હતો તેવામાં ચાહડ કદાપિ મંત્રી હશે.

સિદ્ધરાજના રાજ્યનું વૃત્તાંત લખતાં જે લેખવિષે લખવામાં આવ્યું છે અને જે ચિતોડના લાખણના મંદિરમાં જોવામાં આવેછે તથા જેના ઉપર ઈ૦ સ૦ ૧૧૫૧* ની સાલ છે તેમાં કુમારપાલ સોલંકીવિષે

* ટાડ કૃત વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયામાં સંવત ૧૨૦૭ (ઈ.સ. ૧૧૫૧) દાખલ કર્યો છે તે ભુલ છે.

આ પ્રમાણે લખ્યું છે. " એ તે કોના જેવો કેહેવાય કે જેણે પોતાના
" દુર્જય મનવડે પોતાના સર્વ શત્રુઓને દળી નાંખ્યા; જેની આજ્ઞા પૃ-
" થ્વી ઉપરના બીજા રાજાઓએ માથે ચડાવી; જેણે સાકમ્ભરીના રા-
" જાને પોતાને પગે પાડ્યો; જે પોતાનાં હથિયાર લઈને સેવાલક સુધી
" જાતે ચડ્યો અને ગઢપતિયોની પાસે પોતાને નમન કરાવ્યું, સાલપુરા
" સરખા નગરમાં પણ જેણે એમજ કર્યું."

મેરૂતુંગ લખેછે કે આ બનાવો બની રહ્યા પછી, કેટલેક દિવસે સો લંકી રાજા દરબારમાં બેઠો હતો, અને મુલાકાત લેતો હતો તેવામાં કેટલાક માગણ સભામાં આવી હાજર થયા અને તેઓ કોકણના રાજા મલ્લિકાર્જુનને રાજાઓનો પિતા* કહી તેની કીર્ત્તિ ગાવા લાગ્યા. તેથી કુમારપાળ ઘણો આકુલિત થઈ ગયો, અને આ મલિકાર્જુન જે ગર્વીષ્ટ થઈ ખોટી રીતે પોતાને ચતુરંગી રાજા કેહેવડાવતો હતો તેનો નાશ કરવા સારૂં કોઈ સામંત ખોળવા લાગ્યો. આમ્બડ અથવા આમરાભટ્ટ કરીને ઉદાયનમંત્રીનો શૂરવીર પુત્ર હતો તેણે બીડું ઝડપ્યું અને સેના લઈને મુકામ કર્યા વિના કોકણ જઈ પોહોંચ્યો. તે કલાવીણી નદી ઘણી મેહેનતે ઉતર્યો અને સામે કિનારે મુકામ કર્યો, ત્યાં આગળ મલિકાર્જુને તેના ઉપર હલ્લો કરી હરાવી કાહાડ્યો. આ પ્રમાણે હાર પામેલા સામંતે રાજધાનીની પાસે મુકામ કર્યો, અને કાળો તંબુ ઠોકાવી, કાળો પોશાક પેહેરીને કાળુંછત્ર ધારણ કરવા લાગ્યો. આવો કાળો દેખાવ જોઈ કુમારપાળે તપાસ કરાવી કે એવું કોનું લશ્કર છે. ત્યારે તેને સૂચવવામાં આવ્યું કે આમ્બડ કોકણમાં હાર ખાઈને આવી રીતે આવ્યો છે. આમ્બડનું માન ભંગ થયું તે વિષે રાજાએ તેને દિલાસો આપીને તેનો આદરસત્કાર કર્યો અને બળવાન યોદ્ધાઓની એક બીજી સેના તૈયાર કરાવીને મલિકાર્જુન ઉપર મોકલ્યો.

---

* કોલાપુરના મહા મંડળેશ્વર વિષે પૃષ્ટ ૨૧૭ ની ટીપમાં જુવો.

આમ્બદ બીજી વેળાએ કલાવીણી નદી ઉપર આવી પોહોંચ્યો એટલે પુલ અથવા સેતુ બંધાવી સાવધાનીથી બધી સેનાને ઉતારી અને એ પ્રમાણે સામો હલ્લો કરવાનો લાગ લીધો. આ બીજા યુદ્ધમાં ગુજરાતની સેના જય પામી અને મલિકાર્જુન આમ્બદની તરવારથી માર્યો ગયો. તેની રાજધાની પણ લીધી અને તેમાં લુંટ પાડી, તથા સોલંકીરાજાની આણ તે દેશમાં વર્ત્તાવીને આમ્બદ અણહિલવાડ પાછો વળ્યો. બીચોબીચ રાજસભા ભરાઈ હતી તે વચ્ચે તે પોતાના સ્વામી કુમારપાળને ચરણે પડ્યો અને કોકણના રાજા મલિકાર્જુનનું માથું રજું કર્યું, તે સાથે સોનું રત્ન અને મૂલ્યવાન ધાતુનાં વાસણ, મોતી, હાથી, સિક્કા અને બીજી લુંટ પણ સનમુખ કરી દીધી. રાજાએ દરબારમાં તેનો સત્કાર કર્યો અને મંડળેશ્વર મલિકાર્જુનને "રાજાઓનો પિતા" એવું જે પદ હતું તે તેને આપ્યું.

કુમારપાળના ઈતિહાસમાં આગળ ઉપર હેમચંદ્ર આચાર્ય અગ્રેસર થઈ પડેલોછે; અને કેહેછે કે "ચંદ્રની કાન્તિથી દરિયાની લેહેરોને જેમ આકર્ષણ પોહોંચેછે તેમ રાજાને તેની વાણીથી આનંદની લેહેરો ઉઠતી હતી. એવા પુરૂષ વિષેનું કાંઈ વૃત્તાંત અમને વઢવાણના સાધુ પાસેથી મળ્યું છે તે આ ઠેકાણે આપવાની અગત્ય જણાયછે. તેનાં માબાપનું નામ ચાચિગ અને પાહીણી હતું. તેઓની નાત મોઢ વાણિયાની હતી, અને સોરઠ તથા ગુજરાતની દક્ષિણ સીમા ઉપર અર્દ્ધાષ્ટમદેશમાં ધંધુકા કરીને ગામ છે તેમાં રેહેતાં હતાં. બાપ મિથ્રી હતો અને મા જૈન ધર્મની જાણે દેવી ના હોય તેવી હતી. તેઓને છોકરો થયો તેનું નામ તેમણે ચંગદેવ પાડ્યું. જ્યારે છોકરાનું આઠ વર્ષનું વય થયું ત્યારે દેવચંદ્ર આચાર્ય તે દેશમાં ફરતા ફરતા ધંધુકે આવ્યા. આ વેળાએ ચાચિગ ઘેર હતો નહિ તેવામાં આચાર્યને ચંગદેવનો દેખાવ જોઈને ઘણું આશ્ચર્ય લાગ્યું તેથી પેલી સ્ત્રીને સમજાવીને તે છોકરાને જૈન સાધુની દીક્ષા આપવાસારૂં પોતાના સ્વાધીનમાં લીધો અને કર્ણાવતીમાં

પોતાનો અપાસરો હતો ત્યાં તેને લઈ ગયા. ચાચિંગ પરદેશથી આવ્યો અને તેણે પોતાના છોકરા સંબંધી સમાચાર જાણ્યા એટલે તેને ઘણો ખેદ થયો અને સમ ખાઈને બેઠો કે મારા છોકરાનું મુખ ત્યારે જોઈશ ત્યારે અન્ન ખાઈશ. ધર્માચાર્યનું નામ ઠામ પૂછી લઈને તે કર્ણાવટી ચાલ્યો. અને ત્યાં જઈ પોહોંચ્યો એટલે દેવચંદ્રની પાસે છોકરો પાછો લેવા ગયો. ચંગદેવ ઉદાયન મંત્રીને ઘેર હતો તેનો દીક્ષા લેવાનો વિચાર તેના પિતાને ગળે ઉતારવામાં તે જય પામ્યો એટલે ચંગદેવે દીક્ષા લીધી અને હેમચંદ્ર નામ ધારણ કર્યું. તે સત્વર પ્રખ્યાત થયો અને ન્હાની વયમાં હિંદુ તથા જૈનનાં શાસ્ત્રમાં જાણ થયો એટલે તેના ગુરૂપાસેથી તેને સુરીનું પદ મળ્યું.

હેમચંદ્રે નીચે લખેલા ગ્રંથ રચ્યા છે,—અભિધાન ચિંતામણી, જૈન દેવનાં સ્તવન, (એના ઉપર ટીકા છે તે ઉપર ૧૨૯૨ નો સન છે,) શુદ્ધ યોગશાસ્ત્ર, તેમાં ૬૩ શલાકા પુરૂષની વાત છે તથા ૨૦ વિતરાગનું સ્તવન છે, દ્વાશ્રય અને બીજાં પુસ્તકો. કુમારપાળ પોતાની સેના સહિત માળવામાં હતો તેવામાં હેમાચાર્ય તેની માના મરણોત્સવને* સમયે શૈવી સંન્યાશિયોએ મારંમારા કરી હતી માટે રક્ષણ સારૂ તેનીપાસે ગયો. હેમાચાર્યનો એવો વિચાર હતો કે આપણું પોતાનું રાજ્ય થાય અથવા રાજા આપણે સ્વાધીન થઈ જાય તોજ અર્થ સરે. ઉદાયત મંત્રિયે રાજાનીસાથે આચાર્યનો મેળાપ કરાવી આપ્યો. તે અવસરે તેણે ખંભાતમાં જે કહ્યું હતું તથા કોલ આપ્યો હતો તે સાંભરી આવ્યું અને તેનો આદર સતકાર કરી તેની સાથે ખુલ્લા મનથી વાતો કરવા લાગ્યો. હેમચંદ્ર, રાજા ઉપર આ પ્રમાણે સત્તા મેળવતો જોઈને આસપાસ બ્રાહ્મણો હતા તેઓને ડર લાગ્યો, અને તેનાઉપર કેટલાક અપવાદ મૂક્યા તેમાંનો એક ભારે એ હતો કે, હેમચંદ્ર સૂર્યને માનતો નથી.

---

* સ્ત્રી અથવા પુરૂષ ગમે તે કોઈ ભકતજન હોયછે તેના મરદાને લઈ જતી વેળાએ શોક કરવાને બદલે ઉત્સવ કરવામાં આવેછે.

હેમચંદ્ર રાજનીતિ જાણતો હતો, તેથી પોતાના સામા પક્ષવાળાઓના ધર્મની ઉપર ઉતરી પડવા કરતાં પોતાના ધર્મની છૂટ મેળવવાને ઘણા દિવસથી ઈચ્છતો હતો માટે તેણે એવો પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે ક્ષત્રીયના મહાન દેવ ઉપર તેની આસ્તા છે એવું રાજાના સમજવામાં આવી ગયું. તે બોલ્યો કે.—"આ મહિમાવંત તેજના આલયને હું નિરંતર મારા "હૃદયમાં રાખુંછું; અને તેમના અસ્ત પામવાથી હું ખાવાનું તજુંછું*." તેની આવીજ રાજનીતિને અનુસરીને તેણે પોતાના કથનને હિંદુશાસ્ત્રમાંથી તેમજ જૈન શાસ્ત્રમાંથી પ્રમાણ આપ્યાં, અને એક સમયે કુમારપાળે તેને પૂછ્યું કે તમે પસંદ કરીને મને ધર્મનું કોઈ એવું કામ બતાવો કે તે ઉપર હું ધન ખર્ચું; ત્યારે દેવપટ્ટણના સોમેશ્વરનું દેરૂં દરિયાનાં મોજાંના જોરથી તુટીગયું હતું તેનો જીર્ણોદ્ધાર કરવાની આચાર્યે તેને સલાહ આપી.

દ્વાશ્રયમાં આ જીર્ણોદ્ધાર વિષે લખવામાં આવ્યું છે અને રજપૂતસ્થાનના ઈતિહાસ લખનારના જોવામાં દેવપટ્ટણમાં ભદ્રકાળીના દેરામાં એક લેખ આવ્યો હતો તેમાં પણ લખેલું છે. આ લેખ પ્રથમ સોમેશ્વરના દેરામાં હતો. તેના ઉપર વલ્લભી સંવત ૮૫૦, (એટલે વિક્રમ સંવત ૧૨૨૫, અથવા ઈ૦ સ૦ ૧૧૬૯,) છે અને તેમાં નીચે પ્રમાણે લખેલું છે:—

"કનોજનો બ્રાહ્મણ ભાઉ વૃહસ્પતિ યાત્રા કરવા સારૂ કાશીથી "નીકળ્યો તે અવન્તી અને ધારાનગરીમાં આવી પોહોંચ્યો, તે સમયે "ત્યાં જયસિંહદેવ રાજ્ય કરતો હતો. પરમાર રાજાએ અને તેના આ"ખા કુટુંબે તેને પોતાનો ગુરૂ કરીને સ્થાપ્યો અને રાજાએ તેને ભાઈ "કરીને બોલાવા માંડ્યું."

"સિદ્ધરાજ જયસિંહ જ્યારે સ્વર્ગે ગયો ત્યારે તે ચક્રવર્તી રાજા "હતો; તેની ગાદિયે કુમારપાળ થયો, ભાઉ વૃહસ્પતિ તેનો મુખ્ય પ્ર-

* પૃષ્ટ ૧૪, ૧૫ ની ટીપમાં સૌર પંથ વિષે લખ્યું છે તે જુવો.

" ધાન થયો. કુમારપાળ ત્રણે લોકને કલ્પતરૂં જેવો હતો. તેણે પોતાનો
" શિક્કો, ભંડાર અને બીજું સર્વ બૃહસ્પતિને સોંપ્યું અને તેને આજ્ઞા
" કરી કે દેવપટ્ટણનાં દેવલ પડી ગયાં છે તેઓનો જિર્ણોદ્ધાર કરો. ભાઉ
" બૃહસ્પતિએ જઈને ત્યાં કૈલાસ જેવું કરાવી મૂક્યું, પછી તેણે પોતાનું
" કામ જોવાને જગતપતિને બોલાવ્યો; જ્યારે તેણે આવીને જોયું ત્યારે
" તે પ્રસન્ન થયો અને ગુરૂનાં વખાણ કરતાં કહ્યું કે, મારૂં હૃદય ઘણું
" પ્રસન્ન થયું; તમને અને તમારા પુત્રોને હું મારા રાજ્યમાં મુખ્ય જ-
" ગ્યા છે તે આપુંછું."

સોમેશ્વરના ડેરાનો પાયો નાંખ્યો ત્યારે જે પંચને કામ સોંપ્યું હતું તેઓએ કુમારપાળને સ્વસ્તિપત્ર લખ્યું. રાજાએ તે પત્ર હેમચંદ્રસુરીને બતાવીને કહ્યું કે કામ પૂરૂ થઈ જતા સુધી શું કર્યું હોય તો વચ્ચે વિઘ્ન આવી નડે નહિ ? સુરિયે રાજાને સલાહ આપી કે ડેરાના શિખર ઉપર ધજા ચડે ત્યાં સુધી તમારે માંસાહાર નહિ કરવાની તથા સ્ત્રીસંગ ત્યાગ કરવાની બાધા લેવી. રાજાએ તે માન્ય કરીને મહાદેવની મૂર્ત્તિ ઉપર જ-ળ મૂક્યું કે હું માંસાહાર કરીશ નહિ. બે વર્ષ વિત્યા પછી, શિખર પૂરૂં બંધાઈ રહ્યું એટલે કલશ અને ધજા ચડાવવાને કુમારપાળ તૈયાર થયો ત્યારે આચાર્યને કહ્યું કે મારી બાધા મૂકાવો. હેમચંદ્ર બોલ્યો. " જુવો ! તમે
" આવું વ્રત પાળ્યું છે તેથી મહાદેવની સનમુખ ઉભા રેહેવાને તમે યોગ્ય
"થયાછો. તમે ત્યાં યાત્રાયે જશો ત્યારે બાધા મૂકવાનો અવસર આવશે."
બ્રાહ્મણોએ રાજાને સમજાવ્યો કે સુરી સોમનાથને માનતા નથી માટે રા-જસંઘની સાથે યાત્રા કરવા સારૂં તેમને સાથે લેવા એટલે સર્વે વાત જ-ણાઈ આવશે. કુમારપાળે આ સલાહ પ્રમાણે કર્યું, ત્યારે હેમચંદ્ર તા-ત્કાળ બોલી ઉઠ્યા કે, " ભૂખ્યાને ભોજન ઉપર બેસવાનો બલાત્કાર કર-
" વાની શી અગત્ય છે; યાત્રા એ તો સાધુનું જિવતર છે; તો રાજા ભ-
" ણીથી આગ્રા કરવાની શી અગત્ય છે !" પછીથી ઠરાવ થયો કે રસ્તે જતાં ધીમે ધીમે પગે ચાલીને સુરિયે શત્રુંજય અને ગિરનારનાં પવિત્રસ્થા-

નનાં દર્શન કરતાં કરતાં કુમારપાળને દેવપટ્ટણમાં આવી મળવું. રાજા પોતાના સાથ સહિત વાધતાં સોમેશ્વરના નગર પાસે આવી પોહોંચ્યો. શ્રી વૃહસ્પતિ જેને કામની દેખરેખ ઉપર મૂક્યો હતો તે રાજાને સારૂં તૈયાર કરી રાખેલી જગ્યામાં લઈ જવાને આ ઠેકાણે આવી પોહોંચ્યો. હેમચંદ્ર પણ સંઘને આવી મળ્યા. અને કુમારપાળ પણ મ્હોટા આનંદથી રાજશ્રી દબદબા સાથે વાદિત્રના નાદ સહિત નગરમાં પેઠો, અને સોમેશ્વરના ડેરાને પગથિયે ચડીને મહાદેવને સાષ્ટાંગ દંડવત કર્યો. હેમચંદ્ર પણ વૃહસ્પતિની સાથે ડેરાના બારણા આગળ ઉભો રહીને બોલ્યોઃ—તું ગમે તેવી
" પ્રકૃતિનો હોય, તારૂં ગમે તે નામ હોય, તારો ગમે તેટલો કાળ હોય
" તોપણ તારી સ્થિતિ છે. જેનામાં પાપ કર્મ નથી, અને જેના કર્મથી
" પાપ વાસનાનો પરિણામ થતો નથી એવો તું એક ઈશ્વર છે તે તને મારી પ્રાર્થના છે, માયા જે અવતારનું બીજક છે તે માયાનો પાશ જેણે
" તોડ્યો છે તે પછી બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, કે શિવ ગમે તે હોય તેને પ્રાર્થના છે."
તે આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરતો હતો તે જોઈ રાજા પોતાના કાર્યભારિયો સહિત આશ્ચર્ય પામીને જોતો ઉભો રહ્યો. પછી શ્રીહેમાચાર્યે શિવને સાષ્ટાંગ દંડવત કર્યો, વૃહસ્પતિના કેહેવા પ્રમાણે રાજાએ બહુજ શ્રદ્ધાથી પૂજા કરી અને પોતાની તુલા કરીને દાન કર્યું તથા હાથી આપ્યા અને આરતી કરી. પછી સર્વેને બાહાર જવાની આજ્ઞા કરીને કુમારપાળ તથા હેમાચાર્ય ડેરાના અંદરના મંડપમાં બારણાં બંધ કરીને પેઠા.

કુમારપાળે હેમાચાર્યને કહ્યું કે; " આટલા બધા ધર્મ છે તેમાં જેથી
" ખાતરી થાય એવો એક ધર્મ પ્રતિપાદન કરવાને હું બહુ આતુર છું.
" સોમેશ્વર સરખો બીજો કોઈ દેવ નથી; મારા જેવો કોઈ રાજા નથી;
" અને તમારા જેવો કોઈ સાધુ નથી; મારા ભાગ્યે કરીને ત્રણે વસ્તુ
" એકઠી થઈછે. એટલા માટે આ મહાદેવની સમક્ષ, જેનાથી મુક્તિ
" મળે એવો એક દેવ સાચે સાચી રીતે મને બતાવો." હેમાચાર્યે પ્રત્યુત્તર આપ્યો, " પુરાણમાં જે વાતો છે તેની હવણાં આપણને અગત્ય

" નથી. હવણાં તો હું મહિમાવંત સોમેશ્વરને સાક્ષાતકાર અહિ લાવું
" છું કે તેમનેજ મ્હોડેથી તમે સત્યતા સાંભળો. બેશક આ જગ્યાએ
" દેવ સંતાઈ રહ્યા છે. ધર્માચાર્યે જે રીત બતાવ્યું છે તે પ્રમાણે આપણે
" બે જો અચળ ધ્યાન ધરિયે તો દેવ એમની મેળે દેખા દે. હું ધ્યાન
" ધરૂંછું; તમે આ અગરનો ધૂપ કરો તે શિવ પ્રત્યક્ષ આવીને ના
" કેહે ત્યાં સુધી બંધ રેહેશો નહિ." આ પ્રમાણે બન્ને જણ ધુમમાં મચ્યા અને મંડપ બધો ધૂપના ધૂમાડાથી ભરાઈ ગયો અને ત્રણે બાજુને ખુણે અને બારણાની આસપાસ દીવા શૃંગાર્યા હતા તે ઝાંખા થઈ ગયા. પછી એકા એક સૂર્યના તેજ સરખું ભભકદાર તેજ પ્રકાશી ઉઠ્યું. રાજા ચમકી ઉઠ્યો, અને તેજથી આંખે ઝાંઝવાં વળી ગયાં; તથા આંખે હાથ દઈને હળવે હળવે જોવાનો પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. તે અવસરે જળાધારીમાં જ્યાં પવિત્ર શિવલિંગ હતું ત્યાં યોગીનો આકાર તેના જોવામાં આવ્યો, તેને માથે જટા ગુંથેલી હતી! તેની શોભા અનુપમ હતી, ઉંચા સોનાના જેવો ચકચકાટ હતો, તેની કાન્તિ મુત્યુલોકના માનવીથી જોવાઈ શકાય નહિ એવી હતી. રાજાએ પોતાનો હાથ અડકાડીને તપાશી જોયું તો તેની ખાતરી થઈ કે દેહ ધારણ કરીને સાક્ષાત દેવ બિરાજમાન થયા છે. પછી અત્યંત ભક્તિ સહિત સાષ્ટાંગ દંડવત કરીને તે આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરવા લાગ્યો; "હે જગત પતિ! આ પ્રમા-
"ણે તમારી આરાધના કરતાં, મારી આંખ્યોને ઈચ્છેલી વસ્તુ મળી; એ-
"ટલા માટે હવે કૃપા કરીને કાંઈ આજ્ઞા કરી, મારા કાનની ઇચ્છા પૂર્ણ
"કરો." ઘનઘોર રાત્રી વિત્યા પછી સવાર જેમ પ્રકાશ પામે તેમ દેવની મુખમુદ્રા પ્રકાશ પામી અને તેના મ્હોમાંથી નીચે પ્રમાણે ઈશ્વરી શબ્દ નીકળ્યાઃ—" ઓ! રાજા, આ સાધુ સર્વ દેવતાઓનો અવતાર છે;
" એ કપટ વિનાનો છે; જેમ એ પોતાના હાથમાં મોતી જોઈ શકે તેમ
" દેવત્વ જોવાનું એનેજ સ્વાધીન કર્યું છે; એ ભૂત, ભવિષ્યને વર્ત્તમાન

" જાણેછે. એ જે માર્ગ બતાવે તે નિઃસંશય તારે મુક્તિનો માર્ગ જા-
" ણવો. " આ પ્રમાણે કહીને દેવ અલોપ થઈ ગયા. પણ તેથી રાજાને શોક થયો, અને હેમચંદ્ર ધ્યાન મુક્ત થઈ શ્વાસ લેવા લાગ્યા. ઈષ્ટ દેવે કહ્યું હતું તે લક્ષમાં રાખીને, કુમારપાળે પછી રાજાપણાનું અભિમાન મૂકી દઈને, ધર્મ ગુરૂને ચરણે મસ્તક મૂકીને, જે કરવાનું ઘટિત હોય તે કેહેવા વિષે પ્રાર્થના કરી. એટલે તેજ ઠેકાણે હેમચંદ્રે તેને નિયમ લેવ રાવ્યો કે, આજથી તે મરતા સુધી માંસાહાર કરવો નહિ અને દારૂ પીવો નહિ.

બન્ને ઈતિહાસ લખનારા કેહેછે, અને લેખમાં પણ લખ્યું છે કે બૃહસ્પતિ બ્રાહ્મણને સ્વાધીન સોમેશ્વરનું ડેરૂં કર્યું હતું; પણ આગળ જતાં જ્યારે હેમાચાર્યની સત્તા કુમારપાળ ઉપર પૂરેપૂરી ચાલવા લાગી ત્યારે, તે જૈનધર્મની નિંદા કરતો હતો એટલા માટે કેટલાક દિવસ સુધી તેને તેની જગ્યા ઉપરથી દૂર કર્યો હતો, અને જ્યારે તે આચાર્યને બહુજ નમી પડ્યો ત્યારે તેણે કુમારપાળ સાથે તેનું સમાધાન કરાવી આપીને તેની જગ્યા પાછી અપાવી.

કુમારપાલ અને આચાર્ય અણહિલપુર પાછા આવ્યા. ત્યાં હેમચંદ્ર કુમારપાળને જીનદેવના મુખમાંથી જે પવિત્ર વાણી નીકળી હતી તેનું જ્ઞાન કર્યું, અને અર્હત માર્ગિયોમાં તેને મહાન ઠરાવ્યો. આચાર્યની આજ્ઞા પ્રમાણે, ચૌદ વર્ષ સુધી, ગુજરાતના અરાડે દેશમાં જ્યાં જ્યાં તેની આણ વર્ત્તાતી હતી ત્યાં ત્યાં તેણે જિવહિંસા કરવાની મના કરી. દ્વાશ્રયનો કર્ત્તા કેહેછે કે, બ્રાહ્મણો યજ્ઞમાં જીવનું બલિદાન આપતા હતા તે બંધ કરાવ્યું એટલે તેને ઠેકાણે દાણા હોમવાનો ચાલ નીકળ્યો. પલ્લીદેશમાં પણ રાજાની આજ્ઞા પાળવામાં આવી તેથી જે યોગિયો મૃગચર્મવતે પોતાનાં શરીર ઢાંકતા હતા તેઓને તે મળવાને અશક્ય થઈ પડ્યું. વળી પંચાલના લોકો ઘણા હિંસક હતા તેઓ કુમારપાળને સ્વાધીન હતા તેથી એ કામથી દૂર રેહેવાની તેઓને અગત્ય પડી.

માંસ વેચનારાઓનો ધંધો બંધ કરાવી દીધો, અને તેના બદલામાં ત્રણ વર્ષની ઉપજ તેઓને સામટી આપી. હવે માત્ર કાશીની આસપાસના દેશના લોકોમાં જિવનું બલીદાન આપવાનું ચાલતું રહ્યું.

એક દિવસ કોઈયે આવીને કુમારપાળને સંભળાવ્યું કે કેદારનો ખસરાજા પોતાના બળવડે યાત્રાળુંઓને લુટેછે એટલુંજ નહિ પણ વળી તેણે કેદારેશ્વર મહાદેવનું ડેરૂ જિર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા વિના ખંડેર થઈ જવા દીધું છે. રાજાએ ખસરાજાને ઠપકો દઈને પોતાના પ્રધાનને મોકલીને જિર્ણોદ્ધાર કરાવ્યો. કોઈ બીજા સમયને વિષે મહાદેવે રાજાને સ્વપ્નમાં દેખા દઈને કહ્યું કે "તારી સેવાથી, હું પ્રસન્ન થયો છું, અને મેં અ-"ણહિલપુર આવી વસવાનો નિશ્ચય કરયો છે." આ ઉપરથી રાજાએ તે નગરમાં કુમારપાળેશ્વર મહાદેવ નું ડેરૂ બંધાવ્યું. વળી અણહિલપુરમાં કુમારવિહાર કરીને પારસનાથનું દેવાલય બંધાવી તેમાં મૂર્તિયોની પ્રતિષ્ઠા કરી. વળી તેણે દેવપટ્ટણમાં જૈનધર્મનું એવું ભવ્ય દેવાલય બાંધ્યું કે યાત્રાલું લોકોનાં ટોળેટોળાં ત્યાં આવવાને ઉલટ્યાં.

કુમારપાળે આ વેળાએ જૈન ધર્મનાં બાર પણ લીધાં. ત્રીજું પણ લેતી વેળાએ આચાર્યે તેને શીખામણ દીધી કે, પુરૂષ વારસ મૂકયા વિના જે મરી જાય છે તેની માલમતા રાજકોશમાં ગ્રહણ કરવામાં મ્હોટું પાપ છે. તેથી તેવાજ અર્થનું તેણે ત્રીજું પણ લીધું કે પોતાની જાત મેહેનતથી જે મેળવેલું હોય નહિ તે કશું મારે લેવું નહિ. આવા પ્રકારની ઉપજ બંધ કરીને તે સતયુગના રઘુ, નહુશ, અથવા ભરત કરતાં પણ વધ્યો એવું પોતાની રૈયત પાસે કેહેવરાવ્યું.*

---

* બર્નિયરે ઔરંગઝેબનો તેના બાપ ઉપરનો કાગળ નોંધી રાખ્યો છે તેમાં તે લખે છે કે, "મારી ચાકરીમાંનો પ્રત્યેક માણસ મરી જાય તેનો હું વારસ છું એમ પ્રસિદ્ધ કરી મારે જુની રીતિને બરાબર વળગી રેહેવું જોઈયે એવી તમારી ઈચ્છા છે. આપણો એવો ચાલ છે કે, હરકોઈ ઉમરાવ અથવા ધનવાન વ્યાપારી જેવો દેહ છાડે કે તુરત અથવા-કોઈ વાર તો તેનો જીવ ગયો હોય નહિ તેની અગાઉ તેના કુટુંબના કારભારી અથવા ચાકરો જ્યાં સુધી સર્વ માલ મિલકતની યથાસ્થિત નોંધ, ધણીજ હુ-

ત્યાર પછી, સોરઠના રાજા સમરશી અથવા સાઉસરને શિક્ષા કરવા સારૂં કુમારપાળે વઢવાણમાં સેના એકઠી કરીને તેનો નાયક ઉદાયન મંત્રીને ઠરાવ્યો. ઉદાયને હાર ખાધી ને તેને કારી ઘા વાગ્યો, તેણે શત્રુંજય અને ભરૂચમાં દેવાલયો બાંધવાનું પણ લીધું હતું તે પૂર્ણ કરવાનું કામ તેણે પોતાના પુત્ર, વાગભટ, વાહડ, અને આમરાભટને સોંપ્યું. શત્રુંજયનું કામ વાહડે ઈ૦ સ૦ ૧૧૫૫ માં પૂરૂં કર્યું, તેણે શત્રુંજયની પાસે એક શેહેર વસાવ્યું અને તેને પોતાના નામથી વાહડપુર નામ આપ્યું. ભરૂચનાં દેવલ બાંધવાનું કામ આમરાભટે પોતાને માથે લીધું તેમાં નર્મદા નદી જે શેહેરના કિલ્લાની ભીંતની સજ્જડ વેહેછે તેના ઓચિંતા પૂરને લીધે કેટલીક વાર સુધી અડચણ વેઠવી પડી તથાપિ પૂર્ણ રીતે તે કામમાં તે જય પામ્યો. એજ વેળાએ, રાજાએ, ખંભાતમાં જ્યાં આગળ તે પ્રથમ ઉદાયન મેહેતાને અને હેમાચાર્યને મળ્યો હતો તે અપાસરાની જગ્યાએ એક નવું દેવલ બંધાવ્યું.

કુમારપાળના રાજ્યમાં છેલી ચડાઈ તેણે એક લક્ષ ગામના દેશઉપર કરેલી જણાય છે. આપણા જોવામાં આવ્યું કે, ઉદાયનનો પુત્ર વાહડ કે દિવસનોય પોતાના રાજાની સેવામાં આવી હાજર થયો હતો તેને તે દેશની માહિતગારી હતી એટલા માટે સેનાના નાયક જોગે તેને પસંદ કરવામાં આવ્યો. તેણે બાબરાનગરનો કિલ્લો લઈને તેનો નાશ કરી દીધો, અને તે દેશમાં કુમારપાળની આણ વર્ત્તાવી દીધી. તે પાછો આવ્યો ત્યારે રાજાએ તેને સાબાશી આપી, તોપણ તેણે ચડાઈમાં અતિશય ખર્ચ કર્યો હતો એટલા માટે તેને ઠપકો દીધો. દિલ્હીમાં "ફિરોજ

લકી જાતના ઘરેણા સુધાંતની પણ લાવી રજુ કરે નહિ ત્યાં સુધી તેની માલ મતા જપ્ત કરવામાં આવેછે અને તેઓને કેદ કરવામાં આવેછે અથવા મારવામાં આવેછે પણ આ ઘાતકી કામ છે અને ન્યાયથી ઉલટું છે એ આપણાથી ના કહી શકાય એમ નથી; અને પ્રત્યેક ઉમરાવ, નેકનામખાનની રીત પ્રમાણે વર્ત્તે અને હિંદુવ્યાપારીની સ્ત્રીની પેઠે પ્રત્યેક સ્ત્રી પોતાની માલમતા સંતાડી દે તો આપણી ઘટે તેવી સેવા બજાવી એમ કેહેવાય નહિ." આ બે વાતો બર્નિયરે બીજી જગ્યાએ લખી છે.

શાહનો લાટ" એવે નામે એક મિનારો છે તે ઉપરના લેખમાં એક લેખ ઉપર સન ૧૧૪૬ ની સાલ છે તેમાં તે વેળાએ સાકંભરીમાં વિગ્રહરાજ રાજ્ય કરતો હતો એવું લખેલું છે. અને આ મિનારા ઉપર બીજું એક વિસલદેવ નામ જોવામાં આવેછે; અને ભાષાન્તર કર્ત્તાઓને શક રેહેછે કે, વિગ્રહરાજ અને વિસલદેવ એ તે એકજ જણનું નામ હશે કે જુદા જુદા રાજાઓનાં હશે, પણ આ વિષે બીજી વધારે બાતમી મેળવ્યા વિના માત્ર લેખના અર્થ ઉપરથી નિર્ણય થઈ શકે એમ છેનહિ.* વિસલદેવ ચોહાણના ક્રમાનુયાયીનાં નામ ચંદબારોટે આપ્યાં છે તેમાંથી કોઈ પણ નામ ખાતરી થાય એવી રીતે, લેખ ઉપરના નામ સાથે સરખાવી શકાય એમ નથી. આનો જે વિસલદેવનો પૌત્ર થાય તેને તો આપણે કુમારપાળની સામે થયેલો જોયો, અને આ ઠેકાણે જે રાજાવિષે લખવામાં આવ્યું છે તે ગમે તો વિસલદેવનો પુત્ર જયસિંહદેવ હોય અથવા નહિ તો તેનો પૌત્ર આનો અથવા આનંદદેવ હોય, આ બંને નામ, તેમજ વિગ્રહરાજ એ નામ પણ અર્થ સૂચક છે અને તેથી માત્ર ઉપમાનાંજ નામ હશે.† પ્રબંધ ચિંતામણીમાં એક વાત લખેલી છે, તે ઉપર જણાવેલા ફિરોજશાહના લાટ ઉપરના લેખના સંશય ભરેલા વિવાદ વિષયની તકરારનો આશ્ચર્યકારક રીતે ખુલાસો કરી આપેછે. ગ્રંથકર્ત્તા કેહેછે કે, એક બીજી વેળાએ, લક્ષગામના દેશના રાજા ભણીથી તેનો પ્રતિનિધિ કુમારપાળની દરબારમાં આવ્યો. ત્યારે સામ્ભરના રાજાની કુશળતાના રાજાએ સમાચાર પૂછ્યા, તેના ઉત્તરમાં પ્રતિનિધિએ કહ્યું કે 'એમનું નામ "વિશ્વલ (વિશ્વનો ધારણ કરનાર) છે તો પછી તે નિરંતર કુશળ હોય "એમાં શો શક." આ વેળાએ કુમારપાળનો માનીતો અને ઘણો વિદ્યાવંત કવિ કપર્દી મંત્રી પાસે ઉભો હતો તે બોલ્યો— "શલ અથવા "શ્વલ ધાતુનો અર્થ એવો થાય છે કે "સત્વર જનાર" એ ઉપરથી વિ-

---

* એશિયાટિક રિસર્ચીઝ પુસ્તક ૭ મું પૃ. ૧૮૦.

† જયસિંહ એટલે "ફતેહમંદ સિંહ." આનંદ એટલે ખુશી. વિગ્રહ = લડાઈ.

ચલ, એટલે જે પક્ષી (વિ) ની પેઠે સત્વર ઉડી જાયછે અથવા નાશી જાયછે તે. પછીથી પ્રતિનિધિએ ઘેર જઈને પોતાના રાજાના નામનું અપમાન કર્યું તે સર્વ વૃત્તાંત તેને કહી સંભળાવ્યું; તે ઉપરથી રાજાએ વિદ્વાનો ને પૂછીને "વિગ્રહ રાજા" એવું નામ ધારણ કર્યું. બીજે વર્ષે તેનો તેજ પ્રતિનિધિ વિગ્રહ રાજાની ભણીથી કુમારપાળની હજુરમાં આવ્યો ત્યારે કપર્દિયે કહ્યું કે વિગ્રહ એ નામનો અર્થ "નાકવિનાના શિવ અને બ્રહ્મા" (વિ=વિના, ગ્રહ=નાક, હર=શિવ, અજ=બ્રહ્મા.) એવો થાય છે." પછીથી તે રાજાને લાગ્યું કે મારા નામની કપર્દિ મશ્કરી કરશે માટે તેણે "કવિબાંધવ" એવું નામ ધારણ કર્યું.

ત્યાર પછી એક વેળાએ કુમારપાળ શત્રુંજયની યાત્રાનો સંઘ કાહાડવા સારૂં અણહિલવાડના કિલ્લાની બાહાર, એક દેવલની પાસે મુકામ કરીને પડ્યો હતો તેવામાં તેને સમાચાર મળ્યા કે દાહલ દેશથી કરણ રાજા ચડીને આવેછે, તેથી તેને ડર લાગ્યો. રાજાએ વાગભટ અને હેમાચાર્યની સલાહ લીધી, તેમાં હેમાચાર્યે વચન આપીને કહ્યું કે સારા સમાચાર હવણાં આવી પોહોંચશે. પછીથી તરતજ બીજા કાશદો આવ્યા તે સમાચાર લાવ્યા કે, રાત્રની વેળાએ કરણરાજા હાથી ઉપર બેશીને આવતો હતો તેવામાં તેને ઊંઘનું ઝોકું આવ્યું અને એક વડના ઝાડ નીચે થઈને હાથી ઝડપથી ચાલ્યો એટલે તે ડાળમાં ભરાઈ ગયો ને મુંઝાઈને મરણ પામ્યો. કુમારપાળ ચડાઈના ડરથી મોકળો થયો એટલે તેને યાત્રા સારૂ નીકળવાને બની આવ્યું. તે ધંધુકે આવી પોહોંચ્યો અને હેમાચાર્ય જે જગ્યાએ જન્મ્યો હતો તે જગ્યાએ વિહારપારણું એવા નામનું દેવળ બાંધ્યું. પછી ત્યાંથી શત્રુંજય ગયો ત્યાં શ્રીવાગભટની સૂચના પ્રમાણે પવિત્ર પર્વત ઉપર પોહોંચવાનો નવો રસ્તો બાંધવામાં ઘણો પૈસો ખર્ચ્યો.

આ સમયે અણહિલવાડની દરબારમાં, પરાક્રમી સોલંકી વંશનો અંકુર આનાક અથવા અરણોરાજ જે કુમારપાળની માશીનો છોકરો

થતો હતો તે હતો. તેણે રાજાની ચાકરી કરી હતી તેથી તેના બદલામાં તેને સામંતપદ આપવામાં આવ્યું હતું અને તે સાથે વ્યાઘપલ્લી અથવા વાઘેલ (વાઘનું નગર) શેહેર આપ્યું હતું. આ ઠેકાણે તેના વંશજો ઘણા વર્ષ સુધી રહ્યા હતા. એક દિવસે રાજા મેહેલને ઉપલે મેડે પલંગમાં સૂતો હતો અને તેના બારણા આગળ સામંત આનાક ચોકી કરતો હતો, તેવામાં તેના જોવામાં આવ્યું કે કોઈ ઓરડામાં પેઠું. એટલે તે બોલ્યો, "કોણ છે ?" આનાકે અંદર પેસનારને અટકાવ્યો અને જોયું તો પોતાનો દાસ જણાયો. એટલે તેને સમાચાર પૂછવાને બાહાર લઈ ગયો. દાસે ભારે વધામણી માગીને કહ્યું કે રાજાને કુંવર અવતર્યો છે. આનાકે તેને જવા દીધો ને પછી પોતાની જગ્યાએ ગયો, "આ વધામણીથી તેનું મુખકમળ પ્રફુલ્લિત થઈને સૂર્યના જેવું તેજ મારવા લાગ્યું." રાજાએ પૂછ્યું કે શું થયું છે. આનાક બોલ્યો, "મહારાજ ! કુંવર અવતર્યો." એણે આવું કહ્યું તે ઉપર વિચાર કરીને રાજા આ પ્રમાણે બોલ્યો, — "એના જન્મની વધામણી "ખાવાને ચાકર આવ્યો તેને દ્વારપાળે અટકાવ્યો નહિ તેથી હું રાજી "થાઉંછું, કેમકે તે પુત્ર મહા ગુણી થઈ ગુજરાતનો રાજા થશે; પણ કુંવર "જન્મ્યાની તમને વધામણી ખાઈને તે આ જગ્યાએથી નીચે ઉતર્યો તેથી તે આ ધવળગ્રહમાં અને આ નગરમાં નહિ પણ કોઈ બીજા નગરમાં રાજ્ય કરશે." આવા પ્રકારના ભાગ્યવાળા કુંવરનું નામ લવણપ્રસાદ પાડ્યું, અને તેના વંશના થયા તે પછવાડેથી વાઘેલા વંશના કેહેવાયા.

કુમારપાળ રાજાને રાજ્ય કરતાં ત્રીસ વર્ષ પૂરાં થઈ ગયાં, એટલે કચ્છના રાજા લાખા રાની માયે મૂળરાજના વંશને શાપ દીધો હતો તેની અસર થવાનો પ્રારંભ થવા લાગ્યો, અને રાજાને કોઢનો દુષ્ટરોગ થવા લાગ્યો. આ વેળાએ હેમચંદ્રનું ચોરાશી વર્ષનું વય થયું એટલે તેણે જાણ્યું કે હવે મોત પાસે આવ્યું તેથી યમના તેડાની ખબર પડે એ-

ટળા માટે અન્ન તજ્યું ત્યારે રાજાએ અત્યંત ખેદ બતાવ્યો તે ઉપરથી હેમચંદ્રે કહ્યું કે "હવે તમારો આવરદા છ મહિનાનો બાકી રહેલો છે; તમારે કુંવર છે નહિ; માટે તમો પણ કૃતાર્થ કરો." આ પ્રમાણે પોતાના રાજવંશી શિષ્યને ઉપદેશ કરીને હેમચંદ્રે દેહ છોડ્યો. રાજા ભાવથી પગે લાગ્યો ને ખેદ પામી મહા આચાર્યની દહન ક્રિયા કરી. અને તેણે તથા તેના સામંતોએ ચિતાની અનુપમ પવિત્ર રાખ કપાળે ચોપડી ઘણા દિવસ સુધી શોક પાળ્યો અને રાજાએ લૌકિક કામ કાજ છોડી દઈને ત્યારથી ધ્યાન કરવા માંડ્યું. છેવટે તેનો આત્મા શરીર દ્વારમાંથી નીકળીને સ્વર્ગે ગયો.

વઢવાણનો સાધુ આ પ્રમાણે વૃત્તાંત લખેછે, પણ મહા હેમચંદ્રના મરણ વિષેની જૈન અથવા બ્રાહ્મણોની અદ્ભુત દંત કથાઓ ચાલેછે.

બ્રાહ્મણોના વૃત્તાંતમાં લખેછે કે કુમારપાળ મેવાડના રાજાની કુંવરી સિસોદણી વેરે પરણ્યો હતો. જ્યારે તેને પરણવાને ખાંડું મોકલ્યું ત્યારે તે કુંવરીના જાણવામાં આવ્યું કે રાજાને એવો નિયમ છે કે રાણિયોએ પ્રથમ હેમાચાર્યને અપાસરે જઈને જૈન ધર્મની દીક્ષા લીધા પછી દરબારમાં પેસવું. આ ઉપરથી રાણિયે પાટણ જવાની ના કહી, ને કહ્યું કે મને આચાર્યને અપાસરે મોકળવામાં નહિ આવે એવી ખાતરી કરી આપો તોહું આવું. ત્યારે કુમારપાળનો દસોંદી ભાટ જયદેવ કરીને હતો તે વચ્ચે જામીન થયો એટલે રાણિયે અણહિલપુર જવાની હા કહી. તેને આવ્યાંને કેટલાક દિવસ વિત્યા પછી હેમાચાર્યે રાજાને કહ્યું કે સિસોદરી રાણી કદિ મારી પાસે આવ્યાંજ નથી. તે ઉપરથી કુમારપાળે તેને જવાનો આગ્રહ કરયો; પણ તેણે ના કહી. પછી રાણી માંદી પડી ત્યારે ભાટની સ્ત્રિયો તેને જોવાને ગઈ. ત્યાં તેની વાત સાંભળીને તેઓએ પોતાના જેવો તેને પોશાક પેહેરાવીને છાનીમાની પોતાને ઘેર તેડી આણી, રાત્રે કિલ્લાની ભીંત ભાટે કોચી ને ત્યાંથી રાણીને લઈ ચાલ્યો. આ વાત જ્યારે કુમારપાળ રાજાના જાણવામાં આવી ત્યારે બે હ-

બાર ઘોડું લઈને તેના ઉપર ચડ્યો. ઈડર દશ ગાઊ રહ્યું ત્યાં આગળ પેલાં નાશી જનારાંને રાજાએ ઝાલી પાડ્યાં. ત્યારે ભાટે રાણીને કહ્યું કે "જો તમે ઈડરમાં જઈ પોહોંચો એમ હોય તો ઉગરાય. મારી પાસે બસે ઘોડું છે. ત્યાં સુધી અમારામાંનું એક પણ માણસ રેહેશે ત્યાં સુધી અમે કોઈનો હાથ અડકવા દઈશું નહિ." એ પ્રમાણે કહીને સામા ચડી આવેલા ભણી તે ફરયો; પણ રાણીની હિંમત ચાલી નહિ, એટલે તેણે પોતાના રથમાં આપઘાત કરયો, ત્યારે દાસી બોલી ઉઠી કે હવે લડાને શું કરોછો, રાણી તો ક્યારનાંય મરી ગયાં છે. પછી કુમારપાળ અને તેની ફોજ ઘર ભણી પાછી વળી.

જયદેવ ભાટે જાણ્યું કે મારી લાજ ગઈ માટે હવે મારે જીવવું નહિ. તે સિદ્ધપુર ગયો, અને પોતાની નાતના લોકોને કંકોતરિયો મોકલી કે "આપણી નાતની પ્રતિષ્ઠા લઈ લેવામાં આવી; માટે જેઓ મારી સાથે બળી મરવાને રાજી હોય તેઓએ તૈયાર થવું." પછી ત્યાં શેલડીનો ઢગલો કરયો, અને જેઓ પોતાની સ્ત્રી સહિત બળી મરવાના હતા તેમણે બબ્બે ઝંડા લીધા; અને જે એકલા બળવાના હતા તેમણે દરેકે એકેકો લીધો; તેમણે ચિતા અને ઝમોર ખડકી. પેહેલી ઝમોર સિદ્ધપુરમાં સરસ્વતીની તીરે કરી. બીજી પાટણથી એક તીર વાહને છેટે કરી, ને ત્રીજી તે નગરના દરવાજાની પાસે ખડકી. પછી એકેકી ઝમોરમાં સોળ સોળ ભાટ પોતાની સ્ત્રિયો સુદ્ધાંત બળી મુવા. જયદેવનો ભાણેજ કનોજ- હતો. તેને પણ કંકોતરી મોકલી હતી, પણ તેની માએ તેને પોહોંચાડી ન હતી, કેમકે તેને તે એકનો એકજ હતો; તથાપિ ભાટનો ગોર ઝમોરની- રાખની ગુણો ભરીને ગંગામાં નાંખવાને નીકળી ચાલ્યો તે કનોજ આવ્યો ત્યાં જયદેવનો ભાણેજ નાકાદાર હતો તેણે જાણ્યું કે માલ લઈ જાયછે તેથી નાકું માગ્યું. એટલે બ્રાહ્મણે જે માલ હતો તેનું નામ લીધું એટલે ભાટે વધારે પૂછ પરછ કરી ત્યારે જે નિપજ્યું હતું તે સર્વ કહી સંભળાવ્યું.

પછી તે પોતાનું કુટુંબ એકઠું કરીને તમને પાટણ લઈ આવ્યો અને કેટલીક ઝમોર ખડકીને સર્વે બળી મુવાં. એક સ્ત્રીને તરતજ એક પુત્ર પ્રસવ્યો હતો તે ગોરને સોંપીને પોતાના ધણીની સાથે બળી મોઈ; અને હાલમાં પાટણ પરગણામાં ભાટ છે તેઓ કેહેછે કે અમે એ છોકરાની પ્રજા છિયે.

શંકરાચાર્ય અણહિલપુર પાટણમાં આવ્યા તે આ વૃત્તાંત સાંભળીનેજ આવ્યા ને તે પેહેલાં પણ બ્રાહ્મણ અને જૈન સાધુઓ એક બીજાનો ધિઃકાર કર્યાં કરતા હતા. આ વેળાએ જૈન સાધુ એક લક્ષ હતા. એક દિવસે કુમારપાળ રાજા સુખપાલમાં બેશીને ચૌટા વચ્ચે થઈને જતો હતો તે વેળાએ હેમાચાર્યના એક શિષ્યને તેણે પૂછ્યું કે, "મહારાજ! આજે શી તિથિ થઈ?" તે દિવસે અમાસ હતી પણ ભૂલથી જતિથી પૂનમ કહી જવાઈ. તે વાત પાસે બ્રાહ્મણો હતા તેમના સાંભળવામાં આવી એટલે હશી પડ્યા ને જતિની મશ્કરી કરી બોલ્યા કે એ મુંડિયો તે શું જાણે? આજે તો અમાસ થઈ.

આવું સાંભલીને કુમારપાળે ઘેર જઈને હેમચંદ્રને તેડું મોકલ્યું. ને એક મુખ્ય બ્રાહ્મણને પણ બોલાવ્યો. તેવામાંજ હેમાચાર્યનો શિષ્ય અપાસરે જઈ પોહોંચ્યો અને ઘણો શરમીંદગો તથા શોકાતુર થઈ ગયો, તે ઉપરથી આચાર્યે પૂછ્યું કે શું થયું છે? ત્યારે જે નીપજ્યું હતું તે તેને કહી સંભળાવ્યું એટલે આચાર્યે કહ્યું, કાંઈ ચિંતા કરીશ નહિ. એવી વાત થાયછે એટલામાં તો રાજાનું તેડું આવી પોહોંચ્યું ને હેમાચાર્ય તેની સાથે દરબારમાં ગયા. કુમારપાળે પૂછ્યું કે આજે શી તિથિ થઈ. બ્રાહ્મણે કહ્યું કે આજે તો અમાસ થઈ; પણ હેમચંદ્રે કહ્યું કે પૂનમ થઈ. બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે, "એનો નિર્ણય રાત પડશે ત્યારે થશે, જો પુનમ હશે 'તો આખો ચંદ્ર દેખાશે ને અમે સર્વે બ્રાહ્મણો આ રાજ્ય છોડીને જઈ-"શું; પણ જો ચંદ્ર ઉગે નહિ તો જતિયોને કાહાડી મૂકવા." હેમચંદ્રે આ ઠરાવ માન્ય કર્યો ને અપાસરે ગયો. તેને એક જોગણી પ્રસન્ન થઈ

હતી તેની સાધના કરી એટલે તેણે એવું આવરણ કરી દીધું કે ખરેખરો પૂર્વમાં ચંદ્ર ઉગ્યો છે એમ સર્વને લાગ્યું. આવો બનાવ બન્યો તેથી બ્રાહ્મણો હાર્યા એવું ઠરી ચુક્યું ને તેઓએ રાજ્ય છોડીને જવું એમ ઠર્યું.

ભાટોની વાતથી અણહિલવાડ ભણી શંકરાચાર્યનું* મન ખેંચાયું હતું તે આ પ્રસંગે સિદ્ધપુર આવી પોહોંચ્યા. બ્રાહ્મણોએ જાણ્યું કે સવારમાં તો આપણે રાજ્ય છોડીને નીકળી જવાનું છે એટલે રતોવાઈ તેમને પાટણ તેડાવ્યા. સવારમાં કુમારપાળે બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા અને આજ્ઞા કરી કે રાજ્ય છોડીને જાઓ. શંકરસ્વામી આગળ, આવીને બોલ્યા, " કોઈને રાજ્ય છોડીને કાહાડી મૂકવાની શી અગત્ય છે ? આજે નવ ઘડી જતાં સમુદ્ર પોતાની મર્યાદા છોડીને આખા દેશ ઉપર ફરી વળશે; આવું સાંભળીને રાજાએ હેમાચાર્યને બોલાવીને પૂછ્યું કે સન્યાશિયે પ્રલય થવાનું ભવિષ્ય વર્ત્યું છે તે પ્રમાણે થશે કે નહિ ? હેમાચાર્યે કહ્યું કે, એમ બનનાર નથી. એમ કહી જૈન મતનો અભિપ્રાય કહી બતાવ્યો કે, જગતને ઉત્પન્ન કર્યું નથી ને તે નાશ પામવાનું નથી. શંકરસ્વામી બોલ્યા કે,"ઘડી માંડો ને શું થાયછે તે જુવો." ઘડી માંડીને ત્રણે જણ પાસે બેઠા. જ્યારે નવમી ઘડી થવા આવી ત્યારે તેઓ મેહેલને ઉપલે મેડે ચડ્યા અને પશ્ચિમ ભણીની બારીમાંથી જોયું તો દરિયાના મોજા ઝડપથી ધશી આવતા દેખાયા. નગરના સર્વ લોક બુડી મુવા ત્યાં સુધી ઉપરા ઉપરી મોજાં આવવા લાગ્યાં. રાજા અને બન્ને ધર્માચાર્ય તેમ તેમ ઉંચા જવા લાગ્યા. પણ પાણી તો તેમના ઉપર ચડી આવવા લાગ્યું છેવટે તેઓ છેલ્લામાં છેલ્લે સાતમે માળે ગયા. ને નીચે જોયું તો આખું નગર, ઊંચામાં ઉંચાં ઝાડ, દેવળનાં શિખર એ સર્વ પાણીમાં બુડી ગયું, ને સર્વ ઠેકાણે કશું નહિ પણ જળજળમય થઈ ગયું. કુમારપાળે ગભરાઈને શંકરસ્વામી ભણી જોઈને કહ્યું કે ઉગરવાનો કાંઈ ઉપાય

* મૂળ શંકરાચાર્ય થઇ ગયા તે નહિ પણ તેમના થતા આવેલા શિષ્ય.

છે ? તેણે કહ્યું, "પશ્ચિમદિશામાંથી એક હોડી આવશે તે આ બારી "આગળ થઈને જશે. તેમાં જે કૂદી પડશે તે ઉગરશે." ત્રણે જણ કેડો બાંધીને હોડીમાં કૂદી પડવાને તૈયાર થઈ રહ્યા. તરતજ આઘે એક હોડી જણાઈ; તે પાસે પાસે આવવા લાગી. ત્યારે શંકરસ્વામિયે રાજાનો હાથ ઝાલીને કહ્યું કે, આપણે એક બીજાને હોડીમાં ઉતારવાને આશ્રય આપવો. તે બારી આગળ આવી પોહોંચી. રાજાએ તેમાં કૂદી પડવાનો યત્ન કરવા માંડ્યો, પણ સ્વામિયે તેને પાછો ખેંચી રાખ્યો. હેમાચાર્ય બારિયેથી કૂદી પડ્યા. દરિયો ને હોડી એ સર્વ કાર્મિક હતું તેથી તે નીચે ફરસબંદી ઉપર પડ્યા ને ભચ્ચા નીકળી ગયા. જૈન ધર્મ પાળનારાઓને કતલ કરવાનું કામ ચાલ્યું; પછી કુમારપાળ શંકરસ્વામીનો શિષ્ય થયો.

અમે હવે જૈનની વાત લખિયે છિયે તેમાં બ્રાહ્મણોના આચાર્ય વિષે મુખ્યત્વે કરીને આવેછે, એ વાત કોઈ જેવા તેવા પાસેથી મળેલી નથી પણ જૈન ધર્મની એક પુનમિયા શાખાના શ્રી પૂજ નામે ઉમેદચંદજી અથવા ઉમેદપ્રભાસુરી કરીને પાટણમાં છે તેની પાસેથી મળેલી છે.

સુરી કેહેછે કે દંડિયો જોગી,* હેમાચાર્યને શાસ્ત્રવાદ કરીને જીતવાનો યત્ન કરવા સારૂં કર્ણાટકમાંથી આવ્યો. તે આ અણહિલવાડ નગરમાં કેટલાક દિવસ સુધી રહ્યો, અને પોતાની ઈચ્છા પૂર્ણ કરવાને ઘણા ઉપાય કર્યા પણ કશાથી વળ્યું નહિ. હેમાચાર્યને બે મુખ્ય શિષ્ય હતા, એક રામચંદ્ર ને બીજો બાળચંદ્ર; તેમાં બાળચંદ્ર તેને ઓછો ગમતો હતો. આ સમયે હેમાચાર્યની સૂચનાથી કુમારપાળ રાજા પારસનાથનું દેવળ બંધાવતો હતો. ડેરૂં તૈયાર થાય ત્યારે બાળચંદ્રે વચમાં અડચણ નાંખવાનો મનસુબો કરી રાખ્યો. પારસનાથની પ્રતિષ્ઠા કરવાનું મુહૂર્ત હેમાચાર્યે નક્કી કરી રાખ્યું ને બાળચંદ્રને કહ્યું કે ઘડી માંડીને વેળા થાય

---

* શંકર સ્વામી, હાથમાં દંડ ગ્રહણ કરેછે તેથી તે દંડી કેહેવાયછે તેને બદલે ધિક્કાર બતાવા તેમને દંડિયો જોગી ઠરાવી દીધો.

એટલે કેહેવું. તેણે દગો કરીને અશુભ વેળા બતાવી તેથી પરિણામ એ થયો કે દેવળમાં આગ લાગી ને ઘણું ખરૂં નાશ પામ્યું. આ દુઃખદાયક સમાચાર સાંભળીને હેમાચાર્ય જે વૃદ્ધ થઈ ગયા હતા તેમના મનને ઘણો ધક્કો લાગ્યો. કુમારપાળે આવીને દેવળ ફરી બાંધવાની તેને સલાહ પૂછી. ત્યારે ધર્માચાર્યે કહ્યું કે, "હવે ફરી શા સારૂં બાંધવું." તમારે ને મારે હવે જીવવાના છછ મહિના રહ્યા છે." રાજા ઘણું આશ્ચર્ય પામ્યો ને તે મનસુબો જવા દીધો.

પછી તરતજ એક વાર રામચંદ્ર કંઈ કામે ગયો હતો તેથી શ્રાવકને ઘેર ભીક્ષા લેવા હેમાચાર્યે બાળચંદ્રને મોકલ્યો. બાળચંદ્ર જેવો ભીક્ષા લઈને આવતો હતો તેવો તેને દંડિયો જોગી મળ્યો. તેણે પૂછ્યું કે તું આવો ઉદાસ કેમ દેખાયછે ! હું જાણુંછું કે તારા ગુરૂની તારા ઉપર કૃપા નથી. પણ જો તારી ઈચ્છા હોય તો હું તારા ગુરૂને વશીકરણ કરૂં પછી તે પ્રમાણે બાળચંદ્ર દૂધ લઈ જતો હતો તેમાં તેણે, પોતાની આંગળી ફેરવી અને નખમાં ઝેર ઘાળી રાખ્યું હતું તે તેમાં મેળવી દીધું. શિષ્યે પાછા આવીને હેમાચાર્યને દૂધ ધર્યું તેમણે તે પીધું ને મરણ પામ્યા. દેવળ કદિ પૂરૂં થયું નહિ. અને હેમાચાર્યના મરણ પછી દંડિયો ધર્મને હરકત કરવા લાગ્યો.

પ્રકરણ ૧૨.

અજયપાળ—બાળ મૂળરાજ—બીજો ભીમદેવ.

મેરૂતુંગ આચાર્ય લખેછે કે, સંવત ૧૨૩૦ માં (ઈ૦ સ૦ ૧૧૭૪.) અજયદેવ પાટ બેઠો. કૃષ્ણાજી વળી એ કરતાં કાંઈ વધારે લખેછેઃ તે કેહેછે કે,—

" સિદ્ધરાજના આસન ઉપર કુમારપાળે બેશીને એકત્રીશ વર્ષ
" સુધી રાજ્ય કર્યું. પછી તેને પણ કુંવર હતો નહિ તેથી તેનો ભત્રી-
" જો અજયપાળ કરીને હતો તે અધિપતિ થયો, તેણે ત્રણ વર્ષ રા-
" જ્ય કર્યું."

દ્વાશ્રયનો કર્ત્તા કેહેછે કે, અજયપાળ અથવા અજયદેવ, મરણ પામેલા રાજાના ભાઈ મહીપાળનો પુત્ર હતો.

કુમારપાળના ક્રમાનુયાયિયે રાજ્યના આરંભમાંજ, જૈનધર્મમાં જતા રહેલા રાજાએ ધર્મનાં સ્થાન બંધાવ્યાં હતાં તેઓની સામે જબરી લડાઈયો મચાવા માંડી. ગ્રંથકર્ત્તા જૈનધર્મના હતા તેઓ અજયદેવને ભ્રષ્ટ બુદ્ધિનો, પિતૃઘાતક અને નાસ્તિક કરીને વર્ણવેછે, પણ જુનો ધર્મ પાળનારાઓની વર્ત્તણૂક ઉપર આવા પ્રકારનો દોષ મૂકયા વિષેની દંતકથા પણ ચાલતી આવેલી નથી. તે ઉપરથી લાગેછે કે આવા રાજાના રાજ્યમાં તીર્થંકરોના ધર્મના અતિ પવિત્ર મતની સાથે વિવાદ ઉઠ્યો ખરો. તથાપિ આ ઠેકાણે માન્ય કરવું જોઈયે કે, અજયપાળે પણ ક્રૂર, ઉન્મત્ત અને દંશીલી ચાલ ચલાવી છે ખરી. પ્રથમ કામ તો એણે એજ કર્યું કે, કુમારપાળનો માનીતો મંત્રી કપરર્દી હતો તેને પ્રધાન પણાનું કામ હાથમાં લેવાને સમજાવી દીધો; પણ આવું કરવાની તેની ધારણા ઘણું કરીને એવી જણાયછે કે એ જો ડબાયો ચંપાયો રેહે તો રાજાનો ધિઃકાર કરે નહિ; કેમકે મંત્રિયે પોતાનું કામ પૂરેપૂરૂં હાથમાં લીધું નહિ એટલામાં તો તેના ઉપર અપવાદ મૂકયો કે એ તો મારી બરાબરી

કરવાને યત્ન કરેછે, ને પછી તરતજ તેલની કડાઈ ચિકચિકાવીને તેમાં નાંખી મારી નાંખ્યો. તેના મરણ પછી રામચંદ્ર કરીને એક જૈન અધિકારી હતો અને જેણે એક સો ગ્રંથ રચ્યા હતા તેને માથે આવી પડી. તેને અતિ દુઃખ દઈ મારી નાંખવા માંડ્યો એટલે દુઃખમાંથી છૂટવા સારૂં તે પોતાની જીભ કરડીને મરી ગયો.

મેરૂતુંગ લખેછે કે, પછી સર્વ સામંતો આમ્રભટની ચડતી સહન કરી શક્યા નહિ એટલે નવા રાજાને નમન કરવાને મિષે તેને રજુ કરી દેવાનો લાગ પામ્યા. તે જૈનધર્મી હતો તેથી તેના ઉપર અજયપાળનો કોપ થયો. તોપણ તે બે ધડક બોલવા લાગ્યો કે, "મારો ધર્મ તો વિતરાગ છે, "ગુરૂ હેમાચાર્ય છે, અને રાજા તો કુમારપાળ છે." અજયદેવે કોપાયમાન થઈને કહ્યું કે, "તું રાજ દ્રોહી છે." આમ્રભટ ખરેખરો શૂરવીર હતો તેથી યુદ્ધ મચાવ્યા વિના એકાએક ઘાતકનો શિકાર થઇ પડે એવો ન હતો તેણે જીનેશ્વરની મૂર્ત્તિની પૂજા કરીને પોતાના માણસોને હથિયાર સજાવ્યાં, અને પોતાને ઘેરથી ધસી નીકળીને રાજમેહેલ ઉપર હલ્લો કર્યો, તથા વાવાઝડાના તોફાનથી ધુમસનો ઢગલો જેમ ઘસડાઈ જાયછે તેમ મેહેલનો બાહારનો રક્ષણકર્ત્તા ભાગ ઘસડી પાડ્યો. અને જેવું તરવારની ધારના તીર્થમાં તે ઘાતકીની સાથે મળી ગયાનું પાપ તેણે ધોઈ નાંખ્યું કે તરત અપ્સરાઓ જે આશ્ચર્યકારક કામ જોવાને ત્યાં આવી હતી તે કેહેવા લાગી કે, "હું એને વરીશ, હું એને વરીશ." એવી રીતે ઉદાયનનો પરાક્રમી પુત્ર દેવલોક પામ્યો." લોક તેના પડવાથી શોક કરવા લાગ્યા અને કેહેવા લાગ્યા કે "બીજા યોદ્ધાઓ થશે પણ "જ્યારથી ઉદાયનનો પુત્ર સ્વર્ગ વાસ પામ્યો છે ત્યારથી પૃથ્વી ઉપર પંડિતો "થતા બંધ પડી ગયા છે."

અજયદેવનો રાજકાર્યભાર જેવો ઘાતકી અને કલહ ભરેલો હતો તેવોજ ટુંકો હતો.

त्रिभिर्वर्षै स्त्रिभिर्मासै स्त्रिभिर्पक्षै स्त्रिभिर्दिनैः
अत्युत्कटैः पाप पुण्यै रिहैव फल मश्नुते.

ગીતિ.

ત્રણ વર્ષે, ત્રણ માસે, ત્રણ પક્ષે કે પછી ત્રણે વાસે
પાપ પુણ્ય અતિશયનાં, ફળનિશ્ચય તો અહિં મળી જાશે.

શાસ્ત્રમાં આ પ્રમાણે કહ્યું છે અને બન્યું પણ તેમજ, તેણે ત્રણ વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી તેનો દ્વારપાળ વિજલદેવ કરીને હતો તેણે અજયપાળના હૃદયમાં કટારી ખોશી. "અને ધર્મનું મંદિર તોડી પાડનાર પાપી-"ને કીડાઓએ ખાધો. નર્કમાં જવાનું પાસે આવ્યું જોઈને તે નજરે "દેખાતો બંધ થઈ ગયો."

અજયપાળની પછી બીજો મૂળરાજ અથવા બાળ મૂળરાજ ઈ૦ સ૦ ૧૧૭૭ માં ગાદિયે બેઠો; અને બે વર્ષ રાજ્ય કર્યું. મેરૂતુંગે તેના વિષે જે કાંઈ થોડું લખ્યું છે તેટલું પૂરેપૂરૂં અમે અહિ દાખલ કરિયે છિયે,—"તેની માતા નાયકીદેવી, પરમરડી રાજાની પુત્રી થતી હતી, તેણે પોતાના ખોળામાં બાળ રાજાને બેસારીને ગાદરાડગઢ ઉપર યુદ્ધ ચલાવા માંડ્યું. અને પોતાના ગુણવડે કઋતે વર્ષાદ થયો તેથી કરીને તેણિયે મ્લેચ્ચ રાજાને હરાવ્યો.

બીજો મૂળરાજ અજયપાળનો પુત્ર હતો. આબુ પર્વત ઉપર અચળેશ્વરનું દેવાલય છે તેમાં એક લેખ છે* તેમાં લખ્યું છે કે, "તેના પ-"છી (કુમારપાળ) અજયપાળે રાજ્ય કર્યું, તેનો પુત્ર મૂળરાજ હતોઃ તે-"નો ન્હાનો ભાઈ+ પ્રખ્યાત ભીમ ભૂમિભાર ધારણ કરેછે."

---

* એશિયાટિક રીસરચીઝ ભાગ. ૧૬ મો પૃષ્ઠ ૨૮૮ જુવો.

\+ મિ. વીલસને આ લેખનું ભાષાન્તર કરતાં એક ટીપ આપી છે, "મૂળશબ્દ "અનુજન્માનો ચાલતો અર્થ એવો છે, કેમકે, તેનો અર્થ 'પછવાડેથી જન્મેલો' એવો "થાય છે, તેથી તેનો અર્થ" છોકરો એવો થાય અને તેવો અર્થ લેવાને કેટલાંક "કારણ છે." જ્યારે બીજો મૂળરાજ બાળપણમાં મરણ પામ્યો ત્યારે બીજો ભીમદેવ પાકી વયે પોહોંચેલો જણાય છે. તેથી અજયપાળ તેનો ભાઈ અર્થમાંથી ની-

વઢવાણનો સાધુ **મેરૂતુંગ**, મ્લેચ્છ વિષે લખેછે, તે મુસલમાન હતા, અને તેઓ **મહમૂદ ગઝનીના** વારા પછી દોઢ સૈકડું વીત્યા પછી **અણહિલવાડના** પ્રાન્ત ઉપર પાછા આવ્યા હતા. ફેરિસ્તા લખેછે કે ઈ૦સ૦ ૧૧૭૮ માં **મહંમદ શાહાબુદ્દિન ગોરી ગીઝનીથી** ઉછા અને **મુલતાન** ઉપર ચડી આવ્યો અને ત્યાંથી રેતીના મેદાનને રસ્તે **ગુજરાત** ઉપર ઉતરી આવ્યો. "**ભીમદેવ** રાજા (**મહમૂદ ગઝનવીની** સામે થનાર **ગુજરાતના બ્રહ્મદેવનો** વંશજ), **મુસલમાનોને** અટકાવવાને સેના લઈને ચડ્યો અને તેઓને, ઘણી કતલ કરીને હરાવ્યા. તેઓને નાસેકુંલઈ **ગીઝની** જઈ પોહોંચતા પેહેલાં રસ્તામાં ઘણાં સંકટ વેઠવાં પડ્યાં. આ વેળાએ પ્રખ્યાત **ભીમે** રાજ્ય પોતાને હસ્તગત કર્યું નહતું પણ તેની ભાભીનીવતી અને તેના રાજપુત્રની વતી એક શૂરવીર તરીકે રાજભક્ત થઈ રાજકાર્યભાર ચલાવતો હતો.

અજયપાળનો ન્હાનો ભાઈ બીજો **ભીમદેવ** વળી **ભોળોભીમ** કેહેવાતો હતો; તે ઈ૦ સ૦ ૧૧૭૯ માં ગાદિયે બેઠો, અને ૩૬ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. **મેરૂતુંગ** લખેછે કે એના વારામાં શ્રી **સોહડદેવ માળવાનો** રાજા હતો તે **ગુજરાત** ઉજ્જડ કરવાના મનસુબાથી તેના ઉપર ચડી આવ્યો, પણ **ભીમે** તેને ધધડાવી નાંખતો સંદેશો કાહાવ્યો કે,—"રાજા "**મારતંડ** જે સૂર્ય વંશને દીપાવેછે તે માત્ર પૂર્વમાંજ પ્રકાશે છે; પણ તે-"જ સૂર્ય જ્યારે પશ્ચિમમાં આવવા માંડેછે ત્યારે તેનું તેજ અસ્ત પા-"મેછે." આવો સંદેશો સાંભળીને તે પાછો જતો રહ્યો. **મેરૂતુંગ** કેહેછે કે પછીથી તેના પુત્ર **અર્જુનદેવે ગુજરાત** લુંટ્યું. આ લખાણને **માળવાના અર્જુન** રાજાના લેખ*નો પૂરાવો મળેછે, તે લેખ ઈ૦સ૦ ૧૨૧૦

કરેલી છે તે પસંદ કરવા યોગ્ય છે. મિ. વિલસનનો ભાવાર્થ બીજી કલમમાં ખુલ્લી રીતે સમજાવેલો છે તેમાં તે ભીમ વિષે લખે છે કે, " અજયપાળના પુત્ર મૂળનો ન્હાનો ભાઈ.

* બેંગાળ એશિયાટિક સોસાઈટીનું જર્નલ ૫ મું પૃષ્ઠ. ૩૮૦ પ્રમાણે. વળી પૃષ્ઠ. ૧૩૮ ની ટીપ જુવો.

નો છે, ને તેમાં લખ્યું છે કે, "સુભટવર્મ (અથવા સોહદ) જે અર્જુન "રાજાનો પિતા થતો હતો તેણે પોતાના ક્રોધાયમાન પરાક્રમનો ગર્જના "કરતો કોપ ગુજરાતનાં શેહેરો ઉપર ચલાવ્યો;" અને અર્જુન રાજા પણ છેક ન્હાનો હતો તેવામાં પણ, "તેણે જયસિંહ રાજાને (માળવા જીતી-લેનાર રાજાની પછી થનાર અણહિલપુરના રાજાને આ વાત બરાબર લાગું પડેછે.) છોકરાંની રમતમાં પણ નસાડી મૂક્યો હતો." એક બીજો લેખ પછવાડે દાખલ કરવામાં આવેલો છે તેમાં બાળ મૂળરાજની પછી થનાર ભોળા ભીમદેવે ગ્રાસ આપેલો તે વિષે લખ્યું છે, અને તે ઈ૦ સ૦ ૧૨૧૦ ની સાલનો છે તેમાં ભીમદેવને બીજો સિદ્ધરાજદેવ અને નારાયણનો અવતાર કરીને લખ્યો છે.*

ભોળાભીમદેવના રાજ્ય સંબંધી ગુજરાતી ઈતિહાસ લખનારાઓએ થોડું લખેલું છે; તથાપિ સારા ભાગ્યે કરીને તેટલો ગાળો મુસલમાન ઈતિહાસકોએ પૂર્યો છે, અને વળી ગુજરાતની ધરીના સામ્ભરના ચોહાણ રાજાઓનો રાસ ચંદ બારોટે લખ્યોછે તે વિષમ પણ ચિત્રોપમ પુસ્તકમાં અણહિલવાડનો ભોળો પણ પરાક્રમી સોલંકી રાજા કાંઈ ઉતરતી પંક્તિમાં દાખલ થયો નથી. અમે હવેથી લખિયે છિયે તે ચંદના રાસ ઉપરથી લખિયે છિયે.

ચંદ બારોટ લખેછે કે, જ્યારે અનંગપાળ રાજા દિલ્હીમાં રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે કંધન અથવા રાઠોડ રાજા વિજયપાળ તેના ઉપર ચડાઈ કરવાને તૈયાર થયો. તે સમયે સામ્ભરમાં આનંદદેવનો પુત્ર સોમેશ્વર રાજ્ય કરતો હતો. તેના સાંભળવામાં આવ્યું કે કંધજ અને તુંવાર સામાસામી લડવાના છે એટલે તેણે વિચાર્યું કે આવી વેળાએ ક્ષત્રિયે ઘેર બેશી રેહેવું નહિ. તે બોલ્યો કે, "હું આના કુળની કીર્ત્તિ વધારીશ કે કૈલાસ અથવા ઈન્દ્રાસન પામીશ." તેણે નોબત વગડાવી અને દિલ્હીના રાજાની પક્ષે ચાલ્યો. સોમેશ અને અનંગપાળ ધવળ છત્ર

* પૃષ્ઠ ૮૦ ની ટીપ જુવો.

ધારણ કરીને ભેગા થઈ **વિજયપાળના** સામા ચડ્યા. લડાઈ ચાલી તેમાં **સોમેશ્વરે** વિજયપાળને ઘાયલ કર્યો એટલે તે નાઠો. **સોમેશ્વરે** શક્તિવાન વિજયપાળને હરાવ્યો તેથી દિલ્હીમાં તેની કીર્ત્તિ ગવાવા લાગી. **અનંગપાળે** પોતાની પુત્રી તેને વેરે પરણાવી ને ઘાડો સંબંધ કર્યો, પછી તેનો સારો આદર સત્કાર કરીને વિદાય કર્યો. **સોમેશ્વર** જયનાં વાદિત્ર વગડાવતો પોતાને ઘેર **અજમેર** આવ્યો.

એમ જણાયછે કે, **અનંગપાળને** પુત્ર ન હતો. તેને બે પુત્રિયો હતી, તેમાંથી **કમળાદેવી** કરીને હતી તેને **અજમેરના સોમેશ્વર** વેરે પરણાવી હતી, બીજી રૂપસુંદરી હતી તેને **કનોજના** રાઠોડ રાજા **જયચંદ્ર** વેરે પરણાવી હતી. અનંગપાળની ફોઈ વિજયપાળ વેરે દીધી હતી તેનો **જયચંદ્ર** પુત્ર થતો હતો. તુંવાર કુંવરીને પેટ **સોમેશ્વરને** નામાંકિત **પૃથીરાજ** થયો, તેણે **અજમેર** અને દિલ્હીની ગાદી એકઠી કરી નાંખી, અને મુસલમાનોની સાથે આશ્ચર્યકારક લડાઈમાં ઉતરીને તે માર્યો ગયો. **ચંદબારોટ** કેહેછે કે, **કનોજ**, **ગીઝની**, અને **અણહિલપુરમાં યમદૂતે** પૃથીરાજ જન્મ્યાના સમાચાર પ્રસિદ્ધ કર્યા. પૃથીરાજને **પીથા** કરીને એક બેહેન હતી તે તેના પિતા **સોમેશ્વરે ચિતોડના** રાવળ **સમરસિંહ** વેરે પરણાવી હતી.

આ સમયે ગુજરાતમાં રાજા **ભોળોભીમ અણહિલપુરનો** શૃંગાર હતો તે અગાધ સમુદ્ર જેવો બલવાન હતો, તેની પાસે અજિત ચતુરંગી સેના હતી; એ **ચાલુકરાયને** આશ્રયે ત્રિલોક રહ્યા હતા; ઘણા દુર્ગપતિઓ તેની સેવામાં હતા. **સિંધ** ભણી હંકારાતાં વાહણ તેને સ્વાધીન હતાં; **ધારા** ધરતીમાં તેનાં આયુધિક સ્થાન હતાં; **અમરસિંહ** શેવડો કરીને જૈન સાધુ હતો તે **ભીમદેવની** સેવામાં હતો, તે પોતાના મંત્રવડે કરીને સ્ત્રી, પુરૂષ અને દેવને વશ કરતો. **પારકરના યાદવ**, અને **સોડા** એ સર્વમાં તેણે બ્રાહ્મણોનાં ઘર બાળીને તેમને દેશપાર કર્યા હતા. તે **બાળવામાં પાલીધરતીમાં** અને **આબુ** ઉપર ફરતો હતો.

આ સમયે આબુ ઉપર જેતસી પરમાર રાજ્ય કરતો હતો. તેને સલખ કરીને એક પુત્ર હતો, અને ઇછની કુમારી પુત્રી હતી, તે ઘણી રૂપવંતી હતી તેથી સર્વ તેનાં વખાણ કરતાં હતાં. તેને પરણવાની ભીમદેવને ઇચ્છા થઈ, આબુ વિષે અને પરમાર કન્યા વિષે જે કોઈ કાંઈ કેહેતું તે પછી સાચું કે જુઠું ગમે તેવું હોય પણ ભીમદેવ આનંદથી સાંભળતો હતો; એને સ્વપ્ન આવતાં તે ઇછિની વિષેનાંજ આવતાં. તેણે અમરસિંહને આબુ મોકલીને પરમાર કુમારીનું માંગું કર્યું; પણ તેનો વિવાહ ચોહાણ પુત્ર વેરે ક્યારનોય કરી મુક્યો હતો. તે સમાચાર ભીમદેવના પ્રતિનિધિને સૂચવવામાં આવ્યા ત્યારે તે બોલ્યો, “ ઓ ! પર્વતપતિ, ભોળા-
“ વીર ચાલુક્યે ઇછિની વિષે જ્યારથી સાંભળ્યું છે ત્યારથી તેને તે વીસર-
“ તી નથી; માટે તેને વેરે તારી કન્યાનું માગું કરેછે; જો તમે ચોહાણને
“ પરણાવશો તો આબુગઢના બુરજ ઉપરથી તમને ગબડાવી નાંખશે; પ-
“ રમારની સાથે તેને લડાઈ કરવી, તે અર્જુનને જેમ કોઈ ગરીબડાં સા-
“ થે લડાઈ કરવી હોય તે પ્રમાણે તેને મન છે. ” પ્રધાનનું કેહેવું જેતસિયે માન સહિત સાંભળ્યું; પાંચ દિવસ સુધી તેને માન ભરેલી રીતે દરબારમાં રાખ્યો, અને પોતાના પ્રધાન સાથે વિચાર કર્યો કે, હવે શો ઉત્તર આપવો. છેવટે જેતસીનો પુત્ર હાથમાં તરવાર ગ્રહીને બોલી ઉઠ્યો,
“ જો મારી ધરતી માગી હોત તો હું આપત; પણ ભોળો ભીમ જૈન-
“ ધર્મી થઈ ગયો છે, તે દગા ફટકાનો ભરેલો છે, વશીકરણ કરેછે અ-
“ ને ભુરકી નાંખેછે. આટલો બધો દેશ તેણે એજ સાધનથી સ્વાધી-
“ ન કરી લીધો છે; તે ઉત્તર ભણીના શત્રુને ઓળખતો નથી. ” જેતસી પણ બોલ્યો કે, “ મરૂ ધરતીમાં નેવું લાખ યોદ્ધા પડેલા છે, અને
“ આબુગઢને તાબે અરાડ ગાદિયો છે. સામંતપતિ મારી ઓથે
“ આવશે. એમાંથી કોઈ પણ જો મારૂં રક્ષણ નહિ કરી શકે તો જેણે
“ પરિક્ષિતને તેનાં માના ઉદરમાં રાખ્યા, બળતા જંગલમાંથી જેણે છો-
“ કરાંઓને ઉગાર્યાં, જેણે પોતાનાં માબાપનું રક્ષણ કરી મામાને મા-

"ઓ, જેણે ગોવર્ધન તોળીને વ્રજનું રેલમાંથી રક્ષણ કર્યું તે ગોકુળનાથ
" શ્રીકૃષ્ણ મારૂં રક્ષણ કરશે. મારે મારૂં રાજપદ રાખવું કે પછી મ-
" રવું." આવો ઉત્તર આપીને તેણે ભીમના પ્રધાનને વિદાય કર્યો.

જેતસિયે, પોતાના પાંચ સગા હતા તેમના સ્વાધીનમાં આબુ કર્યો. તેણે પોતાના પુત્રને કહ્યું કે "આપણે ચોહાણને આપણી ઓથે બોલાવવા જોઈયે." પછી સોમેશ્વરના પુત્ર વેરે ઈછિણીને સત્વર પરણાવી દેવા વિષેનો પોતાને હાથે કાગળ લખી મોકલ્યો તેમાં લખ્યું કે,—"સલખની બ્હેન અને જેતસીની પુત્રીનું ભોળો ભીમ માગું કરેછે, તે કેહેછે કે,-"ગ-
" મે તો આબુને ઉજ્જડ થવા દે કે ગમે તો ઈછિણીને મારે વેરે પરણાવ.
" ત્યારે શું શિયાળ સિંહનો ભાગ લેશે ? તે મારી માલ મિલકત લુંટેછે;
" મારા ગોવાળિયા રોજ બુમો મારેછે; મારી પ્રજા ગરીબ થતી જા-
" યછે." પરમારનો ચોહાણે આદર સત્કાર કર્યો. પૃથ્વીરાજે દિલ્હી કાહાવી મોકલ્યું કે, ભીમની સામે લડવા હું સલખ સાથે જાઉછું. સોમેશ્વરનો પુત્ર નીકળી ચાલ્યો—તે સલખ પરમારની સાથે તેને ઘેર જવાને તૈયાર થયો.

ભોળાભીમે જ્યારે આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે જાણે કોઈયે તેના મુખ ઉપર ઘા માર્યો હોયની એમ તેને લાગ્યું. તેણે પોતાના અધિકારિયોને બોલાવીને તૈયાર થવાની આજ્ઞા કરી; તેણે લડાઈની નોબત વગડાવી. "જે ઊંઘાતા સિંહ ઉપર પડેછે; જે મણીધરને માથેથી મણી લેવા ધારેછે; જે યમદુતના પેટમાં પોતનો હાથ ખોસેછે; તેજ ચાલુક્યના કુંટાઈયાનું રક્ષણ કરવાને ઈચ્છેછે." ભોળોભીમ જેવો આ પ્રમાણે બોલ્યો તેવો શૂરે કરીને કંપ્યો. પાટણથી તેણે કચ્છ અને સોરઠ સર્વ ઠેકાણે ચોમેર આજ્ઞા પત્ર લખી મોકલ્યાં.— ધૂળનાં વાદળાંથી આકાશ છવાઈ ગયું; ચાર બાજુએથી મ્હોટી સેના એકઠી થઈ; ત્યાં ગિરનારનો ધણી આવ્યો; કતારિયો લોહાણો પણ આવ્યો; વીરદેવ (અથવા વીરધવલંગ) વાઘેલો; રામ પરમાર; પેરમ્ભનો ધણી; રાણીંગ ઝાલો;

સોડો સારંગદેવ; ગંગ ડાભી; અમરસિંહ શેવડો પણ ત્યાં હતો; જૈન મંત્રેશ્વર ચાચિંગ પણ હતો. ભોળોભીમ આબુ આવી પોહોંચ્યો ને ત્યાં તંબુ ઠોકયા; તેણે ચારે બાજુએ ગઢ ઘેરી લીધો. પરમાર અને ચાલુક્યની સેનાએ યુદ્ધ મચાવ્યું; ઘણા દિવસસુધી રણસંગ્રામ ચાલ્યું; છેવટે સલખ અને જેત પાછા હઠયા; પણ જેવા લડતા તેઓ પાછા હઠતા ગયા તેમ ધરતીને લોહીથી લાલચોળ કરતા ગયા. ભીમ આગળ ધપ્યો, તેણે અચળેશ્વર જોયો; પરમાર મરૂ ધરતી ભણી નાશી ગયા ને ગઢ ચાલુક્યોને માટે મૂકતા ગયા, ભીમ જયવંત થઇ આબુની ટોચ ઉપર ચડ્યો. આ સમયે રજપૂત રાજાઓના માથા ઉપર, તેમનો સામાન્ય શત્રુ શાહાબુદ્દિનગોરી મેઘની પેઠે ગર્જના કરી રહ્યો હતો તેથી માંહોમાંહનો કજિયો પતી જવો જોયતો હતો. શાહાબુદ્દિન કેહે કે, “ આ ધરતી નથી હિંદુની કે નથી મ્લેચ્છની, પણ જે તરવારથી રાખી શકે તેની છે.” ભોળા ભીમદેવની પાસે તેને સારી સલાહ આપે એવા કેટલાક સામંતો હતા તેઓનું કેહેવું જો તેણે સાંભળ્યું હોત તો હિંદુસ્થાનની પડતી થાત નહિ અથવા એટલું બધું નહિતો તેમ થવામાં વાર થાત; પણ ભોળાભીમે પોતાના નામનો મહિમા રાખીને કોઈના કેહેવા ઉપર લક્ષ આપ્યું નહિ. પેરંભના ગોહિલ સામંતે કહ્યું કે “ લડાઈ બંધ કરવી જોઈયે, પર- “ મારે કાંઈ અપરાધ કર્યો નથી, તે સિંહકટિ પાછી આપે એટલે પ- “ ત્યું. માટે એ અર્થ સરવાવિષે આપણે વિચાર કરવો જોઈયે.” રાણીંક ઝાલો કેહેવા લાગ્યો કે, “ યુદ્ધની વેળાએ યુદ્ધ સંબંધીજ વિચાર ક- “ રવા જોઈયે, બીજી વાત કશા કામની નહિ. આપણે સાવધાની મા- “ ત્ર એટલીજ રાખવી કે શાહની સાથે શત્રુતા બંધાય નહિ.” વીરદેવ વાઘેલો કેહે કે, “ ચોહાણની સાથે આપણે પતાવી દેવું, અને એકઠા “ મળીને સુલતાનના સામા થવું. યુદ્ધમાં એનો અંત આણવાથી આ- “ પણા હાથમાં ઘણો દેશ આવશે, અને આપણી કીર્ત્તિ ઘણી વધશે.” અમરસિંહ શેવડાએ ધીરે રહીને કાનમાં કહ્યું કે, “ તમે કોહોછો એ સર્વે

વાત સાચી; પણ તે ભીમને રૂચશે નહિ." ગમે તે થાય પણ કલહ છોડવો નહિ એવો નિશ્ચય કરીને રાજા બેઠો હતો. તે બોલ્યો કે, "જો કોઈ ર-
"જપૂત એકવાર અપમાન સહન કરે તો પછી તે દરેક ઠપકાને પાત્ર થાય
"છે; એક હજાર પાપનો દોષ તેને માથે બેસેછે; તે નર્કમાં પડેછે તો પછી
"તેને કોણ તારે. રજપૂતના ભાગ્યમાં તો જન્મ મરણનો ફેરો પોતાની
"તરવારથી ટાળવાનું લખ્યું છે. હિંદુઓમાં ચોહાણ અને પરમાર
"બે મ્હોટા યોદ્ધા ગણાયછે, માટે જ્યારે ચોહાણ પાસેથી તેનો સર્વે
"કબજો છોડાવોશ ત્યારે ગોરી સામો ચડીશ." પછી ભોળોરાજા આકરા સોગન ખાઈ બેઠો અને નોબત વગાડવાની આજ્ઞા આપી.

પછી ચોહાણના ઉપરતો બે બાજુએથી હલ્લા થયા; ગોરી અને ગુર્જરની વચ્ચે સામ્ભરધણીની ઢોલના જેવી ગતિ થઈ. તેણે તેના હિંદુ શત્રુ સંબંધી ભવાની માતાને વિનવી કે,—"ઓ! દુર્ગા, જૈન ધર્મે
"સર્વ વસ્તુઓ ઝાલી લીધી છે તો એ ઘાતકિયોને તું ઝાલી લેજે. કોઈ
"રાજપદવિને માન આપતું નથી; સામંતોની સત્યતાનો નાશ થયો;
"જ્યાં વેદની ધૂમ મચતી હતી અને ચંડીપાઠ થતા હતા ત્યાં જૈનની
"અપવિત્ર વાતો થાયછે. ઓ! ચામુંડા! ખડ્ગ ધારણ કરીને મારૂં
"રક્ષણ કર; ઓ! કાળી, મહા પ્રલયના સમયના યમદૂતનું રૂપ ધારણ
"કરીને આ જૈનોને ક્ષે કર, ઓ તું પાતકનો નાશ કરનાર, દેવતાઓની
"રક્ષણહાર, દૈત્યોની દમનાર, તેઓને હતા ન હતા કરી દે. અને તારો
"જયજયકાર થાઓ!" રાત્રની વેળાએ ગુજરાતના લશ્કર ઉપર ચંદબારોટે જાતે ચડાઈ કરી, તેમાં ચાલુક્યની સેના કિલ્લાની પેઠે ઉભી રહી હતી, હાથિયો ચોમેર રાખ્યા હતા, અને જે આલાઓએ જાડેજાને હરાવીને કચ્છ અને પંચાળ લુંટી લીધાં હતાં તે ઘોડે ચડી રક્ષક થયા હતા. એટલું છતાં પણ દુર્ગાના પ્રતાપથી ઘણી જીત થઈ. રાત્રના ગડબડાટમાં ભીમના યોદ્ધા માંહોમાંહે કાપાકાપી કરવા લાગ્યા; અને અગર જો ભીમ પંડે યુદ્ધમાં આગળ પડ્યો, અને તેનો હાથી મરાયો, ત-

થા તરવાર તુટીપડી ગઈ ત્યારે કટાર વતે ગાંડો તૂરખનીને લડ્યો તોપણ ભારે નુકશાન વેઠીને છેવટે તેને પાછા હઠવાની અગત્ય પડી.

પછી ભીમની હાલ ચાલ ઉપર નજર રાખવા ચોહાણની થોડી ફોજ રહી ને બીજી મ્હોટી સેના મુલતાનની સામે લડવાને ચાલી અને તેને પણ હરાવ્યો.

ભીમદેવનો કાકો સારંગદેવ મરણ પામ્યો ત્યારે તેને સાત છોકરા હતા,— પ્રતાપસિંહ, અરિસિંહ, ગોકુલદાસ, ગોવિંદ, હરિસિંહ, શ્યામ અને ભગવાન. તેઓ પરાક્રમી શૂરવીર હતા, અને રાણ (અથવા રાણીંગ) કરીને સત્તાવાન આલો હતો તેને ઠાર કર્યો હતો. તેઓ ભીમદેવના ઉપર બાહારવટે નીકળ્યા હતા પણ તેનું કારણ શું હશે તે જાણવામાં આવ્યું નથી તેઓ યાદવનો દેશ લુંટતા અને સોરઠના ડુંગરોમાં રેહેતા. છેવટે તેઓ એટલા બધા બળિયા થઈ પડયા, કે ભીમને આપોઆપ તેમના ઉપર ચડવાની અગત્ય પડી. ભીમે એક નદીને કિનારે પડાવ કર્યો હતો, ત્યાં એનો હાથી નદીમાં નાહાતો હતો તેને મારી નાંખ્યો, અને તેના માવતને પણ પ્રતાપસિંહે અને અરિસિંહે ઠાર કર્યો. આ પ્રમાણે ભીમદેવનું અપમાન કર્યું તેથી તેને હાડોહાડ લાગી ગઈ અને આગળ તો માત્ર તેઓને ઝાલી લેવાનોજ વિચાર કર્યો હતો, પણ હવે તો તેમને મારી નાંખવામાં દોષ ગણવા લાગ્યો નહિ. ભીમનો આ મનસુબો સર્વે ભાઈયોના જાણવામાં આવ્યો, ત્યારે ગુજરાત છોડી જવાની તેમને અગત્ય જણાઈ, અને તે પ્રમાણે યુવાન પૃથીરાજને આશ્રયે જઇ રહ્યા. પૃથીરાજે તેઓનો આદર સત્કાર કરી શિરપાવ કર્યા, તથા પટા કરી આપ્યા. એક સમયે પૃથીરાજ ગાદિયે બિરાજમાન થયો હતો, અને નવા ચંદ્રની આસપાસ તારા ચકચકે તેમ તેના સામંતો બિરાજેલા હતા, તેવામાં પ્રતાપસોલંકી અને તેના ભાઈઓએ આવીને તેને નમન કર્યું. તે વેળાએ મહાભારત ઉપર વાત ચાલતી હતી, તથા ચોહાણના પરાક્રમ ગવાતાં હતાં, તેવામાં, કેહેછે કે, પ્રતાપસિંહે મૂછે હા-

થ નાખ્યો તે પૃથીરાજના કાકા કહ્ણ ચોહાણના જોવામાં આવ્યું એટ-
લે એને તો ખરેખરી લાગી ગઈ અને તરવાર મ્યાનમાંથી કાહાડીને પ્ર-
તાપસિંહના શરીરના બે ભાગ કરી નાંખ્યા, એટલે તે મરદુ થઈને પડ્યો.
તે જોઈને અરિસિંહ અને તેના ભાઈયો ક્રોધાયમાન થઇ વેર લેવાને ઉ-
ઠ્યા. તેમનાં માણસો પણ અંદર ધશી આવ્યાં. પૃથીરાજ ઉઠીને મ-
હેલમાં જતો રહ્યો. પછી રણમાં જેમ દવ બળે તેમ જુસ્સાથી મારા-
મારી ચાલી; જેમ દીવા ઉપર ફુદાં તુટી પડે તેમ કહ્ણ ઉપર સોલંકિ-
યો તુટી પડ્યા. એક પ્રહર સુધી તરવાર અને યમદન્ત અથવા જમધ્ર
પાથી કાપાકાપ ચાલી. પ્રતાપના ભાઈયો એક પછી એક સ્વર્ગે ચાલ્યા
અને સોમેશ્વરનો ભાઈ કહ્ણ, દૈવની પેઠે કોપતો ભીમના સાતે ભાઈયોને
ઠેર કરીને જય પામ્યો ત્યારે તેનો કોપ શમ્યો.

પૃથીરાજે આ સમાચાર સાંભળ્યા ત્યારે કહ્ણના ઉપર કોપીને બો-
લ્યો, "તમે આમ શું કરવાને કર્યું, સર્વે કેહેશે કે ચોહાણે ચાલુક્યોને
"પોતાને ઘેર તેડ્યાને પછી ઠેર કર્યા." અજમેર નગરમાં ત્રણ દિવ-
સ સુધી હડતાલ પડી. જ્યાં ત્યાં અરે! અરે! ના અવાજ ઉઠવા લા-
ગ્યા— રાજમાર્ગમાં લોહીની નીકો ચાલી. ચંદબારોટ કીર્ત્તિ ગાવા લા-
ગ્યો કે, ધન્ય છે ચાલુક્ય! ધન્ય છે તારાં માતા પિતાને; સ્વપ્નમાં પણ તેં
લડવાનો વિચાર ધાર્યો ન હતો!

જેમ પવનથી સુગંધી પ્રસરે, તેમ દૂર દેશાવરોમાં વાત પ્રસરી. ભી-
મદેવ ચાલુક્યના સાંભળવામાં આવ્યું કે સારંગના પુત્રોને ચોહાણે ઠેર ક-
ર્યા; તેથી તે શોક અને ક્રોધથી બળ્યો ઝળ્યો થયો. વેર વાળવાનો પ્ર-
સંગ મળે એટલા માટે તેણે ચોહાણને લખ્યું તે ઉપરથી સામાસામી લ-
ડવાની વાત તેણે સ્વીકારી. એકદમ અજમેર ઉપર ચડવા, ભીમે પો-
તાના પટાવતોને કહ્યું; પણ વીર પ્રધાને તેને સમજાવ્યો કે ચોમાસું આવે
છે ત્યાંસુધી વિચાર બંધ રાખવો. ભીમે તેનું કહ્યું માન્યું, અને નિ-

શ્ચય કર્યો કે શિયાળો બેસતાં ચોહાણ ઉપર ચડવું. કાળ વીતી ગયો, અને ચાલુક્યનો ક્રોધ નરમ પડ્યો.

અહિયાંથી ચંદબારોટ ગુજરાત વિષે લખવાનું જવા દે છે, અને અનંગપાળ બદ્રિકાશ્રમમાં જઈને રહ્યો ત્યારે પૃથીરાજ દિલ્હીની ગાદિયે કેવી રીતિએ બેઠો; એ યુવાન શૂરવીરે શાહાબુદ્દિન ગોરીને કેટલીકવાર કેવી રીતે હરાવ્યો; કનોજના બળિયા રાજા જયચંદ્રને હરાવીને તેને વેરે પરણવાની હતી તે દેવગીરીની કુમારી શશિવ્રત્તાને તે કેવી રીતિ લઈ ગયો; અને રજપૂત રોલાન્ડોને ઘટે એવાં બીજાં કેટલાંક પરાક્રમ એણે કેવી રીતે કર્યાં એ વિષે વર્ણવ્યું છે. ત્યારપછી છેવટે તે ભીમદેવની ખબર લેછે, અને ચોહાણ રાજાઓ સાથે કજિયાનાં કેટલાંક કારણ કેમ ઉત્પન્ન થયાં તે વિષે લખેછે; માટે અહિથી ચંદના લખાણની ઢબ જાણવામાં આવે એવા હેતુથી આગળના કરતાં તેના લખાણને વધારે અનુસરીને અમે લખિયે છિયે.

ગુજરાતી ચાલુક્ય, ભીમના સરખો બળવાન ભીમ, જેની સીમા કોઈ ડબાવી શકે નહિ એવો, જેની કીર્ત્તિ ઘણી ભારે, એવાના હૃદયમાં સામ્ભરનો સોમેશ્વર ખટક્યાં કરતો હતો, અને દિલ્હીપતિ પૃથીરાજ તેના હૃદયમાં અંગારા જેવો હતો. તેણે પોતાના પ્રધાનોને એકઠા કરીને તેઓને સલાહ પૂછી; પછી તેણે ચતુરંગી* સેના તૈયાર કરાવી. તે કેહેવા લાગ્યો કે, "હવે હું શત્રુને કચરી નાંખીને તેનું રાજ્ય લઈ લઈશ, અને "એક છત્ર નીચે સર્વ રાજ્ય આણી મૂકીશ." ચાલુક્ય રાજાએ રાણિકદેવ આલાને તેડાવ્યો— અને અગ્નિથી તપી ગયો હોય તેમ ઘણો તપી જઈ આવેશમાં આવીને તેણે પોતાનું મન તેના આગળ ઉઘાડું કર્યું. સર્વે કુશળ યોદ્ધાઓને તેણે બોલાવ્યા. અને તે બોલ્યો, "આપણે ત્વરાથી ચડવાની તૈયારી કરિયે, અને બળિષ્ઠ હાથી જેમ પોતાની સૂંઢવતે

* ઘોડેસ્વાર, પાયદલ, હાથી અને રથ એવા ચાર અંગની સેના.

" ધરતી ઉપરથી ધૂળ ઉછાળી નાંખેછે તેમ ચોહાણના દેશનો આપણે " નાશ કરિયે; ભીલ લોકો ઉંદરના દરની જેમ વલે કરેછે તેમ સામ્ભર- " ના મુલુકની તેવી વલે આપણે કરિયે." તેણે કનકરાયને તેડાવ્યો; તેણે રાણિકરાજને તેડાવ્યો; ચૌરાસિમ જયસિંહ, વીરધવલંગદેવને તેડા- વ્યા; સારંગ મકવાણાને તેડાવ્યો. આગળના કજિયાથી ઉકળીને ચા- લુક્ય મુખથી બોલ્યો, " ભીલ અને કાઠી રણસંગ્રામમાં ઘણા શૂરવીર છે; નિઃસંશય જય અને કીર્ત્તિ આપણને મળશે; ચાલો આપણે શૂરવીરની " પેઠે આપણું વૈર લઈયે. યુદ્ધના શબ્દ મારા હૃદયને આનંદદાયક " લાગેછે. જ્યાં મધમાખિયો ભમતી ફરે એવી ગુફાઓમાં ઉન્હાળામાં, " શિયાળામાં અને ચોમાસામાં મહા ઉગ્ર તપ અને કષ્ટ કરવાથી તપસ્વી " લોકોને મુક્તિ મળેછે તેજ મુક્તિ શૌર્યથી એક ક્ષણમાં મળેછે." આ- પ્રમાણે ભીમે પોતાના યોદ્ધાઓને પાણી ચડાવ્યું. અને બોલ્યો, "જેમ "ચંદ્રની સાથે રાહુ*લડેછે તેમ ચોહાણની સાથે આપણે યુદ્ધ મચાવીશું; "જિવતરની આશા છોડીને આપણે લડીશું તો ધરતી હાથમાં આવશે; "સતિ નિર્ભયપણે અક્ષત નાખેછે તેપ્રમાણે જે પોતાનો જીવ ઝોકાવેછે તેને "ધરતી મળેછે." જેમ નદીમાં આવી મળનારાં વેહેળિયાં આદિથી નદી ભરપૂર થાયછે તેમ અહિં તહિથી સેના એકઠી કરી. યોદ્ધાઓ તેમજ હાથી અને ઘોડા પણ તેમાં બહુ હતા, ઘોડાતો જાણે પાંખો વડે ઉતડા હોયની એવા દીસવા લાગ્યા. હાથિયોની ચીસ તે જાણે પાણીનો ધોધાટ અથવા ચોમાસામાં પવનથી વાદળાં એકઠાં થવે ગર્જના થાય તેના જેવી હતી. સારા યોદ્ધાઓ આનંદ ભરેલા જણાતા હતા, અને સૂર્ય આથમ- તી વેળાએ સમુદ્ર રળિયામણો દેખાયછે તેવા તેઓ રળિયામણા દેખતા હતા, તેઓના મનમાં માલમતા કે ઘરવિષેના વિચાર હતાજ નહિ, પણ

*હિંદુઓના પુરાણમાં એમ છે કે ચંદ્રને રાહુની સાથે લડવું પડેછે તેમાં રાહુ ચં- દ્રને ગ્રહીલેછે.

બ્રહ્મના ઉપર તેઓનું લક્ષ લાગી રહ્યું હતું. ક્ષિતિજમાંથી જેમ વાદળ ચડી આવેછે તેમ ચારે બાજુએથી ભયંકર સેના વધવા લાગી. ભીમને માથે છત્ર ધારણ થયું, તે યુદ્ધના ઝરાનું પાણી પીવાને તરસ્યો થયો. ભયંકર દેખાવના ભીલો સેનાને મોખરે થયા, તેઓ હાથમાં કામઠાં લઈને કાજળના જેવા કાળા દેખાતા ચાલ્યા. તેમની પછવાડે હાથિયોની હાર ચાલી, તેમની ચીસથી જંગલ અને પર્વત ગાજી રહ્યા, તેમજ તેઓના ઘંટના નાદ થવા લાગ્યા, અને તેમની સાંકળોના ખણખણાટ થઈ રહ્યા, જેમ ડુંગરાને ડુંગરા ચાલતા હોય તેમ તેઓ દીસવા લાગ્યા. રસ્તે ચાલતાં તેઓએ ઝાડ તોડી પાડ્યાં, સારસની હારની પેઠે તેઓના દાંત ચકચકવા લાગ્યા, અને તેમના ચાલવાથી પૃથ્વી ધમધમી જવા લાગી. પછી ઢાલો બાંધીને પાળા કતારબંધ ચાલ્યા. યોદ્ધા જોઈને માણસોને અંદેશો ઉપજવા લાગ્યો કે આ દરિયોતો નથી ઉભરાઈ આવતો! સ્વર્ગ મૃત્યુ, અને પાતાળ કંપવા લાગ્યાં, એવો સેનાનો દબદબો દીસવા લાગ્યો.

સોમેશ્વરના દેશમાં સેના આવી પોહોંચી, ત્યારે ત્યાંના રેહેવાસિયો ઘરબાર છોડીને નાશી ગયા; અને પછી દેશમાં લુંટ ચાલી. પોતાની પ્રજાનો બૂમાટો સાંભળીને સોમ ઘોડે ચડ્યો, અને સતિ જેમ પોતાના પતિની પછવાડે તૈયાર થાય તેમ તે તૈયાર થયો. પૃથીરાજને તેણે દિલ્હીમાં રાખ્યો; અને સામંતોને પોતાની સાથે લીધા,- ખીચીરાવપ્રસંગ, જામ યાદવ, દેવરાજ, શત્રુઓનો સંહાર કરનાર ભાણ ભાટી, ઉદીગબાહુ, બલીભદ્ર; કૈમાસ પણ સોમની સાથે ચડ્યો. નાહી ધોઈને, ઈષ્ટ દેવની માળા ફેરવી તથા પુણ્યદાન કરીને, સવારના અજવાળાથી કમળ જેમ વિકાસીને પ્રસન્ન દેખાય તેમ ઉઘાડે કમળ નેત્રે પ્રસન્ન દીસતો સેના ચલાવાને તૈયાર થયો. કણ ચોહાણ પણ સાથે ચડ્યો, અને જયસિંહદેવ જે લડાઈમાં પર્વતના જેવો અચળ તે પણ સંગાથે ચાલ્યો. પૃથ્વી ડોલવા લાગી, શેશનાગ પણ ભારથી ગભરાવા લાગ્યો. ચાલુક્ય પાસે

આવી પોહોંચ્યો એવા સમાચાર સામ્ભર રાજાએ સાંભળ્યા; એટલે તેણે યુદ્ધનાં વાદિત્ર વજડાવ્યાં. સોમની સેના જોઈને શત્રુનાં હૃદય ઘુલાં થઈ ગયાં.

બન્ને સેના યુદ્ધમાં જોડાઈ,— સોમ યુદ્ધનો ઉત્સુક હતો, અને ભીમતો યુદ્ધમાં કદિ પાછોજ હઠયો નહતો. પવનથી જેમ નવાં તંબાંકુનાં પાંદડાં ખડખડે તેમ યોદ્ધાની ઢાલો ખખડવા લાગી. કણે યુદ્ધનો પ્રારંભ કર્યો; નોબતો ગડગડી; તરવારો ખડખડી; ભયંકર મારામારી ચાલી; ત્રણ પ્રહર સુધી કણ ઉપર બાણ અને બીજાં અસ્ત્રનો વર્ષાદ વરશી રહ્યો. છેવટે ભીમની સેના પાછાં ડગલાં ભરીને નાઠી; એવું બળ કણે બતાવ્યું, અને તેની તરવાર વીજળીની પેઠે ઝબુકા કરી રહી. ખરા પણ વાળાઓને તેણે પકડ્યા અને પવન જેમ ઝાડને પટકી પાડેછે તેમ તેઓને તેણે ભૂમિ ઉપર પટકી પાડ્યા; ઘણા ઘોડા, અસ્વાર વિનાના કરી નાંખ્યા; અને યમરાજના દૂતોની ભૂખ મટાડીને ભીમની સેના આછી કરી નાંખી. હાથમાં ખપ્પર લઈ આનંદથી નાચતી દેવિયો ત્યાં આવી અને તેઓની નોબતો ગડગડવા લાગી; અને માંસ ભક્ષણ કરનારાંઓને આહાર મળવાથી તૃપ્તિ થઈ.

સોમેશ્વર ચોહાણ અને ભીમે ભયંકર યુદ્ધ મચાવ્યું, પૃથ્વી ઉપર ત્રાસ વરતાઇ ગયો, અને જાણે પર્વતની સાથે પર્વત ટીચાતા હોય એમ દીસવા લાગ્યું, મડદા ઉપર મડદાં પડવા લાગ્યાં, લોહીની નદિયો વેહેવા લાગી, અને પૃથ્વી જેમ વર્ષાદથી રસબસ થઈ જાય તેમ લોહીથી થઈ ગઈ. યુદ્ધના મદથી ઉશ્કેરાઈને યોદ્ધાઓ સરસ પાણીવાળા શસ્ત્રો વડે લડવા લાગ્યા. પ્રાણની સાથે પ્રાણ મળી ગયા, એકે અપ્સરા વર વિનાની રહી નહિ, બન્ને પક્ષના ઘણા ઘાયલ થયા, પણ કોઈયે રણક્ષેત્ર છોડ્યું નહિ, અથવા પીઠ બતાવી નાઠું નહિ. જામ યાદવ જાણે હવણાં પૃથ્વીનો નાશ કરી નાંખશે, એમ પોતાના મિત્રોની જમણી બાજુએ બાઝી ઉઠયો, તેના સામો ખગાર, પૃથ્વી ઉપર અગ્નિના ભડકા સરખો

થઈને આવ્યો, પ્રતિષ્ટાની ધાટીમાં બન્નેજણ સપડાઈ ગયા, અને જેમ બે ઉન્મત્ત સાંઢ લડે તેમ બને જણા લડયા. તેઓએ હાથિયોને મારી પાડ્યા, તે કાળાપર્વતમાંથી જેમ લોહીનાં વેહેળિયાં વેહેતાં હોય એવા દીસવા લાગ્યા. દેવ અને દૈત્ય તથા પાતાલના સર્પ તેઓને જોઈને આનંદ પામવા લાગ્યા. અને આકાશમાંથી ફૂલનો વર્ષાદ વરસવા લાગ્યો.

ડાબી બાજુએ ધોળા હાથી ઉપર બેશીને બળીભદ્ર લડવા લાગ્યો, તેના ઘોડા પણ ધોળા હતા,ઘંટમાળા અને ઘંટના નાદ ભારે થતા હતા.

સોમેશ્વર જાતે આગળ ધાયો; અને જ્યારે *મુચકુંન્દ પોતાની ઉંઘમાંથી જાગી ઉઠયો ત્યારે તેની જેવી આંખ્યો થઈ હતી તેવી આંખ્યો થયેલી એવો ગુજરાતનો ધણી તેણે જોયો. બૃહસ્પતિ અને શુક્રની લડાઈમાં મંત્ર ઉછળતા હોય તેમ બન્ને રાજાઓની વચ્ચે બાણ ઉડવા લાગ્યાં. દેશના રક્ષક બંને રાજા હતા; બન્ને છત્રપતિ હતા; બન્ને કવચ ધારણ કરેલા હતા; બન્નેના મુખ આગળ રાજડંકા થતા હતા; બન્ને ઘણા પદવાન હતા; બન્ને જણા હિંદુઓની સીમા હતા; અને બન્ને જણા ક્ષત્રિય પુત્રો હતા. ચોમાસાની કાળી અને તોફાનની રાત્રે પર્વતો ઉપર દવ બળતો દેખાયછે તેમ રણક્ષેત્ર દેખાતું હતું. રણવાદિત્ર વડે મહાદેવ પોતાના ધ્યાનમાંથી જાગી ઉઠયા; અને નાચતા કુદતા બહુ આનંદ પામીને પો-

* કૃષ્ણે કંસને મારી નાંખ્યો ત્યારે કંસનો સસરો જરાસિંધ કરીને હતો તેણે કૃષ્ણને મથુરાંમાંથી કાહાડી મુકવાને ઘણા પ્રયત્ન કર્યા પણ તેમાં તેનું કાંઈ વળ્યું નહિ ત્યારે તે પોતાની સાથે કાળયમનને લઈ આવ્યો તેણે કૃષ્ણને નસાડયા અને તે સોરઠ માંહેલા ગિરનાર ઉપર નાશી ગયા ત્યાં તેમની પછવાડે ધાયો. ત્યાં મુચકુન્દરાજા ઉંઘતો હતો. તેણે ઋષિઓને સારૂ અસાધારણ પ્રયત્ન કરીને તેઓને પ્રસન્ન કર્યા હતા પછી વિશ્રામ લેવાને તે સુતો હતો તેને ઋષિઓએ એવું વરદાન આપ્યું હતું કે તારી ઉંઘમાંથી કોઈ તને ખલેલ પોહોંચાડીને જગાડશે નહિ. જો જગાડશે તો તે તારી આંખ્યની જ્વાળાથી બળીને ખાખ થઈ જશે. કૃષ્ણે ત્યાં આવીને મુચકુંદના શરીર ઉપર પિતામ્બર ઓરાડયું પછી કાળયવન ત્યાં આવ્યો તેણે પેલા સૂતેલા રાજાને કૃષ્ણ જાણી એક લાત મારી અને તેના શરીર ઉપરનું પિતામ્બર ખેંચી લીધું તેથી મુચકુંદ જાગી ઉઠયો અને આંખ્ય ઉઘાડીને કાળયવનના સામું જોયું કે તે બળીને ભસ્મ થઈ ગયો.

તાની રૂંઢમાળમાં માથાં પરોવાને તૈયાર થયા. નારદ પણ આનંદિત થયા. અપ્સરાઓ પણ વિમાનમાં બેશીને આકાશમાં એક બીજા સાથે કજિયા કરવા લાગી. યક્ષ અને ગાંધર્વ પણ આ ચમત્કારિક દેખાવ જોઈને ગાભરા બની ગયા, અને તેમણે જાણ્યું કે હવે દુનિયાનો લય થવાની વેળા આવી. જે યોદ્ધાઓ આ રણ યાત્રામાં પડ્યા તેઓ વૈકુંઠ પામ્યા. સોમેશ્વર ચોહાણ, ખરો યોદ્ધો, રણ સંગ્રામમાં પડ્યો. તેના સામંતોએ જાણ્યું કે શૌર્યથી લડતાં, લોહી લોવાણ થઈને તે ખરેખરો પડ્યો. અને તેની પછવાડે તેઓમાંના કેટલાક આ દુનિયામાંથી મુક્ત થવાને પડ્યા. ભારતમાં જેવું રણક્ષેત્ર થઈ પડ્યું હતું તેવું આ રણક્ષેત્ર થઈ પડ્યું. સોમેશ, સોમેશ પાસે જઈ પોહોંચ્યો અને તેનું શરીર જે તત્વોનું બન્યું હતું તે તત્વોમાં ભળી ગયું. ભીમે હાથ ચાલતો બંધ કર્યો. જયજયના અવાજ પૃથ્વી ઉપર ગાજી રહ્યા અને દેવતાઓ "હાય! હાય!" ના પોકાર મારવા લાગ્યા, કેમકે સોમેશ્વરે સ્વર્ગ સંપાદન કરી લઈને તેઓને વિઘ્ન કર્યું.

પૃથીરાજે લડાઈના સમાચાર જાણ્યા; એટલે પોતાની બાકી રહેલી સેના તેણે પાછી બોલાવી લીધી; પોતાના બાપને સારૂ તેણે સોળ* દીવા કર્યા; બાર દિવસ અને રાત્ર તે ભોંય સૂઈ રહ્યો; તે આખા દિવસમાં

ત્યાર પછી કૃષ્ણે મુચકુંદને એવું વરદાન આપ્યું કે તું ફરીને એકવાર જન્મ ધારણ કરીને મારી સારી સેવા બજાવીશ, અને પછી તું મુક્ત થઈશ. પ્રેમસાગરના બાવનમા અધ્યાયમાં આ વાત છે. ગુજરાતમાં એમ માનવામાં આવે છે કે જુનાગઢમાં નરસિંહ મેહેતો કવિ થઈ ગયો તેજ એ મુચકુંદનો અવતાર. નરસિંહ મેહેતો વડ નગરો નાગર હતો. અને મહાદેવની ભક્તિ છોડીને શ્રીકૃષ્ણની ભક્તિ કરનાર તે એ સત્તાવાન નાતનો પ્રથમ પુરૂષજ હતો. એને માટે એને ઘણાં દુઃખ સોસવાં પડયાં છે. તે પાંચસે વર્ષ ઉપર થઈ ગયો કેહેવાય છે અને તેની કવિતા ગુજરાતી ભાષામાં ઘણી લોકપ્રિય થઈ પડીછે.

* આ વગેરે બીજી પાછળ ગયેલી કેટલીક વાતનો ખુલાસો આ પુસ્તકના સમાપ્તિ પ્રકરણમાંથી મળશે.

માત્ર એકજ વાર ખાધું ના ખાધું કરવા લાગ્યો; પોતાની સ્ત્રિયોના સંસર્ગથી દૂર રેહેવા લાગ્યો. બ્રાહ્મણોને દાન દક્ષિણા એવી આપી કે એના જેવી બીજા કોઈયે તેના આખા જિવતરમાં થઈને આપી હોય અથવા હવે પછી તે આપે તેના કરતાં પણ વધી ગઈ. ઊંચી જાતના ઓઢા ઓરાડાને શિગડાં તથા ખરિયો મઢાવીને તથા સોનાના શૃંગાર પેહેરાવીને આઠ હજાર ગાયોનું દાન કર્યું. બાકીનાં સોળ દાન પણ તેણે આપ્યાં. પછી પોતાના બાપનું વૈર વાળ્યા વિના પાઘડી બાંધવી નહિ એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. "ચાલુકય ભીમને મારીને એનાં આંતરડાંમાંથી મારા પિતાને "કાહાડી લઈશ. જે પોતાના પિતાનું વેર વાળતો નથી તેને ધિક્કાર "છે." એવું તે વારે વારે બોલવા લાગ્યો. ક્રોધે કરીને તેની આંખ્યો લાલ ચોળ થઈ ગઈ અને તે ખરે ખરો કોપ્યો. તેણે વેર લેવાની પોતાની મતલબ પૂરી પાડવા સારૂં સેના તૈયાર કરી, પણ ગાદીનો અભિષેક થયા પછી લડાઈ કરવા જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. જે બ્રાહ્મણો રાજાઓની રીત ભાત, ધર્મની રીત ભાત, હોમ હવનાદિ બીજી ક્રિયાઓના જાણ હતા તથા બ્રહ્મની પેઠે પાપ નિવારણ કરવાનું જાણતા હતા તથા ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્ત્તમાનના જાણ હતા તેઓને બોલાવ્યા. સોમેશને માટે સારી રીતે પ્રાયશ્ચિત કરવાની અને બળી આપવાની ભભકા ભરેલી ક્રિયાઓ ચાલવા લાગી. બીજા દેશમાં જઈને લડાઈ કરવા જતાં જય પ્રાપ્ત થાય એટલા માટે રાજાએ દાન કર્યાં. આદર સહિત તેણે હજાર હજાર મોહોરો અને હજાર હજાર રૂપિયા આપ્યા. નિગમબોધ આગળ જ્યાં યુધિષ્ઠિરને અભિષેક થયો હતો ત્યાં પૃથીરાજને રાજ્યાભિષેક થયો. સ્ત્રિયો પવિત્ર ગીત ગાવા લાગી. તે મૃગાક્ષિયોને ગળે ફૂલના હાર સોહી રહ્યા હતા, તેઓનાં મુખ ચંદ્રના જેવાં કાન્તિવાન હતાં, તેઓના અવાજ કોયળના જેવા હતા. "જય ! જય ! પૃથીરાજ" એવો અવાજ ગાજી રહ્યો. અને ઇંદ્રને સ્વર્ગપુરીમાં અભિષેક થતો હોય એમ દીસવા લાગ્યું. ઇંછનીનું વસ્ત્ર તેના વસ્ત્ર સાથે ગંઠાયું; તેઓ

એએ ઇંદ્ર અને ઇંદ્રાણી જેવાં શોભવા લાગ્યાં. પોતાના સામંતોને તેણે ધન, હાથી, રથ, અને ઘોડા આપ્યા. દરબારી લોકોએ પણ રાજાને ભેટ કરી. કણ (કન્હ) ચોહાણે હાથી આપ્યો; પૃથીરાજને તેણે પ્રથમ રાજતિલક કરયું; પછી નીરદર રાઠોડે કરયું અને ત્યાર પછી સર્વ સામંતોએ કરયું. ચંદ્રની પછવાડે સૂર્યના કિરણ પ્રકાશેછે તેમ મહાવીર, અને જેણે સુલતાનને પકડીને છૂટો મુકયો હતો એવા પૃથીરાજના ઉપર ચંમર થવા લાગ્યું. તેના માથા ઉપર સોનાના દાંડાનું છત્ર ધારણ થયું. હોમ હવનથી નડતા ગ્રહની શાન્તિ થઈ. સર્વ પ્રજાએ માન આપ્યું. અને મહોત્સવ થઈ રહ્યો.

પૃથીરાજના હૃદયમાં ભીમ નિરંતર સાલવા લાગ્યો; શત્રુના મરણ વિના તેનો અગ્નિ સરખો કોધ શાન્ત પડ્યો નહિ. તે પોતાના સામંતોની વચ્ચે વારે વારે કહ્યાં કરતોછે, "ભીમે સોમેશ્વરને માર્યો, હરિ! હરિ!" પરમારે તેને બહુ સમજાવીને કહ્યું કે, "તમે તમારા પિતાને વાસ્તે શોક ક-
"રશો નહિ, જેનું શરીર તરવારની ધારથી કપાયછે તેની કીર્ત્તિ પ્રસરીને
" સુર લોકમાં જાયછે— ક્ષત્રીયનો એજ ખરો ધર્મ છે." સિંધ પરમાર બોલ્યો. "મારૂં કહ્યું સાંભળો તો ગુજરાત ઉજ્જડ કરો, કે જેથી સોમેશ
" સ્વર્ગમાં રહ્યા રહ્યા રાજી થશે. સુલતાન સરખો તમારા નામથી ધ્રુજી
"જાયછે તો ચાલુક્યના શા ભાર છે." પૃથીરાજ બોલ્યો, "સ્નાન કરીને મેં
"દીવા કરયા છે. મેં સોગન ખાધા છે કે મારે મારા પિતાનું વૈર લેવું. હુ
"ભીમને કેદ કરીશ ત્યારે એની પાસે હું સોમેશ માગીશ; હું યોગણી, વીર,
"અને વેતાલને આનંદ પામવા સરખું કરીશ." એમ કહી પછી પૃથીરાજ સૂતો. સૂર્ય ઉદય થતાં યોદ્ધાઓ એકઠા થયા, રાજાએ કણચોહાણને તેડાવ્યો; તે દરબારમાં આવી પોહોંચ્યો એટલે સભા હાથ જોડી ઉભી થઈ કેમકે કણને "નરવ્યાઘ્ર"નું પદ મળ્યું હતું. તે સાંકળેલા અને રાત્રદિવસ આંખ્યે પાટો બાંધેલા વજ્ર શરીરના સિંહના જેવો હતો. પછી જામ યાદવ આવ્યો, બલીભદ્ર આવ્યો; જેની સેવા ઘણા રાજા કર-

તા હતા એવો કુરંભદેવ પણ આવ્યો; ચંદપુંડીર આવ્યો; આતતાય ચો-હાણ, જે ભીમપાંડવના જેવો હતો તે આવ્યો; લડાઈની વેળાએ અગ્નિ જેવો લંગરીરાય આવ્યો; પર મુલકનો વિજય કરી લેનાર ગોવિંદરાવ ગોહિલાત આવ્યો; ન્હાના મ્હોટા સર્વે સામંતો આવ્યા અને રાજ સ-ભામાં બેઠા. કૃપાળુ દુર્ગાદેવી જેને પ્રસન્ન એવો વરદાઈ ચંદ પણ આ-વ્યો. પછી સર્વેને પૃથીરાજ કેહેવા લાગ્યો કે, "મારા પિતાનું વૈર લેવું છે "માટે ચાલો આપણે સેના તૈયાર કરો,ગુજરાતના રાજા સાથે યુદ્ધ મચા-" વિયે અને ચાલુક્યનું મૂળ કાહાડી નાંખિયે. સોમેશ્વરને જીતીને ભી-" મે પોતાના દાહાડા પૂરા ભર્યા છે. સ્ત્રીના ગર્ભમાંથી શોધી શોધીને " પણ મારે ચાલુક્ય વંશનો નાશ કરવો છે. ગમે તેવા ધાડા અરણ્યમાં " તે ભરાઈ પેઠો હોય તે પણ તોડી પાડવું. જો હું એ પ્રમાણે ના કરૂં તો બ્રા-" હ્મણોએ મારૂં નામ પૃથીરાજ ખોટું પાડ્યું છે એમ જાણવું." પૃથીરા-જનું કહેલું સર્વે સામંતોએ માન્ય કર્યું અને "મુહૂર્ત્ત જોઈને ની-" કળિયે તો આપણા કામનો જય થાય " એમ કહીને જોશી મહારાજ-ને તેડવા મોકલ્યું. મહારાજ આવ્યા, અને મુહૂર્ત્ત જોઈને બોલ્યા કે, " જો આ ચોઘડિયામાં નીકળો તો નિઃસંશય જય થાય." જગજ્યોતિ જોશી રાજાને હિંમત આપીને બોલ્યો કે, "આ ચોઘડિયું ઘણુંજ શુભ છે; " મહારાજનો જય થશે, અને વૈર વાળી શકાશે, એવા ગ્રહ આવ્યા છે. " આ પળે આપના મનમાં જે કરવાનું ઈછ્યું હશે તે પૂર્ણ થશે. શત્રુના " ગ્રહ વાંકા છે, જો તે દેવ હોય તો પણ બચે નહિ. માટે ભીમને " આપ બાંધશો અને ગુજરાત જીતશો. હું સોગન ખાઈને કહુંછું કે, " આવો સારો યોગ છતાં, કાર્ય પૂર્ણ થાય નહિ તો જોતિષ્ય શાસ્ત્ર શી-" ખવવાનું કામ મારે હવે પછી કદિ કરવું નહિ." જગજ્યોતિનું આવું બોલવું સાંભળીને પૃથીરાજ બહુ રાજી થયો.

પૃથીરાજે પોતાની સેના એકઠી કરી; અને નિશ્ચય કરેલ ચોઘડિયે નોબત વગડાવી. તે નગર બાહાર સેના લઈ ચાલ્યો; અને જ્યાં વિશાળ

ઝાડ હતાં અને બળવાન જગ્યા હતી ત્યાં મુકામ કર્યો.

દેવ દૈત્યોએ જયજયના અવાજ કર્યા! સવાર થઈ એટલે સામ્ભરમાં સર્વે દિશાએથી સેના આવી એકઠી મળી અને ચોહાણની ચોગરદમ આવીને પડી. લડાઈનાં ગીત ગવાવા લાગ્યાં; પાંચ પ્રકારનાં વાદિત્રના નાદ થવા લાગ્યા. પૃથીરાજ સેના લઈને ગુજરાતનો નાશ કરવા ચડ્યો. ભીમના હેરકોએ જઈને તેને સમાચાર કહ્યા કે યુદ્ધશીલ ચોહાણ ચોસઠ હજાર યોદ્ધા લઈને ચડ્યો છે, અને સમુદ્રના મોજાની પેઠે એની સેના ધસતી આવેછે. વળી પૃથીરાજે જે બાધા રાખેલી તથા કણ તથા ગોવિંદરાવે મહાદેવના ઉપર જળ મૂકીને સોગન ખાધા હતા તે સર્વે સમાચાર નિવેદન કર્યા. અને બોલ્યો કે, “ અહો મહારાજ! “ આપણે પણ ત્યારે એઓને તરવારથી મળવાને તૈયારી કરવા માંડિયે.” ભીમ ઘણો ક્રોધાયમાન થયો, તેનું અંગ શૂરથી કંપવા લાગ્યું, તેની આંખ્યો લાલ ચોળ થઈ ગઈ, અને તેણે રાજપ્રધાનોને બોલાવીને લડાઈને માટે તૈયાર થવાની આજ્ઞા આપી. પરગણે પરગણે આજ્ઞા પોહોંચી. ઘણા રાજાઓ ચડી આવ્યા; બે હજાર માણસ તીખા ઘોડા ઉપર ચડીને ધનુષ્ય બાણ સજીને, હથિયાર લઈ આવ્યા; કચ્છમાંથી ત્રણ હજાર અસ્વાર, ઘોડાઓને કવચ સજાવીને આવ્યા; સોરઠમાંથી પંદરસેં આવ્યા; કદિ નિશાન ચૂકે નહિ એવા કાકરજથી કોળી આવ્યા; સદાય યુદ્ધના ઉત્સુક અને કદિ લડાઈમાં પીઠ દે નહિ એવા ઝાલાવાડથી ઝાલા આવ્યા; ક્વાનો નાયક મુચકુંદ ચડ્યો સાંભળીને આખો દેશ નાશી જાય એવો તે પણ આવ્યો; રાત્ર દિવસ જેના શત્રુને જંપ વળે નહિ એવો કાઠિયાવાડનો કાઠી રાજા આવ્યો; બીજા પરગણામાંથી ન્હાની મ્હોટી અગણિત ગુજરાતની સેના એકઠી થઈ. સામ્ભરના હેરકે પૃથીરાજને કહ્યું કે “ સમુદ્રની પેઠે ગર્જના કરતી ચાલુક્યની સેના તૈયાર થઈ. ગણી “ શકાય નહિ એટલા એક લાખ લડવાઈયા છે; એક હજાર હાથી છે. તે “ હું મારી નજરે જોઈને આવ્યો.” તે સાંભળી પૃથીરાજ બોલ્યો કે “જો

"ભીમ લડાઈમાં મારા સામો આવેછે તો ઉન્હાળામાં વાયુના આશ્ર-
"યથી વન બાળી મૂકેછે તેમ હું નાશ કરીશ અને હું ભીમને ચીરી ના
"ખીને તેનાં આંતરડાંમાંથી મારા પિતાને કાહાડી લઈશ. જો એમ કરૂં
"તોજ મારૂં નામ પૃથીરાજ ખરૂં."

સાંજ પડવા આવી; પછી જ્યાં તેઓ ઊભા હતા ત્યાંજ આગળ તં-બુ ખડા કરાવ્યા; સર્વે જમ્યા ને કોઈ પાસે ને કોઈ જરા આઘે એ પ્રમાણે સૂતા. કૈમાસ તરવાર બાંધીને રાજાની પાસે સૂતો. અને જેમ ચિત્ત, મોહ પમાડનાર સંભ્રમને વશ થઈ જાય છે તેમ સર્વે ઉંઘને વશ થઈ ગ-યા. કણ પણ રાજાની પાસેજ હતો; આબુના સરદાર જૈત અને સલ-ખ, પુંડીર અને દાહીમ; ચામુંડ; રાજા હમીર; શૂરવીર કુરંભ સારંગ; તુંવ-રપહર; લોહાણો; લંગરીરાજા સર્વે ત્યાં હતા. જ્યારે એક પ્રહર રાત્ર ર-હી ત્યારે શિકાર પછવાડે લાગવાનો તેઓએ નિશ્ચય કર્યો. સામંતોનાં મન ખાટાં થયાં, તેઓ કેહેવા લાગ્યા કે કોઈ જીવતું પ્રાણી અહિ જણાતું નથી તેથી આપણું કામ શરાડે ચડશે નહિ આવું બોલતાં વાંતજ એક જનાવરનો શબ્દ સંભળાયો. ત્યારે કણ બોલ્યો. "સાંભળો હવે પછી "જે નીપજવાનું છે તે વિષે આ પ્રાણિયો અગમ સૂચના કરેછે. કાલે "સવારે મહાભારત યુદ્ધ થશે." સર્વે સામંતો આશ્ચર્ય પામીને કેહેવા લાગ્યા કે સવારમાં તે યુદ્ધ ક્યાંથી થશે? કણ બોલ્યો "સોમેશ્વરનું મર-"ણ થતા પેહેલાં જેવાં ચિન્હ થયાં હતાં તેવાંજ ચિન્હ ભીમ સંબંધી થાય "છે. માટે જો રાજા આ શકુનનો લાભ લઈને યુદ્ધ મચાવે તો યમદૂત "પણ એના સામા થઈ શકે નહિ." આ પ્રમાણે વાતો કરતાં સૂર્યોદય થયો, યોદ્ધાઓએ નારાયણને નમસ્કાર કર્યા; અને જેમ કમળ પ્રફુલ્લિત થાયછે તેમ સૂર્યને જોઈને તેઓનાં મન પ્રફુલ્લિત થયાં. આ વેળાએ એક બીજા શકુન થયા ને ત્યાર પછી તરતજ ત્રીજા થયા. તે ઉપરથી સામં-તો કેહેવા લાગ્યા કે આજે નક્કી એક પ્રહરની માંહે ભયંકર યુદ્ધ થશે. પૃથીરાજ કેહે, "શકુન જોવાની અગત્ય નથી. શૂરવીરને લડાઈનો દિ-

"વસ એ ઉત્સવનો દિવસ છે. માણસ જીવતું હોય કે મુવેલું હોય પણ
"તેનો આત્મા આપણા જોવામાં આવતો નથી. કીર્તિ પણ આવે
"છે ને જાયછે, એવી દૈવની કૃતિ છે. જે હારશે તે દુર્યોધનનું પદ પા-
"મશે, અને જે જીતશે તે પાંડવનું પદ પામશે; માટે શકુનનો વિચાર
"કરશોમા. આપણે સોયના એકઅગ્ર જેટલી જગ્યા છોડવાના નથી.
"આપણે ભારતના જેવું યુદ્ધ કરીશું. શકુનનો કાંઈ પાર નથી તેઓ
"થાયછે ને જાયછે. માટે આપણે તો આગળ ધપો." રાજાની આજ્ઞા
ઉપરથી સામંતોએ યુદ્ધના પોકાર અહિં તહિં ઉઠાવી મૂકયા. તેમાં ભેરી
નોબતો, રણશિંગાના યુદ્ધમય અવાજ, વાદિત્ર અને બીજાંના નાદ થવા
લાગ્યા; ઘંટ અને હાથીની ડોકની સાંકળોનો ખખણાટ થવા લાગ્યો; ઘોડા
ખોંખારવા લાગ્યા; અને સર્વ સેના ઉપડી. મુકામે મુકામ તેઓ પાટ-
ણ દેશનો નાશ કરતા પૃથ્વી ઉપર ખરતા તારા પડે તેમ શત્રુ ઉપર ટૂટી
પડવા ચાલ્યા. સર્વ મળીને ચોસઠ હજાર ગણતરીમાં હતા; શેષ નાગ પણ
તેના ભારથી અકળાઈ ગયો. પૃથીરાજને ચંમર થતું હતું; રાજછત્ર તે-
ના સગા કણને માથે ધરાયું હતું; કણને વ્યૂહરચક ઠરાવીને સેનાને અગ્ર-
ભાગે રાખ્યો; તેની પછવાડે પૃથીરાજ જાતે રહ્યો; તેની પછવાડે નીરદર
રહ્યો; અને તેની પછવાડે પરમાર રહ્યો. જેમ જોશી જન્મોતરી ઉકેલતો
આગળ જાયછે તેમ મુકામે મુકામ આગળ ચાલતા ગયા તેમ તેઓ તે-
મના જિવતરનો ભાવ પછવાડે મૂકતા ગયા. ચોહાણ શૂરવીર, જેના હાથ
દેવના હાથ જેવા, અને જે શત્રુનો ત્રાસ તે આગળ ચાલ્યો.

ભીમદેવના દેશમાં ભય વ્યાપી ગયું અને જંગલ તથા ન્હાનાં ગા-
મડાંમાંથી, શિકારનાં પક્ષિયો ટોળે મળીને ઉડી જાય તેમ લોક નાશી જ-
વા લાગ્યા; ગરદ ઉડવાથી માર્ગ છવાઈ ગયા; નદીના પૂરની પેઠે સેના
આગળ ચાલી; ઘોડા ધીમે ચાલતાં સારસ જેવા દીસવા લાગ્યા, અને
દોડમાં ચલાવતાં હરિણની પેઠે છલંગો મારતા ચાલ્યા; ભાલા, તરવારો,
બરછિયો સૂર્યથી ઝગઝગવા લાગી. વૈર વાળવાનો પ્રસંગ મેળવવા

સારૂં પૃથીરાજે ચંદ બારોટને ભીમની પાસે મોકલ્યો. ચંદ પોતાની સાથે જાળ, નિસરણી, કોદાળી, દીવો, અંકુશ અને ત્રિશૂલ લઈને ગુજરાતની રાજધાનીમાં જઈ પોહોંચ્યો. અને ભોળા ભીમના દરબારમાં ગયો; લોકો ચમત્કાર જોવાને એકઠા થયા. ચંદે ભીમને કહ્યું કે સામ્ભર રાજા આવી પોહોંચ્યો છે. ત્યારે ભીમ બોલ્યો, "ઓ ભાટ આ વ-
"સ્તુઓ તું શા માટે લાવ્યો છે તે ઝટપટ કહી દે." ચંદે ઉત્તર આપ્યો કે, પૃથીરાજ કેહેછે કે, "જો તમે પાણીમાં પેસશો તો આ જાળવતે તમને
"ઝાલીશું, આકાશમાં જશો તો આ નિસરણીથી; પાતાળમાં જશો
"તો કોદાળીથી, અંધારામાં પેશી જશો તો આ દીવાથી શોધી ઝાલીશું;
"આ અંકુશવડે તમને વશ કરી લઈશું, ને આ ત્રિશૂલવતે તમને પૂરા
"કરીશું. જે જે દેશમાં સૂર્ય ઉગતો હશે તે તે દેશમાં તમે જશો તો
"પૃથીરાજ તમારી પછવાડે પડશે." આવું સાંભળી ભીમ બોલ્યો કે,
"હું ભીમ જે ખીવરાવે તેના ભૂકા કાહાડી નાંખું અને યુદ્ધમાં જેનાથી
" સર્વ માણસ ડરી જાય એવો ભયંકર છું. માટે ચડ્યું ચડ્યું બોલ નહિ
"પણ નમ્ર થા અને આગળ શું નીપજ્યું હતું તે દિવસ સંભાર."

ચંદ બોલ્યો, "ઉંદર કદાપિ કોઈવાર બિલાડી ઉપર જીત મેળવે,
"ગીધ પક્ષી કદાપિ પવિત્ર હંસના માથા ઉપર થનથનાટ કરે, હરિણ ક-
"દાપિ લડાઈમાં સિંહની બરાબરી કરી શકે, સાપની સાથે લડતાં દેડ-
"કું કદાપિ જય પામે— એ સર્વે વાત કદાપિ દૈવની યોજનાથી બને,
"પણ એવું સદાય નીપજે છે એમ ધારવું નહિ. પર્વત ઉપર છવાઈ ગ-
"યેલા અરણ્યને બાળીને ભસ્મ કરનાર અગ્નિની સાથે દીવાનો મુકાબ-
"લો થઈ શકે ?" ભીમ બોલ્યો, "ભાટના છોકરા શબ્દોવતે લડે,
"દૈત્ય ગાળોવતે લડે, અથવા ભાઈયો વારસાનો ભાગ વેંહેંચી લેતાં મુ-
"ક્કિયોથી લડે; પણ સોમેશ્વર વાળો આ કજિયો તો મરણ સાથે
"લડવાનો છે. જા તારા સામ્ભર રાજાને કેહે કે તારા ખીવરાવ્યા ખી-
"કણ હોય તે ખીની જાય."

આવો ઉત્તર સાંભળીને ચંદ બારોટ જરા ગભરાઈને ઉઠી ઉભો થયો અને રોષથી તેની આંખ્યો લાલ ચોળ થઈ ગઈ. તે ઝટપટ પૃથીરાજ પાસે આવ્યો અને તેને પાણી ચડાવાના વિચારથી જે જે બન્યું હતું તે યથાસ્થિત કહી સંભળાવ્યું. અને તે બોલ્યો કે, "ભોલો ભીમ "કેહેછે કે, સૂતેલા સાપ ઉપર દેડકું ફરીને પછી જાગતાં તેની જેવી વલે થાય તેમ તમે કરોછો. ગુજરાતનો ધણી તો ચતુરંગી સેના "લઈને ચડેછે. મેં આવતાં આવતાં સર્વ જોયું. મેં કહ્યું તે ઉપર "રાજાએ કાંઈ લક્ષ આપ્યું નહિ. મેં તેને દીવો, જાળ, કોદાળી સર્વે "બતાવ્યું. તેણે પૂછ્યું કે આનો ભેદ શો છે. કુશળ પ્રધાન કૈમાસને "તારી સાથે કેમ મોકલ્યો નથી. અથવા ચામુંડરાય કે કુશળ કણ"ને મોકલવા જોઈતા હતા. સામ્ભરનો ધણી પોતે આલ્યો આલ્યો શા "માટે આવ્યો નહિ." વળી ભીમ બોલ્યો કે, "મેં ઘણીવાર લડાઈયો "મારીને ગુજરાતને માટે જય મેળવ્યો છે. તેં જેવા રાજા જીત્યા છે "તેવો મને ગણીશ નહિ. સામ્ભર રાજા જેવા તો મેં હજારોને કતલ "કરી નાંખ્યા છે. આ સર્વે સાંભળીને પછી મેં ભીમને કહ્યું કે ચોહાણ "ચતુરંગી સેના લઈને ચડ્યો છે."

પૃથીરાજે નીરદર રાજાને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. તેણે તેને હાથે "ઝાલીને કહ્યું કે, "આ સર્વે યોદ્ધામાં તમે મુખ્ય છો; તમે અસલ જા"તના છો, અને તમારા પૂર્વજો જેવા શૂરવીર હતા તેવા તમે છો. જો "તમારી સાથે દેવ અથવા દેવદૂત લડે તોપણ તમે તેને વશ કરી લ્યો "એવા છો. પાન્ડુ પુત્રોના જેટલું તમે યુદ્ધમાં બળ બતાવોછો. આ "જગત ઉપર પ્રીતિ તમે રાખશો નહિ; પણ સ્વર્ગનો માત્ર વિચાર રા"ખી તમારા સામંતો સાથે એક ચિત્ત થઇને લડજો." નીરદરે ઉત્તર આપ્યો, "આપણા સામંતો શત્રુને ઘાસની પેંડે કાપી નાંખે એવા છે. "ઓ ! પૃથીરાજ તમે સ્મરણ રાખો કે તમે પોતે દાનવ વંશના છો. ત"મારા બળવડેજ તમારા યોદ્ધાઓ બળિયા છે. કણ બાલ્યાવસ્થામાં,

"યુવાવસ્થામાં, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ યુદ્ધને વિષે આનંદ પામતો આ-
"વ્યો છે. જે સેનાની સામે તે લડેછે તેના ચુરે ચુરા કરી નાંખેછે;—તે
"મહાપદધારી, જેને જગત નરવ્યાઘ્ર કેહેછે એવો ભિશ્મનો તે અવ-
"તાર છે." પૃથીરાજે નીરદરનું આવું બોલવું સાંભળીને પોતાની
કોટમાં મોતીની એક અમૂલ્ય માળા હતી તે કાહાડીને તેને તુષ્ટિ દાનમાં
આપી. તે તેની ડોકમાં સૂર્યની પછવાડે ગંગા વિંટાયલી દેખાય એમ
દેખાવા લાગી. પછી મહા શૂરવીર નીરદર રાઠોડે નોબત વગડાવી.
નોબતના નાદથી વીર પુરૂષો જેમ એકઠા થયા તેમ સેના પણ એકઠી થ-
ઇ. જેમ તારામાં ધ્રુવ શોભે તેમ તે વીર પુરૂષોમાં શોભી રહ્યો. કણને
પૃથીરાજે પોતાનો રાજઘોડો અર્પણ કર્યો અને તેના ઉપર તેને આગ્ર-
હથી બેસાર્યો. કણ બોલ્યો. "ઓ ! રણપતિ ! હજી સુધી મેં સોમેશ્વર,
ના શત્રુને માર્યો નથી, તેમજ મારા શરીરમાંથી હંસને રમી જવાનો ર-
સ્તો કરી આપ્યો નથી તેથી મને ધિક્કાર છે." પૃથીરાજે ઉત્તર આપ્યો,
"કોઈ એક વેળાએ સુગ્રીવ પોતાના બળથી પોતાની સ્ત્રીનું રક્ષણ કરી શ-
"ક્યો ન હતો; કોઈ એક વેળાએ દુર્યોધન પણ કરણનું રક્ષણ કરી શક્યો
"ન હતો; કોઈ એક વેળાએ શ્રીરામે પોતે વનમાં સીતા ખોઈ; કોઈ
"એક વેળાએ પાંડવ સરખા પણ દ્રૌપતિનાં ચીર રખાવી શક્યા નહિ.
"ઓ ! કણ, એવા બનાવ માટે દુખી થશો નહિ; હું તમને મારા ઈષ્ટ
"દેવ સરખા ગણુંછું. જેમ મોરની આંખ્યો જોઈને સાપ ત્રાસી જા-
"યછે તેમ તમારી આંખનો ક્રોધાગ્નિ જોઈને શત્રુ ત્રાસી જશે." પૃ-
થીરાજ આ પ્રમાણે નીરદર અને કણને માન આપતો હતો તેવામાં
તેને સમાચાર આવ્યા કે ભીમ ભારે સેના લઈને પાસે આવી પોહોંચ્યો
છે. જેમ છંછેડેલો સર્પ કોપાયમાન થાય, અથવા સિંહને ખીજવીને
તેને ઉંઘમાંથી જગાડવામાં આવે, અથવા ઉન્હાળામાં અગ્નિની એક
ચિંનગારીથી આખું વનનું વન સળગી ઉઠે તેમ ભીમ કોપથી પ્રજ્વલિત
થયો. તેણે જે સાંભળ્યું હતું તે પોતાના યોદ્ધાઓને એકઠા કરીને કહી

સંભળાવ્યું. તે સાંભળીને સર્વે, જંગત ત્યાગ કરેલા યોગિયોના જેવા દેખાવા લાગ્યા. બન્ને સેના એક બીજાની સનમુખ આવી ગઈ; જંબુરા છૂટવા માંડ્યા, અગ્નિબાણ આકાશમાં ઉડી રહ્યાં. બંને બાજુએથી અસ્વારોની અડમઅડા થઇ ગઈ, અને સામસામે તરવારો ચાલી. ભીમે પોતાની સેનાની એવી વ્યૂહરચના કરી હતી કે, તે ભેદીને શત્રુનાથી નગર જંઈ પોહોંચાય નહિ; તેમજ ચોહાણની હાર પણ છૂટે એવી ન હતી. યુદ્ધ ચાલ્યું; કેટલાકના સાંગોથી ભેચા નીકળી ગયા; કેટલાકનાં તરવારોથી ડીળજાં નીકળી ગયાં; "મારો! મારો!" નો અવાજ ચાલી રહ્યો; કેટલાક મલ્લની પેઠે બાથમબાથા આવી પડ્યા; કેટલાકના શરીરમાં થઈને બાણ આરપાર નીકળી ચાલ્યા. શિવ અને કાળી આનંદ પામ્યાં; કાળિયે લોહીલોવાણ થયેલાઓનું લોહી પીધું; અને શિવે રૂંઢમાળામાં માથાં પરોવા માંડ્યાં. ઉચ્છિષ્ટ માંસને બદલે ગીધ પક્ષિયો મનુષ્યમાંસ તોડી ખાવા લાગ્યાં; જેમ મ્હોટા નગરના ધોરી રસ્તા ભીડથી ખીચોખીચ ભરાઈ જાયછે તેમ સ્વર્ગનો રસ્તો ત્યાં જનારાઓથી ખીચોખીચ થઈ રહ્યો. યોદ્ધાઓ લુંટ કરી, દેવું આપી રણ મુક્ત થયા. મેઘમાંથી જેમ વીજળી ઝબુકે તેમ કણની તરવાર ઝબુકાલઈ રહી. એક બાજુએ કણ ચોહાણ અને બીજી બાજુએ સારંગ મકવાણ બંને જણા ખરા શૂરવીર, સિંહની પેઠે લડ્યા. તેઓએ તરવારો ચલાવિયો. સારંગે રણવાળ્યું અને કણની જીત થઈ. હાથીની પેઠે ગર્જના કરી રહેલા શૂરવીરોની વચમાં મકવાણ રાજા પડ્યો. પૃથીરાજના સુભટોએ કિકિયારી કરી; શત્રુ તેથી ત્રાશી ગયા; યોગિયો તપશ્ચર્યા કરીને થાકી જાયછે ત્યારે તેઓને જે સ્થાન મળેછે તે સ્થાન એક ક્ષણવારમાં શૂરવીરોએ મેળવ્યું. જેમ પરછાયાની દરકાર કરવામાં આવતી નથી તેમ માલમતાને તુચ્છ ગણીને સઓ લડાઈમાં ટૂટી પડ્યા. તેઓએ ખરેખરી તરવાર ચલાવી; અને એક બીજાના ઉપર આવી ગયા. તેઓ એક મુક્તિજ ઈચ્છતા હતા; જિવતરને માત્ર સ્વપ્નવત સમજતા હતા. "આ-

"જે રાત્રે આપણે મરવું, કાલે સવારે શું નીપજશે તેની કોને ખબર છે." પવનથી આગ પ્રસરે તેમ જુસ્સાથી લડાઈ ચાલી. યોદ્ધાઓએ જાણ્યું કે આપણી કીર્ત્તિ રેહેશે; તરવારની ધારથી કપાઈ જતું શરીર રૂપી પાંજરૂં હવે આત્મા રૂપી હંસને ફરીને પૂરી મૂકનારૂં નથી. જ્યારે હંસ ઉડી જશે ત્યારે પાંજરૂં કશા કામનું નથી. લડાઈ અતિશય જુસ્સાથી ચાલી. માણસોના મસ્તક ઉપર તરવારો ચાલવા લાગી. કેટલાંક કવચ અને કેટલાંક પલ્યાણ કપાઈ ગયાં. ભીરૂઓને ઘા વાગતાં તેઓ અરે! અરે! ના પોકાર મારવા લાગ્યા; પણ તેઓની બુમો નોબતોના નાદ આગળ ડબાઈ જતી હતી. પૃથીરાજ સાબાશ! સાબાશ! કહી પોતાના યોદ્ધાઓને હિંમત આપવા લાગ્યો. સાભ્રમતી નદી ગુજરાતમાં વેહેછે તે બે કાંઠે લોહીથી વેહેવા લાગી. અને તેના પ્રવાહમાં હાથિયો, ઘોડા, ને માણસ તણાવા લાગ્યાં. ફરીને વળી લડાઇનાં વાદિત્ર વાગવા લાગ્યાં; અર્ધા પ્રહર સુધી તુમુલ યુદ્ધ થયું; હવામાં ભમરાની પેઠે બાણ હમહમાટ કરવા લાગ્યા; ચોહાણના ઘણા યોદ્ધા મરાયા; ચાલુક્યની ઘણી હારો હાથિયોની પેઠે રણમાં પડી; એ પ્રમાણે પૃથીરાજે પોતાના પિતાનું વૈર વાળ્યું. દૈવે હાથમાં પ્યાલા લઈને મંત્ર ભણ્યા; હિંસ્ર પ્રાણિયોએ તેમની ભૂખ તૃપ્ત કરી; યોદ્ધાઓનાં શરીર લાલ ચોળ પુષ્પવાન ઝાડના વન જેવાં દેખાવા લાગ્યાં. પૃથીરાજે કોપીને પોતાનો ઘોડો મારી મૂક્યો; તેની ખરીની પડઘીથી પૃથ્વી ધ્રુજવા લાગી, જેમ પીપળાનાં પાંદડાં પવનથી ધ્રુજી જાય તેમ શત્રુની હાર ડગમગવા લાગી; બાણથી આકાશ એવું છવાઈ ગયું કે પક્ષિયોને ઉડવાને પણ માર્ગ મળવા માંડ્યો નહિ; ભયંકર યુદ્ધ મચ્યું. યોદ્ધાઓના એક બીજા ઉપર ઘા પડવા લાગ્યા, તે જાણે લવારની હેરણ ઉપર ઘાણ પડતા હોય એમ દીસવા લાગ્યું; આ યુદ્ધમાં જે સામંતો પડ્યા તેજ જીવ્યા. છેવટે ચાલુક્યની સેના સ્વર્ગમાં જવાનો માર્ગ છોડીને પાછી નાઠી. દેવ દાનવો બોલી ઉઠ્યા કે, "જે ક્ષત્રીય સૂર્યનો માર્ગ "ભેદીને સ્વર્ગમાં પ્રવેશ કરેછે તેને ધન્ય છે." ઘોડા ખોંખારવા

લાગ્યા; તરવારો ખખડવા લાગી; સિપાઈયો રાજાના સોગન દઈને એક બીજાને શૂર ચડાવા લાગ્યા. વામને જ્યારે ત્રણ ડગલાં ભર્યાં ત્યારે એક જગત જીત્યા, પણ યોદ્ધાઓ માત્ર એકજ ડગલું આગળ ભરવાથી ત્રણે જગત જીત્યા. વીરોની સાથે રુદ્ર જેમ રમેછે તેમ તેઓ નાચવા લાગ્યા. જેમ ચાલુક્યની સેનાની હાર તૂટવા લાગી તેમ ચોહાણની હાર બળિષ્ટ થવા લાગી; ઘણા એક યોદ્ધા ઘવાઈને પડ્યા ખરા, તથાપિ ધ્રુવના તારાની પેઠે સેના અચળ થઈ રહી. જેમ ઘડી ઠોકવાની ઝાલર ઉપર મોગરીનો માર પડે તેમ તેમના ઉપર ઘાનો વર્ષાદ વરશી રહ્યો તથાપિ તેમની હારો ડગમગી નહિ. તે જોઈ ચોહાણ બોલી ઉઠ્યો કે આજે હું મારી ઈચ્છા પૂર્ણ કરીશ, અને ગુજરાતની ધરતીને રંડોપો આપીશ. ભીમને તેણે કહ્યું કે, "હવે તું બચવાનો નથી; સ્વર્ગમાં જ્યાં સોમ બેઠો છે ત્યાં હું આજે તને મોકલીશ." કણે પોતાના રાજાની પછવાડે રહીને તેને હિંમત આપી. સામ્ભર રાજાએ ભીમના ઉપર ઘા કર્યા; જ્યાં પુનર્જન્મનું બંધન હતું તેના ઉપર તરવાર ફરી વળી. સ્વર્ગમાં દેવતા જયજય કરી રહ્યા. ભીમદેવ પડ્યો. અવાજ થવા લાગ્યો તેથી શંભુએ પોતાનાં નેત્ર ઉઘાડ્યાં. અપ્સરાઓ જોવાને આગળ ધશી આવી; વિજયી પૃથીરાજના ઉપર સ્વર્ગમાંથી પુષ્પનો વર્ષાદ થયો અને ભીમદેવ વિમાનમાં બેશીને દેવલોકમાં ગયો.

આનંદ ભર્યા પાંચે વાદિત્રના નાદ થવા લાગ્યા; ભાટ ચારણ પૃથીરાજનાં વખાણ ગાવા લાગ્યા; તેનો રોષ ઉતરી ગયો; તેણે ઘાયલ થયેલાને ઉચકાવ્યા. એ પ્રમાણે પૃથીરાજે પોતાના પિતાનું વૈર લીધું.

રાત્ર પડી; અને તેજ જગ્યાએ યોદ્ધા વાસો રહ્યા. છ સામંતો બહુ સખત ઘવાયા હતા તેઓની ચાકરી કરી. સવારમાં કમળ ખીલવા લાગ્યાં; સૂર્યોદયથી ચંદ્ર અને તારા ઝાંખા પડવા લાગ્યા; દેવાલયના દરવાજા ઉઘડ્યા; ચોર, ચકોર અને કુટિલ ચતુરા તેમની મેળે સંતાઈ પેઠાં. પૂજાના સ્થાનમાં શંખનાદ થવા લાગ્યા. પંથિયો રસ્તે ચાલવા

લાગ્યા; સર્વ ઝાડઉપર પક્ષિયો કલોલ કરવા લાગ્યા. સામંતો પૃથીરાજને પાયે પડ્યા; " આપણા ઘણા એક યોદ્ધાઓ દેવલોક પામ્યા; ભીમ "રાજા માર્યો ગયો; પૃથીરાજની કીર્ત્તિ પ્રસરી; ભૂમિ ભાર ઓછો થયો; "પંદરસે ઘોડા માર્યા ગયા; પાંચસે હાથી, અને પાંચ હજાર પાળા પડ્યા." ચંદ બારોટ પૃથીરાજનાં અને સુભટોનાં વખાણ ગાવા લાગ્યો, કે, " આ જિવતર સ્વપ્નવત છે; જે નજરે દેખિયે છિયે તેનો નાશ થવાનો છે. માટે જે સામંત પોતાના ધણીનો સ્વામિભક્ત છે તેને ધન્ય "છે; અને જે કુવેળાએ સ્વર્ગનો સારો રસ્તો લેછે તેને ધન્ય છે."

પૃથીરાજે જય પત્ર લખાવ્યું અને પછી પોતે દિલ્હી ભણી ચાલતો થયો; સાંજની વેળાએ પોતાના યોદ્ધાઓ સહિત તે નગરમાં પેઠો. એ પ્રમાણે તેણે પોતાના પિતાનું વેર લીધું.

ઉપર પ્રમાણે ચંદ બારોટ વર્ણન લખેછે! પણ બીજા ઈતિહાસ ઉપરથી જણાયછે કે મુસલમાનોની સાથે લડતાં પૃથીરાજ ચોહાણની હાર થઈને તે માર્યો ગયો ત્યારે ભીમ જીવતો હતો તથા ત્યાર પછી તેના જીતનારા મુસલમાનની સાથે લડતાં તેનો પણ પૃથીરાજના જેવોજ માઠો પરિણામ થયો હતો.

મહંમદ શાહાબુદ્દીન ગોરિયે ગુજરાત લેવાને મિથ્યા પ્રયત્ન કર્યો ત્યાર પછી આઠ વર્ષ (ઈ૦ સ૦ ૧૧૮૬ માં), દગાથી પોતે લાહોરનો ધણી થઈ પડ્યો, અને સુલતાન ખુશરૂ મલેકને તથા તેના કુટુંબને કેદ કરીને ગિર્ગિસ્તાન મોકલી દીધાં. પછી કેટલાક દિવસ વિત્યે તે સર્વને મારી નાંખ્યાં એટલે મહમૂદના વંશનો સંપૂર્ણ નાશ થવાથી સર્વ રાજ્ય ગઝનવી વંશને બદલે ગોરી* વંશના હાથમાં ગયું.

* આપણા જોવામાં આવ્યું કે જેસલમેરનો લાંજા બિજિરાય મ્હોટા સિદ્ધરાજ જયસિંહની પુત્રી વેરે પરણ્યો હતો. અણહિલવાડની એ રાજકુમારીને પેટ તેને ભોજદેવ કરીને એક પુત્ર હતો તે પોતાના બાપના મરણ પછી લોદરવાની ગાદિયે બેઠો; તેને ઉઠાડી મૂકવાને તેનો કાકો જેસલ પ્રયત્ન કર્યાં કરતો હતો,

હિંદુસ્થાનના રજપૂત રાજાઓ ઉપર વાદલ તૂટી પડવાનું હતું અને તેની નિશાની દાખલ ગુજરાત ઉપર બે હલ્લા થયા હતા તે એક ચેતવણી રૂપી સપાટા હતા, તે હવે ખરેખરૂં તૂટી પડવાનો સમય આવ્યો. સોમનાથનો નાશ થયાંને વચ્ચે ઘણાં વર્ષ વહી ગયાં હતાં તેથી મુસલમાનની શક્તિ સિદ્ધ થઈ હતી, તથાપિ, તેનો ભોગ થઈ પડનારાઓએ, જાથુ અનુભવ મળ્યા છતાં, તેની સામે અટકાવ કરી રાખવાને કાંઈ પણ ચેતવણી લીધી નહિ એટલુંજ નહિ, પણ ભાઈયાતોમાં લડાઈયો કરીને ઉલટો તેને આવી પોહોંચવાને રસ્તો ઉઘાડી આપ્યો. ગુજરાત અને માળવા, દિલ્હી, સામ્ભર, અને કનોજ માંહોમાંહિ કજિયા કરીને નિર્બળ થઈ ગયાં હતાં, અને માંહોમાંહની એક બીજાના ઉપર જીત અને હાર થવાને લીધે એક બીજાના મનમાં ઝેર વશી ગયાં હતાં તેનો સ્થાયી પરિણામ માત્ર એજ થયો કે ખરા અંતઃકરણની એક સંપ થવાની વેળા કદિ આવી નહિ.

સ્થાનેશ્વર અને કર્નાલની વચ્ચે તિરોરી આગળ મહંમદ ગોરીના

ઘણ પાંચસે સોલંકી રજપૂતો ભોજદેવનો ટકાવ કરી રહ્યા હતા. જેસલમેરના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે, "આ સમયે, અણહિલવાડનો રાય, તાતારથી આવેલા ત્યાં-
" ના રાજાની ફોજ સાથે વારે વારે લડાઈમાં મચતો હતો. તે ઉપરથી જેસલે પો-
" તાની મતલબ પાર પાડવા સારૂં તાતારના રાજા સાથે મળી જઈને અણહિલવાડ ઉ-
"પર હલ્લો કરવાનો નિશ્ચય કર્યો, કેમકે એમ કરવાથીજ માત્ર સોલંકી રજપૂતો હલ્લા
" સામે થવાને ભોજદેવને મૂકીને જાય એમ હતું. જેસલ પોતાના એક સગા સુભટ
" સાથે, બસેં અસવારો સહિત પંજનદ ભણી ચાલી નીકળ્યો, ત્યાં ગોરના રાજાએ તા-
" તારના રાજાને જીતીને પોતાનું થાણું મૂક્યું હતું તે તેને મળ્યો; તેની સાથે તે સિંધની
" પ્રાચીન રાજધાની આરોરમાં ગયો. ત્યાં તેણે પોતાના વિચાર જણાવી દીધા અને
" તે રાજા સાથે નિમકહલાલ રેહેવાના સોગન ખાઈને પોતાના ભત્રીજા પાસેથી
" દેશ ખૂંચી લેવા સારૂ ફોજ લીધી. લોદરવાને ઘેરો ઘાલ્યો અને તેનું રક્ષણ કરતાં
" ભોજદેવ મરાયો. બે દિવસમાં રેહેવાસી લોકો પોતાની માલમિલકત લઈ જાય
" ત્યાર પછી ત્રીજે દિવસે ગોરની ફોજ લુંટ કરે એવો પરવાનો મળ્યો. પછી લોદ-
" રવા લુંટીને કરીમખાન લુંટ લઈને બક્કર જવા નીકળ્યો."

પેહેલા હલ્લાની સામે પૃથીરાજે ઉત્કૃષ્ટ રીતે ટક્કર ઝીલી, (ઈ૦સ૦૧૧૯૧) અને દિલ્હીના રાજપ્રતિનિધિ ચામુંડરાજની સાહાયતાથી તેણે મુસલમાનોની પૂરેપૂરી હાર કરી. ત્યાર પછી બે વર્ષે (ઈ૦સ૦ ૧૧૯૩), ફરીને લડાઈ થઈ તે વેળાએ દૈવે હાથ બદલો કર્યો. બન્ને સેના સરસ્વતીના કિનારા ઉપર મળી, અને ઘણી વાર સુધી લડાઈ ચાલી તેમાં શત્રુની કુશળ વ્યુહરચનાથી રજપૂતો ટક્કર ઝીલી શકે નહિ એવા થઈ ગયા હતા તેવામાં, સૂર્ય અસ્ત પામવા આવ્યો તે વેળાએ, બાર હજાર વીણી કાહાડેલા કવચધારી અશ્વારો સહિત મહંમદે જાતે હલ્લો કર્યો તેથી હિંદુની સેનાનો કચ્ચર ઘાણ વળી ગયો. ચામુન્ડ મરાયો, અને ચોહાણની વિશાળ સેના "એક વાર ડગમગી એટલે, મ્હોટી ઈમારતની પેઠે, એકદમ ધશી પડીને પોતાનાજ ખંડેરમાં શમાઈ ગઈ." શૂરવીર પૃથીરાજને પકડી પાડીને ત્યાંજ પૂરો કર્યો. પછી મહંમદ ગોરી જાતે અજમેર ગયો અને ત્યાં ઘાતકી રીતે કતલ કરવાનું કામ ચલાવ્યું, ત્યાર પછી ગીઝની પાછાં જતાં, રસ્તામાં દેશ લુંટતો અને નાશ કરતો ચાલ્યો. હિંદુસ્થાનમાં પોતાના પ્રતિનિધિ તરફિ મલેક કુતુબ્દીનને પછવાડે મૂકતો ગયો, તેણે મિરતનો કિલ્લો અને યોગિનિપુર રાજનગર એ બે લઈ લીધાં. પછી જતે દિવસે પોતાના ધણીના મરણ પછી ગાદી ઉપર બેશીને, દિલ્હીમાં ગુલામ વંશની સ્થાપના કરી.

બીજે વર્ષે, (ઈ૦ સ૦ ૧૧૯૪ માં) મહંમદ ગોરિયે હિંદુસ્થાનમાં પાછાં આવીને યમુના નદીના કિનારા ઉપર જયચંદને હરાવીને કનોજ અને કાશી લીધાં; અને ત્યાંનાં એક હજાર દેવાલયોમાંથી મૂર્ત્તિઓ ભાંગી નાંખીને નિમાજ પડવાની મસ્જીદો કરી દીધી. રાઠોડ રાજાએ, હિંદુને પસંદ પડે એવું, પવિત્ર નદીમાં ડુબી જઈને, મરણ પ્રાપ્ત કરી લીધું. અદ્ભૂત કનોજ શેહેર હિંદુઓનું કેહેવાતું બંધ થઈ ગયું, પણ તેમ ચાલતાં ઘણાં વર્ષ થયાં નહિ એટલામાં તો દુર્દૈવ થયેલા રાજાના પૌત્રોએ રાઠોડનો વાવટો તેના ઉપર ફરીને ચડાવ્યો અને ત્યાર પછી ત્યાંથી લઈ

જઈને જોધપુરના કિલ્લા ઉપર રોપ્યો ત્યાં તેણે નિર્ભયપણે કુતુબુદ્દીનના રાજ્યનો નાશ થતો જોયો.

મુસલમાનના હલ્લાનો પ્રહાર ખમવાનો વારો હવે ગુજરાતનો આવ્યો. "ઈ૦ સ૦ ૧૧૯૪ માં કુતુબુદ્દીન પોતાનું લશ્કર લઈને ગુજરાત "પ્રાન્તની રાજધાની નેહરવાલા (અણહિલવાડ) ઉપર ચડ્યો, તેમાં "ભીમદેવને હરાવીને પોતાના ધણીને પ્રથમ તેણે વીતાડ્યું હતું તેનું પૂરે "પૂરૂ વેર લીધું. તે કેટલાક દિવસ સુધી દ્રવ્યવાન ગુજરાત દેશ લુંટવા "મંડી ગયો, પણ ગીઝનીથી આજ્ઞા આવ્યા પ્રમાણે તે છોડીને તેને "તાબડતોબ દિલ્હી જવું પડ્યું."

બીજે ઠેકાણે એનોએજ મુસલમાન ઈતિહાસ કર્ત્તા લખેછે કે, કુતુબુદ્દીને અણહિલપુરમાં આવીને છાવણી નાંખી એટલે ભીમદેવનો સેનાપતિ જીવણરાય ત્યાંથી નાશી ગયો; પણ તેની પછવાડે લાગલીજ દોડ કરવાથી ફોજ લગભગ થઈ ગઈ એટલે જીવણરાય સામો થઈને લડ્યો તેમાં તે મારયો ગયો તેથી તેની ફોજે નાશેકું લીધું. આ હારના સમાચાર ભીમદેવે જાણ્યા એટલે પોતાના રાજ્યમાંથી તે નાશી ગયો.

કુતુબુદ્દીનની જીત થઈ, તથાપિ ગુજરાતમાં તેનો જાથુ કબજો થઈ ગયો નહતો; અને કદાપિ ભીમદેવને હાર ખાઈને નાસવું પડ્યું તોપણ તેની સત્તા કાંઈ ઓછી થઈ ગઈ નહતી. બે વર્ષ પછી, અથવા ઈ૦સ૦ ૧૧૯૬ માં એજ ગ્રંથકાર લખેછે કે, "નાગોરનો રાજા, નેહરવાલાનો "રાજા, અને બીજા કેટલાક હિંદુરાજાઓ તે દેશ માહેલા મેરજાતના લોકો "સાથે એક સંપ કરીને મુસલમાનો પાસેથી અજમેર ખુંચી લેવાનો વિચાર કરેછે એવા સમાચાર કુતુબુદ્દીનને મળ્યા આ વેળાએ તેનું લશ્કર "તેના પ્રાન્તમાં વિખરાઈ ગયું હતું તેથી દિલ્હીમાં તેની પાસે જેટલું "હાજર હતું તેટલું લઈને, જો બની શકે તો નેહરવાલાનીફોજ મળી "જતાં અટકાવવાને માટે પોતે પિંડે ચડયો; પણ તેનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ. "લડાઈમાં, ઘોડા ઉપરથી તે કેટલીક વાર પડી ગયો, અને તેને છ ઘા વા-

" ગયા તોપણ તે તેના સદાયના ધીરપણાથી લડ્યો, પણ પછી તેના મા-
" ણસો તેને પાલખીમાં ઘાલીને બલાત્કારથી રણક્ષેત્રમાંથી અજમેર
" લઈ ગયા."

" મેર લોકો આ જીતથી બહુ રાજી થયા, અને ગુજરાતની ફોજ
" સાથે મળી જઈને અજમેર આગળ જઈને અડાવીને બેઠા. એ વાત
" ગઝનીમાં રાજાના જાણવામાં આવી એટલે કુતુબુદ્દીનને છોડાવાને
" બળવાન ફોજ મોકલી. આશ્રય આવી પોહોંચતા સુધી તે અજમેર
" રાખી રહ્યો અને શત્રુઓએ તેને ઘેરો ઘાલ્યો. કુતુબુદ્દીનને ઘા વાગ્યા
" હતા તે રૂઝી ગયા એટલે ઘેરો ઘાલીને બેઠેલી ફોજ પછવાડે નેહરવા-
" લા સુધી દોડ કરી, અને રસ્તે જતાં બાલી અને નાદોલના કિલ્લા લી-
" ધા. પછી તેને એવા સમાચાર મળ્યા કે વાલિન અને દારાબર્ઝ, ને-
" હરવાલાના રાજા સાથે મળી જઈને સિરોહી પ્રાન્તમાં આબુગઢ પાસે
" છાવણી કરીને ગુજરાતમાં જવાના માર્ગ રોકી બેઠેલા છે. કુતુબુદ્દી-
" નને રસ્તાની હરકતો અને જગ્યાના બાધ નડ્યા, તોપણ તેઓના ઉ-
" પર હલ્લો કર્યો; કેહેછે કે આ પ્રસંગે શત્રુનાં સુમારે પચાસ હજાર ક-
" રતાં પણ વધારે માણસ રણમાં પડ્યાં; તે વિના વીસ હજારને કેદ કરી
" લીધાં. જીત કરી લેનારાઓના હાથમાં ભારે લુંટ આવી. પછી પો-
" તાની ફોજને થોડોક થાક ખાવા દીધા પછી કુતુબુદ્દીને ગુજરાતનો
" રસ્તો પકડ્યો. તે દેશનો તેણે નાશ કરી નાંખ્યો, તેમાં કોઈ તેના સા-
" મું થયું નહિ, ને નેહરવાલા પોતાને સ્વાધીન કરી લઈ એક સરદારને
" બળવાન કિલ્લેદાર સહિત ત્યાં મૂક્યો. પછી અજમેર થઈને તે દિ-
" લ્હી ગયો અને ગઝનીના રાજાને રત્ન, સોનું અને કેટલાક ગુલામ
" મોકલી દીધા."

ફેરિસ્તાના લખ્યા પ્રમાણે ધારાવર્ષ અને પ્રલ્હાદનદેવ અણહિલવા-
ડના પરમાર વંશના ખંડિયા રાજા હતા તેમને સ્વાધીન ચંદ્રાવતી અને
આબુ એ બન્ને હતાં. કુમારપાળના વારામાં યશોધવળ થઈ ગયો છે

એવું આગળ લખવામાં આવ્યું છે તેના તેઓ પુત્ર હતા. ન્હાના પુત્ર મલ્હાદનને વિષે ઉપર લખેલા લેખમાં એમ લખ્યું છે કે શ્રીગુર્જર દેશનો રાજા જે દનુંજ, અથવા મુસલમાન હલ્લો કરનારનો કટ્ટો શત્રુ હતો તેનો તે બલવાન રક્ષક હતો. આબુપર્વત ઉપર બીજો લેખ છે તેમાં મલ્હાદનદેવ, તે વેળાએ યુવરાજ હતો એમ લખ્યું છે, કેમકે ધારાવર્ષનો પુત્ર સોમસિંહ તે વેળાએ જન્મ્યો નહતો.

મહંમદ ગોરી સન ૧૨૦૫ માં મરણ પામ્યો ત્યારથી કુતુબુદ્દીન ઈબ્રિક પાંચ વર્ષે મરણ પામ્યો ત્યાં સુધી દિલ્હીના પાદશાહ તરીકે તેણે રાજ્ય કર્યું. બીજા ભીમદેવના રાજ્ય સંબંધી બીજું કાંઈ લખવા જેવું નથી. તે ૧૨૧૫ માં મરણ પામ્યો, તે પોતે મૂલરાજના ચાલું વંશમાંનો છેલ્લો રાજા હતોઃ કુતુબુદ્દીને અણહિલવાડમાં મુસલમાન કિલ્લેદાર મૂક્યા હતા તે કદાપિ પાછા બોલાવી લીધા હશે, અથવા રેહેતાં રેહેતાં તેઓનો નાશ થઈ ગયો હશે, કેમકે તેઓ રહ્યા હોય એવું બીજે કોઈ ઠેકાણે લખેલું જોવામાં આવતું નથી; અને ભીમદેવના મરણ પછી પચાસ વર્ષે દિલ્હીમાં ગ્યાસુદ્દીન બુલબુન રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે ફેરિસ્તા લખેછે કે, ગુજરાત અને માળવા પ્રાન્તો જે કુતુબુદ્દીને પોતાના રાજ્ય સાથે જોડી દીધા હતા પણ ત્યાર પછી તેઓએ મુસલમાનોનું જુસરું કાહાડી નાંખ્યું હતું તે રાજ્યો ઉપર ચડાઈ કરવાની તેના પ્રધાનોએ તેને સલાહ આપી. પણ તેના રાજ્યની ઉત્તર દિશાના તાતારના મોગલોની બીકને લીધે ગ્યાસુદ્દીનને તે પ્રમાણે અમલ કરવાને બની આવ્યું નહિ.

તેરમા સૈકડાની સમાપ્તિ થતા સુધી અણહિલવાડ મુસલમાનોના સ્વાધીનમાં થયું ન હતું, પણ તે પછી અલ્લાઉદ્દીન ખીલજી જે ગુજરાતના ખેડુતોને ખુનીને નામે જાણીતો થઈ પડ્યો છે તેના સાહસિક હાથ નીચે તે આવી પડ્યું.

પ્રકરણ ૧૩.

અણહિલપુરના રાજ્યનું પશ્ચાદવલોકન.

બીજા ભીમદેવનું મરણ થયું ત્યાં સુધી અમે લખતા આવ્યા, એ સંધી અણહિલપુરની વાતનું વિવેચન કરવાને ઠીક પડે એવી છે. સિદ્ધરાજ અને કુમારપાળના રાજ્યનો છેલ્લો પરાભવ થયો ત્યારપછી ઘણી મુદત સુધી ગુજરાતમાં નિર્ધણિયો કાર્યભાર ચાલવા લાગ્યો. મુસલમાનોની જીત થતી ચાલું રહી; અને મુખ્ય રાજ્યની નબળાઈને લીધે ન્હાના ન્હાના હલ્લા થવા લાગ્યા તેથી ગડબડાટમાં વધારો થવા લાગ્યો. આ સમયે કોઈ કોઈ વાર વનરાજના નગરનાં દેવાલય અને બુરજા ઉપર તેની આબાદાનીનો પ્રકાશ ચકચકી રહ્યો હતો, પણ હવે પછી તો તે અસ્ત પામતા સૂર્યનું પ્રકાશ સ્થાન થઈ પડ્યું; હૃદય માત્ર ધીરેધીરે ધડકી રહ્યું પણ અવયવો તો થંડાગાર થઈ પડ્યા,—

"મરવા પડેલા પશુ ઉપર કાગડો રાહા જોઈ રેહે, તેમ ભાગી પડેલી ધામધુમની ઝુમી રહેલી પડતી દશા ઉપર મહા વિનાશ અથવા ગડબડાટ વાટ જોઈ રેહેછે."

જે ગ્રંથકારોના પુસ્તકો ઉપરથી અમે વર્ણન આપ્યું છે તે ગ્રંથકારોવિષે પ્રારંભમાં અમે થોડુંક લખિયેછિયે,— રત્નમાળાનો કર્ત્તા કૃષ્ણાજી જે જાતે બ્રાહ્મણ હતો તેનું વૃત્તાંત કાંઈ જાણવામાં આવ્યું નથી. તેણે બીજા ભીમદેવના મરણ પછી પોતાનો ગ્રંથ રચ્યો છે, પણ તે વાત બન્યાંને ઘણી વેળા વીતી ગઈ હોય ને ત્યાર પછી તેણે લખ્યું હોય એમ લાગતું નથી. તેણે પોતાની પેહેલાં થઈ ગયેલા ગ્રંથકારોના પુસ્તકોનો આધાર લઈને લખ્યું છે તે નીચેના છપય ઉપરથી જણાયછે.

छप्पय.

" ज्यौं दधि मंथन करत, हरत घृत तक्र तजीकें;
" इक्षु पीडी रस ग्रही, नहि लइ शेष सजीकें;
" रजतें कंचन लेत, देत रज दूर ही डारी;
" कूकसतें कन लहै, तीलतें तैल निकारी;
" सब ग्रंथ पंथ अवलोकिकें, सार सार युक्ति सची;
" अस ग्रंथ एहि अभिधानही, रत्नमालिका शुभ रची."

દ્વાશ્રયનો પ્રારંભ, પ્રસિદ્ધિ પામેલા હેમાચાર્યે કરેલો જણાયછે. તે કુમારપાળના રાજ્યની સમાપ્તિએ ઈ૦ સ૦ ૧૧૭૪ ની પેહેલાં મરણ પામ્યો હતો. ત્યારપછી પલ્હાદનપટ્ટણ (સોવશા પાલણપુર) માં લેશાજયતિલકગણી કરીને જૈન સાધુ હતો તેણે તે અધૂરા ગ્રંથનું સાંધણ ચલાવીને ઈ૦ સ૦ ૧૨૫૬ અથવા સંવત ૧૩૧૨ ની દીવાળીને દાહાડે પૂરો કર્યો. ત્યારપછી તેના ઉપર લક્ષ્મીતિલક કવિએ, શુદ્ધ કરીને, ટીકા રચી છે, એવું ઉપરનો સાધુ લખી ગયો છે, શ્રી દુર્લભરાજ રાજ્ય કરતો હતો તે વેળાએ શ્રી વર્દ્ધમાન આચાર્ય ગુજરાતમાં પ્રવાસ કરતો હતો તેની દિક્ષાવળીમાંનો નવમો લેશાજય પુરૂષ હતો એવું પોતે માનેછે. દ્વાશ્રયમાં સંસ્કૃત ભાષાની રચના વિષેની સમજણ આપી છે તથા સિદ્ધરાજના વંશનું વર્ણન કરેલું છે એવા દ્વી (બે) હેતુ ઉપરથી એ ગ્રંથનું નામ દ્વાશ્રય પાડ્યું છે. આવા દુપટ વિષયની રચના તેણે શ્લોકબંધ ક્રમ પ્રમાણે રચી છે તોપણ વિષયને અનુસરીને અર્થ લગાવી લેવાનો છે.

પ્રબંધચિંતામણિ નામનો ગ્રંથ દ્વાશ્રય પછી જરા મોડો થયો છે. તે વર્દ્ધમાનપુર, જે હવણાં વઢવાણ કેહેવાયછે ત્યાં ઈ૦ સ૦ ૧૩૦૫ અથવા સંવત ૧૩૬૧ ના વૈશાખ શુદિ ૧૫ ને દિવસે પૂર્ણ કરવામાં આવ્યો છે. તેનો કર્ત્તા ત્યાંનો મેરૂતુંગ કરીને જૈન ધર્મનો આચાર્ય હતો તે છે. શ્રી ગુણચંદ આચાર્યે, આ ગ્રંથ જેવો અને એવાજ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે.

અથવા એમ નહિ તો કદાપિ એજ ગ્રંથનો તેણે પ્રારંભ કર્યો હશે એવું મેરૂતુંગ પોતે લખેછે. ગ્રંથ કર્ત્તા પોતાની પ્રસ્તાવનામાં લખેછે કે, "પૂર્વ-
"ની વાતો સાંભળીને પંડિતોનાં મન તૃપ્તિ પામ્યાં નથી એટલા માટે હું-
"મારા પ્રબંધચિંતામણિ ગ્રંથમાં હવણાંના મહારાજાઓની વાતોનું વ-
ર્ણન મારી અલ્પ મતિ છતાં શ્રમ લઈને કરૂંછું."

આ બંને ગ્રંથોનો અમે મુખ્ય આધાર લીધો છે, પરંતુ તેમાં લખેલી વાત ખુલાસેથી સમજાવવાને અને તેનો સંબંધ બતાવવાને, જુના લેખ, તામ્રપટ, મુસલમાન ઈતિહાસકોએ લખેલું વર્ણન, ચંદબારોટનો રાસ, તથા ભાટચારણોની મ્હોડાની વાતો અને દંત કથાઓ પણ દાખલ કરીછે.

વઢવાણ અને પાલણપુરના જૈન સાધુઓના ગ્રંથોની રચનાની ઢબ જેવી મળતી આવવી જોઈયે તેની મળતી આવેછે. ધર્મ પ્રકરણ કરતાં રાજપ્રકરણ તેઓ ઉતરની પંક્તિનું ગણે એમાં નવાઈ નથી; પણ એ બન્ને વિષયમાં સંબંધપૂર્વક લખવાનો પ્રયત્ન કરવાને બદલે તેઓ માત્ર વાતો લખીને સંતોષ પામ્યા છે. તેઓએ લખેલું સંક્ષિપ્ત વર્ણન બધુંય ખોડીલું છે તથાપિ અમારે આ ઠેકાણે લખવું જોઈયે કે તે અસત્ય નથી; કેમકે, ઘણું કરીને જેટલા દાખલાનો મુકાબલો કરવાને બની આવ્યું છે તે દરેકમાં તેઓનું લખાણ અને સૂચન બીજા ગ્રંથોના પ્રમાણથી ખરૂં ઠર્યું છે અને તેનો ખુલાસો થઈ ગયેલો છે. તેમજ વળી, જેમ વધારે શોધ થતો જશે તેમ આથી પણ વધારે મળતાપણું સિદ્ધ થતું જશે, એવી કલ્પના કરવી અઘટિત નથી. દ્વાશ્રયમાં હેમચંદ્રનો રચેલો કેટલો ભાગ હશે એ જાણવાને બની આવે, અને ક્ષેશરાજય અને લક્ષ્મી તિલકના હાથથી ફેરફાર થયાવિનાનો તેમાંનો કેટલો ભાગ હાલના પુસ્તકમાં હશે એ જણાય તો મુખ્ય રાજ્યો માહેલા બે રાજ્ય વિષે તેજ વેળા થયેલા ગ્રંથકારના અભિપ્રાય આપણા જાણવામાં આવે, પણ આવો પત્તો લાગવો અશક્ય છે; માટે આ જૈનોનાં લખેલાં વર્ણન, જે સમયે લખવામાં આવેલાં તેજ સમયના નોંધી રાખેલા રાસતરીકે માની લેવાં

જોઈયે. આવા પ્રકારની એ વર્ણનની તુલના કરિયે તોપણ તેઓ મૂલ્યવાન નથી એમ નથી. એ વર્ણન વડે, બીજા સાહિત્યોનો ખુલાસો થાયછે અને સંબંધ બેસેછે એટલુંજ નહિ, પણ, ઘણીવાર તો તેઓનો પત્તો બેસારવાનાં સાધન થઈ પડેછે; અને અગરજો તેમાં આવેલી વાતો બીજી કેટલીક વાતો સાથે જેટલી મળતી આવે તેટલી પૂરેપૂરી માનવામાં આવે તોપણ જે સમયે તે લખવામાં આવ્યું તે સમયે ચાલતા વિચાર અને મનોભાવનું વલણ, રાજકાર્યભાર, અને રીતભાત એ વિષેની સામટી સૂચના પૂરી પાડેછે એની ના કેહેવાય એમ નથી. તેમજ અમને લાગેછે કે, મુસલમાનોની જીત થતા પેહેલાંના સૈકડામાં મધ્યકાલીન હિંદુસ્થાન વિષે કેટલું જુજ જાણવામાં આવેલું છે, અને તે સમયનું જે કાંઈ રહેલું હોય તે હવણાંના હિંદુલોકો વિષે ખરી માહિતગારી મેળવવાને કેટલું બધું ઉપયોગનું છે તે વિષેનો વિચાર જે કરશે તેની નજરમાં એ વર્ણનનું ખરૂં મૂલ છે તે કરતાં ઓછું કરી નાંખવાનું આવશે નહિ.

ચંદ બારોટનો રાસ જેવો ભભકદાર વર્ણન ભરેલો અને રમુજ પમાડે એવો છે તેમજ તે વિષે કાંઈ વિશેષ વિચારથી અભિપ્રાય આપવાની અગત્ય છે. ભાટ ચારણો રાસ લખનારા થઈ ગયા તેમાં ચંદ બારોટ કીર્ત્તિમાં પ્રથમ ગણાયછે, અને એના રાસમાં ખામિયો છે તે પ્રમાણે ખુબિયો પણ છે. એને વિચારશીળ વર્ણન કર્ત્તા ગણી શકાય નહિ, પણ એ ચોહાણનો દસોંદી હતો તેથી કસુંબાની કેફથી ઉશ્કેરાયલો નાગણિયે તોપણ ઓછામાં ઓછો અને પોતાની પક્ષના મમતથી ઉશ્કેરાયલો અને યુદ્ધની કેફથી કેફી થયલો ગણવો જોઈયે. એનો રાસ એવો અશુદ્ધ છે કે કોઈ કોઈ ઠેકાણે સમજાઈ શકાતો નથી, અને જ્યાં ભાવાર્થ સમજાય એવો છે ત્યાં પણ ચંદનું મૂળ લખેલું કેવું હશે તે, પછવાડેથી થઈ ગયેલા બહુ ફેરફાર આગળ ઓળખી કાહાડવું ઘણું કઠિણ છે— તે એટલું બધું કે આખા પુસ્તકના ખરાપણાવિષે ઠેકાણે

ઠેકાણે ઘણું કરીને સંશય ઉત્પન્ન થયા વિના રેહેતો નથી. આગળ આપણા જોવામાં આવ્યું કે ચંદના લખવા પ્રમાણે પૃથીરાજ ચોહાણના હાથથી બીજો ભીમદેવ મારેલો ગયો છે, પણ ખરૂં જોતાં પૃથીરાજ મરણ પામ્યો ત્યાર પછી પણ તે કેટલાક વર્ષ સુધી જીવતો હતો. તેમજ બીજે ઠેકાણે ગુજરાત માહેલી જાતિયોના કુટુંબોનાં નામ જે બનાવના સંબંધમાં લખેલાં છે તે બનાવો, બીજા બધા લખનારાઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે, ચંદે લખેલી જાતિયોના સ્થાપનારા જીવતા હતા તેની પેહેલાં સેંકડા ઉપર બની ગયેલા છે. ચંદ બારોટના રાસના ખરાપણા વિષે શંકા આણ્યાવિના કદાપિ ભીમના મરણ વિષેના ફેરફારીક લખાણનો ખુલાશો થઈ શકેછે, તે એવી ધારણા કરવાથી કે, ચંદે પોતાના રાજાની કીર્ત્તિ વધવાની આતુરતાથી એવું લખ્યું હશે; તેમજ બીજા પ્રકારની જે ફેરફારી છે તે માહેલી કેટલીકને સાચી ઠરાવાને એમ કહી શકાયછે કે જે વેળાને અનુસરીને ચંદ લખેછે તે વેળાએ, તેણે લખેલી જાતિઓ હૈયાતીમાં નહિ હોય પણ તેના સમયમાં હશે, તથાપિ, પીરંભના ગોહિલના પરાક્રમનાં ગીત ચંદ બારોટ ગાય છે અને એ બારોટના વારાના સમય પછી લગભગ એક સેંકડા સુધી ગોહિલે પીરંભનો કબજો લીધેલો જોવામાં આવતો નથી ત્યારે આવા દાખલા સંબંધી શો ખુલાસો કરવો ? અમને લાગેછે કે આખો રાસ જે ચંદ બારોટના નામથી ઓળખાયછે તે બધોય તેનો લખેલો નહિ હોય એવું માન્ય કર્યા વિના સિદ્ધિ નથી; અને જ્યારે આવી વાત ઉઘાડી પડેછે ત્યારે ખરૂં કિયું અને ઉમેરો કિયો અથવા ઉમેરો થયો તે કેઈ વેળાથી, એ જુદું પાડવું બહુ કઠિણ થઈ પડેછે.

ઉપર લખેલા ચિતાર આપનારાઓના હાથથી અણહિલવાડનો ચિતાર જે આપણને મળેછે, તેમાંનો મુખ્ય ચિતાર રાજા વિષેનો છે. તેની ઓથે શ્વેતામ્બરધારી જૈન સાધુઓ અથવા બ્રાહ્મણો આવી રહ્યા છે; સાકશન ફરશી વડે રક્ષાવલા અનોરસ ઉલિયમના નાઈટ જેવા,

ઓયણા પેહેરેલા રજપૂત જાતિના યોદ્ધાઓ વીંટળાઈ વળેલા છે, અથવા યુદ્ધમાં તેમના સરખાજ શૂરા, અને સલાહ આપવામાં વિશેષ ડાહ્યા, વ્યવહારમાં સરલ પણ ક્ષત્રીના સરખું એટલું બધું જુસ્સા ભરેલું લોહી જેઓની રગોમાં ફરતું નહિ એવા વાણિયા મંત્રેશ્વરો આવી રહ્યા છે. વળી શૂરવીર મંડળની એક બાજુએ, અર્ધાં પર્ધાં પોતાની મેળે શૂરવીર એવા બંદીજનો અને ગાંધર્વો ઉભા રહ્યા છે, અને તેથી જરા છેટે, બોલવામાંજ માત્ર જુસ્સા ભરેલા, એવા સલાહ સંપવાળા ખેડુતો પૃથ્વીની ઉપજની ભેટ સહિત ટોળેવળી રહ્યા છે, તેમની પછવાડે, જેઓના જોર જુલમને લીધે વિશ્વાસ કરેલો, તોપણ જેઓની ધાસ્તી પેટમાં પડતી, અને જેમના વિના ચાલે નહિ એવા તેઓના રક્ષક, અને તેના તેજ તેમને લુટનારા, રંગે કાળા મેશ જેવા અને ડુંગર તથા કોતરના મૂળ રેહેવાશી એવા કામડિયોવાળાની હાર આવી રહી છે.

રાજાના પિંડનો ચિતાર દબદબા ભરેલો છે; લાલ ચટક જેવું રાજ છત્ર તેના ઉપર ધારણ થઈ રહ્યું છે; તેના મસ્તકની પછવાડે મૂર્તિમાન સૂર્ય સોનામાં ચકચકી રહ્યો છે; તેનો કંઠો વિલાસમય મોતિયોનો શોભી રહ્યો છે, અને તેના બાજુબંધ ચળકતા હીરાના આવી રહ્યા છે; આવું છતાં પણ તેનો આકાર નિઃપુરૂષ જેવો દેખાતો નથી, તેના પિંડિદાર ભુજને ભાળો અને તરવાર એ બન્ને સારાં શોભતાં આવેછે; તેની આંખ યુદ્ધના અંગારાથી લાલ ચટક બની રહી છે; મેહેલનાં ચોઘડિયાંનો તેને જેવો સહવાસ પડી રહેલો છે તે પ્રમાણે યુદ્ધનાદ તેને થઈ રહેલો છે; તે રાણી બચ્યો, ક્ષત્રીનો પુત્ર, અભિષેક થયેલો રાજા, અને ઢાલવાલો માણસ છે.

સુંદરીનો ચિતાર જોવાને બીજા પડદા ઉપર નજર કરિયે તો તે સ્વયંવર મંડપમાં પોતાના મન માનતા શૂરા પુરૂષને પસંદ કરતી, કામની સાથે રતિ શોભે તેમ તેની સાથે શોભતી આપણા જોવામાં આવેછે. પછીથી જોઈયે તો તે માનવંતી માતા થયેલી, અને પોતાના યુવાન પુત્રનું

રાજ ચલાવતી અથવા તેની પાકી વયની વેળાએ રાજકાજમાં તેને સ-લાહ આપતી અને ધર્મનાં અને દયાનાં કામ તેની પાસે કરાવતી જણાય છે; અથવા ફરીને પાછી જોઈયે તો શી દુઃખની વાત! તેનો દેખાવ કેવળ જુદોજ બની ગયેલો દેખાયછે, બાવરાપણાથી વિલક્ષણ રીતે ઘેલાયલી આંખ થયેલી અને પોતાના ખોળામાં પોતાના ધણીના મરદાનું માથું મૂ-કેલું જોવામાં આવેછે, તે સાથે વળી, રણશિંગાનો કઠોર અવાજ તથા વેહેમ ભરેલી ઘેલછાની એ કરતાં પણ વધારે કઠોર ચીસો કાનને ખેદ પમાડેછે, તેમજ ચિતાનો ભડકો જુસ્સાથી સળગતો ચાલેછે અને કા-ળોમેશ જેવો ધુમાડો ઉપર છવાતો દેખાયછે તેથી જાણે આવો કમ-કમાટ ભરેલો દેખાવ આકાશની નજરે પડવાથી સંતાડી રાખવાનો હેતુ હોય એમ લાગેછે.

હિંદુઓના વર્ણનમાં, જમીનના વહિવટ વિષેનો વિષય, મુખ્યત્વે ક-રીને જાણવા જેવો છે. જે પુસ્તકોના આધારથી અમે લખિયે છિ-યે તેઓના બનાવનારાના ધારવામાં બેશક એમ આવેલું કે એ વાત તો આખા જગતને જાણીતી છે; તેથી તેઓનું નિરાળું વર્ણન કરવાની કાંઈ અગત્ય નથી. અહિં તહિંથી અનાયાસે અમારા જાણવામાં આ-વ્યું છે કે ઉપજમાં રાજાનો ભાગ હતો; કોઈ વેળાએ તો રાજા પોતા-ના મંત્રિયોની મારફત ઉઘરાવી લેતો હતો અને કોઈ વેળાએ ગામ-ના અધિપતિયો, ખેડુતો પાસેથી દાણાનો ભાગ ઉઘરાવી લેતા તેની પાસેથી રાજા પોતાનો ભાગ લેતો. દેશમાં “ ગ્રામ ” અથવા ગામ વ-શેલાં હતાં અને ત્યાંના રેહેવાશી કુટુંબિક (કણબી), અથવા ખેડુત (કાર્ષક) કેહેવાતા; ગામના મુખી, પટકીલ અથવા પટેલ હતા. ખેડુતો જેવા હવણાં પોતાના કામમાં રોકાયલા રેહેછે તેવા ત્યારે પણ રેહેતા હ-તા. પાક ઉગવા માંડે એટલે કાંટા અથવા થોરિયાની પોતાનાં ખેતરોને વાડો કરતા. અને ત્યાર પછી તે વધારે વધવા માંડે એટલે પંખિયોને ટોહોવા મંડી જતા. ખેડુઓની બાયડિઓ, આજની પેઠે, ખેતર માહે-

લા ડાંગરના પાકનું રખેવાળું કરતી, પોતાના ગીત વડે સીમને આનંદમય કરી દેતી. વર્ષાદ વરસતો નહિતો રાજાનો ભાગ આપવામાં વાંધો ઉઠતો અને તે લેવાને ખેડુતોને કેદમાં નાંખ્યાવિના સિદ્ધિ રેહેતી નહિ. તોપણ તેઓ હઠીલાઇ પકડી રેહેતા અને લાચાર છોકરાંની પેઠે ધોરણ પકડીને પોતાના ઉપર રાજાની દયા ઉપજાવતા. આથી કરીને બંને બાજુવાળાઓને રડાકૂટારા થતા અને છેવટે પંચાત કરાવીને છૂટકો કરવામાં આવતો, તે હાલમાં કેટલાંક દેશી રાજ્યો છે ત્યાં જે વહિવટ ચાલેછે તેને બરાબર મળતું આવેછે.

દેવસ્થાન અને ધર્મ ગુરૂઓને મુખ્યત્વે કરીને રાજાના તરફથી ભોંય આપવામાં આવતી એ વિષેના ઘણા દાખલા નોંધી રાખવામાં આવેલા છે; જેમકે બ્રાહ્મણોને સિદ્ધપુર અને સિહોર આપવામાં આવ્યાં હતાં; અથવા જૈનોને ચાલી ગામ આપવામાં આવ્યું હતું—આવી રીતનું દાન, "ગ્રાસ" કેહેવાતું હતું અને તે સમયે એ શબ્દ "ધર્મદાન"ને ઠેકાણે વાપરવામાં આવતો. જ્યારે મૂળરાજે અણહિલવાડમાં ત્રિપુરૂષપ્રાસાદ નામનું મહાદેવનું દેરૂં બાંધ્યું હતું ત્યારે તે જેના સ્વાધીનમાં કર્યું હતું તેને "ગ્રાસ" બાંધી આપ્યો હતો; અને કુમારપાળના રાજ્યમાં ઉદાયનના પુત્ર વાગભટ્ટે પાલીટાણાની પાસે વાહડપુર આગળ જૈન દેવલ બંધાવીને તેનું નામ, રાજાના પિતાને નામે, ત્રિભુવનપાલવિહાર કરીને રાખ્યું હતુંતે દેવલના માણસોને ખાવાને માટે પણ ભોંય આપી હતી તે "ગ્રાસ" કેહેવાતી હતી. ભોજ રાજાના દરબારમાં માઘ કવિ થઈ ગયો તે એક બ્રાહ્મણની દરિદ્રતા વિષે લખતાં કેહેછે કે "ગ્રાસ આપવાનો વિસરી જવાથી ગૃહસ્થનો સૂર્ય અસ્ત પામેછે." આ કાર્ય "શાસન"કેહેવાયછે.

રાજ કુટુંબના ભાયાતોને પણ ભોંય આપવામાં આવતી. જેમકે, દેથલી અને વાલેલ. કુમારપાળ વિષે પણ એવું કહ્યું છે કે, "તે વેળાએ દાતારોનો અધિરાય—સોલંકી રાજાએ આલિંગ નામના કુંભારને

સાતસેં ગામનો લેખ કરી આપ્યો હતો. તેને પોતાના કુળને લીધે શ-રમ આવી તેથી તેના કુળના, આજે પણ "સગરા" એવું નામ રાખી રહ્યા છે. આવું છતાં પણ આ તુષ્ટિદાન વિષે કાંઈ પત્તો હાથ લાગ-તો નથી. એક વાઘેલના દૃષ્ટાંત વિના યુદ્ધમાં સેવા બજાવ્યા વિષેનું વંશપરંપરાનું તુષ્ટિદાન કોઈને આપવામાં આવ્યું નથી એ પણ એક જા-ણવા જેવું છે. ખરા ગુજરાતના કિલ્લાઓમાં પટાવતોના ભણીથી અં-તરાય નડ્યાવિના રાજા ભણીનાં થાણાં મૂકવામાં આવતાં; અને સર્વ ર-જપૂત જાતિઓવાળા,જેઓ માહેલા મુખ્ય પુરૂષો પછવાડેથી મ્હોટા જ-મિદાર અને ન્હાનકડા રાજા થઈ પડેલા છે તેઓમાંથી કોઈને પણ અણ-હિલવાડના રાજાએ જમીનની બખશીસ કરી હોય એવું તેમના પોતાનાજ વર્ણન કરનારાઓના લેખમાંથી પણ નીકળતું નથી, પણ માત્ર એક આ-લા રજપૂતોને આ વાત લાગું પડતી નથી, તેઓને ગુજરાતના છેલ્લા રાજા બીજા કરણ પાસેથી જમીન મળી હતી એવો તેઓ દાવો કરેછે. મુકુટધારી રાજાઓ મૂળરાજના દરબારમાં હતા એવું આપણા જોવામાં આવ્યું; અને મંડળેશ્વર અથવા પ્રાન્તના અધિપતિઓ વિષે પણ બીજે ઠેકાણે લખવામાં આવેલું છે. કુમારપાળના બંધેવી કાહાનદેવને એવું પદ આ-પેલું છે; અને જ્યારે ઉદાયન મંત્રી સોરઠના સાઊસર ઉપર ચડ્યો છે ત્યારે વઢવાણ આવીને તે "મંડળેશ્વરો" એકઠા કરેછે એવું લખેલું છે. આ લોકો પ્રાન્તના અધિપતિ હતા એમ જણાયછે; આ વિના બીજા મંડલિક રાજાઓ વિષે લખવામાં આવેલું છે, તેઓના દેશ અગર જો અણહિલવાડના રાજાના સ્વાધીનમાં હતા તોપણ ગુજરાતના પેટામાં તેઓની ગણના કરવામાં આવી નથી. આબુ અને ગિરનારના અ-ધિપતિઓ, કોકણનો રાજા મલ્લિકાર્જુન, અને બીજાઓની ગણના આ વર્ગમાં થાયછે,

સામંત અથવા લડાઈના સરદારોને ઘણું કરીને ખજાનામાંથી પગાર મળતો, અને પછવાડેથી દિલ્હીના મોગલ રાજા થયા તેઓની રીત પ્ર-

માણે જેટલા માણસો ઉપર તેઓ સરદારી બજાવતા તે પ્રમાણે તેઓની પદવિ ગણવામાં આવતી. સિદ્ધરાજે પોતાના એક ચાકરને "સોઅશ્વારનું સામંતપદ" આપ્યું હતું; અને જ્યારે કુમારપાળ, આના રાજા ઉપર ચડ્યો ત્યારે, એવું લખેલું છે કે, "તેની સેનામાં વીસ અને "ત્રીસ માણસના ઉપરિયો મહાભટ, અને એક હજાર માણસના ઉપરિ- "યો ભટ્ટરાજ હતા." એથી મ્હોટા અધિપતિયો "છત્રપતિ" અને "ડંકાપતિ" કેહેવાતા; એટલે તેઓને છત્ર અને ડંકો જે રાજચિન્હ કેહેવાયછે તેનો ઉપયોગ કરવાની આગ્ના આપવામાં આવી હતી. સ્વતંત્રપણે અધિપતિપણું ધારણ કરનારા અને ઉંચી પદવિ વાળા સરદારોમાંથી ઘણા, જાતે વાણિયા હતા એ પણ એક જાણવા જેવી વાત છે; જેવા કે વનરાજનો સોબતી જામ્બ; અને તેનો વંશજ સજ્જન; જયસિંહનો ચાકર મુન્જાલ; ઉદાયન અને તેના પુત્ર; અને બીજા. જેઓ કોઈ પ્રસંગે ચાકરી કરવાને આવતા અને જેઓ નોકરો નહિ પણ ઘણું કરીને સહકારી ગણાતા એવા—કલ્યાણના રાજાઓ, અને રાઠોડ સિયોજી એ હતા. રજપૂત અને પાળા, એવાં બે નામ જુદાં લખવામાં આવેલાં છે તે ઉપરથી એમ જણાયછે કે રજપૂત એ અશ્વારને ઠેકાણે હશે. રાજાની મુખ્ય મતલબ એવી જણાયછે કે પારકી ચડાઈયોથી અને દેશ માહેલા બખેડાથી પ્રજાનું રક્ષણ કરવું; આસપાસના સંસ્થાનોને પોતાનાં ખંડિયાં કરી દઈને પોતાના રાજ્યનો વિસ્તાર કરવો; અને દાખલો લેવા જોગ વિક્રમાદિત્ય રાજાએ "આસપાસના દેશમાં ચોગરદમ ફરીવળીને રાજમંડળને પોતાને તાબે* કરી મુક્યાં," તેની રીત પ્રમાણે વર્ત્તણૂક ચલાવવી. યુદ્ધને માટે ચડાઈયો કરવામાં આવતી તેનું નામ "વિજય યાત્રા" કરીને કેહેવાતું. કોઈ કોઈ સમયે તો વિશેષ અગત્યના કારણોને લીધે લડાઈયો થયેલી છે; જેવી કે ગ્રહરિપુના ઉપર ધર્મને માટે ચડાઈ કરવાની સલાહ રાજાને આપવામાં આવી હતી; તેમજ યશોવર્માએ સિદ્ધરાજને ક્રોધે

* પ્રબંધ ચિંતામણિ.

થવાનું કારણ ઉત્પન્ન કર્યું ત્યારે તેના ઉપર તેનો કોપ થયો; તોપણ શત્રુવટ થવાની મતલબ તો તેની તેજ જણાયછે; અને શત્રુ પોતાના મ્હોમાં લીલું તયણું ઘાલેછે અને ખંડણી આપવાને માન્ય કરેછે એટલે જીતનાર તૃપ્ત થાયછે અને શત્રુનો દેશ સદાય કબજે કરી લેવાને તકાસતો નથી. એક દેશ ઉપર એકવાર ચડાઈ કરવામાં આવી હોય ને તેના ઉપર પછીથી ચડાઈઓ કરવામાં આવતી તે કાંઈક મુલકગીરીની જાતની હતી. જીત એટલે એજ કે ભોંયની વાર્ષિક ઉપજમાંથી ભાગ લેવાનો દાવો બેસારવો. આવો દાવો ફરી ફરીને ઉભો થએલો રહ્યાવિના રેહે નહિ, અને જેપ્રમાણે પોતાના રાજ્યના ખેડુતો પાસેથી એવી જાતનો કર તેમને કેદમાં નાખીને લેવામાં આવે તેજપ્રમાણે પારકા દેશના રાજાના પ્રાન્ત ઉપર હુમલા કરીને તેમની પાસે કબુલ કરાવાની અગત્ય પડે. આ પ્રમાણે જયશિખરીના ઉપર ભુવડ રાજાના હુમલા થયેલા છે, તે વેળાથી થતું આવેલું જણાયછે; અથવા જ્યારથી કલ્યાણના રાજાને પોતાનો કર તે કામનેસારૂં ઠરાવેલા અધિકારીયો પાસેથી ઉઘરાવી લેવાને સવળ પડે એટલા માટે ગુજરાત દેશના જવાન રાજા વનરાજને તેનો "સેલભ્રત" ઠરાવ્યો હતો ત્યારથી એમ થયલું છે એમ દેખાયછે. ગુજરાત એક ખંડિયા પ્રાન્ત તરીકે ગોદાવરીની દક્ષિણના રાજાઓને સ્વાધીન હતું એવી જે દંત કથા ચાલતી હતી તે ચાવડા વંશની હૈયાતીસુધી ચાલતી હતી, અને છેક સોલંકી વંશના પેહેલા રાજાની વેળાએ તિલિપ દેશના રાજાના સેનાપતિ બાર્પે ગુજરાત ઉપર હલ્લો કર્યો ત્યાં સુધી ચાલું રહી હતી. તેમજ પછીથી કચ્છ, સોરઠ, ઉત્તર કોકણ, માળવા, આલોર અને બીજા દેશોઉપર વનરાજના વંશજે ઘણાક હુમલા કરીને ફરી વાળ્યા છે પણ સદાય તેઓનો કબજો કરી લીધેલો નથી. કદાપિ મૂળરાજે ગ્રહરિપુને જીતી લીધો અને લાખાને કતલ કર્યો તથાપિ જાડેજા અને યાદવ વંશની તેથી સમાપ્તિ થઈ નથી; કદાપિ જયસિંહે યશોવર્મને જીતી લીધો અને ધાર લઈ લીધું, તોયપણ ત્યાર પછી ત્રણ વર્ષ નહિ થયાં એટલામાં માળવાના અર્જુન દેવે ગુજરાત ઉચ્છિન્ન ક-

રચ્યું છે; અને કદાપિ લાખ ગામના દેશમાં **અ**ણહિલવાડના વાવટા જયવંતપણે ફરકવા લાગ્યા તથાપિ **અ**જમેરના રાજા **વ**નરાજના ઘર સાથે કદી શત્રુતા રાખી રહ્યા તે છેક મુસલમાન હલ્લો કરનારની આગળ **ચો**હાણ અને **સો**લંકિયો પડ્યા ત્યાં સુધી ચાલું રહી.

અણહિલવાડના રાજાઓએ પોતાની પડોશના વધારે શક્તિવાન રાજાઓની દરબારમાં " સંધી વિગ્રહિક " એટલે સલાહ અને લડાઈ કરાવનારા મૂકેલા હતા, તેઓનું કામ ત્યાંના કામકાજની બાતમિયો આપવા વિષેનું હતું,— આવી જાતનું કામ સ્થાનપુરૂષો (દેશના રેહેવાશી) અથવા હેરક રાખી સાધી લેવામાં આવતું હતું અને તેઓ કોના માણસો છે તે કોઈને જાણ પડવા દેતા નહિ.

અણહિલવાડના રાજાઓ જેમ ભોંયની ઉપજ લેતા તેમ દેશમાંથી જતા માલ ઉપર દાણ લેતા; તેમજ યાત્રાળુ લોકો પાસેથી કર ઉઘરાવતા. સમુદ્રગમન અને વ્યાપારના કામ કાજ સંબંધી થોડુંકજ લખવામાં આવેલું છે. તોપણ વાહાણ, વાહાણવટી અને ચાંચવાનાં નામ આવેછે; અને વ્યાપારી,- વ્યવહારી બહુ ધનવાન હતા એમ લખેલું જણાયછે કેમકે જે વ્યાપારિયે ધન એકઠું કરચું હોય તેને ધનવાનપદ આપવાને માટે તેના ઘર ઉપર " કરોડપતિનો વાવટો " ચડાવાની છૂટ આપેલી હતી. **યો**ગરાજની વેળામાં પરદેશી રાજાનાં વાહાણ, ઘોડા, હાથી અને બીજો સામાન ભરેલાં, **સો**મેશ્વરપટ્ટનના બંદરમાં આવી ચડ્યાં હતાં. **સિદ્ધ**રાજના સમયમાં વાહાણવટિયો અથવા સાંયાત્રિક, ચાંચવાઓની બીકથી પોતાની માલમતા કોથળામાં સંતાડીને દેશમાં મંજીઠ લાવતા હતા. **અ**ણહિલવાડના રાજાઓના સ્વાધીનમાં ઉત્તર કોકણમાંની તેમજ **ગુ**જરાત અને તેના દ્વીપકલ્પ ભાગ માહેલી સમુદ્ર કિનારાની જગાઓ હતિયો. તેઓનાં **સ્તં**ભતીર્થ અને **ભૃ**ગુપુર, એ બે બંદર **ખં**ભાત અને **ભ**રૂચના નામથી પ્રસિદ્ધ છે; **સૂ**ર્યપુર તે **સુ**રત હશે, અને **ગં**ડાબા તે **સો**વશા **ગ**ણદેવી હશે, તેમજ **બે**ટ, **દ્વા**રકાં, **દે**વપટ્ટન, **મ**વા, **ગો**પનાથ અને

બીજી જગાઓથી સોરાષ્ટ્રનો કિનારો ભરાઈ રહેલો છે.

જૈન અને બ્રાહ્મણોના પ્રસરેલા બે ધર્મ, એક બીજાની સામે થતા અને જ્યારે જેનો વારો આવે ત્યારે એક બીજાના ઉપર ઉપરી પણું મેળવતા આવેલા છે. જૈનધર્મ પેહેલા રાજાના વારામાં પ્રબલ થઈ પડ્યો હતો તે વિશેષે કરીને તો રાજાના બાળને એનું રક્ષણ માળ્યું હતું અને રાણી જે તેની મા હતી તે તે ધર્મમાં હતી તેની સત્તાથી કદાપિ તેમ થયું હશે. તોપણ વનરાજ અને તેના ક્રમાનુયાયિયો શિવધર્મ માનતા હતા, પણ પછીથી અરહંત મતનું સિદ્ધરાજે શ્રવણ કરયું અને કુમારપાળે તેનો સ્વિકાર કર્યો,તે સમયથી તેમાં ફેરફાર થયો.આ વેળાથી તે અમે લખતા લખતા જે સમય સુધી આવ્યા છિયે ત્યાં સુધી, વચ્ચે અજયપાળના ટુંકી મુદતના રાજ્યને બાતલ કરતાં, જૈનધર્મની ચડતી ચાલીછે અને રાજાઓ તે ધર્મમાં દાખલ થવા લાગ્યા. છે. તેઓના અતિ ઉગ્ર વિવાદ ઘણા દબદબાથી અને નિયમથી ચાલેલા છે, અને રાજા હિંદુ હોવાને લીધે આવી ધર્મ સભાના અધ્યક્ષસ્થાને બિરાજેલો છે; જેમ આપણા જોવામાં આવ્યું કે સિદ્ધરાજ શૈવી અથવા ઉદાર મતનો હોવાથી બંને ધર્મના ખરા ખોટાનો ન્યાયાધિશ થઈને બેઠો હતો.

યાત્રા કરવાનાં ઠેકાણાંમાં ઘણાં પ્રસિદ્ધ તો સોમનાથ અને દ્વારિકામાં શિવ અને વિશ્નુનાં દેવાલય ગણાયાં છે. આરાસુરમાં અંબાજી અને ચાંપાનેરમાં કાલિકાજીનાં દેવાલય હૈયાતીમાં હતાં,અને તેજ દેવીનું હિંગલાજને નામે નળબાવલી આગળ પ્રસિદ્ધ ડેરૂં છે; પણ માતાનાં ડેરાં હવણાં ઠેકાણે ઠેકાણે છે તે સંબંધી કાંઈ લખેલું જોવામાં આવતું નથી. જૈનનાં શત્રુંજય અને ગિરનારનાં તીર્થ વિષે તો લખવામાં આવેલું છે. કચ્છના રણની સરહદ ઉપર શંખેશ્વરનું ધામ છે તે તેજ સમયનું છે, અને જેને મેરૂતુંગ આચાર્ય શંખપુર કરીને લખેછે તેનો તેની વેળામાં જિર્ણોદ્ધાર થયેલો છે. તે વિના જૈનનાં તીર્થ ખંભાત, કાવી,મહીને સામે કિનારે, અને ધાધરને કિનારે ગંધારમાં છે. આબુપર્વત ઉપર પેહેલા

ભીમદેવના વારામાં જૈન દેવલ બંધાયું. અને કુમારપાળે તારિંજાના ડુંગર ઉપર શ્રી અજીતનાથની સ્થાપના કરી.

કુમારિકા સરસ્વતીના ચકચકિત પણ ન્હાના વહનથી તે પૂજ્ય નર્મદાના મહાભારે પ્રવાહ સુધી પવિત્ર નદિયો ઘણી છે. તાપી, મહી, સાભ્રમતી અને બીજી કેટલીક એથી ઓછિ પ્રસિદ્ધ નદિયો પવિત્રસ્થાનથી વ્યાપી રહી છે અને ત્યાંના મહાત્મ્યથી પ્રસિદ્ધ છે.

ગૃહકાર્ય સંબંધી અહિ તહિથી થોડીક સૂચના મળેલી છે. રાજાને ઉંઘમાંથી ઉઠાડવાને રાજનોબત અને શંખનાદ કરવામાં આવેછે. તે ઉઠેછે, અને ઘોડાને કસરત કરાવા જાયછે. તેનો મેહેલ એક કિલ્લામાં હોયછે તે રાજપાથિકા કેહેવાયછે તેમાં બીજાં પણ રાજગૃહ હોય છે. કીર્તિસ્તંભથી તેને શોભા મળેછે. એક દરવાજો જે ઘટિકા અથવા ઘડી કેહેવાયછે તેનો રસ્તો શેહેરમાં પડેછે અને તેના મુખ આગળ મ્હોટા માર્ગમાં ત્રિપોલ્ય અથવા ત્રણ દરવાજાનો ઘોરો હોયછે. દિવસે રાજા દરબાર ભરેછે; ચોપદાર દરબારને નાકે ઉભો રેહેછે, અને આવનારા લોકોને અંદર દાખલ થવાની હા કે ના કેહેછે; યુવરાજ,રાજાની પાસેજ હોયછે, અને મંડલેશ્વરો અને સામંતો તેની આસપાસ બેસેછે. મંત્રીરાજ અથવા પ્રધાન પોતાના સાથિયો સહિત ત્યાં હોયછે, તે કરકસરની રૂડી રીત સલાહ આપેછે, અને લખી રાખેલાં પ્રમાણ અને જેની અવગણના કરાય નહિ એવા આગળ બનેલા દાખલા રજુ કરી દેવાને સદાય તૈયાર હોયછે. કામકાજ ચાલી રહ્યા પછી પંડિતો અથવા વિદ્વાન પુરૂષોને બોલાવામાં આવેછે પછી સર્વને આનંદ નહિ ઉપજાવનારી તેઓની વિદ્યા અને વ્યાકરણની દામ્ભિક વાતો ચાલેછે; અથવા નહિ તો કોઈ ફરતા બંદીજનને અથવા ચિતારાને દરબારમાં દાખલ કરવામાં આવેછે એટલે અસલના વારાની રામ અને વિભિષણની વાતો ચાલેછે, અથવા કોઈ વિશેષ તાજી વાસનાવાળી પરદેશી સુંદરી વિષે વર્ણન કરતાં તેના સર્વ પ્રકારના સુંદરપણાની બરાબરી કોઈ

કરી શકે એમ નથી એવી તેની વાત ચાલેછે; દરબારમાં વારાંગનાને દાખલ કરવામાં આવતી નથી એમ નથી. તે માર્મિક વચનની ભરેલી અને જેની બહુ પ્રશંસા થયેલી એવી જગતમાં પ્રાપ્ત કરી લેવાની ચતુરાઈમાં તો જે વખણાયલી એવી વારાંગના જ્યારે વિદ્વાનો હારખાઈ જાય ત્યારે પોતાના રસિક ઉત્તરની તીક્ષ્ણ ધાર વડે પ્રશ્નની ગોથાં ખવરાવતી ગુંચવણને કાપી નાંખવાને સદાય તૈયાર હોયછે, કેમકે.

देशाटनं पंडित मित्रताच, वारांगना, राजसभा प्रवेश;
अनेक शास्त्राणि विलोकितानि, चातुरमूलानी भवंतिपंचः

ભાવાર્થ — દેશાટણ, પંડિતની મિત્રાઈ, વારાંગના, રાજસભામાં જવર અવર, અને અનેક શાસ્ત્રનું અવલોકન કરવું, એ પાંચ ચતુરાઈનાં મૂળછે.

રાજા બાહાર નીકળેછે ત્યારે હાથી ઉપર બેસેછે અથવા સુખાસનમાં બીરાજેછે. ઉત્સવને દિવસે તેને જવાના રસ્તા ઉપરની દુકાનો શૃંગારવામાં આવેછે. સંધ્યાકાળે દેવની પૂજા થયા પછી અને આરતી ઉતરી રહ્યા પછી તે ચંદ્રશાળામાં જાયછે, ત્યાં ભોજનની સામગ્રી તૈયાર કરી રાખી હોયછે, તેમાં દારૂ અને માંસ પણ હોયછે, કેમકે સામંતસિંહ બહુ કેફથી ચકચૂર થઈ ગયલો આપણા જોવામાં આવેલો છે. તેમજ કુમારપાળ તીર્થંકરનો ધર્મ પાળતો હતો તેથી તેણે માંસાહારનો ત્યાગ કર્યો હતો. ભોજન થઈ રહ્યા પછી તેને અંગે સુખડ લગાડવામાં આવેછે; તે સોપારી ખાયછે અને હિંદોળા ખાટ ઉપર પોહોડેછે. તેનો રંગીન ઝભો પલંગ અને તેના ઉશીકા ઉપર નાંખી દેવામાં આવે છે, પેહેરગીર મુકી દેવામાં આવેલા છે, અને એક બાજુએ દીવો ઝરઝર બાળ્યાં કરેછે. આટલેથી હવે રાજાને કાંઈ કરવાનું રહ્યું નથી એમ નથી; હજુ તો તેને વીરચર્યા અથવા નગર ચરચા કરવા તેજ પલંગ છોડીને જવાનું છે. તે હાથમાં તરવાર લઈને એકલો આગળ નીકળી પડેછે, અથ-

ધા હાથમાં પાણી વાસણ લઈને એક ચાકર સાથે જાયછે! અને આ પ્રમાણે પોતાના નગરની જળજંપેલી શેરિયોમાં ભમેછે, અથવા દરવાજો છોડીને કિલ્લાની બાહેર જ્યાં રાત્રમાં ગંદાં પક્ષી ફરતાં હોયછે અને યોગણી તથા ડાકણોની જગ્યાઓ હોયછે ત્યાં સુધી જઈને, તેઓની પાસે પોતાના પ્રશ્નોનો ઉત્તર આપવાની, અને હવે પછી નીપજવાની વાતો બલાત્કારે કેહેવરાવેછે. દ્વાશ્રયના કર્ત્તાએ સિદ્ધરાજના રાત્રના ભ્રમણ વિષે લખ્યું છે કે, "રાત્રે જે લોકો વિષે તેના જોવામાં આવ્યું હોય તેને "સવારે બોલાવી તેમાંથી એકને કેહે કે, 'તને ફલાણા કારણને લીધે "શોક થાયછે,' અને બીજાને કેહે કે 'તને ફલાણા કારણને લીધે હર્ષ "થાયછે.' આ ઉપરથી લોકોએ જાણ્યું કે એ તો સર્વનાં હૃદયની વાત "જાણેછે, તેથી એ દેવતાનો અવતાર હશે." વેશ બદલેલા રાજાને ભૂત ડાકણોના સહવાસ કરતાં અને મનમાં પોતાની પ્રજાનાં સુખ દુઃખ વિષેનો વિચાર કરવા કરતાં પણ ઘણી વાર તેને ઓછા શોકનાં ગંમત પામવાનાં સાધન મળી જાયછે. ધનવાન વ્યાપારીની હવેલીના ચકચકિત દીવા જોઈને તે લલચાયછે અને સરસ ગંમતને ઠેકાણે વગર ઓળખે તેની આગતા સ્વાગતા થાયછે; અથવા એમ નહિ તો રાગ રાગણી અને વાદિત્રના અવાજથી અને હસાહસથી શિવના કોઈ દેવાલયના મંડપમાં ખેલાડિયો પોતાની તાત્કાળિક બુદ્ધિથી લોકોને આનંદ પમાડતા હોયછે ત્યાં વળી જાયછે. મહા જયસિંહની વાત આપણને એવી કેહેવામાં આવી છે કે, એક સમયે તે કરણમેરપ્રાસાદમાં નાટક થતું હતું ત્યાં જઈ પોહોંચ્યો, ત્યાં એક વાણિયા સાથે તે હળી ગયો, પછી ખેલથી હદપાર થતી ગંમતની વેળાએ તે વાણિયો રાજાના ખભા ઉપર ભાર મૂકીને ઉભો રહ્યો અને જે હાથથી ખેંગાર અને યશોવર્મનો ગર્વ ઉતારી દીધો હતો તે હાથથી અપાતી સોપારીની ચૂરી તે ખાવા લાગ્યો. સવારે જ્યારે તેને દરબારમાં બોલાવ્યો ત્યારે આગલી રાતના નાટકમાં પોતાના ભાઈબંધ થયેલા પુરૂષને ગાદી ઉપર બીરાજેલો જોઈને આભો બની

ગયો, પણ તે તરતજ નમ્રતાપૂર્વક બોલવા લાગ્યો એટલે રાજાને ખડ-ખડીને હસવું આવ્યું અને તેનો સત્કાર કરીને વિદાય કર્યો. આવા ખેલ કરાવાને ઘણો ખર્ચ થાયછે અને તે માત્ર ધનવાન માણસોજ કરાવી શકેછે. બીજી એક વેળાએ, એક વ્યાપારિયે શિવના ડેરામાં નાટક કરાવ્યું હતું તે વેળાએ પણ જયસિંહ રાજા જોવાને જઈ પોહોંચ્યો હતો, અને એમ લખેલું છે કે, માળવા ઉપર ચડાઈ કરવાને સેના તૈયાર કરવામાં એ વ્યાપારી પાસેથી આશરે કેટલી રકમ કઢાવવી પડશે તેની તે ગણતરી કરતો હતો.

મેરતુંગ, અથવા દ્વાશ્રયનો કર્ત્તા એ બેમાંથી કોઈયે પણ પોતે જે સમયનું લખ્યું છે તે સમયની રેહેવાની કે પ્રસિદ્ધ ઈમારતો વિષે કશું વર્ણન આપ્યું નથી. પણ નીચે લખેલું રાજધાનીનું વર્ણન છે તે કુમારપાળ ચરિત્ર ઉપરથી ઉતારી લીધેલું છે. “ અણહિલપુર બાર ગાઉ ઘે-“ રાવામાં હતું, તેમાં ઘણાં દેવાલય અને પાઠશાળાઓ હતિયો; ચોરાશી “ ચોક હતા; ચોરાશી ચૌટાં હતાં, તે સાથે સોના રૂપાના શિક્કા પાડવા-ની ટંકશાળાઓ હતી. નાત પ્રમાણે જેમ ઘરના ઈલાયદા જથા હતા તેમ હાથીદાંત, રેશમ, મણિ, હીરા, મોતી ઈત્યાદિ જુદી જુદી વ્યાપારની વસ્તુઓના જુદાજુદા બજાર હતા; એક નાણાવટીનો બજાર હતો; સુવા-“સિત અને લેપ કરવાના પદાર્થોનો એક હતો; એક વૈદ્યોનો હતો; એક કા-“રીગર લોકોનો હતો; એક સોનિયોનો હતો અને બીજો રૂપાનાં કામ કર-“નારાઓનો હતો; નાવિક,ભાટ અને વહિવંચા એ સર્વનાં રેહેઠાણ જુદાં “ જુદાં હતાં. નગરમાં અરાડે વર્ણ સુખે વસતી હતી; મેહેલની આસ-“ પાસ આયુધાગાર, હાથીખાનાં, ઘોડશાળા, તથા હિસાબી અને બીજા “ ખાતાના અધિકારિયોની કચેરિયો જથાબંધ આવી રહી હતી. દરે-“ ક જાતના માલને માટે જુદીજુદી વખારો હતી ત્યાં નગરમાં,આવતા “ જતા તથા વેચાણના માલ ઉપર જકાત ઉઘરાવામાં આવતી, જેમકે તે “જાના, મેવા, વસાણાં,કપૂર ધાતુ અને દેશની તથા પરદેશનીદરેક મૂલ્ય-

"વાન વસ્તુ. તે સર્વ વ્યાપારનું ઠેકાણું હતું. નિત્યની જકાત એક લાખ
"ટકા થતી હતી. જો તમે પાણી માગો તો દૂધ લાવીને આપે. ત્યાં જૈ-
"નનાં ઘણાં દેવળ હતા, અને તલાવને કિનારે સહસ્રલિંગ મહાદેવનું દે-
"વલ હતું. ચંપા, નાળિયેરિયો, જામફળી, ચંદનનાં ઝાડ અને આંબા
"ઈત્યાદિ તથા તેમાં નાના પ્રકારની વેલ અને અમૃત સરખા પાણીના
"ઝરા આવી રહેલા એવી વાડિયોમાં નગરવાસી લોકો ફરતા અને
"આનંદ પામતા. અહિયાં વેદશાસ્ત્રની ચર્ચા થતી તેથી શ્રોતાજનોને
"બોધ મળતો. જૈન સાધુઓની પણ અહિયાં અછત ન હતી. તેમજ
"કેહેવા પ્રમાણે પાળનારા અને વ્યાપારમાં કુશળ એવા વ્યાપારિયોની
"પણ અછત ન હતી; વ્યાકરણ શીખવવાની ત્યાં ઘણી નિશાળો હતી.
"**અ**ણહિલવાડ એ મનુષ્યોનો સાગર હતો, જો તમારાથી સાગરનું પાણી
"માપી શકાય તો તમારે તેની વસ્તીની ગણતરી કરવાની મેહેનત કરવી.
"ત્યાંની સેના અસંખ્ય હતી અને ત્યાં ઘંટધારી હાથિયોની અછત ન
"હતી."*

લખતાં ખેદ ઉપજેછે કે આટલા બધા દબદબાની નિશાની સરખી પણ રહી નથી; **અ**ણહિલવાડનું ખંડેર હવણાંના **પાટણ** શેહેરના કિલ્લાની માંહની અને બાહારની બાજુએ સપાટ પ્રદેશમાં પડેલું છે; પણ તે **વલ્લ**ભીપુરના ખંડેરની પેઠે માત્ર ખોદાણ ઉપરથી શોધી કઢાયછે. **વ**નરાજની રાજધાનીનાં ખંડેર બાબિલનના જેવી ઈંટોને બદલે કોરેલા આરસ પાહાણોનાં બની રહ્યાં છે. સો વશા તો **આ**રાસુરના ડુંગરાની આશમાની રંગની જે સરહદ આ રેતાળ ઉજ્જડતાના દેખાવની ક્ષિતિજ ઉપર જોવામાં આવેછે તે ડુંગરા ઉપરથી એ આરસ પાહાણનો બધો નહિતો કેટલોક ભાગ પણ આણ્યો હશે. પેહેલા **ભી**મદેવની રાણિયે જે વાવ બાંધી હતી તેનો ભાગ હજી લગણ રેહેલો છે, અને એથી જરા છેટે **સિદ્ધ**રાજના શોભાયમાન કુંડની જગા જણાયછે, તેની વચ્ચેના ટેકરા

* ટાડકૃત વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા પૃષ્ઠ ૧૫૬-૮ ઉપરથી.

ઉપર મુસલમાનની એક કોણ કબર છે. બાકી રહેલી જગા ઉપર છ સેંકડાના કાળે અને મુસલમાનોના જુલમે તેમની સત્તા ચલાવેલી છે. જેને "કમ્બાઈસિસ અથવા કાળે વંચાવી રાખ્યાં હતાં, તેને લોભ હવણાં સ્વાહા કરી જાયછે," અને અણહિલવાડની બિચારી થંડી પડેલી રાખ તેના અસભ્ય મરેઠા ધણી,જેવા તેના મહિમાથી અજ્ઞાન છે તેવાજ પોતાની અપ્રતિષ્ઠાથી પણ અજ્ઞાન છે તેઓ તુચ્છ નફો મેળવવાને માટે વેચી દેછે.

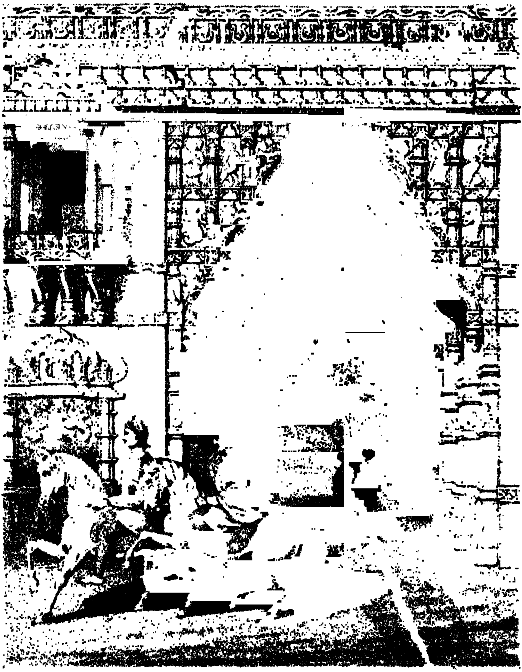
ખરેખરા હિંદુ સમયની રહેવાની ઈમારતો વિષે, તેમના પછી થનારા વંશજોએ જે ઢબની બાંધણી ચલાવી છે તે ઢબ ઉપર આધાર રાખીને, અમે સામાન્ય વિચાર બાંધી શકિયે છિયે.

જેવી રીતે ખેડુતની ઝુંપડીનો નાશ થઈ ગયો છે તેવીજ રીતે રાજાના મેહેલનો પણ સમૂળગો નાશ થઈ ગયો છે, પણ સાર્વજનિક ઈમારતોની શોભા વિષે તો હાલમાં રહેલા ખંડેરનું ઉઘાડું પ્રમાણ છે; તથી કૂવા, તલાવ, કીર્ત્તિસ્તંભ, દેવાલય અને અણહિલપુરના રાજાઓના કિલ્લાએ સર્વ આખે આખાં કેવાં હશે તેના ચિતાર અમે થોડી મેહેનતે અને સંપૂર્ણ ખાતરીથી મનમાં ધારી શકિયે છિયે.

આ ખંડેરોમાં અતિમનોરંજક, ડભોઈ અને જિંજુવાડાના કિલ્લા છે. તેઓ બાંધણીમાં તેમજ વિસ્તારમાં સરખે સરખા છે; તથાપિ જિંજુવાડાનો કિલ્લો વિશેષ નિયમસર અને એકાન્ત જગ્યાએ હોવાથી તેને થોડું નુકસાન લાગેલું છે માટે આ ઠેકાણે વર્ણન કરવાને અમે એને પસંદ કરિયે છિયે.

જિંજુવાડાનો આકાર ખરેખરો સમચોરસ છે, તેની એકેકી બાજુની લંબાઈ આશરે આડસે યાર્ડ છે. એની ભિંતો નક્કર ગચ્છીની છે અને ઉંચાઈમાં પચાસ ફીટછે*, દરેક બાજુની મધ્યમાં દરવાજો છે.

* સિબાસ્તી પોલના કિલ્લાના બચાવ વિષે સન ૧૮૫૫ ના નોવેમ્બર મહિનાના "યુનૈટેડ સર્વિસ જર્નલ" ના અંકમાં એક વિષય છપાયો હતો, તે સર જોન બરગો-



ત્રિજુવાડાનો દરવાજો.

તેના ઉપર બેઠો છે તે, બંને બાજુની કૌંસાકાર હારો ટોચે મળેછે અને જે કમાનોનું કામ સારેછે તેઓને આધાર રહેલો છે. કિલ્લાની ભિંતની જાડાઈમાં કૌંસાકાર છ હારો દરવાજામાં આવેલી છે, અને તેઓના ઉપર પથ્થરની ગરછી આવી રહી છે. ઘુંમટ વાળી લેવાને સુલભ પડે એટલા માટે મુસલમાનોએ આવી બાંધણીને ઠેકાણે કમાનો કરવાનો ચાલ પાડ્યો હતો તેમ છતાં પણ ત્યાર પછી ઘણી મુદત સુધી ઉપરના પ્રકારનીજ બાંધણી બાંધવાનો ચાલ ચાલતો રહ્યો હતો. કિલ્લાના એકેકા ખુણામાં એકેકો બુરજ છે, તેનો સામાન્ય આકાર તો સમચોરસ છે. પણ હિંદુ કારીગરોને ખાંચા પાડીને અસાધારણ આકાર કરવો પસંદ પડેછે તે પ્રમાણે તેને પણ કરેલું છે (જુવો આકૃતિ. ૧ લી.); વચલો દરવાજો અને ખુણાના દરેક બુરજની વચ્ચે ચાર સમચોરસ હાથણિયો અથવા વપ્ર છે. કિલ્લાની ભીંતને થોડે થોડે છેટે કોતર કામની આડી પટ્ટિયોથી ઠેઠ સુધી શણગારી છે ને ઉપલી બાજુએ અર્ધગોળાકાર કાંગરા મૂકેલા છે તે ભાગ જે પ્રાકાર ઉપર ચોકીવાળાને ફરવાનું હોયછે તેને ઓથો કરવાનું કામ સારેછે. દરવાજાઓમાં કોતર કામ એટલું બધું છે કે તેનો બરાબર ચિતાર માત્ર ફોટોગ્રાફીના હુન્નરથીજ લઈ શકાય. કિલ્લાની માંહે દક્ષિણ બાજુના દરવાજાની છેક સામે, પણ પાસે, એક ગોળાકાર

ઈનો લખેલો ગણવામાં આવ્યો છે તે માંહેલો થોડોક ભાગ અમે નીચે ઉતારી લઈયે છિયે તે ઉપરથી જિંજુવાડાના કિલ્લાની આવશ્યકતા તે સમયમાં કેટલીક વધી હતી તે સેહેજ વાંચનારના જાણવામાં આવશે.

"બચાવ કરવાના કામનાં મુખ્ય સાધનો માંહેલું એકતો એછે કે હલ્લો કરનારા-
"ઓથી પાસે આવી શકાય નહિ એવો વચ્ચે કાંઈ અટકાવ આણી દેવો; અને આ-
"વો સર્વોત્તમ અટકાવ ભીત અથવા ઉભેકું ઓખરો,ચડવાને મુશ્કેલ કરેછે. ભીંત જો
"ત્રીસ ફૂટની ઉંચાઈ કરતાં વધારે ઉંચી હોય તો તે ખરેખાત બહુ ત્રાસદાયક થઈ
"પડેછે. અને તે જો આખે આખી હોય છે તો તેના ઉપર ચડી ઉતરવા સિવાયનો
"બીજો એકે ઉપાય નથી, આ એક લશ્કરી સાહસ કર્મ માંહેલો અતિ ઉગ્ર ઉપાય છે,
"અને તે એકાએક હલ્લો કર્યા સિવાય, અથવા બચાવ કરનારાઓની બાજુ ભણી-
"ની છેક નબળાઈ વિના સાધી શકાય એમ નથી."

અથવા બહુબાજુનો કુંડ છે, તેનો વ્યાસ આશરે ત્રણસેં યાર્ડનો છે, તેની આસપાસ પગથિયાંનો ઘાટ છે અને નિયમિત અંતરે ખડિયાટ છે ત્યાં આગળ થઈને ઢોર અથવા પયડાંવાળી ગાડી તલાવના પાણી સુધી જઈ શકેછે. દરેક ખડિયાટને બે મંડપ વતે શણગારેલો છે અને તે મંડપ ઉપર શંકુરૂપ છત્ર છે. એ તલાવની પાસે એક વાવ છે તેનું અમે હવે પછી વર્ણન કરીશું. આ કિલ્લાના ચાર દરવાજા છે તે જુદા જુદા ખંડેરના આકારમાં હજી લગણ રહેલા છે. અને એઓ માહેલા બે દરવાજાને ખુણાની હાથણી સહિત જે ભીંત સાંધી લેછે તે ઘણી ખરી સંપૂર્ણ છે. આ પ્રમાણે જે સમચોરસ જગ્યા બતાવવામાં આવી તે કિલ્લાની અસલ સ્થિતિના ક્ષેત્રફળનો સુમારે ચોથો ભાગ છે, તેની આસપાસ એક હલકી જાતનો કિલ્લો ફરીને કરી લેવામાં આવ્યો છે અને ગોળાકાર હાથણિયો ચણીને તેને મજબુતી આપી છે, તથા વચ્ચે કમાનદાર દરવાજા કરયા છે. આ ભાગમાં હાલનું શેહેર વસેલું છે, તે કોળી ઠાકોરના તાબામાં છે; પણ અસલના કિલ્લામાં જે ઈમારતો હતી તે તમામનો નાશ થયો છે, અને તે ઠેકાણે છેક જંગલ બની ગયું છે. આ ઠેકાણે અમે લખી જણાવિયે છિયે કે અસલ કામના કેટલાક બધા ભાગ છે તેમાં “ મહન શ્રી ઉદલ ” એવા લેખ છે, તે ઉપરથી ધારણા થાયછે કે ઉદાયન મંત્રીના ઉપરીપણા નીચે તે બાંધવામાં આવ્યું હશે.

અમે લખ્યું છે કે ડભોઇ, આકારમાં અને વિસ્તારમાં જિંજુવાડાને મળતું છે. તેનો આકાર જિંજુવાડા કરતાં ઓછો નિયમિત છે, તેની બે બાજુઓ મળે છે ત્યાં આગળ સાંકડો ખુણો થાયછે, અને બીજી બાજુઓના કરતાં લંબાઈમાં વધી જાયછે. ટુંકી બાજુઓ આશરે આઠસે અને લાંબી એક હજાર યાર્ડ લંબાઈની છે. જિંજુવાડાના કિલ્લા કરતાં આ કિલ્લો નીચો છે અને તેના ત્રણ દરવાજા પણ જિંજુવાડાના દરવાજા જેવા નથી, તોપણ એ કનિષ્ટતા ચોથા દરવાજાથી વળી ગઈ છે. તે હીરાનો દરવાજો કેહેવાયછે, તેની યોજના ઘણા યત્નથી કરેલી છે અને

કદમાં બહુ ચડિયાતો છે. ખુણાના બુરજા માહેલો એક છે તેની અનુ-પમતા એટલી બધી છે કે આ ઠેકાણે તેનું ચિત્ર આપવાની અગત્ય છે. (જુવો આકૃતિ બીજી.) એ ઉપરથી જણાયછે કે કિલ્લાની ભીંત અંદરની બાજુએ ઝોકતી છે. આ કિલ્લામાં એક બીજુંએ વખાણવા જેવું કામ એ છે કે એમાં એક સ્તમ્ભપંક્તિ છે (માહેની બાજુએ) તે કિલ્લાની ભીંતની હારોહાર ચાલેછે, અને તેના ઉપર કેટલાક ફૂટ પોહોળાઈની એક ગચ્છી આવી રહી છે તેણે કરીને એક લાંબો અને ઢંકાયલો દ્વાર મંડપ બનેલો છે તે હિંદુ કિલ્લેદારોનું અમુલ્ય આશ્રયસ્થાન થઇ પડ્યું હશે*. ડભોઈના કિલ્લામાં અનિયમિત આકારનો કુંડ અથવા તળાવ છે.

આ ઠેકાણે સ્મરણ રાખવું જોઈયે કે જે કિલ્લાઓનું અમે વર્ણન કર્યું છે તે માત્ર મોખરાનાં લશ્કરી સ્થાન છે અને ઘણું કરીને ધોળકા તથા બીજાં એવાંજ બીજી પંક્તિનાં શેહેરો કરતાં ભભકામાં તેમજ વિસ્તારમાં અતિ ચડિયાતાં છે, તોયપણ આરસ પાહાણના પથ્થરોથી શણગારેલી અણહિલપુરી રાજધાનીની સાથે સરખાવતાં તેને ઝાંખાં પડવાનો વારો આવેછે.

જે દેવાલયો હજીલગણ રેહેલાં છે તેમાહેલું પ્રથમ તો સિદ્ધપુરની રૂદ્રમાળાનું દેવલ છે. તે સાધારણ આકારનું ઘણું મ્હોટું અને દેખીતું ત્રણ માળની ઉંચાઈનું છે. તેનો મંડપ બાહારથી સમચોરસ છે, પણ સ્તંભ એવા ગોઠવ્યા છે કે તેની રચના અંદરની બાજુએથી અષ્ટખુણ આકારની સેહેલાઈથી ધારી શકાય. દરેક ત્રણ બાજુઓની મધ્યમાં દ્વારમંડપ અથવા રૂપચોરિયો છે. અને ચોથી બાજુએ ગભાર માંહેલો મૂર્ત્તિસ્થાનનો મંડપ આવ્યો છે, તે સ્થૂળાકાર શંકુ બાંધણીનો મધ્યના મંડપ કરતાં અતિ ઘણો

* "ઓરીએન્ટલ મેમ્વાર"નો કર્ત્તા, પામ્બીઆઈમાં સેન્યાલય છે તેના મ્હો આગળ દ્વારમંડપ છે તેની સાથે આ સ્તંભપંક્તિનો મુકાબલો કરેછે મૂળ આવૃત્તિના બીજા ભાગને ૩૨૫ મે પાને જુવો.

હુચો છે અને છેવટે શિખર વળેલું છે. બે રૂપચોરિયોના ઘુમટ જતા રહ્યા છે, અને બીજા પ્રકારે પણ છિન્નભિન્ન સ્થિતિ થઈ ગઈ છે, માત્ર ગંભારના મોખરાનો ભાગ રહેલો છે. (જુવો આકૃતિ. ૩)

એકેકી બાજુએ કીર્તિસ્તમ્ભ છે તે માહેલો એક તો ઘણો ખરો અણી શુદ્ધ છે. બે અતિ શોભાયમાન સ્તમ્ભની મથાળા ઉપર કોરણીનું કામ આવી રહ્યું છે. દરિયાઈ અદ્ભુત પ્રાણીના મસ્તકની નાગદંતિયો બનાવેલી છે તે તેઓની ઉંચાઈના બે તૃતિયાંસ ભાગ જેટલી સ્તમ્ભથી આગળ નીકળતી છે. નાગદંતિઓ આગળથી નાજુક કારીગરીની કમાન ચાલેછે તેને તોરણ કેહેછે, તેના મધ્યભાગ સાથે ઉપરના સીધા ભાગનો સ્પર્શ થાયછે. આ કીર્તિસ્તમ્ભ સુમારે પાંત્રીસ ફૂટ ઉંચાઈનો છે તેમાં ભોંયથી તે શિખર સુધી બહુજ સંસ્કૃત કોરણીથી ભરપૂર છે. (જુવો આકૃતિ. ૪)

જે મુખ્ય દેવળનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું, તે સરસ્વતીની સામે એક વિશાળ ચોકની વચ્ચોવચ્ચ છે. ત્રણ દ્વારમંડપની સામે ત્રણ મ્હોટા દરવાજા છે ત્યાંથી બાહાર નીસરાયછે; મોખરા આગળનો જે છે તે એક ઘાબા અને ઘાટ આગળ પડે છે, તે ઘાટનાં પગથિયાંની હારો નદીમાં છેક આઘે સુધી ચાલેલી છે. ચોકની આસપાસ કેટલાંક શિખરવાળાં ન્હાનાં ડેરાં આવ્યાં છે તે કિલ્લાનું કામ સારેછે, તે માહેલાં ત્રણ ગંભારના પાછલા ભાગના મધ્ય સ્થાને છે, તે હજી લગણ રહેલાં છે અને તેનો ઘાટ ફેરવીને મુસલમાની મસ્જીદ કરી દીધી છે.

મધીરાનું દેવળ જરાકાંઈ જુદા નમુનાનું છે. તે એક માળની ઊંચાઈનું છે, તેને એક ગંભાર છે તેને લગતો એક મંડપ આવેલો છે, અને એક ખુલ્લો મંડપ ઈલાયદો છે. એ દેવલનું શિખર પડી ગયું છે, અને ઘુંમટ હવે રહ્યા નથી; પણ બાકીનો ભાગ ઘણો ખરો આખો છે, તોપણ ધારદાર હથિયારથી જેમ લાકડામાં ઘા પાડી શકાય તેવા ઘા કેટલાક સ્તંભોને પડેલા છે,તેને માટે મુસલમાનો એમ કેહેછે કે અમારા દર્વેશોની

તરવારની એ નિશાનિયો છે. વધારામાં વધારે લંબાઈ સુમારે એકસો ને પચાસ ફૂટ છે, અને પોહોળાઈ પચાસ ફૂટ છે. દેવળને આગળે ભાગે અને બન્ને બાજુએ સિદ્ધપુરના જેવા કીર્ત્તિસ્તંભોની નિશાનિયો છે.

દેવલના આગળા ભાગમાં કીર્ત્તિસ્તંભ છે ત્યાં આગળથી પગથિયાંનો ઘાટ ચાલેછે,તે બે શોભાયમાન સ્તંભ વચ્ચે થઈને કુંડ સુધી ગયેલો છે. આ કુંડનું ક્ષેત્રફળ, દેવળ કરતાં લગભગ ચાર ઘણું વધારે છે.

પગથિયાંનો એક સરખો ને સરખો દેખાવ જણાય નહિ એટલા માટે ન્હાની ડેરડિયો, ચોકડિયો, અને શિખરવાળાં જરાક મ્હોટાં દેવળ ત્રણે બાજુના મધ્ય ભાગમાં કરેલાં છે. કુંડની આસપાસ બીજી ઈમારતોની નિશાનિયો જોવામાં આવેછે; પણ તે કેવા પ્રકારની બાંધણીની હશે તેનો નિર્ણય થવા સરખું હાલમાં રહ્યું નથી. દેવલનો ઈલાયદો ખુલ્લો મંડપ છે તે સીતાની ચોરી કેહેવાય છે,* અને કુંડ છે તે રામકુંડ કેહેવાય છે; તે વૈષ્ણવી સાધુઓનું પ્રસિદ્ધ યાત્રાસ્થાન છે. (જુવો આકૃત્તિ પાંચમી.)

વાઘેલમાં એક દેવલ છે તે, ઉપર જે દેવલોનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું તેવીજ જાતિનું છે; પણ તેમના કરતાં તે કદમાં ન્હાનું છે. તેને એક માલના જેટલી ઉંચાઈનો એકજ ખુલ્લો મંડપ છે, તેના ઉપર ઘુમટ છે, ત્રણ દ્વાર મંડપ છે, અને એક શિખર વાળો ગંભાર છે.

મધીરાના જેવા કુંડ, સીરોઈ અને બીજી જગ્યાએ જોવામાં આવેછે. તેઓ ઘણું કરીને રામકુંડની પેઠે દેવલોના સંબંધમાં કરાવેલા હશે; પણ તે દેવલોનો ઘણે ઠેકાણે નાશ થયેલો છે. મધીરાની પાસે લોથેસર છે ત્યાં આગળ એક ચમત્કારિક ચાર કુંડનો સંયોગ કર્યો છે

* બારોલીના દેવલના આગળના ભાગમાં એક ઈલાયદો દ્વાર મંડપ છે. ફરગ્યુસન કૃત હાન્ડ બુક આફ આર્કિટેકચરના પ્રથમ ભાગનું પૃષ્ટ ૧૧૨, અને રાજસ્થાનના બીજા પુસ્તકના પૃષ્ટ ૭૧૨ મા પ્રમાણે – બારોલીનો દ્વાર મંડપ છે તે પણ લગ્ન મંડપછે, અને દંતકથા એવી ચાલે છે કે તે હુનના કુંવરની ર૦ પુતણ વહનો છે.

તેઓની વચ્ચે ગોળ કૂવો આવ્યો છે તેથી "ગ્રીક ક્રાસ" ના જેવો આકાર થાયછે. તળાવ અથવા કુંડનો આકાર ઘણો ખરો બહુ બાજુનો અથવા બીલકુલ ગોળાકાર હોયછે, તે પ્રમાણે નિંજુવાડાના કુંડનો દાખલો આપણા જોવામાં આવ્યો. એવાજ કુંડ, મુંજપુર, સાયલા, અને બીજી ઘણી જગ્યાએ છે; તેમાંના કેટલા એકના વ્યાસ લગ ભગ સાતસેં વાર્ડના છે. અણહિલપુર આગળ સહસ્ત્રલિંગ તળાવ છે તે ઘણું કરીને આજ વર્ગનું છે, અને આજે તેની નિશાનિયો જણાયછે, તે ઉપરથી તે બહુજ મ્હોટા કદનું હશે એમ ધારી શકાયછે. તેની આસપાસ ન્હાનાંન્હાનાં દેવળ હતાં, અને તેની સંખ્યા લગભગ એક હજારની હતી. ગોધા આગળ દ્વીપકલ્પમાં એક સમચોરસ તળાવની નિશાનિયો છે તે સિદ્ધરાજનું બનાવેલું કેહેવાયછે તેનું નામ "સોનેરિયા તલાવ" કરીને છે. જયસિંહનીમા મીનલદેવીના કાર્યભારની વેળાએ બે નામીયાં તલાવ બંધાવેલાં ગણવામાં આવેલાં છે. એ સમયમાં શોભાયમાન ઈમારતો બહુ બંધાઈ છે. ધોળકાનું તળાવ અને વીરમગામનું માનસર એ બે તે તલાવો છે. તેમાંથી માનસર વર્ણવા યોગ્ય છે. તેનો આકાર અનિયમિત છે, અને તે હિંદુઓનું રણસંગ્રામનું વાદિત્ર જે શંખ, તેના આકારનું બાંધેલું લોકમાં કેહેવાયછે. સામાન્ય ઘાટ, અથવા પગથિયાંની હારો સર્વ બાજુએ આવેલી છે; અને તેમાં ન્હાનાં ન્હાનાં શિખરવાળાં ડેરાંથી (તે માહેલાં ઘણાંક તો હવણાં નાશ પામ્યાં છે) શોભાવવામાં આવેલું છે. તેની સંખ્યા વર્ષના જેટલા દિવસ છે તેટલી ધારવામાં આવી છે, તેથી તે ખરૂ જોતાં ત્રણસે કરતાં વધારે હોવાંજ જોઈયે. એ તલાવની એક બાજુનાં દેવળમાં મૂર્ત્તિ બે સારવાની બેઠકો છે અને બીજી બાજુનાં દેવળમાં જળાધારિયો છે તે ઉપરથી એવી ધારણા કરવામાં આવેછે કે પેહેલાં દેવળ શ્રીકૃષ્ણને સારૂ હશે, અને બીજાં દેવળ મહાદેવને સારૂ હશે. આસપાસના પ્રદેશનું પાણી એકઠું થાયછે તે પ્રથમ તો એક અષ્ટ ખુણ કુંડમાં એકઠું થાય

છે તેમાં સર્વ કચરો ઠરેછે. કુંડ પથ્થરનો ચણી લીધેલો છે, તેની દરેક બાજુ, કોરી કાહાડેલી પ્રતિમાઓથી શોભાવેલી છે. પાણી ત્યાં થઈને એક ચણી લીધેલી નળીને રસ્તે ગંનાળામાં થઈને તલાવમાં જાયછે. તેમાં ત્રણ નળ કર્યા છે,તેના ઉપર ધાબું ચણી લીધું છે તે ધાબા ઉપર બેઠક કરીછે તેને ધુંમટ વાળી લીધો છે. આ ઈમારતની મરામત મરાઠાઓની વેળાએ કરવામાં આવી હતી, અને તેની એક બાજુ બાંધી લેવામાં આવી હતી ત્યાં માતા બહુચરાજીનું સ્થાનક કર્યું છે. આસપાસ ઘાટ છે તેમાં ઘણી જગ્યાએ ઠેઠ પાણી સુધી ખડિયાટ બાંધ્યા છે. એઓમાંથી એક ખડિયાટની એક બાજુએ વધારે મ્હોટું દેવલ છે તેને શિખરવાળા બે ગંભાર અને એક સભામંડપ છે (જુવો આકૃતિ ૬.); અને તલાવની બીજી બાજુ તેના સરખી બાકી રહી ત્યાં ધાબાવાળી સ્તંભપંક્તિ છે.

આ સમયના કૂવા જે દેશના જુદા જુદા ભાગમાં છે તે બે પ્રકારના છે. કેટલાક સામાન્ય બાંધણીના ગોળ કૂવા છે, પણ તેમાં જરૂખાવાળી બેઠકો છે; બીજા છે તે વાવ (સંસ્કૃતમાં વાપિકા) ને નામે ઓળખાય છે, તે ચિત્રોપમ, અને ભવ્ય તેમજ તરેહવાર જાતિની છે. જમીનની સપાટી ઉપર એક બીજાથી નિયમિત અંતરે, હારબધી એકલા ચાર અથવા પાંચ મંડપ દેખાયછે, તે બાહારથી બહુધા સમચોરસ છે, પણ કોઈ કોઈ વેળાએ, ઘણે ઠેકાણે અંદરથી અષ્ટ ખુણ આકાર બની જાયછે; તેઓના ઉપરનાં ધાબાં થાંભળા ઉપર રહેછે અને હિંદુ સમયની બાંધણિયોમાં તો ધુંમટાકાર કરી દીધેલાં છે. સર્વનાથી છેલા મોખરાના મંડપમાં થઈને વાવમાં ઉતરવાનું હોયછે; ત્યાં આગળથી પગથિયાં ચાલે છે તે ઉપરથી ઉતરતાં, બીજા મંડપનો ધુંમટ જે બે થાંભલાની હાર ઉપર રહેલો જણાયછે તેની નીચે અવાયછે અને અહિં આગળ મ્હોટો પ્રસ્તાર છે. ત્યાંથી નીચે પાછાં પગથિયાં આવેછે તે ઉપરથી ઉતરતાં ત્રીજા મંડપના ધુંમટ નીચે અવાયછે અને તે એક

ઉપર એક એવા ત્રણ થાંભળાની હાર ઉપર દેખાયછે. આ પ્રમાણે એક પ્રસ્તાર ઉપરથી બીજા પ્રસ્તાર ઉપર નીચે ઉતરાયછે તેમ ઘુંમટની નીચેના થાંભળાની હારો એક બીજા ઉપર વધતી જાયછે અને છેવટે જ્યાં પાણી હોયછે તે ભાગઆગળ જવાયછે. ત્યાંથી ઉપર નજર કરતાં ઊંચે કેટલાક માળ દેખાયછે અને દરેક માળે છજાં હોયછે. તે છેવટે સર્વની ઉપર છેલ્લો ઘુંમટ આવેલો હોયછે, અને તે આખી વાવનો અતિ શોભાયમાન ભાગ છે. વાવની લંબાઈ કોઈ કોઈ વાર એંશી યાર્ડ હોયછે અને બધે છેવટમાં ગોળ કૂવો હોયછે.

આવી જાતિની વાવોમાં ઘણી વખાણવા જોગ અણહિલપુર આગળની રાણિની વાવોછે, પણ તે ખંડેર થઈ ગઈ છે. ગુજરાત,અને સોરઠના ઘણા ભાગમાં બીજી વાવો છે તે જુદી જુદી સ્થિતિમાં રહેલી છે. એક બીજી જાણવા જેવી વાવ અમદાવાદ શેહેરની પાસે છે, તે ક્યારે બંધાઈ હશે તે જાણવામાં નથી, તથાપિ તેની બાંધણી ઉપરથી જણાયછે કે, જે સમયે સિદ્ધરાજના કુળના રાજ્ય કરતા હતા તે સમયની છે. તે "માતા ભવાનીની વાવ" કેહેવાયછે. અને પાંડવોએ બંધાવી છે એવું લોકો કેહેછે. ઝિંઝુવાડાના કિલ્લામાં એક વાવ છે તે વિષે તો સુચવવામાં આવ્યું છે; વઢવાણના કિલ્લાની માંહળીમગ અને બાહલીમગ હિંદુની વાવો છે; અને બીજાં ઠેકાણાંએ પણ લખતાં પાર આવે નહિ એટલી બધી છે.

જળાશયો, બજે કૂવા અથવા વાવ્યો, અને તલાવ એ સર્વનું વર્ણન અમે કર્યું તે બંધાવાનો એક સામાન્ય હેતુ એવો છે કે, "સ્વર્ગના ચાર રૂપોના મૃત્યુલોક, પશુ, પક્ષી અને ચોરાશી લાખ જીવનાં પ્રાણી તરશે મરતાં હોય તે તેઓનો ઉપયોગ કરે". જે જગ્યાએ ઘણું કરીને તૃષા લાગવાને લીધે પાણીની ઘણી અગત્ય, તે જગ્યાએ જળાશય કરાવેલાં છે, જેમકે, ઉદાહરણને માટે પાટણવાડામાં જ્યાં, રાણિકદેવીએ કલંક મૂકી કહ્યું કે, જીવ જંતુ મરણ પામેછે, તેવે ઠેકાણે અથવા જ્યાં વ્યાપારને

સીધે ઘણો અવર જવર થાયછે તે જગ્યા— શેહેરોના દરવાજા પાસેની અથવા તરભેટાને ઠેકાણે. વળી તે ધર્મનાં કામ ગણાયછે; કેમકે કહ્યું છે કે "નગરનો કિલ્લો ચણાવ્યાના પુણ્ય કરતાં પાણીની જગ્યા બંધાવ્યાનું પુણ્ય- " દસ હજાર ઘણું વધારે છે." તે કૃષ્ણાર્પણ કરવામાં આવેછે; જે દુ- ર્ગા "કુંડલીણી કેહેવાયછે, અને જેનો આકાર કૂવાના જેવો છે" તેને અર્પણ કરવામાં આવે છે. અથવા પાણીના દેવતા વરૂણ જે " પૂણ્ય " કર્મના સાક્ષી ભૂત છે"* તેને અર્પણ કરવામાં આવેછે. વળી બીજા આધાર પ્રમાણે, તે બંધાવેથી " એકસોને એક પૂર્વજ નર્કમાંથી " નીકળેછે; વંશપરંપરા કીર્ત્તિની વૃદ્ધિ થાયછે; છોકરા અને છોકરાના " છોકરાની વૃદ્ધિ થાયછે; અને સૂર્ય, ચંદ્ર તપે ત્યાં સુધી સ્વર્ગ ભોગ- વાયછે. વાવ છે તે કુંડની પેઠે સર્વત્ર નહિ તો બહુ કરીને દેવળ નિર્માણ્ય કરાવામાં આવેછે; જે તલાવની આસપાસ મહાદેવની સ્થાપના કરેલી હોયછે તેમને તે તલાવ સમર્પણ થાયછે; અને શિવાર્પણ થવાથી તેનું પાણી પવિત્ર ગણાયછે.* મેરૂતુંગે લખ્યું છે તે પ્રમાણે કાશીના રાજાએ સિદ્ધરાજના સંધીવિગ્રહીકને અણહિલપુરનાં દેવલની બાંધણી કૂવા અને બીજા જળાશય વિષે પૂછપરછ કરયા પછી, અણહિલપુરના સહસ્ર લીં- ગ તલાવનું પાણી શિવ નિર્માલ્ય* છે તેથી ઉપયોગમાં લેવાને યોગ્ય નથી એમ કહીને તેનો તિરસ્કાર કરવા માંડ્યો. ત્યારે તેના ઉત્તરમાં સંધીવિ- ગ્રહીકે પૂછ્યું કે, "કાશીના લોક પાણી ક્યાંથી લાવેછે! ત્યારે તેને ઉત્તર આપવામાં આવ્યો કે ગંગામાંથી, એટલે તે ફરીને બોલ્યો કે શિવાર્પણ કરવામાં દોષ હોય તો જે પવિત્ર નદી મહાદેવના મસ્તકમાંથી નીકળેછે.

---

* વરૂણને આવું પદ આપવાનું કારણ એવું છે કે, નદી કિનારે અથવા તલાવને કે બીજા પાણીને આરે પુણ્ય કરવામાં આવે છે અને ધર્મની ક્રિયાઓ ત્યાં થા- ય છે. ચલુક અથવા કોલની ક્રિયા કરતાં, માણસ હાથલીમા પાણી લઈને મુકે છે તે દાનના નિશ્ચય કરણની નિશાની છે. પૃષ્ઠ ૧૧૦ અને તેની નોટ જુવો.

* શિવને કાંઈ અર્પણ કરવામાં આવે તે; અને તે અર્પણ કરનારથી પાછું લેવાય ન- હિ, અથવા લૌકિક કામમાં વવરાવ નહિ.

તેને પણ નક્કી દોષ લાગ્યાવિના રેહે નહિ. આ જળાશયો જળ સિંચનને અર્થે બનાવેલાં નથી એ વાત તેઓની બાંધણીથી સારી રીતે જણાઈ આવેછે, તેમજ જે જગ્યામાં તેઓ બાંધવામાં આવેલાં છે તે ઉપરથી તેઓના બંધાવનારાઓનો હેતુ જણાઈ આવેછે.

અણહિલપુરના રાજાઓની વચ્ચી રહેલી નિશાનિયો માહેલી કેટલીક આવા પ્રકારની છે. તેઓનો મ્હોટોમાં મ્હોટો અને અતિ અચળ કીર્તિસ્તંભ એજ વાતમાં રહેલો છે કે, અગસ્તસના ગર્વને વેગળો બેસારીને તેઓએ તેમનો ઉજ્જડ દેશ આબાદ કર્યો, અને ત્યાંની ધરતીને દૂધથી અને મધથી વેહેતી મૂકીને તેઓ ગયા. આ વિરોધતા ઘણી આશ્ચર્યકારક છે; તોયપણ વચ્ચે જે ક્રમ ચાલ્યો તેનો પત્તો લગાડવાનું કામ ગમે તેવું વિકટ હો, તથાપિ સામાન્ય પરિણામ થયો છે તેવિષે શક લઈ જવાય એમ નથી. અણહિલવાડમાં વનરાજની સત્તા નીચે ચાવડાવંશની પ્રથમ સ્થાપના થઈ, ત્યારે આખા ગુજરાત દેશમાં મૂળની જંગળી જાતિ વિના એક માણસ સરખું પણ વશેલું ન હતું. ઘણું કરીને તો વલ્લભીપુરીનો નાશ થયાંને તે સમયથી વધારે કાળ થયો નહતો, અને ખંભાત, ભરૂચ તથા કિનારા ઉપરનાં બીજાં શેહેરો તેમનો થોડો ઘણો ઉદય સાચવી રહ્યાંહતાં. જે ભારેતલાવ સોરઠ અને ગુજરાતની વચ્ચે આવ્યું છે તેના કિનારાની છેક ઉત્તર ભણીની ધરતીમાં, વશેલાં શેહેરોનો ગણગણાટ સાંભળવામાં આવ્યો હશે, —

"વળા અને વઢવાણ, તે પછી પાટણપુર વશ્યુ"

પણ આબાભવાનીથી તે સાભ્રમતીના મુખ સુધી, જે ડુંગરા માળવાની સીમાએ આવેલાછે ત્યાંથી તે કચ્છના રણની લગભગની સપાટ ધરતી સુધી (કનકસેન નગરના નાશમાંથી રહેલા ભાગ તરફિ શંખપુર, પંચાસર અને કદાપિ તેની પડોસનાં થોડાંક ન્હાનાં શેહેર ઉજ્જડ મેદાનના કિનારા ઉપર રક્ષાયળાં હશે તે બાદ કરતાં) શિકારી પ્રાણિયોના રાજ્યની સામે, તેઓના કરતાં, જંગલનાં જરાક ઓચ્છા દરજ્જાનાં ફરજન જે જંગલી

માણસો તેજ માત્ર વાંધો ઉઠાવવાને હતા.* (એથી ઉલટું જોઈયે તો,) સોલંકી વંશના છેલ્લા રાજાના સમયમાં, દેશનો એનો એજ ભાગ એક બળવાન રાજ્યની સત્તા નીચે મળી ગયેલો, દ્રવ્યવાન શેહેરોથી છવાઈ ગયેલો, વસ્તી ભરેલાં નગરોથી શોભતો, અને બળિષ્ટ કિલ્લાઓથી રક્ષાયલો આપણા જોવામાં આવ્યો. ઝાડીની જે ગહન ઘટા ઉપર હજી લગણ માત્ર ખખણાટ કરતો તાડ ડોકિયાં કરતો હતો, તેના ઉપર દેવળ, તેનું પ્રતિસ્પર્ધી શિખર ઉંચું કરેછે; જે જગ્યાઓ આગળ માત્ર વર્ષાદનાં ઝાપટાંથી જ ભીંજાઈ હતી, તેના ઉપર ઉત્કૃષ્ટ કલ્પનાથી રચના કરેલી અને તટે દેવલ આવેળાં એવાં સરોવર અને ઝરખાવાળી વાવો અને કૂવા જોવામાં આવ્યા; તેમજ જે હરિણોનાં ટોળાં આગળ વસ્તીવિના ઉજ્જડ મેદાનોમાં એકલાં ભમતાં હતાં, તેઓને, માળ લાદેલા ઉંટોની હારોનેહોરોનો, અથવા મૂલ્યવાન ભેટની વસ્તુઓ સાથે લીધેલી એવા યાત્રાળુ લોકોના સંઘના દેખાવનો, હવે એટલો બધોસહવાસ થઈ ગયો કે તેઓ હવે તેમનાથી ભડકીને નાશી જતાં નથી.

અણહિલવાડના મહિમાની કથા કેહેવાઈ રહી; હવે તો તેના નાશ અને ઉજ્જડપણાની કથા બાકી રહીછે; તોયપણ આપણા જોવામાં આવશે કે, તેની તેજસ્વી સવાર, જેની પછવાડે, એકાએક ઉત્પન્ન થયેલા જુસ્સાથી તાત્કાળ બદલાઈ ગયેલો અને વાતલ દિવસ થયો, તેને સાથે મૂકતાં, તે જ્યારે આગળી રાત્રીનું કાળું વાદળું હાંકી કાહાડીને પ્રથમ પ્રકાશી હતી તેની સાથે સરખાવી જોતાં તેનાથી, તે ઓછી પ્રકાશતી નથી. અગર જો વનરાજના જેવા નવા અને પ્રતાપિ વંશની સ્થાપના કરનાર અહંમદને જોતાં છતાં; અગરજો તેના પૌત્ર મહમૂદને, અણહિલપુરના સિંહની પ્રતાપવંત પદવિની લગભગની પદવિ, કીર્ત્તિની વહીમાં લખતો આપણા જોવામાં આવ્યો છતાં; અને અગરજો આ અને બીજા

* ખરીવાત છે કે ખેડા અને વડનગરમાં બ્રાહ્મણો વસતા હતા તેની અપુર્ણ તકુથાઓ ચાલે છે.

રાજકર્ત્તાઓ ગુજરાતના વાવટા દૂર દેશોમાં યશવંતપણે લઈ જતા આપણા જોવામાં આવ્યા તેમ છતાં પણ;આ સત્યતા આપણા લક્ષમાં ઉતરી ગયા વિના રેહે એવી છેજ નહિ.—કે બીજા ભીમદેવના હાથમાંથી જ્યારથી રાજદંડ પડ્યો ત્યારથી તે,ઘણે કાળે જ્યારે રજપૂત, મુસલમાન અને મરેઠા છેવટે પોતાની તરવારો મ્યાન કરવાને કબુલ થયા, અને તેઓના કજિયાના ખરા ન્યાયનો આધાર "સમુદ્રવાસી પરદેશી જનો" ની સત્તા, ડાહાપણ, અને વિશ્વાસ ઉપર રાખીને શાન્ત રેહેવા કબુલ ત્યાં સુધી, અણહિલપુરી માંહોમાંહના કજિયાથી એક ઘડી પણ ઘવાયા વિનાની રહી નથી.

પ્રકરણ ૧૪.

વાઘેલા, –તેજપાળ અને વસ્તુપાળ–આબુપર્વત,

ચંદ્રાવતીના પરમાર.

સામંત આનાક સોલંકીના પુત્ર લવણપ્રસાદના જન્મવિષે કુમારપાળના રાજ્યના ઈતિહાસમાં લખવામાં આવેલું છે તે "શ્રીભીમનો પ્રધાન હતો" એવું મેરૂતુંગે લખેલું છે. તેના સ્વાધીનમાં વાઘેલ હતી, અને વળી ઘણુંકરીને ધવળગૃહ, અથવા ધોળકા પણ હતું, તે તેના વંશજોના હાથમાં ઘણા કાળસુધી રહ્યું. લવણપ્રસાદ મદનરાજ્ઞીવેરે પરણ્યો હતો અને તેને તેનાથી વીરધવળ નામે પુત્ર હતો. ચંદબારોટે એનું નામ વીરવાઘેલા, અથવા વીરધવલંગ કરીને લખ્યુંછે. સન ૧૨૩૧ માં આબુ પર્વત ઉપર તેજપાળે દેવળ બાંધ્યું તેના લેખમાં વીરધવળનું, તેના બાપનું અને દાદાનું નામ લખેલું છે; અને તેજ દેવળમાં એક બીજો લેખ છે તેમાં વીરધવળના નામને મહામંડળેશ્વર અને રાણાનું પદ જોડીને લખેલું છે.

મેરૂતુંગ લખેછે કે, મદનરાજ્ઞી પોતાના છોકરા વીરધવળને લઈને પોતાના ધણીનું ઘર છોડી તેની મરણ પામેલી બેહેનના વર દેવરાજપટકીલને ઘેર જઈને રહી; પણ વીરધવળ જ્યારે પાકી ઉંમરનો થયો ત્યારે પોતાના બાપને ઘેર પાછો આવ્યો. સાંગણ, ચામુંડ, અને રાજ એવાં તેના પિત્રાઈ ભાઈયોનાં નામ લખવામાં આવેલાં છે અને તેઓ "કસબા અને દેશના ધણી હતા" એમ લખ્યુંછે. વીરધવળ વિષે એમ લખવામાં આવ્યું છે કે તેને તેના બાપ પાસેથી ઘણો દેશ મળ્યો હતો, તેમાં તેણે પોતાની જીતથી વધારો કર્યો. "દ્વિજ ચાહદ સચીવ" ત-

નો પ્રધાન હતો; અને તેજપાળ તથા વસ્તુપાળ કરીને બે ભાઈ પણ તેણે રાખ્યા હતા.

વીરધવળ વાઘેલાને પોતાના ક્રમાનુયાયિયોની પેઠે રાજપદવિ મળી ન હતી પણ ભીમના મરણ પછી ગુજરાતના સરદારોમાં તે મહા સત્તાવાન થઈ પડ્યો હતો, એમાં સંશય નહિ. વીરધવળની વેળામાં થોડીક રાજપ્રકરણીય વાતો બની હતી એવું મેરૂતુંગે લખ્યું છે તે ઉપરથી એમ લાગેછે કે કોઈ બળવાન સત્તાધારી વચ્ચે જોઈયે ખરો. કોઈ "સૈયદ" નામે વેપારી જે સો વશા મુસલમાન હશે એમ જણાયછે તેને વસ્તુપાલ સાથે સ્તંભતીર્થ અથવા ખંભાતમાં કજિયો થયો ત્યારે તે પ્રધાનનાથી પોતાનું રક્ષણ કરવા સારૂ તેણે ભરૂચમાંથી શંખ નામે સરદારને બોલાવ્યો એમ કેહેવાયછે. વસ્તુપાળે પોતાની ભણી, આશ્રય સારૂ લુણપાળ કરીને એક ગોલો હતો તેને બોલાવ્યો; તેણે શંખ ઉપર હલ્લો કરીને તેને માર્યો, પણ પોતે લડાઈમાં ઘાયલ થયો અને થોડા દિવસ પછી મરણ પામ્યો. પછીથી તે જે જગ્યાએ મરણ પામ્યો તે જગ્યાએ વસ્તુપાળે "લુણપાળપતિ" નું દેવળ બાંધ્યું એમ લખેલું છે.

એક બીજે સમયે, મ્લેચ્છ સુલતાનનો ગુરૂ, માલીમન્મખ કરીને હતો, તે યાત્રા કરવાને નીકળ્યો હતો તેવામાં ગુજરાતમાં આવી પોહોંચ્યો, આ યાત્રાની જગ્યા કેઈ હશે તે વિષે લખવામાં આવેલું નથી, પણ તેને ઝાલી લેવાનો વીરધવળે અને તેના બાપે વિચાર કરી રાખ્યો હતો તેમાંથી તેજપાળે અને વસ્તુપાળે તેનું રક્ષણ કર્યું તે ઉપરથી આગળ ઉપર સુલતાનની તેમના ઉપર મેહેરબાની થઈ.

"પાંચ ગામની લડાઈ" વિષે લખવામાં આવેલું છે. તેમાં એક બાજુએ લવણપ્રસાદ અને વીરધવળ હતા અને બીજી બાજુએ વીરધવળની રાણી જયતલદેવીનો બાપ શોભણદેવ હતો, તેમાં વાઘેલાઓની સંપૂર્ણ જીત થઈ, પણ તે થતા પેહેલાં જવાન રાજપુત્ર પોતાના બાપની નજરો આગળ ઘણીવાર ઘાયલ થઈને પડ્યો.

વીરધવળના મરણ ઉપર એકસોને બાશી ચાકરો ચિતામાં પડીને મરણ પામ્યા, ત્યારે વધારે મરણ થતાં અટકાવાને તેજપાળને લસ્કર લઈને વચ્ચે પડવાની જરૂર પડી. પછી પ્રધાનોએ વિસલદેવને ગાદિયે બેસાર્યો. આ રાજાવિષેનું કાંઈ વૃતાંત ચાલતું આવી મળેલું નથી, પણ ગુજરાતના વાઘેલા વંશનો તેને સામાન્યપણે પ્રથમ પુરૂષ ગણવામાં આવેલો છે.

ગુજરાતની ભૂમિ ઉપર એક પછી એક તોફાન ફેલાઇ રહ્યાં હતાં અને તેનાં વાદળાં તો વેરાઈ ગયાં ન હતાં, તેવામાં ફરીથી દર્શન દેતા સૂર્યના ચીરા જે તોફાની ધોધવાઓથી ફાટી ગયા હતા તે જરાક અમસ્થા ઉઘાડા કરવામાં આવ્યા એટલામાં તો હિંદુઓ આગળની બની ગયેલી વાતના શોકથી જાણે ઓછાજ જાણીતા હોય, તેમજ હવે પછી આવી પડવાના ભયની ઓછીજ દરકાર કરતા હોય તેમ કોઈના યત્નવિના, અને જાણે કે સ્વાભાવિક પ્રેરણા થઈ હોય તેમ અસલને રસ્તે ચાલતા જોવામાં આવ્યા છે, એ એક આશ્ચર્યકારક વાત છે, અને તે ઉપરથી વળી તેઓની સહનશીલતા જણાઈ આવેછે. મહમૂદ ગજનવી અણહિલવાડ ધુળધાણી કરીને અને સોમનાથનો નાશ કરીને સંકટ વેઠતો પોતાને દેશ જઈ પોહોંચ્યો નહિ એટલામાં તો આરાસુર અને આબુ ઉપર હથોડા અને ટાંકણાના અવાજ ગાજી રહ્યા અને ભભકદાર દેવાલયો કુંભારિયા અને દેલવાડામાં બંધાવા માંડ્યાં અને તેમાં મનાય નહિ એવા સુધારાના સંસ્કાર થયા અને સેલ્નિનિના હાથની કારીગરી જેવી સફાઈ થઈ, તે ઉપરથી એમ દેખાવા લાગ્યું કે, મ્લેચ્છ હલ્લો કરનારા અથવા મૂર્તિયોનો નાશ કરનારા માત્ર બેચેન પમાડનાર સ્વપ્નના ભયંકર ભૂત છે અને તેમની સ્વપ્નમાંજ ક્રિયા થઈ છે એવું તે દેવળ ચણાવનાર પક્કી રીતે માનેછે. અને હવે તો બીજા ભીમની સંકટ ભરેલી કારકીર્દિ પૂરી થાયછે, તેની સાથે વાદળાં વિનાના તેનાં ચકચકાટમાં પાછો કદિ પ્રકાશવાનો નહિ એવો અણહિલ-

વાડનો સૂર્ય અસ્ત પામેછે, પણ એક મગ તેની એક કોર તે રાજધાની ઉપર ટગુમગુ થઈ રેહેછે, લડાઈના પોકાર પૂરેપૂરા નાશ પામ્યા નથી અને ભયની તથા દુઃખની બુમોના પડઘા આખા દેશમાં હજી સુધી થઈ રહ્યા છે, તથા બીજી મગ આબુ અને શત્રુંજય ઉપર ફરીને કામ ચાલતું થયું છે, અને આગળના ભભકાને એક કોરે બેસારે એવાં દેવાલય અને સદાય ચુપકીથી બેશી રેહેનારા સ્થિર તીર્થંકરોના અપાસરાના ઉઠાવ થાયછે.

વસ્તુપાળ અને તેજપાળ જે વીરધવળ વાઘેલાના પ્રધાન હતા, પણ દેલવાડાનાં અતિ ભભકા ભરેલાં દેવાલયોના સ્થાપનારા તરીકે વિશેષ પ્રસિદ્ધ હતા તે શ્રાવક ધર્મના માગવાટ અથવા પોરવાળ વાણિયા હતા, તેમના પૂર્વજ ઘણી પેઢીથી અણહિલપુરમાં વસતા હતા. વીરધવળનો આગલ્યો પ્રધાન ચાહદદેવ તેમને રાજાની જાણમાં લાવ્યો. તેમના ઉપર રાજાનો હદપાર ભરોસો બેઠો હતો એમ જણાયછે; અને જે શબ્દોમાં આ વાત લખી છે તે ઉપરથી લોકોની સ્થિતિ અને રાજા તથા કાર્યભારિયોનો સંબંધ ઘણો ચમત્કારિક દેખાયછે. તેઓના રાજ્ય ચલાવાના ધોરણ વિષે મેરૂતુંગ આ પ્રમાણે લખે છેઃ—"જે પ્રધાન કોઈના માથા ઉપર હાથ મુક્યાવિના ભંડાર વધારી શકે; કોઈનો દેહાંતદંડ કર્યાવિના દેશનું રક્ષણ કરી શકે; અને લડાઈ કર્યાવિના રાજ્ય વધારે તે હોંશિયાર કેહેવાય." એજ ગ્રંથ કર્ત્તા લખે છે કે જ્યારે વીરધવળે પોતાનો રાજકાર્યભાર તેજપાળને સોંપ્યો ત્યારે તેણે નીચે પ્રમાણે રાજા પાસેથી લેખ કરાવી લીધો. "જો હું કદાપિ તમારા ઉપર કોપાયમાન થાઉં તો તમે વિશ્વાસ રાખજો કે હાલમાં તમારી પાસે જેટલી માલમતા છે તેટલી મારે તમારી પાસે રેહેવા દેવી;" અને તેઓએ જે દેવાલય બંધાવ્યું છે તેમાં નીચે પ્રમાણે લખેછે,—"વીરધવળ ચાલુક્ય જેટલું ખરૂં હોય "તેટલુંજ કરે, બંને પ્રધાનોની સલાહથી, હરકોઈ કેહેતા પણ તેઓનું તે "સાંભળતો નહિ. બંને ભાઈયોએ પોતાના રાજાનું રાજ્ય વધારી આ-

" ર્યું. ઘોડા અને હાથિયોની હારની હાર તેઓએ તેના મેહેલ આગળ
" બાંધી અને રાજાની પાસે જે હતું તેનો ઉપભોગ તેણે સુખેથી કર્યો.
" એ બંને પ્રધાનોને તેના ઢીંચણ સુધી પોહોંચે એવા હાથ હતા."*

આબુના પાહાડ ઉપર ચડવાનું સીરોઈ અને આલોરની બાજુ ભણીથી ઘણું સેહેલું છે. ગુજરાતની બાજુનો ચડાવ ગિરવર ગામ ભણીથી છે તે ઘણો રળિયામણો દેખાયછે. તેના ઉપર છડિયાટ વિના બીજાથી ચડાઈ શકાતું નથી. અંબા ભવાનીના દેવળ આગળ થઈને જવાનો રસ્તો, કેટલેક સુધી, ઉંચાણની વિચિત્ર રચનામાં થઈને એકાન્તમાં પર્વતના ઘોંઘવાના પટને આકારે છે. "આ પ્રદેશમાં સર્વ કાંઈ શોભાય-
" માન રમણીય અને સ્વાભાવિક છે; અહિ મનુષ્યના મનોવિકાર આવી
" રચનાના એકત્રપણાનો ભંગ કરાવી શકે એમ નથી, તેથી જાણે કે પ્રકૃ-
" તિએ પોતાના માનવંતા વંશજને વસવાને માટે સૃજ્યું હોય એમ લાગે
"છે. આકાશ નિર્મળ છે; કોયલો જાણે એક બીજાને ઉત્તર આપતી હો-
" ય તેમ વનસ્પતિની ઘટામાંથી ટોકા કરતી સંભળાયછે, તેમજ
" જંગલના પક્ષિયો, જે વાંસની ઘટાઓમાં તેઓનું રક્ષણ થાયછે તે
" ઘટાઓમાં કિલકિલાટ કરી રહ્યા છે; અને સૂર્ય જેવો પર્વતનાં શિખ-
" રોને સ્વચ્છ કરી પોતાના ઉગ્ર કિરણ વડે વ્યાપ્ત કરી દેછે તેવાંજ ભૂરાં
" તિત્તિરોનાં ટોળાં ઝાડ ઉપર જે માળા બાંધીને રહ્યાં હોયછે તે આનંદ
" બતાવવામાં કબુતરોની સાથે ચડશાચડશ કરેછે. બીજા પક્ષિયો જે
" સપાટ ભૂમિના વાસી નથી હોતા તે અહિ તહિ ભમ્યાં કરેછે, અને લ-
" ક્કડખોદ પક્ષી પોતાની ચાંચનું બળ કઠણ લાકડા ઉપર અજમાવાને
" ટકોરા મારી રેહેછે તેથી ઉપજતા પડઘાનો અવાજ સંભળાઈ રેહેછે.
"નાના પ્રકારનાં અને રંગનાં ફૂલ, ફળને લીધે જંગલવાસી પક્ષી અને
" જાનવર એકઠાં થાયછે, અને ઉદ્યોગી ભ્રમર વિશાળ પાંદડાં ઉપર ઉ-

---

* મુખ સામુદ્રિકના પુસ્તકોમાં લખેલું છે કે અજાનબાહુક અથવા લાંબા હાથના પુરૂષો ભાગ્યશાળી હોય છે.

"ડતા ઉડતા ધોળી અથવા પીલી ચંબેલીની અતિ મધુરતા ચૂસેછે,
"તેમજ ગોટા, ચમરિયોનાં ગુચ્છાદાર જાંબુ રંગી અને ધોળાં ફૂલ જે
"ગુલબાસને મળતાં આવેછે તેનો મધુર રસ ચૂસેછે અથવા બદામના
"જેવી સુગંધના કણ્હેર જે નદી કિનારે એરંડા અથવા સરકટ પુષ્કળ
"થાયછે તેના તીરોએ છવાઈ જાયછે તેનો રસ ચૂસેછે." આવા એકાન્તપણાના મોહ પમાડે એવા સૌન્દર્યમાં વિઘ્ન પાડવાને કોઈ મનુષ્ય પ્રાણી દેખાતું નથી, માત્ર અંબાજીની યાત્રા કરવાને આવેલો રજપૂત સિપાઈનો ગંભીર આકાર જોવામાં આવેછે, તેણે પછવાડે ઢાલ બાંધી દીધેલી છે, અને ખભા ઉપર ભાલો આવી રહેલો છે એવી ઢબમાં, જે જગ્યામાં કઠણ હૈયાવાળાં થોડાં મનુષ્ય આખા લશ્કરની સામે થઈ શકે, એવા પાહાડ વચ્ચેના સાંકડા અને લાંબા રસ્તામાં તે ચાલેછે,— અથવા એ વિના રમણીય અને અરણ્યક જગ્યા ત્યાં નિર્મળ પાણીના ઝરા છાટલાવાળા કિનારાના ન્હાના તલાવના આકારમાં વિસ્તાર પામેલા ત્યાં સિંચેલા કોથળા સહિત દાણા વહીજનારા શાન્ત માણસો, અને ચરતાં ઢોર દેખાયછે. આગળ ચાલતાં ઢાળ મીટીને સપાટ ખીણ થઈ ગયેલી આવેછે, તે થોડી ઘણી રેતાળ છે તોપણ તેમાં ઘણી ફળદ્રૂપ જગાઓ છે તેમાં દાણાનો પાક પુષ્કળ થાયછે, વળી અહિં તહિં ન્હાનાં ગામડાં આવેછે અને પાહાણમાંથી વેહેતાં વેહેળિયાં કેટલેક જતાં આગળ અને પાછળ વિશાળ થઈ પડેલાં જોવામાં આવેછે. ધુમસના કાળા ઝભામાં વિંટળાઈ ગયેલો પ્રતાપવંત આબુ હવે પોતાના વિષેનાજ વિચાર ઉત્પન્ન કરાવેછે, તેની ઉભેડુ મોખરાની શ્યામરંગી એકાન્ત જગ્યાઓ ઉપર વન અને ઉપવન અસ્તર થઈ રહેલાં છે, અને રૂપેરી રંગના ઝરાથી વિચિત્ર બનેલી છે, તે છેવટે ત્યારે આપણી દૃષ્ટિએ પડવા આવેછે, ત્યારે તેનો ફેરફાર થતો આકાર હજારો મનકલ્પિત રૂપ ધારીને કલ્પનાને ભરપૂર કરી નાંખેછે, તેના એક બીજાથી પછાડી પડતા સ્કંધો મહાનતાથી અગાડી ધપેલા દેખાયછે અને તેઓનો શ્યામ પોશાક,

સૂર્ય જેમ મધ્ય રેષા ઉપર આવતો જાયછે તેમ અતિશય ચળકાટ મારતા સુવર્ણના છાંટાથી બદલાતો જાયછે; એવા સર્વ દેખાવ ઉપર જોનારનું લક્ષ ખેંચાયછે.

આ ટૂપો માહેલી એક ટૂપ ઉપર ગિરવર ગામથી જવાનો માર્ગ છે, તે પર્વતની બાજુએ દોરડો વિંટયો હોય એવી રીતે એકવાર દેખાય છે અને એકવાર દેખાતો બંધ થાયછે. ત્યાંથી ગહન અને ઘટ ઝાડી વચ્ચે થઈને, છેક ઉભિંડુ ઢોળાવની, નીચેની ન્હાની એક સપાટ જગ્યા ઉપર અવાયછે. ત્યાં અતિ શોભાયમાન પલ્લવની ઘટમાં વસિષ્ટ મુનિનો આશ્રમ આવેછે. જે પંથીને સૂર્યનો તાપ લાગેલો હોયછે તે આ ઠેકાણેની ન્હાની વાડીમાં વિશ્રામ લેછે, એમાં પર્વત ઉપર ઉગનારા બહુ સુગંધ વાળા ફૂલના છોડ ઘણા છે તેમાં કેવડો તો મુખ્ય છે; આ પ્રમાણે તેની આંખ્ય અને નાકને આનંદ પામવાનું સાધન મળેછે. તેમજ ખરાબામાંથી કોતરી કાહાડેલા ગાયના મુખદ્વારે નીચે કોરી કાહાડેલા વાસણમાં મધુર અવાજ કરતું પાણી ચાલેછે તેથી કાનને પણ ઓછો આનંદ મળતો નથી.

મુનીનું દેવળ ન્હાનું સરખું છે તેમાં એ ઋષિની શ્યામવર્ણના આરસ પાહાણની મૂર્ત્તિ માંઈ રેહેછે. આ મુનિએ અચળેશ્વરના અગ્નિકુંડમાંથી રજપૂતો ઉત્પન્ન કર્‌યા તેથી એ તેમના પૂર્વજ કેહેવાયછે. વસિષ્ટ મુનિની આગળ સવાર, બપોર, અને સાંજે નોબત થાયછે તેના મહાધ્વનિવડે શોભાયમાન રચના ગાજી રેહેછે. તેથી એ રચનામાં કાંઈ મણા રેહેતી નથી. આબુગઢનો રણધીર શૂરવીર, "દનુજનો કાળ કંત્રાણ" જે ધારાવર્ષ પરમાર તેની ધાતુની મૂર્ત્તિ પોતાની જાતિને ઉત્પન્ન કરનારા ઋષિની પ્રાર્થના કરતી હોય એવી ઢબમાં બેસારેલી છે.

વસિષ્ટ મુનિના દેવળ આગળથી જીવતા ખરાબામાંથી કોરી કાહાડેલાં પગથિયાં આવેછે તે ઉપર થઈને આબુના પૃષ્ટભાગના મેદાનમાં જવાયછે. પંથી આ ઠેકાણે આવ્યો એટલે કોઈ નવી દુનિયાં

અથવા હવામાં અધર રહેલા બેટમાં તે આવ્યો એમ તેને ભાસ થાય-છે. આ અધિત્યકાની ચોગરદમ, તે જેવા ખરાબા ઉપર થઈને આવ્યો છે તેવા ઊંચા અને ભગ્ન ખડકનો કિલ્લો છે; તેની માહે કેટલા એક મૈલના વિસ્તારનો સમાવેશ થયો છે; ત્યાં ગામડાં અને કુવા છે; તલાવ અને વેહેળિયાં છે, તથા તે શિખર રૂપી મુકુટ પેહેરે છે, તે માહિલું એક ઉંચામાં ઉંચું છે તે તેના ઉપરના એક દેવળ ઉપરથી "ઋષિ શૃંગ" કેહેવાય છે. અને બહુ ચમત્કારી તો જેના ઉપર અચળ ગઢ છે તે છે.

દેલવાડા અને વસિષ્ટ મુનિના દેવળની વચ્ચેના પ્રદેશનું રમણીય વર્ણન રજપૂતસ્થાનના ઈતિહાસકે* નીચે પ્રમાણે કર્યું છે. "આ "મુસાફરિયે નીકળવાથી આબુની અધિત્યકાનો રમણીય ભાગ મારા "જોવામાં આવ્યો. અહિં ખેતીવાડી ઘણી છે, વસ્તી વધારે છે "અને વનસ્પતિ પુષ્કળ થાયછે, અહિ તહિ ધરતી ઉપર લીલી શેત "રંજીયો પાથરી હોય એમ જણાયછે, તેમજ સ્વાભાવિક અથવા હ-"સ્તકૃત નવા ચમત્કાર ડગલે ડગલે જોવામાં આવેછે. કાબેરી પક્ષી "હમેશાંની રીત પ્રમાણે દેખા દીધાવીના આદરસતકારનો અવાજ "કરેછે, અને કોયલના તીના અને સ્પષ્ટ ટોકા ગહન જંગલમાં થતા "સંભળાય છે, ત્યાં આગળથી નિર્મળ પાણીનું વેહેળિયું ચાલેછે. જે "ધરતીના ભાગમાં અનાજ ઉગી શકે એવો છે તે ભાગ સારી મેહેનત "લઈને ખેડેલા છે. આટલી ટુંકી જગ્યામાં તો આબુનાં બાર ન્હાનાં "ગામમાંથી ચાર મેં મુકયાં. આ ગામડાં રચનાની શોભામાં મળી "જાય એવાં છે; રેહેવાની જગ્યા ચોખ્ખી અને સુખાકારી ભરેલી છે, "તેનો આકાર ગોળાકાર છે, તેને માટીથી થાબડી લઈને પીળી માટી "વતે ધોળવામાં આવેછે. દરેક વેહેતાં વેહેળિયાંને કાંઠે જળ સિંચનને

* કર્નલ ટાડના "ટ્રાવલ ઈન વેસ્ટર્નઈન્ડિયા" નામના પુસ્તકના પાંચમા અને છઠા પ્રકરણોમાંથી આ ઉતારો કરી લીધેલો છે.

" અહિં પાણી કાહાડી લેવાનું રાખ્યવામાં આવેછે, અને પાણી સપાટી
" ઉપર હોયછે તેથી બહુ ઉંડું ખોદાણ કરવું પડતું નથી. આ ખેડવા યોગ્ય
" ખેતરોને ઘણું કરીને કંટાળ થોરિયાની વાડ કરવામાં આવેછે તેનીઉપર
" ખુજાની અને હિંદુસ્થાનની વાડિયોમાં બહુ થતી સેવતી (શિવને ચઢા-
" વામાં આવેછે.) ની ઘટા બાઝેછે. કઠણ પથ્થરના ટેકરા ઉપર ખરાબા-
" ની સપાટીનું પૃથક્કરણ થયેલું, એ વિના જ્યાં જરા પણ ધરતી નહિ ત્યાં
" દાડિમડી ઉગેછે. જરદઆળુ જાણે કદિ પાકશે નહિ એવાં લીલાં કચ
" જેવાં અહિ જોવામાં આવેછે. માણસો મારી પાસે દ્રાક્ષ લઈ આ-
" વ્યા તેના કદ ઉપરથી મને લાગ્યું કે તેઓએ તેની વાવણી કરી હશે.
" આ તેમજ ચીખોદરાં, જે મારા જોવામાં આવ્યાં નહિ, પણ મને એ-
" ક ઉંડી ખીણમાં વેગળેથી આંગળી કરી બતાવ્યાં, એ સર્વ આબુની
" સ્વાભાવિક પાક છે. અહિ આંબા બહુ છે, તેની ડાળિયોમાં સુલલિત
" અંબત્રી વેલ થયેલી જોવામાં આવેછે, તેનાં કાળાં અને ધોળાં સુંદર
" ફૂલ નીચે લટકી રેહેછે. ત્યાંના પાહાડી લોકો પણ તેને અંબત્રી કરીને
" કેહેછે. અને મેં જોયું કે તેઓને તે એટલી બધી પ્રિય લાગેછે કે,
" તેનાં ફૂલ જ્યાં આગળથી હાથ આવી શકે એમ થયાં હોયછે ત્યાં
" આગળથી ચુંટી લઈને ગુંથીને કેશપાશમાં ઘાલેછે અને પાઘડિમાં
" ખોસેછે. ઝાડમાં ઘણું કરીને અતિશય ભેજ હોયછે તેથી તેઓ
" લીલોતરીથી છવાઈ જાયછે, અને અચળગઢ ઉપરની ખજુરિયો
" તો છેક ઉપર સુધી વિંટાળાઈ જાયછે. અંબત્રી પણ આજ આ-
" ધાનમાંથી ફૂટી નીકળેછે. ફૂલતો ત્યાં ઢગલા થાયછે. તેમાં ચમેલી
" અને પ્રતિ વર્ષે થનારી વિવિધ જાતિયોથી તે છેક ગોખરૂ સુધીની ની-
" પજ થાયછે. ફૂલઝાડ માહેલું મ્હોટામાં મ્હોટું સોનેરી ચંપાનું ઝા-
" ડ જે મેદાનોમાં કોઈકજ જગ્યાએ જોવામાં આવેછે, અને જે એ-
" ળિયાની પેઠે સેંકડામાં એકવાર ફૂલેછે એમ કેહેવાયછે તે ફાળથી ¶

¶ ચંપો પ્રતિ વર્ષે ફૂલેછે સો વર્ષે એકવાર ફુલતો નથી. ભા.ક.

" ભરેલું, હવાને સુગંધીમય કરી દેતું પ્રતિ સો વારને છેટે જોવામાં આ-
" વેછે. ટુકામાં કહિયેતો, તે આ પ્રમાણે છે.—

(દુહા)

'વન, ગહવર, ને વે' લિયાં, પલ્લવ, મેવા, થાય,
'રૂપો, પર્વત દ્રાક્ષને ખેતર બહુ શોભાય,
'જુની પણ બની પત્રમય એવી કિલ્લા—ભીંત
'જેઓ પર તાજો રહી નાશ વર્ષ્યો બહુ રીત,
'દુર્ગ રાયવણ ત્યાં રહી, છેલી કરે સલામ;
'સૌ સુંદરતાનું બન્યું એવું મિશ્રણ ઠામ."

નખ્ખી તલાવ ઘણું રચના ભરેલું છે; તેની વચ્ચે લિલોતરીવાળા બેટ આવી રહ્યાછે અને તેમાંથી તાડનાં ઝાડ પોતાનાં માથાં લેહેકાવી રહ્યાંછે. આસપાસ વનની ઘટાવાળા ખરાબા વિંટળાઈ રહેલાછે. કર્નલ ટાડે તે જોયું ત્યારે " તેમાં જળકુકડિયો તરતી હતી તેમનું ધ્યાન " માણસ ઉપર નહતું અને માણસનું ધ્યાન તેમના ઉપર નહતું; કેમકે " આ પવિત્ર પર્વત ઉપર પારધીની બંદુક કે માછીની જાળ એમાંથી " એકેયની કોઈને ખબર ન હતી; 'તારે કોઈનો ઘાત કરવો નહિ' એવી " ઈશ્વરી આજ્ઞા અહિ વર્ત્તાતી હતી, અને તેનો જે ભંગ કરતું હતું તેની " શિક્ષામાં તેનું મરણ હતું." આબુ પર્વતના આ તલાવની આસપાસ કેટલાક દિવસથી યુરોપિયન લોકોનાં રેહાણ થયાં છે; તેની પાસે મંદવાડ ભોગવી ઉઠેલા અંગ્રેજી સિપાઈયોને રેહેવાને સૈન્યશાળા બાંધી છે! અને અચળેશ્વર તથા આદિનાથનાં દેવાલયોની સાથે પવિત્ર પર્વતના ભોગવટાની હરીફાઈ કરનાર ક્રિશ્ચિયન લોકોનું એક દેવળ છે.

આબુ પર્વતની તલાટી આગળ અણાદરા ગામ છે ત્યાંથી અને પાસેની ડીસાની છાવણીથી ઉપર ચડવાનો એક પોહોળો અને સારી રીતે બાંધેલો રસ્તો છે તે નખ્ખી તલાવ આગળ આવી મળેછે. આ રસ્તે થઈને ઉપર ચડવાનું સવળ પડેછે.

નખી તળાવની પાસે દેલવાડા અથવા દેવળોનો સમુદાય છે. તેજપાળ અને વિમળશાહે બે મુખ્ય દેવલ બંધાવ્યાં છે તે વિના બીજાં કેટલાં એક છે, પણ એ બે તો ઘણાં પ્રાચીન અને અતિ શોભાયમાન છે. આગળ લખવામાં આવ્યું છે તે પ્રમાણે ઈ૰ સ૰ ૧૦૩૧ માં વિમળશાહે પ્રથમ દેવળ બંધાવ્યું તે પ્હેલાં આ પર્વત ઉપર જૈનનું એકે દેરૂં કોઈયે બંધાવ્યું હોય એમ દીસતું નથી. આ પ્રસિદ્ધ દેવળોનું ઉપર ઉપરથી વર્ણન આ ઠેકાણે કરિયે છિયે, વિસ્તારથી કરવાની કાંઈ અગત્ય નથી.* તેઓનું કદ અથવા બાહારનો દેખાવ વખાણવા જેવો નથી, પણ સોની લોકોની કારીગરીની જેટલી સંસ્કૃત કુશળતા તેટલી બધી માંહિની બાજુએ વાપરવામાં આવેલી છે. દરેક દેવળમાં દેવને બેસવાના ગંભારની આગળ સભામંડપ છે તેના ઉપર અષ્ટકોણ ઘુંમટ છે, અને આસપાસ સ્તંભપંક્તિ ઉપર કેટલાક બધા ઘુંમટ આવ્યા છે. આખું દેવળ ધોળા આરસ પાહાણનું છે અને કોરણીના શણગારથી ઉપરનો દરેક ભાગ ભરપૂર છે, એ કોરણી એવી બારીકીથી કરેલી છે કે જાણે તે મીણનાં બીબાંમાં ઉતારી હોય નહિ એવો ભાસ થાયછે, અને તેઓની અર્ધ પારદર્શક કોરોની જાડાઈ જરાય જણાઈ આવતી નથી તેથી ગણિતસની લીટી વિષેની વ્યાખ્યા ઘણી ખરી સાર્થક કરેછે. તેજપાળના દેવળના ઘુંમટની વચ્ચેની કારીગરીથી તો આડો આંક છે, તેના ઉપર દરેક જોવા જનારનું લક્ષ લાગી રેહેછે. કર્નલ ટાડ એનું યોગ્ય વર્ણન કરેછે કે, "તેનું ચિત્ર "કાહાડી લેતાં કલમ હારી જાયછે, અને અતિ ઘણો પરિશ્રમ સહન ક"રી શકે એવો કારીગર હોય તેની કલમને પણ તોબાહ પોકરાવેછે;" અને અતિ અલંકૃત પદ્ધતિની ગાથિક ઈમારતનો કોઈ શણગાર એની

---

* ફરગ્યુસનની "હાન્ડબુક આફ આર્કિટેકચર"ના પ્રથમ ભાગને પૃષ્ટ ૬૯ મે તેઓનું વર્ણન કરેલું છે, અને તેમનાં ચિત્ર આપેલાં છે. વળી એજ ગ્રંથકર્ત્તાનું "પિક્ચરેસ્કઈલસ્ટ્રેશનસ આફ એન્શિયન્ટ આર્કિટેકચર ઈન હિદુસ્થાન" એવા નામનું પુસ્તક છે તેમાં જુવો.

શોભાનો મુકાબલો કરી શકે એમ નથી એમ ખાતરી પૂર્વક કર્નલ લખે છે તે યોગ્યજ છે. "તે અર્ધા ખીલેલા કમળના ગુચ્છા જેવું દેખાયછે, "તેનો કટોરા જેવો વળેલો ભાગ, એવો પાતળો, એવો પારદર્શક અને "એવો બારીકીથી કોતરેલો છે કે, તે આંખ્યને વિસ્મય પમાડીને સ્તબ્ધ "કરી દેછે.*" આ દેવળોમાં કોરણી, નિર્જીવ સ્વાભાવિક વસ્તુઓના ચિત્રની કરી છે એટલુંજ નહિ, પણ વળી સંસાર બ્યવહારના દેખાવ, બ્યાપાર અને નૌકાશાસ્ત્રના પ્રયત્ન, અને રણક્ષેત્રના યુદ્ધનું આલેખન કર્યું છે; અને આ ઠેકાણે બેધડક ખાતરી કરી આપી શકાયછે કે, પ્રાચીન કાળવિષે અભ્યાસ કરનાર કોઈ આ કોરણી ઉપર પોતાનું જોઈયે તેટલું લક્ષ આપે તો, મધ્ય સમયના હિંદુસ્થાનની રીતભાતની ઘણી રમુજી બાબતોનું એટલું બધું જ્ઞાન વધે કે તેની એવી મેહેનતનો બદલો વળી જાય.

આબુનું ઉંચામાં ઉંચું શિખર *ખિશૃંગનું છે, તેના ઉપર કર્નલટાડ ચઢ્યો તેના પેહેલાં કોઈ યુરોપિયને ત્યાં પગ દીધો નહતો. "પર્વતના શિ- "ખર ઉપર હોઈયે ત્યારે આપણને ઘણું ઉંચું લાગતું નથી, તોપ "ણ મારવાડના મેદાનોમાં થઈને આપણે જેવા પાસે આવિયે છિયે કે તે

---

* મિ° ફરગ્યુસન, તેજપાળના અને વસ્તુપાળના દેવળવિષે લખતાં કેહેછે કે, "જે ધોળા આરસ પાહાણનું એ બનાવામાં આવ્યું છે, તેમાં હિંદુના અતિ પરિશ્રમ "સહન કરનારા ટાકણાવતે ફીત સરખી બારીકીના એવા સુંદર આકાર આલેખન ક- "ર્યાછે કે તેનો ચિતાર કાગળ ઉપર ઉતારી લેવાને કેટલાક કાળ અને કેટલાક પરિ- "શ્રમ વડે પણ હું શકિતમાન થયો હોત નહિ" "પિકચરેસ્ક ઇલસ્ટ્રેશનસ આફ "એનશિયન્ટ આર્કિટેક્ચર ઇન હિંદુસ્થાન" માં લખ્યા પ્રમાણે.

તેના તાજા પુસ્તકમાં એજ ગ્રંથકારે હિંદુના ઘુંમટ મધ્યેના કમળ અથવા લોલકવિષે નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે — "તેના આકારમાં પણ, સામાન્ય રીતે એવી નાજુકાઈ અને સૌંદર્યતા છે કે તેવી ગાથિક કસબમાં કદિ ધારી પણ શકાતી નથી; તે ઘુંમટના મધ્યમાં આરસ પાહાણ અથવા "પાષાણના નક્કર ઓઘને બદલે સ્ફટિકના સ્તોકનો જાણે ગુચ્છો હોય નહિ એમ વિશેષ દેખાયછે.

" તેની તલાટીની સપાટીથી સાતસેં ફૂટ ઉંચોછે. ઉપર ઠરી જઈયે એ-
" વો દક્ષિણનો પવન વાયછે તેના સપાટામાંથી બચી જવાને સાવધાન
" પાહાડી લોકો એક ખરાબાને ઓથે પોતપોતાના કાળા કામળામાં લ-
" પેટાઈ જઈને ધરતી ઉપર લાંબા થઈને પડેછે. દેખાવ ઘણો નવાઈ
" ભરેલો તેમજ ભવ્યછે. વાદળિયો આપણા પગ નીચે ચાલેછે. બહુ
" તેજથી આપણને ઝાંઝવાં વળી જતાં અટકાવવાનો સૂર્યનો હેતુ હોય તેમ
" તે, વાદળની આરપાર પોતાનાં કિરણ પાડેછે. ચક્રઆણે એવી ઊંચાઈ
" ઉપર આસપાસ એક ન્હાનો કિલ્લો છે. તેની એક બાજુએ સુમારે વીસ
" ફુટ સમચોરસ એક ગુફા છે તેમાં યાત્રાળુને પામવાની જે મુખ્ય વસ્તુ
" વિષ્ણુ તેનો અવતાર દાતાભૃગુ તેનાં એક પથ્થરની છાટ ઉપર પગલાં
" છે. બીજી બાજુએ રામાનંદની પાદુકાછે. ત્યાં તે પંથનો એક ગોસાઈ
" રેહેછે, તે ત્યાં આગળ કોઈ આવેછે ત્યારે ઘંટવગાડેછે તે તેને
" કાંઈ આપેછેત્યારે બંધ રેહેછે. યાત્રાળુ લોકો ધારિષ્ટ ધરવામાં જ-
" યવંત થયા તેની નિશાની દાખલ તેઓ આચાર્યની પાદુકાની
" આસપાસ પોતાના દંડ મૂકેછે તેનો ઢગલો ત્યાં પડ્યો હતો. પર્વત ઉપર
" ઘણે ઠેકાણે અસંખ્ય ગુફાઓ જોવામાં આવેછે તે ઉપરથી અસલના
" વારામાં ભોંયમાં વસ્તી હતી એમ જણાયછે; અને તોપના ગોળા-
" નાં બાકાં પડ્યાં હોય એવાં ગોળાકાર બાકાં છે. હું ત્યાંના એક એકા-
" ન્તવાસી સાથે અજવાળું થતા સુધી વાતો કરવામાં પડ્યો. તેણે મને
" કહ્યું કે ચોમાસામાં જ્યારે વાતાવર્ણ સ્વચ્છ હોયછે ત્યારે જોધપુરનો
" કિલ્લો અને લુણી નદીના ઉપર બાલોતરા છે ત્યાં સુધીનું રણ દેખા-
" યછે. અગર જો રહી રહીને સૂર્યનું તેજ પડતું હતું તેથી સીરોઈ
" ભણી વિસ્તરાયલી ભીનરીલની ખીણ અમે ઓળખી કાહાડી; અને
" પૂર્વમાં લગભગ વીસ મૈલ ઉપર આરાવળીના વાદળની ટોપી પેહેરેલા
" શિખરોમાં અંબા ભવાનીનું પ્રસિદ્ધ દેવલ અમે પરખી કાહાડ્યું
" તથાપિ ઉપરની વાત નાણી જોવાનો હવણાં સમય ન હતો. છેવટે

"સૂર્ય પોતાના પરિપૂર્ણ તેજથી બાહાર નીકળ્યો, એટલે બધી શ્યામતા
"દૂર થઈ ગઈ, અને કાળા અશમાની રંગના વાદળના ઘુંમટની સાથે
"ઝાંખી સૂકી ધરતી મળી જવાથી ભાસ દેખાતો બંધ થવા લાગ્યો ત્યાં
"સુધી રણ ઉપર નજર ફરી વળી. ઉત્કૃષ્ટપણું બંધાવાને જે જોઈએ તે
"સર્વ હતું; અને શાન્તપણાને લીધે શોભા પાકે પાયે થઈ. જો દૃષ્ટિને
"હેઠળના અગાધ નીચાણમાંથી જમણી બાજુએ માત્ર અર્ધગોળ સુધી
"ફેરવિયે તો જે પરમારના કિલ્લાની ઝાંખી પડી ગયેલી ભીંતો ઉપર
"સૂર્યનું તેજ હવે પરાવર્તન પામતું નથી તે કિલ્લાનાં ખંડેર ઉપર જઈને
"તે ઠરેછે; અને ત્યાં આગળનું તાડનું ઝાડ, તેઓના નાશ ઉપર હસતું
"હોય તેમ, જે જાત પોતાનું રાજ્ય સદાકાળ નિભશે એમ ધારતી હતી
"તેજ જાતના ખંડેર થઈ ગયેલા દરબારની વચ્ચે,પોતાનાં વાવટા સરખાં
"પાંદડાં ફડફડાવેછે. જમણી બાજુએ જરાક આઘે દેલવાડાના
"ઘટાગુંમ થયેલા ઘુંમટ દેખાયછે, તેની પછવાડે ગહન જંગલ આવી
"રહ્યું છે, અને જે મેદાનની સપાટી ઉપર વાંકાચૂકી ચાલતી કેટલી-
"ક નદિયો, પર્વતના ઉભા ખરાબા ઉપરથી પોતાનો આડો રસ્તો ચલાવે
"છે તે મેદાનના તાજ ઉપરથી સોયોની પેઠે ફૂટી નીકળતાં વિલક્ષણ શિ-
"ખરો બધી બાજુએ તેઓને ટેકો આપેછે. આશમાની આકાશ
"અને રેતીવાળું મેદાન, આરસ પાહાણનાં દેવળ અને હલકી જાતનાં
"ઝુંપડાં, ભભકાદાર જંગલ અને ખડબચડા ખરાબા, એ સર્વ એક
"બીજાથી ઉલટા ગુણનાં ત્યાં હતાં."

ઋષિશૃંગથી ઉતરતાં તરતજ **અગ્નિકુંડ** અને **અચળેશ્વર**નું દેવળ આવેછે, તે હિંદુઓના કલ્પિત ઈતિહાસમાં બહુ પ્રખ્યાત છે. "**અગ્નિ**-
"કુંડ આશરે નવસે ફૂટ લાંબો, અને બસેં ચાળીસ ફૂટ પોહોળો છે, તેને
"નક્કર ખરાબામાંથી કોરી કાહાડીને તેમાં બહુજ મ્હોટી છાટો જડી
"લીધી છે. કુંડની વચ્ચે ખણ્યા વિનાની ગચ્છી રાખેલી છે તેના ઉ-
"પર જગદંબાના દેવળનું ખંડેર છે. એ કુંડની ઉત્તર ભણીના

" નાકા ઉપર પાંડવનાં ન્હાનાં દેવલોનો જથો છે, પણ પેહેલાની પેઠે તે
" પણ ખંડેર થઈ ગયાં છે. પશ્ચીમ દિશાએ આબુના રક્ષકદેવ
" અચળેશ્વરનું દેવલ છે, તે વિશાળ નથી તેમજ તેમાં કાંઈ કારીગરી
" નથી, પણ તેનામાં સ્થૂળપણાની સાદાઈ છે તે ઉપરથી તે પ્રાચીન છે
" એમ જણાઈ આવેછે. તે ચોકના મધ્ય ભાગમાં છે, તેની આસ-
" પાસ ન્હાની દેયડિયો એવાજ આકારની કાળા પથ્થરની બાંધેલી
" છે. * * * સિરોઈના રાવભાણ ને જૈનના એક દેવળમાં ઝેર દેવામાં
" આવ્યું હતું તેની છત્રી અગ્નિકુંડની છેક કોર ઉપર, દેવળ ભણીની
" બાજુએ છે. એ રાણાને તેના કુળદેવના દેવળ પાસે બાળ્યો હતો,
" અને સાથે તેની પાંચ રાણિયો સતિ થઈ હતી. * * * * એ કુંડની
" પૂર્વ બાજુએ પરમારવંશની સ્થાપના કરનાર પરમારોના મૂળ પુરૂષનું
" દેવળ ખંડેર થઈ પડ્યું છે. તેમાં આદિપાળની મૂર્ત્તિ છે તે પાદસ્થળ
" સાથે સજ્જડ છે, તે અસલી પોશાકનો અને પૂર્વના યથાર્થપણાનો અ-
" સલના વારાનો નમુનો છે. એ મૂર્ત્તિ ધોળા આરસ પાહાણની સુમારે
" પાંચ ફૂટ ઉંચી છે, અગ્નિકુડનું રક્ષણ કરવાને પરમાર ઉપજાવ્યા હતા
" તેમાં ભૈસાસુર રાક્ષસ રાત્રની વેળાએ આવીને આ પવિત્ર કુંડનું પા-
" ણી પી જતો હતો તેથી આદિનાથ તેને બાણ વતે મારતા હોય એવી
" ઢબમાં તેમની મૂર્ત્તિ બેસારેલી છે. * * * * અચળગઢ જવાને હું
" અગ્નિકુંડ મૂકીને આગળ ચાલ્યો, તેના ખંડેર થઈ ગયેલા બુરજા અ-
" મારી આસપાસ વીંટળાઈ વળેલા વાદળાની ધાડી ઘટામાં ઢંકાઈ ગ-
" યા હતા. આ જગ્યા ઉપર અમે ચડીને હનુમાન દરવાજે થઈને,
" એકવાર જેનો દબદબો હતો એવી જગ્યામાં પ્રવેશ કરયો. આ-
" દરવાજાને બે જબરા બુરજ છે તે કદાવર કાળા પથ્થરોના બ-
" નાવેલા છે, અને તે હજારો શિયાળાની ઋતુના વિકટ સપાટા લાગ
" વાથી કાળા થઈ ગયા છે. બન્ને બુરજા, મથાળે એક મેડાથી સં-
" ધાયલા છે, તે ચોકીનું સ્થાન છે. આ દરવાજામાં થઈને નીચેના

"કિલ્લામાં જવાયછે, તે કિલ્લાની તૂટી ગયેલી ભીંતો ઉપરના કઠંગા
"ચડાવ ઉપરથી જણાયછે. અહિ એક બીજે દરવાજે આવિછે ત્યાં
"થઈને માંહલા કિલ્લામાં જવાયછે. આ દરવાજાના મ્હો આગળ
"પારસનાથનું દેવળ છે તે માંડુના એક સાહુકારે બંધાવ્યું છે, તે
"જીર્ણોદ્ધાર કરવાને યોગ્ય થઈ ગયું છે. ઉપરનો કિલ્લો રાણા કુંભા-
"નો કેહેવાયછે, તેને જ્યારે મેવાડમાંથી નાસવું પડ્યું ત્યારે તેણે, પરમા-
"રોએ ઘણા કાળથી તજી દીધેલા મોર્ચા ઉપર પોતાનો વાવટો ચ-
"ડાવ્યો. તેણે આ અચળગઢના કિલ્લાની માત્ર મરામત કરાવી,
"બાકી તે અને બીજાં હલકાં કામ બહુ પ્રાચીન કાળનાં છે. આ
"કિલ્લામાં એક શ્રાવણભાદરવો એવા નામનું તળાવ છે. ચોમા-
"સાના બે મુખ્ય મહિનાનું નામ આ તળાવને બરાબર છાજેછે, કેમકે,
"અર્ધો જુન મહિનો વીતતા સુધી પણ તેમાં પાણી ભરેલું હોયછે.
"પૂર્વ ભણીના ઘણા ઉંચા શિખર ઉપર પરમારોની ઘડીનાં ખંડેર છે;
"આ ઠેકાણેથી, ત્વરાથી ચાલતાં વાદળાંની આરપાર નજર પોહોંચાડિ-
"યે તો, જે શૂરવીર જાતના પરમારોએ પોતાનું રક્ષણ કરવાને યુદ્ધ કર્યું
"હતું અને લોહી લોવાણ થઈ ગયા હતા તેઓના ખંડેર થઈ ગયેલા
"મેહેલો અને વેદિયોનો આભાસ દેખાયછે."

રમુજ આપનાર આબુ અને અચળગઢને છેલ્લા રામ રામ કરતાં પેહેલાં, જે વંશના રાજાઓએ એટલા બધા વર્ષ સુધી તેઓના ઉપર રાજ્ય ચલાવ્યું છે તે પરમાર વંશ સંબંધી થોડા શબ્દ બોલવા ઘટિત છે. કિલ્લાવાળી ચંદ્રાવતી તેઓનું રાજધાની નગર હતું. આબુ પર્વતની તળાટીથી સુમારે બાર મૈલ ઉપર, અને અંબાભવાની તથા તારિંગાના દેવલોથી એ કરતાં જરાક વધારે છેટે, જંગલથી ઘટાઘુમ બની ગયેલો પ્રદેશ છે તેમાં તેનાં ખંડેર આજે પણ જોવામાં આવેછે. નગરની જગ્યા ઉપર ઘાડી વનસ્પતિ ઉગેલી છે, તેના કૂવા અને તળાવ પૂરાઈ ગયા છે; તેનાં દેવલોનો નાશ થયો છે; અને તેના ખંડેરમાંથી આરસપાહાણ

નિત્યે લુંટાયછે. એક વિશાળ મેદાનમાં તેના ભાગ્યા ટૂટ્યા ભાગ વિખરાઈ પડ્યા છે, તે ઉપરથી વિચાર કરતાં તેનો વિસ્તાર ઘણો હશે એમ લાગેછે; જ્યારે યુરોપિયન લોકોના જોવામાં એ જગ્યા પ્રથમ આવી ત્યારે આરસ પાહાણની સુંદર ઈમારતોનાં વીસ ખંડેર શોધી કાહાડવામાં આવ્યાં હતાં, તે ઉપરથી તેનો ધનવૈભવ અને અતિ સૂક્ષ્મતા જણાઈ આવેછે. ધારાવર્ષના ભાઈ રણધીર પ્રલ્હાદનદેવે પ્રલ્હાદનપટ્ટણ અથવા પાલણપુર વસાવ્યું હતું તે પણ ચંદ્રાવતીના રાજવંશના તાબામાં હતું.

પરમારોમાં પ્રથમ શ્રીધૂમરાજ અને તેના ક્રમાનુયાયી, ધુંધુક, ધ્રુવ, અને ભટ્ટ હતા એમ લખવામાં આવ્યું છે. "તેઓ હાથિયોના ટોળા સમાન તેમના શત્રુઓથી અજીત શૂર પુરૂષ હતા." તેઓના પછી રામદેવ થયો, તે જે વેળાએ કુમારપાળ ખરેખરી સર્વોત્કૃષ્ટ સત્તા ચલાવતો હતો તે વેળાએ જે યશોધવલ આબુ ઉપર રાજ્ય કરતો હતો તેનો પિતા થાય. યશોધવલને બે પ્રસિદ્ધ પુત્ર થયા, ધારાવર્ષ અને પ્રલ્હાદનદેવ; તેમાંથી પેહેલાનો શ્રીસોમસિંહ દેવ નામે પુત્ર અને ક્રમાનુયાયી થયો. અને ઈ૦ સ૦ ૧૨૩૧ માં અણહિલવાડમાં બીજો ભીમદેવ જ્યારે મહારાજાધિરાજ હતો ત્યારે તે મહામંડળેશ્વર હતો એમ લખવામાં આવ્યું છે. સોમસિંહને કૃષ્ણરાજદેવ કરીને પુત્ર હતો.

ધારાવર્ષના છોકરાના રાજ્યમાં પરમારોએ નાદોલના ચોહાણોને માર્ગ આપ્યો, તે મહિલા એક લુંડ અથવા લુનિગ પુરૂષે (ઈ૦ સ૦ ૧૨૨૨) ત્યાંના મંડલિકને મારીને આબુનું રાજ્ય લઈ લીધું એવું વિમળશાહના દેવલના લેખમાં છે. લુનિગનો છોકરો તેજસિંહ કરીને હતો, તેના છોકરાનું નામ કાન્હરદેવ હતું અને તેના પૌત્રનું નામ સામંતસિંહ હતું એવું વસિષ્ઠના દેવલના (ઈ૦ સ૦ ૧૩૩૮) લેખમાં લખ્યું છે, અને તેમાં કાન્હરદેવને ચંદ્રાવતી નો રાજા કરીને લખ્યો છે. નાદોલના ચોહાણ વંશની દેવડા રજપૂતની શાખાના ઈતિહાસમાં

લખ્યું છે કે રાવ લુંભા આબુ અને ચંદ્રાવતી જીત્યો, અને બારેલીના ગામ આગળ લડાઈ થઈ તે વેળાએ પરમારોનું રાજ્ય તેણે પોતાને સ્વાધીન કરી લીધું, "એ લડાઈમાં અગનસેનનો છોકરો મેરૂતુંગજી પોતાના "સાતસેં સગા સહિત મારયો ગયો." આ આધાર પ્રમાણે છેલી લડાઈ ઈ૦ સ૦ ૧૩૦૩ માં થઈ, તેમાં ચંદ્રાવતી દેવડા ચોહાણોને તાબે થઈ; અને આબુ તો તેના પેહેલાં સાત વર્ષ અગાઉ તેઓએ જીતી લીધો હતો. આ સમયમાં ચોહાણોએ રેહેતાં રેહેતાં "પરમારોની કનિષ્ટ પ- "ક્ષની જમીદારી ઓછી કરવામાંડી; અને દરેક જીત થતી ગઈ તેમ "એકેકી નવી શાખા વધવા લાગી; એમાહેલી કેટલીક તો તેઓના મુ- "ખ્ય ધણિયોના આશરાવિના થયાથી, તેઓના વંશજ જેવા કે આ- "દાર અને ગિરવર ઠાકોરો જેવા તો તેના પ્રતિપુરૂષોને ઓછું ન- "મવા લાગ્યા."

આબુ ઉપરના એક બીજા લેખમાં એવું છે કે, ઈ૦ સ૦ ૧૨૯૪ માં અણહિલવાડમાં જ્યારે સારંગદેવ રાજા હતો, ત્યારે વીસલદેવ અરોડસે મંડલનો સુબો હતો; અને તેનું સ્થાન ચંદ્રાવતી માં હતું. આ વિસલદેવ અણહિલવાડના રાજાનો માત્ર કામદાર હશે અને પરગણાની સત્તા થોડા દિવસ તેના સ્વાધીનમાં હશે. એમ ધારી શકાય છે કે જ્યારે ચોહાણોએ હોમલો કરયો ત્યારે સારંગદેવે પોતાની ફોજવડે પોતાના પટાવત્તોનો તકરારી મુલક સ્વાધીન કરી લીધો હશે. વળી એક બીજો લેખ છે તે ઉપર ના લેખ સાથે મળતો આવે એવો નથી. અચળેશ્વરના દેવળના એક લેખમાં (ઈ૦ સ૦ ૧૩૨૧) એક બીજો લુંધ દેવ લખેલો છે, તે સામ્ભરના ચોહાણ વંશનો હતો અને તેના પૂર્વજનાં નામ પ્રથમના લુંડ અથવા લુનિગનાથી કેવળ જુદાંજ છે, "તેણે ચંદ્રાવતીનું પરગણું અને રળિયામણો અર્બુદ પર્વત મેળવી લીધો," અને અચળેશ્વરની સમક્ષ પોતાની અને પોતાની સ્ત્રીની મૂર્ત્તિઓ બેસારી.

આ વચ્ચેનું આડું કથન કરીને અમે હવે વાઘેલાની વાત લખ-

વાનું પાછું જારી કરિયેછિયે. વીરધવલના છોકરા વીસલદેવ વિષે થો-ડુંજ જાણવામાં છે એમ લખ્યવામાં આવીગયું છે. ભાટલોકોની કથા એવી છે કે એ રાજ્ય કરતો હતો તેવામાં દુકાળ પડ્યો તે મટાડવામાં એ સાધન* હતો, અને તેણે વિસલનગર અને દર્ભાવતી અથવા ડભોઈનો કિલ્લો વસાવ્યો અથવા મરામત કરાવી.

દેવ પટ્ટણના સોમનાથના દેવલમાં એક લેખ ઈ૦ સ૦ ૧૨૬૪ ની સાલનો છે તેમાં એક રાજાને મહારાજાધિરાજનાં સર્વ વિશેષણ જોડે-લાં છે— "પરમેશ્વર ભટ્ટાર્ક, શ્રીચાલુક ચક્રવર્તી, મહારાજાધિરાજ "શ્રીમદ અર્જુન દેવ." વાઘેલા વંશના દસોદી બારોટ પોતાની વહી ઉપરથી કેહેછે કે, અર્જુન દેવ વિસલદેવની પછવાડે ગાદિયે બેઠો હતો; પણ તેના રાજ્યમાં શા બનાવ બન્યા તે વિષે કાંઈ લખ્યતા નથી. તેણે અણહિલવાડમાં રાજ્ય કર્યું અને તે શિવમાર્ગી હતો એમ જણાય છે. જે અગણિત રાજાઓ તેની આણ માનતા હતા તેમાં રાનીક શ્રીસોમે-શ્વર દેવ; સોવશા ચંદ્રાવતીનો પરમાર રાજા; અને આવડા ઠાકોરો પાલુકદેવ, રામદેવ, ભીમસિંહ અને બીજાઓનાં નામ છે. તેનો પ્રધાન શ્રીમલ્લદેવ હતો, અને બીજા મુસલમાન કારભારી તેને હતા, જેવા કે બેલાકુલનો હુરમઝ, અને નાખુદા નુરૂદીન ફીરોજનો છોકરો, ખોજા ઈબ્રાહિમ; પણ "નાખુદાના" પદથી આપણે તેના અધિકારની કલ્પના કરી શકિયે તે સિવાય તેઓ શા કામપર હતા તે જણાઈ આવતું નથી; તેમજ હિંદુ રાજાના હાથ નીચે રાજ્યના નોકર તરીકે ગુજરા-તમાં આવવાનું તેઓને શું કારણ ઉત્પન્ન થયું હશે તે પણ કોઈ જ-ણાતું નથી.

વાઘેલાઓના ભાટ, અર્જુન દેવ વિષે લખ્યા પછી લવણરાજનું નામ આપે છે, પણ તેનું નામ બીજા લેખમાં આવતું નથી, અને તેને

* પાટણના રાજા વીસલદેવનું નામ ડાભોઈ સાથે જોડાયલું છે તેવિષે ફાર્બસની ઓરિએન્ટલ મેમ્વારની પેહેલી આવૃત્તિના બીજા ભાગને ૩૩૫—૭ મે પૃષ્ટ જુવો.

વિષે ભાટ લોકો પાસે વિશેષ વર્ણન આપવાનું પણ નથી; તેના પછી સારંગદેવ આવેછે, તેને આબુના લેખમાં (ઈ૰ સ૰ ૧૨૯૪) અણહિલવાડનો રાજા કરીને લખ્યો છે, અને તેના હાથ નીચે વીસલદેવને ચંદ્રાવતીનો મંડળેશ્વર લખ્યો છે. સારંગદેવની પછી કરણ વાઘેલો, અથવા ઘેલાના ઉપનામથી જે પ્રસિદ્ધ થયો છે, તે અણહિલવાડના હિંદુ રાજાઓમાં છેલ્લો રાજા થયો.

પ્રકરણ ૧૫.

રાજા કરણવાઘેલો.

અણહિલવાડના નાટકની સમાપ્તિનો દેખાવ હવે ભજવી બતાવવાનોછે. ઈ० સ० ૧૨૯૬માં અલાઉદ્દીન ખિલજીયે પોતાનો રાજા અને જે તેનું ભલું કરનાર હતો તથા તેનો કાકો થતો હતો તેને મારી નાખીને તે વૃદ્ધ માણસની પછવાડે પોતે દિલ્હીની ગાદી ઉપર બેઠો; અને પોતાના નામથી લોકોનીપાસે પ્રાર્થના કરાવાનું જારી કરીને, ઘાતકીપણાથી અને ખુનરેજી ભરેલી રીતિથી રાજ્ય ચલાવાનો પ્રારંભ કર્યો; તેમાં દ્રવ્ય અને સત્તા આગળ ઉપર તેને એટલી બધી મળી કે હિંદુસ્થાનની ગાદી ઉપર તેના પેહેલાં, જે રાજા બેઠા હતા, તેમાંથી કોઈને પણ તેના જેટલી મળી ન હતી, અને મહમદ ગજનવિયે તેની દસ અસ્વારિયોમાં જેટલું ધન મેળવેલું લખેછે, તેકરતાં પણ તેનું ધન બહુ વધારે હતું. મિરાતઅહમદીનો કર્ત્તા કેહેછે કે, "ખોદાની એવી ઈચ્છા થઇ કે પેગંબરની કલમો અને "દીન બધે પ્રસિદ્ધ કરવો, જે જાતના લોકોવિષે પછવાડે લખવામાં "આવ્યું છે તેમની સત્તા અને રાજ્યનો છેડો આવ્યો છે, અને આ- "પણી ખુબીવંતી કલમો અને ખરા દીનના ચલાવનારાઓને તાબે તે "થયું છે તે એટલા માટે કે સૂર્યની પેરે, નાસ્તીક લોકના અંધારાવાળા "દેશમાં જે દીન ખોટું કરવાને મના કરેછે તે દીનનું અજવા- "લું ખરા ચલકાટથી પ્રકાશ પામે; અને આપણે તે દીનના ફરમાન "અને તાબેથવાથી અને સાચાઈ ભરેલી કલમો જાહેર કરવાથી લો- "કોને ભુલના ભયંકર મેદાનમાંથી પાછા ફેરવિયે અને મુક્તિના ઉંચા "માર્ગઉપર દોરી જઇયે"

ઈ० સ० ૧૨૯૭ ના પ્રારંભમાં ગુજરાત ફરીને જીતી લેવાસારૂ અલાઉદ્દીને પોતાના ભાઈ અલફખાનને તથા પોતાના પ્રધાન નુસરત-

ખાનને ફોજ આપીને મોકલ્યા. તેઓ એ દેશ ઉજ્જડ કરીને વનરાજના નગરમાં ફરીને મુસલમાની પેહેરેગીર મુકીને તે કબજે લીધું; અને ત્યાંનો રાજા કરણવાઘેલો દક્ષિણમાંહિલા દેવગઢના મરાઠા રાજા રામદેવને આશરે તેઓના આવતા પેહેલાંજતો રહ્યો.

રાજ્ય મેળવવાના લોભ આગળ મુસલમાન હલ્લા કરનારાઓને પોતાનું ધ્યાન આપવાને એ કરતાં કંઈ બીજા કારણની જરૂર હોય નહિ. પણ હિંદુના ભાટો રાજ્યસંબંધી મ્હોટી વાતને ઘરવિષેનું ખાનગી કારણ લાગું પાડી દેવાને આનંદ પામે છે. તેઓએ હાલના પ્રસંગને માટે પણનીચેની વાત લખી રાખીછેઃ — કરણઘેલાને માધવ અને કેશવ કરીને બે
"પ્રધાન હતા. તેઓ જાતના નાગરબ્રાહ્મણ હતા, અને વઢવાણની-
"પાસે હજુસુધી જે માધવ કુવોછે તે તેમણે બંધાવ્યો હતો. માધવની
"સ્ત્રી જે પદ્મની* હતી તેને તેના ધણીની પાસેથી રાજાએ લઈ લીધી,
"અને કેશવને તેણે ઠાર કર્યો. માધવ પોતાના ભાઈના મરણને લીધે
"અલાઉદ્દીનનીપાસે દિલ્હી ગયો, અને મુસલમાનોને તેડી લાવ્યો. આ
"વેલાએ ગુજરાતમાંહિલાં શેહેર અને નગરના દરવાજા દાહાડે બંધ
"રાખતા હતા. નગરના કિલ્લાની માંહે ઢોર ચરાવતા હતા અને જ્યા-
"રે લઢવું હોય ત્યારે લડી શકાય એટલા માટે લોકો બોકાની બીડીને
"તૈયાર રેહેતા હતા. ઈ૦ સ૦ ૧૩૦૦ ના વર્ષમાં તુર્ક લોકો ગુજરાતમાં
"પેઠા. માધવે અલાઉદ્દીનને ત્રણસે ને સાઠ ઘોડા નજર કર્યા, અને તેણે
"દેશનો કારભાર મેળવી લીધો. અલફખાનને લશ્કરી ખાતાનો સુ-
"બો ઠરાવ્યો હતો. તેના તાબામાં એક લાખ ઘોડેસ્વાર પંદરસે હાથી,
"વીસ હજાર પાયદળ અને જેના મ્હો આગળ ડંકો થવાને પરવાનગી
"મળેલી એવા પીસતાળીસ કારભારી તેનીસાથે હતા. તેણે વાઘેલાઓ
"પાસેથી ગુજરાત લીધું."

કરણ રાજા છુટે હાથે નાઠો, તે વેળાએ તેને તેની રાણિયો, છોકરાં,

---

* પૃષ્ઠ ૧૬૦ ની ટીપ જુવો.

હાથી, સરસામાન, અને ભંડારએ સર્વ મૂકીને નાસવાની જરૂર પડી હતી, તેથી તે બધુએ મુસલમાનોના હાથમાં ગયું. હિંદુઓની જાતના અને-ધર્મના શત્રુઓએ જે રાણિયો કેદ કરી લીધી હતી તેમાં કૌલાદેવી પણ હતી, "તે તેની બુદ્ધિ, સુંદરતા અને સદલક્ષણને લીધે હિંદુસ્તાનની શો-ભા ગણાતી હતી." તેને સુલતાનના જનાનખાનામાં દાખલ કરી દીધી, અને તે તેના દેશને અને તેના કુટુંબને અધિક દુઃખનું કારણ થઈ પડી* અલફખાન તથા તે વજીર ખંભાત લુંટવાને ચાલ્યા, તે વેપારિયોનું ભરેલું અને દ્રવ્યવાન શેહેર હતું, તેથી તેમને ઘણીજ લુંટ મળી. અહિથી નુ-સરતખાને ખંભાતના એક વ્યાપારીના દેખાવડા ગુલામને જોરાવરીથી લઈ લીધો, તે ગુલામ પછવાડેથી સુલતાનની પ્રીતિ સંપાદન કરીલઈને મલેક કાફુરને નામે ઘણો ઉંચે દરજ્જે ચઢ્યો. મહમદ ગજનવીની પછી સોમનાથની મૂર્ત્તિ જે ફરીને સ્થાપવામાં આવી હતી, તેનો આ ફેરે પણ નાશ કરવાને મુસલમાન લોકો ચુકયા નથી.

ઈ॰ સ॰ ૧૩૦૪ ના વર્ષસુધી ગુજરાતના કામકાજ સંબંધી કંઈ વ-ધારે લખેલું નથી, પણ એવું લખેલું છે કે, તેવામાં અલફખાનને તે દેશ-નો ફરીને સુબો ઠરાવ્યો હતો, અને ત્યાં તેને મ્હોટી ફોજ આપીને મો-કલ્યો હતો. મિરાત અહમદીનો કર્ત્તા લખે છે કે "તેણે અણહિલવા-"ડામાં ધોળા આરસ પાહાણની મસીદ બાંધી તે આજસુધી રહેલી છે, "તેમાં એટલા બધા થાંભલા છે કે ગણનારને ભૂલ પડ્યા વિના રહેજ "નહિ. એવું લખેલું છે કે તે એક મૂર્ત્તિનું દેવળ હતું અને તેમાં ફેરફા-"ર કરીને તેનો મસીદનો આકાર કરી દીધો છે; પણ ટુંકામાં એટલુંજ "કે તે ચમત્કારિ અને ભવ્ય ઈમારત છે, અને હાલ વસ્તીથી છેટે છે "તોયપણ તે વેળાએ નગરના મધ્ય ભાગમાં હતી."

---

* જે આ વાત વાંચે તેના વાંચવામાં ભાઈ નંદશંકર તુળજા શંકરની બનાવેલી "કરણ ઘેલો" એવા નામની નવલ વાંચવામાં આવી હોય નહિ તો તે વાંચવાની હું ભલામણ કરૂં છું. ભા.ક.

કાફુર નામના ખંભાતના જે ગુલામને એક હજાર દિનાર માટે વેચાતો લીધો હતો, પણ હમણાંતો તે રાજાનો માનીતો અને ઉમરાવોને આ દેખાઈ કરવા જેવો થઈ પડ્યો હતો, તેને ઈ૰ સ૰ ૧૩૦૬ માં મલેકનાયબનો કિતાબ આપ્યો અને પ્રખ્યાત કામદારો વાળી એક સેના કે જેના ભાગ્યમાં દક્ષિણ હિંદુસ્તાનના દેશ જીતી લેવાનું લખેલુ હતું તેનો સેનાપતિ ઠરાવ્યો. બીજા પ્રાન્તના સુબાઓને પણ દક્ષિણની જીત કરી લેવામાં સામેલ રેહેવાને સૂચના કરવામાં આવી હતી, તે પ્રમાણે ગુજરાતના સુબેદાર અલફ્ખાંનને પણ હુકુમ થયો હતો. કૌલાદેવી જે અલાઉદ્દીનની માનીતી બેગમ થઈ પડી હતી, તેના જાણવામાં આ ચઢાઈની વાત આવી ત્યારે તે સુલતાનની પાસે ગઈ, અને તેના ગુલામ પાસેથી એક કામ કાઢી લેવાની તેને પ્રાર્થના કરી. તેણે કહ્યું કે હું કેદ પકડાઈ તેના પેહેલાં મારા રજપુત ધાણીના પેટની મારે બે છોકરિયો હતી. તેમાંથી મારા સાંભળવામાં આવ્યું છે કે મ્હોટી તો મરણ પામી છે, પણ દેવળ રાણી કરીને જે ન્હાની છે તેને મારાથી વીખુટી પાડી ત્યારે તે માત્ર ચાર વર્ષની હતી, માટે મારા ઉપર મેહેરબાની કરીને સરદારોને એવો હુકુમ આપવો કે દેવળરાણીને સોધી કાહાડીને દિલ્હી મોકલાવી દે. મલેક નાયબ કાફૂરને સુલતાને તે પ્રમાણે હુકુમ કરયો એટલે તેણે આવીને સુલતાનપુર મુકામ કરયો, અને દુખિયારો કરણરાજા જે નાસીને બાગલાન ગયો હતો ત્યાં તેને કાહાવ્યું કે દેવલ કુંવરીને અમારા સ્વાધીનમાં કરો, નહિ તો અમારી ફોજ સામા લડવાને તૈયાર થાઓ. રજપૂતને પોતાની પ્રિયપુત્રી હલકે ઠેકાણે આપવામાં દિલમાં દુઃખ લાગે ખરૂં, તોયપણ માથે આવી પડે, એટલે જ્યારે “ આકાશમાંથી અગ્નિનો વર્ષાદ વરસે, ત્યારે બાપે પોતાનાં છોકરાનાં સાધનથી પોતાનું રક્ષણ કરવું,” એ દીલગીરી ભરેલી કેહેવત પ્રમાણે કરવું પડે, પણ તેમ કરવાનો હજુસુધી ખરેખરો સમય આવ્યો ન હતો. ભીમદેવના વંશનો, સિંહ રૂદયી સિદ્ધરાજનો ખરેખરો ક્રમાનુયાયી એવો જે કરણરાજા, તે પોતાની સર્વ પ્રકારની કુદ-

આમાં પોતાની જાતની લાજ રાખી રહ્યો અને ઉપર પ્રમાણેની માગણી કોઈ પણ સાધનથી કબુલ કરે એમ બન્યું નહિ. કાફુરને લાગ્યું કે ઘાયલ થયેલા સિંહની પેઠે શત્રુની સામે યુધ્ધ કરનારા અણહિલવાડના ભાગ્યહિણ રાજાને ધમકી આપવાથી કંઈ ફળ થવાનું નથી તેથી તેણે પોતાની કુચ જારી રાખી, અને અલફખાનને આજ્ઞા કરી કે ગુજરાતની ફોજ લઈને ધારેલી ઈચ્છા પૂરી કરવાને સારૂ તમારે બાગલાનના પર્વત ભણી ચાલવું.

અલફખાનના સામો કરણરાજા થયો તેણે બે મહિનાની મુદત સુધી જીવની દરકાર કર્‍યાવિના શૂરવીરપણાથી તેના સામા ટકર લીધી, એટલી વારમાં કેટલીક લડાઈઓ થઈ અને રસ્તો કરાવાની અલફખાનની સર્વ મેહેનત વ્યર્થ ગઈ. આણીમગ આ પ્રમાણે અણહિલવાડનો છેલો રાજા પછવાડેથી નિરાશ થવા જેવા કજિયા સામો શૂરવીર પણાથી ટકાવ કરેછે તેવામાં, એક બીજો રાજા જે જાતનો મરાઠો હતો અને કરણરાજાના સુખના દિવસોમાં ચાલુકય વંશની પુત્રી સાથે લગ્ન કરવાને જે બરાબરિયો નહતો તેણે સમય ઓળખીને, દેવળરાણી પોતાને વેહેરે પરણાવાને તેની પ્રાર્થના કરવા માંડી અને તેણે એવી આશા રાખી કે, કરણરાજા ખેદ પામતો પામતો પણ આવી ઓપટીની વેળામાં માગુ સ્વીકારશે. દેવગઢનો* રાજા શંકલદેવ, આ માગુ કરનાર હતો તે ઘણા દિવસથી દેવલરાણી સાથે પરણવાની આશા રાખતો હતો, તેનો ભાઈ ભીમ આ વેળાએ કરણ રાજાની પાસે ભેટ લઈને આવ્યો, દેવગઢ ભણીથી તેને આશ્રય આપ્યો, તથા તેને સમજાવીને કહ્યું કે લડાઈનું કારણ માત્ર તમારી કુંવરી છે, તે તેના ધણીના સ્વાધીનમાં તેના રક્ષણ નીચે ગઈ, એટલે મુસલમાનોનો સરદાર ધારશે કે હવે આપણી મતલબ બર આવવાની

* શંકલદેવ જે "દેવગીરી યાદવ" ના કુળનો હતો તેનું વર્ણન રોયલ એશિયાટિક સોસાઈટીના પુસ્તક ૪ થાને. પૃષ્ટ ૨૬ મેછે.

નથી, તેથી તે નિરાશ થઈને હિંદુસ્થાન પાછો જશે. આ રાજાના આશ્રય ઉપર કરણે ઘણો ભરોસો રાખ્યો—તે ડુબતા માણસને તંખલું નાંખે તેના જેવો હતો; વળી તેણે વિચાર્યું કે ધિક્કારવા લાયક અને દ્વેષ કરવા યોગ્ય મ્લેચ્છનાકરતાં, બીઆકુળનો પણ હિંદુ કંઈક ઠીક છે, તેથી તેણે ખેદ પામતાં છતાં પણ શંકલદેવને પોતાની પુત્રી દેવાનું માન્ય કર્યું.

પણ આ ગોઠવણ કશા કામની રહી નહિ. અને કરણના ભાગ્યમાં માનભંગનો પ્યાલો કલંગ પોહોચતા સુધી પીવાનું સરજ્યું હતું. દેવલ દેવીના લગ્નનો ઠરાવ સાંભળીને અલફખાનને ઘણી ચિંતા ઉત્પન્ન થઈ, અને એ ઠરાવ પોતાની કસુરથી થયો હશે, એવું સુલતાનના મનમાં આવે નહિ એટલા માટે કુંવરીને, જતા પેહેલાં ગમે તે કરીને પણ કબજે કરવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો. કૌલાદેવીની પાદશાહઉપર કેવી સત્તા છે, તે એ સારી પેઠે જાણતો હતો; તેથી તેને ડર લાગતો હતો, અને જાણતો હતો કે મારી જીતની ઉપર મારા જીવનો આધાર રહેલો છે. તેણે પોતાના બીજા સરદારોને આ વાત જાહેર કરી, અને પોતાના ટેઠલુંજ જોખમ સર્વને માથે છે, એવું તેઓને ગળે ઉતારીને, તેઓને એક મત કરીને તેઓનો આશ્રય સંપાદન કરી લીધો—સર્વ બંદોબસ્ત ઘણી સંભાળથી કર્યો; પર્વતના માર્ગોમાં સર્વેએ સામટો પ્રવેશ કર્યો; કરણ રાજા નાશી જતો હતો ત્યાં જઈ પોહોંચીને તેનો અટકાવ કર્યો; તેની સાથે જે સામિલ હતા તેઓને વિખેરી નાંખ્યા, અને તેને પોતાને, હાથી, તંબુ, અને સામગ્રી રણક્ષેત્રમાં મૂકીને દેવગઢ નાશી જવાની જરૂર પડી; પર્વતોના સાંકડા રસ્તામાં અલફખાને તેની પાછળ દોડ કરી, અને આખરે દેવગઢના કિલ્લાથી માત્ર એક મજલને છેટે આવી પોહોંચ્યો. નાશી જનારા કયે રસ્તે ગયા તેનો એને બીલકુલ પત્તો લાગ્યો નહિ. તેથી તે છેક નિરાશ થઈ ગયો, અને જાણે ઠેકાણે એક ઉપાય રહ્યો હોય નહિ એવો દેખાવા લાગ્યો, તથા સુલટો પ્રસંગ દીઠીને ઉલટો થયો એમ તેને લાગ્યું. પણ શૂરપણું અને સરસ

કરી રાખેલી ગોઠવણથી પણ જે જય મેળવી લેવામાં નિષ્ફળ થઈ ગયો હતો, તે જય તેને અકસ્માત પ્રાપ્ત થઈ ગયો.

જેવામાં મુસલમાનોનો સરદાર પોતાની ફોજને આરામ આપવાને સારૂ ડુંગરાઓમાં મુકામ કરીને પડ્યો હતો, તેવામાં તેના સિપાઈઓની ૩૦૦ માણસની ટોળી ઇલોરાની ચમત્કારિક કોરણી જોવાને નીકળી પડી. જે સાંકડા રસ્તાઓમાં થઈને તે ચમત્કારિક ગુંફાઓ આગળ જવાતું હતું, તે રસ્તાઓમાં ચાલીને જેવા તેઓ આવ્યા કે એકાએક દેવગઢના વાવટાવાળા મરાઠા અસ્વારોની એક ટોળીનીસાથે તેઓનો ભેટો થઈ ગયો. તે ભીમદેવની ટોળી હતી, અને તે પોતાના ભાઈની ઘણા દિવસથી ધારી રાખેલી કન્યાને ઘેર લઈ જતો હતો. મુસલમાનો જો કે ઘણા થોડા હતા, તોપણ તેઓ એટલા બધા આગળ આવી ગયા હતા કે પાછા નાશીજવાનો લાગ રહ્યો ન હતો, તેથી તેઓ શત્રુનાઉપર તૂટી પડવાને બદલે તેઓની રાહ જોતા પોતાનું રક્ષણ કરવાને તૈયાર થઈ ઉભા રહ્યા. ભીમદેવનીપાસે દેવળ દેવી હતી તેથી તેના મનમાં ઘણી ચિંતા હતી, માટે ખુશીથી લડાઈ કરવાનું તેણે માંડી વાળ્યું હોત, પણ દુશમનો મ્હો આગળ આવી પોહોંચ્યા હતા અને તેઓ દેવગઢ જવાના રસ્તા વચ્ચે હતા, તેથી લડાઈ કર્યાવગર તેને સિદ્ધિ રહી ન હતી. તાત્કાળ બંને ટોળિયો યુદ્ધ કરવાને મચી ગઈ; પેહેલાજ હલ્લામાં કેટલાએક હિંદુઓ નાઠા, અને જે ઘોડાઉપર દેવળ રાણી બેઠી હતી તે ઘોડાને તીર વાગવાથી તે હેઠે પડી. ઘણું તુમુલ યુદ્ધ થયું; શીરોઈ અને આર્બસ્થાનની તરવારો સરખે સરખી લોહી લોવાણ થએલી, કરણ રાજાની પુત્રીના ચતા પાટપડેલા શરીર ઉપર છવાઈ ગઈ; અને ભુલથી તેનાઉપર થતા ઘાએ તેનો જીવ લઈને તેના કુલની પ્રતિષ્ટા વંચાવી હોત, પણ તેની દાસિયે ગભરાઈને તેનું નામ દીધું, એટલે જેને તેઓ કેટલીએક મુદતથી ખોળતા હતા પણ પત્તો લાગતો નહિ, અને આખરે જેનો આવી ચમત્કારિક રીતે શોધ લાગ્યો, તે કોણ હતી અને તેનો મર્તબો શો હતો તે

તેઓના જાણવામાં આવી ગયું. અણહિલવાડની રાજ્યકન્યાને માનથી અને સંભાળથી અલફ્ખાનની છાવણીમાં લઈ ગયા. જે પાદશાહઉપર આ કન્યાની મા અતિ ઘણી સત્તા ચલાવતી હતી,તે પાદશાહને આ લુંટમાં મળેલી વસ્તુ અર્પણ કરવામાં આવશે ત્યારે તે કેવો રાજી થશે તે એ સરદાર સારી પેઠે જાણતો હતો. તેથી પોતાનો લશ્કરી વ્યાપાર આગળ ચલાવવો નહિ એવો નિશ્ચય કરીને તે ગુજરાત આવ્યો, અને આ જુવાન કુંવરીને લઈને દિલ્લી જઈ બેગમના હાથમાં સ્વાધીન કરી. તે રાજધાનીમાં આવી પોહોંચી ન હોતી તેના પેહેલાં તો, પોતાની તુલના થાય નહિં એવી સુંદરતાને લીધે અલાઉદ્દીનના શાહજાદાનું હૃદય જીતી લીધું હતું. તે તેની સ્ત્રી થઈ, અને કેટલીક મુસલમાન સુંદરિયો જે પદ મેળવવાને બેશક આતુર થઈ રહી હશે, તે પદ તેણે મેળવ્યું. તોપણ, જેવામાં રાજસભાની વચે તેના મોહિની રૂપનાં વખાણગાજી રહ્યાં હતાં, અને અમીરખુસરૂનો સતાર ખીજરખાં અને દેવળ દેવીના ઉત્કૃષ્ટ પ્રેમવિષે વખાણ અમર કરી રહ્યો હતો તેવામાં, શંકલદેવના નિરાશ થએલા પ્રેમનો વિચાર આવવાથી, અથવા પ્રતિષ્ઠાહિન થયેલા અને વિખુટાપડેલા બાપવિષે અતિ ઉંડાશોકમાં પડવાથી તેનાઉપર શોકનું આચ્છાદન નહિ થયું હોય એવું કોણ કહીશકે ! અણહિવાડના સર્વથી છેલ્લા અને અત્યંત દુર્ભાગી રાજાવિષે ઈતિહાસમાં વિષેશ નોંધ થઈ નથી. તેને તેના દેશથી અને ગાદીથી હાંકી કાહાડેલો, રજપુતને તેના ઘર કરતાં અને તેની સત્તા કરતાં પણ વિષેશ વાહાલી એવી તેની પ્રતિષ્ઠા લુંટી લેવામાં આવેલી, તેની સ્ત્રિયે હેત ઉતારી તેનો ત્યાગ કરેલો, અને તેના દુર્ભાગ્યમાં છેલ્લામાં છેલો અને દુસ્સહ ડંશ દેવાનું જેના ભાગ્યમાં લખેલું એવી તેની છોકરિયે પણ છેવટે તેનાઉપરથી હેત ઓછું કરીને તેને જતો મૂકેલો, એવો તે કરણરાજા કદાપિ કોઈ નામ ઠામ જાણે નહિ એવી સ્થિતિમાં રઝળતો મરી ગયો હશે. આવું છતાં પણ રાજા કરણનો ખેદ શાન્તિ પામ્યો નહિ હોય, અણહિલવાડના બેદાન મેદાન થઈ

ગયેલા બંદરમાંથી (ખંભાત) મુસલમાનો જે લુંટ લઈ ગયેલા તેમાં એક સંતાઈ રહેલો નાગ (કાફુર) જેના નસીબમાં તેઓના હૃદય વચે ડંશ દેવાનું સરજ્યું હતું તે પણ સાથે ગયો હતો. વર્ષ પછી વર્ષ ચાલ્યાં ગયાં, અને લોહીમાં રગદોળાયલા અલાઉદ્દીનના વાવટાઓની સાથે જીત બંધાઈ ગએલી દેખાવાલાગી; તોપણ ભાગ્યદેવી પોતાનું ધીરે ધીરે ઉતરતું પણ નિર્દય ખડગ લઈને આકાશમાં ભમ્યાં કરતી હતી. પાદશાહ "તેના હથિયારોની ફતેહથતી જોઈને ફુલી ગયો હતો અને તેના માથામાં " ઘણો પવન ભરાઈ ગયો હતો. તેના રાજ્યના આરંભમાં તે બીજાની " સલાહ સાંભળતો તેપ્રમાણે કરવાનું હવે તેણે છોડી દીધું, અને સર્વ " તેના એક હુકમપ્રમાણે થવા લાગ્યું. તોપણ એના રાજ્યવિષે એવું લ-" ખેલું છે કે એની વેળામાં રાજ્યની જેવી ચઢતી કળા થઈ તેવી કદી " થઈ નથી; છેક આઘેના પ્રાંતોમાં વ્યવસ્થા અને ન્યાય વરતાઈ ગયો, " અને દેશમાં શોભા વધવા લાગી. મેહેલ, મસજીદો, પાઠશાળાઓ, " સ્નાનશાળાઓ, મિનારા, કિલ્લા અને સર્વ જાતની સાર્વજનિક અને " ખાનગી ઈમારતો જાણે જાદુથી થતી હોય એમ થવા લાગી. એના " રાજ્યમાં વિદ્વાનોનો જેવો મેલાવડો થયો હતો તેવો કોઈ કાળે પણ " થયો નહતો.

" પણ પાદશાહ તેના મહિમા અને સત્તાની ટોચે પોહોંચ્યો હોય " એમ દીસવા લાગ્યું; અને જેમ સર્વ વસ્તુ નાશવંત છે અને નિરંતર " પણું માત્ર ઈશ્વરને છે, તેમ પાદશાહની ચઢતી કળાની પરિપૂર્ણતા " ઘટવા લાગી, અને તેના રાજ્યનું તેજ ઝાંખું પડવા લાગ્યું. " મલેક કાફૂર જે એક હજાર દિનારનો ખંભાતનો ગુલામ હતો, અને જેને તે રાજનીતિથી ઉલટાં અને જુલમ ભરેલાં કામમાં આંધળો થઈને આશ્રય આપતો હતો, તેથી ઉમરાવોને અરૂચી ઉત્પન્ન કરાવી હતી અને લોકોમાં સર્વત્ર અસંતોષ ઉપજાવ્યો હતો, તેના સ્વાધીનમાં પોતાના સર્વ રાજ કાર્યભારની લગામ તેણે સોંપી દીધી. મલેક કાફુર ઘણા દિવસથી રા-

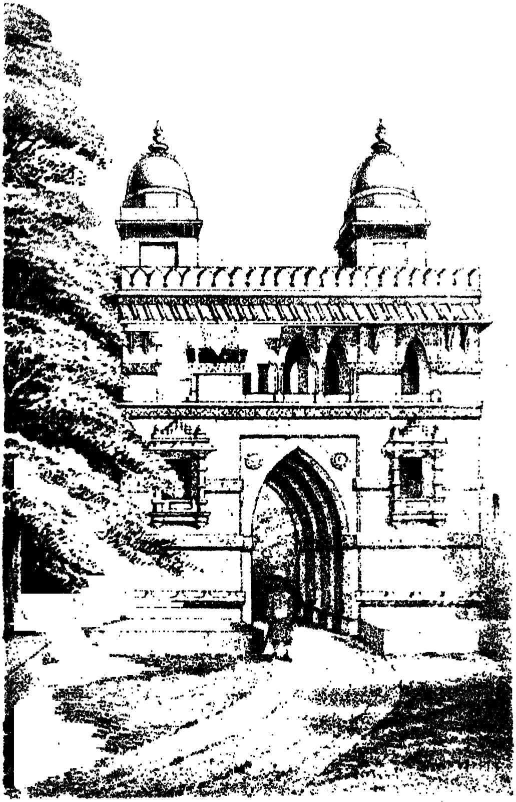
જ લઈ લેવાનું તકાસતો હતો, તે હવે પાદશાહના વંશનો છેડો આણ-વાના ઉપાય કરવામાં ખરેખરો ગુંથાયો. દેવલરાણીનો ધણી ખીજર ખાન, અને તેના બાપના રાજ્યનો નાશ કરનાર અલફખાન એ બન્ને સુલતાનનો જીવ લેવાને સલાહ કરેછે, એવું તેમના ઉપર તોહોમત આ-ણીને તે બન્નેનો ઘાટ તેણે પેહેલો ઘડ્યો, અને લુચ્ચાઈની તથા દુષ્ટ બુ-દ્ધિની જાળ માત્ર *ઇયાગોનો હાથ વણી શકે એવી તૈયાર કરીને તેમાં તેઓને સપડાવી દીધા. આ વેળાએ સર્વના મનમાં રાજ્યના સામુ બંડ મચાવાનો અગ્નિ,જે ઘણા દિવસથી ધુંધવાયા કરતો હતો, તે બહાર ફૂટીને સળગી ઉઠવાનો પ્રારંભ થવા માંડ્યો અને જે ગુજરાતની ભૂમિયે વન-રાજના ક્રમાનુયાયિયોની આગ્ના માન્ય કરેલી તેઓનું વેર લેવા તેમના નાશ કરનારની ચિતા સળગાવવાને જાણે પેહેલ કરતું હોય, તેમ પેહેલી ચિનગારી ગુજરાતમાં સળગી અને આખું ગુજરાત બંડ કરવાને ઉઠ્યું. આ બંડ બેસારી દેવાને સુલતાને કમાલખાન નામના એક પ્રખ્યાત સરદારને મોકલ્યો, પણ મારી નાંખેલા અલફખાન સુબાના માણસોએ બહુ ખુનરેજી કરીને તેને હરાવ્યો. આ સમયે ચિતોડના રજપુતો પો-તાની અસલની કીર્તિ મનમાં લાવીને ઉઠ્યા. અને પોતાના કિલ્લા ઉ-પરથી મુસલમાનોને ઉથલાવી પાડીને તેમણે તેમનું સ્વતંત્રપણું પાછું સ્વાધીન કરી લીધું; અને હરપાળ જે શંકલ દેવનો બંધેવી થતો હતો તેણે દક્ષિણમાં બંડ મચાવીને મુસલમાન કિલ્લેદારોને હાંકી મુક્યા. આ સમાચાર અલાઉદ્દીન ખુનીને કાને પડતાંજ ક્રોધનો ભર્યો નિષ્ફળ ધડ પછાડા મારવા લાગ્યો. તેને ગુસ્સો અને શોક થવા લાગ્યો તેથી માત્ર તેના શરીરની અવ્યવસ્થા વધવા લાગી તે ઉપર કોઈ પણ ઓષધ-ની ટેકી લાગી નહિ, અને ઈ૦ સ૦ ૧૩૧૬ ના ડિસેમ્બર મહિનાની

---

* શેકસપિયરના "આથેલો" ના નાટકમાં ઇયાગોનું કાવતરું ઘણું આશ્ચર્ય કારક છે. ભા. ક.

ઓગણીસમી તારીખની સાંજે મરણ પામ્યો. જે દુષ્ટને, તેણે પોતાના માંસ, લોહી, અને મહા રંજ ખેંચીને મેળવેલી રાજસત્તાનું સત્વ ખેંચી લેવાને, ધૂળમાંથી ઉંચો ચડાવ્યો હતો, તે દુષ્ટે તેને ઝેર દીધું એવો તેનાઉપર વેહેમ રહી ગયો.

વિભાગ ૨ જો.



શાહ આલમથી આવતો મુસલમાની
ભાગરનો રસ્તો.

પ્રકરણ ૧.

મુસલમાનોની કારકીર્દિનો પ્રારંભ.

જીત પામેલા મુસલમાનો એ, રાજધાની શેહેર અણહિલપુર, ખં-ભાત, ભરૂચ, અને સુરતબંદરો, તથા સિદ્ધરાજના વંશના રાજાઓના તાબામાં જે દેશ રહ્યો હતો તેનો ઘણો ભાગ તરતજ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો. તથાપિ દેશનો ઘણો ભાગ કેટલાક કાળસુધી છેક સ્વતંત્ર ગા-ણ્યાં કર્યો અને પછવાડેથી અમદાબાદના સુલતાનો એ કદાપિ રેહેતાં રેહે-તાં એ ભાગ ખંડિયો કરી દીધો ખરો,તોપણ તેનો સંપૂર્ણ કબજો તેઓના થી થઈ શક્યો નથી, તેમજ અણહિલવાડના રાજાઓના સમયમાં તેઓ. મુખ્ય રાજ્યની સાથે જેવો સ્વાભાવિક સંબંધ ધરાવતા હતા તેવો સંબંધ તેઓએ આ સમય આવતાલગી મુસલમાનો સાથે કર્યો નહતો. રાજવં-શી વાઘેલા રજપૂતોની એક શાખા, સાભરમતિ નદીની પશ્ચિમ ભણીના દેશનો ઘણો ભાગ પોતાના સ્વાધીનમાં ચલાવવાલાગી; તેમજ તેજ રજ-પૂતોની બીજી શાખાઓ તરસંગમાંના પરમાર અને છડરના રાઠોડની થઈ હતી તે વીરપુરથી મહીનદીના કિનારાઉપરથી, પોશીનાના કીનારાસુધી ડું-ગરની ભીતરમાં આવેલા અંબાભવાનીના દેવળની પેલીપાર, ગુજરાતની છેક ઉત્તર દિશાની સીમાસુધી જુદે જુદી પોતાની હકુમત રાખી રહી. આલા રજપૂતોપણ કચ્છના ન્હાના રણની ને ખંભાતના અખાતની વચ્ચેના સપાટ દેશમાં પાકે પાયે સ્થપાયા; આ રજપૂત જાતિઓની કોળી શાખાઓ તથા અસલ શુદ્ધ અથવા મિશ્ર વંશની બીજી જાતિઓ ચું-વાળમાં પ્રસરી ગઈ, અને ડુંગર અથવા જંગલોની, પ્રવેશ થઈ શકે નહિ એવી અને ઘણી આઘેની જગ્યાઓમાં દેખાવા લાગ્યા; તેમજ પશ્ચિમમાં ખેંગાર વંશવાલા પોતાનો પ્રસિદ્ધિ પામેલો જુનાગઢનો કિલ્લો દૃઢતાથી

રાખી રહ્યા. અને જે દ્વીપકલ્પઉપર તેઓ ઘણા કાળસુધી, કોઈના ભણી-નો વાંધો ઉઠ્યાવિના પોતાનું રાજ્ય ચલાવતા હતા તેના ઘણા ભાગ ઉપર સત્તા ચલાવવા લાગ્યા; અને અસલ તેમનાથી જે ઉત્પન્ન થયાનું ડોલ ધરનારા ઠાકોરો બાકી રહેલી જગ્યાઉપર પ્રસરી ગયા તેમાં ગોહેલ રજપૂતો વિખ્યાતી પામેલા હતા, તેઓ ઘોઘા અને પીરમ તથા દરિયા કિનારા ઉપરનો પ્રાન્ત જે તેમના નામ ઉપરથી ગોહેલવાડ કેહેવાયો તેના ધણી હતા.

આ હિંદુ સંસ્થાન બંધાયાં તેનું વર્ણન કરવું એ અમારો મુખ્ય વિષય છે. તેઓને મુસલમાન ઈતિહાસકો એતો કાફ્ર, રાજ દ્રોહી, અને બંડખોરના પદથી ઘણા ખરા વર્ણવેલાછે. તોપણ તેઓ જેવું લખી ગયા છે તેજ પ્રમાણે અમે અત્રે તેમનાજ શબ્દોમાં દાખલ કરિયેછિયે તે ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાઈ આવેછે કે, અલ્લાઉદ્દીન સરખાના સરદારોથી પણ જીતી શકાયું નથી. તેમજ તેની પછી થનારાઓએ તેનો તેજ ઉદ્યમ ચાલું રાખ્યો છતાં, આગળ ઉપર આપણા જોવામાં આવશે તે પ્રમાણે તેઓ સંપૂર્ણ રીતે પોતાની ઈચ્છા પૂર્ણ કરી શક્યા નથી.

અલ્લાઉદ્દીનના મરણ પછી મલેક કાફુર થોડીવાર સુધી રાજ્ય બથાવી પડ્યો હતો, તેના મરણ પછી, અલ્લાઉદ્દીનનો છોકરો મુબારક ખીલજી ઈ૦ સ૦ ૧૩૧૭ માં દિલ્હીની ગાદી ઉપર બેઠો, અને તેના રાજ્યના પેહેલાજ વર્ષમાં ફેરિસ્તાના લખવા પ્રમાણે ગુજરાતમાં ચોગરદમ બળવો ઉઠયો હતો તે બેસારી દેવાને તેણે મલેક કામલુદ્દીનને મોકલ્યો. પણ તે ગુજરાતમાં ગયોને તરતજ લડાઈમાં મારચો ગયો એટલે ઐનુલમુલ્ક મુલતાનીને બીજી ફોજ આપીને મોકલ્યો. એ સરદાર ઘણો વખાણવલો અને કુશળ હતો, તેણે રાજદ્રોહી લોકોને હરાવ્યા. તેઓના સરદારોને કાપીનાંખ્યા અને દેશમાં શાન્તિ કરી દીધી. ત્યારપછી પાદશાહે ગુજરાતનું રાજ્ય પોતાના સસરા અફ્રખાનને સોંપ્યું. અફ્રખા-

ન ફોજ લઈને અણહિલવાડે ગયો ત્યારે તો ત્યાં પાછું ફરીને બંડ મચી-રહેલું હતું. તેણે બંડખોરોનો પરાજય કર્યો, તેઓની જાગીર જપ્ત કરી લીધી, અને જંગમ મીલકત પાદશાહને મોકલાવી દીધી. આ સરદાર રાજ્યને મુખ્ય આશ્રય આપનારો હતો અને તે કશા વાંકમાં આવ્યો ન હતો, પણ પાદશાહ ઢંગ વિનાનો હતો તેથી તેણે તેને પાછો બો-લાવીને મારીનાંખ્યો. ત્યાર પછી પરમાર લોહીનો એક હિંદુ સરદાર હિસ્સામુદ્દીન કરીને હતો તે તેનો ક્રમાનુયાયી થયો, પણ તેનો અધિકાર સ્થિર થયાને થોડીવાર થઈ નહિ એટલામાં થોડાક સરદારોના ભેગાંભળી જઈને તેણે બંડ કર્યું. તથાપિ ગુજરાતમાં પાદશાહના બીજા સરદારો હતા તેઓએ હથિયાર પકડીને તેને હરાવ્યો અને કેદ કરીને દિલ્હી મો-કલી દીધો. મલેક વજેહુદ્દીન કોરશી એક શૂરો અને ચંચલ સરદાર હ-તો તેને હિસ્સામુદ્દીનની જગ્યાએ ગુજરાત મોકલ્યો; તેણે આવીને દેશમાં શાન્તિ ચલાવી દીધી. તેને પાછો બોલાવીને મલેકખુસરૂ જે હિસ્સામુ-દ્દીનનો સગો થતો હતો, અને જે કેટલીકવાર સુધી પાદશાહનો માનીતો થઈ પડ્યો હતો તેને ગુજરાતનો સુબો ઠરાવ્યો, પણ તે લોભે કરીને પો-તાના ધણીની ગાદી છીનાવી લેવાના ભેદમાં હતો તેથી તેણે જાતે આ-વીને સુબાગીરી કરી હોય એમ જણાતું નથી. મુબારક ખીલજીને ઈ૦ સ૦ ૧૩૨૧ માં મલેકખુસરૂએ મારી નાંખ્યો. તે પોતાના વંશનો છેલ્લો બાદશાહ હતો.

ગ્યાસુદ્દીન તઘલખના વારામાં તાજુલ્મુલ્કને ગુજરાતના રાજ્ય ઉ-પર ઠરાવ્યો હતો તે એવા હેતુથકિ, "એ ત્યાં જઈને તે દેશ તાબામાં કરી લે;" અને મહંમદ તઘલખના વારામાં અહંમદવાઝને ગુજરાતની સુબા-ગીરી આપી મલેકમુકબીલને તેનો વજીર ઠરાવ્યો. આવેળાએ બીજા કેટ-લાક સરદારોને ગુજરાતમાં જાગીરો મળી, તેમાં એક મલિકુતુજાર, અથવા વ્યાપારિયોનો મુખ્ય એવા પદનો હતો તેને સુરતની નીચેના નવસારીની જાગીર મળી. ઈ૦ સ૦ ૧૩૨૭ માં તુર્મુશીનખાન કરીને એક મોગલ

સરદારે હિંદુસ્થાન ઉપર ચડાઈ કરી તેને મહમદ તઘલખે લગભગ આખા રાજ્યના મૂલ જેટલી લાંચ આપીને પાછો કાહાડ્યો, એટલે તેણે ગુજરાત અને સિંધને રસ્તે જતાં બંને દેશ લૂટ્યા અને ઘણા લોકોને પકડી ગયો.

વીસ વર્ષ પછી મલેક મુકબિલ જે ગુજરાતની સુબાગીરિયે ઠરેલો જણાય છે તેને અને અમીર જુડીદા અથવા મોગલ લોહીના સરદારોને અણબનાવ થયા ઉપરથી તે તેમનાથી ડરી ગયો, અને સરકારી ખજાનાનું રક્ષણ કરવા સારૂં સરકારી તબેલા માહેથી ઘોડા એકઠા કરીને ખજાનો લઈને દિલ્હી ભણી ચાલ્યો, તેને વડોદરા અને ડભોઈને રસ્તે જતાં અમિરોએ લુંટી લઈને અણહિલવાડ ભણી નાશી જવાની જરૂર પાડી; આ તોફાન થયાના સમાચાર સાંભળવા ઉપરથી પાદશાહ ગુજરાત ભણી જાતે નીકળી ચાલવાને તૈયાર થયો; પણ માળવાના સુબેદાર અયીઝે કહ્યું કે હુ અગાડી જઈને બંડ બેસારી દઉછું તે ઉપરથી તેને આગળ જવા દીધો. તે તે પ્રમાણે ગુજરાતમાં પેઠો, પણ અમીરોએ તેનો પરાભવ કરીને તેને ઠાર કર્યો, તે સમાચાર બાદશાહે જાણ્યા એટલે પોતે નીકળી આવ્યો.

મહંમદ તઘલખ આબુ ગઢને ડુંગરે આવી પોહોંચ્યો એટલે પોતાના સરદારોમાંથી એકને અમીરોના ઉપર મોકલ્યો. દેવી (ડીસા ?) ગામની પાસે એક લડાઈ થઈ અને બંડખોરોની પૂરેપૂરી હાર થઈ. પાદશાહ પછી ધીરે ધીરે ભરૂચ ભણી ચાલ્યો; નર્મદાના કાંઠા ઉપર એક બીજી લડાઈ થઈ તેમાં પણ પાદશાહની ફોજની જીત થઈ—તે ફોજે પછીથી ખંભાત અને સુરત શેહેર લુંટ્યાં. મહંમદ તઘલખ પછી દેવગઢ ઉપર ચઢાઈ કરવાને ચાલ્યો. તેનું દોલતાબાદ નામ આપીને દિલ્હીથી રાજધાની ઉઠાવીને ત્યાં કરવા સારૂં તેણે ઘેલાઈ કાહાડીને બેવાર પ્રયત્ન કર્યો. તે ઘેરો ઘાલીને પડ્યો હતો તેવામાં તેને સમાચાર મળ્યા કે, ગુજરાતના અમીર જુડીદાની સાથે ઘણા હિંદુ જ-

મીદારો મળી ગયાછે, અને તેણે અણહિલવાડ કબજે લીધું છે એટલુંજ નહિ, પણ સરકારી અધિકારીને મારી નાંખ્યો છે; સુબાને કેદ કર્યો છે; અને ખંભાત લુંટીને ભરૂચને ઘેરો ઘાલવાના કામમાં લાગ્યો છે. બાદશાહ દોલતાબાદ છોડીને ભરૂચ ભણી ચાલ્યો. એટલે બંડખોર લોકો ખંભાત જતા રહ્યા તેમની પછવાડે પાદશાહે જે સરદારો મોકલ્યા હતા તેમની સાથે તેઓએ ટકાવ કર્યો અને તેમને હરાવ્યા. તે ઉપરથી વેર વાળવાનો નિશ્ચય કરીને મહંમદ તઘલખ ખંભાત ભણી ચાલ્યો ત્યારે ફરીને પાછા બંડખોર લોકો તેનાથી નાશી ગયા, પણ ઋતુ સારી ન હતી અને રસ્તા પાંશરા ન હતા તેથી પાદશાહને પોતાની ફોજ સહિત અશાવળ આગળ છાવણી નાંખીને પડવાની અગત્ય પડી. આજે અમદાવાદ છે ત્યાં આગળ એ ગામ હતું; ત્યાં પાદશાહ પડ્યો હતો તેવામાં બંડખોર લોકોએ અણહિલવાડ જઈને ફોજ એકઠી કરીને પાદશાહની સામે લડવાને ચડી આવ્યા; કડી આગળ લડાઈ થઈ તેમાં પાદશાહની ફોજની જીત થઈ; અને બંડવાળા સિંધ ભણી નાશી ગયા એટલે મહંમદ તઘલખે વનરાજના નગરમાં પ્રવેશ કર્યો, અને બ્યવસ્થા કરવા સારૂ કેટલીકવાર સુધી તે ત્યાંજ રહ્યો.

પાદશાહે તે વર્ષનો ઘણો ખરો ભાગ પોતાની ફોજ ઉભી કરવામાં- ગુજરાતમાં કાહાડ્યો, અને બીજુ વર્ષ જુનાગઢને ઘેરો ઘાલવામાં અને કચ્છ તાબે કરી લેવામાં ગયું. જુનાગઢનીપાસે ગોંડલમાં તેને નાશકારક રોગ થયો તેથી છેવટે તેનું મોત થયું, પણ સિંધુનદીસુધી તેની ફોજ લઈ જવાને તેને તે વેળાએ અડચણ થઈ નહિ, ત્યાં જઈ સિંધના સુમરી રાજાએ, નાશી પેંઠેલા અમીરોને ઓથ આપી હતી, તેને તેણે શિક્ષા કરી.

ફિરોઝતઘલખે પોતાના વારામાં નગરકોટની જીત કરી લીધા પછી સિંધસાથે લડાઈ ચલાવવાનું ધાર્યું હતું, પણ ચોમાસાને લીધે તેને તે વિચારબંધ પાડવાની અગત્ય પડી હતી. તેથી તે ચોમાસામાં ગુ-

જરાત જઈને રહ્યો ને ત્યાર પછી સિંધ પાછો ગયો. કેટલાંકવર્ષ વિત્યાપછી (ઈ૦ સ૦ ૧૩૭૬) ગુજરાતની ઉપજ છેક ઘટી ગઈ, તે ઉપરથી શમસુદ્દીન નામના એક સરદારે કહ્યું કે, "મને જો ત્યાંનો સુબો ઠરાવો તો હું મેહેસુલ ઉપરાંત ઘણી મોટી રકમ આપું. આ વાત પાદશાહને ગળે ઉતરી, એટલે જુના સુબાને તે પ્રમાણે આપવાને ખુશીછે કે નહિ તે તેને પૂછી મગાવવા ઉપરથી તેણે નાકહી એટલે શમસુદ્દીનને તેની જગ્યાએ ઠરાવ્યો. તે ત્યાં ગયો તો ખરો પણ પોતાના ઠરાવ પ્રમાણે વસુલ આપી શક્યો નહિ ને ઉલટું તેણે બંડ મચાવ્યું. એટલે જે લોકોના ઉપર તેણે જુલમ ગુજાર્યો હતો તેઓ આ સમય સાધીને વેર લેવાસારૂં પ્રાન્તના પરદેશી અમીરોસાથે મળી ગયા તેથી શમસુદ્દીન હાર્યો અને માર્યો ગયો. ફરહતુલમુલ્કને ત્યાર પછી સુબાગીરી મળી ને તે ઈ૦ સ૦ ૧૩૮૭ ની સાલસુધી તેની પાસે રહી, ત્યાર પછી તે વર્ષમાં તેની જગ્યાએ બીજો સુબો ઠર્યો એટલે તેણે પણ બંડ મચાવ્યું, અને તેના ભેગા પરદેશી સરદારો મળી ગયા તેથી તેણે પોતાની જગ્યાએ ઠરેલા સુબાને હરાવીને ઠેરકર્યો ત્યાર પછી ગ્યાસુદ્દીન તઘલખે તેને ગુજરાતની સુબાગીરી ઉપર કાયમ કર્યો એટલે ઈ૦ સ૦ ૧૩૯૦ સુધી કાર્યભાર ચલાવ્યો ત્યાર પછી સ્વતંત્ર થઈ પડવાની આશાએ તેણે ફરીને બંડ મચાવ્યું. તેણે પોતાની મતલબ સાધ્ય કરી લેવાની આશાએ હિંદુઓના ધર્મને પુષ્ટી આપીને તેઓને રીઝવવાની યુક્તિઓ કરવા લાગ્યો, તે ઉપરથી ધર્માંધ મુસલમાન લોકોને ડર લાગ્યો અને તેમણે પાદશાહને અરજી લખી મોકલી તેમાં ગુજરાતના સુબાની રાજ્ય ચલાવવાની રીતિવિષે અને મુસલમાની ધર્મને ધોકો લાગે એવી તે વર્તણૂક ચલાવતો હતો તેવિષે જાહેર કર્યું. તે ઉપરથી હિંદુ લોહીનો તાક અથવા તક્ષક જાતિનો એક દરબારનો ઉમરાવ હતો તેને મુઝફ્ફરખાનનો એલકાબ આપીને ગુજરાતનો સુબો ઠરાવીને મોકલ્યો; અને તેનું માપ વધારવાને માટે રાજાથી ધારણ થાય એવાં રાજચિન્હ — રાજછત્ર અને ચામર અર્પણ

કર્યાં. મુઝફ્ફરખાન ગુજરાતમાં પેશીને રાજધાનીની લગભગ આવી પોહોંચ્યો, એટલે તેનો સામાવાળિયો મુખ્યત્વે કરીને હિંદુઓથી ભરચક થયેલી સેના લઈને તેને સિદ્ધપુર આગળ મળ્યો. ત્યાં આગળ લડાઈ થઈ તેમાં ફુરહતુલ્મુલ્ક હાર્યો અને માર્યો ગયો. એટલે મુઝફ્ફર-ખાને પોતાના પાદશાહને નામે અણહિલવાડના રાજની લગામ પોતાને હસ્તગત કરી (ઈ૦ સ૦ ૧૩૯૧.)

પ્રકરણ ૨.

વાઘેલા— લુણાવાડા — સોડાપરમાર— કાટી.—

ઝાલા— ઈડર— પીરમના ગોહેલ.

સોલંકી વંશનું થડ ઉખડી ગયું હતું ખરૂં પણ પોતાના સમાન વડના ઝાડની પેઠે તેની મુળિયો અથવા શાખાઓ ભોંયમાં જડાઈ ગઈ હતી. ગુજરાતની સીમાની પેલીપાર, વાઘેલાની એક શાખાએ ગોંડવાણામાં એક પ્રાન્તને પોતાનું નામ આપી વાઘેલખંડ અથવા બાઘેલખંડ કેહેવ-રાવ્યું એમ કેહેવાય છે; અને મેવાડના એક સામંત રૂપનગરના ઠાકોરનો કિલ્લો જે તે દેશમાં જવાના રસ્તામાંથી એક રસ્તાને નાકે આવેલો છે અને સીમાના કજિયા વિષેના ઈતિહાસમાં જેનું કુટુંબ પ્રખ્યાતી પામેલું છે, તે હજીસુધી દાવો કરેછે કે અમે સોલંકી લોહીના છિયે, અને મહાન સિદ્ધરાજનો સંગ્રામિક શંખ તેની પાસેછે તેવિષે અભિમાન ધરાવેછે કે વંશપરંપરા વારસાની રૂઈયે તે મારા સ્વાધીનમાં આવ્યો છે.

ગુજરાતમાં તો, એમ જણાયછે કે, વાઘેલા પ્રથમ સાભરમતીના પશ્ચિમ ભણીનાં પરગણાંમાં અને ભાલમાં વશ્યા, તથા તેમજ ત્યાર પછી જે દેશ ઝાલાવાડ કેહેવાયો તેમાં પણ વશ્યા, ત્યાં, આપણા જોવામાં આવે છે કે તેમનામાંથી એક ઠાકોરે વઢવાણમાં સ્થાપના કરી, અને સાયલામાં પોતાનો બળવાન પટાવત સ્થાપ્યો. તોપણ તેઓ તેમની આ છેલી કબજાની જગાએથી ઝાલા અને બીજાઓનાથી બહુવારસુધી પાછા ગયા નથી અને અહંમદશાહની કારકીર્દિમાં, કલોલ અને સાણંદનાં પરગણાં જે મુસલમાન લોકોના હથિયાર પોહોંચે એમ ઞ્હો આગળ પડેલાં ત્યાં વશેલા આગળ ઉપર આપણા જોવામાં આવશે.

સોલંકીની બીજી શાખા વીરભદ્રાજીના નાયકપણા નીચે, મહીનદી ઉપરના વીરપુરમાં સ્થપાઈ, ત્યાં ખોતલ માતાને ડુંગરે તેઓ વશ્યા. આ

શાખા વિષેની બીજી વધારે હકિકત અમારી પાસે નથી પણ ભાટની પાસેથી મળેલું વૃત્તાંત છે તે ઉપરથી જણાયછે કે, તેઓ ઈ૰ સ૰ ૧૪૩૪ માં લુણાવાડામાં વશ્યા, તે શેહેર તેમણે શ્રી લુણેશ્વર મહાદેવના પ્રતાપથી વસાવ્યું. સોલંકી વંશના બીજા કલ્પેલા ફણગા ચુનવાલના કોળી ઠાકોરોમાં જોવામાં આવેછે તેવિષે હવે લખિયેછિયે.

પરમારવંશની સત્તાવાન્ શાખાના સોડા રજપૂતો પ્રાચિનકાળથી સિંધના એક ભાગમાં રાજ્ય ચલાવતા હતા, અને છેક હવણાંની વેળા સુધી તેઓ ઉમરકોટ અને ઉમડા-સુમડા કે જેમાં સિંધની પ્રાચીન રાજધાની આરોર આવી જાયછે તેના ધણી હતા. હિંદુસ્થાનના જંગલમાં ઢાટનું ઈલાયદું અને હવણાં પર સ્વાધીન સંસ્થાન છે તથા જેની રાજધાની ઉમરકોટ છે તે, બાટિયોને જાડેજાથી જુદા પાડેછે, અને તે હજુ સુધી પરમારવંશના અને સોડાજાતના રાજાને હસ્તગત છે.*

જે સમયનું અમે લખિયેછિયે તે સમયે સોડા પરમારની+ એક બીજી શાખા ગુજરાતમાં આવી. કેહેછે કે આ વેળાએ વઢવાણ જે આગળ જતાં ઝાલાની મતા થઈ પડી તે વાઘેલાની એક શાખાને સ્વાધીન હતું; ત્યાંનો વાઘેલો રાજા વડલોકરીને હતો તેણે સાયલા અને બીજાં ગામ ચભાડ રજપૂતો ને પટે આપ્યાં હતાં. તે રજપૂતો સંબંધી ભાટ નીચે પ્રમાણે વાત કેહેછેઃ—

પારકરમાં કાળ પડ્યો એટલે બે હજાર સોડાપરમાર તેમના મુંજા અને લગધીર નામના નાયકના ઉપરીપણા નીચે તેમનાં છૈયાં છોકરાં અને બાયડિયો સુધાંત પંચાળ દેશમાં આવ્યા, અને મૂળની પૂર્વ દિશામાં થોડે ગૌઉને છેટે ઘાગરિયા કરીને જગ્યા છે ત્યાં ઉચાળો બાંધીને ર-

---

* ટાડ રાજસ્થાન. ભા. ૧. પૃષ્ઠ ૪૩, ૪૫, ૮૨, ૮૩.

+ જગદેવ પરમાર પાટણ હતો ત્યારે તેનો ઓરમાઈ ભાઈ રણધવલ ધારાનગરીમાં રાજ્ય કરતો હતો. તેના વંશનો એક ભાયાત પારકરમાં જઈ વશ્યો તેના વંશમ સોડો પરમાર થયો ત્યારથી તેની એક સોડા પરમારની શાખા કેહેવાઈ. ભા. ક.

ભા.* ત્યારે સાયલાના ચભાડ ઠાકોરે તેમને ધનવાન અને રક્ષણ વિનાના સમજીને લુંટી લેવાનો લાગ તકાવ્યો. તેણે મૃગયા રમવા જવાનો ડાક રચ્યો, અને એક તેતર તેણે ઘાયલ કર્યો, તે તેમના ઉચાળામાં નાશી પેઠો તેને માગી લેવાનું મિષ કર્યું. આવી માગણીનો સ્વીકાર કરવો એ રજપૂતની પ્રતિષ્ઠાને ઝાંખ લગાડનાર છે, તેથી તેઓએ ના કહી, એટલે લઢાઈ ચાલી તેમાં ઘણાક ચભાડ અને સોડા માર્યા ગયા.

દુહા.

જંગલ તેતર ઉડિયો, આવ્યો રાજદ્વાર,
ચભાડ સૌ ઘોડે ચડ્યા, બાંધી ઉભા બાર.
"મુંજા તેતર માહરો, માગે દુજણ સાર;
"ગર્વ ભરયા ગુર્જર ધણી, આપે નહિ એ વાર.
"પેહેલે પ્રહર ચડંતડે, સોડાનો સંગરામ;
"રત ઘેલે રતનાવતે, નિશ્ચળ કીધું નામ.
"સંવત સાત ૫ નો તરો,+ ટાઢાં [1]પણ તીજ;
"સોડાને ચભાડ શર, ધજવડ કીધી ધીજ.[2]
પડ્યા ચભાહર પાંચસે, સોડા વિશું સાત;
"એક તેતરને કારણે, અલ રાખી અખ્યાત.
"ધ્રુંવ ચળે મેરૂ ડગે, ગમ મરડે ગિરનાર;

* માર્તંડરાય અથવા માંડવરાય જે સૂર્ય દેવની મુર્ત્તિ કેહેવાય છે (કેમકે મૃતંડનો વંશજ સૂર્ય છે તેથી તેનું નામ માર્તંડ કેહેવાય છે.) તેના ઉપાસક બંને નાયક હતા. તેઓ જ્યારે પારકરથી નીકલ્યા ત્યારે બે મુકામ સુધી મુર્ત્તિની પૂજા કરવાને પાછા જઈ આવ્યા પણ તેમનોભાવ જોઈને દેવે સ્વપ્નમાં કહ્યું કે તમે મને સાથે લઈ જાઓ, અને મારો રથ જ્યાં અટકી પડે ત્યાં આગળ વાસ બાંધીને રેહે જો; તેથી આયરડીના નેહની પાસે મુર્ત્તિનો રથ અટકી પડયો એટલે ત્યાં વાસ કર્યો. ભા.ક.

+ ફાગણવિદિ.

[2] ઉપલી ત્રણ લીટીઓ અસલમાં નથી

"મરડે કેમ મૂળધણી, પગ પાછા પરમાર.
"થાન કંડોળો, ચોટગઢ, થર મૂળરો વાસ;
"એ તો દે પરમારને અવરન દુજી આશ."

સાયલાનો ઠાકોર પડ્યો તેની બેહેન વઢવાણના વાઘેલા વેહેરે પરણાવી હતી. તેણિયે પોતાના ભાઈને મારનારાઓનું વેર વાળવા માટે પોતાના સ્વામીને આગ્રહ કરયો; પણ વડલાએ સોડાના નાયકને કોલ આપ્યો હતો તેટલા માટે તેનાથી ઉઘાડાં પડાય એમહતું નહિ. આ વેળાએ બે ભીલ નાયક આહો અને પુતો કરીને હતા, તે ગુજરાતમાં ઘણા બળિયા થઈ પડ્યા હતા, અને સાભરમતી નદીની બંકોલોમાં દુર્ગમ કિલ્લામાં રહીને વાઘેલાના દેશનો નાશ કરતા હતા. વઢવાણના રાજાએ સોડાઓનું કાટલું કરવા સારૂં તેમને કહ્યું કે તમે આભીલોના કિલ્લાઉપર હલ્લો કરો. સોડા યુક્તિ રચીને આહાભીલના કિલ્લામાં પેઠા ને તેને તથા તેના ઘણા સાથિયોને ઠેર કરયા. પછીથી પુતાના ઉપર તેઓ ચડ્યા ને તેને પણ પૂરો કરયો. આ પરાક્રમના બદલામાં વઢવાણના વાઘેલાએ સોડાઓને મૂળ, થાન, ચોટીલા, અને ચોબારી એવી ચાર ચોવીશિયો અથવા ચોવીસ ચોવીસ ગામના માહાલ આપ્યા.

કાઠિયો, સિંધના સુમડી રાજાના પટાવત હતા અને પાવર ધરતીમાં રેહેતા હતા. એક સમયનેવિષે એક નાયકાએ* મજરો કરતાં રાજાની મશ્કરી કરી તેઉપરથી તેને પોતાના રાજ્યમાંથી દેશ વટો દીધો. તોપણ તેના કાઠીપટાવતોએ તેને પોતાને ઉતારે બોલાવી અને જે ગાણાથી રાજાને ક્રોધ ઉપજ્યો હતો તે ગાણું તેનીપાસે ગવરાવીને ગંમત કરવા લાગ્યા. આ વાત રાજાને જાણ પડી ત્યારે તેણે કાઠિયોનેપણ દેશપાર કરયા. તેવામાં સોઠરમાં ધોરાજીનીપાસે ઢાંક ગામ છે તેમાં વાલાવંશનો રાજા+ રાજ્ય કરતો હતો. તેનીપાસે કાઠી પટાવતો સિંધમાંથી ના-

---

* તેનુ નામ દાહી ડુમડી હતું.

\+ તેએ ભલ વાળો કેહેવાતો હતો.

શી આવ્યા અને તેના વર્ત્તિયા થઈને રહ્યા* તેમનામાંનો એક અમ- રોપટગર કરીને કાઠી હતો, તેને એક ઘણી સુંદર દીકરી હતી તેનું નામ અમરાબાઈ હતું, તેને જોઈને વાલો મોહિત થયો અને તેના બાપને ક- હ્યું કે એને મારે વેહેરે પરણાવો. અમરાએ કહ્યું કે હું પરણાવું પણ તમારે અમારે રસોડે જમવું. પછી તેપ્રમાણે થયું એટલે વાલાના ભાઈયાતોએ એક સંપ કરીને, તે વટલ્યો એટલે તેને રાજઉપરથી કાહાડી મૂક્યો. પછી તેણે કાઠિયો સહિત બારવટું લીધું અને કાઠિયોએ તેને પોતાનો નાયક ઠ- રાવ્યો અને ભૂમિયાઓ પાસેથી મુલક લેવાની તેઓ વાલાના કેહેવા પ્રમાણે યુક્તિયો કરવા લાગ્યા. સૂર્ય પૂજન કરવાનો પોતાના બાપ દાદાનો ધર્મ વાલો રાખી રહ્યો હતો, તે તેના વર્તિયા કાઠિયોએ પણ પાલવા માં- ડ્યો. એકવાર વાલો ઉંઘતો હતો તેવામાં પોતાના ખુંચી લીધેલા આ- સનું તેને સ્વપ્ન આવ્યું, એટલે સૂર્યે તેને દેખાદઈને કહ્યું કે, " મારાઉપર આસ્તા રાખીને તું લડવાને જા હું તને સહાય થઈશ, તારો જય કરીશ, અને તું મારી પૂજા કરવા સારૂ એક દેવાલય બંધાવ જે " શ્રીસૂર્યની સહાયતાથી વાલો અને તેના કાઠી વર્ત્તિયોએ ઘણાં ગામ જીતી લીધાં; અને બીજા કેટલાંએકના ભેગાં થાન અને ચોટીલા પણ સોડાઓ પા- સેથી લઈ લીધાં. થાન પોતાની રાજધાની કરીને ત્યાં સુર્યદેવનું દેવાલય બંધાવ્યું તેની પૂજા આજસુધી ત્યાંના લોક કરેછે. રાખો ચાવડો કરીને એક કાઠી સામંત હતો તેના નાયકપણા નીચે તેઓએ મૂલી ચોવીશી લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ રાજાસતમાલ સોડાપરમારે તેમના સામી લ- ડાઈ કરીને રાખાને દૂર કર્યો.

"પોતાની સેના એકઠી કરીને, તેણે ચુડાસમા અને ગોહિલને ધુજા-
"વી દીધા – એ યોદ્ધો તો વશ થઈ શકે નહિ, તે પોતાનો ઘોડો બહુઆથે

---

* એ કાઠિયો આઠ શાખાના હતા. [1] માંજરિયા, [2] ટોટરિયા, [3] નરૈર, [4] નાટા, [5] પટગર, [6] જે બલિયા, [7] ભાંભળા, [8] બાબરિયા. ભા.ક.

"કૂદાવી ગયો. સતમાલનો દીકરો મહાદેવના સરખા શૂર વીર હતો.—
"ઓરાબા, તેં આ રાજાજી શું સાંભળ્યા નથી!

"માણસને માણસ માત્ર કોઈવેળાએજ મળેછે. ઓ! ચાવડા,-
"તું યોદ્ધો છે એ વાત ખરી; પણ પરમાર ખી બલવાન યોદ્ધોછે. ભાલા
"ની અણીથી વિંધાયાવિના તે પોતાની ધરતી કેમ છોડે! શું આગળ તે-
"ણે ખેતરને સારૂ વેઠ્યું નથી. સદાય ટેકીલી સોડા જાતિને માન હજો!

વાળા રાજાને કાઠીરાણીના પેટના ત્રણ છોકરા હતા, ખુમાન, ખા-
ચર, હરસુરવાળા તેઓએ તેનો મેળવેલો મુલક વેહેચી લીધો. તેઓ-
એ તેમનું રેહાણ અનુક્રમે ચોટીલા, ભીતિયાણુ અને જેતપુર કર્યું;
પછી તેમના નામથી કાઠી વંશની ત્રણ જાતી પડી.* પ્રથમ તો કાઠિયો-
ની આઠ શાખાઓ હતિયો. પણ તેઓનું હવણાં તો એક સામાન્ય
નામ વર્તિયા કેહેવાયું. અને ઢાંકના રાજા અને તેની સ્ત્રી અમરાબાઈ-
ના વંશના વાળાકાઠી અથવા ઘરેડરા કેહેવાયા તેથી એક ખીજાથી ઓ-
ળખાઈ શકાય એમ થયું.

અણહિલવાડના રજપૂત વંશના જેવા વાઘેલા સગા થતા હતા,
અને તે રાજ્યના પડી ભાગવાથી જેમ ઘણો મુલક તેઓના હાથમાં ગ-
યો હતો તેમજ ઝાલા પણ વાઘેલાની પછીના પાસેના સગા થતા હતા,
અને તેમના હાથમાં પણ તે વંશના રાજ્યનો ઘણો મુલક આવ્યો હતો.

---

* ખાચરના વંશમાં ઓઘડ ખાચર થયો તેને પાંચ પુત્ર હતા તેમાંથી એકનો
નિવંશ ગયો તથા બાકીના ચારમાંથી.—

રામો ચોટીલાની ગાદિયે બેઠો તેના વંશના રામાણી કેહેવાય છે.
લખો જશધણની ગાદિયે બેઠો તેના વંશના લખાણી કેહેવાય છે.
ઠેબો પાળિયાદની ગાદિયે બેઠો તેના વંશના ઠેબાણી કેહેવાય છે.
ગોદડ ગઢરા તથા બોટાદની ગાદિયે બેઠો તેના ગોદડકા કેહેવાય છે.

ભ.કે.

પ્રથમતો આ આલા રજપૂતો કેરંટીગઢ અથવા કેરોકોટમાં* મકવાણાના નામથી ઓળખાતા હતા. વાઘેલા જ્યારે ગુજરાતમાં રાજ્ય કરતા હતા ત્યારે ત્યાં એક વિયાસ મકવાણો કરીને પોતાના બાપ દાદાઓનું આલતું આવેલું રાજ્ય ચલાવતો હતો.

ભાટ કેહેછે કે, "વિયાસ જ્યારે મરણ સજ્યાયે સૂતો ત્યારે તેનો જી-
"વ જતો ન હતો, તે સમયે તેના છોકરા કેસરે પૂછ્યું કે,— પિતાજી, ત-
"મારો જીવ કેમ ગતિ પામતો નથી! ત્યારે વિયાસે ઉત્તર આપ્યો કે સા-
"મઈયા નગરમાં મારો વૈરવી હમીર સુમરો રાજ્ય કરેછે, તેના દૂધ મલિયા
"વછેરા સવાસો લાવીને મારા તેરમાને દાહાડે ભાટ ચારણોને આપવા-
"નું કોહો તો મારો જીવ ગતે જાય. આ વેળાએ પોતાના ભાઈ, ભ-
"ત્રીજા સર્વે પાસે બેઠા હતા તેમાંથી કોઈયે કંઈ કહ્યું નહિ. ત્યારે કેસર
"જે ન્હાના વયનો હતો તે આગળ આવ્યો. તેણે પોતાના પિતાના
"હાથમાં જળ મૂકીને કહ્યું કે હું તમારી ઈચ્છા છે તે પ્રમાણે કરીશ.
"એટલે વિયાસ દેવલોક પામ્યો.

જ્યારે તેરમું આવવાનું થયું ત્યારે કેસરે શોક મૂકી દઈને પોતાના ભાયાતો ને સામઈયે જવાને બોલાવ્યા. ત્યારે કોઈયે કહ્યું કે, "તારી સાથે જીવ ખોવાને કોઈ આવે એવું નથી" કેસરે તેમની કોઈની પરવા કરી નહિ, તેણે પોતાના બળ ઉપર માત્ર આધાર રાખ્યો. તેના હાથ ઢીંચણની હેઠળ ઢળકતા હતા. તેના હાથમાં સવામણ લોહોડાનો ભાલો રેહેતો હતો. તે એક ઘોડા ઉપર બેઠો તે વિષ્ણુના વાહન ગરૂડના જેવો હતો. તે સામઈયે જઇ પોહોંચ્યો, અને ત્યાંથી વછેરા લા-

---

* કેહેછે કે કેરોકોટ એ ન્હાનું ગામડું છે ને હજુ પણ એજ નામ કેહેવાય છે. તે કચ્છમાં પટચાવની પાસે છે. અને વાળા આગળ જેમ વિસ્તીર્ણ જુનું નગર કલ્પી શકાય છે તેમ ત્યાં પણ નિશાનિયો છે. સામ્ભર રાજાએ અણહિલવાડ ઉપર ચડાઈ કરી તે વેળાએ મૂળરાજ જે કંટ કોટમાં સંતાઇ પેઠો હતો એવું પૃષ્ઠ ૫૧ લખ્યું છે, તે ને કેરો કોટ એ બે એકજ હોય તો નકશામાં તેનું નામ આવી શકે બાકી કેરો કોટ એવું નામ નકશામાં જોવામાં આવતું નથી.

વીને અને ભાટ ચારણોને વેંહેચી આપીને પોતાનું વચન પરિપૂર્ણ કર્યું.

કેસરે જોશીને બોલાવીને પોતાની જન્મોતરી બતાવીને પૂછ્યું કે મારો આવરદા કેટલા વર્ષનો છે ! જોશિયે જોઇને કહ્યું કે તમારૂં મોત ઢુકડું આવ્યું છે. કેસર બોલ્યો, "ઘરને ખુણે હું મરી જઈશ તો કોઈ મને ઓળખશે નહિ; પણ જો લડાઈમાં મરૂં તો મારૂં નામ રેહે." આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે ફરીને સામઈયે ગયો અને હમીરની સાતસેં સાંઢો એની નદીની તીરે ચરતી જોઈ તે લઇ આવીને કેરંતીગઢના ભાટોને આપી દીધી. તો પણ હમીરની સેના સામઈયેથી ચડી આવી નહિ. ત્યારે કેસર ત્રીજીવાર બારવટે નીકળ્યો. તે સમયે દસરાનું પર્વ હતું, તેથી હમીરની દીકરિયો અને વહુઓ રથમાં બેશીને સેલ કરવા નીકળી હતી, ત્યાંથી કેસર તેમના રથ હંકાવી ગયો. તેઓનો બધો મળીને ૧૨૫ સ્ત્રિયોનો સાથ હતો. હમીરે પોતાનો કાર્યભારી કેરંટીગઢ મોકલ્યો તે ત્યાં આવી પોહોંચ્યો ત્યારે કહ્યું કે,— એ સ્ત્રિયોતો હમીરની દીકરિયો અને વહુઓ છે માટે જે રીતે લાવ્યાછો તે રીતે સાસરવાસા કરીને પાછી મોકલો. ત્યારે કેસર હશીને બોલ્યો કે એ માલતો પાછો નહિ મોકલાય એ તો અમારા ઘરની રાણિવો થઇ છે. પછી કાર્યભારી આવો ઉત્તર સાંભળી લઈને સામઈયે ગયો.

કેસરે પછી, કેરંટીમાં જેટલા પોતાના ભાયાત હતા તેઓને બોલાવ્યાને પોતાને માટે ચાર + સુમરિયો રાખીને બાકીની એકેકી એકેકી તેમને વેંહેચી આપી. આ ચારવિના કેસરને બીજી ઘણી સ્ત્રિયો હતી. દશ બાર વર્ષ એમ વીતી ગયાં ને કજિયો તો ચાલતો રહ્યો. કેસરને અને તેના ભાયાતોને થઇને સુમરિયોના પેટના અરાડ* છોકરા થયા.

છેવટે હમીરે તેને કાહાવ્યું કે, " હું તારી સામે લડવાને તો આવું

+ ચારમાં એકતો ચારણની દીકરી હતી. * તેમાં નવ છોકરા તો કેસરના હતા.

પણ કેરંટી ખારા પાટમાં છે તેથી મારી સેનાને ખાવાનું ક્યાંથી મળે ? તેનો કેસરે ઉત્તર કહેવરાવ્યો કે, હું તમારી સેના સારૂ હજાર વિઘાં લીલા મઉ વવરાવુંછું. પછી હમીર કેરંટીગઢ આવ્યો ને લડાઈ ચાલી તેમાં ઘણા રજપૂતો માર્યા ગયા. બાકી રહ્યા હતા તેમાં કેસર અને તેના છોકરા પડ્યા, ને માત્ર એક છોકરો હરપાલ કરીને હતો તે ઉગર્યો. તેના ભાઈ ભત્રીજા પણ પડ્યા ને કેરંટીનો નાશ થયો તેથી સુમરી સ્ત્રિયો પોતાના ધણિયોની સાથે બળી મોઈ.*

અણહિલવાડમાં ઘેલરો કરણ વાઘેલો રાજ્ય કરતો હતો. ત્યાં કેસરનો છોકરો હરપાલ નાસેડે ગયો. હરપાળનો બાલો તેના બાપના ભામા જેવો ભારે હતો અને એ તથા કરણ બે મશિયાઈ ભાઈ થતા હતા, તેથી પાટણમાં તેનો સારો આદરસત્કાર થયો. આ વેળાએ બાબરોભૂત કરણને બહુ નડતો હતો, અને તેની માનીતી રાણી ફુલાદેવી આંઝમેર તલાજાની હતી તેના અંગમાં આવીને ભરાયો હતો. હરપાળે ભૂતના ઉપર હલ્લો કરીને તેની માથાની લટ ઝાલી, તેથી તે નિરૂપાય થઈ ગયો ને એવો ડબાવ્યો કે, પાટણમાં ફરીથી કોઈ પ્રકારની પણ નડતર નહિ કરવાના તેણે સોગન ખાધા ત્યારે જતો મૂક્યો. વળી જ્યારે જ્યારે હરપાળને બાબરના આશ્રયની ગરજ પડે ત્યારે ત્યારે આવીને હાજર થવાનો

* મૂળવાત એમ ચાલે છે કે કેસરના છોકરા હમીરે સવાસો સુમરિયો ને જમોરમાં બાળી દીધીને કેરંટીગઢ તોડી પાડયો. પછી તેણે પાટણમાં નાસેડું લીધું. એજ વાતમાં તેઓના વંશની નવ શાખાઓ થઈ એમ ભાટ લખેછે.—

(છપય.)

મકવાણા રાણીંગ[1], બહો બાબલ[2] બર દાળા,
લજ્જાવંત લુણંગ[3], ભલા બલો અચ ભાઈ,
ખતરવટ રાખણ ખાંટ[4], જકે પારાકર[5] જાણ,
વિઠોડ[6] ને હાપિવ,[7] જકે ઝલરાણ[8] વખાણ,
નવ શાખાઓ નવખંડમાં, મકવાણો દશમો મણી,
એટલી શાખઉજળતલ, તિલક શાખ ઝાલાતણી.

ભાષાન્તર કર્તા.

પણ કાલ કરાવી લીધો. ભૂતે તે માન્ય કર્યું. હરપાળને શક્તિદેવી સાથે પછીથી એવાજ પ્રકારનો ઝગડો થયો હતો; તેને તેણે વશ કરી લીધી અને પોતાની સ્ત્રી કરીને રાખી.

એક દિવસ કરણ દરબારમાં બેઠો હતો ત્યારે તેણે હરપાળ મકવાણાને તેડું મોકલ્યું. તે આવીને મ્હો આગળ ઉભો રહ્યો. કરણે કહ્યું કે તેં કામ કર્યું તેના બદલામાં તારી નજરમાં આવે તે માગી લે. તેણે કહ્યું કે એક રાતમાં જેટલા ગામે તોરણ બાંધું તેટલાં ગામ મને આપો કરણે તે વિષેનો લેખ લખી આપ્યો. હરપાળ ઘેર ગયો ત્યારે શક્તિયે પૂછ્યું કે કરણે તમને શું તુષ્ટિદાન આપ્યું ? તેણે તેને બનેલી વાત કહી, ત્યારે ગામે તોરણ બાંધવાનું કામ પોતે પોતાને માથે લીધું. વળી હરપાળે બાબરા ભૂતને‡ બોલાવ્યો તે સવાલક્ષ સેના લઈને આવી હાજર થયો. રાત્રે નવ ઘડી રાતજતાં તેઓ નીકળી પડ્યાં, અને પેહેલું તોરણ

‡ જ્યારે શક્તિ દેવિયે કામ માથે લીધું ત્યારે બાબરા ભૂતની અગત્ય જેવું રહ્યું નહિ, પણ મૂળ વાત એવી છે કે. પ્રથમ બાબરાને તેને લડાઈ થઈને ઝગડો આખી-રાત થયો હતો, તેથી તે છેક થાકી ગયો હતો ને તેને સારી પેઠે ભૂખ લાગી હતી, તેથી રબારી વાડે જઈ બે બકરાં લાવીને સ્મશાણમાં ગયો; તે મરદાની ચિતામાં શેકીને ખાવા લાગ્યો, ત્યાં સ્મશાણની દેવિયે હાથ કાહાડયો એટલે પેલું ભક્ષ સર્વ તેના હાથમાં મૂકયૂં, તે દેવી ખાઈ ગઈને ફરીને હાથ ધર્યો; ત્યારે કટારવતેપોતાની જાંઘ કાપીને કડકો હાથમાં મૂકયો, તેથી દેવી પ્રસન્ન થઈને વર માગવાનું કહ્યું એટલે તે બોલ્યો કે તું મારી સ્ત્રી થઈને રેહે. દેવી બોલી અમે દેવતા ને તું મનુષ્ય પ્રાણી આપણું લગ્ન થાય કેમ ?, તે બોલ્યો, મારામાં જો દૈવત દેખો તો મારૂં કેહેલું માન્ય કરજો, શક્તિ તે કરાર પ્રમાણે હરપાળને ઘેર ગઈ. તં રાજા સાથે લેખ કર્યાના સમાચાર તેણે દેવીને કહ્યા ત્યારે તેણે જાણ્યું કે હવે હરપાળનું દૈવત જોવાનો લાગ આવ્યો છે— રાજા સાથે એવો ઠરાવ હતો કે એક રાતમાં જેટલાં ગામે ગાગર બેડિયું અને તોરણ બાંધે તેટલાં ગામ આપવાં. હરપાળે કહ્યુ કે હું ગાગર બેડિયાં મૂકીશ તમ તોરણ બાંધજો. દેવિયે તે પ્રમાણે પાટડીથી આરંભ કરી છસેં ગામે તોરણ બાંધ્યાં ત્યારે હેરપાળે કોલ પ્રમાણે બાબરા ભૂતને બોલાવ્યો તેણે પોતાની સેના સહીત તેવીસેં ગામને ગાગર બેડિયાં મુકયાં. આ બનાવ બન્યો તેથી હારપાળનું દૈવત જાણી શક્તિ પરણી, ને મશાલી ગામના રાવળ અવદિચ્ય બ્રાહ્મણે એમને પરણાવ્યાં.

ભાષાન્તર કર્તા.

પાટડિયે બાંધ્યું પછી તેના તાબાનાં છ* ગામે બાંધ્યાં. સવારમાં ચાર ઘડી રાત રહી એટલે બેહજાર ગામે તોરણ બાંધીને આવ્યા. સવાર થતાંજ રાજાએ પોતાના એક કાર્યભારીને સાંઢ ઉપર બેસારીને, મકવાણાના હાથમાં કેટલાં ગામ ગયાં તે જોવાને મોકલ્યો. બે હજાર ગામની યાદી થઈ તે વાંચીને કરણે તેપ્રમાણે પોતાનો ઠરાવ બાહાલ રાખ્યો.

---

* નવું ગામ જેને વસાવવું હોયછે, તે જોશિયોને પુછીને મુહુર્ત્ત નક્કી કરેછે, અને બે સ્તંભ કરાવીને તેને તોરણ બાંધેછે તે કીર્ત્તિ સ્તંભનું કામ સારેછે. તેમજ જળના એક કુંભની સ્થાપના કરીને પોતાની કુલદેવીનું તેમાં આવાહન કરીને તેની પૂજા કરેછે. પછી તે હનુમાનની પૂજા કરેછે, અને છેવટે જમણવાર કરેછે.

મુળમાં જે વાત છે તેને મળતી વાત નીચે લખિયે છિયે:-

"ટિકબોર્નનો ધર્માદાનો ભાગ,— ટિકબોર્નના કુટુંબના તાબામાં ટિકબોર્નનું વતન આજે ૨૦૦ વર્ષથી છે. જ્યારે લેડી માબેલા ઘરડપણથી નબળી થઈ ગઈ હતી અને પોતાની મરણ પથારીમાં પડી હતી ત્યારે તેણિયે પોતાના પ્રિય ધણીનો પાસેથી છેલવેરકું એટલું માગી લીધું કે, મેરી કુમારિકાના મેળાઉપર (તા. ૨૫ મી માર્ચને રોજ કુમારિકા મેરીને દેવદૂત મળ્યા હતા, અને ક્રાઈસ્ટના અવતાર વિષેના સમાચાર તેને કહ્યા હતા) પ્રતિવર્ષે મારી પછવાડે ધર્મદા રોટલી આપવી. આ બાઈનો ધણી સર રાજર હતો તેણે એ વાત રાજી થઈને માન્ય કરી, અને કહ્યું કે, આ લાકડાનો કકડો બળી રેહે એટલી વારમાં તમે જેટલી જગ્યા પછવાડે ફરી વળશો તેટલી જગ્યાની ઉપજ એ કામમાં આપને ઈલાયદી કાહાડીશ તે બાઈ ઘણા વર્ષથી મંદવાડને લીધે પડી રેહેતી તેથી તેના ધણીએ જાણ્યું કે નબળાઈને લીધે થોડી જમીનની પછવાડે તેનાથી ફરી વળાશે. પણ તેના કેહેવાથી તેના ચાકરો તેને લઈને ખેતરોના એક ખુણમાં લઈ ગયા એટલે તેનામા તાજું જોર આવ્યું હોય તેમ દીસવા લાગ્યું. અને તેનો ધણીતો આશ્ચર્ય પામતો રહ્યો અને થોડી વારમાં તે કેટલાક બધા ઘણા સરસ એકર ધરતીની પછવાડે ફરી વળી જે ખેતરમાં લેડી માબેલાનો આવા ચમત્કારિક મહત્કૃત્યનો બનાવ બન્યો તે આજે પણ "ક્રાલ્સ" એટલે ભાંખડિયે ચાલવાના કામને નામે ઓળખાય છે એ જગ્યા પાર્ક અથવા ચોગાનના ઝાંપાની પાસે છે અને તે ૨૩ એકરની છે. પછી એ બાઈને તેના ખાટલામાં લઈ ગયા તેવારે તેણે પોતાના કુટુંબનાં સર્વ માણસો ને પોતાની પાસે બોલાવીને કહેવા લાગી કે જ્યાં સુધી આ ધર્માદાયનો ભાગ આપવાનો વહિવટ ચાલશે ત્યાં સુધી કુટુંબનો વંશ રેહેશે અને આપણા વંશમાહેલો કોઈ એવો નીચ અને લાલચુ થશે અને એ ધર્મનો ભાગ બંધ કરશે ત્યારે પુરાતન કુટુંબની પડતી દશા આવશે અને પુરુષ વંશ રેહેશે નહિ તેથી કુટુંબના હાલના નામનો નાશ થશે. તેની નિશાની એકે, એવો બનાવ બનવાનો હશે તો સાત

બપોરી વેળાએ રાજા અંતઃપુરમાં ગયો ત્યારે તેનું મ્હો ઉતરી ગયેલું જોઈને રાણીને લાગ્યું કે, ખેદ પામવા સરખું કાંઈક નીપજ્યું છે ખરૂં. તેણે ખેદનું કારણ કેહેવાને આગ્રહ કરયો ત્યારે હરપાળને સ્વાધીન બેહજાર ગામ ગયાના સમાચાર તેને કહ્યા. રાણી હરપાળને ભાઈ કહીને બોલાવતી હતી તેથી પોતાનો રથ જોડાવીને તેનીપાસેથી કાપડું લેવા આસી. હરપાળ તેને આવતી જોઈને હવેલીની બાહાર આવી અંદર લઈ ગયો અને બોલ્યો, "બ્હેન તમે શા કામે આવ્યાંછો?" તે બોલી, ભાઈ હું ભાઈ પસલીમાં કાપડું લેવા આવીછું. પછી તેણે પાંચસે ગામનું ભાલ પરગણું કાપડામાં આપ્યું.

છોકરા થયા પછી સાત છોકરિયો થશે ને ત્યાર પછી છોકરો થશે નહિ. આ પ્રમાણે બીજા હેનરી રાજાની વેળાથી ચાલ પડયો તે કેટલાંક સૈંકડાં સુધી ચાલ્યો; અને ૨૫ મી માર્યનો દિવસ એ કુટુંબની મીજવાનીનો દાહાડો થઈ પડયો.

ગયા સૈંકડાનાં અર્ધાં વર્ષ વીત્યાં હતાં તેવામાં એ દાન આપવાના ચાલનો ધિઃકાર થવા માંડયો; કેમકે ટિકબોર્નનો ધર્મ ભાગ લેવાને બાહાને સર્વ ઠેકાણેથી સર્વ જાતના રઝળી ખાનારા, ભટકનારા અને આળસુ લોકો આસપાસ ચોરિયો કરતા ત્યાં ભેગા થવા લાગ્યા, તેથી છેવટે સારા લોકોએ અને મ્યાજીસ્ટ્રેટોએ વાંધો ઉઠાવવા માંડયો, એટલે છેવટે ઈ. સ. ૧૭૯૬ માં એ ચાલ બંધ કરી દીધો. આશ્ચર્યકારક વાત એ બની કે તે દિવસે જે બારોનેટ હતો તેને સાત છોકરા હતા અને તેમાંથી વડો પુત્ર જ્યારે વતનનો ભોગવટો કરવા લાગ્યો ત્યારે તેને સાત છોકરિયો થઈ અને છેલા બારોનેટે એક સગાના મૃત્યુપત્ર પ્રમાણે પોતાના કુટુંબનું નામ બદલીને ડોટી પાડયું. એ પ્રમાણે પેલી બાઈના ભવિષ્ય વર્ત્યા પ્રમાણે થયું"- વુઈન્ચેસ્ટર આબઝરવરમાં ઉપર પ્રમાણે લખ્યું છે.

* એની સાથે નીચેની વાત મળતી આવેછેઃ- મિચાયલસ્કોટ, એક ભૂતને જાદુ કામમાં રોકેલું રાખવાની સંકડાંમણમાં આવેલો હતો, તેથી એક સમયે તે ઘણા ગભરાટમાં આવી પડયો. તેણે તેને કેલ્સો આગળ ટ્વીડમાં જળબંધક બાંધવાની આજ્ઞા કરી, તે પ્રમાણે તે એક રાત્રમાં તેણે તૈયાર કર્યું, અને ભૂતનું બાંધેલું તે હજી લગણ કેહેવાય છે. મિચાયલે પછી ઈલડન ડુંગર જે તે વેળાએ એક સરખા શંકુ આકારનો હતો તેના ત્રણ વિભાગ કરવાની આજ્ઞા કરી. તે પ્રમાણે તે ડુંગરની ટોચનાં ત્રણ ચિત્રોપમ શિખર જે આજે છે તેવાં એક રાત્રમાં કરી દીધાં. ત્યાર પછી દરિયાની રેતનાં દોરડાં બનાવવાનું કઠિણને નહિ એવું અને અપાર માથાકૂટનું કામ, કદિ થાકે નહિ એવા ભૂતને સોંપીને તેના ઉપર તેણે જીત મેળવી.

આપેન્ડિક્સ ટુ ધ લે આવ ધ લાસ્ટ મિન્સ્ટ્રેલ.

બાબરાભૂતે હરપાલને કોલ આપ્યો હતો કે, મારો ખપ પડશે ત્યારે હું તમારી ચાકરીમાં આવી હાજર થઈશ તે સાથે તેણે એક બોલી કરી હતી કે, "મને જે કામ કરવાને આજ્ઞા કરો તે કામ થઈ રહે એટલે હું તમને ખાઈ જાઊં." તેથી હરપાલ ભૂતનો ઘાટ ઘડવાના ઉપાય શોધતો હતો; કેમકે ભૂતે તો ઠરાવ પ્રમાણે ખાઈ જવાની વાત કાહાડી. ત્યારે છેવટે હરપાળે બાબરા પાસે એક ઉંચો ઝંડો મંગાવ્યો. ભૂત જઈને સત્વર એક લઈ આવ્યો. હરપાલે કહ્યું કે, "એને ભોંયમાં ડાટીને ચડઉતર કર; અને જ્યારે એ કામ પૂરૂં થઈ રહે ત્યારે મને ખાઈ જજે." આપ્રમાણે હરપાલને પોતાની ચિંતા દૂર થઈ ગઈ. હરપાલ અને શક્તિનો વંશ સ્વર્ગવેલનીપેરે વિસ્તાર પામવા લાગ્યો; સોઢો* માંગોને શેખરો તેમના છોકરા થયા; અને એક છોકરી, બાઈ ઉમાદેવી કરીને થઈ. એક દિવસે શક્તિના છોકરા હવેલીના આંગણા આગળ રમતા હતા તેવામાં રાજાનો એક હાથી છુટી આવ્યો; એટલે શક્તિએ પોતાનો હાથ

* અંગ્રેજીમાં શેડો નામ લખ્યું છે પણ નીચેના છપયમાં સોઢો છે માટે તેવું નામ રાખ્યું છે. તે અમરવેલ ઉત્પન્ન કરી, એવું છપાયમાં છે તેથી અંગ્રેજી "સ્વર્ગ વેલા" કરીને લખેલું જણાય છે.

(છપય.)

ગામ મશાલી તણે બિરદ રાવળ બોલાવ્યો;
અંગ થકી ઔદીરય, તેણે મંગળ વરતાવ્યો,
પોહો પાટણ પરણિયો, જગત કો નાતન જાણી;
હુવા દેવ હરપાળ, શક્તિ રીઝી થઈ રાણી;
સંસાર વાત રાખી સહી, અમરવેલ ઉત્પન્ન કરી,
સોઢો, માંગો, ને શેખરો બાઇ ઉમાદે દીકરી.

કારણ સોલંકીના વારામાં હરપાલ થયેલો તેને તેના સરખા નામવાળા કરણ વાઘેલાના વારામાં થયેલા ભાટ લોકોએ ઠરાવ્યો છે એ ભુલ જણાય છે કારણ કે ભીમને નેપુથી રાજાને સુમારે સંવત ૧૨૩૬ માં લડાઈ થઈ ત્યાર તેણે આલાવાડથી ઝાલા રજપુતોને મદદે બોલાવ્યા હતા એવું પૃથીરાજ રાસામાં છે તો તે ભીમના પેહેલાં ઉત્પન્ન થયેલા હોય તો એવો સંભવ બને. વળી સિધરાજના વારામાં પણ બાબરા ભૂતનું નામ આવેછે.

ભાષાન્તર કર્તા.

આગળ કાહાડતેકને છોકરાઓને ઝાલી લીધા તેઉપરથી તેઓ ઝાલા કેહેવાયા.

(છપય)

"તું સુણિયો સામંત, દૈત્ય સબ ભાગ્યા ડોટે;
તું સુણિયો સામંત, ચડપડે લીધા ચોટે;
તું સુણિયો સામંત, શક્તિ રાખી કરી રાણી;
તું સુણિયો સામંત, અઢારસેં ધર¶ ઘેર આણી;
હરપાલ વડો જમરા હથો, દિન દિન અધિકો દાખિયે;
તું આરો તોલ કેસર તણા, ઈલા સામંત ન આખિયે.
પાટડિયે પોહોપાટ, મેહેલ કીધો મકવાણે;
રાણી ગોખ રહંત, ગતિ કો શક્તિ ન જાણે;
રાય તણા ગજરાજ, મેહ છુટ્યા મદમંતા;
દૂર પંથ દેખિયા, રાજવી કુંવર રમંતા
સોઢો, માંગો, ને શેખરો, લાંબેકર ઝાલી લિયા;
ઓ આપે શક્તિ આપણી, કુંવર સાખ ઝાલા કિયા.

વિન્ધ્ય અને આરાવલીની હારોને સાંધી દેછે તે ડુંગરાની હારની નઋાતે કોણના મ્હો ભણી ઈડરનો કિલ્લો આવ્યો છે. મેદાનની ઉપર કેટલીક ઉંચાઈયે સપાટ ધરતીના ભાગ ઉપર તે છે; અને તેની આસપાસ ઉંચા ટેકરા વિંટલાઈ વળેલા છે તથા તે ટેકરાઓની વચ્ચે ઉઘાડા ભાગ રહેલા તે ચણીને પૂરી લીધાછે અને તેને પ્રાકાર કરીને બળવાન કરવામાં આવ્યોછે. ઈડર શેહેરની આસપાસ ગોળાકાર બુરજવા-

---

* પાસે ચારણનો છોકરો રમતો હતો તેને ટાપી મારીને વેગળો કર્યો તેથી ઝાલા રજપૂતોના તેના વંશના દસોંદી ચારણ થયા તે ટાપરિયાકેહેવાયા.

¶ પૃષ્ટ ૨૯૯ ની ટીપ ઉપરથી જણાશે કે ચોવીસે ગામે તોરણ બાંધ્યાં છે ને પાંચસે ગામ રાણીને આપ્યાં છે તે બાદ જતાં અઢારસેં ગામ રહ્યાં તે બરાબર છે વળી અઢારસેં ગામની ઝાલાવાડ કેહેવાય છે તે ઉપરથી અંગ્રેજીમાં બે હજાર ગામ લખ્યાં છે તે ભૂલ જણાય છે.

ની સુંદર પથ્થરની ભીંત આવી રહી છે, ને તે ડુંગરની તલાટિયે વસેલ છે; તે થોડે અંતરથી પણ ભાગ્યેજ દેખાઈ શકાયછે, કેમકે ન્હાના ખરા બાવાળા ટેકરાનો ઓથો પડેછે. આ ટેકરા ઉપર બાંધકામ છે તેના ઉપર તોપો ચાડવેલી છે અને જેતાવત, કુંપાવત, ચોહાણ અથવા રાજાના બીજા શૂરા માણસોની ચોકી રાખવાથી બીહામણું દેખાયછે. રાઠોડ રાજાઓનું રેહેઠાણ, શેહેરને પાછલે ભાગે જળાશયની પાસેછે; ત્યાંથી ઉભો અને સેહેલાઈથી બચાવ થઈ શકે એવો પગદંડિયો રસ્તો આસેછે, તે રસ્તે થઈને જતાં એક કરતાં પણ વધારે દરવાજાના રસ્તા તથા બાંધકામ આવેછે ને ત્યાંથી કિલ્લાની સપાટી ઉપર જઇ પોહોંચાયછે. ડુંગરના બે ઘણાં સ્ફુટ શિખર છે તેનાઉપર ઇમારતો છે; તેમાં ડાબી બાજુનું છે તે ઉપર હિંદુનું દેવળ છે, તે ઈડરના રાવ રણમલનું રક્ષણસ્થાન કેહેવાયછે; જમણી બાજુનું છે તેઉપર ન્હાની ઘુંમટાકારની બાંધણી છે તે "શોકાતુર રાણીનો મેહેલ કેહેવાય છે" ઈડર શેહેરના મોખરા આગળ સપાટ મેદાન છે તે, હવણા સુધી, ગંઠાઈ ગયેલાં ઝાડ ઘાડી અને અભેદ્ય ઝાડીથી ભરાઈ ગયું હતું, તેનાથી કિલ્લાનો બચાવ પૂરો થયો હતો અને ગઢને દુર્ગમ પદ અસલથી ચાલ્યું આવ્યુંછે તે પમલવામાં એપણ એક આધારભૂત હતું, તેની ખાતરી એથી થાયછે કે નિરાશ થવા જેવા માથે લીધેલા કોઈ ભારે કામમાં સિદ્ધિ થયેલી બતલાવવી હોય તો આખા ગુજરાતમાં એક કેહેવત ચાલી ગઇ છે કે,—

"મેં ઈડરગઢ લીધો."

ઇડર પ્રથમ તો ઈતિહાસમાં ઈલિદુર્ગને નામે ઓળખાતું હતું, અને દ્વાપરયુગમાં, તે એલવણ રાક્ષસ અને તેના ભાઈ વાતાપીનુ રેહાણ હતું આ રાક્ષસો આજુ બાજુના દેશને હેરાન હેરાન કરતા. આ રાક્ષસોમાં મનુષ્ય ભક્ષણ કરીને રેહેવાનો દુર્ગુણ હતો તેથી દેશ ઉજાડ થઈ ગયો; શેવટે અગસ્ત ઋષિએ તેમનો નાશ કર્યો; કળિયુગમાં ત્યારે યુધિષ્ટિરનું નામ માણસોના સંભારણામાં તાજું રહીગયું

હતું, અને જગતને દેવામાંથી છોડવાને જેવામાં વિક્રમ થયો ન હતો તેવામાં ઈડરમાં વેણીવચ્છરાજ* રાજ્ય કરતો હતો. એની પાસે સોનાની એક કારમી મૂર્ત્તિ હતી તેને લીધે ડુંગરઉપર કિલ્લો બાંધવાને અને તેને લગતાં ઘણાંએક જલાશય કરાવવાને તેને સાધન મળ્યાં. વે-

* પ્રારંભ કથા એવી છેકે, હરદ્વારની ઉત્તર ભણીના શ્રીનગરના રાજાને પુત્ર થતો નહિ ત્યારે એક બ્રાહ્મણે પ્રયોગ કરીને કહ્યું કે, રાણી રજસ્વળા થાય ત્યારે ચોથે દિવસે લોહીથી નાહાવું ને ત્યાર પછી પાણી વતે ન્હાઈ રાજા પાસે જવું ને પાછું સવારમાં પણ તેમજ કરવું. રાણી તેમ કરી સવારમાં જેવી લોહીથી ન્હાઈ કે એક ગિધ પક્ષી તેને માસ જાણી લઈને ઉડયો ને ઈડરના ડુંગર ઉપર મુકી. ત્યાં ધુમાડાનો પે બાંધીને સિદ્ધ પુરૂષોની ઝુંપડી હુતી ત્યાં જઈ પોહોંચીને ધુંગાને ઓથે રહીને વિનતિ કરી લુગડું માગ્યું તે માળ્યું એટલે ન્હાઈને સિદ્ધો પાસે આવી, તેને તેઓએ દીકરી પેઠે પાળી. દશ માસ પુરા થતાં તેને દીકરો અવતર્યો. પાંચ વર્ષનો થયો એટલે તેમના વચ્છ (વાછડાં) ચારવા જવા લાગ્યાં તેથી તેનું નામ વચ્છરાજ પાડયું. તેવામાં મહાકાળેશ્વરના ડુંગર ઉપર એક અઘોરી રેહેતો હતો તેથી તેણી મગ જવાની સિદ્ધોએ તેને ના કહી હતી. હાળ મદારશાનો ડુંગર કેહેવાય છે ત્યાં તે ગયો તો એક સિદ્ધ તેણે જોયો. તે નમન કરી ઉભો રહ્યો, સિદ્ધે તેને પરાક્રમી દેખીને મહાકાળેશ્વરના અઘોરી પાસે જવાનું કહ્યું પણ તે બોલ્યો કે મારા ગુરૂએ ત્યાં જવાની ના કહી છે. સિદ્ધ બોલ્યો પ્રથમ તો તે તારો સત્કાર કરશે ને, તેલની કડાઈ તપાવી તેની આસપાસ સાત પ્રદક્ષિણા કરવાનું કેહેશે ત્યારે તારે કેહેવું કે તમે પેહેલા કરી બતાવો. પછી સાતમી વાર ફરી રેહે એટલે કડાઈમાં તેને મારૂં નામ દઈ નાખી દેજે તેથી તે સોનાની મૂર્ત્તિ થઈ જશે. તેનું અંગ કાપી વાવરાશ તેમ કાપેલો ભાગ પાછો હતો તેવો થશે. આ સાંભળી તે ત્યાં ગયો ને સિદ્ધના કેહેવા પ્રમાણે કરી સોનાનો પુરૂષ લઈ ઘેર આવ્યો. સિદ્ધે કહ્યું કે એની સહાયતાથી તારૂં નામ રેહે એવું કર. તે ઉપરથી ડુંગર ઉપર તેણે ઈડરગઢ બંધાવ્યો ને વસ્તી કરાવી. એક બાગ કરી ત્યાં કુંડને વાવ બંધાવ્યાં બાગનાં પુષ્પ કોઈ છાનું માનું લઈ જતું હતું પણ જણાતું નહિ એટલે વચ્છરાજ શસ્ત્ર સજી ચોકી કરવા ગયો. તે સમયે ગુફામાંથી એક નાગકન્યા આવી ફૂલ વીણવા લાગી. એટલે વચ્છરાજે તેની વેણ ઝાલીને કાપી લીધી ને તે તો જતી રહી. ઘેર આવી ચમત્કારિક સ્ત્રીની વેણ જાણી પુજા કરવા લાગ્યો. નાગકન્યાએ પોતાને નિવાસ જઈ નાગને કહ્યું તેણે વચ્છને ઝાલવા દૂત મોકલ્યા પણ તેઓ તેનું રૂપ જોઈ પ્રસન્ન થયા ને વેણ પુજતો જોયો તેથી નાગને સર્વ સમાચાર કહી નાગકન્યા તેને પરણાવવાની ભલામણ કરી. પછી તેને તે કન્યા પરણાવી. ને વેણી ઉપરથી તેનું નામ વેણી વત્સરાજ પડયું.

ભાષાંતર કર્ત્તા.

ણીવચ્છ રાજાની રાણી પાતાળના એક નાગની પુત્રી હતી. ત્યાં તેઓ-એ ઘણાં વર્ષ સુધી સુખમાં રાજ્ય કર્યું અને પછીથી નીચેની વાત ઉપ-રથી જણાશે કે તેઓ અલોપ થઈ ગયાં. "એક સમયે તે વિષે રાજા અને રાણી ઈડરગઢમાં પોતાના મેહેલને ઝરૂખે બેઠાં હતાં, તેવામાં તે શેહેરમાં એક માણસ મરી ગયો હતો તેનું મરદું શોક કરતા લઈ જતા હતા. રાણિયે પૂછ્યું કે આ બધા રડતા કકળતા જાયછે તેનું કારણ શું છે. ત્યારે તેના સ્વામિયે કહ્યું કે, કોઈ મરી ગયું છે એટલામાટે એ બધા રડેછે. તે સાંભળી રાણી બોલી, "જ્યાં માણસ મરી જાયછે એવી જગ્યાએ આપણે રેહેવું નહિ." તે ઉપરથી વચ્છરાજ અને તેની રાણી, તારણમા-તાના ડુંગર ઉપર ગયાં. અને જ્યાં આગળ આજે માતાનું સ્થાનક છે તેની પાસેના વિવરમાં થઈને તેઓ પાતાળમાં ઉતરી પડ્યાં, તેથી ઘ-ણા દિવસસુધી ધરતી ઉજ્જડ રહી."

જ્યારે વલ્લભીનગર ટુટ્યું ત્યારે, શિલાદિત્યની રાણિયો માહેલી એક પુષ્પાવતી કરીને હતી તે આરાસુરમાં અંબાભવાની છે ત્યાં પોતાને છો કરૂં અવતરવાની બાધા રાખી હતી તે ઉતારવાને ગઈ હતી. તે પાછી આવી ત્યારે તો તેને પોતાના પતિના મરણના સમાચાર મળ્યા; અને દેવિયે તેની પ્રાર્થનાના બદલામાં વચન આપ્યું હતું કે તને છોકરો થશે, તેનું રાજ્ય કરવાનુ પણ ગયું, તેથી તેને આશાભંગ થયાનો કારી ઘા લાગ્યો. તે ત્યાંથી નાશીને એક પર્વતની ગુંફામાં ગઈ ત્યાં તેને પુત્ર પ્ર-સવ્યો. તે ઉપરથી તેનુ નામ ગોહો પાડ્યું. રાણિયે તે છોકરાને એક બાહ્મણીને સ્વાધીન કર્યો અને તેને વિનવી કે તારી જાતના જેવી એને વિદ્યા ભણાવજે પણ પરણાવું તો તો રજપૂત જાતની પુત્રી વેરે પરણાવ-જે, પછી તે પોતાના પતિ પછવાડે ચિતામાં બળી મોઈ. આ વેળાએ ઈડર ભીલ લોકોના હાથમાં હતું. ગોહો તો પોતાની બાહ્મણીમાતાને છોડીને ભીલ ભેગો વગડામાં ભટકવા લાગ્યો ને તેમને તે માનીતો થઈ પડ્યો. ભીલોએ રમતમાં, કોઈને રાજા કરવાનો ઠરાવ કર્યો ને તે બધા-

યની મરજી ગોહા ઉપર થઈ. વગડાના એક છોકરાએ પોતાની આંગળી કાપીને તેના લોહીવડે ગોહાને રાજતીલક કર્યું. આ પ્રમાણે શિલાદિત્યનો પુત્ર વનનો અને ઈડરના ડુંગરનો રાજા થયો. તેના વંશજો આ દેશમાં ઘણી પેહેડી સુધી રહ્યા એમ કેહેવાય છે. ભીલ પછીથી પરભાર્યા રાજાના રાજ્યથી કંટાળી ગયા; અને ગોહાથી આઠમો રાજા નાગાદિત્ય રાજ્ય કરતો હતો તેના ઉપર હલ્લો કરીને તેને ઠાર કર્યો. પણ તેનો બાપા કરીને એક ત્રણ વર્ષનો કુંવર હતો તે મેવાડના વંશનો સ્થાપનાર થવા માટે વંચી ગયો.*

આપ્રમાણે બનાવ બન્યાપછી, મારવાડના મંડોવર શેહેરથી પરિહાર જાતના રજપૂતોએ આવીને ઈડરને દરવાજે તોરણ બાંધીને ફરી વસાવ્યું ત્યાં તેઓએ કેટલીક પેહેડીસુધી રાજ્ય કર્યું. પરિહાર અમરસિંહના વારામાં કનોજનો જેચંદ દલેપાંગળો પોતાની કુંવરી સંયોગિતાના વિવાહમાં રાજસુયજ્ઞ કરતો હતો. તેણે સર્વે રાજાઓને કંકોતરિયો મોકલી હતી. આ વેળાએ ઈડર ચિતોડના તાબામાં હતું, અને સમરશી રાવળ ત્યાંના રાજા, પૃથીરાજના બંધેવી થતા હતા, તેમને વિવાહમાં સાથે તેડી જવા સારૂં પોતાના પટાવત અમરસિંહને તેડવા મોકલ્યો. પરિહાર રાજા પોતાના કુંવરને સાથે લઈને પાંચહજાર ઘોડું લઈને ચિતોડ ગયો, અને મુસલમાનોની સાથે લડતાં પૃથીરાજ હાર્યો તે લડાઈમાં તેઓ પણ તરતજ કપાઈ મુવા. જ્યારે તે વાત ઈડરમાં જઈ પોહોંચી ત્યારે કેટલીક રાણિયો તો સતિ થઈ ને કેટલીકતો ઈડરની ઉત્તરમાં ઉંચી ટેકરી છે ત્યાંથી પડી મોઈ તે હજી સુધી "રાણિયોના ઝોબાની ગોઝા-ડુંગરી કેહેવાયછે."

હાથીસોડ કરીને એક કોળી અમરસિંહનો ચાકર હતો તેના ઉપરનો ઘણો ભરોંસો હતો તેથી તેણે ઈડર તેને સોંપ્યું હતું. હાથિયે પોતા-

* ટાડ રાજસ્થાન ભાગ ૧ લો પૃષ્ટ ૨૨૦

ના મરણ સુધી દેશ પોતાને કબજે રાખ્યો ને તે મરી ગયો ત્યારે તેનો છોકરો સામળિયો સોડ રાજ્યનો વારસ થયો, તેની વેળામાં ઈડરમાં રાઠોડ પેહેલવેહેલા આવ્યા.

જેચંદ દલે પાંગળાના મરણપછી સિયોજીરાઠોડ જે તેનો છોકરો હતો, તે કનોજ છોડીને મારવાડના રેતીના મેદાનમાં વસ્યો. તેને ત્રણ છોકરા હતા. તેમાં મ્હોટો આસ્તાનજી તેની પછવાડે ગાદિયે બેઠો; સોનંગજી અને અજી જે બે ન્હાના છોકરા હતા તેઓએ વિચાર્યું કે, "આપણે આપણો રોટળો મેળવાને કોઈ પરદેશ જવું" પછી તેઓ અણહિલવાડના દરબારમાં આવ્યા ત્યાંનો રાજા સો વશા બીજો ભીમદેવ તેઓનો મામો થતો હતો. સોલંકી રાજાએ કડી પરગણાનું સામેતરા ગામ આપ્યું. અજીરાઠોડ પછી ચાવડા રાજાની કુંવરી વેર પરણ્યો. તેઓનો ગ્રાસ દ્વારિકાની પાસે હતો. આ સંબંધ થયો તેથી તે દેશના તેટલા ભાગનો તે જાણીતો થયો એટલે ત્યાં કાંઇ સંસ્થાન સોધવાન તેને મન થયું; પછીથી તરતજ તેટલા માટે તેણે ભોજરાજ ચાવડાને મારી નાંખ્યો, અને દ્વારકાં તથા ઓખા મંડળનો કબજે કરી લીધો. અજીને બે છોકરા હતા, વાગાજી ને વાઢેલજી, તેમના વંશના હવણાં ઘણા છે અને તેઓ વાજી અને વાઢેલ કેહેવાય છે.

ઈડરમાં સામલિયો સોડ પોતાની પ્રજાને કનડતો હતો તેથી તે અણગમતો થઈ પડ્યો હતો. તે વેળાએ સોડના રાજ્યમાં નાગર બ્રાહ્મણ ઘણા વસતા હતા અને તેમનો જે મુખ્ય હતો તે રાજાનો મુખ્ય કારભારી હતો. તેને એક સુંદર છોકરી હતી. તેને એક દિવ રાજાએ જોઈ તેથી તે મોહ પામ્યો ને તેને પરણવાનું માગું કર્યું. કારભારિયે જાણ્યું કે જો હું પાંશરી ના કહીશ તો મારી છોકરીને સામલિયો બલાત્કારે લઇ જશે; તેણે ખોટું બાહાનું કાહાડીને કહ્યું કે છ માસની મને મેહેતલ આપો એટલીવારમાં હું વિવાહની ઘટે તેવી તૈયારી કરૂં. પછી તેટલીવારમાં કોઈ બળવાન રાજાને પોતાની સહાયતા

માં લેવા સારૂ શોધી કાહાડવાની ઈચ્છા કરવા લાગ્યો. બ્રાહ્મણ આ-વા મનસુબાથી, સામેતરે સોનંગજીનાદરબારમાં ગયો ને તેને મળો-ને કહ્યું કે જો તમારામાં હિંમત હોય તો નવલાખ રૂપિયાની ઈડરની ગાદી અપાવું. સોનંગજિયે હા ભણી પછી નાગરે ઘેર આવીને એ-વી વાત જણાવી કે હું વિવાહની તૈયારી કરૂંછું ને તેટલા માટે મારાં સ-ગાંવાહાલાંને તેડાવુંછું. પછી બબે ત્રણ ત્રણ બેસી સો રથમાં, નાગર-બ્રાહ્મણિયો આવેછે એમ ઠરાવીને, મારવાડી યોદ્ધા અને તેઓના નાય-ક, પ્રધાનની હવેલીમાં આવ્યા. અને કણબિયોની પાસે પીવાનો દારૂ અને બકરાં મંગાવ્યાં. પછી પ્રધાને કહ્યું કે બધી તૈયારી થઈ ચુકી ને સામળિયા સોડને કેહેવરાવ્યું કે તમે તમારા સગાની જાન લઈને જમવા ચાલો. જાન આવી તેને ખૂબ દારૂ પાઈ તથા કેફી પદાર્થ ખ-વરાવી ચકચુર કરી. પછી પ્રધાને પોતાના ચાકરોને સમશ્યા કરી કે આપણે આપણું કામ કરો. આ સમશ્યા અગાડીથી કરી રાખી હતી. તેથી રજપૂત બાહાર ધશી આવ્યા ને જ્યાં બધાં જમતાં હતાં ત્યાં ઉભ-રાઈ ગયા. તે વેળાએ કોઈ નાશી જાય નહિ માટે બારણાં બંધ કર્યાં હતાં, પણ કોળીની એક ટોળિયે બાહારથી ધસારો કરીને બારણાં ઉઘા-ડી નાંખ્યાં ને સામળિયા સોડને બાહાર કાહાડી લાવ્યા. રાજાએ શત્રુ-ઓમાં થઈને નાશી જઈ કિલ્લામાં જઈ પેસવાનો પ્રયત્ન કર્યો, પણ ચડાવ ઉપર તેના માણસો મરાયા ને સામળિયો ઈડરગઢના દરવાજાથી થોડે છે-ટે પોતાની મેળે પડ્યો. જ્યાં તે તરફડિયાં મારતો હતો ત્યાં રાવ સોનંગ-જી આવ્યો. સામળિયો છેલીજ વારને માટે ઉઠ્યો ને પોતાના લોહીથી જયવંત રાઠોડને કપાળે રાજતીલક કર્યું અને તેને વિનતિ કરીને મરતાં મરતાં કહ્યું કે, મારૂ નામ રાખવા સારૂ ઈડરની ગાદિયે જે રાઠોડ રાવ બેસે તે વેળાએ સોડના જમણા હાથના લોહીવડે તેને હાથે રાજતિલક કરાવવું, અને તેની પાસે કેહેવરાવવું કે, "તપો સામળિયા સોડનું રાજ્ય" રાવ સોનંગજિયે તે વાતની હા કહી એટલે સામળિયાએ પોતાનો પ્રાણ છોડ્યો.

સામળિયાની સ્ત્રી જે ગર્ભવતી હતી તે નાશીને મહાદેવ ખોખ્ખર-નાથનો પવિત્ર ડુંગર હતો તેની ગુફામાં સંતાઈ રહી. ત્યાંના પૂજારિયે તેનું રક્ષણ કર્યું. પછીથી તેને છોકરો અવતર્યો. તેને વંશના મેવાડ-ની સીમ ઉપર સરવાણમાં પાટણવાડામાં છે તે ખોખ્ખર કેહેવાયછે.

ઈડરગઢના ચઢાવ ઉપર જ્યાં સામળિયો અને તેના માણસો કપાઈ મુવા હતા ને લોહીના છાંટા પડ્યા હતા તે જગ્યાએ કાળીચૌદશને દિવસે તથા હનુમાનની પૂજા કરવાના બીજા દિવસે લોક તેલ સિંદુર ચડાવા જાયછે. રાવ સોનંગજીનું ઈડરમાં રાજ્ય રહ્યું ત્યાંસુધી, તથા ત્યારપછી તેઓ પોળે ગયા ત્યાં પણ સામળિયાના વંશના સરવાણમાં છે તે ઠાકોર, જે રાવના વંશના ગાદિયે બેસે છે,તેને રાજતિલક કરેછે. તેથી સામળિ-યાના હજીસુધી પણ શરણ નહિ કરેલા રાજ્ય ઉપર તેનો દાવો સાબીત કરેછે.

કર્નલ ટાડ લખેછે કે, “ ગોહિલ રજપૂતો એવો ડોળ બતાવેછે કે અમે સૂર્યવંશી છિયે. ” પણ અમને જેટલું વૃત્તાંત મળી ચૂક્યું છે તે ઉ-પરથી તેઓ વિક્રમાદિત્યની ઉપર જય મેળવનાર શાલિવાહનનાથી ચંદ્ર વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા છે. પ્રથમ તેઓનું રેહાણ મારવાડમાં લુ-ણી નદીને કાંઠે ભાલોતરાની પશ્ચિમમાં દશ મૈલને છેટે જુના ખેડગઢ-માં હતું. તેમણે ત્યાંના મૂળ રેહેવાશી ભીલ રાજા ખેડવાની પાસેથી જુના ખેડગઢ લીધું ને ત્યાર પછી વીસ પેડી સુધી તેમના હાથમાં રહ્યું; પછી ત્યાંથી તેમને રાઠોડોએ કાહાડી મૂક્યા. પણ તેઓ ઘણા કાળ સુધી મર ધરતીમાં રહ્યા તેથી મર પદ પ્રાપ્ત થયું તે હજી સુધી તેમના ઠાકોર એ પદથી ઓળખાય છે.

ગોહિલા રજપૂતો મારવાડ છોડીને ગયા તે આંઝરશીના છોકરા સેજકના ઉપરીપણા નીચે ગયા હતા. તેનું કારણ એવું કે, બીજા સિ-યાજીનો છોકરો આસતાનજી હતો તેના વારામાં રાઠોડોએ ગોહિલો તથા તેમની પાડોસના ડાભી એઓને લડાવી માર્યા. ભાટની વાત-

માં એમ આવેછે કે "ડાભિયોએ ગોહિલોની સાથે કપટ કર્યું—અને
"સેજકને કપટ કરીને મારી નાંખવાનો લાગ ખોળવા લાગ્યા. સેજકમર-
"ને મારી નાંખવાને તેઓએ જમવાને તેડયો. ડાભીની દીકરી ઘણી કુ-
"શળ હતી તે સેજકની રાણી થતી હતી. પોતાનાં સગાંનો મનસુબો આ
"સદગુણી સ્ત્રીના જાણવામાં આવ્યો, એટલે રથ જોડાવીને તે પોતાના
"ધણીને ઘેર ગઈ અને સર્વે વાત સેજકને કહી. મર પોતે નીકળ્યો ત્યારે
"તેણે પોતાના સારા સારા યોદ્ધા બોલાવ્યા અને તેમને બધી યોજનાથી
"જાણીતા કર્યા; તેઓ હથિયાર સજીને તેની પાસે આવી હાજર થયા.
"ડાભિયો સેજકને મારવાને એકઠા થયા હતા; પણ તે વાત તેના જાણ-
"વામાં હતી, માટે તેમના સામા થવાને તે ગયો. યોદ્ધા એક બીજાને
"કતલ કરવા લાગ્યા. સેજકને જમવા તેડયો હતો તેવા સમયમાં એક-
"બીજાને કતલ કરે એ અચંબા ભરેલી વાત છે. રસોડામાં ભાણું પીર-
સેલાં રહ્યાં, ને તરવારો ચાલી; ને મ્હોટી હવેલીની ઉઘાડી બારિયોની
પેઠે મ્હો વિકાશીને ડાકોરોએ એકબીજાને શરીરે ઘા કર્યા; આંગરશીના
છોકરાએ પોતાની કટારી ઉચકતેકને માનની છાતી વચ્ચે ઘોચી. જેમ
મૃગયા રમતો હોય તેમ ગોહિલે ડાભિયોનીસાથે લડીને પોતાની રમત
પૂરી કરી આનંદ ભર્યો પોતાને ખેડ ગયો. "માનને તેણે યમને દ્વાર પો-
હોંચાડ્યો." રાઠોડોએ આ બન્ને ટોળિયો વચ્ચે શત્રુતા કરાવી હતી, તે
બન્નેને કજિયાને લીધે હાની પોહોચવાથી નરમ પડી ગયેલા જોઈને, આ-
ગળ ધસી આવ્યા ને લુટનો લાભ પોતે લઈ લીધો ને રણશીલ જાતને
મર ધરતીમાંથી કાહાડી મૂક્યા. તે ઉપર કેહેવત ચાલી કે, —

"ડાભીડાબા, ને ગોહિલ જમણા."

સેજકજિયે પોતાની જાતના લોકોને એકઠા કર્યા, ને પરદેશમાં જ-
ઈને કમાઈ શોધવા સારૂં ઉચાળા ભર્યા; તેની સાથે તેનો પ્રધાન શા-
રાજપાળ અભિપાળ તથા પરોત ગંગારામ વલ્લભરામ ગયા, તેમાં પરો-
તના વંશના આજસુધી સિહોરમાં છે. રસ્તે ચાલતાં પોતાના ઈષ્ટદેવ

મોરલીધરની મૂર્તિ તથા કુટુંબનું ત્રિશુળ, એ ત્રપાળ એ અગાડીના રથમાં મૂક્યાં; કેમકે મોરલીધરે સેજકજીને સ્વપ્નમાં દેખા દઈને કહ્યું હતું કે મારો રથ જ્યાં ભાગે ત્યાં આગળ નગર વસાવીને રહેજે. જ્યારે પંચાળ દેશમાં આવ્યા ત્યારે દેવના રથનું પયડું નીકળી ગયું તે જગ્યાએ એટલે જ્યાં સાપર ગામ છે ત્યાં આગળ નિવાસ કર્યો. અને શાહ રાજપાળને લઈને જુનાગઢના રાવને નમન કરવાને ગયા. રાકવાટ તથા કુંવર ખેંગારે તેમનો આદરસત્કાર કર્યો. ને પૂછ્યું કે તમારે તમારો દેશ કેમ છોડવો પડ્યો ? સેજકજિયે કહ્યું કે રાઠોડોએ ડાભિયો ને ખોટીસલાહ આપીને મારા સામા લડાવ્યા ને છેવટે તો આસતાનજિયે ડાભિયોને પણ કાહાડી મૂક્યા ને ખેડગઢ પોતાને સ્વાધીન કરી લીધો. રાકવાટે પછી સેજકજીને પોતાની ચાકરીમાં રાખ્યો, ને સાપર તથા બીજાં અગિયાર ગામ આપ્યાં ને કહ્યું કે દેશના એટલા ભાગનું તમારે ખાંટ "ભીલ" નાથી રક્ષણ કરવું. તે વેળાએ કાઠી પાવર ધરતીમાંથી નીકળી આવ્યા નહતા, અને ચોટીલાની પાસે ધાંડલપુર એ જુનાગઢના રાવ અને વાઘેલાની સીમા વચ્ચે મોખરાનું શેહેર હતું.

સેજકજી ઘણા દિવસ જુનાગઢમાં રહ્યો, અને એ જેવામાં ત્યાં હતો તેવામાં કુંવર ખેંગાર જે તેર વર્ષનો હતો તે મૃગયા રમવાને નીકળ્યો. તે સાપરની પડોસમાં જઈ પોહોંચ્યો ત્યાં એક સસલું જોવામાં આવ્યું, તેની પછવાડે દોડતાં તે ગોહિલના ઉચાળામાં ભરાઈ પેઠું, ખેંગારે કહ્યું કે એ સસલું મને આપો. પણ સેજકના ભાઈ ભત્રીજાઓએ ના કહી, ને બોલ્યા કે, આસરે આવ્યું તેને કોઈ રજપૂત આપે નહિ. પછી લડાઈ થઈ; કુંવરના કેટલાક માણસો મરાયા ને તેને કેદ કરી લીધો. તેનું એક માણસ નાશી જઈને જુનેગઢ જઈ પોહોંચ્યું ને જે બન્યું હતું તે રાકવાટને કહ્યું ને બોલ્યો કે ખેંગાર જીવતો છે કે મરાયોછે તે હું જાણતો નથી. આ વેળાએ સેજકજી દરબારમાં બેઠેલો હતો; તેને ઘણો ખેદ થયો; ને જાણ્યું કે હવે આપણાથી ગામનો પટો રખાય એમ નથી. તે ઉભો

થયો ને નમન કરીને પટો રાજાના ખોળામાં નાંખ્યો. ત્યારે પૂછ્યું કે તમે આમ શું કરવાને કરોછો ? સેજકે ઉત્તર આપ્યો કે, "મારાં માણસે તમારો એકનો એક કુંવર મારી નાંખ્યો; તો હવે તમારા દેશમાં મારાથી કેમ રહી શકાય ?" રાવે સેજકજીને પટો પાછો આપીને કહ્યું કે, કાંઈ ચિંતા નહિ. સેજક સત્વર સાપર ગયો તો કુંવર સાજો સમો જીવતો દીઠો, તેણે તેને નમન કર્યું ને પોતાની પુત્રી લાવીને તેને દીધી. કુંવરીનું નામ *વાલમ કુંવરબા હતું તેની સાથે કેટલોક દાયજો આપીને જુનેગઢ પોહોંચતાં કર્યાં; અને સેજકજિયે રાવની આજ્ઞા લઈને સાપરની પાસે એક શેહેર વસાવી તેનું નામ સેજકપુર પાડ્યું.

આ વેળાએ સેજકજીના ભાઈયો, તેમને આપેલાં ગામમાં જુદે જુદે ઠેકાણે વસ્યા હતા. હનુજીને બગડ ગામ મળ્યું. માનસિંહને બોટાદની પાસે ટાટમ ગામ મળ્યું; દુદાજીને તુરખા ગામ મળ્યું; અને દેપાલજીને પાળિયાદ મળ્યું.*

સેજકજીની પછી તેનો વડો પુત્ર રાણજી ગાદિયે બેઠો. ન્હાના સાહાજીને સારંગજી હતા તેમને માંડવી ને અરઠીલા બે ગામ અનુક્રમે મળ્યાં અને તેમનાં ગારિયાધારને લાઠી એવાં બે કુળ થયાં.

આ વેળાએ વાળા કુળનો એભલ અથવા અભી ઠાકોર હતો. તેના હાથમાં વાલાક ધરતી અને તેની રાજધાની વળા શેહેર હવણાં જે પ્રાચીન વલ્લભીપુરીના ખંડેર આગળ છે, તે હતાં. વળી તેના હા-

---

* એ વિના બીજી કુંવરી ફૂલ કુંવરબા હતી.

ભાષાન્તરકર્ત્તા.

* એ વિના સોનજી હતા, ને વિસાજી અથવા વેજાજી કરીને હતા તેમને ખસ ગામ મળ્યું. આઠમો એક હતો તેનું નામ જાણવામાં આવ્યું નથી. વિસાજીના વંશના ખસ ગામ ઉપરથી ખશિયા કેહેવાયા. ખશિયો ધંધુકિયા મેર કોળીની દીકરીને પરણ્યો હતો તેથી તેના વંશના ખશિયા કોળી થયા.

ભાષાન્તર કર્ત્તા.

થમાં પાસેનું તળાજા શેહેર પણ હતું. તે શત્રુંજય નદીને કાંઠે, દરિયાથી ઘણે છેટે નથી, શત્રુંજય નદી જૈનના પવિત્ર પર્વતમાંથી નીકળીને સુંદર અને શંકુ આકારના ડુંગરાની પડખે વેહેછે, તે ડુંગરાને તીર્થંકરના પંથવાળા સોરઠના ખરડાના હાડનો એક ભાગ ગણે છે— અને જે ડુંગરાની હારમાં ગિરનાર અને શત્રુંજય એ બે બહુ પ્રસિદ્ધ શિખરો છે તેમાં એ પણ એક શિખર જેવો છે.

એ ડુંગરામાં ઘણી ગુંફાઓ છે તે ઘણું કરીને ઉત્તર અને પશ્ચિમ ભણીની બાજુએ, અને તેના પાયાની તથા ટોચની વચ્ચે છે. સર્વ કરતાં ઘણી ચમત્કારિક ગુફા સમકોણ આકારની છે તે ઘણી વિશાળ છે તેનો બાહારનો મોખરાનો ભાગ હતો તે ચોખંડા સ્તંભો ઉપર હતો, પણ હવણાં તે સ્તંભ કાહાડી નાંખ્યા છે. સ્તંભ ઉપરનો ભાગ ચોખંડી તકતિયોથી શણગારેલોછે, ને તેને ચારવાંકની પાંચ કમાનો છે. પ્રાચીન બૌદ્ધ કારીગરોએ શોભાને માટેજ આવા પ્રકારની બાંધણી પસંદ કરેલો જણાયછે, પણ એમાં મજબૂતાઈ ઈત્યાદિ ગુણ છે તેની અગત્ય તેમના સમજવામાં હોય એમ લાગતું નથી.* વલ્લભીમાં શિલાદિત્ય રાજ્ય કરતો હતો તે સમયની જે યોગિયોને વિષે વાત ચાલે છે તે યોગીયોને ને આ ગુફાને સંબંધ હતો તે વાત તો એક કોરે રહી જાયછે ને દંત કથા એમ ચાલેછે કે એભલવાળાએ ગુફા બંધાવીછે. પાસેજ એક બીજી ગુંફાછે તે દેવી ખોડિયારની (તેનેવિષે હવે પછી લખવામાં આવશે) કેહેવાયછે; એ વિના બીજી ઘણી ન્હાની ગુંફાઓ અથવા પોલાણ છે તેમાં ભટકતા ગોસાઈયો રેહેછે; અને બાકીના પોલાણનો ઘણો ભાગતો કુંડ અથવા તલાવ રૂપે થયેલો છે, તેમાં વર્ષાદનું સ્વચ્છ પાણી એકઠું થવાસારૂ ડુંગરની ચોગરદમ નીકો કરવામાં આવી છે. આ ડુંગરની ટોચે એક જૈનોનું દેવળછે તે ઈ૦સ૦ ૧૩૮૧ માં બંધાવેલું

* હિંદુસ્થાનનાં પથ્થરની કોરણીનાં દેવાલયોવિષે મિ. ફરગ્યુસન કૃત ચિત્ર પુસ્તકછે તેને પૃષ્ઠ ૧૩ મે જુવો.

છે,તથા પશ્ચિમમાં એક સપાટ સ્કંધ છે તેના ઉપર હવણાંનું બંધાવેલું એક બીજું દેવલ છે; આ બન્ને ઠેકાણે જવાસારૂં આણીને અથવા જીવતા ખરાબામાંથી કોરી કાહાડીને પગથિયાં કરાવેલાં છે. ઉત્તર અને પૂર્વ ભણીની બાજુએ તળાજાનું શિખર વન શોભાથી શણગરાયલુંછે, તેના સરસ અને નાનાપ્રકારના રંગને લીધે, જે દેવલો ખરાબાની એસણી ઉપર આવી રહ્યાં છે, અને કાળા આકાશની સામે સફેદ ચંદની જેવાં ચકચકિત થઇ રહેછે તેઓની શોભામાં વધારો થાયછે. આ ડુંગરાની તલાટીમાં શેહેર આવેલું છે તેની ચોગરદમ સુંદર પ્રાકારનો કિલ્લોછે, તેના ઉત્તર ભણીના બુરજોભણી એક સ્વચ્છ નદી વેહેછે, તેનું ડુંગરને નામે નામ છે, અને તે, શેહેરથી થોડેક છેટે, પાલીટાણમાંથી નીકળતી નદી ભેગી ભળી જાયછે. આ ડુંગરાને પૂર્વ ભણીને પાસે તાલવ દૈત્યનું એક ન્હાનું દેવલ છે, એ દૈત્યના નામ ઉપરથી આ ડુંગરનું સંસ્કૃત નામ તાલદ્વજગિરિ પડ્યું છે, તે દૈત્યની આગળ પ્રત્યેક રાત્રે દીવો પ્રકટવામાં આવેછે. દંતકથા એવી ચાલેછે કે તાલવ દૈત્ય એભલ રાજાનો શત્રુ હતો અને એ રાજાએ પોતાના હથિયારથી તેને વશ કરી લીધો હતો તોયપણ એ કીર્તિવાન જયવંત રાજા લોકોના સંભારણામાંથી વીસારે પડ્યો છે અને દૈત્યતો પોતાના ખરાબાના રાજ્યાસન ઉપર બેશીને હજી લગણ સત્તા ચલાવેછે; એના દેવલમાં જે દિવો બળે છે તે, કદાપિ ચોમાસમાં વાવાઝડાનું ઘણુંજ તોફાન હોય અને વર્ષાદની મુશળધારથી ડુંગરાની બાજુ તૂટી પડતી હોય તોયપણ કદિ તે હોલાઇ જવો જોઈયે નહિ; તલાજાના લોકોમાં મરકી ચાલે, અથવા ખરાબાના પથરા ગગડીને તેમના ઘર ઉપર પડે તો લોકો એમ સમજેછે કે તાલવ દૈત્યની આરાધના કરવાનું ભૂલી જવાથી તેનો કોપ આપણા ઉપર થયોછે.

એભલવાલાની વેળામાં એક જૈન વાણિયાએ* દાણાની એટલી બધી વખારો ભરી હતી, કે તેને વેચી કાહાડીને નાણાં કરવાં તેને ઘણાં

*વાણિયાનું નામ જેઘાશાહ હતું ને ગોરજીનું નામ સુખવિજય હતું. ભા. ક.

કરણ લાગ્યાં. આવા સંકટમાં તેણે કામણટુમણમાં કુશળ એવા ગોરજીને વિનવ્યા, એટલે તેણે એક ચિઠ્ઠિ મંત્રીને એક કાળિયા હરિણને શિંગડે બાંધીને તેને વનમાં ફરતો મૂક્યો. ત્યાર પછી વર્ષાદ વરસતો બંધ થયો; સાત વર્ષ સુધી કાળ પડ્યો; ઢોર મરી ગયાં; લોક માળવે નાશી ગયા; અને ધરતી ઉજ્જડ થઇ ગઈ. પણ વાણિયાના દાણા તો વેચાયા. એભલવાલાને ઘણાં ઘોડાં હતાં પણ માત્ર પાંચ ઉગર્યાં હતાં. તેને ઘણોજ ખેદ થયો. એક દિવસ એક વનનાં લાકડાં કાપી લાવનારાએ દરબારમાં આવીને કહ્યું કે મેં વનમાં એક કાળિયો હરિણ જોયો, તે જ્યાં જ્યાં જાયછે ત્યાં ત્યાં લિલોતરી હોયછે. ત્યારે સર્વે બોલી ઉઠ્યા કે, કોઈએ હરિણને શિંગડે વર્ષાદ બાંધ્યો હશે. રાજા અને તેના માણસ જંગલમાં ગયા, હરિણને પકડ્યો ને તેને શિંગડેથી મંત્રેલી ચિઠ્ઠિ છોડીને વાંચી જોઈ; તેમાં લખ્યું હતું કે,— " આ ચિઠ્ઠિને પાણીમાં બોળશે તો વર્ષાદ વરસશે. " તેઓએ પછી ચિઠ્ઠિને પાણીમાં બોળી કે તાત્કાળ વર્ષાદ વરસવા માંડ્યો. એભલવાળાનાં કેટલાંક માણસ તો વા વાઝડામાં માર્યાં ગયાં; રાજા એક દેવતાઈ ઘોડા ઉપર અસ્વાર થયો ને એક દીવાનું અજવાળું જોઈને તે દિશાએ ઘોડાને મારી મૂક્યો તે એક ચારણના નેહમાં આવ્યો; ત્યાંના પુરૂષો હતા એટલા બધાય માળવે ગયા હતા; પણ સ્ત્રિયોને ઘેર મૂકી હતી તેમાંની એક સાંઈ નેહડી કરીને હતી તેણે એભલને ઘોડાઉપરથી હેઠે ઉતાર્યો. રાજાતો થાકથી અને શરદીથી બેભાન થઇ ગયો હતો. તેને આલિંગન દઈને તથા શેક કરીને સચેતન કર્યો. એભલ સાવધાન થયો ત્યારે સાંઈને પૂછ્યું કે તું કોણછે ? તેણે કહ્યું હું ગઢવીની સ્ત્રી છું. તે બોલ્યો કે તેં એભલવાલાનો જીવ ઉગાર્યો છે માટે ભાઈપસલીમાં કાંઇ માગી લે. તે બોલી, જ્યારે ઘટિત સમય આવશે ત્યારે હું માગી લઈશ. પછી એભલ પોતાને ઘેર તલાજે ગયો.

કાળ મટ્યો એટલે ગઢવી ઘેર પાછો આવ્યો. તે વેળાએ કોઇયે તેને કહ્યું કે તમે ઘેર હતા નહિ તેવામાં તમારી સ્ત્રિયે કોઇ અજાણ્યા મા-

જુઅને ત્રણ દિવસસુધી ઘરમાં રાખ્યો હતો. ગઢવીને હાડોહાડ લાગી ગઇ અને તેનેમાથે અપવાદ મૂકીને ધમકાવા લાગ્યો. સાંઈ બે હાથ જોડીને સૂર્ય ભણી જોઈ પ્રાર્થના કરવા લાગી, "સૂર્યદેવતા ! જો હું દોષિત થઈ હોઉં તો મને કોહોડ નીકળજો નહિકર આ ગઢવીને નીકળજો" પછી તેનો ધણી કોહોડિયો થયો. તેથી સાંઈનું નિરપરાધીપણું સિદ્ધ થયું માટે તેને નિરાંત વળી અને પોતાના ધણીની સારી સંભાળ રાખીને તેને તળાજે એભલ રાજાને દરબાર લઈ ગઈ. દ્વારપાળને તેણે કહ્યું કે એભલને જઈને કેહે કે તારી બ્હેન સાંઈનેહડી ભાઈ પસલી લેવા આવી છે. આ સમાચાર તેને પોહોંચ્યા ત્યારે તે પોતાના છોકરા અણા સાથે જમવા બેઠો હતો; તે તરતજ ઉઠીને બાહાર આવ્યો ને નેહડીને વંદન કરીને પૂછ્યું કે તમારે શું જોઈયે છિયે. તે બોલી, "મારો ધણી કોહોડિયો થયો છે, પણ બત્રીસ લક્ષણા પુરુષના લોહીવડે ન્હાય તો તે સારો થાય. " એભલે પૂછ્યું કે એવો પુરૂષ કહિંથી હાથ લાગે એમ છે ! તે બોલી, તારો છોકરો અણો એવો છે. વાળો ખેદ પામતો અંતઃપુરમાં ગયો. રાણિયે પૂછ્યું કે કોણ આવ્યું છે, ને એવું શું છે કે જેથી તમને આવડો બધો સંતાપ થયો છે. એભલ બોલ્યો " એક ગઢવીની સ્ત્રીને મેં કોલ આપ્યું હતું તેપ્રમાણે માગવાને આવી છે, ને તે અણાનો જીવ માગેછે. " આ સાંભળીને અણો તરતજ બોલી ઉઠ્યો, "તે ઠીક કેહેછે, આપણી કીર્ત્તિ થઈને નામ અમર રેહેશે" રાણિયે પણ તે વાત સ્વિકારી; ને લોક કેહેશે કે,— " એવું રત્ન માત્ર એવીજ માતાના ગર્ભસ્થાનમાં પકે" તેથી તેને બહુ હર્ષ થયો. છેવટે પોતાનો કોલ પાળવાનો એભલે નિશ્ચય કરીને અણાનું માથું કાપી નાંખી ગઢવીને તેના લોહીમાં ન્હવરાવ્યો એટલે તેજ ક્ષણે તેનો કોહોડ મટી ગયો. યોગમાયાના પ્રતાપથી ગઢવીની સ્ત્રી અણાને સજિવન કરી શકી; પણ તેનો અને તેના પુત્રનો ભાવ હજીસુધી સજિવન રહીને કવિતામાં ગવાયછે —

(સોરઠો.)

શિરનો સોંપણ હાર, કે વા 'ડિતલ વખાણિયે;
સોરઠ કરો વિચાર, બે વાળામાં કિયો ભલો !

એભલના સમયમાં, વળામાં એક માઢ જાતનો મામડિયો કરીને ચારણ હતો, તેને સાત દીકરિયો શક્તિરૂપ હતી, અને જીવતી ભેંશ અને પાડાનું લોહી ચુસેછે એવો શક ઉપજ્યો એટલા ઉપરથી એભલવાળાએ તેમના બાપને બોલાવ્યો ને તેમને ગામ બાહાર કાહાડી મુકવાની આજ્ઞા કરી. મામડિયાએ પોતાની દીકરિયોને બોલાવીને કહ્યું કે તમે શક્તિરૂપ છો તેથી કોઈ તમને વરશે નહિ, અને રાજા પણ આજ્ઞા કરેછે કે તમે અહિંથી જતી રોહો. સાતે બેહેનો આજ્ઞા પાળવાને તૈયાર થઈ અને નીકળતી વેળાએ માંહોમાંહે ઠરાવ કર્યો કે, ગમે તે ગામમાં આપણામાં થી કોઈનું ડેહેરૂ બંધાય તો બીજિયોએ ત્યાં રેહેવું નહિ ને બીજે ગામ જવું. મ્હોટી દીકરી પગે ખોડી હતી ને તે ઉપરથી તેનું નામ ખોડિયાર હતું. બીજિયો આગલ ચાલી ને તે તેમની પછવાડે રહી. પણ તેનું નામ એવું પ્રતાપવાન્ હતું કે જ્યાં જ્યાં તેઓ ગઇ ત્યાં ત્યાં ખોડિયાર દેવીના નામનું ડેહેરૂં તેઓના જોવામાં આવ્યું.

આખા ગુજરાતમાં ખોડિયાર માતાનાં ડેહેરાં હજી પણ ઘણાં છે; બાધા આખડિયો રાખવામાં આવેછે, ભેંસ પાડાનાં બલિદાન અપાયછે. તેના ઘણા ભૂવા હોયછે ને ગોહિલ ઠાકોરો પણ તેના બીજા ભક્ત ભેગા ગણવામાં આવેછે. તેની બીજી બેહેન આવડનું ડેહેરૂં કાઠિયાવાડમાં મામચી ગામમાં છે, અને તેની બીજી બેહેનો પણ એમજ પૂજાયછે.

અસલ, વંળામાં વાલમ બ્રાહ્મણનાં એક હજાર ઘર હતાં. તેઓ કાયસ્થ જ્ઞાતના ગોર હતા અને વૈજનાથ મહાદેવનું દેવાલય તેમને સ્વાધીન હતું. તેમના યજમાનની દીકરીનું લગ્ન થતું ત્યારે તેઓ સો રૂપિયા દક્ષિણાના લેતા હતા તેથી કેટલીક કન્યાઓ ત્રીસ વર્ષની થઈ હતી

પણ ગોરની દક્ષિણા આપવાની તેમના બાપની શક્તિ હતી નહિ તેથી તેઓ કુંવારિયો રેહેતી. આખરે, કાયસ્થની આખી નાત લગ્ન કરતાં અટકી પડી ને આશા રાખી કે ગોર દેવતા હવે દક્ષિણાનો ભાવ ઓછો કરશે. તથાપિ ગોર દેવતા તો આવું થતું જોઈને ત્રાગાં કરવાને અને શરીરવધ કરવાને ઉભા થયા ને કેહેવા લાગ્યા કે બધું પાપ તમારે માથે ચોંટશે. હવે તેઓએ એક છેલ્લો ઉપાય હતો તે કર્યો, તે એ કે, તેઓ જઈને રાજાને પગે પડ્યા; એભલ વાળાને સમજાવવામાં આવ્યું હતું કે એક કન્યાદાન દીધેથી અશ્વમેધ યજ્ઞ કર્યા જેટલું પુન્ય થાયછે. તેણે જોશીને બોલાવીને મુહૂર્ત્ત જોવરાવ્યુંને આજ્ઞા કરી કે એક દિવસે સર્વ કન્યાનાં લગ્ન કરવાં ને કન્યાદાનનું જેટલું ખર્ચ થશે તે હું આપીશ. આવો ઠરાવ થયો છતાં પણ, ગોર દેવતાએ કહ્યું કે અમારી દક્ષિણા અગાઉથી આપો તો અમે પરણાવિયે; આ ઉપરથી એભલે જાણ્યું કે વળાના બ્રાહ્મણો ઘણાજ વકરી ગયા છે, માટે સર્વ કન્યાઓને તળાજે લઈ જઈને બીજી નાતના બ્રાહ્મણો પાસે લગ્ન કરાવ્યાં આ પ્રમાણે મનોરથ પરિપૂર્ણ કરીને કાયસ્થ વળામાં પાછા આવ્યા ત્યારે, ગોર દેવતાઓએ જાણે પોતેજ લગ્ન કરાવ્યાં હોય એવી રીતે દક્ષિણા માગવા લાગ્યા ને ત્રાગાં તથા બીજા પ્રકારનો બલાત્કાર કરવા લાગ્યા. ત્યારે રાજાએ તેનું સમાધાન કરવાને સર્વે બ્રાહ્મણોને બોલાવીને સભા કરી, પણ ગોર દેવતાઓ ઘણા ક્રોધાયમાન થઈ ગયા ને રાજાને, મરજી પડે તેવા અપશબ્દ કેહેવા લાગ્યા. તેથી એભલવાળાને પણ ક્રોધ ચડ્યો ને પોતે વેગળો ખશી ગયો; એટલે કાયસ્થોએ ભીલોને કામે લગાડી દીધા તેઓ ગોરદેવતાઓ ઉપર તૂટીપડ્યા ને ઘણા બ્રાહ્મણોને ઠેર કર્યા. જેટલા ગોરદેવતા ઉગર્યા તેટલા ઉચાળો લઈને વળામાંથી ગયા, અને પ્રતિજ્ઞા કરી કે આજ પછી કોઈયે વળામાં રેહેવું નહિ તથા કાયસ્થ નાતનું ગોરપદું કરવું નહિ. પછી ગુજરાતમાં ચાલતા ચાલતા તેઓ ધંધુકે આવી પોહોંચ્યા ત્યાં ધનમેર કોળી રાજ્ય કરતો હતો. તેને

પછવાડે દીકરો હતો નહિ તેથી પોતાની સર્વે માલમતા બ્રાહ્મણોને શ્રીકૃષ્ણાર્પણ કરી દીધી. તેમાંના ચારસે ધંધુકે વસ્યા, બીજાઓએ દાન લેવાની ના કહી તે ગુજરાતમાં આગળ ચાલ્યા, ને વસો, સોજિત્રા, અને બીજે ઠેકાણે વસ્યા. જેઓ ધંધુકે રહ્યા તેમને રાજાએ ધંધુકાના ક્ષત્રીય તથા વૈશ્યનું ગોરપદું આપ્યું, અને મોઢ બ્રાહ્મણ બીજી જગ્યાએથી મોઢ વાણિયાનું ગોરપદું કરવાને આવ્યા પણ રાજાએ કરવા દીધું નહિ, અને આજસુધી વાલમ બ્રાહ્મણ ધંધુકામાં સર્વે જાતનું ગોરપદું કરેછે.

આ વેળાએ રાણજી ગોહિલે ગોમા અને ભાદર નદીના સંગમ આગળ ધંધુકાની પાસે એક શેહેર વસાવ્યું ને તેનું નામ રાણપુર પાડ્યું ને તેણે બળવાન મેરોની સાથે મિત્રાચારી બાંધી ને તેમને રાજી રાખવાને તેમના ઠાકોર ધનમેરની દીકરી વેરે પરણ્યો, તેનાથી તેને એક દીકરો થયો તેને ખસ ગામ માળ્યું, તેના વંશના હજીસુધી છે તે ખશિયાકોળી કેહેવાયછે.*

એભલવાળાએ બ્રાહ્મણોને દુઃખ દીધું તેનું વેર વાળવાને મિષે, રાણજી ગોહિલ અને ધનમેર એ બનેએ મળીને તેના ઉપર ચડાઈ કરી ગોહિલના હાથ નીચે બેહજાર રજપૂત હતા અને મેરના નાયકપણા નીચે પાંચહજાર મેર હતા. કેટલાક કેહેછે તે પ્રમાણે, સવારના પ્રહરમાં પોતાના નિત્યના ચાલ પ્રમાણે એભલ ઉગતા સૂર્યની પૂજા કરતો હતો તે વેળાએ તેના ઉપર હલ્લો થયો. તે વેળાએ પૂજા કરવાનુ રેહેવા દેવાને તેણે ના કહી તેથી તે મરાયો પણ બીજા કેહેછે કે,રણક્ષેત્રમાં, સંધ્યાકાળના અંધારામાં પડ્યો, અને તે આગળ ગયો ત્યારે તેણે સૂર્ય નારાયણની પ્રાર્થના કરી હતી કે હું જય મેળવીને પાછો ફરૂં ત્યાંસુધી તારે આથવું નહિ,

---

* સેજકજી ગોહિલના ભાઈ વિસાજી ધંધુકિયા મેર કોળીની દીકરી વેરે પરણ્યા હતા તેના વંશના ખશિયા કોળી થયા એમ પણ કેહેવાય છે.

ઉપરના વધારે ખુલાસા સારૂ પૃષ્ઠ ૩૭૭ ની ટીપ જાવો. ભા. ક.

પણ નારાયણ તો અસ્ત પામ્યા. આ ઉપરથી, એવું માનવામાં આવેછે કે, વલ્લભીપુરના ખંડેરોમાં તેનો પાળિયો છે તે, સૂર્યનારાયણે તેને દગો દીધો એટલા માટે સૂર્ય ઉગતાં, પોતાનું મુખ પશ્ચિમમાં ફેરવેછે ને સૂર્યનું મુખ જોવાય નહિ એમ ફરતાં આથમવાની વેળાએ પાછો પૂર્વમાં ફરી જાયછે.

એભલ વાળાએ કરેલાં કામવિષે, ખોડિયારનો પિતા મામડિયો ચારણ નીચેપ્રમાણે વર્ણન કરેછે,—

(ઝુલણાછંદ.)

પ્રથમ મેહ વાળિયો, કોહોડ ટાળયો પછે,
વાળો સત વાદિયા જેત્ર વાદી;
તખ્ત ભૂાં શિરે શિરોમણ તળાજુ,
ગાદિયાં શિરોમણ વળે ગાદી.
ક્રોડ પરણાવતલ, દીહ એકે કન્યા,
ભયંકર ભાંજતલ શેર ભેળો;
શાપ ઉતારતલ નેહડી સાંધરો,
આણારો આપતલ શિશ એભો.
પોતરો સૂરરો, સૂરજેરો પિતા,
મોજ મેહેરાણ હિંદુવાણ માજા;
વસારો ઊવસણ ઉવસણ વસાવણ
રાંકરો માળવો ધર્મ રાજા.

વાલાક ધરતીને મહિયારી જીતી લીધી હતી તોપણ ધન મેર બધી-એ પોતાના જમાઈને આપી દીધી; અને રાણજી ગોહિલે પોતાની ગાદી વળામાં કરીને મરતાસુધી ત્યાં રાજ્ય કર્યું.

રાણજી ગોહિલના પછી તેનો દીકરો મોખડોજી ગાદિયે બેઠો, તે તેના વંશમાં મહા પરાક્રમી ઉઠ્યો, “પીરમનો રાજા” એવું કીર્ત્તિવંત પદ મેળવી લેનાર તે પેહેલોજ હતો. ખોખરાનો ડુંગરો જે ખંભાતના અખાતની સમાંતર લીટીમાં તેના પાણીની અને પાલીટાણાના પર્વતની

વચ્ચે છે તે માહિલી બળવાન જગ્યા કબજામાં કરી લેવાનું મોખડાજી ગોહિલે પેહેલુંજ પરાક્રમ કર્યું.* ત્યાંથી તેણે બધી બાજુએ જુદીજુદી જગાએ હલ્લા કરવા માંડ્યા, અને આસપાસના દેશમાં ત્રાસ વર્ત્તાવી દીધો. "જ્યારે ખોખરાની ગુંફામાં સિંહ ગર્જના કરી ઉઠ્યો, ત્યારે ઓ! મોખડા, વિંધ્યાચળના રેહેવાસિયોયે ખાવાનું તજ્યું.+" તેણે ઉમરાળા અને ભીમરાડ, બોડલગઢ અને મિથિયાળુ કબજે કરી લીધાં હતાં; પણ તેની ખરેખરી અગત્યની જીતતો ગોઘા અને પીરમની હતી.

ગોઘા, હવણાં સ્વચ્છ અને આબાદ થતું બંદરનું શેહેર છે, તેમાં આઠ હજાર કરતાં પણ વધારે માણસની વસ્તી છે, અને ખંભાતના અખાતમાં તેની સારી ખાડી છે. ત્યાંના ખારવા ગોઘારી કેહેવાયછે, તેઓ કેટલાક મુસલમાન છે અને કેટલાક કોળી અથવા હિંદુ છે અને જેઓને અણહિલપુરના રાજાઓએ આશ્રય આપીને તે નગરમાં વસવામાં ઈલાયદો ભાગ સોંપેલો તેઓના વંશજ છે, તેઓ પોતાની પુરાતન પ્રતિષ્ઠા હજી લગણ રાખી રહ્યા છે અને બ્રિટિશ રાજ્યના વાવટા નીચે હિંદુસ્થાનના જે ખારવા પોતાનાં વાહાણ ચલાવેછે તેઓમાં તેઓ સારામાં સારા અને ઘણોજ વિશ્વાસ રાખવા યોગ્ય ગણાયછે. ગોઘામાં હવણાં ફેરફાર થયેલો છે તેમાં મોખડા ગોહિલના વારાની નિશાનિયો હજીલગણ રેહેલી છે. શેહેરની નૈઋત્ય દિશાના ખુણામાં, અને હવણાંનો કોટ છે તેની આસપાસ, પ્રાચીન કિલ્લાની નિશાનિયો જોવામાં આવેછે. બુરજા તુટી જઈને વિખરાઈ પડેલા હજીલગણ જોવામાં આવે-

---

* સંવત ૧૨૦૬ અથવા ઈ. સ. ૧૧૫૦ માં.

\+ આ પ્રમાણે લોકોએ પોકાર કરેલો તેટલાજ શબ્દ લખ્યા છે તે ઉપરથી કદાપિ આ. મિ. ફાર્બસેએમ ધાર્યું હોય કે તે સિંહના જેવો બળવાન હતો તેથી વિંધ્યાચળના રેહેવાશિયાએ તેનાથી ધ્રુજી જઈને ખાવાનું તજ્યું હશે, પણ મૂળ વાતતો એમ છે કે. પીરમ બેટમાં સાદુલો સિંહ રેહેતો હતો તેનું માથું કાપી લાવીને તેણે પીરમના દરવાજા વચ્ચે ડાટયું હતું.

ભાષાંતર કર્ત્તા.

છે, પણ જેની ઉપર પિપળા ઉગીને તેનાં મૂળિયાં વિસ્તરાઈ ગયાં છે તેઓની નિશાનિયો દેખાતી નથી. શત્રુનાથી રક્ષણ કરી શકાય એવી જગ્યા ચમત્કારિક રીતે પસંદ કરીને શેહેર વસાવેલું જણાયછે. આસપાસની જગ્યા કરતાં તે ઉચાણમાં છે તેથી એક બાજુએ પીરમના અખાત અને બીજી બાજુએ ખોખરાના ડુંગરા સુધીના આખા પ્રદેશ લગી બહુ આઘે ચારેમેર નજર પોહોંચી શકે એમ છે. તેમજ વળી પીવાના અતિસ્વચ્છ પાણીની કશી ખોટ નથી.

પીરમના બેટની અને ગોહિલવાડની વચ્ચે ત્રણ મૈલ પોહોળાઈની એક ખાડી છે તે મધ્યમાં સુમારે ૬૦ વામ ઉંડી છે. વલ્લભી નદી એ ખાડીમાં થઈને સમુદ્રને મળે છે. એવી વાત ચાલેછે કે પીરમબેટ જમીનની સાથે એકાકાર હતો. એ વાત ચાલવાનું કારણ કદાપિ એમ હશે કે જ્યારે ઓટ આવેછે ત્યારે ઘણા ખરાબા ઉઘાડા પડી જાયછે અને તે મુખ્યતે કરીને ગોઘા ભણીની બાજુએ ઘણા જોવામાં આવેછે. ખંભાતના અખાતના કિનારા ઉપર જે ઘણા ચમત્કારિક બનાવો બન્યાછે તેનુ છેવટ કારણ ઈતિહાસ ઉપરથી કે પદાર્થવિજ્ઞાનશાસ્ત્ર ઉપરથી પણ કાંઈ સિદ્ધ થયું નથી; અને પીરમનું હૈયાતીપણું તથા વલ્લભીનો નાશ એનો કોઈ અકળ રીતનો સંબંધ ધારવામાં આવેછે તે ખરેખરૂં ભેદ ભરેલું રહ્યું છે. રેતાળ ડુંગરા જે થોડી કાળી ભૂમિના તળ ઉપર છે તેનાથી પીરમ બેટ છપાઈ ગયલો છે, પશ્ચિમ ભણીની આખી બાજુએ આ ડુંગરિયો કોટનું કામ સારેછે, અને દરિયાથી રક્ષણ કરવાના કામમાં આવેછે ખુલ્લી મોશમમાં પવન ચાલેછે તેથી કરીને રેતી વગેરે તણાઈ આવે છે તેને લીધે પણ આ ડુંગરા વધતા જાયછે; પણ પૂર્વ ભણીની બાજુ તો છેક રેતી વિનાની છે; અને ત્યાં આગળ વાવણી થાય એવી જમીન છે તેથી ત્યાં રેહેનારા લોકો જે થોડા છે અને માત્ર થોડી મુદત લગી રેહેછે, તેઓને થોડો ઘણો ખોરાક પૂરો પડી શકેછે. રેતાલ ડુંગરાઓ ઉપર મોરણ છવાઈ જાયછે. વિસ્તાર પામેલાં થોડાં લીંબડાનાં ઝાડ છે

તે ઉપર ત્યાંના લોકો ચાર ભરી રાખેછે, તે વિના કેટલાંક ઠીંગરાઈ ગ-મેલાં ઝાડ, અને પૂર્વ કિનારા ઉપર તમરિયાંની ઝાડી છે એટલું પીરમ-માં ઝાડપાન છે. આ કિનારા ઉપર નૈઋત્ય કોણનો પવન વાયછે તે વેળાએ મુખ્યત્વે કરીને પાણીનો ધસારો ઘણો ભારી થાયછે, અને પી-રમની ખાડીમાં, બળવાન ભરતીની નાશકારક અસર જેટલી થાયછે તેટલી તેની અસર બીજે ઠેકાણે થતી નથી. મહા ભરતીનો પ્રથમનો ધસારો બળમાં દુર્નિવાર હોયછે; અને તે વેળાએ જોવાની રચના એવી થાયછે કે તે વિષેનો વિચાર માત્ર નજરે જોનારના મનમાંજ આવી શ-કે. ત્રણ અથવા ચાર ફીટ ઊંચાઈનાં ભીંતના જેવાં લંબાકાર મોજાં જોવાઈ શકે એવી રીતે વિસ્તાર પામતાં એક અવરમાં બાર મૈલ કાપતાં ત્વરાથી આવી પોહોંચેછે, અને અજાણતાં અથવા તેનો સુસવાટો સાંભ-ળીને હડિલા બારવા તેની દરકાર રાખતા નથી તો તેઓનો ઘાણ વાળી નાંખેછે.* ગોઘેથી પીરમ જે નાવ હંકારી જવામાં આવેછે તે પ્રવાહથી ખેંચાઈ જઈને સંકટમાં આવી પડે નહિ એટલામાટે નર્મદાના મુખમાં દેહેજબારામાં હંકારી જતા હોય એમ સીધા ચલાવેછે. ઉછાળા મા-રતા દરિયાના સપાટામાં આવી જાય એવી સ્થિતિમાં નાવ આવી પડે છે, અને ઘણીવાર તો સપડાઈ જાયછે. પાણીમાં ડુબેલા ખરા-બા ઉપર શંકુ આકારનાં મોજાં થાયછે તે ખરાબા ઉપર નાવ અથડાય નહિ તે માટે પણ તેઓને બહુ સાવધાન રેહેવું પડેછે; મોખડાજી ગો-હિલના પાળિયા આગળ એક ટેકરી ઉપર ધોળું નિશાન છે તેની નિચે બેટની ઉત્તરદિશાએ રેતાળ તીરે ઘણું કરીને ઉતરી પડવામાં આવેછે. પીરમના કિલ્લાનાં ખંડેર હજીલગણ જોવામાં આવેછે તે તે બેટની વચ્ચે અને ચોગરદમ વેરાતાં પડ્યાં છે. થોડાક બુરજ, અને પશ્ચિમ બાજુ-

* ફાર્બસકૃત-ઓરિએન્ટલ મેમ્વાર ભાગ બાજાને પૃષ્ઠ ૨૨૧ મે જુવો; તેમજ બા-મ્બે બ્રાન્ચ આવધી રોયલ એશિયાટિક સોસાઇટીના જર્નલના પ્રથમ ભાગમાં પીરમ બેટ વિષે લખાણ છે તે જુવો.

ના દરવાજાની જગ્યા ખુલ્લી રીતે જણાઈ આવેછે; એક દ્વાર જે એક પથ્થરમાંથી કોરી કાહાડેલા બે હાથિયોથી મૂળ શણગારેલું છે તે ગઈછીના ખંડેરના નમુના તરીકે જોવા લાયક થઈ પડ્યું છે. જુના કિલ્લાના ઘેરાવામાં તલાવ તથા કૂવાનાં ખંડેર દેખાઈ આવેછે; પથ્થરકામની કોતણીના ભાગી ગયેલા કડકા ચોગરદમ વેરાયલા પડેલા છે. મધ્યભાગમાં આશરે બારેક ગુપડાંનો એક કુબો છે. કિલ્લાની નૈર્ઋત્ય કોણમાં એક ઊંચો ટેકરો છે તે અસલને વારે ગઢીની જગ્યા હશે પણ હવણાંતો તે ઠેકાણે દીવા દાંડી છે. અસલને વારે, દરિયાઈ અથવા ચાંચવાની સત્તાનો પીરમનો કિલ્લો કેવો ઉપયોગી થઈ પડેલો હશે તે આ ઉપરથી જણાઈ આવેછે. એક બાજુએથી ગોહિલવાડનો કિનારો, ગોઘા બંદર, અને ઝાડની ઘટામાં આવી રહેલાં ઘણાં ગામડાં તથા ખોખરાના ડુંગરા ભણી ઊંચો ચડી જતો પ્રદેશ જણાઈ આવેછે; બીજી બાજુ ભણીથી નર્મદા અને ટંકારિયા નદીનાં મુખ ખુલ્લી રીતે દીશી આવેછે; તેમજ ઉત્તર અને દક્ષિણ દિશાઓ ભણી પીરમમાંથી જોનારની નજરે આખો ખંભાતનો અખાત એવો નજર તળે આવી જાયછે કે દ્રવ્યવાન ગુજરાતનાં બંદરો ભણી દરિયામાંથી જે વાહાણ હંકારી જાયછે તેઓના દિવસે ધોળા વાવટા અને રાત્રની વેળાએ ફાનસના ઝળકાટ તેની નજરે પડયા વિના રેહેતા નથી.

આવી જગ્યામાં મોખડોજી ગોહિલ આખરે પોતાની મેળે વસ્યો. "રાણનો કુંવર, બળવાન, રાજાધિરાજ, એણે પોતાને વસવાને નવું શેહેર બાંધ્યું. ને ડુંગરઉપર મજબૂત કિલ્લો બાંધ્યો. દરિયાનાં મોજાં તેની ચારે બાજુએ છોળો મારતાં હતાં. ધરતીના ધણિયે કોળિયોનું "રાજ્ય ખુંચી લઈને પીરમના નામથી જગમાં જાણીતુ કર્યું તેના પેહેલાં "ગોઘાના તથા પીરમના બારૈયા ધણી હતા. તે બે મોખડાએ લઈ "લીધા; સાતસેં બારવાને તેણે તરવારની ધારે ચડાવ્યા; બધા કોળીને "દૂર કર્યા. પૂર્વજન્મના તપસ્વિયે એ બે શેહેર સ્વાધીન કરી લઈને

"પીરમની ગાદી પ્રતાપવાન કરી દીધી. ઘણા દેશનો રસ્તો ત્યાં થઇને
"હતો તેથી તેણે પીરમમાં ઘણાં વાહાણ રાખ્યાં હતાં. ઘણાં વાહાણ તે-
"ણે લુટી લીધાં હતાં: સર્વ જગ્યાએ તેનો ત્રાસ વર્ત્તાઈ ગયો હતો. જે
"હંકારીને આવતા હતા તેની પાસેથી તે ખંડણી લેતો હતો હનુમાનની
"મૂર્ત્તિ તે બાજુબંધમાં રાખતો, ને તેને કાલિકા માતાનો હાથો હતો.*"

પીરમનો રાજા ખંડણિયો પડાવતો, તથા ચાંચવાનો ધંધો ચલાવતો હતો તેથી છેવટે તેણે સરકારના હથિયારનો બોજો પોતાનાઉપર ખેંચી લીધો. હિંદુઓના વૃત્તાંતમાં તઘલખશાહને તેનો શત્રુ કરીને વર્ણવ્યો છે; પણ મુસલમાન ઈતિહાસ લખનારાઓએ પીરમના નાશવિષે કાંઈ લખ્યું નથી તેથી ગ્યાસુદ્દિનના છોકરા મહંમદ સંબંધી ગુજરાતને લગતી જેટલી વાત હતી તેટલી અમે લખી ગયા છિયે તે મહંમદ અને હિંદુઓએ લખેલો મુસલમાન સરદાર એ બે એક હશે એમ માની લેવાને કાંઈ હરકત નથી.

મહંમદ તઘલખ પોતાના રાજ્યના આણીમગના ભાગમાં વ્યવસ્થા કરવાના કામમાં લાગ્યો હતો, ત્યારે મોખડાજી ગોહિલ ભણી તેણે પોતાનાં હથિયાર ફેરવ્યાં હશે એમાં શક નથી. હિંદુની વાતમાં તત્ક્ષણ વાંધો ઉઠવાનું કારણ એવું બતાવવામાં આવ્યુંછે કે, દિલ્હીનો એક વ્યાપારી તેજમતુરીનાં ચૌદવાહાણ ભરીને પીરમ લાવ્યો હતો, તેનું રક્ષણ કરવાનું મોખડાજિયે વચન આપ્યું હતું અને વચ્ચે સમુદ્ર દેવને રાખ્યા હતા તોપણ પછીથી તેણે લુટી લીધાં.

" ગઝનીની ભારે સેના પીરમ અને ગોઘાઉપર ચડીઆવી; ડંકા
"વાગવા માંડ્યા, અને રણસિંગાંના અવાજ થવા લાગ્યા; તથા દરિયો
"પોતાની સીમા છોડતો હોય એમ દેખાવા માંડ્યું. જુદી જુદી જાત-

* અંગ્રેજીમાં એમ છે કે,— મોખડાના હાથ ઉપર કાલિકાની મૂર્ત્તિની છાપ હતી' પણ મૂળ ભાવર્થ ધ્યાનમાં નહિ ઉતરવાથી ભૂલ કરી હોય એમ લાગેછે.

"ના મુસલમાનો ત્યાં આવ્યા હતા તેમાં પાળા, ઘોડા, અને હાથી સર્વે
"હતું. સાગરના ધણીનીસાથે લડવાને તેઓએ સમુદ્રકાંઠે ડેરા તંબુ
ઠોક્યા. ગોહિલ એકલો પોતાની પીરમની ગુંફામાં સિંહની પેઠે ગર્જ-
"ના કરી રહ્યો હતો. તેનું તપ ભારે હતું તેથી જરા પણ ડગ્યો નહિ. સેના-
"તૈયાર થઈ, આકાશમાં બાણ ઉડવા લાગ્યા, પણ મોખડાના શેહેરને
"કશો ઘા લાગ્યો નહિ. દગા ફટકા કરીને તઘલખશાહ ઘણા દિવસ
"લડયો, પણ તેના લાખે પ્રયત્ન નિશ્ફળ ગયા; શાહ મેહેનત કરતો થાકી
"ગયો; દરિયાના પાણીમાં તેની નાંખી નજર પોહોંચી નહિ; પણ મો-
"ખડાએ હાથમાં તરવાર ઝાલીને રાજાઓની પ્રતિષ્ઠા રાખી."

મોખડાની પાસે જઈ પોહોંચવાને શત્રુઓ પીરમમાં જઈ શક્યા નહિ, કેમકે, પાણીનો રસ્તો તેમનાથી ઓળંગાય એમ હતું નહિ, તેમજ ખેદ પામેલા વ્યાપારિયે અપવાસ કસ્યા, અને સમુદ્રદેવ વચ્ચે સાખ્ય રાખ્યા હતા તેમને, પાણી પાછું ખેંચી લઇ મુસલમાન સેનાને રસ્તો આપવા વિનતિ કરી પણ કાંઇ વળ્યું નહિ.

" ગોઘા અને ગુંડીની વચ્ચે મુસલમાનો ડર પામતા રહ્યા. ત્યારે
" રાજાએ વિચાર કર્યો કે, એક દિવસ મોતતો આવવાનુંજ છે, તેથી
" એક વાહાણમાં બેશીને રાતમાં પીરમથી ગોઘે આવ્યો; ને લડવાને
" તૈયાર થયો; હાથમાં તરવાર લઈને, મોતના મુકુટને માથે બાંધ્યો.
" દરવાજા ઉઘડાવીને ઊંચા મનના ધણિયે પોતાની સેના બાહાર કા-
" હાડી, તે યોદ્ધાઓને ધિરજ આપવા લાગ્યો મોખડા મરવે પાદ-
" શાહની સેના ઉપર હલ્લો કર્યો; તેણે મુસલમાનોને કાદવમાં કચરી
" નાંખ્યા. શરણાઈયો અને રણશિંગાંના નાદ થવા લાગ્યા; આકાશ-
" માં નિશાન ફરકવા લાગ્યાં; લોહીની નીકો વેહેવા લાગી. બન્ને સે-
" નાના યોદ્ધાઓ શેળભેળ થઈ ગયા, પાદશાહનો ભાણેજ સેનાનો ઉ-
" પરી હતો તેને મોખડાએ જોયો; એટલે તેના હાથી ઉપરથી નીચે મા-
" રી પાડ્યો. મોખડા ગોહિલે ઘા કરવા માંડ્યા ત્યારે મુસલમાનો અ-

"ક્ષાની બંદગી કરવા લાગ્યા. અસુરની સેના ઉપર તેના ઘા વરશી
" રહ્યા; તઘલખના અર્ધા યોદ્ધા તો રાણના પુત્રે પોતાની તરવારથી
" કતલ કરી નાંખ્યા. રાજાની તરવારથી શત્રુની આડ ટુટી. તે વીજ-
" ળીથી પર્વત ટુટી ગયો હોય એવી દેખાવા લાગી. પછી મોખડો પડ્યો,
" તેનું માથું ગોઘાના દરવાજા વચ્ચે પડ્યું ને ધડ તરવાર ચલાવતું દો-
" ડમ દોડ કરી રહ્યું, માથું જે ભોંયઉપર પડ્યું હતું તેના મુખમાંથી
" મારો ! મારો ! ના અવાજ કરવા લાગ્યું. શત્રુની સેના સાંમટી સ-
" ટી ગઈ, ઘણા યોદ્ધા પડ્યા. એકલો બાદશાહ બહુ બલાત્કારે બ-
" ચ્યો. ગળીનો દોરો આડો નાંખ્યો ત્યારે ધડ પડ્યું, ને ત્યારેજ તરવાર
" ચાલતી બંધ પડી. બીજા યોદ્ધા પછી પાછા ભાગ્યા. ને પીરમનો
" ધણી પોતાના કોલ પ્રમાણે પૂરે પૂરૂં કરી રહ્યો ત્યારે તે ધરણીઉપર ઢ-
" ળ્યો. સેજકનો પૌત્ર દેવની જાતમાંનો ગણાયો; તેનો શ્વાસમાં શ્વાસ
" સમાઇ ગયો, અને પાદશાહની સેનાના યોદ્ધા નાસતે પગે કેહેવા લા-
" ગ્યા કે ' ધન્ય છે હિંદુ ! તને ધન્ય છે હિંદુ."

મુસલમાનોએ પીરમનો કોટ તેના સ્થાપનારના મરણ પછી તોડી પાડ્યો, તે પછીથી ફરીને કદિ બંધાયોજ નહિ. મોખડાજીના નામની સાથે તેનો સંબંધ હજુ તાજો રહી ગયો છે. એનો પાળિયો જ્યાં ઉભો કર્યો છે ત્યાં આગળ હિંદુઓ રાજી થઇને અફિણની કાકરી મૂકેછે અને પીરમ આગળ થઈને જે ખારવા જાયછે તે મોખડાજી ગોહિલને નામે થોડું ભાતુ સમુદ્રમાં નાંખવાને ભાગ્યેજ ભૂલી જાયછે.

પ્રકરણ ૩.

મુઝફ્ફરશાહ પેહેલો. શાહમ્મહંમદ પેહેલો.

મુઝફ્ફરખાન ગાદિયે બેઠો કે તરતજ તેણે હિંદુઠાકોરોને પોતાના ખં-ડિયા કરી દેવાનું કામ આરંભ્યું, અને તેમ કરવાને માટે પ્રથમ તેણે ઈ-ડર ઉપર ચડાઈ કરી.

રાવસોનંગજીની પછી ઓહેમલજી, ધવલમલજી, લુણકરણજી, અને ખરહતજી અનુક્રમે થયા. તેમના સંબંધી કાંઈ વિશેષ લખી રાખે-લું નથી પણ માત્ર એટલુંજ લખી રાખવામાં આવેલું છે કે "રાવખરહ-તજીના વારાસુધી રાજ્યમાં વધારો થયો નથી તેમજ ઘટારો પણ થયો ન-થી." ખરહતજીનો છોકરો રણમલજી વધારે પ્રસિદ્ધ થયો છે. ઈડરગઢ ઉપર તેણે બેઠક ચણાવી હતી તે "રણમલની ચોકી" કેહેવાયછે. તેનીપા-સે અગિયાર સરદારો હતા તે રણમલ કેહેવાતા હતા. તે સરદારો અને રણમલ સંબંધી ચમત્કારિક વાતો બનાવાને ભાટને ઠીક સાધન મળ્યુંછે.
"રાવ રણમલે ઈડર અને મેવાડ વચ્ચેનો ભાગર દેશ યાદવ વંશવાળા
"પાસેથી લઈ લીધો,અને ત્યાંની રાજધાની આરડગઢમાં કેટલીક વારસુધી
"પોતાનું રેહાણ કર્યું. ત્યાંથી તે પાનોરે ગયો ને સોલંકી વંશના એક પ-
"ટાવતને તેણે ભાગર આપ્યું. મુસલમાનોએ સોણગરા ચોહાણોના ઠા-
"કોરને હાંકી મૂક્યો એટલે તે આલોરથી ઈડર આવ્યો તેને પણ રણમલે
રાખ્યો, અને જોરામીરપુરનો પટો કરી આપ્યો. આ ચોહાણવંશવા-
"ળા રાવના વંશવાળાઓ સાથે પરણતા હતા પણ પછી તેઓ ભીલની
"છોકરિયોસાથે પરણવા લાગ્યા તેથી વટલાઈને જુદા પડી ગયા."

ફેરિસ્તા કેહેછે કે,"ઈ૦ સ૦ ૧૩૯૩ માં ઈડરના રાવે રીત પ્રમાણે ખં-
"ડણી આપવાની ના પાડી એટલે જોરાવરીથી લેવાને મુઝફ્ફરખાને તેના
"ઉપર ચડાઈ કરી. કેટલીક ન્હાની ન્હાની લડાઈયો થઈ તેમાં મુઝફ્-

"રખાન જીત પામતો ગયો અને ઇડર શેહેરની લગભગ આવીને તેને
"ઘેરો ઘાલ્યો. તે ઘણી લાંબી મુદતસુધી રહ્યો તેથી કિલ્લેદાર ખોરાકને મા-
"ટે એટલા બધા હેરાન થયા કે પછી તેમણે બીલાડાં અને કુતરાં ખાવા
"માંડ્યાં એમ કેહેવાયછે. પછી છેવટે રાવે પોતાના છોકરાને મુઝફ્ફ-
"રખાન પાસે મોકલ્યો. તે તેને પગે લાગ્યો અને પોતાના લોકોના જીવ-
ઉગારવાની પ્રાર્થના કરી. પણ સોનું, રૂપું અને ઝવેર આપવાની સર-
"ત કરી ત્યારે તેણે તેની પ્રાર્થના સ્વિકારી."

ખાનદેશમાં સુલતાનપુર અને નંદુરબાર પરગણાં છે તે બથાવી પડ-વાને અદીલખાન પ્રયત્ન કરતો હતો તેના ઉપર છેક સિદ્ધરાજના સમ-યનો ગુજરાતના રાજાઓનો દાવો સ્થાપવાના કામમાં મુઝફ્ફરખાન હવે લાગ્યો. તે પોતાની રાજધાનીમાં પાછો આવ્યો ત્યારે તેના જાણવામાં આવ્યું કે પશ્ચિમના પદ્દણ પરગણામાંના જેહેરન્ડના રાવે મુસલમાનની સત્તા માન્ય રાખી નથી તે ઉપરથી તરતજ તેણે તે રાવના ઉપર ચડાઈ કરીને ખંડણી લીધી. અને ત્યાંથી સોમનાથ ઉપર ગયો ત્યાં તેણે હિંદુ-દેવળોને વળી પાછાં તોડી પાડી ત્યાં આગળ મસ્જીદો બનાવી. ત્યાર-પછી તે મંડલગઢ ઉપર ચડ્યો ને તે પોતાને સ્વાધીન કરી લીધું. ત્યાં-થી અજમેરમાં નિમાજ પડવાને ગયો અને જલવાડાને રસ્તે પાછા આ-વતાં ત્યાંનાં દેવાલય તોડી પાડ્યાં અને ત્યાંથી ખંડણી લીધી.

ઈ૦ સ૦ ૧૩૯૮ માં ઇડરના રાવરણમલ ઉપર તેણે ફરીને ચડાઈ કરી અને પ્રથમની પેઠે તેણે જ્યારે ખંડણી આપી ત્યારે તેને જવા દીધો. તૈમુરનો ભયંકર હુમલો આ સમયે થયો હતો તેથી દિલ્હીના દરબારમાં ઘણી અવ્યવસ્થા થઈ પડી હતી અને ગાદીનો કબજો લેવાને ઘણા પ્ર-તિસ્પર્ધિયો લડી મરતા હતા. મુઝફ્ફરખાન અને તેના છોકરાએ પણ રા-જગાદી ઉપર પોતાનો હક બતાવવાનું બાહાનું કરયું હતું પણ તેઓ હદબાહાર ધપ્યા નહતા અને મુઝફ્ફરખાન તો ગુજરાતનો ખરેખરો રા-જા હતો એટલે ત્યાંનું રાજપદ ધારણ કરવાથી સંતુષ્ટ થયો હતો. તે રેજા-

એ તે પોતાને બાદશાહ કેહેવડાવવા લાગ્યો અને મુઝફ્ફરશાહ પદ ધારણ કર્યું; પોતાના નામના શિક્કા પાડ્યા અને ખુતબા અથવા ખોદાની પ્રાર્થના પોતાના નામથી કરાવા લાગ્યો.

ઈ૦ સ૦ ૧૪૦૧ માં ઈડરમાંથી ખંડણી વસૂલ કરવાને સારૂં મુઝફ્ફરશાહે ફરીને ચડાઈ કરી; ત્યારે રાવ રણમલજી શત્રુને માટે પોતાની રાજધાની સૂની મુકીને વીસલનગર જતો રહ્યો. એક હિંદુરાજા દીવમાં રેહેતો હતો તેના ઉપર મુઝફ્ફરશાહે બીજે વર્ષે સોમનાથ આગળ જીત મેળવી. લડાઈ થયા પછી તે જગ્યા તેના સ્વાધીનમાં થઈ, અને ત્યાંના કેટલાક કિલ્લેદાર અને રાજાને ઠેર કર્યા.

મુઝફ્ફરશાહે પોતાનું છેલું પરાક્રમ માળવા ઉપર હલ્લો કરવામાં કર્યું ત્યાંના પાદશાહ હુસંગની સાથે ધાર આગળ તેણે લડાઈ કરી તેમાં તેને હરાવીને કેદ કરી લીધો. તે ઈ૦ સ૦ ૧૮૧૧ ના જુલાઈ મહિનાની તારીખ ૨૭ મિયે મરણ પામ્યો.

મુઝફ્ફરશાહની પછી તેનો પૌત્ર અહંમદખાન ગાદિયે બેઠો; પણ ફિરોજખાન કરીને તેનો એક પિત્રાઈ હતો તે રાજ્ય ઉપર પોતાનો હક ધરાવીને ભરૂચમાં પોતાને બાદશાહ કેહેવરાવવા લાગ્યો અને સાત આઠ હજાર માણસ સહિત નર્મદા ઉપર છાવણી નાંખીને પડ્યો. હાલ તરત જ આ બંડ તો સેહેલાઈથી બેશી ગયું; અને સાબ્રમતીના કિનારા ઉપર ચસાવલ (આશાવલ) ગામની હવા અને જગ્યા બહુ મન વશ્યાથી તેણે ત્યાં એક નવા શેહેરની સ્થાપના કરી પોતાના રાજ્યને પ્રતિષ્ઠિત કર્યું. આશાવળ એ નવા શેહેરનું એક પરૂ થયું અને ત્યારપછી તે શેહેર ગુજરાતના રાજાઓનું રાજધાની નગર થયું તેનું નામ તેના સ્થાપનારના નામ ઉપરથી અમદાવાદ પડ્યું (ઈ૦ સ૦ ૧૪૧૨).

અમદાબાદ વશ્યાની આખર સાલમાં ફિરોઝખાને ગાદી ઉપર પોતાનો દાવો કરીને મોડાસા આગળ કેટલીક ફોજ એકઠી કરીને બંડ મચાવ્યું. ઈડરનો રાણોરણમળ પોતાના પાંચ છ હજાર અસ્વાર અને

બીજા પાયદળ સહિત તેને મળી ગયો. અહંમદશાહ આવી પોહોંચ્યો એટલે ફિરોઝખાન અને રાવ મોડાસે થાણું મૂકીને ત્યાંથી દશ મેલ ઉપર રંગપુર છે ત્યાં જતા રહ્યા. અહંમદશાહે તેમની આસપાસ ઘેરો ઘાલ્યો અને કિલ્લા ઉપર ચડી ઉતરીને તે શેહેર લીધું એટલે બંને જણને ડુંગરામાં નાશી પેસવાની અગત્ય પડી. કેહેછે કે ત્યારપછી રાવ રણમલ અને ફિરોઝખાનને અણબનાવ થવા ઉપરથી રાવે પોતાના સોબતીના હાથી, ઘોડા અને બીજે સરસામાન લઈને અહંમદશાહની કૃપા સંપાદન કરી લેવાને તેને આપ્યો.

માળવાના સુલતાન હુશંગે અહંમદશાહના સામાવાળિયાઓને આશ્રય આપ્યો હતો તેની સાથે લડાઈ મચાવવાના કામમાં પડ્યો. તેમાં શાહનો જય થયો અને તેના શત્રુ વિખરાઈ ગયા. તે માહેલો એક ગિરનારમાં સોરઠના રાવનો આશ્રય લઈને રહ્યો તે ઉપરથી અહંમદશાહનું લક્ષ તેના ભણી ખેંચાયું.

સોરઠ દેશ હિંદુને મૂળથી માનીતો છે; તે તેને મન આ પૃથ્વી ઉપરનું સ્વર્ગ છે, તે સ્વચ્છ નદિયોની ભૂમિ છે, ત્યાં ઉત્તમ જાતિના ઘોડા નિપજેછે અને ત્યાંની સ્ત્રિયો સુંદર છે — વળી વિશેષમાં તે પવિત્ર ક્ષેત્ર છે, જૈન લોકોને તે આદિનાથ અરિષ્ટ મુનિનો આશ્રમ છે, હિંદુઓને તે મહાદેવ અને શ્રીકૃષ્ણનું રેહેઠાણ છે. તીર્થંકરને માનનારા જૈન લોકો યાત્રા કરવા સારૂ પોતાનું મન ગિરનાર અને શત્રુંજયના પવિત્ર પર્વતો ભણી દોડાવેછે; વિષ્ણુનો સેવક ગોપીચંદનનું તિલક કપાળે કરતી વેળાએ નિત્ય સવારમાં સોરઠ વિષેનો વિચાર કરેછે; શિવનો ભક્ત જયવંત શંકરના ગુણાનુંવાદ શંખનાદથી કરેછે,* તેમજ રજ-

* સોરઠના કિનારા ઉપર વેરાવળનું બંદર છે તેને હિંદુઓ "શોકનું સ્થાન" કરીને કેહેછે, કેમકે શ્રીકૃષ્ણ અને તેના સોબતી યાદવોના મરણ ઉપર રૂકમણી અને યાદવોની સ્રિયો પોતાના ધણીની સાથે બળી મોઈ છ. વેરાવળની પાસે એક કુંડછે ત કૃષ્ણની માનીતી ગોપિયોના નામ ઉપરથી "ગોપિયોનો કુંડ" કરીને કેહેવાય છે. તેની

પૂત અને ચારણ રાખેંગારના પરાક્રમનાં વખાણ કરેછે, અથવા રાણિ-ક દેવીના માઠા ભાગ્યનો શોક કરેછે, અથવા તો સાંજની વેળાએ ગા-મના એક ઝાડ નીચે બેશીને હુક્કા ગગડાવતાં કોઈ ભટકતો પરદેશી બીજા દેશની વાતો કરેછે ત્યારે તે નીચે લખેલી કવિતા ગાયછે,—

પંચરત્ન સોરઠ વિષે, અશ્વ, નદીને નાર
સોમનાથ ચોથાવસે, વળી હરિનો હાર.

મુસલમાન પણ સોરઠનાં વખાણ કરવાને થોડા આતુર નથી. મિ-રાત સિકંદરીમાં લખેછે,કે " માળવા, ખાનદેશ, અને ગુજરાત જે અતિ "ફળદ્રુપછે તેમાં જે જે મુખ્ય વાત નિપજેછે તે સર્વ એકદમ એક ઠેકાણે "દૃષ્ટિએ પડે એવા હેતુથી આ દેશ પસંદ કરવામાં આવ્યો હોય એમ "લાગેછે. વળી એ પ્રાન્તોની ધરતીમાંથી થતા લાભ એ દેશની ધર-"તીમાંથી થાયછે એટલુંજ નહિ પણ તે સાથે એ દેશમાં બંદરો છે તેથી "ત્યાંના વ્યાપારિયો દ્રવ્ય મેળવેછે અને માહેલા પ્રાન્તોમાં મોજશોક-"ને સારૂ વસ્તુઓ પૂરી પાડવામાં આવેછે એવો લાભ આપવાનું અ-"ભિમાન ઉપરના ત્રણે દેશોથી કરી શકાવાનું નથી."

હરિવંશના અથવા હરિના* યાદવ કુળના રાજાઓના ઈતિહાસ સંબંધી અમારીપાસે કશું સાધન નથી એ અફસોસની વાત છે. અમે તે-

---

તર ધોળી છે અને તે ગોપીચંદન કેહેવાયછે તેનો ઉપયોગ વિષ્ણવો કરેછે તેમાં મુ-ખ્યત્વે કરીને રામાનંદી સાધુ તેનાં તિલક પોતાને કપાળે કરેછે.

શિવના દેવલમાં જે શંખ રાખવામાં આવેછે તે દ્વારિકાંની પાસે સોરઠના કિનારા ઉપરથી આણી આવેછે.

* રૉયલ એશિયાટિક સોસાઇટી (મુંબઈ પ્રાન્ત) ના ટ્રાન્ઝાકશના પેહેલા ભાગ-માં, રાખેંગારના ગિરનાર ઉપરના મેહેલના દરવાજા ઉપરના લેખની તકતીનો એક ભાગ છે તેમાં નવઘણ, ખેંગાર, અને મંડલિકનાં નામ છે તથા સિદ્ધરાજ જયસિંહ વિષે લખ્યું છે કે, " પૃથ્વીથી મળતી ચોખ્ખી મઝાહના ભોગના પ્રવાહથી એની "આંખ્યો ભીંજેલી અને ખુમારી ભરેલી રેહેતી; તેની કીર્ત્તિના મહિમાથી શત્રુ અં-"જાઈ જતા હતા,અને જે રાજાઓ તેને પાદવંદન કરતા તેઓના ચકચકિત મુકુટ "મણિયોમાંથી ઉત્પન્ન થતા જળ વડે જેનું પાદપ્રક્ષાલન થતું હતું." ખેદ કારક વાત એછે કે આ લેખ ઉપર તારીખ નથી.

મની રાજધાનીનું વર્ણન કરી શક્યાછિયે. અમે રાખેંગારની વાત લખી ગયાછિયે; ગોહિલ અને બીજા, રાના પટાવત તરિકે સોરઠમાં પેઠા હતા અને ત્યાર પછી તેઓના ત્યાં ન્હાના ન્હાના વિભાગ થઈ ગયેલા આપણા જોવામાં આવ્યાછે; હવે તો માત્ર,મુસલમાનોએ જીત કરી લેવાને લાંબા પ્રયત્નો કર્યા અને તેમાં તેઓ જય પામ્યા તે તથા ચુડાસમા વાળાએ કેવળ પોતાના ગ્રાસને વાસ્તે પોતાના અસલના ખેંગારવંશના હકથી રાજ્યપર દાવો ઉઠાવ્યો અને પછી સર્વ પતી ગયું અને સોરઠમાં એકત્ર થયેલાઓનો વાવટો ફરુકવા લાગ્યો એટલું લખવાનું રહ્યું છે.

મુસલમાની ઈતિહાસ કર્ત્તા કેહેછે કે, "અહંમદશાહને ગિરનારનો "ડુંગરી કિલ્લો જોવાની ઘણી જિજ્ઞાશા થઈ હતી તે ઉપરથી બંડખોરોની "પાછળ તેણે તે દિશામાં દોડ કરી; અને કોઈ પણ રાજાએ મુસલમાની "રાજ્યનું ધુસરૂં ધારણ કરવાને પોતાની ડોક નીચી નમાવી ન હતી તે-"થી શેરમલીકને સોરઠના રાજાએ પોતાના રક્ષણ નીચે રાખ્યો માટે તે-"ના દેશઉપર ચડાઈ કરવાનો સારો સબબ મળ્યો. ડુંગરાઓનીપાસે "તે આવી પોહોંચ્યો એટલે હિંદુરાજા તેના સામો થયો, પણ મુસલમાનો-"ના લડાઈ સમયના પ્રહારનો તેને અનુંભવ થયેલો ન હતો તેથી તે હાર્યો " અને ગિરનારનો કિલ્લો હવણાં જે જુનાગઢ કેહેવાયછે ત્યાં સંતાઈ "પેઠો ત્યાં સુધી તેનો કેડો લીધો. થોડી વાર પછી રાજાએ પ્રતિવર્ષ ખં-"ડણી આપવાનું કબુલ કર્યું અને પાદશાહના મુખ આગળ મ્હોટી ભે-"ટ કરી. રાજાએ કબુલ કરેલી રકમ ઉઘરાવી લેવાને અહંમદશાહ "પોતાના કાર્યભારિયો મુકીને અમદાવાદ પાછો ગયો; રસ્તે જતાં તેણે "સોમાપુરના દેવળનો નાશ કર્યો ત્યાંથી તેને મૂલ્યવાન જવાહીર અ-"ને બીજું ધન મળ્યું."

અહંમદશાહે વિશેષ બળિયા હિંદુ રાજાઓ સામે પ્રયત્ન કરવા માંડ્યો તે સાથે ગુજરાતમાં જુદે જુદે ઠેકાણે ઘણા એક ઠાકોરો ઘણી અથવા થોડી ધરતીના ધણી હતા તેમની સામે પણ તેણે યત્ન કરવા માં-

ર્યો. તે માહેલા કેટલાક તો જંગલ અને પર્વતના પ્રવેશ થઈ શકે નહિ એવા સ્વાભાવિક કિલ્લાઓથી રક્ષાયલા હતા તેમના ઉપર બહુ સંકટથી ખંડણી બેસારી. પણ ઘણું લશ્કર આવ્યું હોય ત્યારે તેમને ખંડણી આપવી પડે તે વિના મૂળમાંથીજ તેઓએ ખંડણી આપવી બંધ કરી; બીજા કેટલાકનાં રેહેઠાણ બરાબર રક્ષણ થઈ શકે એવી જગ્યાએ હતાં નહિ તેથી તેઓને તેમની ધરતીમાંથી હાંકી કાહાડયા પણ તેઓએ બાહારવટે નીકળીને ઉપરાચાપરી હુમલા કરવા માંડયા તેથી ગર્વિષ્ટ બાદશાહને આખરે તેઓનું સમાધાન કરવાની જરૂર પડી અને તે લોકોએ પણ પોતાના વંશપરંપરાના ગ્રામમાંથી ખંડણી આપવાનું કબુલ કરીને તેની સત્તા માન્ય રાખી. કેટલાક હતા તેમને સમજાવીને અથવા બલાત્કાર કરીને તેમના પૂર્વજોનો ધર્મ બદલીને મુસલમાની ધર્મ કબુલ કરાવ્યો; તેમના ઉપર સારી નજર રહી અને તેઓ મુસલમાની જમિદાર થયા. તથાપિ તેમનાથી કામ સંપૂર્ણ કરાવી શકાયું નથી; એતો સિસિફસના જેવા પ્રયત્ન કરવા જેવું હતું; ઠાકોર અને રાવના ઉપર રાજભક્તિની સત્તા ઓછી બેઠી હતી તેમજ જમિદારો ઉપર પણ ઓછી બેઠી હતી, અને ઉદ્ધત મુસલમાનોને ઘણો ગર્વ છતાં પણ ગુજરાતમાં સલાહ શાન્તિ અને એકત્રપણું સ્થાપવાનું કામ લાંબા ભવિષ્યકાળ ઉપર થનારા તેમના કરતાં વિશેષ ડાહ્યા અને વિશેષ દયાવંત હાથથી થવાનું બાકી રહી ગયું.

મિરાતઅહંમદીનો કર્ત્તા કેહેછે કે, "અલ્લાઉદ્દીનના વારામાં મુસલ-
"માની ધર્મ પશ્ચિમમાં નેહેરવલ પટ્ટણથી તે પૂર્વમાં ભરૂચ સુધીના પ્ર-
"દેશમાં દાખલ થયો હતો એ વાત ખરી પણ હજીલગણ ઘણી જગ્યા-
"એ પાખંડીધર્મ ચાલતો હતો. ત્યાં ગુજરાતના પાદશાહોના પ્રયત્નથી
"રેહેતાં રેહેતાં ચોખ્ખવટ અને સુધારો થવા લાગ્યો; અને શાહઅહંમદ-
"ની મેહેનતથી કેટલેક ઠેકાણે ધર્મનું અજવાળું થયું." ઈ० સ० ૧૪૧૪ ના વર્ષમાં તાજુલમુલ્કનો ઐલકાબ આપીને બાદશાહે પોતાના એક કાર્ય-

ભારીને ગુજરાતમાં મુસલમાની સત્તા સ્થાપવાનું અને મૂર્તિઓનાં દેવળ તોડી પાડવાનું કામ સોંપ્યું, તે કામ તેણે એવી હોંશિયારથી બજાવ્યું કે ફેરિસ્તાના માનવા પ્રમાણે આખા રાજ્યમાં મેવાસ અને ગ્રાસનું નામ સંભળાતું બંધ થયું.

રાજ્યના ફેરફાર સંબંધી અમે જે ઉપર પ્રમાણે લખવાને પ્રયત્ન કર્યો છે તે સંબંધી ભાટલોકો બોલ્યાવિના રહ્યા હોય એમ ધરાય નહિ, અને તેઓએ તેમ કર્યું પણ નથી, અને અગર જો તેમના સદાયના સ્વભાવ પ્રમાણે તેઓએ ધર્મ અથવા રાજ પ્રકરણના કરતાં સંસારી બાબતને મુખ્ય ગણી છે તોયપણ તેઓએ અહંમદશાહની નીચે લખેલી વાતમાં એવા સમયનું વર્ણન આપ્યું છે અને કદાપિ તે ઈતિહાસમાં જોઈયે તે પ્રમાણે બારીક વિસ્તારવાળું નથી તોપણ એટલા બધા દમવાળું છે કે તે આ ઠેકાણે મૂકી દેવાય એવું છેજ નહિ.

અહંમદશાહનો વિવાહ સંબંધી આર્જવ.

આ નીચેની ભાટની વાત ઉપરથી જણાયછે કે, જ્યારે પાદશાહે વાઘેલાઓનું રાજ્ય લીધું, ત્યારે તે વંશના વરહોજી તથા જેતોજી નામે બે ભાઈયો બારવટે* નીકળ્યા. અણહિલવાડ પાટણની પાસે થળ પર-

* કર્નલ વાકર કેહેછે કે, "બાર = બારણે અને વાટ = રસ્તો, જે ગામ બારણે "નીકળીને રસ્તો પકડે તે બારવટિયો. રજપૂત અથવા ગ્રાસિયા પોતાની રૈયતને "અને આશ્રિતોને પોતાનું ગામ છોડાવેછે એટલે તે ઉજ્જડ થઈ પડેછે ત્યાર પછી "ગ્રાસિયો પોતાના ભાયાતોને લઈને પોતાનું રક્ષણ થાય એવી જગ્યાએ જઈને રેહેછે, "અને કોઈના સપાટામાં આવી જાય નહિ એવી રીતે ત્યાં રહીને લુટફાટ કરવાનું કા"મ ચલાવેછે. તેઓને દેશની માહીતગારી સારી હોયછે. અને પ્રત્યેક કુટુંબના "માણસોને એ પ્રમાણે પોતાના નુકસાનનો બદલો વાળી લેવાનું સામાન્ય સાધન છે "તેથી, બારવટિયાના શત્રુના ભેગો જેઓનો સ્વાર્થ હોતો નથી તેઓનાથી ધાસ્તી "રાખવાનું તેને રેહેતું નથી તેટલા માટે તેનો નાશ થતા સુધી અથવા તેના કુટુંબ"ના મુખ્ય માણસને નીકાલ કરવાની અગત્ય પાડતા સુધી ઘણું નુકશાન કરવાને "શકિતવાન થાયછે. દેશમાં ન્હાના ન્હાના કિલ્લાઓ હોયછે તેમાં ભરાઈ પેસવા"નું મળેછે અને તેઓને શિક્ષા કરનારાઓ પાસે તોપનું પુરૂ સાધન હોતું નથી

ગણાનાં ભીલડીગઢ અને સરધાર કરીને બે ગામ છે ત્યાં તેઓ કુટુંબ સહિત છાના રહ્યા, તેમાં વરહાજીનું કુટુંબ ભીલડીમાં રહ્યું તેથી તેના વંશજ ભિલડિયા કેહેવાયછે, અને જેતાજીનું સરધારમાં રહ્યું તેથી તેના વંશના સરધારા વાઘેલા કેહેવાયછે. તેઓ કુટુંબ છોડીને સુમારે ૧૫૦ અશ્વારો સહિત અમદાવાદ સુધી ઉપદ્રવ કરતા હતા. કોઈ વાર રાત્રે અને કોઈ વાર દાહાડે તેઓ અમદાવાદનાં ગામ લૂંટતા હતા; તથા કોઈ વાર બાન ઝાલી જતા હતા. તેઓને ઝાલવાને સુલતાન અહંમદ પાદશાહ ઘણી યુક્તિઓ કરતો પણ તેનું કાંઈ ચાલતું નહિ. છેવટે તેમની-મર્યાં ખૂટી પડવાથી તેઓને ઘણું સંકટ સોસવું પડ્યું, અને રેહેતાં રેહેતાં તેમના અશ્વારો બહુ ઓછા થઈ ગયા. સાંતજ ગામની પાસે, અમદાવાદ અને કડીના રસ્તાની વચ્ચે નાસમધ કરીને ગામ છે તેના તલાવ ઉપર, એક રાત્રિયે બંને ભાઈ આવ્યા. તેવામાં તે ગામનો એક રજપૂત ભંડારી અખો કરીને પરોડિયે ખાતરનું ગાડું ભરીને પોતાના ખેતરમાં હાકી જતો હતો; તેને આવતો જોઈને વાઘેલાનો એક માણસ સંતાઈ ગયો. તે અખાનો ખેડુત ગાડું હાંકતો હતો તેના જોવામાં આવ્યો એટલે તે બોલ્યો, "ભાઈ! તલાવ ઉપર બારવટિયા આવ્યા હોય "એમ લાગેછે માટે આપણે વેહેલા વેહેલા જતા રહિયે તો બહુ સારૂં."

"કદાપિ હોય છે તો તેનો ઉપયોગ કરવાની કુશળતા હોતી નથી તેથી પોતાના શત્રુ-"નું કાંઈ ચાલે નહિ એમ બારવટિયો પોતાનું રેઠાણ પકડી બેરે છે અને આ પ્રમા-"ણે તેને સાધન મળેછે તેથી તેને ઘણી લુંટફાટ કરવાને ફાવેછે, પણ જો એમ હો-"ય નહિ તો જરા પણ ફાવે નહિ." ઈડરના ડુંગરી પ્રદેશમાં, અને ગુજરાતની ઈશાન કોણમાં આવા બારવટિયાને "વખેછે" એમ કેહેછે. તેના દાખલા આગળ ઉપર ઘણા લખવામાં આવશે. બારવટિયાના જેવાં કામ કર્યાવિષેનું સામ્યુઅલના ચૌદમા પ્રકરણમાં લખેલું છે. "એટલા માટે આબસેલમે જોબને બોલાવા તેડું "મોકલ્યું કે તેને રાજા પાસે મોકલવામાં આવે. પણ તે તેની પાસે આવ્યો નહિ. "ફરીને બીજી વાર તેડાવ્યો તોપણ આવ્યો નહિ ત્યારે તેણે પોતાના માણસોને કહ્યું "કે મારા ખેતરની પાસે જોબનું ખેતર છે ને તેમાં જવ વાવેલા છે ત્યાં જાઓ અને "તે સળગાવી મુકો. આબસેલમના માણસોએ જઈને ખેતર સળગાવી મુક્યું."

આખો બોલ્યો, "તું ડરીશ નહિ, તેમનામાં મારા જેવો કોઈ રજપૂત "નથી, જો હોય તો ત્રીજે દાહાડે ગ્રાસ પાછો વાળ્યો હોય." વાઘેલાના માણસે આ વાત સાંભળી તે પોતાના ઠાકોરોને જઈને કહી; તેઓએ રજપૂતને પોતાની પાસે બોલાવ્યો. આખોભંડારી તેમની પાસે આવ્યો એટલે તેમને પૂછ્યું કે ભાઈ! તમે શું કેહેતા હતા? આખાએ મનમાં વિચાર કરયો કે મેં તો સેહેજ મસ્કરીમાં કહ્યું હતું પણ હવે આપણે ફરી જવું નહિં. તે બોલ્યો, "હા ઠાકોર, જો તમારામાં મારાજેવો રજ- "પૂત હોય તો ત્રણ દિવસમાં ગ્રાસ પાછો વાળી આપે" આવું સાંભળીને બન્ને ભાઈયોએ કહ્યું કે એક હજાર રૂપિયાનો ઘોડો તમને ચડવાને આપિયે અને બીજું તમે જે કેહેશો તે આપીશું. એમ કહીને તેને પોતાની સાથે અમદાવાદ લઈ ગાલ્યા.

હુરમા અથવા પાદશાહની બેગમ અને મુસલમાન સરદારોની બેગમો પાંચસે રથ તથા બીજા માણસ લઈને દર શુક્રવારે સરખેજનીપાસે મકરબાને રોજે જતાં હતાં. પણ ચાકર નફરો થોડે છેટે રેહેતા હતા, અને બેગમો એકલી પીરની કબરપાસે જતી હતી. આખા ભંડારિયે પેલા બે ભાઇયોને કહ્યું કે "તમે આ બેગમોને ત્રાસી લેશો નહિ ત્યાંસુધી તમારો ગ્રાસ પાછો વળવાનો નથી." જ્યારે ઓરતો મકરબામાં ગઈ ત્યારે રજપૂત અસ્વારોએ તેમને ચોમેર ઘેરી લીધી. હુરમાએ પૂછ્યું કે તમે કોણ છો? તેઓ બોલ્યા, "અમે વરહો અને જેતો છિયે, અમારો ગ્રાસ ગયો છે તેથી અમે હવે મરવાનો ઠરાવ કર્યો છે, અને અમે તમારા રથ હાંકી જઇશું." તે સાંભળીને હુરમા બોલી, "જો તમે મારી લાજ "લેશો તો મારે મરવું પડશે. હું હવણાં શેહેરમાં જઈને તમારો ગ્રાસ તમને "તરતજ પાછો અપાવીશ." આ વિષેના તેણે ખરેખરા સોગન ખાધા એટલે તેઓ જતા રહ્યા એટલામાં બેગમનીસાથે માણસો હતા તેમના જોવામાં વાઘેલા આવ્યા એટલે લડવાને સામા થયા, પણ તે રજપૂતોને પજવવાની બેગમે ના કહી તેથી તેઓએ તેની આગ્ના માની. હુરમા

શેહેરમાં ગઈ, અને રાત્રે દીવા શણગારવાની ના કહીને ખેદ પામતી બે-
ઠી. પાદશાહને આ વાતની જાણ થઇ એટલે તે તેની પાસે આવ્યો, અ-
ને કેહેવા લાગ્યો કે એવું શું થયું છે. તેણિયે બધી વાત માંડીને કહી
અને બોલી, “ મેં સોગન ખાધા છે માટે તમે બન્ને ભાઈયોને બોલાવી-
“ને તેમનો ગ્રાસ તેમને પાછો આપો. જો તેઓ મારો રથ હાંકી ગ-
“યા હોત તો પછી પાદશાહની શી શોભા રેહેત ! ”

પાદશાહે બન્ને ભાઈયોને આદરમાન સહિત અમદાવાદમાં તેડાવી-
ને શિરપાવ આપવાનું વચન આપ્યું. હુરમાએ તેમને પાલડીની
પાસે થોડી કુવો છે ત્યાં આગળ રેહેવાનું કહી રાખ્યું હતું અને કહ્યું
હતું કે સવારમાં હું તમારીપાસે બાંહધર મોકલીશ. તે પ્રમાણે તેઓ
ત્યાં રહ્યા હતા, અને સવારમાં પાદશાહે પોતાના બે કારભારી માણકચંદ
અને મોતીચંદને તેમની પાસે મોકલ્યા. તેઓ ત્યાં ગયા અને એક મા-
ળીને કહીને વરહાજીને અને જેતાજીને પાસે બોલાવ્યા. વાઘેલા બો-
લ્યા કે અમને ઝાલીને કેદમાં નાખશે નહિ તેની ખાતરી કેમ થાય ?
કાર્યભારિયો બોલ્યા કે એ વિષેના અમે જમાન થઈયે છિયે. એમ કહીને
સોગન ખાઇને તેઓને શેહેરમાં તેડી લાવ્યા. દરવાજે આવ્યા ત્યારે
સંધ્યાકાળ પડવા આવી હતી તેવામાં રસ્તાની એક બાજુએ એક સ્ત્રી-
લાજવિનાની રીતે બેઠેલી જોઈ એટલે વાઘેલાઓએ પૂછ્યું કે આ કે-
ઈ નાતની હશે, ત્યારે કાર્યભારિયો બોલ્યા કે સોવશા એ બ્રાહ્મણ કે
વાણિયાની નાતની હશે પછી રજપૂતોએ તેમને પૂછ્યું કે તમે શી ના
તના છો ? ત્યારે તેમણે ઉત્તર આપ્યું કે અમે વાણિયાછિયે પછી વરહાએ
જેતા તે કહ્યું કે, “ભાઇ ! જેની બાયડિયો આવે ધોળેદિવસે ઉઘાડી બે-
“સેછે તેના છોકરા આ કાર્યભારિયો છે, તો પાદશાહ આપણને કેદખા-
“નામાં નાંખે તો પછી તેમને શી શરમ રહી ! અથવા પાદશાહના ઉપર
“તેમનું શું ચાલી શકશે ? માટે આપણે તો અહિથી પાછા જવું જોઈયે.”
પછી તેઓએ કાર્યભારિયોને કહ્યું કે, “અમે તમારી બાંહધરીઉપર વિ-

શ્વાસ રાખી શકતા નથી, ” એમ કહીને પાછા વળી ઘોડીકૂવે ગયા. કાર્યભારિયોએ જે બન્યું હતું તે જઈને પાદશાહને કહ્યું ત્યારે પાદશાહે વિશ્વાસ નહિ આણવાનું કારણ પૂછ્યું. તેઓએ કાહાવ્યું કે પાકી બાંહધરી વિના અમે આવનાર નથી પછી પાદશાહે બાંહધરીને સારૂ અમિરોને મોકલ્યા એટલે રજપૂત અશ્વારો શેહેર ભણી આવ્યા. તે વેળાએ સાંજ પડવા આવી હતી અને રસ્તો સાંકડો હતો. જેવા તેઓ ખુણામાં વળ્યા કે એક પઠાણની ઓરત હોજલપડદો નાંખીને ચાલતી હતી; તેણે અશ્વારોને દીઠા એટલે સંતાઇ જવાને ફાંફાં મારયાં પણ એવી કોઈ જગ્યા જોવામાં આવી નહિ. ત્યારે તેણે મનમાં વિચાર કરયો કે, હું પઠાણની દીકરી છું ને કોઇ મારૂં મ્હો જુવે તે ઠીક નહિ તેથી બીજો એકે ઉપાય રહ્યો નહિ એટલે પાસે એક કૂવો હતો તેમાં પડી. તેનો ધબકારો સાંભળીને ઘણા લોકો એકઠા થઈ ગયા. જ્યારે તેને બાહાર કાહાડી ત્યારે તે કોણ હતી અને શા કારણ માટે કૂવામાં પડી તે સર્વે જણાયું. ત્યારે વરહાની ને જેતાની ખાતરી થઈ કે આવી સ્ત્રિયોના છોકરાની બાંહધરી જોખમ વિનાની છે. પછી તેઓ પાદશાહની કચેરીમાં આવ્યા ત્યાં તેમનાં જુનાં લુગડાંને બદલે તેમને નવાં પેહેરાવ્યાં. જુના લુગડામાંથી ચાર શેર લીખો કાહાડી નાંખી—આવું સંકટ તે રજપૂતોએ જંગલમાં વેઠ્યું હતું.

બન્ને ભાઇયોએ વિચાર્યું કે પાદશાહ આપણી ઉપર રાજી થાય એમ કરવું પછી પોતાની બેહેન લાલાં કરીને હતી તે તેને વેરે પરણાવી પછી પાદશાહે તેમને પાંચસે ગામનું તેમનું કલોલ પરગણું આપ્યું અને પૂછ્યું કે તમે તે શી રીતે વેહેંચી લેશો ? વરહો અને જેતો બોલ્યા—ચાલ પ્રમાણે મ્હોટા ભાઇને વધારે ભાગ મળવો જોઈયે. પાદશાહે પૂછ્યું કે મ્હોટાને મ્હોટો ભાગ મળવો જોઈયે તેનું કારણ શું ? તેનો ન્હાના ભાઈયે ઉત્તર આપ્યો કે, બળાત્કાર એજ એનું કારણ છે. અહંમદશાહ બોલ્યો કે તમે બન્નેએ સમાન દુઃખ વેઠ્યું છે માટે બરાબર ભાગે વેહેં-

ચી લેવું. આ ઉપરથી વરહાએ કલોલ ને ૨૫૦ ગામ લીધાં. તેના વંશના પાટવી રાજા આજ લૅબોદરે છે અને ફટાયા, પેથાપર અને પેડાઈડે છે તેમના તાબામાં હાલ બાર બાર ગામ છે. બાકીનાં કોળી લોકો ડબાવી પડ્યા છે. ન્હાના ભાઈ જેતાને સાણંદનાં ૨૫૦ ગામ મળ્યાં. એ બેમાં ન્હાના મ્હોટાનો ભેદ એટલો રાખ્યો કે મ્હોટાને મીઠાપાટનો ભાગ મળ્યો ને ન્હાનાને ખારા પાટનો ભાગ મળ્યો. પણ જતે દાહાડે ન્હાનાની ભોંયમાં સારા ઘહુ પાકવા માંડ્યા ને મ્હોટાની ભોંયમાં મઠ સરખા પણ ભાગ્યેજ પાકવા લાગ્યા.

આ બનાવ બન્યા પછી, બિહોલો સામતસિંહ કરીને ૩૫૦ ગામોનો ઠાકોર એક દિવસે પાદશાહના મેહેલ નીચે થઈને જતો હતો. ઉન્હાળાનો દિવસ હતો તેથી તાપ ઘણો પડતો હતો તેથી તેણે પોતાના માથા ઉપર લુગડું નાંખ્યું હતું, કેમકે તે વેળાએ છત્રિયો રાખવાનો ચાલ ન હતો ને માત્ર મ્હોટા મુસલમાન ઉમરાવ લોકોને આફતાબગિરિ વાપરવાની પરવાનગી હતી. આ સમયે વરહો ને જેતો મેહેલના એક છજામાં બેઠેલા હતા. તેઓ મશ્કરીમાં બોલ્યા કે, “ આ માથાઢંકો કોણ જાયછે ! ” સામતસિંહે આવું સાંભળીને કહ્યું કે, “ અમે માથાઢંકા નહિ, જેની બેહેન કે દીકરી તુર્કને દીધી હોય તે માથાઢંકા કેહેવાય. આ સાંભળીને વરહાને ને જેતાને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો; અને ધાર્યું કે આપણે એની દીકરી તરકને અપાવીને આપણા જેવા કરિયે તોજ આપણે વરહો ને જેતો ખરા, નહિ તો આપણા જિવતરને ધિઃકાર છે. પછી સામતસિંહ તો પોતાને ઉતારે ગયો. વાઘેલા ભાઈયોએ લાગ મળ્યો એટલે પાદશાહને કહ્યું કે, બિહોલા ઠાકોરે અમારૂં અપમાન કર્યું છે ને એને ચૌદ વર્ષની છોકરી ઘણી રૂપાળી છે તેની સાથે આપના નેકા થાય તો અમારે માથેથી ગાળ ઉતરે. પાદશાહે તેમનું કેહેવું માન્ય રાખ્યું અને પોતાના કેટલાક મોગળ અમિરોને કહી રાખ્યું કે, “ જ્યારે સામતસિંહ કચેરીમાં આવે ત્યારે તેની દીકરી મારે વેરે પરણાવાનું માગું ક-

રવું. તેઓ બોલ્યા," બંદેનવાજ ! એ સામતસિંહ તો મેવાસનો રેહે-નાર છે; તેથી અમે જે કહીશું તે તરત માનશે નહિ; અને એવી વાત અમારે મ્હોડેથી નીકળવી ઘણી કઠણ છે." પાદશાહ બોલ્યો, "વારૂ ત્યારે એ આવે એટલે મને યાદ દેવરાવજો, અને હું એને કહીશ." એક દિવસ સામતસિંહ કચેરીમાં આવ્યો. એટલે મોગળ અધિકારિયોએ સુલતાનને યાદ દેવરાવ્યું તેથી તે બોલ્યો, "સામતસિંહ તમારે શાં છોકરાં છે ? ઠાકોરે ઉત્તર આપ્યો. બંદેનવાજ, મારે એક દીકરો છે ને એક દીકરી છે." અહંમદશાહ બોલ્યો, દીકરી કેટલા વર્ષની છે. "તે બોલ્યો. તે સાત વર્ષની છે. પાદશાહે પૂછ્યું કે રજપૂતો પોતાની દીક-રિયો પરણાવવાને એટલી બધી વાર કેમ કરેછે ? ઠાકોર બોલ્યો, કે અ-મારે બે ત્રણ હજાર રૂપિયા દીકરી પરણાવતાં થાય એટલા એકઠા કરી રાખવાનું કામ ઘણું અઘરૂં છે; અને વળી વિશેષ એકે જો તેને ન્હાન-પણમાંથી પરણાવિયે ને તે મરી જાય તો ખર્ચ કરેલો નિષ્ફળ જાય. પાદ-શાહ બોલ્યો, "ત્યારે સામતસિંહ તમે તમારી દીકરીને પાદશાહના ત-ખત વેરે પરણાવો." ઠાકોર બોલ્યો, બંદેનવાજ ! આપ ઠીક કોહોછો, હું જાણુંછું કે હિંદુ રાજાઓની ઘણી દીકરિયો આપના જનાનામાં છે. કલોલના રાજાની, ઈડરના રાજાની અને બીજાની છે. તેથી મારી દીકરી પણ તેમાં હોય તો તે પાંશરૂં છે, પણ હવણાં તે ઘણી ન્હાની છે. અને રૂપે રંગે પાદશાહને લાયક નથી. પણ અમારા ભાઈ ભત્રીજાઓ-માં પાદશાહ લાયક હશે તો અમે શાદી કરીશું. પાદશાહ બોલ્યો, જ-મે તેમ હોય પણ તમારી દીકરી મને પરણાવો. સામતસિંહે તેની ન્હા-ની વય માટે ઘણાં બાહાનાં બતાવ્યાં, પણ પાદશાહ હઠે ચડ્યો, એટલે છેવટે તેણે તેનું કહ્યું માન્ય કર્યું. ઠાકોર ઉતારા ઉપર ગયો; અને પાદ-શાહે વરહાને ને જેતાને બોલાવ્યા અને કહ્યું કે તમે ના કેહેતા હતા પણ સામતસિંહે પોતાની દીકરી દેવાનું કબુલ કર્યું છે; તેઓ બોલ્યા, "એણે એટલે સુધી હા કહી છે ખરી, પણ રજપૂતોમાં વસંત ચડાવવા-

"નો ચાલ છે તે જો બિહોલો લઈ જાય તો અમે માનિયે કે વિવાહ ચો-
" કશ થયો. "

કેટલાક દિવસ પછી, સામતસિંહ કચેરીમાં આવ્યો ત્યારે અહંમદશાહે તેને કહ્યું કે, સામતસિંહ તમે તમારી દીકરીનું વસંત લઈ જાઓ. ત્યારે તેણે કહ્યું કે, મારે ગામ જતી વેળાએ હું લેતો જઈશ. પાદશાહ બોલ્યો, "નહિ હવણાંને હવણાં તમે તમારે ઉતારે લઈ જાઓ." પછીથી ઠાકોરને બલાત્કારે વળગાડ્યું. પછી પાદશાહે બન્ને ભાઈયોને કહ્યું કે તમારૂં પેહેલું ભવિષ્ય જેમ ખોટું પડ્યું તેમ આ પણ ખોટું પડ્યું કેમકે બિહોલાએ વસંત લીધું. તેઓ બોલ્યા, તેણે વસંત તો લીધું ખરૂં પણ તે નક્કી લગ્ન લેશે નહિ" આઉપરથી પાદશાહે સામતસિંહને બીજા મેળાપની વેળાએ કહ્યું "તમે લગ્નનો દિવસ નક્કી કરો." તેણે ઉત્તર આપ્યો "હુ દશ મહિનાથી અહિંજ છું;માટે મારે ગામ જઈને
"મારી ઉપજનીપજ સંભાળું ને પછી સરસામાન એકઠો કરતાં એક વ-
"ર્ષ થશે; ને પાદશાહ મારે ઘેર પરણવા આવે તેનો ખર્ચ ઉપાડવાનું
"હવણાં મારૂં ગજું નથી. માટે જરાક થોભો." પાદશાહ બોલ્યો, "તમારે જોઇયે એટલું અમારા ખજાનામાંથી લઈ જાઓ પણ લગ્નનો દિવસ નક્કી કરો. તે બોલ્યો, "બંદેનવાજ! આપનાં નાણાંવતે લગ્ન કરૂં તો મારી શોભા કેહેવાય નહિ" પણ પાદશાહે ઉંટ ઉપર નાણાં લદાવીને બિહોલ પોહોંચાડ્યાં. તે પૈસાવડે સામતસિંહે બિહોલને કોટ ચણાવ્યો, બુરજ કરાવ્યા,અને યોદ્ધા રાખ્યા તથા દારૂ, ગોળી એ સર્વ એકઠું કર્યું. પછી પાદશાહને કાહાવી મોકલ્યું કે હવે "પરણવાસારૂ પધારજો."

બિહોલથી આશરે ૧૪ગાઉઉપર એક ડુંગર છે, ત્યાંની જગ્યા ઘણી ભયંકર છે; અને ત્યાં "ઘોરીપાવટી" કરીને એક કિલ્લો છે. તે ઠેકાણે સામતસિંહે એક મેહેલ બંધાવ્યો હતો અને કદાપિ બિહોલથી નાસવું પડે તો સંતાઈ પેસવાસારૂં એક વિશાળ ભોંયરૂં કરાવી રાખ્યું હતું મેહેલ તથા ભોંયરાનાં ખંડેર હજી લગી ત્યાં છે અને લોકો કેહેછે કે ત્યાં ઘણું

ધન ડાટેલું છે, પણ ભ્રમરના ભયથી તેમાં કોઈનાથી પેશી શકાતું નથી.* ત્યાંથી બે ગાઉ ઉપર કેદારેશ્વર મહાદેવ છે તે પાંડવના વારાના છે. એવું કેહેવાયછે તથા ત્યાંથી સાત ગાઉઉપર ઊટડિયા મહાદેવ છે તે પાંડવના વારા કરતાં પણ પૂર્વના છે.

પાદશાહ પોતાનીસાથે લશ્કર લઈને બિહોલ ભણી આવ્યા અને ગામથી બે ગાઉ ઉપર મુકામ કર્યો. સામતસિંહે પોતાના ભાઈ ભત્રીજા મોકલીને પાદશાહને કેહેવરાવ્યું કે મુસલમાનની રીત પ્રમાણે નકા પઢશો કે હિંદુની રીત પ્રમાણે પરણશો. પાદશાહે કહ્યું કે મેં હિંદુની પરણવાની રીતિ જોઈ નથી માટે તેપ્રમાણે પરણવાની મારી ઇચ્છા છે. ત્યારે તેઓ બોલ્યા કે, "પાદશાહ અમારે ઘેર પરણવાને પધાર્યાછે; એટલા માટે, અમે સારી રીતે વિવાહ કરીશું. બંધુકો વગેરે દારૂખાનું છોડીશું,

* પૂર્વ ભણીના દેશમાં અનેબીજી એવીજ જગ્યાએ મધમાખિયો જે શત્રુ થઈ પડેછે તે કાંઈ જેવી તેવી નથી. ડયુટેરોનોમીમાં મોઝીઝે ઇસરાયલોને યાદ દેવરાવ્યું છે તેમાં પર્વતમાં રેહેનાર આમોરેટો મધ માખિયોની પેઠે કેવા તેમના ઉપર ટૂટી પડયા હતા, અને તેમની પછાડી પડયા હતા તે જણાવ્યું છે. અને ભ્રમર અથવા વિષશૃંગી ઇશ્વરની સેનાના અગ્રગામિયોએ તેમના શત્રુઓને કેવા નસાડી મૂક્યા તે વિષે જોશુઆ એ લખેલું છે. કર્નલ ટાડ પણ પોતાના વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા નામના પુસ્તકમાં અમદાવાદના સુલતાન મહમૂદ બેગડા વિષેની વાત લખેછે તથા આબુ પર્વત ઉપરની અચળેશ્વરના દેવળમાંની પોઠિયાની વિશાળ મૂર્ત્તિ તોડવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેવિષે પણ જણાવેછે. "અચળ ગઢનો નાશ કરીને આબુ પર્વત ઉપરથી ઉ-
"તરતાં તેનો જીતનો વાવટો ફરકી રહ્યો હતો તેવામાં નહિ ધારેલી જગ્યાએથી
"એકાએક ગડબડાટ ઉઠયો. શિખરમાં ભરાઈ પેઠેલું મધમાખિયોનું સૈન્ય તે-
"ઓના ઉપર ટૂટી પડયું અને છેક ઝાલોર સુધી તેઓની પછવાડે પડયું. નાશ
"કરનાર ઉપર આવો જય મેળવ્યો તેનું સ્મરણ રેહેવા સારૂં તે ઠેકાણાનું નામ ભ્ર-
"મર થાળ પડયું ત્યાં એક દેવલ બંધાવ્યું અને લશ્કરે નાસતાં લઈ લીધેલાં હથિયર
"નાંખી દીધાં હતાં તે સર્વ એકઠાં કરીને તેનું એક વિશાળ ત્રિશૂળ બનાવ્યું અને નંદીનું
"આવું અપમાન કર્યું તેઓનું વેર લેનાર દેવ આગળ તે મૂકવામાં આવ્યું." ટાડ કૃતવેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા પૃષ્ટ ૮૧.

ગુજરાતમાં ખેડા છે ત્યાં એક બ્રિટિશ આફિસરને ભુમિદાહ દેવા લઈ જતા હતા તઓના ઉપર પણ મધમાખિયોનું ટોળયું ટૂટી પડયું હતુ અને તથી ભંગાણ પડયું હતું.

અને ગુલાલ ઉડાડીશું "તેમજ વળી જાનૈયાઓની મશ્કરી કરવાનો,મીઠું "છાંટવાનો,અને કાંકરીઆળો કરવાનો અમારા હિંદુઓમાં ચાલ છે, તે "તમારા કોઈ માણસને ઠીક લાગે નહિ ને કોઇને મારે તો વિવાહને ઠેકાણે "લડાઈ ઉઠે, એટલા માટે, તમારે તેમને કહી રાખવું જોઈયે કે બિહો- "લનું કોઈ માણસ તેમની મશ્કરી કરે તો તેની સાથે કજિયો કરી ઉઠે "નહિ." પાદશાહે તે પ્રમાણે પોતાના લશ્કરને ચેતવણી આપી. પછી સામતસિંહનો ભાઈ બોલ્યો,"બંદેનવાજ! તમારા લશ્કરને ઉતરવા જેટલી "બિહોલની પાસે જગ્યા નથી. માટે મ્હોટા મ્હોટા ઉમરાવ અને પટાવ- "તોને પેહેલા મોકલજો; તેમની પછવાડે આપ પધારજો, અને ફોજને "પછીથી આવવા દેજો." એ પ્રમાણે જે કેહેવાનું હતું તે સર્વ નિવેદન કરીને તેઓ ગામમાં ગયા. પાદશાહે પ્રથમ પોતાના અધિકારિયોને મો- કલ્યા, તેમની પછવાડે પોતે ચાલ્યો ને લશ્કર પછવાડે રાખ્યું, તેઓ જ્યારે બિહોલની પાસે આવ્યા ત્યારે તેમને માટે પાંચ હજાર રજપૂ- તો, ગોળિયો ભરી રાખેલી બંધુકો સહિત ઉભા રહેલા જોવામાં આવ્યા. તેઓએ દરવાજા બંધ કરી દીધા, ને કોટ ઉપરથી બંધુકો છોડવા માંડી તેથી પાદશાહનું ઘણું લશ્કર માર્યું ગયું; પણ ઘણી વાર સુધી અહંમદ- શાહના જાણવામાં એમ આવ્યું કે, એ તો દારૂખાનું છોડેછે. પછી તો ઘણાં માણસો પડતાં જોયાં ત્યારે તેણે જાણ્યું કે આ તો દગલબાજી થઇ. સાત દિવસ સુધી લડાઇ ચાલી. છેવટે સામતસિંહે ઘણો માર ખાધો એટલે પોતાનો કબીલો ઘોરીપાવટિયે લઈ ગયો. પાદશાહનું લ- શ્કર બિહોલમાં પેઠું અને તે લૂંટી લીધી; ઘવાયળાઓને ઓષધ કરવા- ને, અને લડાઈની સામગ્રી અને લશ્કર એકઠું કરવા સારૂં અહંમદશા- હ ત્યાં ત્રણ માસ સુધી પડાવ કરીને રહ્યો. પછીથી તે ઘોરીપાવટી ભ- ણી લડવા ચાલ્યો. ત્યાં તેણે ઘણાં ઝાડ કાપી નંખાવ્યાં અને બે મહિના સુધી લડાઈ ચલાવી. લોકો કેહેછે કે સીસૂ ખૂટવાથી સામત-

સિંહ સોનારૂપાની ગોળિયો કરાવીને મુસલમાનો ઉપર ચલાવવા લાગ્યો. છેવટે સામતસિંહ ધોરીઆવાડિયેથી નાશીને ધુઆના પર્વત ઉપર ભરાઈ પેઠો, અને પોતાની પુત્રીને ઇડરના રાવ સાથે પરણાવી. પાદશાહે તેનાં ૩૫૦ ગામ ખાલસા કરી દીધાં.

સામતસિંહ બાર વર્ષ સુધી બારવટે રહ્યો તેટલામાં મુસલમાનોને કાયર કાયર કરચા, છેવટે પાદશાહે બાંહધરી આપીને ટંટો પતાવી દેવાને તેને તેડાવ્યો. સામતસિંહે કહ્યું કે મારાં ગામ પાછાં આપશો તોજ હું જંપીને બેશીશ. પછી પાદશાહે ઉગામ પરગણાનો ૮૪ ગામનો વાંટો સામતસિંહને આપીને કજિયો પતાવી દીધો. પછી સામતસિંહ બિહોલા જઈને રહ્યો; અને આજસુધી તેના વંશજ છે તે બિહોલા રજપૂતને નામે ઓળખાયછે. અને તેઓનો વાંટો ઉગામમાં હજુ છે.

પછી વરહા અને જેતાની બેહેન લાલાં ગુજરીગઈ; તેનેવિષે કેટલાક લોક એમ કેહેછે કે, ઉન્હું દૂધ પિતાં તેનાં આંતરડાં દાઝયાં તેથી તે મરી ગઈ. પાદશાહને તેનાઉપર ઘણો પ્રેમ હતો અને તેના રૂપગુણથી તે મોહિત થઈ ગયો હતો તેથી બહુ ખેદયુક્ત થઈગયો. તેણે લાલાંના જેવી બીજી કોઈ હિંદુની કન્યા ખોળવાને પોતાના કાર્યભારિયો જુદે જુદે દેશ મોકલ્યા પણ તેના સરખી સુંદર હિંદુ કે મુસલમાનોમાં તેમના જોવામાં આવી નહિ. એટલે પાછા * આવીને તે પ્રમાણે વિચાર જણાવ્યો તેથી પાદશાહ નિત્યના કરતાં વિશેષ શોકાતુર થયો. તેણે રાજકાર્યભાર છોડી દીધો ને ખેદયુક્ત થઈને બેશી રેહેવા લાગ્યો. કાર્યભારિયોએ વિચાર્યું કે લાલાં વાઘેલીના જેવી બીજી સ્ત્રી આણી આ-

* અંગ્રેજીમાં એવો અર્થ છે કે, " પાદશાહે અમદાવાદમાં આવીને આ વિષેનો પોતાનો વિચાર જણાવ્યો. " પણ એ તો અમદાવાદમાંજ હતો અને કાર્યભારિયોને તેણે ખોળ કરવા મોકલ્યા હતા માટે તે ચુક થયેલી છે. અને તે ચુક થવાનું કારણ એમ લાગેછે કે, " પાછા આવીને ઇ૦ " એવા ઉચ્ચાર ઉપરથી "પાછા " ને "પાદશાહ " ને ઠેકાણે સમજી લીધો છે, કેમકે ઘણા લોકો પાછછા એવો ઉચ્ચાર કરેછે.

આવિના બીજો કાંઈ ઉપાય નથી. તેથી તેના જેવી સુંદર કન્યા શોધવા તેમણે એક બ્રાહ્મણ મોકલ્યો. બ્રાહ્મણ ઘણા દેશ ફરતો ફરતો છેવટે માતર આવ્યો, ત્યાં ચિતોડવંશનો સિસોદિયો રાજા હતો તેનું નામ સત્રાસલજી હતું અને તે રાવળ કેહેવાતો હતો. તે ૬૬ ગામનો ધણી હતો ને તેને રાણીબા કરીને એક દીકરી હતી તથા ભાણજી અને ભોજી કરીને બે દીકરા હતા. રાણીબા ઘણીજ રૂપાળી હતી. બ્રાહ્મણે તેને જોઈને ધાર્યું કે મેં આવી કન્યા શોધી કાહાડી છે એવા શુભ સમાચાર કચેરીમાં જઈને કહીશ તો મને શિરપાવ મળશે તેથી તેને ઘણોજ આનંદ થયો. તે પાદશાહના કાર્યભારિયો પાસે ગયો અને બોલ્યો કે લાલાં વાઘેલીના જેવી એક કન્યા મેં શોધી કાહાડીછે. તેઓએ તેને શિરપાવ આપીને યથાસ્થિત સમાચાર પૂછ્યા. તે બોલ્યો, ચરોતરના માતરગામમાં રાવળ સત્રાસલજીની દીકરી ઘણી રૂપાળી છે. કાર્યભારિયોએ સત્રાસલજીને અમદાવાદ બોલાવ્યો, અને તેનો સત્કાર કરીને ગાદીવેર દીકરી દેવાને તેને સારીપેઠે સમજાવ્યો. ત્યારે સત્રાસલજી બોલ્યો કે હિંદુની દીકરીને એ પ્રમાણે પરણાવાય નહિ. કાર્યભારિયોએ તેને સમજાવ્યો કે પાદશાહના જનાનખાનામાં ઘણા હિંદુ રાજાઓની કન્યાઓ છે. તેનો ઉત્તર સત્રાસલજિયે માત્ર એટલોજ આપ્યો કે "તે જુદા છે અમે જુદા છિયે." દિવાનોએ કહ્યું કે જો તમે રાજીખુશીથી હા કેહેશો નહિ તો પછી બળાત્કાર કરવો પડશે. આવું કેહેતાં છતાં પણ રાવળે તો નાનીનાજ કેહેવા માંડી એટલે છેવટે તેને કેદ કરયો. ઠકરાંણીને જ્યારે આ વાતની જાણ થઇ ત્યારે તેણે પોતાના મનમાં વિચાર કરયો કે," આ એક છોકરી મરી ગઈછે એમ હું સમજીશ; પણ, ગમે તે પ્રકારે ઠાકોરનો જીવ ઉગરે ને ગ્રાસ રેહે એમ કરવું જોઇયે."તણિયે પછી પોતાની દીકરીને અમદાવાદ મોકલી. જ્યારે તેને તેનો પૂરેપૂરો શૃંગાર સજાવીને પાદશાહની હુજુરમાં દાખલ કરી ત્યારે તેની સુંદરતા જોઈને તે અચંબો પામ્યો અને બોલી ઉઠ્યો, " આ શું લાલાં પાછી આવી !" તે બોલી તે

બાલાં તો ગઈ" પાદશાહને પછી ભાન આવ્યું બીજે દિવસે તેણે કચેરી ભરી. સત્રાસલજીની બેડી તોડી નંખાવીને તેને કચેરીમાં બોલાવીને શિરપાવ કર્યો. તે સમયે સત્રાસલજિયે વિચાર્યું કે કેદખાનું તો ભોગવ્યું પણ મુસલમાનને દીકરી દેવી પડી નહિ એ બહુ સારૂં થયું. તે રાજી થતો પોતાને ગામ ગયો. જ્યારે જમવાની વેળા થઈ ત્યારે તેણે રાણીબાને બોલાવી. ઠકરાણી, તેને બાહારથી તેડી લાવવાનું ડોળ કરીને પાછી આવી કેહેવા લાગી કે રાણીબા તો રમતમાં પડ્યાં છે તેથી હવણાં આવશે નહિ. સત્રાસલજી બોલ્યો કે તે આવશે નહિ ત્યાં સુધી હું જમનાર નથી. ત્યારે ઠકરાણી બોલ્યાં, " મહારાજ જ્યારે રાણીબાને અમદાવાદ મોકલ્યાં ત્યારે તમારા કેદખાનાના દરવાજા ઉઘડ્યા છે." આવું સાંભળીને સત્રાસલજી અતિ શોકાતુર થઈ ગયો. તે બોલ્યો, " હું ત્યાં મરી ગયો હોત તો શી ચિંતા હતી ! હું ચિતોડ વંશ-
" નો છું; હું નિષ્કલંકી કેહેવાઉછું ને અમારે સિસોદિયાને માથે આવું
"કલંક કદિ આવ્યું નથી માટે તને ધિઃકાર છે કે આવું કલંક તેં મારે
"માથે બેસાર્યું. ઠકરાણી બોલી, "તમારો જીવ જાત તે કરતાં આપણે હવે એમ સમજીશું કે એ દીકરી મરી ગઈ છે." રજપૂત, તાબડતોબ ખડો થયો, અને પોતાની તરવાર પકડી; તે જોઈ ઠકરાણી તેને વળગી પડી, પણ તેણે તેને તરછોડી નાંખી ને તરવાર ખેંચી કાહાડી પોતાના પેટમાં ઘોચીને મરદ થઈને પડ્યો.

સત્રાસલજીના કુંવર ભાણજી તથા ભોજિયે સારી રીતે તેનું ક્રિયા ખર્ચ કર્યું; ને માતરમાં તેઓ રાજ્ય કરવા લાગ્યા, અમદાવાદમાં જ્યારે એ વાતની જાણ થઈ ત્યારે રાણીબાએ સ્નાન કર્યું ને તે ઘણોજ ખેદ પામી. તેને શોકાતુર જોઈને પાદશાહ રમિયતથી કેહેવા લાગ્યો,
" જ્યારે કોઈ હિંદુ રાજા મરી જાય અને તેના છોકરા ગાદિયે બેસે ત્યા-
" રે તેમને દિલાસો આપવાને તેમનું કોઈ સગું હોય તે શું શું કરે ! "
રાણીબા બોલી, " પૈસા વાળું સગું હોય તો તે પોશાક મોકલાવીને તેઓ-

ના શોકનો ભોગો પોશાક બદલાવે. " પાદશાહ બોલ્યો, ત્યારે તમારા ભાઈનો શોક મુકાવાને માટે હું પણ તેઓને અહિ બોલાવુંછું એમ કહીને તેઓને તેણે બોલાવ્યા; પછી બન્ને ઠાકોરો અમદાવાદ આવ્યા ને પોતાને ઉતારે ઉતર્યા; પાદશાહે, ઘાસ, દાણો અને બીજો જોઈતો સરસામાન પોહોંચાડ્યો; ને રાણીબાને કહ્યું, " હું આજે તમારા ભાઈયોને શિરપાવ કરીશ. " તે બોલી, ભાઈ કોણ ને બેહેન કોણ ? હવે હું તેમની સગી રહી નથી. પાદશાહ બોલ્યો, " એમ કેમ ? શું એ તમારા ભાઈ ન હોય ? " રાણીબાએ ઉત્તર આપ્યો, હવે હું મુસલમાન થઇ ને તે હિંદુ છે અમે ભેગાં બેશીને જમિયે નહિ ને એક પ્યાલાવતે પાણી પણ પિયે નહિ. ત્યારે અમે ભાઇ ને બેહેન ક્યાંથી રહ્યાં ! " પાદશાહ બોલ્યો, " તમે આજે તેમને સારૂં રસોઈ કરો. આવું સાંભળીને રાણીબાએ વિચાર કર્યો કે, મારે કેહેવાની વાત પાંશરી હતી પણ આ તો આડું નીકળ્યું. જ્યારે પાદશાહે બન્ને ભાઇયોને તેડવા મોકલ્યું ત્યારે તેઓ શિરપાવ લેવાની આશાએ પોતાની બેહેનને મેહેલ આવીને બેઠા. તેઓને એકલા જોઈને રાણીબા બોલી, ભાઈયો ! તમને ધિઃકાર છે કે જ્યારે મને મુસલમાનને દીધી ત્યારે તેના શોકમાં આપણા બાપ મરી ગયા; ને તમે નાત બાહાર નીકળવાને અહિ આવ્યાછો ! " પછી પાદશાહનો જે મનસુબો હતો તે તેઓને જણાવ્યો. ન્હાનો ભાઈ ભોજી હતો તે એકદમ બારીમાંથી પડતું મૂકીને નાઠો. મ્હોટો ભાઇ ભાણજી રહ્યો. પછી પાદશાહ આવ્યો ને તેને કેહેવા લાગ્યો કે, " તમારી બેહેને ખાવાનું કર્યું છે તે તમે ખાઓ," ભાણજી બોલ્યો, "સાહેબ ! મારાથી ખવાય નહિ. " પાદશાહ બોલ્યો, " તમે આ પ્રમાણે વેગળા શું કરવાને થાઓછો ? " ત્યારે ભાણજિયે કહ્યું કે " સાહેબ ! જો હું અહિ ખાઉં તો કોઈ રજપૂત મને કન્યા દે નહિ. " પાદશાહ કેહે કે, એ વિષેની તમે કાંઈ ચિંતા રાખશો નહિ, તમે કેહેશો એટલા રજપૂતને બોલાવીને તમારા ભેગા જમાડીશ." એમ કહીને ભાણજીને જમાડ્યો. તેથી

ઠાકોર ઘણો ખેદયુક્ત થયો. પણ પાદશાહે બાવને ગામના રજપૂતોને અમદાવાદમાં બોલાવ્યા. ત્યારે ઘણા રજપૂતોએ જાણ્યું કે આપણને બલાત્કારે વટલાવાનો પાદશાહનો વિચાર છે તેથી પોતાનાં ગામ, ગ્રાસ છોડીને બીજે દેશ જતા રહ્યા ને જેટલા પાદશાહના હાથમાં આવ્યા તેમને તેની નાત છોડાવી દીધી. આ પ્રમાણે ઘણા વર્ષ સુધી ચાલ્યું; ઘણી લડાઇયો થઇ, અને ઘણા રજપૂતોએ તેમના પ્રાણ છોડ્યા.

ચાંપાનેરની પાસે રાજપીપળા છે તે ૩૫૦ ગામની રાજધાની છે ત્યાંનો હરિસિંહજી ગોહિલ કરીને રાજા હતો. એક સમયે ઘણાં મૂલ્યવાન મોતી તેને ભેટમાં મળ્યાં તેનો તેણે પોતાની ઠકરાણીસારૂં હાર કરાવ્યો. ને ઠકરાણીને કહ્યું કે "આમાં ખરૂંખરૂં પાણી છે" પછી જ્યારે પાદશાહ-સાથે કજિયો થયો ને બીજા ઠાકોરો સાથે તેને જંગલમાં નાશી જવું પડ્યું ને પાણીવિના તેઓ હેરાન થવા લાગ્યા ત્યારે રાણિયે શોકાતુર થઈને પોતાના મોતીના હાર સામું જોઈને કહ્યું "ઠાકોર! તમે એકવાર મને કહ્યું હતું કે આમાં પાણી છે." આ બનાવ ઉપરથી એક ચારણે તે વિષેનું કવિત કર્યું છે.

शाह जहां सुलतान कोपी चढ्यो जबे तब,
शेषना सहानो भार धरनी हलानी हैं;
मारे रजपूत शूरे महा पुरे रेवाहुके,
आसपास धूर लाल रंगसें रंगानी हैं;
सुलतान तेरे त्रास पाडनमें छाले पर,
कंदमूल खाने भागी भोमियेकी रानी हैं;
तोर तोर हार अपसरा ले नीचोवे मुख,
"तुमे क्यों कहत कंथ मुगतामें पानी हैं."

હરિસિંહજી ગોહિલે ૧૨ વર્ષ બારવટામાં કાહાડ્યાં ત્યાર પછી, શાહપાસેથી તેને પોતાનો ગ્રાસ પાછો મળ્યો, અને તેના વંશજ હજી સુધી રાજપીપળામાં રાજ્ય કરેછે.

ભાટ વાતની સમાપ્તિ કરતાં કેહેછે કે, ઉપર પ્રમાણે જે રજપૂતોને વટલાવામાં આવ્યા તેઓની એક જુદી નાત થઈ અને તે "મોલે સલામ" કેહેવાયા; કેમકે તેઓએ પાદશાહના મોહોલને સલામ કરી, અથવા નમી પડ્યા. તેઓ હજીલગી હિંદુઓનો પોશાક રાખી રહ્યાછે; કેટલાક તો હિંદુધર્મનીક્રિયાઓ કરેછે, અને કેટલાક મુસલમાનની કરેછે; પણ તેમનાં મરદાં સદાય ડાટવામાં આવેછે, બાળ્યામાં આવતાં નથી. તેઓની સ્ત્રિયો પણ હિંદુનો પોશાક પેહેરેછે. બીજા હિંદુઓ તેમને મુસલમાનમાં ગણેછે; પણ પ્રથમ તેઓ જે વંશના હતા તે વંશનું નામ રાખી રહ્યા છે; અને તેઓને વહીવંચા ભાટ છે તે તેમનાં પેડીનામાં વાંચેછે. પરણતી વેળાએ તેઓ અગ્નિની ક્રિયા કરતાનથી પણ કલમો પઢેછે. વળી ગણેશ પૂજા તો તેઓ રાખી રહ્યા છે. તેમજ કેટલીક હિંદુઓની ક્રિયાઓ તેમનામાં છે. કેટલાક રજપૂત કરગરીને બચ્યા ને વટલ્યા નહિ તેઓ કારડિયા કેહેવાયા; અને બીજા જે શરણ થઈ શકે નહિ એવા બળવાન હતા તેઓએ કર ભર્યો એટલે રાજા રહ્યા અને હજીસુધી જીનું પદ તેમના નામને લગાડવામાં આવેછે. કેટલાક ગરીબ રજપૂત નરવા છોડીને ખેતી કરવાની પરવાનગી મેળવીને બચ્યા તે નાડોદા કેહેવાયા તેમજ એજ સમયે વાણિયા અને બ્રાહ્મણને વટલાવામાં આવ્યા તે વોહોરાની જાતમાં ભળી ગયા.*

---

* "પણ આ જિલ્લામાં (ભડોચ) મુસલમાનની એક જાત છે તે ખેતીનું કામ કરેછે. તેઓ વોહોરા કેહેવાયછે; તથાપિ જે વ્યાપારી વોહોરા છે તે કરતાં તેઓ કેવળ જુદીજ જાતના છે. તેઓ કોઈ કોઈ વાર ગાડીતું કરેછે તોપણ તેમનો મુખ્ય ધંધો અને ઉદ્યોગ ખેતીવાડીનો છે. તેઓ ઘણા ચંચળ, ઉદ્યોગી, અને આખા જિલ્લામાં કુશળ ખેડુતો ગણાયછે, તેમનો પોશાક, રીતભાત, અને ભાષા એ સર્વે કણબી અને બીજા હિંદુ ખેડુતોના જેવાં છે, તેઓ બેશક મૂળમાંતો હિંદુજ હતા. તેઓના પુર્વજ, ઘણા ખરા કોળી, રજપૂત અને થોડાકના કણબી હતા, તેઓ એવું કેહેછે કે ગુજરાતના મુસલમાન રાજ્યકર્ત્તા સુલતાન મહમુદ બેગડાના વારામાં અમને વટલાવામાં આવ્યા હશે. આ વોહેરાઓ ગુજરાતી ભાષા બોલેછે, "અને મુસલમાન ખેડુત જે મલેક, ખાન ઇત્યાદિ કેહેવાય છે તેમની પેઠે મુસલમાની

આ વેળા પછી વાઘેલાની પાટવીશાખા બંધ થઈ પડી. પેહેલા

"બોલતા નથી. ખેતી કરનારા બધાય વોહોરા સૂની છે." ભડોચ જિલ્લા વિષે કર્નલ વિલિયમની યાદ પૃષ્ઠ ૮૧.

એશિયાટિક સોસાઈટી (બંગાળ) ના જર્નલના પુસ્તક ૬ ઠાના પૃષ્ઠ ૮૪૨ મે કા. મૌલિયે ઉજ્જણ વિષે વિષય લખ્યો છે તે ઉપરથી નીચે લખેલું વોહોરાઓની ઉત્પત્તિ વિષેનું વૃત્તાંત ઉતારી લીધું છેઃ—

"યાકુબ કરીને એક માણસને પોતાના ઘરના અથવા તરફેણના કજિયાને લીધે "પોતાનો દેશ તજવો પડયો, તે ઇજિપ્ત છોડીને હિ૦ સ૦ ૫૩૨ (ઈ૦ સ૦ ૧૧૩૭) "માં ખંભાતમાં ઉતર્યો. હિંદુસ્થાનમાં પ્રથમ પગ મૂકનાર એના ધર્મના લોકોમાં એ "પેહેલોજ હતો. તે સમયે તે ધર્મનો મુખ્ય મુલ્લા (જે કેટલાક વર્ષથી ઇમનમાં વ- "સ્યો હતો) ઓહશીબિન મુસા કરીને હતો. ઇજિપ્તમાં ખલિફ મોસ્તેમસિર બિલાહ "અમલ કરતો હતો, અને સદરાસિંગ હિંદુઓના પિરાન પટ્ટણ ઉપર રાજ્ય ચલાવતો "હતો. ઘણાં ખરાં પ્રમાણ ઉપરથી જણાયછે કે મોસ્તેમસિર હિ. સ. ૪૮૭ માં મ- "રણ પામ્યો અને તેનો પૌત્ર હાફિઝ ૧૧ મો ખલિફ હતો તેણે ૫૨૪થી ૫૪૪ સુધી "અમલ કર્યો. આ સમયનો ગૂજરાતનો ઇતિહાસક્રમ ગૂંચવણ ભરેલો હતો તો "પણ ઉપરના વર્ષ સાથે તે મળતો આવેછે, કેમકે સિદ્ધ અથવા જયસિંહ કે જે નામ "ઉપરથી સદરાસ એ બગડીને થયેલો શબ્દ જણાયછે તે ૧૦૯૪ માં અણહિલવાડ પા- "ટણનો રાજા હતો."

હવે એ વિષયસંબંધી જ્યાંથી બાકી રહ્યું છે ત્યાંથી જુવો. એમ જણાયછે કે યાકુબ ખંભાતમાં ઉતરીને એક માળી ભેગો રહ્યો તેને તેણે પોતાના ધર્મમાં કરી લીધો. પછીથી તેણે એક બ્રાહ્મણના છોકરાને પણ વટાળ્યો. "સદરાસ રાજા", અને તેના બે દિવાન તારમલ અને ભારમલ જે બે ભાઈ હતા તે ખંભાતમાં એક ડેરે વારે વારે જતા હતા. ત્યાં એક લોહોડાના હાથીને ચમક પથ્થરના આધારે અધ્ધર લટકતો રાખ્યો હતો. યાકૂબે ચમક પથ્થર કાહાડી નાખ્યો, અને બ્રાહ્મણો સાથે વિવાદ થયો તેમાં પણ જીત્યો. સદરાસ અને તેના દરબારીને આવા ચમત્કારવડે કરીને જીતી લીધા એટલે તેનો ધર્મ તેઓએ સ્વીકાર્યો. તેમનો દાખલો બીજા ઘણાઓએ લીધો. ને તે લોકોએ આર્બસ્થાન સાથે વ્યવહાર જારી રાખ્યો તેથી "વ્યવહારિયા" અથવા વોહોરા કેહેવાયા.

આ વાતમાં ખરાંનામનું અને વૃત્તાંતનું અચંબા ભરેલું શેળભેળપણું થઈ ગયેલું દેખાયછે. સદરાસસિંહએ ખરેખરો સદરા જેસિંગ હશે. સિદ્ધરાજ ગૂજરાતમાં એ જનામથી ઓળખાયછે, પણ તારમલ અને ભારમલ બે દિવાન એ વીરધવળ વાઘેલાના પ્રધાન બે ભાઈ તેજપાળ તે વસ્તુપાળ હતા તે બે હશે. વળી, કુમારપાળ અથવા અજયપાળ સંબંધી વાતો બીજે ઠેકાણે લખી છે તે પ્રમાણે, રાજાએ બીજો ધર્મ ગ્રહણ કર્યો તે વાત તેઓને ઠીક લાગૂ પડે છે.

ઠાકોરનો આનંદ દેવ પૌત્ર હતો તેની પાસે કલોલનો વગર વેંહેંચાયલો ગ્રાસ હતો, પણ તેના ન્હાના દીકરાને બાપના વારસ તરીકે ૪૨ ગામ-સાથે રૂપાળ મળી. ઈ૰સ૰ ૧૪૫૯ માં શાહઅહંમદનો પૌત્ર મહમુદ બેગડો ગાદી ઉપર હતો ત્યારે કલોલના ઠાકોર વીરસિંહ વાઘેલાની ઓરૂડાં રાણિયે પાંચ લાખ ટકા ખરચીને એક ભવ્ય વાવ્ય કરાવી છે તે અડાલજના ગામ આગળ હજી છે.

વીરસિંહ અને તેનો ભાઈ અજેત્રસિંહ એ બે મુસલમાનો સાથે લડાઈમાં ઉતર્યા હતા તેમાંથી મ્હોટા ભાઈને મુસલમાનોએ મારી નાંખ્યો અને તેને વારસામાં મળેલા શેહેર ઉપર કિલેદાર મુકયા. તથાપિ કેટલીક પેડી પછી કલોલ વીરશિંહના વંશજોના હાથમાં આવી તે છેક ઇ૰ સ૰ ૧૭૨૮ માં ભગતસિંહ ખોઈ બેઠો ત્યાં સુધી રહી. ભગતસિંહ લેંબોદરામાં જઈ વસ્યો. એ ગામ તેણે આજણા કણબી પાસેથી લીધું તે હજી સુધી તેના વંશજોના હાથમાં છે. તેઓ વાઘેલાના મુખ્યપણાની પ્રતિષ્ઠાનો દાવો કરેછે તે ઘટિત કારણ ઉપરથીજ કરેછે.

આનંદ દેવના ન્હાના દીકરા રાણક દેવના મરણ પછી બે ત્રણ પેડિયે જેવામાં સામતસિંહ થયો તેવામાં તેના દીકરાઓ વચ્ચે રૂપાળના ગ્રાસના વિભાગ થઈ ગયા; વજેકરણજી પાટવી હતો તેણે રૂપાળ રાખી, પણ ન્હાના દીકરા સોમેશ્વરને પોતાના બાપના ગ્રાસમાંથી ૧૪ ગામ મળ્યાં અને તેને સારૂં કોલવડામાં હવેલી બંધાવી. વજેકરણજિયે રૂપાલ ખોયલી જણાયછે કેમકે તેના પાટવી પુત્ર ભીમજિયે ઈડરદેશમાં જઈને પોશીણા તથા હરાદની શાખાઓ સ્થાપી, તેઓ પછી ઈડરના રાવના પટાવત થયા. અને ન્હાનો પુત્ર વણોજી હતો તે સાબ્રમતીને કાંઠે આલુવામાં જઈ વસ્યો, તેના વંશજ હજી લગી ત્યાં છે.

સોમેશ્વરના પૌત્ર ચાદાજીના હાથમાં હજી લગી કોલવડા છે. તેને એક હિમાળોજી કરીને દીકરો હતો તેના મામા પેથુગોલના હાથમાં સાભ્રમતીની પાસે સોખડા છે તેનો ગ્રાસ હતો. પેથુગોલને મટે નહિ એવો રોગ થયો હતો. ને તેને કાંઈ છોકરૂં ન હતું તેથી હિમાળાજીના-થી ડરતો હતો; કેમકે ભાટ કેહેછે કે ગ્રાસને સારૂ મામાને મારી નાખ-વાનો ચાલ તે વેળામાં અસાધારણ ન હતો. પેથુને ડર લાગતો હતો તે વગર પાયાનો ન હતો, પણ તે સાવધાની રાખતો હતો તેથી તેના ભા-ણેજથી ઉઘાડાં પડાતું ન હતું. તોયપણ આખરે, હિમાળોજી સો-ખડિયા મહાદેવનાં દર્શણ કરવા જવાને મિષે સ્ત્રિયો બેસેછે તે પ્રમા-ણે ઢાંકેલા પડદાના રથમાં કેટલાક રજપૂતો લઇને સોખડામાં પેઠો. તે-ઓ પછી ઠાકોરની હવેલીમાં પેઠા ને તેને ઠૂર કર્યો. એટલે રાણીને સત ચડ્યું, ને હિમાળાને શાપ દીધો કે તારી છોકરીનાં છોકરાં પણ અકાળ મરણ પામશે. ઠાકોરે ક્ષમા માગીને પ્રાર્થના કરીકે, "માજી ! તમારે કાંઈ છોકરૂં નથી; હું તમારો છોકરો છું; જે બન્યું તે બન્યું; મારા ઉપર કૃ-પાદૃષ્ટિ કરો, હવે તમે જે આગ્ના કરશો તે હું પાળીશ." સતિયે કહ્યું કે તારા મામાના નામથી તું ગામ વસાવજે, અને હું તને વરદાન આપુંછું કે તારો પુરૂષવંશ તે ગામમાં ચાલશે પણ મારૂં બોલ્યું મિથ્યા થાય નહિ માટે તારો દીકરિયોનો વંશ ચાલશે નહીં" પેથાપુર સ્થપાયાનું આ મૂળ કારણ છે. તે અમદાવાદની ઉત્તરમાં થોડે ગાઉને છેટે સાભ્રમતીઉપર એક સુંદર ગામ છે, ત્યાં બંધુકો બનાવવાનું કારખાનું છે, અને ત્યાંના પગાર લઈ રેહેનારા માણસોની સ્વામિભક્તિ અને શૌર્યને લીધે તે આજ સુધી પ્રખ્યાત છે.

તેઓની કલોલની શાખાકરતાં સાણંદની શાખા વધારે ભાગ્યશા-ળી છે, તેઓ પોતાનો ગ્રાસ હજી સુધી રાખી રહ્યા છે તેના બે મુખ્ય વિ-

ભાગ થયા છે એક સાણંદનો (કોઠનો પણ કેહેવાયછે) અને બીજો ગાંગડનો*

---

* વાઘેલા સંબંધી ભાટ લોકોએ આપેલું વૃત્તાંત ઘણું ગુચવાઈ ગયેલું છે પણ તે હવે સીધુ કરી દેવાને ઘણું અશક્ય છે. એક વૃત્તાંતમાં, કલોલ અને સાણંદનો પ્રથમ ગ્રાસ, કરણવાઘેલાના છોકરાઓને મળ્યો હતો એમ લખેછે. અને તેઓની માનાં નામ સુદ્ધાંત આપે છે. તે વૃત્તાંત નીચે પ્રમાણે છેઃ— "કરણના છોકરા, સારંગ "અને વરસંગ બંને એકજ વેળાએ જન્મ્યા હતા અને તેથી તે બન્ને પાટવી હતા. સા- "રંગની માનું નામ તાજકુંવરીજી હતું અને તે જેસલમેરના ગજસંઘજી ભાઠીની દીકરી "થતી હતી; વરસંગની મા અમરકુંવરબા કરીને હતી, તે કેરકોટના દેસલજી જાડેજા- "ની પુત્રી હતી. વરશંગને તેના બાપની વેળામાં સરખાર જિલ્લો અને તેનાં ૬૫૦ ગા- "મ મળયાં હતાં. સારંગને તેજ પ્રમાણે ભીલડી જિલ્લાનાં ૬૫૦ ગામ મળયાં હતાં. "ભીલડીમાં એકઠા મળીને મુસલમાનો પાસેથી કડી લીધી. પણ બેગમને+ ગાદી- "ઉપર રેહેવા દઈને બાંહધરી લીધા વિના, પાટણ જઈને પાદશાહને મળયા. પાદશાહ "રાજી થયો ને તમને ૫૦૦ ગામ આપ્યાં. સારંગદેવે કલોલ ને ૨૫૦ ગામ લીધાં ને "વરશંગ સાણંદ ને તેટલાંજ ગામ રાખ્યાં. "અડાલજની વાવમાં લેખ છે તેમાં "નીચે પ્રમાણ પેડિયો લખેલીછેઃ— ૧. મોકલસિંહ; ૨. કરણ; ૩. મુળરાજ; ૪. મહીપ, તેના વીરસિંહ અને અજેત્રસિંહ બે પુત્ર હતા તેમાં વીરસિંહ એ રૂડાંરાણીનો વર થાય. ભાટ લોકોએ જેઓને વિષે વાત કહી છે તે આ વરહો અને જેતો બન્ને ભાઈ હશે એમાં કશો શક નહિ. માણસાની વાવમાં એક બીજો લેખ છે તેનાં નીચે પ્રમાણે પેડિયો છેઃ— ૧. મૂલરાજ; ૨. વિજયાનંદ; ૩. વેલો, ૪. ધવલ, ૫. વાંકો, ૬. ચંપક તે સારંગદેવજીના દીકરા લુણકાની દીકરી ચંપાદેવીસાથે પરણ્યો હતો, તેને એક ધારા કરીને દીકરો થયો હતો તેણે ઈ. સ. ૧૫૨૯ માં વાવ બંધાવી હતી. કલોલની પાસે ઓગાણજમાં વાઘેલાની આ શાખા રહી હતી.

(+ મુળવાત એમ પણ છે કે, "કડી પરગણું હાથ કરીને કેટલીક બેગમોને કેદ કરી, અને બાંહુધરી આપી ત્યારે દીલ્હી જઈને અલાઉદીનને મળયા એટલે તેઓને તેણે રાજી થઈને ૫૦૦ ગામ આપ્યાં ભા. ક.)

પ્રકરણ ૪.

અહંમદશાહ ૧ લો.— મહંમદશાહ ૧ લો.— કુતુબશાહ.

ઈ૦ સ૦ ૧૪૧૮ માં માળવાનો સુલતાન હુશંગ અને આસીડનો રાજા મળીજઈને સુલતાનપુર અને નંદુરબારનાં પરગણાંઓ લઈ લેવાને ધારતા હતા, તેઓનું રક્ષણ કરવાને અહંમદશાહ ગયો. તે અવસરે ચોમાસું બેઠું હતું તેવામાં ઈડરનો રાણો, ચાંપાનેરનો રાવળ અને મંડળગઢ અને નાંદોરનો રાજા સુલતાન હુશંગને ગુજરાત ઉપર હલ્લો કરવાને બોલાવવા સારૂં એકઠા મળ્યા છે, અને તે વિચાર સોરઠના રાના સાંભળવામાં આવ્યાથી તેણે ખંડણી આપવાને ના પાડી એવા સમાચાર અહંમદશાહના જાણવામાં આવ્યા. એટલે ચોમાસું છતાં પણ નર્મદાનદી ઉતરીને પોતાની ફોજની છાવણી મહીનદીના કિનારા ઉપર કરીને પોતે થોડી ફોજ લઈને તાબડતોબ અમદાવાદ ગયો અને ત્યાંથી મોડાસે જઈ પોહોંચ્યો. સોરઠના રાજા, મંડળગઢનો રાજા, અને બીજા એકઠા મળીગયેલા રાજાઓ ઉપર તેણે ફોજ મોકલી અને ચોમાસું વીત્યાપછી તે મોડાસેથી માળવે ગયો; ત્યાં હુશંગને હરાવીને. માંડુના કિલ્લાની લગભગ તેની પછવાડે દોડ કરી. આવતા વર્ષમાં ગુજરાત અને માળવાના બાદશાહો વચ્ચે સલાહ થઇ એટલે ગુજરાતના બાદશાહને પોતાની પાસેના રાજાઓ ઉપર વેર વાળવાનો લાગ ફાવ્યો. તેણે ઈડરનો કબજો કરી લીધો, અને ચાંપાનેર ઉપર ચડાઈ કરીને દરવર્ષે ખંડણી આપવાનું રાવળની પાસે કબુલ કરાવ્યું. ત્યારપછી તે પોતાના દેશમાં સીમા નક્કી કરવાને પાછો વળ્યો, અને હુલ્લડી લોકોને વીખેરી નાંખ્યા તથા હિંદુનાં દેવળ તોડી પાડીને તે ઠેકાણે મસીદો કરી. અને ત્યાં કિલ્લા બાંધીને કિલ્લેદાર રાખ્યા; તેમાં બારિયા અને શિવપુરના પરગણામાં જીતોડ શેહેરનો કિલ્લો પણ હતો. પછીથી પર્વતોમાં કિલ્લો બાંધીને દાહમોદ નામે બ-

જારનું શેહેર વસાવ્યું. ત્યાર પછી **અલાઉદ્દીન ખિલજીની**વતી **અલફ**-ખાન રાજ્ય કરતો હતો તેના હુકમથી ઈ૦ સ૦ ૧૩૦૪ માં **કરીહ** (એ-ડા અથવા **કડી** ?) કિલ્લો બંધાવ્યો હતો તેની મરામત કરાવીને તેનું ના-મ **સુલતાનાબાદ** પાડ્યું.

ત્યારપછી માળવાસાથે ઘણા દિવસ સુધી લડાઈ ચાલી તેમાં **અહ**-મદશાહ રોકાયો, તે લડાઈથી તેની ફોજને એટલો બધો ધોકો લાગ્યો કે, કેટલાક વર્ષ સુધી પારકા દેશ ઉપર હલ્લો કરવાને તેનાથી બન્યું નહિ, તોય-પણ એકંદરે તેની જીત થઇ. ઈ૦સ૦ ૧૪૨૬ માં તે **ઇડર** પાછું લેવાને ચ-ડ્યો, પણ તે શેહેર રાખી શકવાને પોતાની શક્તિ નથી એવી તેની ખાત-રી થઇ માટે, અને તે કિલ્લો તેને તાબે થયો નહતો તે ઉપરથી, આ પ્રસંગે રાવળના દેશઉપર દાબ બેસાડવાના વિચારથી હાથમતી નદીના કિનારા ઉપર અને **ઇડરગઢની** ઉપર ઝોકી રહેલા પર્વતના શિખર ઉપરથી દેખાય એવો વિશાળ અને સુંદર કિલ્લો બાંધવાનો પ્રારંભ કરચો અને તેનુંનામ **અહમદનગર** પાડ્યું. વળી દંતકથા એવી છે કે તેણે **સાદરા** કરીને કિલ્લો બાં-ધ્યો, તે તેની રાજધાની અને **અહમદનગરની** વચ્ચે,અર્ધા રસ્તાઉપર એ-ક મજબુત જગ્યાએ **સાબ્રરમતીને** કિનારે હંડી કંદરાઓથી રક્ષાયલોછે. તે સમયે **ઇડરમાં** રાવ પુંજો રાજ્ય કરતો હતો તેણે **અહમદનગર** ઉપર રાત્રે હલ્લાં કરીને,અને મુસલમાનોના તાબાના દેશમાં ઉપદ્રવ કરવા માંડીને તેના કામમાં વિઘ્ન પાડ્યું તે ઉપરથી તેનું માથું કાપી લાવનારને ઈનામ આપવાનું ઠરાવ્યું. એક પ્રસંગે તેણે **અહમદનગર** ઉપર હુમલો કરચો એવામાં મુસલમાની અસ્વારોએ તેને પાછો નસાડી મૂકીને તેની પછવાડે દોડ કરી. તે ઘોડો દોડાવીને **ઇડર** ભણી નાઠો, પણ એક કોતરની બાજુએ ત્વરાથી જતો હતો તેવામાં ઘોડાસહિત તે કોતરમાં ઘસી પડ્યો અને તે ઘોડા નીચે આપી પડ્યો તેથી મરણ પામ્યો. બીજે દિવસે એક કઠિયારો લાકડાં કાપવાને ગયો હતો તેણે કોતરમાં રાવજીનું મડદું જોયું અને પાદશાહના જાહેરનામાની વાત તેના જાણવામાં હતી તેથી

તેનું માથું કાપીને સુલતાનને રજુ કરચું. વીસલનગરના જે દેશમાં ડુંગરાઓની માંહે રાવ પુંજાને સંતાઈ રેહેવાની ટેવ પડી હતી તે જગ્યા ઉજ્જડ કરવાને અહંમદશાહે એક ટુકડી મોકલી.

રાવ પુંજાની પછી તેનો છોકરો નારણદાસ ગાદિયે બેઠો તેનેવિષે ફેરિસ્તાએ લખ્યું છે કે, ગુજરાતના ખજાનામાં ત્રણ લાખ ટકાની ખંડણી દરવર્ષે આપવાનું તેણે કબુલ કરચું હતું. ઈડરથી પાદશાહ ગઢવાડાના પરગણા ઉપર ચડ્યો અને બીજે વર્ષે ઇ૦સ૦ ૧૪૨૮માં નારણદાસ સાથે થએલી સલાહ તુટી "એટલે ઈડર ઉપર તેણે ફરીથી હુમલો કરીને ઈડરવાડાનો એક કિલ્લો ઘેરો ઘાલીને લીધો અને ત્યાં એક ભવ્ય મસીદ બંધાવી."

દક્ષિણ માંહેલા બ્રાહ્મણી રાજા સાથે અહંમદશાહને લડાઇ થઈ તેમાં સદાયની રીત પ્રમાણે તેની જીત થઇ, સાષ્ટી અને મહીમ તથા મામાદેવીના બેટ મળીને હાલનો મુંબાઈ બેટ બનેલો છે તે ગુજરાતના રાજાઓના તાબામાં હતો એવી મનોરંજક વાત આ ઠેકાણે જાણવામાં આવેછે. એક ખંડિયો હિંદુરાજા જે રાય કેહેવાતો હતો તેના સ્વાધીનમાં તે વેળાએ મહીમ હતું, તે રાજાએ પછવાડેથી પોતાની પુત્રી શાહ અહંમદને પરણાવી હતી. મુસલમાનોએ આ દેશની ઇલાયદી જીત કરી હોય એવો લેખ કહિયે જણાતો નથી, તેમજ ગુજરાતના સુલતાન અથવા તેમના સુબાઓમાંથી કોઈ આ સમયસુધી ખરેખરા કહિપણ રોકાયા વિનાના રહેલા હતા એમ જણાતું નથી, તેમજ આ ઇલાયદા અને દૂરના પ્રદેશમાં તેમનું રાજ્ય વિસ્તારવાનું કામ માથે લેવાને શક્તિવાન થાય એવાં પૂરતાં સાધન મળ્યાં હોય એમ પણ જણાતું નથી. પાછળ આપણા જોવામાં આવ્યું છે કે અણહિલવાડના રાજાઓ છેક દક્ષિણ સુધી પોતાની ફોજ લઈ ગયા છે;અને જે ખાનદેશના ઉત્તર ભાગમાં કરણઘેલો ગુજરાત ઉપર ચડાઈ થયા પછી ઘણી વાર સુધી રહ્યો હતો તે તેઓએ પોતાના સ્વાધીનમાં કરી લીધો છે એટલુંજ નહિ પણ તેઓએ આખું

કોકણ લઈ લીધું છે, અને કોલાપુરના રાજ્યને પણ બીક દેખાડીછે. તે ઉપરથી એવી કલ્પના થાયછે કે અણહિલવાડના રાજાઓના તાબાના દેશમાં મુંબાઈ અને ઉત્તર કોકણ એ બે આવી ગયેલાં હતાં તે વાઘેલા વંશનો નાશ થયાથી તેમનું રાજ્ય મુસલમાનોના હાથમાં ગયું ત્યારે તે તેમના હાથમાં ગયાં. એ વાતની સાખીતીને માટે અણહિલવાડના રાજાઓની દરિયાઈ સત્તા ચાલતી હતી તેની થોડી ઘણી વાત આપણને મળેલી છે તેના સંબંધ સાથે આ વાતનો વિચાર કરતાં, સિદ્ધરાજના પ્રસિદ્ધી પામેલા વંશસંબંધી ઓછી રમુજ મળતી નથી.

અહંમદશાહની વતીનો કુતુબખાન કરીને મહીમનો સુબો હતો તે મરણ પામ્યો એટલે બ્રાહ્મણી સુલતાને બરેબરો લાગ જોઈને કંઈ નુકશાન વેઠ્યાવિના તે પોતાને સ્વાધીન કરી લીધું, અને વળી તેણે સાષ્ટી માહિલું થાણા પોતાના હાથમાં કરી લીધું. અહંમદશાહે તરતજ દીવ, ઘોઘા ને ખંભાતમાં સત્તર વાહાણનો કાફલો તૈયાર કર્યો તેની સાથે ઉત્તર કોકણમાં ફોજ લઈ જઈને થાણા ઉપર હલ્લો કરીને તે પાછું સ્વાધીન કરી લીધું. બ્રાહ્મણી સરદાર મહીમ નાશી ગયો. એ બેટનો આગલો ભાગ ખુલ્લો હતો તેથી તેણે લાકડાનો ઘણો મજબુત કિલ્લો કરી લીધો અને પોતે અંદર રહ્યો, તેમ છતાં પણ અહંદશાહે પોતાની ફોજનો ઘણો નાશ થતાં પણ તે હાથ કરી લીધો અને પોતે દક્ષિણની આખી ફોજની સામે આવી પડ્યો. એક ઘણી ખુનરેજી ભરેલી લડાઇ થઈ તેમાં કોની જીત થાયછે તે કેહેવાઈ શકાય એમ ન હતું. છેવટે રાત પડી એટલે લડાઈનો છેડો આવ્યો; પણ અંધારાની વેળાએ દક્ષિણના સુબેદારે પોતાનું રેહાણ છોડ્યું અને તે પાસેના મામાદેવી બેટમાં નાશી ગયો. ગુજરાતની દરિયાઇ ફોજે તે બેટને ઘેરો ઘાલ્યો અને ફોજને ચડી ઉતરવાને માટે સીડી લગાવી દીધી તેથી બ્રાહ્મણી શાહનો સરદાર બેટ છોડી દઈને ખંડસ્થ ભાગ ઉપર નાશી ગયો. થાણાના કિલ્લા આગળ બીજી લડાઇ થઈ તેમાં દક્ષિણની ફોજે છેક હાર ખાધી અને તે અસ્તાવ્યસ્ત થઈ

ગઇ એટલે ગુજરાતની ફોજ મહીમના એટમાંથી મળેલાં સોના અને રૂ-પાનાં ભરતનાં ભરેલાં કેટલાંએક સુંદર લુગડાં લઇને ઘર ભણી પાછી વળી.

ઈ૦ સ૦ ૧૪૩૧ માં બ્રાહ્મણી રાજાએ, પ્રથમ ખાધેલી હારનું વેર-લેવા સારૂ ગુજરાત તાબાના ખાનદેશ ઉપર એકાએક હલ્લો કર્યો; પણ અહંમદશાહ જાતે તેના સામો થયો અને પ્રથમ પ્રમાણે તેની હાર કરી દીધી.

બીજે વર્ષે અહંમદશાહે રાજસ્થાન ઉપર ચડાઈ કરીને ડુંગરપુરના રાવળપાસેથી ખંડણી લીધી, અને ભીલના દેશમાં થઈને મેવાડના રાણા મોકલજીના પ્રાંતમાં પેઠો, અને કોટા, બુંદી, અને નદુલયના રાવો-પાસેથી ખંડણી ઉઘરાવી. અહંમદશાહે પોતાના રાજ્યની આખેરીમાં તેના જુના શત્રુ સુલતાન હુશંગના વંશજો પાસેથી માળવાનું રાજ્ય લઈ લેવાનો પ્રયત્ન કર્યો તેમાં છેવટનો સર્વ વખત રોકાયો પણ તેની ધાર-ણા પ્રમાણે તે પાર પડ્યો નહિ. તે ઈ૦ સ૦ ૧૪૪૩ ના જુલાઇ મહિના-ની ચોથી તારીખે અમદાવાદમાં મરણ પામ્યો. અને તેને શુક્રવાર મ-સ્જીદનીપાસે એક મૂલ્યવાન કબરમાં ડાટ્યો.

અહંમદશાહનો છોકરો અને તેનો ક્રમાનુયાયી મહંમદશાહ થયો, તેણે ઈડરના રાવ ઉપર ચડાઈ કરી એટલે તે કેટલીક વાર સુધી ડુંગરોમાં સંતાઇ રહ્યો પણ પોતાના વાંકને માટે ક્ષમા માગવાસારૂ સંદેશો મોકલવા ઉપરથી તેને ક્ષમા કરવામાં આવી, અને તેણે પોતાની પુત્રી સુલતાન વેહેરે પરણાવી. મહંમદશાહ બાગર ઉપર ચડાઈ કરવાનું ચાલું રાખીને ત્યાંથી ખંડણી લઈને અમદાવાદ પાછો આવ્યો. ઈ૦ સ૦ ૧૪૪૯ માં ચાંપાનેરના રાવળ ગંગાદાસ ઉપર ચડાઇ કરીને તેને હરાવ્યો અને તે-ના કિલ્લામાં ભરાઈ પેસવાની તેને અગત્ય પાડી, પણ માળવાના ખિલજી પાદશાહને તે રાવળે સમજાવીને પોતાની ઓથે બોલાવ્યો. તે ઉપરથી મહંમદશાહથી આ નવા શત્રુની સામે ટકાઈ શકાયું નહિ એટલે હીણપ-ત્તી પોહોંચે એવી રીતે નાસેકું લીધું.

માળવાના સુલતાન મહમૂદે ગુજરાત સ્વાધીન કરી લેવાની હવે બીક દેખાડી અને મહંમદશાહ મરણ પામ્યો અથવા તેને ઝેર દેવામાં આવ્યું ત્યાર પછી તેનો છોકરો કુતુબશાહ ગાદિયે બેઠો કે તરતજ પોતાની રાજધાનીની લગભગ થોડા મૈલ ઉપર સરખેજ અને વટવાની વચ્ચે શત્રુ આવી પોહોંચેલો હતો તેના સામો ગયો. ત્યાં એક લડાઈ થઈ તેમાં માળવાનો સુલતાન લગભગ જીત પામવા આવ્યો હતો તેવામાં છેવટે તેને નાસવાની જરૂર પડી. બંને પાદશાહો વચ્ચે સલાહ થઈ અને તેમણે એવો કોલકરાર કરયો કે હવેથી આપણે હિંદુઓની સાથે સદાય લડાઈ મચાવતાં રેહેવું. તે પ્રમાણે મેવાડના રાણા કુંભા ઉપર તેઓએ એકઠા મળીને ચડાઇ કરી.

મેવાડ ઉપર એક પછી એક શૂરવીર રાજાઓએ રાજ્ય કરયું તે માંહેલો કુંભોરાણો પણ એક રાજા હતો, અને તેના શૂરવીર પૌત્ર શંગના વારામાં મુસલમાની સત્તાની સામે મેવાડે બાહાદૂરી ભરેલો ટકાવ કરયોછે. મેવાડના રક્ષણને અર્થે ચોરાશી કિલ્લા બાંધવામાં આવ્યા છે તેમાંથી બત્રીસ તો રાણા કુંભાએ બંધાવેલા કેહેવાયછે. તે માંહેલો મ્હોટામાં મ્હોટો કુંભોમેર અથવા કોમલમેર નામનો કિલ્લો છે તેની સ્વાભાવિક જગ્યાને લીધે અને તે સાથે વળી તેણે ચણતર કામ કરાવ્યું છે તેથી દેશી ફોજનાથી જીતી શકાય એવો નથી. આબુગઢ ઉપર પરમારોનો કિલ્લો છે તેમાં પણ તેણે એક કોટ બાંધ્યો, તેમાં તે ઘણી વાર રેહેતો હતો. ત્યાંના તોપખાના ઉપર અને ગઢીના બુરજ ઉપર હજી લગણ કુંભાનું નામ છે; અને એક કઠંગુ દેવલ છે તેમાં તેની પીત્તલની મૂર્ત્તિ છે તેની આજે પણ પૂજા થાયછે. વળી કુંભારાણાએ, આબુ અને પચ્ચિમ ભણીની સીમા વચ્ચેના રસ્તા, કિલ્લાવતે આંતરી લીધા છે. સિરોઈનીપાસે વસંતી નામે એક કિલ્લો તેણે બાંધ્યો છે; આંબાજીના દેવલ પાસે કુંભારિયામાં એક બીજો બાંધ્યો છે; અને બીજા કેટલાક બાંધ્યા છે તેથી આરાવલીના મેર અથવા આરો-

લ અને પાનોરાના ભીલ લોકોનાથી તેના દેશનું રક્ષણ થાયછે. આબુપર્વત ઉપર કુંભાસ્યામનું દેવલ છે એ પણ સિસોદિયા રાજાની નામના છે, તે વિના તેણે ઋષભદેવનું પ્રખ્યાત દેવળ બંધાવાના કામમાં ઘણો આશ્રય આપ્યો છે, એ દેવલ રાણાના માનીતા કોમલમેર*કિલ્લાનીનીચે આરાવલીના પશ્ચિમ ઢોળાવની ઉજ્જડ ખીણ, સાદરી રસ્તા ઉપર આવેલી છે ત્યાં આગળછે. તે જાતે કવિ હતો અને તેની રાણી પ્રખ્યાત રાઠોડ કુંવરી મિરાંબાઈ પણ કવિયણ હતી.

મુઝફ્ફરશાહના ભાઈના વંશનો શમ્સખાન કરીને કુતુબશાહનો સગો થતો હતો, અને જેના તાબામાં નાગોર હતું તેણે મેવાડના રાણાની સામે થવાને કુતુબશાહને પોતાની ઓથે બોલાવ્યો હતો. પેહેલી લડાઈ કરી તેમાં શાહ પિંડે આવ્યો નહતો તેનો પરિણામ એવો થયો કે રાણાએ ગુજરાતની ફોજને છેક હરાવી દીધી અને તેનું કશું ચાલવા દીધું નહિ. આવો કેર થયાના સમાચાર કુતુબશાહે સાંભળ્યા એટલે તે જાતે ચડયોઃ અને સિરોઈના રજપૂતો તે સમયે મેવાડના પટાવત હતા તેમને હરાવીને ડુંગરામાં પ્રવેશ કરીને કોમલમેર ભણી ચાલ્યો. આ ઠેકાણે રાણાએ તેના ઉપર હલ્લો કર્યો, પણ તે કેટલીક લડાઈયોમાં જય પામ્યો નહિ એટલે છેવટે તેણે સલાહ કરવાને વિનતિ કરી.

માળવાના સુલતાન મહમુદે આ વેળાએ કુતુબશાહને પોતાનો એવો

---

* આ દેવલમાં એક લેખ છે તમાં કુંભારાણાને રાણાશ્રી કુંભકર્ણ, શ્રીબાપ્પ અથવા બાપા વિષે પૃષ્ઠ ૩૭૧ માં લખવામાં આવેલું છે તેનાથી થયેલો લખ્યો છે તથા તેમાં તેની વંશાવલી આપેલી છે. આ લેખમાં (જે ઈ૦ સ૦ ૧૪૪૦ ની સાલનો છે.) કુંભારાણાને બીજાં વિશેષણ આપવામાં આવેલાં છે તે સાથે નીચે પ્રમાણે વિશેષણ લખેલાં છે. સર્પ સરખા જંગલી રાજાઓના ટોળાનો નાશ કરનારો ગરૂડ, અસત્ય રૂપી જંગલને બાળી નાખનારો દાવાનલ, હિંદુઓનો સુલતાન." મેવાડમાં સાદ્રી અથવા સાદરી શેહેરથી આશરે પાંચ મૈલ ઉપર રાણપુર નામના એક ગામમાં એક દેવલ છે તેના ચિત્ર અને વર્ણનને સારૂ ફર્ગસ્સનની ઇલસ ટ્રેટેડ હાન્ડ બુક આફ આર્કિટેકચરના પ્રથમ ભાગને પૃષ્ઠ ૭૫ મે અથવા તેના ઇલસટ્રેશન્સ આફ ઈન્ડિયન આર્કિટેકચરમાં જોવો.

અભિપ્રાય આપ્યો કે આપણે બે મળીને રાણા કુંભાનો દેશ વેહેંચી લઈએ. અને આ વિષેનો સલાહનો લેખ ચાંપાનેરમાં બંનેના એલચિયોએ સોગન ખાઈને સહી કર્યો. બીજે વર્ષે કુતુબશાહે ચિતોડ ઉપર ચડાઈ કરીને આબુગઢનો કિલ્લો લીધો, અને ડુંગરાઓમાં પ્રવેશ કર્યો ત્યાં બે સામાન્ય લડાઈયોમાં તે જય પામ્યો ત્યાર પછી બીજી વેળાએ તેણે પોતાને તાબે થઈ જવાની રાણાને જરૂર પાડી. બીજે વર્ષે ઈ૦ સ૦ ૧૪૫૮ માં નાગોર જેર કરવાને અર્થે રાણા કુંભાએ ફરીને હથિયાર પકડ્યાં. ત્યારપછી ઘણી વારે કુતુબશાહ તેનાઉપર ચડી આવ્યો, તે જય પામતો કોમલમેરના દુર્જય કિલ્લા આગળ આવ્યો એટલે તેને ફરીને અટકાવવામાં આવ્યો. ત્યાંથી તે અમદાવાદ પાછો ગયો, ને થોડા દિવસ પછી મરણ પામ્યો તેને તેના બાપ મહંમદશાહની પાસે સુલતાન અહંમદના રોજામાં ડાટ્યો.

પ્રકરણ. ૫.

મહમૂદ બેગડો.

કુતુબશાહની પછી તેનો કાકો દાઉદ ગાદિયે બેઠો, પણ તેણે થોડા દિવસ રાજ્ય કરયું તેમાં તે અયોગ્ય જણાઈ આવ્યાથી તેનો ન્હાનો ભાઈ મહમૂદ બેગડો જે ગુજરાતના પાદશાહોમાં જબરો થઈ ગયો તે પાટ બેઠો. તે પાટ બેઠો ત્યારે ચૌદ વર્ષનો હતો એટલામાં તરતજ તેણે એવી હિંમત અને શક્તિ બતાવી કે તેથી તે આગળ ઉપર પ્રખ્યાતી પામ્યો. તેનો એક નિમકહલાલ વજીર હતો તેને મારી નાંખવાને તેના શત્રુઓ બાહાર પડ્યા હતા તેને જો મારી નાંખવા દીધો હોત તો તે વજીરની પછવાડે તેનો પણ નાશ થાત, એવા વજીરનું તેણે રક્ષણ કરયું તેથી ત્રીસ હજાર બંડખોર આ જુવાન સુલતાનના મેહેલને ઘેરી રહ્યા. આ વેળાએ તેના કેટલાક સલાહકારોએ એવી સલાહ આપી કે ગમે તો આપણે આ કિલ્લામાં સંતાઈ રેહેવું કે ગમે તો ખજાનો લઈને સટકી જવું, પણ મહમૂદ તો કોઈ જુદાજ સ્વભાવનો માણસ હતો. તેણે કિલ્લાના દર્વાજા ઉઘડાવી નંખાવ્યા. અને પછવાડે તીરનો ભાથો બાંધીને અને હાથમાં કમાન લઈને ન્હાનકડો પાદશાહ બાહાદુરીથી બાહાર પડ્યો. તેની આગળ ડંકો થવા લાગ્યો અને રાજમાર્ગમાં પોતાના શત્રુઓની વચ્ચે થઈને તેણે ધીરે ધીરે ચાલવા માંડ્યું એટલે તેના રાજભક્ત ઉમરાવો હતા તેઓને તેના વાવટા પછવાડે વિંટલાઈ વળવાનો પ્રસંગ મળ્યો. ત્યારપછી ધીરજ અને ચતુરાઈથી તેણે એવી બ્યવસ્થા કરી કે આખું બંડ બેશી ગયું.

તેના રાજ્યના આવા વખાણવા જેવા પ્રારંભ પછી ત્રણ વર્ષે મહમૂદ ફોજ લઈને ચડ્યો, અને તેણે ખાનદેશની ઉત્તરમાં જઈને દક્ષિણના બ્રાહ્મણીશાહને માળવાના સુલતાનથી ઉગારયો.

ઈ० સ० ૧૪૬૮ માં મહંમદ પેગંબરે તેને સ્વપ્નમાં દેખા દીધી અને સ્વાદિષ્ટ પકવાનનું જમણ તેના મોહો આગળ મૂકીને, કાફરો અથવા મુર્તિપૂજકોને જીતી લેવાની આજ્ઞા કરી. તે પ્રમાણે મહમૂદશાહ સોરઠ જીતી લેવાને તૈયાર થયો. આગળ મહંમદ તઘલખે અને તેના પૂર્વજ અહંમદશાહે એ દેશ જીતવાને પ્રયત્ન કર્યો હતો પણ તે વ્યર્થ ગયો હતો. મહમૂદે તો આ ચડાઈને સારૂ ભારે દબદબા ભરેલી તૈયારી કરવા માંડી, પાંચ કરોડ મોહોરોની પેટિયો ભરાવી; ઈજીપ્ત,આર્બસ્થાન, અને ખોરાશાનની રશીલી મુઠ્યોની અઢારસેં તરવારો; તે સાથે અમદાવાદની વખાણાયલી ત્રણ હજાર અને આઠસેં તરવારો તથા એજ પ્રમાણે સોને રૂપે રશીલી કટારિયો એકઠી કરી; ઘોડેસ્વારના સરદારના હાથ નીચે આર્બસ્થાન અને તુર્કસ્થાનના બે હજાર ઘોડા તૈયાર કરાવ્યા અને મહમૂદે ધાર્યું કે મારી સાથે જે યોદ્ધાઓ આવવાના છે તેઓને બદલો આપવાને આ સર્વ ઈનામ કદાપિને ઓછું ગણાશે માટે તેણે તેઓને કહ્યું કે તમારા શૂરવીરપણાને બદલે સોરઠની બધી લૂંટ તમને વેંહેંચી આપવામાં આવશે.

ગિરનાર એંશી મૈલ દૂર રહ્યું ત્યાં સુધી મહમૂદ આવ્યો એટલે પોતે ત્યાં જઈ પોહોંચે તેના પેહેલાં મોહાબિલા કરીને બાહારની જગ્યા છે તે રોકી લેવાને તેણે પોતાના કાકા તઘલખખાનને સત્તરસેં માણસ આપીને મોકલ્યો. આ ઠેકાણે રજપૂતોનો પેહેરો મૂકવામાં આવેલો હતો તેમના ઉપર છાપો મારીને તેમને કતલ કર્યા, તે સમાચાર સોરઠના રાના સાંભળવામાં આવ્યા એટલે તેણે પોતાના ડુંગરી કિલ્લા ઉપરથી નીચે આવીને તઘલખખાનના ઉપર હુમલો કરયો અને તેને તે નસાડી મૂકવાની તૈયારીમાં હતો એટલામાં મહમૂદશાહ જાતે ત્યાં આવી પોહોંચ્યો, એટલે તે દિવસના બનાવનો ફેરફાર થઈ ગયો, રાવ સખત ઘાયળ થયો, તેથી તે નાશી ગયો. પાસેનો દેશ મહમૂદે ચોખ્ખો કરી દીધો, અને ઘાસ દાણાને માટે ટોળિયો ફરી.વળી તે તેની છાવણીને સારૂ પુષ્કળ સામાન લઈ આ

વી, પછીથી તેણે ઘેરો ઘાલવાની તૈયારી કરી, પણ તેણે ધારી હતી તેના કરતાં વધારે મુસીબતો પડવા માંડી, એટલે પુષ્કળ જવાહીર અને નગદી પોતાના આગળ ભેટ મૂકવાની અને જાતે આવીને શરણ થવાની તેણે રાવને છૂટી આપી.

આ પ્રમાણે થયું છતાં ગિરનાર ઉપર ફરીને ચડાઇ કરવાનું બાહાનું મહમૂદ શોધતો હતો તેવામાં એક બાહાનું બીજે વર્ષે તેને મળી આવ્યું, તે એ કે રાવ મંડલિક રાજચિન્હ ધારણ કરીને કોઈ દેવળમાં ગયો હતો એવું તેના સાંભળવામાં આવ્યું, માટે તેને શિક્ષા કરવા સારૂ ચાળીસ હજાર ઘોડેસ્વારની ફોજ ગિરનાર ઉપર ચાલી પણ રાવ મુસલમાનોની સામે થવાને રાજી ન હતો તથા તેમ કરવાની તેનામાં શક્તિ નહતી તેથી તેની પાસે માગી એટલી ખંડણી આપી, અને રાજચિન્હ સુલતાનના આગળ મૂકી દીધાં. "જેમ માખિયોને ઉડાડી મૂકવામાં આવેછે ને તે પાછી આવેછે તેમ શત્રુપણ ફરીફરીને આવેછે." એવું શૂરવીર પૃથીરાજનું કેહેવું સોરઠના રાવને પણ ખરેખરૂં લાગું પડ્યું. કેમકે એજ વર્ષની આખરિયે મહમૂદે જાતે સોરઠ ઉપર ફરીને ચડાઇ કરી. તેને રાએ કહ્યું કે મારી પ્રજાને લડાઈના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરો તો મારી પાસેથી જેટલું નીકળે એટલું ધન તમને આપી દઉં; પણ મહમૂદે ઉત્તર આપ્યો કે,"નાસ્તિક થવું તેનાકરતાં વધારે વાંક બીજો એકે નથી, અને જો તમે શાંતિની ઇચ્છા રાખતા હો તો ખોદાની એક્યતા માન્ય કરો." રાએ કાંઈ ઉત્તર આપ્યો નહિ પણ જુનાગઢના કિલ્લામાં પોતે સંતાઇ પેઠો એટલે મહમૂદે તેની પછવાડે ઘેરો ઘાલ્યો. રાએ વિચાર કર્યો કે આપણાથી અહિ પણ રહી શકાશે નહિ તેથી તે ગિરનાર ઉપરના કિલ્લામાં જતો રહ્યો; પણ તેના કિલ્લેદારો ભૂખે મરવાથી શરણ થયા. અને રાના દુઃખનો પાર આવ્યો નહિ એટલે તે કિલ્લો છોડીને આવ્યો અને સુલતાનની આગળ કુંચિયો મૂકી દીધી અને મહમૂદે કલમો પઢાવી તે પ્રમાણે પઢીને મુસલમાની ધર્મનો સ્વિકાર કર્યો. મિરાત શિકંદરીનો કર્ત્તા કેહેછે કે, પાદશાહના

કેહેવાથી તે મુસલમાન થયો નથી પણ પીરનો દાખલો લઇને તેની ખરાબી થયા પછી તે થયો છે. તે ગ્રંથકર્ત્તા કેહેછે કે, "મંડલિક "રાજાને કેદ કરીને અમદાવાદ મોકલ્યો. એક દિવસે રસુલાબાદ "શાહઆલમનો મેળો જતો હતો ત્યારે રાએ પૂછ્યું કે શાહઆલમ કો-"ણ છે અને તે કોની સેવા કરેછે. ત્યારે તેને ઉત્તર આપવામાં આ-"વ્યો કે એ પીર કોઇનું ધણીપણું માન્ય કરતો નથી પણ સર્વ શક્તિમાન "ઈશ્વરનું ધણીપણું માન્ય કરેછે. આવો ઉત્તર સાંભળીને તેને આશ્ચર્ય " લાગ્યું અને તેની પાસે જવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો; ત્યાં તે પીરે તેને " મુસલમાન થવાનો બોધ કર્યો." સોરઠના છેલ્લા રાને "ખાનજહાન" અથવા "જગતનો ધણી" એવો મુસલમાનોએ એલકાબ આપ્યો, અને એક મુસલમાની પીરજાદા પ્રમાણે અમદાવાદમાં તેની કબર છે ત્યાં આગળ તેની આખી જીંદગાનીમાં જેઓએ દુઃખ દીધું હતું તેઓનાજ વંશજ તેની (બીજા પીરજાદાઓની પ્રમાણે) આજ સુધી પૂજા કરેછે.

મહમૂદશાહે પોતાની ધારણા પ્રમાણે જીત મેળવ્યા પછી સૈયદ અને બીજા વિદ્વાનોને સોરઠમાં વસાવામાટે બોલાવ્યા. વળી તેણે ત્યાં એક શેહેર વસાવ્યું, તે થોડીવારમાં તેના રાજધાની નગર જેવું ઘણું ખરું થઈગયું, અને તેનું નામ તેણે મુસ્તફાબાદ પાડ્યું. આ નવા શેહેરમાં તે એક ઈમારત ચણાવતો હતો તેવામાં તેના સાંભળવામાં આવ્યું કે કચ્છના લોકે ગુજરાત ઉપર હલ્લાં કર્યાં છે, તેટલા ઉપરથી ઈ૦ સ૦ ૧૪૭૨માં તેણે તેઓના ઉપર ચડાઇ કરી, અને તેમને તાબે કરી લીધા, ત્યાર પછી તરતજ સિંધના જટ અને બલુચી લોકો ઉપર તે ચડયો તે સમયે તે સિંધુ નદી સુધી જઈ પોહોંચ્યો હતો.

નીચે લખેલું ભાટનું આપેલું વૃત્તાંત, અમે જે સમયનું લખતા આવ્યા છિયે તેના સંબંધનું છે.

સારંગજીના વંશના ગોહિલ ભીમજીના હાથમાં લાઠી અને આ-

હીલા હતાં. તેને ત્રણ દીકરા હતા, અને એક દીકરી હતી તે સોરઠના રાને દીધી હતી, માટે એ સંબંધને લીધે તેના કુટુંબી સર્વે ઘણાંખરાં જુનેગઢ રેહેતાં હતાં. જ્યારે મુસલમાનોની સેના, રસ્તે ચાલતાં હિંદુઓનાં દેવાલય ભાગતી લાઠી પાસે આવી ત્યારે આખા કુટુંબમાં પુરૂષમાં ભીમજી ગોહિલનો ન્હાનો દીકરો હમીરજી માત્ર ઘેર હતો. તેના સાંભળવામાં આવી નઠારી વાત આવી ત્યારે તે પોતાની ભાભીને કેહેવા લાગ્યો કે, "મુસલમાનોની સેના સોમનાથનો નાશ કરવાને મનસુખે ચાલી આવેછે; પણ ક્ષત્રીયનું બીજ જો રહ્યું હોય તો મ્લેચ્છલોકો, હિંદુનાં દેવાલય તોડી શકે નહિ." તેની ભાભિયે ઉત્તર આપ્યોકે, "બીજું કોઈ ક્ષત્રીયનું બીજ નથી તો તમે છોકની !" હમીરે આવા શબ્દ સાંભળ્યા એટલે તેનું લોહી ઉકળી આવ્યું. એક પણ શબ્દ તે બોલ્યો નહિ;પણ બસેં માણસને લઈને ચાલ્યો, તે સિહોરની પશ્ચિમમાં, થોડે ગાઉને છેટે, સરોડનો ડુંગર છે ત્યાં તેનો મિત્ર વેગડો ભીલ રેહેતો હતો ત્યાં ગયો. તેહમીરે પોતાની વાત વેગડાને કહી; પણ ભીલ બોલ્યો, "જ્યારે કોઈ મ્હોટા "રાજા લડવાને આગળ પડતા નથી ત્યારે તું શું કરવાને જાયછે ? આ "મુસલમાન લોકોની સેના ઘણી બળવાન છે; તારા એકલાથી પાછી કાહાડી મૂકાય એમ નથી." હમીર બોલ્યો, "હું તો ત્યાં જઈને લડીને મરીશ; પણ એક વાતનો મારા મનમાં ઘણો ખેદ થાયછે તે એકે હું હજીસુધી પરણ્યો નથી.*" આ ઉપરથી વેગડા ભીલે પોતાની સ્ત્રીની સલાહ લઈને પોતાની મ્હોટી પુત્રી તેને વેરે પરણાવી, હમીર ત્યાં એક રાત્ર રહ્યો ને તેની સ્ત્રિયે ગર્ભ ધારણ કર્યો. તેના વંશના હાલ સુધી દીવ પરગણામાં નાઘેરમાં છે તે ગોહિલકોળી કેહેવાયછે.

વેગડા ભીલે ત્રણસેં કામઠાં વાળા ભીલ એકઠા કર્યા અને હમીર તથા તેનાં બસેં માણસોના ભેગો સોમનાથનું રક્ષણ કરવા ચાલ્યો. બારે

* શાસ્ત્રમાં લખ્યું છે કે પુત્ર વિના પિતાની મુક્તિ થતી નથી, અને સ્વર્ગ પણ તેને મળતું નથી.

ખરી લડાઈ જામી ત્યારે વેગડો જે કિલ્લાની બાહાર રહીને લડતો હતો તેને હમીરે બારિયેથી અંદર બોલાવ્યો, પણ ભીલે ઉત્તર આપ્યો કે, મારૂં નામ વેગડો (લાંબાં શીંગડાં વાળો બળદ) છે, તે હું બારીમાં શું કરવાને પેસું! પછી જેને જેમ ફાવ્યું તેમ, વેગડો પડ્યો ત્યાં સુધી લડ્યા-

(સોરઠો)

વેગડ વડ ઝુંઝાર, ગઢ બારિયે ગયો નહિ;
શિંગ સમારણ હાર, અંબર* લગી અડાવિયાં. ૧

પછી તે લડાઈમાં હમીર પણ તરતજ મરાયો;

(સોરઠા.)

વેહેલો આવે વીર, સખાતે સોમૈયા તણી
હીલોળવા હમીર, ભાલા અણિયે ભીમાઉત. ૨
+ પાટણ આવ્યાં પૂર, ખળહળતા ખાંડા તણાં
સેલે માંહી શૂર, ભેંસાયણસો ભીમાઉત. ૩
વેળ્ય તાહરી વીર, આવી ઉવાટી નહિ;
હાકમ તણી હમીર, ભિખડ હતી ભીમાઉત. ૪
ચંત ચલણ તે વાય, અંગ જે અણસારો થયો;
ક્રમ તોય કુળ હેવાય, ભરતો આવે ભીમાઉત. ૫
વન કાંટાળાં વીર, જીવીને જોવા થયાં;
આંબો અળગ હમીર, ભાંગ્યો મોરી ભીમાઉત.* ૬

---

*આકાશ.

+ શિવ પટ્ટણમાં ખખડતા શસ્ત્રોનું પૂર આવ્યું; તેમાં ઉધમાતી પાડાની પેઠે ભીમ ગોહેલનો પુત્ર શૂરવીર સેલ કરવા લાગ્યો. ³· ઓ વીર! ભીમના પુત્ર હમીર તારો વેહેળો આવીને પાછો વળ્યો નહિ સાથીકે હાકમની ભેખડ આડી હતી. ⁴

મનમાં તો પાછા ફરવાનો વિચાર ઉઠીને શરીરમાં પ્રેરણા થઈ પણ પોતાના કુળની ટેવથી ક્રમ એટલે ડગલાં ભરતો ગયો. ⁵ અંગ્રેજીમાં એમ છે કે તારા શરીરનો આકાર ચાલણીના જેવો થયો તોપણ તારાં પગલાં તારા કુળને ઘટે તેવી રીતે તું આગળ ભરતો ચાલ્યો "આ છે તો સાર્થક અને" ચંત ચાલણી તણા "એવા કોઈ

એભલ વાળાનો છોકરો ચાંપો જે જુનાગઢની પાસે જેતપુરનો રાજા હતો તે પણ એજ લડાઈમાં મરણ પામીને પછવાડે મુસલમાનોને ત્રાસ ઉપજાવનારૂં નામ કરતો ગયો.

" ઓ! બાદશાહ એ ફૂલ ગયું તેથી નીરાંતે રહીશ નાહિ;
" ફૂલની ટોપલીમાંથી ચંપો+ પાછો એકવાર ફરીને ઉછળશે
" એભળનો પુત્ર*."

એક બીજો ભાટ કેહેછે કે મહમૂદ બેગડાના વારામાં, રાણજી કરીને ગોહિલ ઠાકોરના કબજામાં રાણપુર હતું, તે ગોમા અને ભાદર નદીના સંગમ ઉપરના કિલ્લામાં રેહેતો હતો. એ ઠેકાણે પછવાડેથી અઝિમખાન ઉઝેઈનીઃ બાંધેલી ઈમારત હવણાં પણ છે. કેહેછે કે

પાઠ ઉપરથી કર્યો હશે પણ તેવો પાઠ ઘણી રીતે બરાબર બેસતો આવતો નથી.
ઓ વીર! ભીમપુત્ર હમીર હવે જીવીને કાંટાવાળાં જંગલ જોવાનાં રહ્યાં, અને તું આંબા રૂપ હતો તે તને મોર આવ્યા પછી તું વેગળો જતો રહ્યો. અંગ્રેજીમાં એવો ભાવાર્થ છે કે,— " ઓ! વીર જેઓ પછવાડે જીવતા રહ્યા તેઓએ કાંટાનાં વન જોયાં કેમકે આંખનું રક્ષણ કરનાર પોપચા રૂપી હમીર પ્રથમ નાશ પામ્યો હતો." આવો અર્થ બેસારી દીધોછે તેનું કારણ એવું ધારવામાં આવેછે કે આંબો એ શબ્દને બદલે આંખો એવો શબ્દ " બ " ને " ખ " ના હસ્તદોષથી સમજવામાં આવ્યો હશે.

ભા. ક.

+ ચંપો એ ચંપાનું ફુલ અને ચાંપો એભલનો પુત્ર એ બ શબ્દ ઉપર અલંકારમાં કહ્યું છે.

*મહંમદ ગજનવીની રીતિ પ્રમાણે ઘણા બલવાન મુસલમાન સરદારો ચાલ્યા છે. તેમાં અમદાવાદનો સુલતાન મહંમુદ બેગડો આ સ્થળ ઉપર લશ્કર મોકલનાર છેલ્લો હતો એમ ગણવામાં આવ્યું છે. "એના સામો લાઠીનો ગોહિલ ઠાકોર થયો હતો પણ તેનું "કાંઈ ચાલ્યું નહતું. તે મરાયો હતો, અને મહમુમદ તેની જગ્યા કબજ કરી લેવામાં "જય પામ્યો અને તે સમય ત્યાં એક દેવાલય હતું તે જગ્યાએ તેણે એક મસીદ બાંધી. "હોલકરની રાણી અહિલ્યાબાઈયે થોડા દિવસ ઉપર એક બીજું દેવાલય બંધાવીને "મહાદેવની સ્થાપના કરી છે." કર્નલ વાકરના રિપોર્ટ ઉપરથી.

‡ મુસલમાન સરકારનો અઝિમખાન ધાઝી સરદાર હતો. તેણે રાણપુરનો સુંદર કોટ બાંધ્યો તે વિના (સન ૧૬૩૦ માં) અમદાબાદમાં મદરેશાને માટે એક ઈમારત બાંધી હતી (ત્યાર પછી તેને કેદ ખાનાની જગ્યા ઠરાવીને તેનું કદ હલકું

મારવાડના રાજાને બે દીકરિયો હતી, તેમાં એક રાણજી ગોહિલને પરણાવી હતી, અને બીજી પાદશાહને દીધી હતી. એક સમયે પાદશાહની બેગમ અને તેની બેહેન, રાણજીનાં ઠકરાણાં પોતાને પિયર ગયાં હતાં, ત્યાં બેગમે પોતાની બેહેનને ભેગાં જમવા બેસવાનું કહ્યું, ત્યારે ગોહિલની રાણી બોલી કે, " તમે પાદશાહ વેરે પરણ્યાં છો, અને મારા સ્વામી પાદ- "શાહના પટાવત છે તેથી તમારા ભેગાં જમવા બેસવા જેટલી મારી યોગ્યતા નથી. આ પ્રમાણે તેણિયે બીજાં કેટલાંક બાહાનાં બતાવ્યાં પણ તેની મ્હોટી બેહેને હઠપકડીને ઘણો આગ્રહ કરવા માંડ્યો ત્યારે તેની ન્હાની બેહેને તેની ક્ષમા માગીને ખરેખરૂં કારણ કહી દીધું કે,— " તમે મુસલમાન વેરે પરણ્યાં છો તેથી હું તમારા ભેગી જમવા બેસું તો વટલું." આ વાત સાંભળીને બેગમને રીસ ચડી અને મનમાં એવો ઠરાવ કર્યો કે ગમે તેમ કરીને એને અમદાવાદ બોલાવીને મારા ભેગી જમાડવી.

પછી બેગમ પોતાના રાજધાની નગરમાં પાછી ગઈ તેવામાં રાણજી ગોહિલ કાંઈ સરકારી કામ સારૂં ત્યાં ગયા. બેગમે પાદશાહને સર્વ વાત કહીને કહી રાખ્યું હતું કે ગમે તેમ કરીને પણ મારી બેહેન અહિ આવે તેમ કરવું. આ સમયે રાણજીના ઢોલિયાનો એક ચાકર વાંકમાં આવ્યાથી તેને કાહાડી મુકયો હતો. તેને બેગમે પોતાની ચાકરીમાં રાખ્યો અને કહ્યું કે તું જઈને ઠકરાણાને અહિ તેડી લાવ. ત્યારે ચાકરે કહ્યું કે રાણજીના કાગળ વિના તે અહિ આવે નહિ. પણ જો તેની કાંઈ નિશાની દેખે તો આવે ખરાં. બેગમે આ વાત પાદશાહને કહી તે ઉપરથી પાદશાહે રાણજી પાસેથી એક દિવસે તેની તરવાર જોવા સારૂં માગી લીધી, બીજે દિવસે કટાર માગી લીધો, અને ત્રીજે દિવસે હાથનું માદળિયું માગી લીધું. પછી ત્રણે વાનાં ચાકરને આપી-

પાડી નાંખ્યું છે.), અને બીજી એટલી બધી ઇમારતો તેણે બાંધી કે તેથી તેનું ઉધેઈ એવું ઉપનામ લોકોમાં પ્રસર્યું, કેમકે ઉધેઈ પોતાના ઉપર ઘર બાંધ્યાવિના રેહેતી નથી એવી તેની રીત છે તેને મળતી તેની રીત હતી.

ને રવાના કર્યો. ચાકર રાણપુર ગયો અને ઠકરાલાને કેહેવા લાગ્યો કે, "હું તમારા ઢોલિયાનો ચાકર છું તે તમે જાણોછો; અને રાણજિયે મને "તમને તેડવા સારૂં મોકલ્યો છે, તેની નિશાનીને વાસ્તે આ ત્રણ વાનાં આપ્યાં છે. જો તમે રાણજીની આજ્ઞા લોપશો તો તે તમારો "ત્યાગ કરશે. વાસ્તે તમારે વેહેલાં પધારવું જોઈયે." આ વાત સાંભળીને ઠકરાલાએ પોતાનો રથ જોડાવ્યો અને ચાકરની સાથે ચાલી. તે જ્યારે અમદાવાદની પાસે આવી પોહોંચી ત્યારે રસ્તામાં રાણજીનાં માણસ સામાં મળ્યાં તેઓએ રથ ઓળખ્યો એટલે તેની પાસે ગયા. તે ઉપરથી પેલો કાહાડી મૂકેલો ચાકર નાશી ગયો. પેલા માણસ ઠકરાલાને રાણજીને ઉતારે લઈ ગયા ત્યાં રાણજિયે પૂછ્યું કે તમારે શા કારણ સારૂં આવવું પડ્યું ત્યારે તે બોલી કે હું તો તમારા તેડાવ્યાથી આવીછું. જુઓ આ તમારી નિશાનિયો. રાણજિયે જાણ્યું કે આમાં કપટ થયું.

પછીથી પાદશાહે રાણજીને કેહેવરાવ્યું કે, "તમારાં ઠકરાલાંને અહિં "મળવા સારૂં મોકલો, જો પાંશરે પાંશરા મોકલશો નહિ તો હું જબરાઈથી આણીશ." રાણજી ગોહિલે ના કહી તે ઉપરથી લડાઈ થઈ. પણ રાણજિયે જાણ્યું કે હવે સામા થવામાં કાંઈ માલ નથી માટે કાંઈક યુક્તિ રચવી એમ ધારીને એક ચારણની છોકરીને ઠકરાલાનો વેષ પેહેરાવીને પાદશાહને ઘેર મોકલી અને તેણિને હેમ ક્ષેમ ઘેર લઈ આવ્યો.

ચારણની છોકરી કાંઈ સાધારણ સ્ત્રી ન હતી પણ ખરૂં જોતાં શક્તિ હતી. તે ઉમેટાના દુદા ચારણની છોકરી થતી હતી. એક વાર રાણજી તેણી મગ ખંડણી ઉઘરાવાને ચડ્યો હતો ત્યારે તેનું પરાક્રમ તેના જાણવામાં આવ્યું હતું. તે એવી રીતે કે વાવર્ષાદનું તોફાન થવાથી રાણજી પોતાના અસ્વારોથી વિખુટો પડી ગયો, અને ફરતો ફરતો ઉમેટ આવી પોહોંચ્યો ત્યારે તેને તરસ લાગી એટલે પાસે એક છોકરી દીઠી તેની પાસે પાણી માગ્યું. એટલે તે જ્યાં બેઠી હતી ત્યાંથી તેણે લાંબો હાથ કરીને પાણી આપ્યું તે રાણજીને ઘોડા ઉપર બેઠાં બેઠાં પાણી પો-

હોંચ્યું. આ ચમત્કાર જોઈને રાણજી ઘોડા ઉપરથી ઉતરીને તેની પ્રદિક્ષણા કરીને તેને લાંબા થઈને પગે લાગ્યા. એટલે તે છોકરીનું નામ રાજબાઈ હતું તે પ્રસન્ન થઈને બોલી કે "વરદાન માગ્ય" ત્યારે તેણે કહ્યું કે, "મારે સંકટની વેળા આવશે ત્યારે હું તમને મારી ઓથે "બોલાવીશ." તેણે તે વાત માન્ય કરી. અને ઉપર પ્રમાણે અમદાવાદમાં રાણજી સંકટમાં આવ્યો ત્યારે તેણે તેનું સ્મરણ કર્યું તે ઉપરથી તે ત્યાં આવી. રાણજી જ્યારે રાણપુર પાછો આવ્યો ત્યારે તેણે કિલ્લામાં રાજબાઈનું સ્થાનક કરાવીને તેમાં તેની મૂર્ત્તિ બેસાડી અને તેને પોતાની કુળદેવી કરીને સ્થાપી,

ઉપર પ્રમાણે બનાવ બની રહ્યા પછી, એક ઘરડી મુસલમાન ડોશી અને તેનો છોકરો મક્કે યાત્રા કરવા સારૂ જતાં હતાં તેમણે રાણપુરમાં રાતવાસો કર્યો. મળસકું થતાંવાંતજ છોકરાએ પોતાના સંપ્રદાયના નિયમ પ્રમાણે બાંગ પોકારવા માંડી. તે સાંભળીને બ્રાહ્મણોએ જઈને ગોહિલને કહ્યું કે, "આ મુસલમાને એવા યોગે બાંગ દીધી છે કે "આ ઠેકાણે મ્લેચ્છનું રાજ્ય થાય." આવી વાત સાંભળીને ગોહિલને ક્રોધ ચડયો અને તેણે ડોશીને તથા છોકરાને પકડી મંગાવીને ધમકી દીધી કે તમે મારે દરવાજે બાંગ દીધીજ કેમ. ડોશિયે ક્ષમા માગી કે અમારા મનમાં કાંઇ કપટ નથી, પણ તેથી રાણજીનું મન માન્યું નહિ, અને તેણે તેના છોકરાને પોતાની તરવારના ઘાથી મારી નાંખ્યો તે ઉપરથી ઘરડી ડોશિયે અમદાવાદ જઈને પાદશાહને ફરિયાદ કરી. તે ઉપરથી જે બન્યું હતું તે મહમૂદ બેગડાએ પોતાના સર્વ ઉમરાવોને કહી સંભળાવ્યું, પણ કોઈયે ગોહિલ સાથે લડવાને હામ બકી નહિ. છેવટે પાદશાહનો ભાણેજ ભંડેરીખાન તેજ દિવસે પરણ્યો હતો તોપણ રાણપુર ઉપર ચડવાને તૈયાર થયો. એટલે પાદશાહે તથા બીજા અમીરોએ તેને ના પાડી પણ તેણે કહ્યું કે હું અલ્લાની ખાતર લડીશ. તે ફોજ લઈને ધંધુકા સુધી ગયો. ત્યાં રાણજી ગોહિલ જઈ પોહોંચ્યો

અને ખરેખરી લડાઈ જાંમી. લડાઈ ઘણી વાર સુધી ચાલી, અને રાણજી પાછો હઠતો હઠતો રાણપુરના દરવાજા સુધી આવ્યો. તેણે પોતાનાં ઠકરાંણીને કેહેવરાવ્યું કે મારૂં છત્ર તમારી નજરે પડતું બંધ થાય ત્યારે તમે તમારો જીવ કાહાડી નાંખજો કે મુસલમાનોના હાથમાં પડો નહિ. પણ લડાઈ ચાલતી હતી તેવામાં છત્ર ધરનારને તરસ લાગી એટલે પાણી પીવાને તેણે છત્ર નીચે મૂક્યું.તે ઉપરથી રાણિયોએ જાણ્યું કે આપણા સ્વામી પડ્યા એટલે કિલ્લામાં કૂવો હતો તેમાં સર્વે પડીને મરણ પામી. આ કેર ગુજર્યા પછી પણ રાણજિયે લડવાનું જારી રાખ્યું હતું, તથાપિ આખરે તે રાણપુરના દરવાજા આગળ પડયો, અને મુસલમાનોએ કિલ્લામાં પ્રવેશ કર્યો, પણ તેના પેહેલાં તેઓનો બાહાદુર સરદાર ભંડેરીખાન માર્યો ગયો હતો. ત્યાર પછી મહમૂદ બેગડાએ રાણપુર, મૂળીના હાલાજી પરમારને આપ્યું હતું, તે હાલાજી રાણજીનો ભાણેજ થતો હતો.

હાલાજીની વાત નીચે પ્રમાણે છેઃ—જાટ લોકોનો મ્હોટેરો તે સમયે સિંધમાં રેહેતો હતો તેને ઘણી રૂપવંતી દીકરી હતી, તેનું નામ સુમરીબાઈ હતું તેને બલાત્કારથી પાદશાહે પોતાના જનાનખાનામાં આણવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેટલામાટે સત્તરસેં જાટ લોકો સિંધમાંથી નાશીને મૂળી ગામ આવ્યા. તે વેળાએ સોડાપરમારના વંશના બે ભાઈના હાથમાં મૂળી હતી. તેમાં એકનું નામ લગધીરજી હતું અને બીજાનું નામ હાલોજી હતું. જાટ લોકોએ કહ્યું કે સિંધનો પાદશાહ નક્કી અમારી પછવાડે લશ્કર મોકલશે માટે જો તમે અમારૂં રક્ષણ કરી શકો એમ હોય તો અહિ રહિયે નહિકર અમે આગળ જઈશું. પરમારોએ પ્રતિજ્ઞા કરીને કહ્યું કે જ્યાં સુધી અમારા ધડ ઉપર માથું હશે ત્યાં સુધી અમે તમને હરકત થવા દઈશું નહિ. આ ઉપરથી જાટ લોકો મૂળીમાં રહ્યા.

પછી તરતજ સિંધના પાદશાહનું લશ્કર આવ્યું, અને તે ઘણું બળવાન હતું તેથી પરમારોએ જાણ્યું કે આપણા ગામને કોટ નથી માટે

તેમના સામો ટકાવ કરવાને આપણને ઘણું કઠિન પડશે. આવું વિચારીને મૂળીની પશ્ચિમમાં પંદર ગાઉ ઉપર માંડવનો ડુંગર છે તેની ઝાડીમાં જઈ રહ્યા. પાદશાહનું લશ્કર તેમની પછવાડે ત્યાં ગયું. અને ઘણા દિવસ સુધી લડાઈ ચાલી, છેવટે પરમારનો એક હજામ ફૂટયો તે શત્રુને જઈ મળ્યો, અને માત્ર એકજ કૂવામાંથી પરમારોને પાણી પૂરૂ પડતું હતું તે કૂવો તેણે બતાવી દીધો. મુસલમાનોએ એક ગાયનું માથું કાપીને કૂવામાં નાંખ્યું. તેથી પરમારોને હવે સલાહ કરવાની અગત્ય પડી એટલે તેઓએ જટની દીકરીને નસાડી મૂકાવી અને લગધીરજિયે પોતાના ન્હાના ભાઈ હાલાજીને ઓળમાં મૂકયા. પેલી કન્યા નાશીને વણોદ ગઈ અને ત્યાં જીવતી ડટાઈ તેના ઉપરની ધોર હજી સુધી જોવામાં આવેછે.

લગધીરજિયે જઈને ગુજરાતના પાદશાહનો આશ્રય માગ્યો, તે ઉપરથી અમદાવાદથી લશ્કર નીકળ્યું. ભૂજદેશમાં લડાઇ ચાલી તેમાં સિંધિયો હાર્યા અને હાલાજીને મૂકાવીને રાજધાનીમાં લાવ્યા.

હાલોજી પરમાર મુસલમાન ધર્મમાં ગયા તે ઉપરથી મહમૂદ બેગડાએ કેટલાંક પરગણાંમાં પસાયતું આપ્યું. તે લેવાની તેણે ના પાડી અને કહ્યું કે મારા કુટુંબિયોના જાણવામાં નથી કે મારી કેવી સ્થિતિ થઈછે માટે રાણપુર શેહેર જે ઉજ્જડ થઈ ગયું છે અને જે મારા મામા રાણજી ગોહિલના તાબામાં હતું તથા પાદશાહે બેડાવીને માંહ મીઠું વરાવ્યું છે તે આપો. પાદશાહે રાણપુર તેને આપ્યું ત્યારે હાલાજિયે તામ્રપટ ઉપર લેખ કરી આપવાનું કહ્યું પણ પાદશાહે કહ્યું કે તમે મુસલમાન થયાછો તે કંઈ વીસરીજવાય એવું નથી માટે લેખની કશી અગત્ય નથી.

લગધીરજી પરમાર તો પોતાનાજ ધર્મમાં રહ્યા અને તેના પૂર્વજોએ મૂળીની જાગીર મેળવી લીધી. તેનું મરણ કેવા પ્રકારે થયું તે નીચેની વાત ઉપરથી જણાયછે:—

સાણંદના ઠાકોરે રાણીસર ગામ એક ચારણને પસાયતું આપેલું તેના વંશમાં રળિયો ગઢવી નામે થયો, તે બુદ્ધિવાળો અને ખરેખરો મશ્કરો હતો. તે વેળાએ દેશમાં લૂંટફાટ બહુ ચાલતી હતી પણ ચારણનું ગામ કોઈ લૂટતું નહી તેથી આસપાસના ગામોના રેહેવાસિયો પોતાની માલમતા સાચવવા ત્યાં મૂકી આવતા. તે વાત બોડી મોગલના જાણવામાં આવી એટલે તે રાણીસર લૂંટવાને આવ્યો. ગામ લૂંટયા પછી હલ્લો કરનારાઓ રાળિયા ગઢવીને તેના કબિલા સહિત બાંધીને ગામના બીજા લોકો સુદ્ધાંત લઈ ચાલ્યા. પછી પેહેલે મુકામે રાત રહ્યા. ત્યાં રળિયો અર્ધીરાતે ઉઠીને રડવા કકળવા લાગ્યો. મુસલમાનોએ તેને પૂછ્યું કે તું શું કરવાને રડેછે! તે બોલ્યો મારે કકળવાનું મ્હોટું કારણ છે તે તમારા સરદારવિના કોઈને હું કેહેનાર નથી. બોડી મોગલને તે વાતની જાણ કરવા ઉપરથી તે પિંડે આવ્યો. ત્યારે ગઢવિયે કહ્યું કે મને અને મારા કબીલાને છોડી મુકો તો તમે માગો એટલી ખંડણી આપું. મોગલે પૂછ્યું કે હવે તે તારો પૈસો કયાં રહ્યો હશે! તેણે કહ્યું કે માદળિયામાંથી મને ચિઠ્ઠિ જડી છે તેમાં મારા બાપની ડાટેલી પૂંજીની નિશાની લખેલી છે. મોગલે તેની સાથે પાંચસો માણસો મોકલીને કહ્યું કે જો એ એક લાખ રૂપિયા આપે તો એને છોડી મૂકજો. બે ત્રણ મુકામે હળવદની પાસે ટીકરનારણ પાસે આવ્યા. એટલે ગઢવી એક બેટ બતલાવીને બોલ્યો કે મારૂં ધન પણે ડાટેલું છે માટે ત્યાં ઘોડાં દોડાવીને આપણે જઈ પોહોંચિયે. તેણે પોતાનો ઘોડો મારી મુકયો ને તેની પછવાડે બીજાઓએ પણ પોતાના ઘોડા મારી મૂક્યા,તેમને એક કાદવ વાળી જગ્યામાં લઈ ગયો ત્યાં તેઓ સારી રીતે સપડાઇ ગયા એટલે વઢવાણ ભણી નાઠો. તેણે રાજાને કહ્યું કે હું રજપૂતોનો ચારણછું માટે મારા કબીલાને મોગલો પાસેથી છોડાવો. વઢવાણના રાજાએ કહ્યું કે તું જઈને મૂળીના સોડા પાસેથી આશ્રય લઈ આવ્ય એટલી વારમાં હું મોગલો સામો જાઉછું. તેણે તે પ્રમાણે કર્યું. રળિયો મૂળી ગયો ને પોતાની વાત કહી,

એટલે લગધીરજી પાંચસેં પરમારો લઈને ચડ્યો. તે નળકાંઠાની પાસે પતંગસર તલાવ પાસે બોડી મોગળને જઈ મળ્યો. ત્યાં સુધી વઢવાણ-નો રાજા ત્યાં આવી પોહોંચ્યો ન હતો. ત્યાં ભારે લડાઈ થઈ. છેવટે મોગલ પાસે થોડાં માણસ રહ્યાં તેથી તે રાણીસરના બ્રાહ્મણની એક દી-કરી પોતાના ઘોડા ઉપર લઈને નાઠો. લગધીરજી પાછળ ધાયો અને અર્ધ ગાઉ જતાં લગભગ આવી પોહોંચ્યો. મોગલે પાછું મ્હો કરીને જોયું તો લગધીરજીને એકલો દીઠો એટલે પાછો ઘોડો ફેરવીને તેના ઉપર ઘા કરયો પણ તે ખાલી ગયો; લગધીરજિયે પણ પોતાના શત્રુ ઉપર ઘા કરયો તે પણ ખાલી ગયો; બંનેના ઘોડા ભડકીને ઝાડ થયા એટલે બંને નીચે પડ્યા. અને ઉઠીને બાથંબાથા કરવા લાગ્યા. પ્રથમ લગધી-રજી નીચે પડ્યો પણ પેલી બ્રાહ્મણની દીકરિયે તેને આશ્રય આપ્યો તેથી મોગલને નીચે નાંખ્યો. ને તણિયે તેને પોતાની કમર સંભાળવાનું કહ્યું એટલે લગધીરજિયે કમરમાંથી કટાર કાહાડીને મોગલને માર્યો. તે મોગલે તેજ ક્ષણે પોતાની કમરમાંથી છરો કાહાડીને તેના પેટમાં ખોસ્યો. તેથી બન્ને મરણ પામ્યા. લગધીરજીના માણસોએ મોગલની છાવણી લૂંટીને પોતાના ઠાકોરની લાસ ખોળી કાહાડીને દાહ દીધો તથા તે જ-ગ્યાએ એક પાળિયો ઉભો કર્યો ને બ્રાહ્મણીને રાણીસરમાં તેના બા-પને સોંપી.

મૂળીના પરમાર આજ સુધી તેમની હિંમતને લીધે પ્રખ્યાત છે. અ-ને જટલોકોનું રક્ષણ કર્યું હતું તેથી તે લોકો તેના સંભારણામાં ઘણું આદરમાન રાખેછે. લગધીરજી અને હાલાજીનો ન્હાનો ભાઈ પોતાના વચટ ભાઈનું જોઈને મુસલમાન થયો. તેને બોટાદનાં ચોવીસ ગામ મળ્યાં. તે તેના વંશનાં ઘણી પેઢી સુધી રહ્યાં. પછીથી તેઓ ધોળ-કાના તાલુકદારને નામે ગુજરાતમાં ઓળખાવા લાગ્યા.

પ્રકરણ ૬.

મહમૂદ બેગડો.

મહમૂદ સિંધ ઉપર ચડાઈ કરીને પાછો આવ્યો ત્યાર પછી તેણે જગત અને બેટના ચાંચવા નાયકો ઉપર ચડાઈ કરી; તે કરવાનું કારણ એમ બન્યું કે, એક ધર્મી માણસ બહુ શીખેલો વિદ્વાન હતો તે તેને દેશ ઓર્મઝ વાહાણમાં બેશીને જતો હતો, તે વાહાણને ચાંચવાઓએ જગતના બંદરમાં વાળી આણ્યું, "અને કાળા મનના બ્રાહ્મણોએ ખોટી સલાહ આપી તે ઉપરથી કાફરોએ" ત્યાં તેને લૂટી લીધો. મુસલમાનોએ અતિ સંકટ સહન કરીને જગત અને બેટનો કબજો કરી લીધો, અને રજપૂતોનો સરદાર રાજા ભીમ હતો તેને કેદ કરી લીધો, ત્યાર પછી પેલા વિદ્વાનની ઉશ્કેરણી ઉપરથી તેને અમદાવાદ શેહેરની આસપાસ તણાતો ઘસડાવીને ઠેર કર્યો કે તેનો દાખલો જોઈને બીજા કોઈ એવી ચાલ ચલાવે નહિ.

આ બનાવ બન્યા પછી તરતજ, મહમૂદને મારી નાંખવાના, અને તેના કુંવર મુઝફરને ગાદી ઉપર બેસારવાના ઈરાદાથી મુસલમાન ઉમરાવો માહેથી એક ટોળી ઉભી થઈ. ચાંપાનેરના કિલ્લા ઉપર ચડાઈ કરીને તેના ઉમરાવોને કામે લગાડી દેવા વિષેની પાદશાહને આજ વેળાએ સલાહ આપવામાં આવી. પણ ટોળીવાળા તેમના દુષ્ટ કામમાં ફળદ્રુપ થાય એવું રહ્યું નહિ, તેથી કરવા ધારેલી ચડાઈ કેટલાક વર્ષ સુધી મુલતબી રહી, તે ઈ૦ સ૦ ૧૪૮૨ માં કરવાને તૈયાર થયો; પણ આ વેળાએ સુરતની દક્ષિણના વલસાડના ચાંચવાઓનું બળ દરિયામાં એટલું બધું વધી પડ્યું હતું કે તેઓ વ્યાપારને ખલેલ પોહોંચાડતા હતા એટલુંજ નહિ પણ તેમના તરફથી હલ્લો થવાની ધાસ્તી ઉત્પન્ન થ-

ઈ હતી માટે મહમૂદનું લક્ષ તેમના ઉપર દોડ્યું. તે એક દરિયાઈ નાખુદા થયો; ખંભાત આગળ તેણે દરિયાઈ કાફલો તૈયાર કર્યો, અને કમાનવાળા, બંધુકોવાળા, અને તોપોવાળા સહિતની ફોજ વાહાણોમાં ચડાવીને ચાલ્યો; પછી શત્રુઓને નસાડતાં તેમની સાથે કેટલીક ઘડી સુધી દોડતાં લડાઈ થઈ; તેમાં તેણે ચાંચવાઓનાં કેટલાંક વાહાણ પકડી લીધાં. ત્યારપછી એજ વર્ષની છેક આખેરિયે તેણે ચાંપાનેર ઉપર ચડાઈ કરી, તે વિષે અહિં લખવા માંડિયે તેના પેહેલાં ઈડર સંબંધી આકેકાણે થોડુંક લખવાની અગત્ય છે.

નારણદાસનો ભાઈ રાવ ભાણ હતો તેના ઉપર પોતાની કુંવરી, મહમૂદના બાપ મહંમદશાહ વેરે પરણાવવાનો બલાત્કાર થયેલો જણાયછે. મુસલમાની ઈતિહાસકોએ તેને બીર, અથવા વીરરાજા કરીને લખ્યો છે. ઈડરવાડામાં જેભારાની વાવ છે તેમાં એના વિષેનો લેખ છે તે ઉપરથી તારીખ માલમ પડેછે એટલુંજ નહિ, પણ તેના નામમાં ફેરફાર થઈ ગયો છે તેનો ખુલાસો થાયછે. રાવનાથી અચાનક એક ગાય મારી ગઈ હતી તેના પાપના નિવારણને અર્થે તેણે એક વાવ બંધાવી હતી તેમાં લેખ રહેલો છે. "સંવત ૧૫૩૨ (ઈ૦ સ૦ ૧૪૭૬) ના ફાલ્ગુણ શુદી "ચોથને સોમવારને દિવસે કામ દુર્ગામાતા, ઓ રામ, શ્રીરામ! પાણી "પીવાને આવી હતી તેને રાજા શ્રી શ્રી ભાણવીરજિયે રામ શરણે પો"હોંચાડી. એટલા માટે પાપ નિવારણ કરવાને અર્થે તેણે સોનાની ગા"યનું દાન કર્યું; અને આ પાણી પીવાની જગ્યા બંધાવી". * * * ભાટલોકો કેહેછે કે, "રાવ ભાણ ગાદિયે બેઠો કે તરતજ તેણે પોતાના રાજ્ય"ની સીમા નક્કી કરી. તેણે પ્રથમ તો શિરોઈનું લાસ ગામ મારીને "રોહીડા અને પોસીના વચ્ચે શેઢાનો ઘોડો બેસાર્યો. ત્યારપછી નાઈ "નદી ઉપર રાવ જેઠીજીની છત્રી છે ત્યાં બીજો શેઢો નક્કી કર્યો; અને "તેની પેલીમેર છપ્પનપાળનો દેશ જે આજે ઉદેપુરને તાબે છે તે લીધો. "ત્યાંથી થાણા ઉપર ચાલ્યો, તે આગળ રાવનું થાણું કેહેવાતું હતું, તે

"સોમા નદી ઉપર ડુંગરપુરથી સુમારે ચાર મૈલને અંતરે છે. ત્યાંથી સોમા "નદીને કિનારે કિનારે માલપુર અને મગોડી આવીને તે ઈડરના રાજ્ય "માં મેળવી દીધાં, તેમજ કપડવણજ અને સાભ્રમતી સુધીનાં બાવન "પરગણાં પણ મેળવી દીધાં. અને તારંગા તાબામાં લઈ લઈને સા- "ભ્રમતીને પોતાના રાજ્યની સીમા કરી દીધી; અને ત્યાંથી શિરોઈને "ઘોડે શીમાડો મેળવી દીધો." ઉપર પ્રમાણે તેણે પોતાનો સીમાડો નક્કી કરયો તે ઉપરથી આપણા જોવામાં આવેછે કે ઘણો પ્રાન્ત તેના સ્વાધીનમાં હતો.

અહિયાં તારંગાનું નામ લખવામાં આવ્યું તે જૈનના પ્રસિદ્ધ પવિત્ર પર્વતો માહેલો એક છે. જોકે તેનામાં શત્રુંજયનો દબદબો અને તલાજાની સુંદરતા નથી તોયપણ તે રળિયામણો અને મનોહર છે. કુમારપાળનું બાંધેલું અજિતનાથનું દેવલ છે તે પર્વતની હારની વચ્ચે ઉંચી સપાટ ધરતીનો એક મ્હોટો ભાગ છે તે ઉપર આવી રહ્યું છે. પાલીટાણાના દેવલોની પેઠે જો કે, હવણાંના નવિન ફેરફાર કરનારાઓથી તેને ખામી પોહોંચી છે તોયપણ તે તેમના કરતાં પૂર્વનો પૂજ્ય દેખાવ વધારે રાખી રહ્યું છે. તેની આસપાસ હવણાંનાં બનાવેલાં કેટલાંક ન્હાન ન્હાનાં દેવલ છે, અને ચાલ પ્રમાણે તેની પાસે સ્વચ્છ પાણીના કુંડ છે. ડુંગરા ઉપર દેવી તારણ માતાનું દેવલ આવી રહ્યું છે, તેના ઉપરથી તારંગા નામ પડેલું છે; અને તે વેણીવચ્છરાજ અને નાગપુત્રી તેની સ્ત્રી હતી તેની વેળાથી છે, અને કુમારપાળે આ અજિતનાથની સ્થાપના કરી તેના પેહેલાં તે જગ્યાએ ઈમારત હતી એમ જણાયછે. ડુંગરાની ચારે મગ ઘાડું જંગલ આવી રહેલું છે, તેથી તેમાં સર્વ કોઈને પેસવાને મહા કઠણ છે, અને જેની પાસે ભોમિયો હતો નથી તેનાથી તો ઘણું કરીને પેસાય એવું છેજ નહિ, તેમાં વિશેષે કરીને ચડાઈ કરવાને શત્રુ આવ્યો હોય તેનાથી તો હામ બકાય એમ છેજ નહિ. સેહેલાઈથી રક્ષણ થઈ શકે એવા બે રસ્તા છે ત્યાં થઈને જ્યાં ડેરાં છે તે ચોગાનમાં જવાયછે,

અને ઈડરમાં છે તે પ્રમાણે મૂળથી જેટલો ભાગ કિલ્લા જેવો નથી તેટલો ભાગ ચણી લેવામાં આવ્યો છે. આસપાસનાં શિખર છે તેમાંથી ત્રણ ઉપર ધોળી છત્રિયો છે તે એટલી બધી તેજ મારેછે કે, અજિતનાથના પવિત્ર સ્થાનની જગ્યા, થાકી ગયેલા યાત્રાળુને દર્શાવવાને, અને અંધારી ઘોર કંન્દરી (ગુફા) અને ઘાડા જંગલમાં દિવસના ફાનસનું કામ સારવાને તે વારે ઘડિયે કામ લાગેછે.

ઈ० સ० ૧૪૭૧ માં મહમૂદશાહે, ગિરનારની પાસેના મુસ્તફાબાદ નામના નવા શેહેરમાં પોતાની ગાદી કરી અને અમદાવાદમાં તેની વતી કામ ચલાવવાને મોહફેજખાનનું પદ આપીને પોતાના એક સત્તાવાન અધિકારીને ઠરાવ્યો તેના છોકરા મલેક ખિઝરે પાદશાહની ગેરહાજરીમાં હુકમવિના વાગર અને શિરોઈના ઠાકોર તથા ઈડરના રાવ ભાણ ઉપર ચડાઈ કરીને તેમની પાસેથી ખંડણી લીધી.

રાવ ભાણ આ વેળાએ ચાંપાનેરના રાવળની સામે લડાઈ કરવામાં ગુંથાયો હતો, તેને તે કેદ કરીને પોતાની સાથે ઈડર લઈ આવ્યો અને છ મહિના સુધી તેને કેદમાં રાખીને પછી છોડી મૂક્યો. આ કજિયો થવાનું કારણ ઘણું તરેહવાર છે. કેહેછે કે રાવ ભાણ શરીરે દુબળો અને રંગે કાળો હતો તેથી એક નાટક થતું હતું તેમાં વિદૂષકને રાવળે રાવ ભાણનો વેશ લેવરાવીને અને તેની ખાંપણો કહી સંભળાવીને સભાને ખુશ કરી તે વાત રાવ ભાણના જાણવામાં આવી એટલે તેને ક્રોધ ચડ્યો. નીચેની કવિતા રાવળની રાણી કેહેતી એવી ધારણા કરવામાં આવી છે તે ઉપરથી રાવ ભાણની શક્તિનો તેના શત્રુના હ્રદયમાં કેવો દાબ બેશી ગયો હશે તે બતાવી આપેછેઃ—

छपय.

जब नेवर संचरुं, वजे हय खरके घुघर;
जब अलंगण अधिक, अंगद्धर सेवे भर;

जब कंकण खळकंत, पेख मन पटा पहारह;
जब कुंडल झलकंत, गणे शत्रु खग अंगारह;
भडकंत थोहब राव भाणसे, करे वास अवासगर;
केम रमुं कंथ कामनी कहे, सेज सोहतां रंगभर.

રાવ ભાણ અને તેની રાણિયે ઈડરમાં ભાણસર અને રાણીસર નામે તલાવ બંધાવ્યાં હતાં; તેમજ વડાલી, દધાલિયા અને બીજી જગ્યાઓએ પણ તેનાં બંધાવેલાં તળાવ છે. વળી ભાટલોકો ખાતરીથી કેહેછે કે મહમૂદ બેગડાએ ચાંપાનેરની જીત કરી તેમાં રાવ ભાણ મુખ્યત્વે કરીને સહાયકારી હતો, અને કદાપિ એ વિષે મુસલમાન ઈતિહાસકોએ કાંઈ લખ્યું નથી, તોપણ તેને રાવળ સાથે પ્રથમથી કજિયો હતો એ ઉપરથી ઘણું કરીને શકય લાગેછે કે શાહની ફોજમાં ઈડરનો રાવ પણ સાંમેલ હશે.

ચાંપાનેરનો કિલ્લો વનરાજના સાથી જાંબ અથવા ચાંપાએ સ્થાપ્યો હતો માટે તેના નામ ઉપરથી તેનું નામ પડેલું છે; વળી તે પવનગઢના નામથી પણ પ્રસિદ્ધ છે. તેની આસપાસ સદાય પવનના સપાટા લાગ્યાં કરેછે. તેથી એ નામ તેને ખરેખરૂં યોગ્યછે. કાલિકા માતાએ પોતાને મન ગમતું રેહાણ ત્યાં કર્યું છે તેથી પણ તેની પ્રસિદ્ધિ છે. તેનું દેવલ ડુંગરના શિખર ઉપર છે. અને આ પૂજ્ય પર્વતવાસી માતાની આણ બહુ માનથી તેના ઘણા રજપૂત પટાવતો માનેછે. પવનગઢ ઘણો ખરો ઉજ્જડ છે, તે ગુંજરાતના પૂર્વ પરગણામાં આવેલો છે તેની કેટલીક બાજુએ ઉભા ખરાબા જેવામાં આવેછે; તેનો ઉભો ચડાવ સર્વ ઠેકાણેથી રક્ષાયલો છે, અને મેદાન ઉપર રહીને જોનારાને કૃત્રિમ કિલ્લા જેવો દેખાયછે તે અતિ ભયંકર ઉંડાઈની ખાડીનો ઢોળાવ થયેલો જે ખરાબો તેનો ખરેખરો સ્વાભાવિકજ બનેલો છે. તેની ઉત્તર ભણીની તલાટીમાં હિંદુ રાજાઓના નગરનું ખંડેર છે, ત્યાં પડી ગયેલા ઘુંમટ અને ભાગી ગયેલા મિનારા, સૂકા અને રેતાળ જંગલમાંથી દેખા દઈ એવું સૂચવેછે કે મુસલમાનની રાજધાની તરીકે એ શેહેર એકવાર મહમૂદાબાદ કેહેવાતું હતું.

સ્કાટલાન્ડના માર વંશની પેઠે ચાંપાનેરના હિંદુરાજાઓનું મૂળ તેમના પુરાતનપણાએ કરીને હાથ લાગતું નથી. ચાંપાનો કિલ્લો ચોહાણોના હાથમાં ક્યારે આવ્યો એ વિષેની કલ્પના કરવી નકામી છે. હિંદુસ્થાનના સર્વ રાજવંશોમાં જે વંશને રણમધ્યેના શૂરપણાની શ્રેષ્ઠતા આપવામાં આવેલી તે વંશની શાખાના પવનગઢના પાવઈ છે, અને આ ઠેકાણે ખાતરી પૂર્વક જણાવવું જોઈયે કે તેવા વંશની શાખા થવાને તેઓ અયોગ્ય છે એમ નથી. રાવળ ગંગાદાસ મહમૂદશાહની સામે થયો હતો તેનેવિષે અમે લખ્યું છે. હવણાં અમે જેને વિષે લખિયે છિયે તે એનો કુંવર જયસિંહ છે. ફેરિશ્તા તેને બેનીરાય લખેછે, અને હિંદુ દંતકથામાં તે પૂટાઈ (પતાઈ) રાવળને નામે મશહુર છે.

ચાંપાનેરના રાવળે જાણ્યું કે, મહમૂદ ચડાઈ કરવાની તૈયારી કરેછે એટલે પ્રથમ તો જુસ્સાથી બાહાર નીકળી પડ્યો અને શાહના મુલકમાં આગ અને તરવાર ચલાવા લાગ્યો, પણ પછીથી તો તે જાણે પોતાનાજ સાહસ કર્મથી ભયભિત થઈ ગયો હોય તેમ તેણે શાહની પાસે ક્ષમા માગવાને દૂત મોકલ્યા. તેણે નાશ કર્યો હતો તેથી મહમુદે કોપાયમાન થઈને કશું પણ સલાહનું કેહેણ સાંભાળ્યું નહિ, અને મુસલમાની ફોજની અગાડી થઈ આવેલા યોદ્ધાઓ ઈ૦ સ૦ ૧૪૮૩ ના માર્ચ મહિનાની ૧૭ મી તારીખે કાલિકાના ડુંગરની તલાટી આગળ આવી પોહોંચ્યા. ત્યાર પછી શાહ પણ પિંડે પોતાની આખી ફોજ લઈને ત્યાં આવી પોહોંચ્યો. રાવળ જયસિંહે ફરીને પાછું શરણ થવાનું કેહેણ કાહાવ્યું, પણ તે સ્વિકાર્યું નહિ, એટલે તેણે સાહસિકપણે અટકાવ કરવાનો પ્રારંભ કર્યો. રજપૂતોએ ઘેરો ઘાલી બેઠેલા મુસલમાનો ઉપર નિરંતર હલ્લો કરવાનું જારી રાખ્યું, અને છેવટે તેઓએ એવા બળથી દેખાવ દીધો કે, એકવાર તેઓની સામે લડવાને મહમૂદને ઘેરો ઉઠાવવાની અગત્ય પડી. ઘણું તુમુલ યુદ્ધ થયું અને તેમાં હિંદુઓ છેક હઠી ગયા, તોપણ તેઓએ નિયમસર નાસેડું લીધું. મહમૂદે

હવે ફરીને ઘેરો ઘાલ્યો, અને અગર જો કે તે શત્રુને ઘાસ દાણો અને ખોરાક પૂરાં પડવાનાં સાધન તોડી પાડવામાં કેટલેક દરજ્જે ફળદ્રુપ થયો તોપણ પોતાને ઘણી તંગી પડવા માંડી તેથી નિરાશ થઈને તેના અસલના સહાયકારી માળવાના સુલતાનને કાહાવી મોકલવાની અગત્ય પડી. ગ્યાસુદ્દીને ફોજ એકઠી કરી, અને રાવળને આશ્રય આપવાની ઈચ્છા જણાવી,પણ મહમૂદ તેના ઉપર ચડી આવ્યો એટલે તેણે પોતાનો વિચાર જવા દીધો,અને શાહ ચાંપાનેર આગળ પોતાની ફોજને આવી મળ્યો. અને ઘેરો રાખી મુકવાનો પોતાનો જે નિશ્ચય તે ફોજના મનમાં ઠસાવવાને સારૂ તેણે તે ઠેકાણે મસ્જીદ બંધાવવા માંડી. રજપૂતો ન્હાવાને કાજે નિત્ય સવારમાં જે ગુહ્ય દ્વારથી નીકળતા હતા ત્યાં સુધી મુસલમાનો ધપેલા હતા તેથી તે જગ્યા તેમના જાણવામાં આવી. અને તેજ વેળાએ તેઓએ પશ્ચિમ ભણીની ભીતમાં ભગદાળું પાડ્યું, અને ઇ૦સ૦૧૪૮૪ ના નોવેમ્બર મહિનાની ૧૭ મી તારીખની સવારમાં મુસલમાન ગુહ્યદ્વાર કબજે કરી બેઠા. આણી મગ મલેક ઈયાઝ સુલતાની, જે પછવાડેથી પોર્તુગીઝની સાથે દરિયાઈ લડાઈ મચાવવામાં પ્રસિદ્ધિ પામ્યો છે તેણે પશ્ચિમ ભણીની ભીંતથી સીડિયો મૂકીને ચડી ઉતરવા માડ્યું. રજપૂતોએ તેને હાંકી કાહાડવાને અતિ શૂરથી પ્રયત્ન કર્યો પણ કાંઇ ફાવ્યું નહિ; મહમૂદશાહ તે વેળાએ બીજી ફોજ લઈને તેની ઓથે જાતે આવી પોહોંચ્યો અને ચાંપાનેરના કિલ્લા ઉપર, કાલિના કોપને લીધે મુસલમાનોનો વાવટો ફરકવા લાગ્યો અને રાજાના મેહેલ ઉપર મુસલમાનોનો શંખનાદ સંભળાવા લાગ્યો. માંહલી બાજુએ ચિતા ખડકાઈ અને તેમાં રજપૂતની રાણિયો, છોકરાં, અને ધનમાળ હોમાયાં અને તેના ઉપર અગ્નિ ઉઠીને તેના ભભુકા થઈને શાન્ત થવા લાગ્યા તે વેળાએ પવનગઢના રક્ષકો, સ્નાન કરીને, અને કેસરિયાં કરીને આંખો મીંચીને શત્રુઓની ઉપર તુટી પડ્યા. થોડાક રજપૂતો જીવતા રહ્યા, મુસલમાનોનો પણ મરવાથી, ઘવાવાથી ઘાંણ ની-

કળી ગયો, અને ચાંપાનેરનો રાવળ અને તેનો પ્રધાન પોતાનાજ લોહીથી લદબદી ગયેલા શાહના હાથમાં પડ્યા.

મહમૂદે પોતાની જીતને માટે ઈશ્વરની પ્રાર્થના કરાવી, અને માંદા તથા ઘવાયલા સાજા થતા સુધી મસ્જીદ બંધાવાના કામમાં અને નવું નામ પાડેલા મહમૂદાબાદ શેહેરને મુસલમાની ઢબ આણવાના કામમાં પડ્યો. પણ મહમૂદે પોતાના જયને એક કલંક લગાડ્યું તે એ કે, રાવળ જયસિંહના અને તેના પ્રધાનના ઘા રૂઝયા ત્યારે તેમણે પાદશાહને વિનતિ કરી કે તમે જો અમને મારી નાંખો નહિ તો અમે મુસલમાની ધર્મ સ્વિકારિયે પણ તેઓનું કશું નહિ સાંભળતાં તેમને ઠાર કર્યા.

ચાંપાનેરના નાશવિષેનું મુસલમાન ઉપર પ્રમાણે વર્ણન આપેછે. છેલ્લા બલિદાનમાં જે હિંદુ રાજા હોમાયા,— અને તેવાંજ કૃત્ય લોહીના પ્રેમવાળી કાલિને પ્રિય છે — તેઓનાં નામ ભાટોએ રક્ષી મુક્યાં છે.—

छपय.

संवत पंदर प्रमाण, एकताळो संवत्सर*;
पोस मास तिथि त्रीज, वद्देहु वार रवि सुदन;
मरशिया खट भूप, प्रथम वेरसी पढीजे;
जाडेजो सारंग, करण, जेतपाल कहीजे;
सरवरियो चंद्रभाण, पताई काज पिंडज दियो;
मेमदवाद मेहेराण, लघु करक सर पावो लियो.

આ ઉપરથી જણાયછે કે મહમૂદનાથી ડુંગર ઉપરનો કિલ્લો લેવાયો નથી પણ માત્ર શેહેર લેવાયું છે. અને મુસલમાની ઈતિહાસકો તે સંબંધી કાંઈ વિશેષ બોલતા નથી તોયપણ હિંદુઓની દંત કથામાં કેહેછે

* આ પ્રસંગે ભાટ લોકોએ ઘણી ચોકસ સાલ લખી છે, ફેરિશ્તાના લખવા પ્રમાણે ચાંપાનેર નો નાશ ઈ. સ. ૧૪૮૪ માં થયો. જો મિ. પ્રિન્સેપના મત પ્રમાણે સંવત અને ઈસવી સનની વચ્ચે સત્તાવન વર્ષનું અંતર ગણવામાં આવે તો મુસલમાનોએ લખેલી સાલ ભાટ લોકોની સાલ સાથે બરાબર મળતી આવે. અને સાધારણ ચાલ છે તે પ્રમાણે છપ્પન વર્ષનું અંતર ગણવામાં આવે તો એક વર્ષનો ફેર પડેછે.

કે **પવનગઢની** આસપાસ ઘણા દિવસ સુધી માત્ર ઘેરોજ રહ્યો હતો એ વાત શોધવા ખરી છે.

એક ભાટ વર્ણન આપેછે કે, **પુટાઈ રાવળ ચાંપાનેરનો** રાજા હતો. એક દિવસે નવરાત્રીના દાહાડામાં તે ગરબા સાંભળવા ગયો. તે સમયે **કાલિકાદેવી** મનુષ્યનું રૂપ ધારણ કરીને ગાતાં હતાં. રાજા તેમને જોઇને મોહ પામ્યો અને તેણે ખોટા વિચારથી માતાનો પાલવ પકડ્યો. ત્યારે માતાએ શાપ દીધો કે તારૂં રાજ્ય જશે.

એ કસમયે પાદશાહ **ચાંપાનેરને** રસ્તે થઈને જતો હતો તેવામાં તેની નજર કિલ્લા ઉપર પડી અને મૂછે તા દીધો. ત્યાં એક બ્રાહ્મણનો છોકરો **લોવો** કરીને હતો તેના જોવામાં પાદશાહની વર્ત્તણૂક આવી તે ઉપરથી તે ચેતી ગયો કે **ચાંપાનેર** લઈ લેવાને એણે તકાસ્યું. તે **પુટાઈ રાવળ** પાસે ગયો અને કેહેવા લાગ્યો કે આ વર્ષમાં પાદશાહ તમારૂં રાજ્ય લેશે. રાજાએ શેહેરની આસપાસ, પથ્થર, પાણી, લાકડાં, માટી, અને જંગળના પાંચ કોટ કરાવ્યા. યુદ્ધનાં સાહિત્ય પણ તૈયાર રખાવ્યાં. અને પાદશાહની હાલચાલ ઉપર નજર રાખવાને **લોવાને અમદાવાદ** મોકલ્યો. પાદશાહના મેહેલની સામે એક વ્યાપારીની હવેલી હતી તે તેણે ભાડે રાખી. એક વેળાએ પાદશાહ ઝરૂખે બેઠો બેઠો ચારે દિશાયે જોતો હતો, તેવામાં **ચાંપાનેર** ભણી જોઈને મૂછે હાથ નાંખ્યો અને ફોજ તૈયાર કરાવાને આજ્ઞા કરી. **લોવો** જાણી ગયો કે પાદશાહ હવે **ચાંપાનેર** ઉપર ચડવાની તૈયારીમાં છે; તે **પુટાઈ રાવળ** પાસે પાછો ગયો અને કહ્યું કે પાદશાહની ફોજ તમારા ઉપર ચડી આવેછે. રાવળે બચાવ કરવાને બની શકે એવી સાવધાની રાખવા માંડી. પાદશાહની પચાસ હજાર ફોજ **ચાંપાનેરની** લગભગ આવી પોહોંચી પણ પાદશાહનો ઈરાદો શો છે તે કોઈના જાણવામાં આવ્યું નહિ. મધ્યરાત્રિયે પાદશાહે પોતાના સરદારોને એકઠા કરીને કહ્યું કે આપણું નિશાન શેહેર ઉપર

ચડાવો. ફોજે શેહેર ઉપર હુમલો કર્યો, અને તોપોનો મારો ચલાવ્યો, પણ તેમના મારા કરતાં શેહેરની માંહેથી ભારે મારો થવા લાગ્યો, અને શેહેર લેવાઈ શકાયું નહિ; તેથી પાદશાહે બાર વર્ષ સુધી ઘેરો ઘાલ્યો, પણ કાંઈ વળ્યું નહિ. પછી તેણે પુટાઈ રાવળ શાથે સલાહ કરીને તેને પોતાની સાથે મળવાને બોલાવ્યો, તે વેળાએ તેણે તેને પૂછ્યું કે હું તમારા ઉપર ચડાઈ કરવાનો હતો તે તમારા જાણવામાં શી રીતે આવ્યું. ત્યારે રાજાએ ઉત્તર આપ્યો કે લોવો કરીને મારો એક બ્રાહ્મણ છે તેના સમજવામાં તમારો ઈરાદો આવ્યો એટલે તેણે મને કહ્યું. પાદશાહે કોલ આપ્યો કે મારે હવેથી ચાંપાનેરની બાબતમાં વચ્ચે પડવું નહિ, અને તમે મને લોવો આપો. પુટાઈ રાવળે તે વાતની હા કહી, પછી પાદશાહે એક પાળિયો કરાવીને તેના ઉપર બે ગધેડાં કોતરાવ્યાં, અને નીચે લખાવ્યું, કે "જે કોઈ મુસલમાન આ શેહેર લે તો તેને ગધેડી ગાળ છે." પછી તે લોવાને પોતાની સાથે લઈ ગયો અને તેને પોતાનો પ્રધાન કર્યો, અને અગર જો તેણે ચાંપાનેર લીધું નહિ પણ તેણે આસપાસનાં ગામ અને પરગણું લઈ લીધું અને એવો કાયદો કર્યો કે ચાંપાનેરમાં કોઈ કાંઈ લઈ જાય નહિ, અને ત્યાંથી કાંઈ લાવે નહિ. આ ઠરાવથી લોકો ઘણા સંકટમાં આવી પડ્યા અને તેઓ અમદાવાદ જઈને વસ્યા.

ભાટ પોતાનું વર્ણન ચાલતુ રાખીને કેહેછે કે, પાદશાહ ચાંપાનેરથી ઉમરાળે ગયો અને ત્યાંના રાજાને પકડીને અમદાવાદ લઈ જઈ તેને બંધીખાને નાખ્યો. ત્યાં તે બે વર્ષ કેદ રહ્યો તેવામાં તેના તાબાના ભંડારિયા ગામનો એક કુંભાર અમદાવાદ ગયો, અને કેદખાના સાથે જે કુંભારને સંબંધ હતો તેની સાથે ઓળખાણ કર્યું તેની મદદથી તે રાજાને ગુણમાં ઘાળીને બાહાર લાવ્યો અને અતિતની જમાતમાં તેને ભેળવી દીધો તે તેને તેની ફોઈને ઘેર ચાંપાનેર લઈ ગયા. તેણિએ અમદાવાદના પાદશાહને ખંડણી આપીને ઉમરાળાની ગાદિયે પાછો બેસાર્યો. તે દિવસથી પુટાઈ રાજા પ્રમાણે તેણે રાવળનું પદ ધારણ કર્યું, તે હજી લ-

ગણ તેના વંશવાળા રાખી રહ્યા છે. અને ત્યારે તેમના વંશમાંથી કોઈ ગાદિયે બેસવાનું હોયછે ત્યારે તેને રાજ્યાભિષેક કરતી વેળાએ કુંભારિયાનો કુંભાર તેને કપાળે રાજતિલક કરેછે.

આ વાતના પાછલા ભાગનો સંબંધ પીરમના ગોહિલોને લાગું પડેછે માટે ફરીથી એકવાર પાછી તેમની ભેટ લઈયે છિયે—

મોખડાજી ગોહિલની ઠકરાણી વદનકુંવરીબા કરીને પાલીટાણા પાસે હાથસણી ગામના સરવૈયા રજપૂતના કુટુંબની હતી તેના પેટનો તેને ડુંગરજી* કરીને દીકરો હતો તે તેની પાછળ ગાદિયે બેઠો. તેવિના તેને સેમરસિંહજી અને ગોડમાલજી નામના બીજા બે પુત્ર

+ મોખડાજી વિષે ભાટની વાત એવી છે કે.—તેને કાલિકામાતાનો હાથો હતો તેથી સવાશેર સિંદુર પાણીમાં ઘોળીને પી જતો. તે પચાસ વર્ષનો થયો ત્યાં સુધી તેને કાંઈ છોકરૂં થયું નહતું. તેવામાં એક સમયે બાલાશાહ કરીને એક ફકીર મુલતાનથી એક સિપાઈ લઈને આવ્યો અને મોને ખરખડિયે ખાના ઘાંચીને ઘેર મુકામ કર્યો. ઘાંચીની ડોશી આંધળી હતી તેની આંખે હાથ ફેરવીને તેને દેખતી કરીને તેને ઘેર એક વરોલ ભેંશ હતી તેને દોહી. આ વાત મોખડાજીના જાણવામાં આવી એટલે ખરખડિયે જઈ ફકીરને મળયો. ને પોતાને છોકરાની ખોટ હતી તે પુરી પડે એમ કરવાની પ્રાર્થના કરી. ફકીરે કહ્યું કે મને ગાય ચડાવાની માનતા કરો તો છોકરાં થાય. મોખડાજિયે તે વાતની હા કહી એટલે ફકીરે કાંઈક ઔષધ આપીને કહ્યું કે છોકરાં થશે. પછીથી ઘેર આવ્યો. ત્યારપછી સરવૈયાણી ઠકરાણીને નવ માસે પુત્ર આવ્યો તેનું નામ ડુંગરજી પાડ્યું. તે છ માસનો થયો એટલે મોખડોજી ગાય શણગારીને ફકીરની માનતા કરવા આવ્યો તે વાત ફકીર જાણીને ખાન ઘાંચીને તથા પોતાના સિપાઈને કેહેવા લાગ્યો કે મોખડોજી ખરો ઇમાનદાર છે. હું તો ભોંયમાં શમાઉંછું તમે એને કેહેજો કે હિંદુછે માટે ગાયને બદલે દક્ષિણ દિશામાંથી શિંગડે ધજા બાંધેલી એવો પાડો આવશે તે ચડાવજે એટલે માનતા પૂરી થશે. પછી ફકીર ભોંયમાં શમાયો તે આજે બાલાશાહ પીર કેહેવાયછે ને તેના પછી ખાનોઘાંચી ગામના ઝાંપા પાસે ભોંયમાં શમાયો તે ખાનપીર હવણાં સુધી કેહેવાયછે. તેમની માનતા ચાલેછે. રોજામાં બે કબરો છે તેમાં એક બાલાશાહની છે ને બીજી તેના ભાઈ અભરામશાહની છે. અભરામશાહ પોતાના ભાઈની શોધ કરતો કરતો ખરકડિયે આવ્યો હતો ને બાલાશાહને ઘેર પાછા વાળવા કહ્યું હતું પણ તે બોલ્યો કે "હું અહિ શમાયો છું તેની ઘેર જાણ કરજો." અભરામશાહે ઉત્તર આપ્યો કે હું એવા સમાચાર લઈ ઘેર નહિ જાઉં. ત્યારે બાલાશાહ કેહે કે તું પણ મારી સાથે આવ પછી તે પણ જોડે ભોંયમાં શમાયો

હતા તે પીરમમાં જન્મ્યા હતા. તેમાં સેમરસિંહજી પોતને મોસાલ રાજપીપળે જઈ રહ્યો તે છેવટે તેને ત્યાંની ગાદી મળી. ને ગોડમાલજીનો વંશ ચાલ્યો નહિ.

પાટવી કુંવર ડુંગરશિયે પીરમ છોડીને ઘોઘામાં પોતાનું રેહાણ કર્યું. તેના પછી તેનો પુત્ર વિજેજી ગાદિયે બેઠો, તેને કાનજી, રામજી, અને રૂડોજી એવા ત્રણ કુંવર હતા. વિજાજી પછી કાનજી ગાદિયે બેઠો તેને સારંગજી અને ગેમલજી બે પુત્ર હતા તે કાનજી મરણ પામ્યો ત્યારે છેક ન્હાના હતા.

રામજીના ઉપર મુસલમાનોની ફોજ આવી. તેના સરદારને હિંદુઓ બોડી મોગલ કેહેછે તેને તે શરણ થયો અને પોતાના ભત્રીજા સારંગજીને ઓળમાં આપીને જાણે પોતાનોજ ખરો હક હોયની તેમ ઘોઘાની ગાદિયે બેઠો. સારંગજીને અમદાવાદ લઈ ગયા; પણ કોલિયાક ગામનો પાંચો ગુજર કરીને એક કુંભાર હતો તે અમદાવાદ ગયો ત્યારે તેના ગધેડા માહેથી એકના લગડામાં ઘાલીને તેને શેહેર બાહાર લઈ ગયો. તે સમાચાર જાણ્યા એટલે પછવાડે અશ્વારો ચડ્યા. તે તેને પકડી પાડે એવા લગભગ આવી ગયા તેવામાં સારા ભાગ્યે મતાગઢ બાવાની જમાત જતી હતી તેમાં સારંગજીને ભેળી દઈને બાવાને કુંભારે કહ્યું કે એ ઘોઘાના રાજાનો વારસ છે તેથી હવણાં

બાલાશાહે મોખડાજીને કહ્યું હતું કે તારી માનતા ફળે તો તારા વંશના પુરૂષો ચામડાની બધી અંગ ઉપર રાખ તે મારો મલીદો કર્યા પછી કાહાડી નાંખે. તેના વંશના હજી સુધી તે પ્રમાણે કરેછે અને પરણ્યાપછી બાલાશાહને મલીદો કરીને બધી કાહાડી નાંખે છે. મોખડાજીના મનમાં શક હતો કે મારી માનતા પૂરી થઈ હશે કે નહિ, પણ બાલાશાહની કબરમાંથી શબ્દ થયો હતો કે, "તારી માનતા પૂરી થઈ." પછી સંવત ૧૨૧૪ ની સાલમાં મોખડાજિયે પીરનો રોજો ચણાવ્યોને તેમના મુલતાની સિપાઈ મજાવરને ખરકડી ગામ આપ્યું ત્યારપછી પોતે પીરમ ગયો ત્યાં પછીથી તેને બીજા બે કુંવર થયા.

ભાષાંતર કર્તા.

તમે ઉગારશો તો આગળ ઉપર તેનો બદલો વાળશે. એમ કહી કુંવર સોંપીને કુંભાર પોતાનાં ગધેડાં લઈ આગળ ચાલ્યો. તેને અશ્વારોએ પકડી પાડ્યો પણ સારંગજી જોવામાં આવ્યો નહિ તેથી નિરાશ થઇ થોડેક આગળ જઈ પાછા વળ્યા. ડુંગરપુરનો પતાઈ રાવળ સારંગજીની ફોઈ વેરે પરણ્યો હતો તેથી પ્રતાપગઢ બાવો તેને ત્યાં લઈ ગયો. તે વીસ વર્ષનો થતા સુધી પોતાની ફોઈને ઘેર છાનો રહ્યો. પછી ફોઈને કહ્યું કે મને હવે મારે ઘેર જવાની આજ્ઞા આપો ને સાથે થોડાંક માણસ મોકલો. પતાઈ રાવળે તેના રક્ષણ સારૂ ફોજ આપી. તેની ફોઈયે તેને કહ્યું કે,જાઓ કુંવર તમે તમારી ગાદી સ્વાધીન કરી લ્યો. પણ અમારે અહિ તમારૂં રક્ષણ થયું છે માટે તમારા વંશને રાવળનું નામ આપજો. " સારંગજી પોતાની ફોઈનું કેહેવું માન્ય કરીને ઉમરાળા ભણી વાંધ્યો. એટલે તેના કાકા રામજીને ઘોઘામાં જાણ પડી કે સારંગજી આવેછે તેથી સેજકજીના ન્હાના દીકરાના વંશના અને ગોહિલ જાતની બે પાસેની શાખના ગારિયાધાર તથા લાઠીના ધણી હતા તેમને બોલાવ્યા. અને કહ્યું કે જો તમે સારંગજીને પાછો તગેડી કાહાડવામાં આશ્રય આપો તો તમને બાર બાર ગામ આપું. આ વાતની તેમણે હા કહી એટલે ગારિયાધારવાળાને બાપજ અને બીજાં ૧૧ ગામ લખી આપ્યાં, ને વાલુકડનાં બાર ગામ લાઠીના ઠાકોરને લખી આપ્યાં. પછી ઘોઘેથી જતાં બન્ને ઠાકોર વિમાશી વિચારવા લાગ્યા કે મુખ્ય હકદારને રોવરાવીને પેટા ભાગિયાને ગાદીનો હક આપવો ઠીક નહિ. એમ ધારીને તેઓ ઉમરાળે ગયા. ત્યાં જઈ પોહોંચ્યા ને સારંગજીનો મેળાપ થયો એટલે તેઓ બોલ્યા, રામજી ઘોઘારિયે અમને બાર બાર ગામના પટા લખી આપીને તમારી સામે થવા અમને મોકલ્યા છે પણ તમે રાજગાદીના ધણી છો તેથી પટા તમને આપિયે છિયે. " સારંગજિયે કહ્યું લાવો તે પટા તમને સહી કરી આપું, " એમ કહી સહી કરી આપીને તેઓને પોતાની પક્ષમાં

લીધા. પછી રામજી ઘોઘારીના જાણવામાં તે આવ્યું ત્યારે તેણે જાણ્યું કે આપણો તાલ કથળી ગયો, એટલે તે પણ ઉમરાળે આવીને સારંગજીને શરણ થયો. કાકે ભત્રીજે કસુંબા પીધા ને પાછલી વાત વીસારી દીધી. પછી સારંગજિયે ઘોઘે જઈને પોતાની ગાદી સંભાળી લીધી. તેનો કાકો રામજી ગાદીને નમ્યો એટલે તેને ઉપ્પરાળુ, અગિયાળી અને ભડેલી એ ત્રણ ગામ જિવાઈ સારૂં આપ્યાં. ત્યાંના ગરાશિયા હજી લગણ ઘોઘારી કેહેવાયછે. રામજીને પછી મોણપર પણ માળ્યું.

ઇ૦ સ૦ ૧૪૯૪માં દક્ષિણ સરકારના ફટાઈયા સરદારે ગુજરાતનાં વેપારનાં વાહાણ પકડ્યાં અને વળી મહિમનો બેટ પણ કબજે કરી લીધો. તેના ઉપર મહમૂદશાહે લશ્કર અને દરિયાઈ ફોજ મોકલી. દરિયાઇ ફોજ જેવી બેટ આગળ આવી કે તરત તોફાન લાગ્યું તેથી નાશ પામી; તેના સરદાર અને ખારવા જે બચ્યા તે કિનારે તણાઈ આવ્યા તેઓને શત્રુએ કેદ કરયા કે પછી ઠેર કરયા.

જે સરદાર ફોજ લઈને ઉત્તર કોકણમાં થઈને જતો હતો તે મહિમની પાસે આવી પોહોંચ્યો ત્યારે દરિયામાં કેદ થયાના સમાચાર તેના સાંભળવામાં આવ્યા એટલે મુકામ કરીને તેણે મહમૂદશાહના ભણી એક માણસ મોકલ્યું કે આગળ ઉપર હવે શું કરવું તેની સૂઝ પડે. પછીથી દક્ષિણના રાજાએ બંડખોર લોકોને વશ કરી લીધા, અને તેમની દરિયાઈ ફોજ હતી તે નુકસાનના બદલામાં ગુજરાતના સરદારને કેદમાંથી છોડવીને તેને આપી દીધી.

બીજે વર્ષે "મહમૂદશાહે વાગ્ગડ અને ઈડર એ બંને દેશોઉપર ચ-
"ડાઈ કરીને ત્યાંના રાજાઓ પાસેથી ભારે ભેટ લીધી અને બહુ ધન
" લાદી લઈને મહમૂદાબાદ ચાંપાનેર પાછો ગયો." આ સમયે ઈડરમાં રાવ ભાણનો છોકરો સૂરજમલજી ગાદિયે હતો એમ જણાયછે. તે અઢાર મહિના રાજ્ય ભોગવીને પોતાની પાછળ રાયમલજી નામે છો-

કરો મૂકીને મરણ પામ્યો. તે છોકરાની બાલ્યાવસ્થામાં તેના કાકા ભીમે તેની ગાદી ખુંચાવી લીધી.

ઈ૦ સ૦ ૧૫૦૭ માં મહમૂદશાહ ફરીને જળયોદ્ધાધિપતિ બન્યો. "નાખંડી યુરોપિયન લોકો, કેટલાંક વર્ષથી સમુદ્રનું રાજ્ય ડબાવી પડ્યા હતા, અને આ સમયે ગુજરાતના કિનારાના કેટલાક ભાગનો "કબજો કરી લઈને ત્યાં વસવા ઈચ્છતા હતા." તુર્કી પાદશાહ બીજા બાજાઝેતનો જળયોદ્ધાધિપતિ અમિર હુસેન બાર વાહાણમાં પંદરસેં માણસની દરિયાઈ ફોજ લઈને ગુજરાતને કિનારે આવી પોહોંચ્યો અને મહમૂદશાહ, પરદેશી લોકોને હાંકી કાહાડવાને બહુ ઈચ્છતો હતો તેથી જાતે પોતાની દરિયાઈ ફોજ લઈને દમણ અને મહિમ ભણી હંકારી નીકળ્યો. અમિર ઉલ ઉમરા મલિક ઇયાઝ સુલતાની પણ દીવ બંદરમાંથી ચાલ્યો, અને તુર્કી જળયોદ્ધાધિપતિના સૈન્યવૂહ સાથે મળી જઈને, પોર્ટુગીઝ લોકોની દરિયાઈ ફોજ, મુંબઈની દક્ષિણમાં કેટલાક મૈલ ઉપર ચૌલ બંદર છે તેમાં હતી તેના ઉપર હુમલો કર્યો. મુસલમાનોની જીત થઈ; ને પોર્ટુગીઝોના ત્રણ ચાર હજાર માણસો માર્યા ગયા તેથી તેઓ નાશી ગયા એવું તેમના સામાવાળિયા લખેછે; પણ તેઓ તેમની મેળે કબુલ કરેછે તે પ્રમાણે તેમનું એક વાવટાનું વાહાણ તેમનો જળયોદ્ધાધિપતિ ડોનલારેન્સો આલમેડિયા, અને એકસોને ચાળીસ માણસનો નાશ થયો જણાયછે. તથાપિ ત્યાર પછીથી મુસલમાનોની એકઠી મળેલી દરિયાઈ ફોજે હાર ખાધી છે, અને સોરઠના કિનારા ઉપરના દીવ બેટની લગભગ લડાઈ થઈ તેમાં પણ તેનો નાશ કેટલોક થયો છે.

અમદાવાદના પાદશાહ થઈ ગયા તેમાં સુલતાન મહમૂદ એ કદાપિ સર્વોત્તમ તો નહિ તોપણ ખચિત તે અતિલોકપ્રિય પાદશાહ થઈ ગયો; જેને વિષે વાર્તા અને કલ્પિત કથા જોડાઈછે એવો હિંદુમાં સિદ્ધરાજ થઈ ગયો તેવોજ મુસલમાનમાં એ થયો. તેના અંગનું શૂરવીરપ-

ણું, અને બળ, તેનો ન્યાય, તેનો પરોપકાર, મુસલમાની વિધિ શાસ્ત્ર પ્રમાણે તેનું ખરેખરૂં વર્ત્તવું, અને તેની વિચાર શક્તિનું ઉત્તમપણું, એ સર્વનાં સરખાંજ વખાણ થાયછે. કેહેછે કે તે વળી બહુ ખાઉધર હતો. તેના સંબંધી ઘણી વાતો કેહેવાયછે; મુસલમાની ઈમારતનો આખા ગુજરાતમાં એક એવો કડકો નહિ હોય કે જેની સાથે મહમૂદ બેગડાનું નામ જોડાયલું નહિ હોય. મુસ્તફાબાદ અને મહમૂદાબાદ ચાંપાનેર એ બે મુસલમાની શેહેર વિના વાત્રક નદીના કિનારા ઉપર તેણે એક નવું શેહેર વસાવ્યું અને તેનું પોતાને નામે નામ પાડ્યું; અને મિરાત અહમદીનો કર્ત્તા કેહેછે કે, “ એ નદીના કિનારા ઉપર ઉંચી જગ્યા “ બંધાવીને ત્યાં તેણે ઉત્કૃષ્ટ જાતના મેહેલ ચણાવ્યા તેની નિશાનિયો “ અને ખંડેર આ લખતી વેળાએ એટલે ઈ° સ° ૧૭૫૬ ની સા- “ લ સુધી છે.* ” આ મેહેલોમાં તે ઘણી વાર આવીને રેહેતો; પણ તે અચૂક “ ઉન્હાળાની ઋતુમાં કાલિંગડી પાકવાની વેળાએ અમદાવાદ જતો અને ત્યાં છ મહિના રહીને પાછો આવતો. એજ ગ્રંથ કર્ત્તા એટલે સુધી ખાતરીપૂર્વક લખેછે કે, “ ખુલ્લા દેશ “ માહેલાં તેમજ નગર, કસબા, અને ગામડાં માહેલાં સર્વ ઝાડ આ “ સુલતાનના વારામાં રોપાવવામાં આવ્યાં હતાં. ” ચાંપાનેર અને ગિરનારના દુર્જય હિંદુ ગઢ તેણે લીધા તે ઉપરથી તેનું બેગડાનું ઉપનામ પડ્યું એ વાત યથાયોગ્ય અને શક્ય છે એવું ફેરિશ્તા કેહેછે, અને એના જેવું બીજું કારણ બતાવાનું અમારી પાસે નથી તેથી અમે પણ એના પ્રમાણ ઉપરથી બાહાલ રાખિયે છિયે. યુરોપિયન લોકો ભણીથી તેને કીર્ત્તિ મળી તે કદાપિ તેની દરિયાઈ લડાઈને લીધે મળેલી છે.

---

* વાત્રક નદી ઉપર આજે પણ એ મેહેલોનાં ખંડેર છે. એ સિવાય એજ પાદશાહનો બંધાવેલો એક ફેર કુવો છે તેમાં થઈને અમદાવાદ જવાનો ભીતર રસ્તો છે એવું કેહેવાયછે.

ભાષાન્તર કર્ત્તા.

મિ૦ એલ્ફિન્સ્ટન કેહેછે કે, "તેના સમયના પંથિયોએ એ પાદશાહ "સંબંધી ઘણા ચમત્કારિક વિચાર બાંધેલા છે. બાર્ટેમા અને બા-"ર્બોસાએ વિસ્તારથી એનું વર્ણન કરેલું છે. એમનામાંથી એક જણે "એના જાતના દેખાવનું ભયંકર વર્ણન આપેલું છે; અને તેના ખોરાક-"નો મુખ્ય ભાગ મનુષ્ય પ્રાણીને ઝેર ચડે એવો હતો એ વિષયમાં તો "બંનેનાં એક મત થાયછે; આવો ખોરાક ખાવાથી એનું બંધારણ "એવું થઈ ગયું હતું કે તેના અંગ ઉપર જો ઉડતી માખ આવીને બે-"સે તો તાત્કાળ મરદું થઈને નીચે પડે. સત્તાવાન મનુષ્યને મારી નાં-"ખવાની તેની સાધારણ રીતિ એ હતી કે પાનસોપારી ખાઇને તેના "ઉપર મ્હોડાની પીચકારી મારતો. બટલરે "ખંભાતના રાજા"વિ-"ષે વાત જણાવી છે તેમાં તેનું નીત્યનું ભોજન બે જાતના ઝેરી સાપ "અને એક જાતનો દેડકો." લખ્યું છે તેના ખીબાનો એ હતો."

તેના મરણ વિષેનો નીચે લખેલો એહવાલ મિરાત એહમદીમાં-થી લીધો છે.—"ઈ૦ સ૦ ૧૫૧૦ માં સુલતાન પાટણ જવાને નીક-"ળ્યો. ત્યાં તેની છેલ્લી મુલાકાત હતી એવું તેને લાગ્યાથી તેણે રાજ્યના "સર્વ મહાન લોકોને એકઠા કરીને કહ્યું કે હવે મારે મરવાનું પાસે "આવ્યું છે. ત્યાંથી તે નીકળીને ચાર દિવસમાં અમદાવાદ આવ્યો, "રસ્તામાં શેખ અહંમદ ખટુની કબરને પગે લાગવા ગયો ત્યાં તેની "પાસે પોતાની કબર કરાવી રાખી હતી તે જોઈને તેને પસ્તાવો થયો "અને તેની આંખ્યોમાંથી આંસુ પડ્યાં. ત્યાર પછી અમદાવાદ ગ-"યો ત્યાં ત્રણ મહિના સુધી માંદો રહ્યો એટલે વડોદરેથી તેણે ખલીલ-"ખાનને બોલાવ્યો તેને છેલ્લી સલામ કરીને હીજરી સન ૯૧૭ "(ઈ૦ સ૦ ૧૫૧૧) ના રમઝાન મહિનાની ત્રીજી તારીખે સોમ-"વારને દિવસે આ દુનિયાનો ત્યાગ કરી ગયો; તેને સર્ખેજમાં ડાટયો "ત્યાં તેની કબર આજે પણ છે."



સરખીમહરે સુલતાન લોકોની કબરો.

પ્રકરણ ૭.

મુજફર બીજો - સીકંદર-મહમૂદ બીજો-બહાદુરશાહ-મહમૂદ લતીફખાન. અમદાવાદના રાજ વંશની સમાપ્તિ-અકબર પાદશાહ.

મહમૂદ બેગડાની પછી તેનો છોકરો મુજફ્ફર બીજો ગાદિયે બેઠો, એના રાજ્યના પ્રારંભમાં માળવાના સુલતાન ભણીથી એનો આશ્રય માગવાને માટે આતુરતાથી વિનતિ કરવામાં આવી. સુલતાને તેને કહ્યું કે મારો હિંદુ પ્રધાન મેદનીરાય છે તે એટલો બધો સત્તાવાન થઈ પડ્યોછે કે હું તો માત્ર નામનોજ પાદશાહ છું પણ કશો અધિકાર મારી પાસે નથી તેથી પાખંડીપણાએ પોતાનું રાજ્ય ઝડપથી પાછું ચલાવા માંડ્યું છે. મુજફ્ફરના મનમાં ખરા ધર્મની આસ્તાને લીધે લાગ્યું અને તરતજ ભોજના દેશ ઉપર ચડાઈ કરવાની તૈયારી કરી અને અણહિલવાડ પાટણના સુબેદાર ઈનુલ મુલ્કને અમદાવાદ આવી રહેવાને આજ્ઞા કરી. ઈડરનો રાઠોડ રાજા રાવ ભીમ જે રાવ ભાણનો પુત્ર થાય, અને જેણે પોતાના ભત્રીજા રાયમલજીની ગાદી છીનવી લીધી એવું આગળ લખવામાં આવ્યું છે તેણે સુબેદારની ગેરહાજરીનો સારો સમય સાધી લઈને સાભ્રમતી નદી સુધી આસપાસનો દેશ લૂંટ્યો અને ઉજાડ કરી નાંખ્યો. ઈનુલમુલ્ક આ સમાચાર સાંભળીને મોડાસે ચડી આવ્યો ત્યાં આગળ રાવ ભીમે તેના ઉપર હલ્લો કરીને તેને હરાવ્યો અને તેના એક નામીચા અધિકારીને અને બસે માણસોને ઠાર કરયાં. મુજફ્ફરશાહ આવા સમાચાર સાંભળીને પોતાના રાજ્યમાં તરતજ પાછો આવ્યો, અને મોડાસે મુકામ કરીને ત્યાંથી આખો ઈડરવાડો ઉજાડ કરી નાંખ્યો. રાવ ભીમ પોતાની મેળે ડુંગરામાં સંતાઇ પેઠો; પણ ઈડરના કિલ્લેદાર જે મુસલમાનો-

નાજ લખવા પ્રમાણે માત્ર દશ રજપૂત હતા તેઓએ સત્રુઓની સામે આગ્રહથી જગ્યાનું રક્ષણ કર્યું. તોયપણ ઈડર તો લેવાયું; ત્યાંનાં દેવલ, મેહેલ અને વાડીનો મુકામ પાયમાલ કરી નાંખ્યો અને ત્યાંના શૂરવીર રક્ષકોને કતલ કર્યા. તેવામાં રાવે મદન ગોપાળ નામના એક બ્રાહ્મણને પોતાના વકીલ તરીકે શાહની પાસે મોકલીને કેહેવરાવ્યું કે ઈનુલમુલ્કે વગર કારણે જુલમ કર્યો એટલા માટે આપણી વચ્ચે લડાઈ ઉઠવાનું કારણ થયું પણ તેને માટે હું ઘણો દિલગીર છું. તે સાથે તેણે સો ઘોડા અને બે લાખ ટકા ભેટ મોકલી અને મુજફ્ફરશાહે વિચાર્યું કે માળવાની ચડાઈ બંધ પડી છે તેથી રાવના દોષ ઉપર આંખ્યઆડાકાન કરીને અને મોકલેલી ભેટનો સ્વીકાર કરવો યોગ્ય છે. પછી માળવા ઉપર ચડાઈ કરવાના કામમાં રાવની ખંડણીનો પૈસો આણીને માળવા ઉપર આલ્યો. ઈડરનો રાવ ભીમ ત્યાર પછી મરણ પામ્યો એટલે તેનો છોકરો ભારમલ* તેની પછવાડે ગાદિયે બેઠો; પણ ચિતોડના સંગ રાણાની પુત્રી સૂરજમલના છોકરા રાયમલજી વેરે પરણાવી હતી અને તે હવે પાકી ઉંમરે થયો હતો તેથી રાણા સંગે ભારમલને તરતજ ગાદી ઉપરથી ઉઠાડી મૂક્યો. ભારમલે ઇ૦સ૦૧૫૧૫માં મુજફ્ફરશાહની ભણી પોતાના વકીલ આશ્રય માગવાને મોકલ્યા અને સંગરાણો વચ્ચે પડ્યો તેથી પાદશાહ નારાજી થયો અને પોતાની આજ્ઞાથી રાવ ભીમ ઇડરમાં રાજ્ય કરતો હતો એ વાત નક્કી કરી બતાવાનો લાગ માન્યો તેથી રાજી થઇને ઈડર ઉપર ફોજ મોકલવાનો નિશ્ચય કર્યો. નિજામુલમુલ્ક તેનો સરદાર હતો તે આજ્ઞા પ્રમાણે ચડ્યો અને ભારમલને ફરીથી ગાદિયે બેસાડ્યો, પણ ડુંગરામાં રાયમલજીની પછવાડે પડતાં તેની સાથે લડાઇ થઈ તેમાં તે હાર્યો અને ઘણો નાશ થયો. નિજામુલમુલ્કને આજ્ઞા કરેલી તે ઉપરાંત તેણે

* ટીટોઇ અને રાઠોડાંની વાવ્યમાં આ રાજા વીષેના બે લેખ છે. પેહેલી વાવ્ય સંવત ૧૫૬૬ (ઈ. સ. ૧૫૧૦) માં શ્રી મહામરાય શ્રી શ્રી શ્રી ભીમ અને કુંવર શ્રી ભારમલની આજ્ઞાથી બંધાવી છે, બીજી સંવત ૧૫૯૯માં(ઈ. સ. ૧૫૪૩)જ્યારે મહારાજા રાવશ્રી ભારમલ જયવંત પણે રાજ્ય ચલાવતા હતા તે વેળાએ બંધાવી છિએ.

પગલું ભર્યું તેટલા માટે પાદશાહે તેને ઘણો ઠપકો દઈને રાજધાનીમાં પાછો બોલાવ્યો, પણ, ત્યાં તે આવી પોહોંચ્યો એટલે તેને અહમદનગરનો સુબો ઠરાવ્યો. ઈ૦ સ૦ ૧૫૧૭ માં રાયમલજિયે ફરીને ઈડર વાડામાં દેખા દીધી તેની સામે થવાને એક ઘોડેસ્વારની ટુકડી આપીને જેર ઉલમુલ્ક અથવા હિંદુઓની કથામાં જેને જેરખાન કેહેછે તેને મોકલ્યો પણ બસે સાત માણસને મારીને તેને હરાવ્યો. તે ઉપરથી મલેક નુસરતઉલમુલ્કને વિસલનગર ઉપર મોકલ્યો અને શાહે પોતાના હુકમમાં જે દેશને બંડખોરોનું સ્થાન અને સ્વધર્મભ્રષ્ટ થયેલા લોકનું રેહેઠાણ કરીને લખ્યુંછે તે બધોએ દેશ લૂંટવાની ને ઉજ્જડ કરવાની તેને આજ્ઞા કરી.

મુજફ્ફરશાહનાં ત્યાર પછીનાં બીજાં બે વર્ષ તો માળવાના સુલતાનને તેની ગાદી ઉપર ફરીને સ્થાપવામાં ગુજર્યાં. રજપૂતોને એક બે વાર હરાવ્યા, માંડુ ગઢ ઉપર હલ્લો કરીને તેનો કબજો કરી લીધો, અને રાણો સંગ તેનું રક્ષણ કરવાને પ્રયત્ન કરતો હતો તેને નાશી જવાની જરૂર પાડી. મુજફ્ફરશાહ સુલતાન મહમૂદને ઓંસિંગણ કરીને પોતાની રાજધાની તરફ પાછો વળ્યો હતો ત્યાં તે આવી પોહોંચ્યો નહિ એટલામાં તેને એવા સમાચાર મળ્યા કે ઈડરનો રાયમલજી વિસલનગરના ડુંગરામાંથી નીકળી જઈને તેણે પાટણ પરગણું ઉજ્જડ કરી નાખ્યું છે અને ગિલવાડાનું શેહેર લૂંટી લીધું છે. રાયમલજીને છેવટે મલેક નુસરતઉલ મુલ્ક જે ઈડર આગળ હતો તેણે પાછો કાહાડી મૂક્યો. પાદશાહે રાયમલજીને પકડવાનો નિશ્ચય કર્યો; તે જાતે વિસલનગર ઉપર ચડ્યો અને દેશ ઉજ્જડ કરી નાંખ્યો. પરંતુ પોતાની મતલબ તેનાથી પાર પાડી શકાઈ નહિ. પછી તરતજ રાયમલજી રોગથી મરણ પામ્યો એટલે તેના વારસ તરીકે ભારમલ નિશંકંટક રાજ્ય ચલાવવા લાગ્યો.

આ વેળાએ એવા સમાચાર સાંભળવામાં આવ્યા કે માળવાના સુલતાન મહમૂદે ગુજરાતની ફોજના આશ્રયથી મેદનીરાય અને રા-

ણાસિંહની એકઠી મળેલી સેના ઉપર હુમલો કરવાની હિંમત ચલાવી તેમાં તેણે હારખાધી અને કેદ પકડાયો. પછી તરતજ, નુસરતઉલમુલ્કને ઈડરના કાર્યભાર ઉપરથી ખશેડીને મુબારિઝ ઉલમુલ્કને તેની જગ્યાએ ઠરાવ્યો હતો તેના મ્હો આગળ કોઈએ આવીને રાણા સિંહના શૂરવીરપણા વિષે વખાણ કરવા માંડ્યાં. મુબારિઝનાથી તે સહન થઈ શક્યું નહિ એટલે કિલ્લાને દરવાજે એક કુતરો બંધાવીને તેનું રાણાને નામે નામ પાડીને તે પ્રમાણે બોલાવાની તેણે આજ્ઞા કરી. આ પ્રમાણે રાણા સિંહનું અપમાન કર્યું તે વાત તેના સાંભળવામાં આવી એટલે તે એવો ક્રોધાયમાન થયો કે ઈડર ઉપર હુમલો કરવાને ઈરાદે તે તરતજ નીકળી પડ્યો. અને શિરોઈ સુધીનો દેશ ખુલ્લી રીતે લૂંટી લીધો. તે વાગર આગળ આવ્યો એટલે ત્યાંનો રાજા તેને મળી ગયો, તેને સાથે લઈને તે ડુંગરપુર ઉપર ચાલ્યો. ત્યારે ઈડરના સુબાને નવી ફોજ મંગાવવાની અગત્ય લાગી; પણ દરબારમાં તેના પ્રતિપક્ષી હતા તેઓએ તે મોકલાવા દીધી નહિ, અને ઉલટું પાદશાહને સમજાવ્યું કે મુબારિઝે અયોગ્ય રીતે રાણાનું અપમાન કર્યું અને હજુ સુધી એના ઉપર હલ્લો તો થયો નથી એટલામાં તો હિંમત હારી જઈને આશ્રય માગે છે આ પ્રમાણે આધાર મળ્યો નહિ એટલે મુબારિઝ ઉલમુલ્કને ઈડર છોડી જવાની જરૂર પડી અને ત્યાંથી નીકળીને અહંમદનગરના કિલ્લામાં જતો રહ્યો. બીજે દિવસે સિંહરાણે રાઠોડના રાજધાની નગરનો કબજો કરી લીધો, અને ત્યાંના સુબાના જુલમથી કેટલાક રજપૂત ઠાકોરો જતા રહ્યા હતા તે ત્યાં આવીને તેને મળ્યા. પછી રાણો સિંહ પોતાના નવા મળતિયાને લઈને અહંમદનગર ભણી ચાલ્યો, અને તેણે સોગન ખાધા કે હાથમતી નદીમાં ઘોડાને પાણી પાઉં, ત્યાં સુધી તેની લગામ ખેંચી ઝાલવી નહિ, મુબારિઝ ઉલમુલ્કની ફોજ તેના શત્રુના કર્તાં ઘણીજ ઓછી હતી તોપણ તે કિલ્લો છોડીને બાહાર આવ્યો અને પોતાની ફોજને નદીને આણી મગને કિનારે

કિલ્લાની ભીંતિ વ્યૂહબંધ સજી રાખી. રાણા સિંહની ફોજ ઉપર મુસલમાનોએ સ્થિરતાથી હલ્લો કરયો, અને પછી મારો ચલાવા માંડ્યો. રજપૂતોના મહાવેગને લીધે મુસલમાનોની હાર ટુટી અને કેટલાક નામીચા અધિકારિયો માર્યા ગયા; મુબારિઝ ઉલમુલ્ક પંડે સખ્ત ઘાયલ થયો; તેના હાથિયો પકડાયા, અને તેની આખી ફોજ અસ્તાવ્યસ્તા થઈ ગઈ, તેને પછી હિંદુઓએ અમદાવાદ હાંકી કાહાડી. ત્યાર પછી રાણા સિંહે મોકળાઈથી આસપાસનો દેશ લૂંટી લીધો; તેણે વડનગરા બ્રાહ્મણોને ઉગાર્યા; પણ વિસલનગરવાળાઓએ તેના સામી બાકરી બાંધી તેથી તેના ઉપર હલ્લો કરીને તે લીધું અને ત્યાંના મુસલમાન સુબાને ઠાર કરયો. પોતાને અપમાન કર્યું તેનું આ પ્રમાણે વેર વાળીને, વગર અટકાવ થયે તે ચિતોડ પાછો ગયો.

મુબારિઝઉલમુલ્ક આ પ્રસંગે માળવાની સીમા ભણી જતો રહ્યો હતો ત્યાં તેણે પોતાની ફોજની ભરતી કરી, અને ફુતરો રાણો સિંહ પાછો વળ્યો એવા સમાચાર તેના સાંભળવામાં આવ્યા એટલે પોતાની સુબાગીરી પાછી લેવાનો તેણે પ્રયત્ન કરયો. અહંમદનગર જતાં રસ્તામાં ઈડરદેશના રજપૂત અને કોળિયોનું એક ટોળું તેના સામું થયું, તેને હાર ખવરાવીને તે ઈડરમાં આવી પોહોંચ્યો પણ આસપાસનો દેશ લૂંટાલૂંટથી એવો દૈવત વિનાનો થઈ ગયો હતો કે ખાવાપીવાના સરસામાનને વાસ્તે તેને પરાંતીજ ઉપર આધાર રાખવો પડ્યો.

મુજફ્ફરશાહે નિશ્ચય કરયો કે અહંમદનગર છોડી દેવું નહિ. તેથી ગમે તે થાય તે વેઠીને પણ ઓમાસામાં તે રાખી રહેવાને માટે તેણે પોતાના અધિકારિયોને હુકમ કરયો; અને ઈ૦ સ૦ ૧૫૨૦ ના ડિસેમ્બર મહિનામાં, જે ફોજથી રાણા સિંહની આગળ ઉપર દુર્દશા થવા સૂજી હતી તે ફોજ લઈને તે જાતે ત્યાં ચડી આવ્યો ઈડરવાડો પાછો ફરીને મુસલમાનોએ લૂંટ્યો; પણ ચિતોડના રાણા ઉપર તેમનો ખરો જય થયો નહિ અને મિરાત અહમદીમાં લખ્યું છે તેપ્રમાણે “ ફોજના ઉપર અ-

"ધિક્કાર ચલાવનારા અધિકારિયોના કપટભાવને લીધે તેની સાથે સ-
"લાહ કરી દીધી."

જેવામાં ઈડર મુસલમાનોના કબજામાં હતું, તેવામાં ત્યાંના રાવો, પોતાના કુટુંબસહિત, મેવાડના સીમાડા ઉપરના ડુંગરીદેશમાં સરવણ ગામ આવ્યું છે અને જે સામળિયાસોડના વંશજના તાબામાં હતું ત્યાં રેહેતા હતા. રીતોડાના લેખમાં લખ્યું છે તે પ્રાણે બીજોમુઝફ્ફરશાહ મરણ પામ્યો અને તેના બે છોકરા સીકંદર અને બીજો મહમુદ મરણ પામ્યા ત્યાં સુધી રાવ ભારમલ જીવતો હતો, અને ઈ० स० ૧૫૨૮ માં જ્યારે બહાદુરશાહે ઈડર અને વાગર એ બન્ને દેશો ઉપર ચડાઈ કરી અને ત્યાંથી ચાંપાનેરને રસ્તે ભિડોચ પાછો આવ્યો ત્યારે પણ તે જીવતો હતો; અને વળી ઈ० स० ૧૫૩૦માં જ્યારે સુલતાન પિંડે ઈડર ઉપર ચડી આવ્યો, પણ પોતાના બે સરદારને મ્હોટી ફોજ આપીને વાગર ઉપર મોકલીને પોતે પાછો વાળ્યો ત્યારે પણ તે હૈયાત હતો. તે છેક ઈ०स० ૧૫૪૩ ના વર્ષપછી મરણ પામ્યો તેની પછવાડે તેનો છોકરો રાવ પૂંજોજી થયો તેના કાર્યભાર સંબંધી બનાવોની નોંધ રહેલી નથી.

મુસલમાન ઈતિહાસકોએ અમદાવાદના રાજવંશિયો વિષેનું હવે પછીનું જે વર્ણન આપેલું છે તેમાં ગુજરાતના હિંદુ રાજાઓ સંબંધીની વાતને ખુલ્લી રીતે લાગુ પડે એવું કાંઈ નથી માટે તેમના વિષેનું વિસ્તારથી અત્રે વર્ણન આપવાનું અમારી મતલબને અનુસરતું નથી. સુલતાન બહાદુરનું રાજ્ય અતિ અસ્વાભાવિક વિરુદ્ધપણાને લીધે પ્રસિદ્ધ છે. એક સમયે તેને તેની પૂર્વે થઈ ગયેલા મહાન સિદ્ધરાજની કીર્તિની ચડસાચડસી કરતો આપણે જોઈયે છિયે, તેની શ્રેષ્ઠતા ખાનદેશ, વરાડ, અને અહમદનગરના રાજાઓએ માન્ય કરેલી આપણા જોવામાં આવેછે; માળવાનું રાજ્ય ફરીને પાછું ગુજરાતના હથિયારવડે જીતાયલું એવું તેની સત્તાનીચે આવેલું જણાયછે; અને તેનો યશવંત વાવટો માંડુના ઉંચા મોરચા ઉપર ફરકતો આપણા જોવામાં આવેછે. બીજે સમયે, જે હુ-

માયૂન પાદશાહને તેણે તેના ઉદયકાળમાં ચિડાવ્યો હતો, તેજ પાદશાહે તેને તેના રાજ્યમાંથી હાંકી કાહાડેલો આપણા જોવામાં આવેછે. અને છેવટે—ફિરંગી લોકો સાથે એક દુઃખદાયક લડાઈ થઈ તેમાં તે દગાથી મરાયો, અને તેનું મરડુ દરિયામાં ફેંકીદીધું; ઈતિહાસકર્ત્તા જે બહાદુરશાહ વિષે લખેછે તે તેના પછી નબળાઇ ચાલશે અને ખરાબી થશે એવું પોતાના લખાણની અંત્યે ભવિષ્ય વર્ત્તેછે. "સુલતાન બહાદુરના મરણ "પછી ગુજરાતના કાર્યભારમાં અવ્યવસ્થા અને રાજદ્રોહે પોતાનો પ્રવેશ કરચો; અને ત્યાર પછી દક્ષિણના રાજાઓ પાસેથી, અને યુરોપિય"નોએ કબજે કરી લીધેલાં બંદરોમાંથી ખંડણી મળતી બંધ થઇ ગઇ."

કેટલાંએક વર્ષ વીત્યા પછી ઈ૰સ૰૧૫૪૫ માં બહાદુરશાહનો ભત્રીજો મહમૂદ લતીફ્ખાન ગાદી ઉપર હતો તેવામાં, આગળ જેમ શાહઅહંમદ અને મહમૂદબેગડાના બળવાન દિવસોમાં, હિંદુ જમીદારોના હક ડુબાવવાને સાવધપણે થોડોક પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો તે પ્રમાણે ગુજરાતના આ છેડાથી પેલા છેડા સુધી કરવાને તેણે પોતાનો અભિમાની તેમજ નબળો હાથ ચલાવવાને ધારચું; અને એવી રાજનીતિ ચલાવી કે તેમાં જે ખામી આવી ગઈ તે આવી હોત નહિ અને તેનો પૂરેપૂરો અમલ થયો હોત તો સુલતાનનું તખ્ત ઊંધું વળવાને કાંઈ પણ બાકી રેહે એમ થાત નહિ. "આ સમયે શાહે જનાનખાનાની મો"જ મૂકી દીધી તેથી રાજ્યની સત્તા એટલી બધી વધી ગઈ કે ઉમરાવ "અને સિપાઈ સર્વે કોઈ વશમાં આવી ગયા અને શાહની આજ્ઞા ઉલ્લં"ઘન કરવા જેટલી તેમનામાં સત્તા રહી નહિ. આ વેળાએ માળવા"નો કબજો કરી લેવાની પાદશાહે ઈચ્છા જણાવી; પણ તેણે પોતાના વ"જીર આસફ્ખાનને સલાહ પૂછી ત્યારે તેણે કહ્યું કે, રજપૂતો, ગરાશિ"યા, અને કોળિયોના તાબામાં ગુજરાત પ્રાન્તની ચોથ અથવા વાંટા"ની જમીન છે તે ડબાવી પડવાથી માળવા જેટલો દેશ હાથ આવશે "અને તે એક જાગીર થઈ પડવાથી તેની ઉપજમાંથી પચાસ હજાર અ-

“મારોનું પૂરૂં થઈ શકશે.” આ પ્રમાણે વાંટા ખાલસા કરી દેવાનો હુકમ થયો. આનો પરિણામ સર્વ કોઈ ધારી શકે એમ એવો થયો કે, સર્વ ઠેકાણે બળવો ઉઠ્યો, અને હવે પછીના વૃત્તાંત ઉપરથી સિદ્ધ થાયછે તે પ્રમાણે તે લોકોનો જય થયો. કેમકે કદાપિ તે સમયે જાત્યાભિમાનનાં અને જુલમનાં ગમે તે કામ કર્યાં હશે, અને હિંદુઓને કચરી નાંખેલા અને વશ કરી લીધેલા, મુસલમાન રાજ્ય કરતાઓએ ગમે એટલા માનવાને પસંદ કર્યું હશે, અથવા મુસલમાન ઈતિહાસકોએ તે પ્રમાણે લખવામે દુરસ્ત ધાર્યું હશે, તોયપણ વગર વાંધાની ખરી વાત તો એજ છે કે તેમના વંશજો ઉપર પછવાડેથી ઘણાં સંકટ આવી પડ્યાં તથાપિ જે જમીન તેમની પાસેથી છીનાવી લેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો હતો તે જમીન હજી લગણ તેઓ ભોગવેછે; અને આણી મગ તો થોડી પણ સ્થિર હાલ દળિદ્રતા અને ટગુમગુ થઈ રહેલાં ખંડેર શાહઅહંમદના વંશના રાજ્યના એક સમયનો દબદબો બતાવવાને માત્ર રહેલાં છે. “ઈડર, “શિરોઈ, ડુંગરપુર, વાંસવાડા લુણાવાડા, રાજપીપળા, મહીકાંઠો, અને “હલવદ (ઝાલાવાડ) ના ગ્રાસિયાઓએ, પોતાનો ગ્રાસ સાચવી રાખવા-“ને દેશમાં પજવણી કરવા માંડી માટે શિરોઈ, ઈડર, અને બીજે ઠેકાણે “થાણાં બેસાર્યાં અને ત્યાંથી રજપૂત અને કોળી નામે નાશ કરવાની “આજ્ઞા થઈ; માત્ર જેઓ દેશનું રક્ષણ કરવાને સિપાઈગીરીની નોકરીમાં “હતા, અથવા જેઓ વ્યાપાર કરતા હતા અને ઓળખાવાને માટે જે-“ઓને જમણે હાથે કાંઈક નિશાની રખાવામાં આવી હતી તેઓનેજ “જીવતા મૂકવાની છૂટ હતી. એ જાતના લોકોમાંથી જેઓને તે નિશાની “ન હતી તેઓને દૂર કરતા હતા. આ પાદશાહના રાજ્યના લગભગ છે-“લ્લા સમયમાં, ઉપર પ્રમાણે હુકમ હોવાને લીધે તેટલા ભાગોમાં મુસલ-“માની ધર્મની શ્રેષ્ઠતા એટલી બધી વધી પડી હતી કે શેહેર વચ્ચે ઘોડા-“ઉપર બેશીને જવાની કોઈ હિંદુને છૂટ ન હતી; અને જેઓ પગે ચાલી-“ને જતા હતા તેઓને પણ જમણે ખભે લાલ પટી લગાવ્યા વિના શુન-

"ડાં પેહેરવા દેતા નહિ. અને વળી વિશેષમાં એ હતું કે હોળી, દિવાળી-
"ના તેહેવારનું પૂજા આદિકનું પ્રસિદ્ધ પાખંડીપણું કરવા દેવાની મના
"કરી હતી. આ ઉપરથી એમ લખવામાં આવ્યું છે કે દુષ્ટ બુરહાને
"પાદશાહને મારી નાંખ્યો ત્યારે આસિયા અને કોળિયોએ તે ખુનીની
"એક મૂર્ત્તિ કરીને સ્થાપી અને તેની પૂજા કરી તેને કેહેવા લાગ્યા કે,
"આ અમારો રક્ષક છે એણે અમને નાશમાંથી બચાવ્યા છે."

જે કોઈ ગુજરાતમાં આવેછે અને આવા જુલમનું મુખ્ય ઠેકાણું જે રાજધાની નગર અમદાવાદ તે મુખ્યત્વે કરીને જુવેછે ત્યારે ત્રાસ પમાડેલા હિંદુઓનાં ભોંયનાં દેવળ અને મુસલમાનોના ઉંચા મિનારા તેઓના રાજ્યના અને ધર્મના જુલમના દિવસોમાં થયેલા જોવામાં આવેછે, અને હાલમાં જે છે તેની સાથે તે દિવસના કાર્યભાર ઉપરથી આ સર્વ જે લક્ષમાં આવેછે તેનો મુકાબલો કરવાને બની આવેછે. એક તરફ પડી જતી મસજીદનાં ખંડેર વધતાં જાયછે, અને બીજી તરફ, તેનીજ પાસે, શિવ અને પારસનાથની મૂર્ત્તિઓ તેમની અંધારી સંતાઈ રેહેવાની જગ્યાઓમાંથી બાહાર નીકળેછે અને નવાં બંધાવેલાં દેવલોમાં તેમની સ્થાપના થાયછે; અને અભિમાનનો પોકાર કરનારા પઠાણ અને મોગલોના છોકરા હિંદુનાં દેવળમાં આરસપાહાણ ગોઠવવાની મજુરી કરેછે, અથવા છેક હલકો રોજ લઈને, જે દેવની મૂર્ત્તિઓનો નાશ તેઓના પૂર્વજોએ કર્યો હતો એવું તેઓ ધારેછે તેઓની ફરી સ્થાપના થતી વેળાના વરઘોડામાં મશાલો ધરેછે અને નગારાં વગાડેછે.

મહમૂદ લતીફખાનને ઈ૦ સ૦ ૧૫૫૪ માં મારી નાંખવામાં આવ્યો ત્યાર પછી તેના વંશના બે નબળા ક્રમાનુયાયિયો થયા ત્યાં સુધી તેનો વંશ રહ્યો ત્યાર પછી ઈ૦ સ૦ ૧૫૭૨ ના નોવેમ્બર મહિનાની ૧૮ મી તારીખે મહાન અકબરે પોતાનો વાવટો અહંમદના નગરની પડોશમાં ફરકાવવા માંડ્યો તે અવસરે ત્યાંના સર્વ પદવિના સર્વ લોક

ટોળેમળીને તેને પોતાના પાદશાહ તરીકે માન આપવાને આગળ ગયા.

મિરાત એહમદીનો કર્ત્તા કેહેછે કે, "પંડિત અને અવલોકન કરના-
"રા સારી પેઠે જાણેછે કે દુનિયાના પ્રારંભથી જે રાજ્યની સ્થાપના થ૰
"યેલી છે તે દરેક રાજ્યનો નાશ થવાનું કારણ, તેના અમીરોઅને તેઓ-
"ની સાથે મળી ગયેલી બંડખોર પ્રજા થાયછે, તેઓનું બંડ અને પ્ર-
"યત્ન ઈશ્વરનો પાડ કે ઘણું કરીને તેમના સામાં થઈ પડેછે અને તેથી
"કરીને કોઈ વધારે ભાગ્યશાળી પ્રતિસ્પર્ધીનું કામ થાયછે. આ પ્રમાણે
"ગુજરાતના રાજાઓના ઉમરાવોનો પાર આવ્યો. બળવાની વેળાએ
"માંહોમાંહે લડી મરીને અન્યોઅન્યના સાચા સંબંધની અવગણના
"કરી તેથી દૈવે રાજ્યનો અને તેના ચાકરોનો નાશ કરાવ્યો; અને મિત્ર-
"તાને રૂપે તેઓએ ખુલ્લી રીતે શત્રુતાનાં કર્મ કરવા માંડ્યાં તેથી તે બન્ને
"બાજુવાળા વેગળા રહી ગયા અને આ રાજ્યની સત્તા અને સિક્કા તે-
"મુરના જગ પ્રસિદ્ધ વંશજ જલાલુદ્દીન મહંમદ અકબરના હા-
"થમાં ગયા."

અકબરની સત્તાની સ્થાપના થતા પેહેલાંનો તરતજનો જે સમય હતો તે ગુજરાતના ઈતિહાસમાં ખરેખરો ખેદદાયક થઈ પડ્યો હતો. આ વેળાએ, મુસલમાની અમીરોએ મહમૂદ બીજા નો કૃત્રિમ છોકરો આણીને ગાદિયે બેસાડયો અને તેનું નામ ત્રીજો મુઝફ્ફર કરીને પાડ્યું. પણ ખરૂં જોતાં તો તેમણે પોતપોતામાં દેશ વેહેંચી લીધો હતો. તેમનામાં અતિ બળિયો ઈતિમાદખાન હતો તેણે રાજધાની નગર અમદાવાદ અને ખંભાતનું બંદર તથા તે બે વચ્ચેવા પ્રદેશનો કબજો કરી લીધો; એક બીજો હતો તે અણહિલપુરનું બંદર અને સાભ્રમતી તથા બનાસ નદિયો વચ્ચેનો ઘણો ભાગ દબાવી પડ્યો; ત્રીજાના સ્વાધીનમાં સુરત તથા ભડોચનાં બંદર, ચાંપાનેરનો કિલ્લો, અને મહીની દક્ષિણ ભણીનાં પરગણાં આવ્યાં. ધંધુકા અને ધો-

ળકા સોથાના તાબામાં થયાં; અને પાંચમો ખેંગારના કિલ્લામાં રહીને સોરઠનાં દ્વિપકલ્પ ઉપર સત્તા વિસ્તારવાનું તકાસવા લાગ્યો. આ વેળાએ રાજ્યના હિંદુ લશ્કરી પટાવતો ઘણા હતા. કડીથી ડીસાસુધીનાં ઉત્તર ભણીનાં પરગણાંમાંથી ત્રણહજાર રજપૂત ઘોડેસ્વારોનું લશ્કર મળતું હતું; બાગલાણના જમીદાર બોહરજીના કબજામાં મુલર અને સાહલરના કિલ્લા હતા અને ત્રણ હજાર ઘોડેસ્વારોના લશ્કરવડે ચાકરી કરતો હતો; ગોધરા ટપ્પાનાં બે પરગણાં, સાંથના જમીદાર અને છતારાલ કોળિએ નોકરી કરી હતી તેના બદલામાં આપ્યાં હતાં; નાગોર પરગણાના વતનદારોએ રજપૂત ઘોડેસ્વારોના મ્હોટા લશ્કરસહિત ચાકરી કરી હતી; અને ઈડરનો પૂંજો રાઠોડ, રાજપીપળાનો રાવ જયસિંહ, ડુંગરપુરનો રાવળ, આલાઓનો ઠાકોર, જાંમ અને તેના ચારસે આસિયા આશ્રિતો, તેમજ ભૂજના ખેંગાર જાડેજાએ લશ્કર પૂરૂ પાડ્યું હતું તેમાં સોળ હજાર તો માત્ર ઘોડેસ્વાર હતા. આ સત્તાવાન રજપૂત ઠાકારોએ અમદાવાદના પાદશાહોના ધસારામાંથી પોતાની જમીન અને સ્વતંત્રપણું જાળવી રાખ્યું હતું, તેઓને ભાગી પડેલી સત્તાના જોરથી થોડુંજ ડરી જવાનું હતું,અને અસળની જંગલી જાતો જે આગળ વધારે વજનથી ડબાવી રાખી હતી, પણ તેનો કદિ નાશ થયો ન હતો તે આ વેળાએ ફરીને અગ્નિની પેઠે ધશી આવવા લાગી.

અકબરે ગુજરાતની જીત કરી લીધી ત્યારપછી તેણે આખા દેશ ઉપર એક સુબેદાર ઠરાવ્યો અને તેના હાથ નીચે મેહેસુલના અને લશ્કરી અધિકારી નિમ્યા. ઘણુંકરીને સુબેદાર ઉત્તમ પંક્તિનાં માણસો હતા. જેવા કે અકબરનો દૂધ ભાઈ ખાન અઝીઝકોકા,અને તેનો છોકરો સુલતાન મોરાદ બખ્ત એ જગ્યા ઉપર ઠર્યા હતા; જહાંગીરના વારામાં તેનો છોકરો શાહજહાંન ઠર્યો હતો, અને તેના વારામાં તેનો છોકરો મોરાદ નિમાયો હતો. આ સમયના ઈતિહાસનો સમાવેશ દિલ્હીના સામાન્ય ઈતિહાસમાં થાયછે અને આ પુસ્તકમાં રજપૂત ઠાકોરો સંબં-

ચી લખવાનો જે હેતુ છે તેમના સંબંધી મુસલમાન લખનારાઓએ પોતાના લખાણમાં જુજ સૂચના આપેલી છે. આપણા જોવામાં આવે છે કે, જમીનની ઉપજ સંબંધી વ્યવસ્થા કરવાને અકબરે રાજા ટોડલમલને ગુજરાતમાં મોકલ્યો ત્યારે અકબરની મુસલમાનોના મુખ્ય તરીકે રાજ્ય કરવાની માત્ર ધારણા નહિ પણ આખા હિંદુસ્થાનના એકઠા મળેલા લોકોના ઉપરી તરીકે રાજ્ય કરવાની તેની ઉદારતા ભરેલી અને ડાહાપણ ભરેલી ધારણા તે પૂર્ણ થાય એટલામાટે રજપૂત ઠાકોરોનો સંબંધ રાજ્ય સાથે થાય અને તેઓની પ્રીતિ સંપાદન કરી લેવાય એવા હાથ આવેલા પ્રસંગ તેણે સાધી લીધા. ઈ૦ સ૦ ૧૫૭૬ માં તે ગુજરાતની સરહદ ઉપર આવી પોહોંચ્યો ત્યારે "શિરોઈના જમીદારે પાંચસે રૂપિયા અને સો મોહોરોની ખંડણી આપી.* રાજા ટોડલમળે તેના બદલામાં તેને શિરપાવ કર્યો અને એક જડાવનો શિરપેચ અને એક હાથી આપીને દિલ્હીના રાજ્યની વતી ગુજરાતના સુબાની બે હજાર અશ્વારોથી ચાકરી કરવાનો બંદોબસ્ત કર્યો. રાજા ટોડલમલ ત્યાંથી સુરત જ-
"તાં રસ્તામાં રામનગરના જમીદારને ભડોચમાં માળ્યો, તેણે બારહજાર
"રૂપિયા અને ચાર ઘોડાની ખંડણી આપી તેના બદલામાં ઘટિત ઈના-
"મ તેને આપ્યું. આ વેળાએ જમીદારને પંદરસે અશ્વારોની પદવિ ધા-
"રણ કરવાની છૂટ આપી અને તેણે એક હજાર ઘોડેસ્વારો સહિત ગુજ-
"રાતના સુબાની ચાકરી કરવાનું કબુલ કર્યું.

ટોડલમલ ગુજરાતથી દિલ્હી જતો હતો તેવામાં ડુંગરપુરનો જમીદાર, રાણો શોહમલ તેના મેળાપને અર્થે આવ્યો તેને પણ શિરપાવ આપીને બે હજાર પાંચસે ઘોડેસ્વારની પદવિ આપવામાં આવી અને ગુજરાત પ્રાંતમાં ચાકરી કરવાને તેણે કબુલ કર્યું એટલે મીરથા આગળથી પાછાં જવાની તેને રજા આપી.

* મેળાપની વેળાએ "નજરાણો" અથવા ભેટ આપવામાં આવેછે તે આ હશે કાંઈ ખંડણી નહિ. અહિં અને બીજા હવે પછી ફકરા ઉતારી લેવામાં આવવાના છે તેમાં સંખ્યા વિષે ઘણ બહુ પરિકાશ છે.

આઈન અકબરીમાં લખ્યું છે કે, ઈડરના રાવ નારણદાસ પાંચ-સે ઘોડેસ્વાર અને બે હજાર પાયદળ ઉપર સરદારી ચલાવતો હતો, તે ઉપરથી જણાયછે કે શિરોઈ અને ડુંગરપુરના ઠાકોરોની પેઠે એને પણ ગુજરાતના સુબાના આશ્રયમાં રેહેવાને ઠરાવ્યો હશે. વીરમદેવ ચરિત્રમાં પણ ઈડરના રાવને દિલ્હીના પાદશાહનો લશ્કરી પટાવત કરીને લખેલો છે. અબુલફજલે ગુજરાતના બીજા ઠાકોરોને એજ પ્રમાણેનું પદ ધારણ કરેલી સ્થિતિના લખી જણાવ્યા છે. તે કેહેછે કે, "ઝાલાવાડ પ્રથમ સ્વતંત્ર રાજ્ય હતું, તેમાં બે હજાર બસે ગામ હતાં, તેનો "વિસ્તાર શિત્તેર કોસ લંબાઈનો અને ચાળીસ કોસ પોહોળાઈનો "હતો; તેના તાબામાં દશ હજાર ઘોડેસ્વાર અને તેટલુંજ પાયદળ હતું. "હવણાં તેના તાબામાં બસે ઘોડેસ્વાર અને ત્રણ હજાર પાયદળ છે, "અને તેમાં ઝાલા જાતની વસ્તી છે. હાલમાં તેના ચાર ભાગ કરેલાછે "તોયપણ તેને અમદાવાદ તાબાનું માત્ર એક પરગણું ગણેલું છે. "તેમાં શેહેર ઘણાં છે" અહિયાં જે ચાર ભાગ ગણવામાં આવેલા છે તે હળવદ, વઢવાણ, લખતર અને લીંબડીના છે તે વિષે હવે પછી લખવામાં આવશે. એજ ઈતિહાસકના લખવા પ્રમાણે સોરઠના નવ ભાગ કરેલા જણાયછે. એ માહેલો પેહેલો, સામાન્ય રીતે, નવો સોરઠ કેહેવાતો હતો તેનો તપાસ અરણ્યના ગહનપણાને લીધે અને ડુંગરાઓની ગુચવણને લીધે ઘણા કાળ સુધી થયો ન હતો. જુનાગઢની ગણના આ ભાગમાં થઈ હતી. નવા સોરઠમાં તેમજ પટ્ટણ સોમનાથમાં ઘેલોતી જાતના રજપૂતોની વસતી હતી; અને ત્યાંના ઠાકોરોમાંથી દરેક એક હજાર ઘોડેસ્વાર, અને બે હજાર પાયદળની સરદારી કરતો હતો તે સાથે કેટલાક આહીરો પણ હતા. આ આહીર તે ઘણું કરીને કાઠી લોક હશે કેમકે તેઓ આહીર જાતના છે અને ઘોડાની સંભાળ રાખવાનું તેમનું કામ છે એવું બીજે ઠેકાણે લખવામાં આવેલું છે. ત્રીજા ભાગ વિષે અબુલફજલ લખેછે કે, "શિરોંજ

"(શત્રુંજય) પર્વતની તલાટી આગળ એક વિશાળ નગર છે તેની જ-
"ગ્યા ઘણી પસંદ પડે એવી છે તોપણ ફરી વસાવા સરખું તે હવે રહ્યું
"નથી." આ સૂચન ઘણું કરીને વલ્લભીપુરના ખંડેરને લાગુ પડેછે.
તે લખેછે કે, " બાબ્બીડચીન અને ઘોઘાનું બંદર તેના સ્વાધીનમાં હતું.
" પીરમનો બેટ પણ આ ભાગમાં છે; તે નદીની વચ્ચે નવ કોસનો ઓ-
" ખુણ ડુંગર છે, આગળ તેમાં રાજ્યની ગાદી હતી. આ ભાગનો
" જમીદાર ગોહિલ જાતનો છે, અને બે હજાર ઘોડેસ્વાર અને ચાર
" હજાર પાયદલની સરદારી ભોગવેછે. " ચોથા ભાગમાં વાળા રજ-
પૂતની વસ્તી હતી; તેમાં મવા અને તળાજાનાં બંદર આવ્યાં હતાં, અને
તે ત્રણસેં ઘોડેસ્વાર અને ચારસે પાયદલનું લશ્કર પૂરૂં પાડતો હતો. એ
ગ્રંથકર્ત્તાના લખવા પ્રમાણે બીજા ભાગોનું વર્ણન અમે આપતા નથી,
કેમકે તે બધી વેળાએ સમજાય એવું નથી. તે લખેછે કે વાઘલ-
ના તાબામાં આરામરાનું બંદર હતું તે ઘણી મજબુત જગ્યા હતી, અ-
ને ફોજ પૂરી પાડવાનો તેનો ભાગ એક હજાર અસ્વાર અને બે હજાર
પાયદલનો હતો. વાજાની મિશ્ર જાતના તાબામાં આંજીરનું બંદર હ-
તું, અને તે બસે ઘોડેસ્વાર અને તેટલુંજ પાયદલ પૂરૂ પાડતા હતા.
ચિતોડની જાતિના, એક હજાર અસ્વાર અને બે હજાર પાળા પૂરા પા-
ડતા એમ લખ્યુંછે તે ભુંબલીના જેતવા લોકોવિષે સોવશા લખ્યું છે.
વાઘેલા જાતિના એક ભાગમાં વસતા હતા, અને બસે ઘોડા તથા તે-
ટલાજ પાળાની સરદારી કરતા હતા; અને આણીમગ સોરઠના તેજ
ભાગના કાઠી લોકો છ હજાર અસ્વાર અને દશ હજાર પાયદલનું ઉપરી
પણું ચલાવતા; તેમજ આહીરની એક બીજી જાતિના લોકો ડુંડી ન-
દીને કાંઠે વસતા હતા અને જે પુરંજા કેહેવાતા હતા તે તેનાથી અર્ધું લ-
શ્કર પૂરૂં પાડતા હતા. કચ્છ ભુજના જાડેજાનું લસ્કર દશ હજાર
અસ્વાર અને પચાસ હજાર પાયદલનું હતું; તેઓ ઉંચા અને દેખાવડા
હતા તથા લાંબી દાઢી રાખતા. જામ "સત્તરસાલ" કચ્છભુજના

રાજવી કુટુંબનો સગો થતો હતો, તે એક ઠાકોરનો પૌત્ર થતો હતો, તેને રાવળે સાઠ વર્ષ પેહેલાં તે દેશમાંથી હાંકી કાહાડ્યો હતો, તે સોરઠમાં ચટવા, બદહીલ અને નવનીલના પ્રદેશની વચ્ચેના એક ફળદ્રુપ દેશમાં વસ્યો હતો અને તેનું નામ તેણે "ન્હાનુંકચ્છ" કરીને પાડ્યું હતું તેમાં તેણે તેનું રાજધાની શેહેર નવાનગર વસાવ્યું હતું. જામની ફોજનો ભાગ સાત હજાર અશ્વાર અને આઠ હજાર પાયદલનો હતો.

મિરાત એહમદીમાં લખ્યું છે કે, નવાનગરના જામે એક વેળાએ અમદાવાદના છેલ્લા સુલતાન, ત્રીજા મુઝફ્ફરને આશ્રય આપ્યો હતો, પણ છેવટે તેણે દગો કરીને તેના શત્રુઓને સ્વાધીન કર્યો. ઈ૦ સ૦ ૧૫૯૦ માં મુઝફ્ફર અને જામને ખાનઅઝીઝ કોકાએ હરાવ્યા તેથી તેઓને ડુંગરામાં સંતાઈ પેસવાની અગત્ય પડી. આ જીત થયા પછી સુબાએ નવાનગર લૂંટ્યું અને જુનાગઢને ઘેરો ઘાલ્યો તે વેળાએ ત્રીજા મુઝફ્ફરના સાથિયોએ તેનું રક્ષણ કર્યું, તેથી તેનું કાંઈ ચાલ્યું નહિ એટલે તે અમદાવાદ પાછો જતો રહ્યો તેવામાં, ઈતિહાસ કર્ત્તા લખેછે કે, અમીરોને એકવાર તેમની પોતાની જાગીર ઉપર શાન્તપણે રેહેવાને છૂટી આપી. બીજે વર્ષે જુનાગઢ સુબાના હાથમાં આવ્યું, અને મુઝફ્ફરશાહ નાશી જઈને કચ્છના રાવ ખેંગારને આશરે જઈને રહ્યો તેને તેણે મદદ આપી. અઝીઝકોકાએ પોતાના છોકરાને ફોજ આપીને તેની પછવાડે મોકલ્યો, તે રસ્તે જતો હતો તેવામાં જામ તેને સ્વાધીન થયો, અને તેની સાથે સલાહ કરી, ત્યાર પછી નિરાશ્રય સુલતાન જામના આશ્રયથી પકડાયો તેને બદલે જામને તેનું આગળનું મોરબી પરગણું હતું તે ઈનામમાં મળ્યું.

ગુજરાતની પૂર્વ સીમા ઉપર જે રજપૂતોનાં સંસ્થાન આવેલાં છે તેનું અબુલફજલે કરેલું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છે,— "મેરવ અને મં-
"ડ્રીચની પાસે એક દેશ છે તે પાલ કેહેવાયછે, તેની વચ્ચે મોહીંદરી

" નદી વેહેછે. આ દેશની ગુજરાત ભણીની બાજુએ એક સ્વતંત્ર
" જમીદાર છે તે ડુંગરપુરમાં રેહેછે. આ દેશની માળવા ભણીની
" બાજુએ વાંસવાળા છે ત્યાંનો ઠાકોર સ્વતંત્ર છે. આ બંને ઠાકોરો-
" ની પાસે પાંચ પાંચ હજાર અસ્વાર અને એક એક હજાર પાયદળ છે;
"તેઓ બંને સિસોદિયા જાતિના હતા અને રાણાના સગા થતા હતા,
" પણ હવણાંના છે તે જુદી જાતિના છે.

"પદ્દણ સરકારની પડોસમાં એક દેશ છે તેની રાજધાની સિરોઈ છે.
"ત્યાંનો ઠાકોર એક હજાર અસ્વાર અને પાંચ હજાર પાયદળની હકુમત
"કરેછે, આબુગઢ નામના પર્વતની ટોચે તેનો કિલ્લો છે, તેમાં બાર ગામ
"આવ્યાં છે ત્યાં પાણી અને ઘાસ પુષ્કળ છે. નંદીબારની પૂર્વમાં, મે-
"ન્ડોની ઉત્તરમાં, મદોતની દક્ષિણમાં, અને ચાંપાનેરની પશ્ચિમમાં વ-
"ળી એક બીજો દેશ છે તેની લંબાઈ સાઠ કોસ છે, અને પોહોળાઈ ચા-
"ળીસ કોસ છે. ત્યાંનો ઠાકોર ચોહાણ વંશનો છે તેની રાજધાની અ-
"લીમોહન છે. અહિયાં ઘણા જંગલી હાથિયો છે. લશ્કરી ફોજ છસે
"અસ્વાર અને પંદર હજાર પાયદળની છે.

"સુરત અને નદરબારના સરકારની વચ્ચે એક સારી રીતે વશે-
"લો પાહાડી દેશ છે તે બગલાણા કેહેવાયછે. ત્યાંનો ઠાકોર રાઠોડ
"વંશનો છે, અને ત્રણ હજાર અસ્વાર, તથા બે હજાર પાયદળના ઉપર
હુકમ ચલાવેછે. અહિયાં જાંબુ, બોર, દ્રાક્ષ, રાંયણ, દાડમ, અને
"જમ્બીરફળ બહુ થાયછે. બગલાણામાં સાત કિલ્લા છે તેમાં માવલીર
અને સાલીરના કિલ્લા અતિશય દૃઢ છે.

"નાદોદ અને નદરબારના સરકારની વચ્ચે એક પાહાડી દેશ છે તે
"લંબાઈમાં પચાસ કોસ છે, અને પોહોળાઈમાં ચાળીસ કોસ છે, તેમાં
"ગોહિલ રજપૂતની જાતિ વસેછે. હાલમાં રાજકાર્યભાર એક તરવાડી
"કરીને બ્રાહ્મણ છે તેના હાથમાં છે, રાજા છે તે માત્ર નામનોજ
"છે કોઈ વેળા તે રાજપીપળામાં રેહેછે, અને કોઈ વેળા ઘુલવા-

"માં રેહેછે. તેનીપાસે ત્રણ હજાર અશ્વાર, અને સાત હજાર પા-
"યદળ છે. ધુલવાનું પાણી ઘણું ખરાબ છે; પણ ત્યાં ડાંગર અને મધ
"ઘણું સરસ થાયછે* "

છેલા સંસ્થાન વિષે ઉપર લખવામાં આવ્યું તે આપણા જોવામાં આવ્યું છે કે પીરમના રાજા મોખડાજી ગોહિલના છોકરા સમરસિંહજિયે સ્થાપ્યું હતું અને પોતાની માના ભણીથી તેનો તે ઉપર હક થયો છે.

---

*આઈનઅકબરીનું ગ્લાડવુઇને ભાષાંતર કર્યું છે તેના બીજા ભાગના ગુજરાતના સુબા વિષેના વિષયમાં જુવો પૃષ્ટ. ૬૫ થી તે ૬૬ સુધી.

પ્રકરણ ૮.

ઈડરનો રાજકાર્યભાર—રાવ નારણદાસ—રાવ વીરમદેવ-રાવ કલ્યાણમલ.

ઈડરના રાવ પૂંજાની પછી તેનો છોકરો નારણદાસ ગાદિયે બેઠો, અકબરે ખાન અઝીઝ કોકા નામના એક મુસલમાન ઉમરાવને ગુજરાતનો સુબો ઠરાવીને મોકલ્યો હતો, તેના સામું બંડ ઉઠાવવાને નારણદાસે મદદ કરી હતી.* (ઈ૦સ૦ ૧૫૭૩). તે બંડ અકબરે જાતે ચડીને બેસારી દીધું. અને ઈડરના રાવને શિક્ષા કરવાને સારૂ એક મ્હોટી ફોજ મોકલી. બે વર્ષ પછી અઝીઝકોકાની જગ્યાએ મીરઝાખાન સુબો ઠર્યો ત્યારે ઈડર વશ કરી લેવાને જોઈયે તેવી ફોજ મોકલવામાં આવી, અને પાદશાહની આવી મ્હોટી ફોજનો મેળાવડો જોઈને નારણદાસ ગભરાઈ ગયો તેથી ઈ૦ સ૦ ૧૫૭૬ માં પર્વતોમાં સંતાઈ પેઠો. પણ છેવટે ત્યાંથી નીકળીને મુસલમાનોની સાથે લડાઈ કરતાં હાર્યો અને તેની રાજધાની પાદશાહના હાથમાં ગઈ.

આઈન અકબરીમાં રાવ નારણદાસ વિષે નીચે પ્રમાણે લખેલું છે. "ઈડરનો જમીદાર, જેનું નામ નારણદાસ કરીને છે તે બળદના પોદ-"ળામાંથી વીણી કાહાડેલા દાણા ખાઈને રેહેવાનું વ્રત આચરેછે; આ-"વી જાતનું જમણ બ્રાહ્મણો ઘણુંજ પવિત્ર માનેછે. આ નારણદાસ "રાઠોડ જાતના મુખ્ય ઠાકોરો માંહેલો એક છે; અને તેના તાબામાં ૫૦૦ "ઘોડેસ્વાર અને ૨૦૦૦ પાયદલ છે."

રાવ નારણદાસની પછી તેનો મ્હોટો છોકરો વીરમદેવ ગાદિયે બેઠો તે ભાટ લોકોની દંત કથાનો માનીતો નાયક હતો. એક લાંબી કવિતામાં તેની પુર્વાવસ્થાનું ચરિત્ર વર્ણવેલું છે તેમાં પચીસ વર્ષની ઉંમ-

* બર્ડની મીરાત અહમદીનાં પૃષ્ઠ ૩૨૫, ૩૩૯, ૩૪૩, ૩૪૯ જુવો.

રે તે મારવાડની ઉત્તરના પુંગળદેશમાં કેવી રીતે ગયો; અને ત્યાંના એક ધનવાન વ્યાપારીની પુત્રી પના કરીને બહુ સુંદર હતી તેનો પ્રેમ તેણે કેવી રીતે સંપાદન કરી લીધો, પોતાના હથિયારના બળથી તે સુંદરીને કેવો યશવંતપણે લઈ ગયો, અને પુંગળની ફોજ લડવા આવી ત્યારે કેટલાક શૂરવીર સરદારોને તેણે કેવી રીતે માર્યા. એ વિષેનું વર્ણન કરવામાં આવ્યું છે. ત્યારપછી એક બીજી ભાટની વાતમાં વીરમદેવની કથાનું સાંધણ સમાપ્ત થાયછે. આ વાત અમારાથી બની શકે એમ બોલેબોલ વાંચનારાઓની આગળ રજુ કરિયે છિયે.

રાવ શ્રી વીરમદેવનું ચરિત્ર.

વીરમદેવને પુંગળથી આવ્યાને દોહોડ વર્ષ થયું તેવામાં અકબર પાદશાહે હિંદુસ્થાનના સર્વ રાજાઓને દિલ્હી બોલાવ્યા. ઉદેપુર, જોધપુર અને બુંદીના રાજાઓ તથા બીજાઓએ તે આજ્ઞા માથે ચડાવી. રાવ નારણદાસ અને કુંવર વીરમદેવ પણ ત્યાં ગયા. એક દિવસે, પાદશાહનો વાઘ પાંજરામાં ઘાલ્યો હતો ત્યાંથી છૂટી ગયો. અકબરે હુકમ કર્યો કે એને પકડી આણો, પણ તેના યોદ્ધાઓએ જવાબ દીધો કે સાહેબ! "વાઘ તો પકડાય નહિ." કુંવર વીરમદેવ બોલ્યો, "વાઘ "મરાય કે નહિ એ નક્કી કેહેવાય નહિ પણ રજપૂત હોય તે એને ઝાલી "શકે, વાઘ રજપૂતને મારે, કે રજપૂત વાઘને મારે." પાદશાહ બોલ્યો, "તમે ઠીક કહ્યું." પછી વીરમદેવ વાઘને ઝાલવા ગયો; તેણે ન્હાની સરખી ઢાલ હાથમાં ઝાલી લીધી, અને તે આગળ ધરીને શત્રુની સાથે મારામારી કરવા લાગ્યો; તેણે વાઘને મારી પાડવાને ડાબે હાથે લુગડું વિંટીને તે હાથ વાઘના મ્હોમાં ઘાલ્યો અને તેને જમણે હાથે તરવારની અણીથી ચીરી નાંખ્યો તેથી તે મરણ પામ્યો. પાદશાહ બહુજ ખુશી થયો અને તેને મુલ્યવાન શરપાવ કર્યો. નારણદાસજી હલકે કાઠે હતો તેના સામું જોઈને અકબર બોલ્યો કે, "વીરમદેવ સરખા પુત્ર"ના તમે બાપ છો એવું હું જાણતો ન હતો તેથી રાવનું દુબળું શરીર

"જોઈને રાવને વિષે જેટલો વિચાર કરવો જોઈયે તે કરતાં મેં ઓછો "કર્યો હતો."

હવે વીરમદેવે પાદશાહ પાસેથી માત્ર એક કબુલાત કરી લીધી, તેણે કહ્યું કે "હું જ્યારે અહિ આવું અને મારે જ્યારે ઈડર પાછાં જવાની "મરજી થાય ત્યારે એકદમ જવાની મને રજા આપવી." અકબરે તે વાત કબુલ કરી. રાવ અને વીરમદેવ પછી સલામ કરીને ઈડર ગયા, પછી તરતજ નારણદાસ મરણ પામ્યો અને વીરમદેવ રાજગાદિયે બેઠો. નારણદાસને ચાર રાણિયો હતીઃ—તેમાં ઉદેપુરના રાણા પ્રતાપસિંહની એક બેહેન હતી; તેને બે મ્હોટા છોકરા હતા; બીજી જેસલમેરના ભાટી રાજાની દીકરી હતી, અને તે રાયસિંહ અને કિશોરસિંહની મા હતી; ત્રીજી શીખાવત વંશની રાણી હતી અને તે ગોપાળદાસની મા થતી હતી. તે વિના ચોથી રાણી કોટાના હાડાની પુત્રી હતી, અને ત્રણ રાખેલી હતી. તે સાતે નારણદાસની પછવાડે સતિ થઈ. પછીથી રાવનો સરદાર હેમદસિંહ ભીઓલો, ડુંગરપુર પોતાના બંધેવી રાવળ રામસિંહને મળવા ગયો. જમવાની વેળા થઈ એટલે રામસિંહે તેને બોલાવ્યો, અને પોતાની સાથે એક થાળમાં જમવા બેસાર્યો. હેમદસિંહની આંખો નબળી હતી, તેથી જમતાં જમતાં તેમાંથી પાણી વેહેવા માંડ્યું એટલે રામસિંહ બોલ્યો, "આના જેવું બીજું મને "એકે અણગમતું નથી; હું જો પેહેલેથી જાણતો હોત તો મારાભેગા ત"મને જમવા બેસારત નહિ." હેમદસિંહ આવા અપમાનના શબ્દ સાંભળીને ત્યાંથી ઉઠી ગયો; તેણે ઈડર જઈને રાવ વીરમદેવને કહ્યું ડુંગરપુર મારવાને મારા એકલામાં જોર નથી, માટે તમે કૃપા કરીને મારી સાથે આવશો ? જો નહિ આવો તો મારી પાસે જેટલો પૈસો અને માણસ છે તેટલા વડે હું જઈને ડુંગરપુર સાથે લડીશ અને ત્યાંજ મરીશ. વીરમદેવ બોલ્યો, "નવાં વર્ષના પડવાસુધી તમે ધીરજ ખમો, ત્યારપછી હું તમારી સાથે આવીશ." તે દિવસ આવી ગયા પછી ઠરાવ પ્રમાણે

તેઓ ચડ્યા હતા તેવામાં મારવાડમાં દુકાળ પડ્યો હતો તેથી, ચારણુ-
ના બે છોકરા ગુજરાત આવતા હતા. એક છોકરો ભાતુ લઈને રસ્તે
ચાલ્યો જતો હતો તેવામાં વીરમદેવની અશ્વારી ત્યાં આવી પોહોંચી;
એટલે તે એક બાજુએ ખશી જઈને વાડની થડમાં લપાઈને બેશી ગયો.
રાવ તેને જોઈને બોલ્યો કે, "તું કોણ છે, અને શા વાસ્તે વાડના થડમાં
બેઠો છે"! છોકરો બોલ્યો, "મહારાજ હું ચારણનો છોકરો છું અને મેં
સાંભળ્યું છે કે વીરમદેવજી વાડમાં વરસેછે માટે હું જોઉંછું કે આપ આ
વાડમાં શું વરસ્યાછો." ત્યારે વીરમદેવે પોતાના હાથમાંથી સોનાનાં કડાં
વાડમાં નાંખીને કહ્યું "તું વાડમાં શોધ્યાં કર તને કાંઈ જડશે." પછી
તે આગળ ચાલ્યા એટલે પેલા છોકરાના ભાઈને કૂવાને કાંઠે ઉભો રહે-
લો જોઈને રાવે તેને પૂછ્યું આ કૂવો તમારો છે! તેણે ઉત્તર આપ્યો કે
મહારાજ! અમારે કૂવા ક્યાંથી એ કૂવો તો આપનો છે, રાવે ત્યારે આ-
જ્ઞા કરી કે, "જા એ કૂવો મેં તને બખશીસ કરયો. વીરમદેવે આ બં-
ને છોકરાઓને સારી રીતે પરણાવ્યા, તેમના વંશના હાલ સુધી તે કૂવાની
ઉપજ ખાયછે. ત્યારપછી રાવે વડાલિયે આવીને આઠ દશ દિવસ મુ-
કામ કરયો. વીરમદેવ વડાલીમાં સમળેશ્વર તલાવની બાજુએ મુકામ
કરીને પડ્યો હતો તેવામાં તેનો ભાઈ રાયસિંહ મૃગયા રમતો ત્યાં આ-
વી ચડ્યો. રાયસિંહ ખરેખરો શિકારી હતો. વીરમદેવે તેને દીઠો
ત્યારે તેના મનમાં આવ્યું કે જો રાયસિંહ જીવતો રેહેશે તો મારી
ગાદી ખુંચાવી લેશે. પછી જ્યારે તે વડાલીથી પાછો આવ્યો
ત્યારે રાયસિંહનો કાંઈ વાંક કાહાડીને તરવાર વતે તેને ઠેર કરયો. આ
રાયસિંહને એક બેહેન હતી, તે જયપુર પરણાવી હતી, તેણિયે પોતાના ભા
ઈનું વેર મનમાં રાખીને વીરમદેવને મારી નાંખ્યો તે વિષે હવે પછી લ-
ખવામાં આવશે.

આ પ્રમાણે દિવસ જતાં નવા વર્ષનો પડવો લગભગ આવી પો-
હોંચ્યો. અને રાવે પોતાની ફોજ એકઠી કરવા માંડી તેમાં તેના સર-

દારો સહિત ૧૮૦૦ અસ્વાર થયા. તેઓ નીકળ્યા અને કુચ કરતા વિછવાડે આવી પોહોંચ્યા; તેમનો લડાઈનો સરસામાન,— માણસ અને ઘોડાનાં બખ્તર અને હથિયાર, તોપો અને જંજાળો એ સર્વ ઉંટ ઉપર લાદ્યુ હતું. અને જે હેમતસિંહને માટે ડુંગરપુર ઉપર ચડાઈ કરવાની અગત્ય પડી હતી તે પણ પોતાની ફોજ સહિત સંગાથે હતો. વિછવાડાનો ઠાકોર ડુંગરપુરના તાબાનો હતો, તેણે તપાસ કરી કે રાવની અસ્વારી ક્યાં જાયછે. તેને એવો ઉત્તર મળ્યો કે રાવ પોતાના સસરાને ત્યાં મેવાડ અને માળવાની હદ ઉપર ચંબલ નદી છે તેને કિનારે રામપુર છે ત્યાં જાયછે. તોયપણ, તે ઠાકોરને હેમતસિંહ અને પોતાના રાજા વચ્ચે શત્રુવટ હતી તે તેના જાણવામાં હતું, તથી તેણે મનમાં વિચાર્યું કે, "હેમતસિંહ પોતાના સર્વ માણસ સહિત એમની સંગાથે છે, અને તોપો અને બીજો લડાઈનો સરસામાન છે, એ બધું રામપુર લઈ જવાનું શું કારણ હશે !" આ પ્રમાણે તેના મનમાં સંશય આવ્યો. પછી ઈડર તાબાના ઠાકોરોએ વીરમદેવને કહ્યું. "કોઈ કેહેશે કે રાવે ચોરની પેઠે આવીને ડુંગરપુર માર્યું, પણ જો તે ઉઘાડી રીતે આવ્યો હોત તો તેનાથી મરાત નહિ, એટલા માટે વાત જાણ પાડવી." રાવે જવાબ દીધો કે, "ઠીકછે એમ કરો." પછી તેઓએ વિછવાડાના ઠાકોરને કહ્યું કે અમે ડુંગરપુર ઉપર ચડીને જઈયે છિયે, માટે તમે જઇને ડુંગરપુર ઉઘાડી રીતે કોહો કે રાવ તમારા ઉપર ચડ્યા છે, અને તમે તેમની સાથે લડવાને તૈયાર થઇ રેહેજો. ઠાકોરે જઈને તે પ્રમાણે જાણ કરી અને રાવળે પોતાના તાબાના ઠાકોરોને બોલાવ્યા, અને લડવાને તૈયાર થઈ રહ્યા, પછી વીરમદેવને માણસ મોકલાવીને કેહેવરાવ્યું કે, "તમને ફાવે ત્યારે લડવાને આવજો અમે તૈયાર છિયે." રાવ જ્યાં મુકામ કરીને રહ્યા હતા ત્યાં આઠ દિવસ સુધી રહ્યા, અને પછી ડુંગરપુરની પાસે આવી પોહોંચ્યા, એટલે બંને બાજુવાળાઓએ તોપો ચલાવીને લડાઈનો આરંભ કર્યો. વીરમદેવે ડુંગરપુરના કિલ્લાનો અને

મેહેલનો ઘણો ખરો ભાગ તોડી પાડ્યો, તે આજ સુધી તેવીજ ભાગી તુટી અવસ્થામાં છે. આ પ્રમાણે દશ દાહાડા કાહાડયા પછી, માણસ અને ઘોડાઓને કવચ પેહેરાવીને મારો ચલાવ્યો, તે સમયે બન્ને બાજુ નાં સો સો માણસ મુવાં. રાવળ પોતાના કુટુંબ સહિત નાશી ગયો અને રાવ ડુંગરપુરમાં સાડા ત્રણ દિવસ સુધી રહ્યો અને શેહેર લૂંટ્યું તથા જેટલો મળ્યો એટલો બધો ખજાનો લઈને ઈડર પાછો આવ્યો. જ્યારે તે ગયો, ત્યારે રાવળ ડુંગરપૂરમાં આવ્યો.

ત્યાર પછી પાદશાહનું લશ્કર ઉદયપુર ઉપર ચડીને આવ્યું, અને રાણા પ્રતાપસિંહ વિછવાડે નાશી ગયો (આ વિછવાડા પાનોરા પાસે છે તે) ઉદયપુરના રાણા બાપથી તે છોકરા સુધી એકેએક પાદશાહની ઉપર બારવટે નીકળતા હતા, અને તે પાદશાહે ચિતોડના દરવાજાનાં કમાડ કાહાડી લીધાં હતાં, તે દિલ્હીના દરવાજાને બેસાર્યાં હતાં; બાવન રાણા માર્યા ગયા હતા અને તેઓ તેમની આપત્તિની વેળામાં રાત્રે ભોંય ઉપર લુગડું પાથરીને સૂતા, પલંગે પોઢતા નહિ, હજામત કરાવતા નહિ, અને ખાતા તો માટીના વાસણમાં કુસ્કા રાંધીને ભૂખ નિવારણ કરવાને ખાતા હતા, આ કારણને લીધે હજીસુધી ઉદયપુરમાં એ પ્રમાણે કરવામાં આવેછે; રાણાના પાથરણા નીચે લુગડું પાથરવામાં આવેછે; તે દાઢી મુંડાવ્યા વગરની રાખેછે, અને તેના ભાણામાં નિત્યે બાફેલા કુસ્કા મુકવામાં આવેછે. આજે પણ ચિતોડના દરવાજાને નવાં કમાડ કરાવ્યામાં આવ્યાં નથી, અને જ્યારે અંગ્રેજ સરકારે રાણાને કહ્યું કે તમે નવાં કમાડ કરાવો, અથવા જો તમારી મરજી હોય તો તમારાં જુનાં કમાડ મંગાવીલ્યો ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે, હથિયારના જોરથી રાણો દિલ્હીથી જ્યારે કમાડ પાછાં લાવશે ત્યારે ફરીને બેસાડશે *

+ મેવાડના રાણા પ્રતાપસિંહ ની વાત વિષે ટાડ રાજસ્થાનના પુસ્તકના ૧ લા ભાગને પૃષ્ઠ ૩૩૧ થી ૩૫૦ સુધી મેવાડનાઇતિહાસનું અગિયારમું પ્રકરણ છે તે જુવો.

જ્યારે રાણો વિછવાડે જતો રહ્યો ત્યારે ચાંપો કરીને એક મેવાડો ભીલ, જે રાણાની ઉપર બ્હારવટે નીકળ્યો હતો, તે તે દેશમાં ઘણી હરકત કરતો હતો. રાણાએ તેને ત્યાંથી કાહાડી મૂક્યો, અને તે ઈડરવાડાના ઉજ્જડ ભાગમાં આવીને રહ્યો, ત્યાં તે રસ્તે લૂંટ કરીને અને રાત્રે ખાતર પાડીને પોતાનો નિર્વાહ કરતો હતો. જ્યારે તે ઈડરવાડામાં બહુ હરકત કરવા લાગ્યો ત્યારે, રાવ વીરમદેવે પોતાના ઠાકોરોને કહ્યું કે, "જે "ચાંપા ભીલને પકડી લાવશે તેને હું ઈનામ આપીશ." ત્યારે દધાળિયાના ઠાકોરે કહ્યું, "હું એને પકડી લાવીશ." એ પ્રમાણે કહીને તે પોતાને ગામ ગયો. જ્યારે ચાંપા ભીલે આ વાત સાંભળી ત્યારે બીજે ઠેકાણે લૂંટફાટ કરવાનું જવા દઈને એકલા દધાળિયાને હરકત કરવા લાગ્યો. તે ઉપરથી ઠાકોરે તેને ખાનગી રીતે કાહાવ્યું કે, "તમારે મારૂં ગામ લૂંટવું નહિ, હું તમને પકડીશ નહિ." કેટલાક મહિના ગયા પછી ચાંપાને માટે રાવે ફરીને પોતાના ઠાકોરોને કહ્યું. ત્યારે મોહનપુરનો ઠાકોર કેહે કે, "હું એ ભીલને પકડી લાવું." એ પ્રમાણે કહીને, તે પોતાને ઘેર જવાને નીકળ્યો, અને સાબળીના તળાવ પાસે આવી પોહોંચ્યો એટલે એક વડના ઝાડ નીચે, હથિયાર છોડીને વીસામો લેવાને બેઠો. તેની સાથે ત્રણ ચાર અશ્વાર હતા તેમને કંઈ જોયતું કરતું લેવાને ગામમાં મોકલ્યા હતા. જેમ છાંયડો ખસતો ગયો તેમ પોતાની નીચે પાથરણું પાથર્યું હતું તે ખેંચી લઈને તે પણ ખસતો ગયો તેથી છેવટે તેનાં હથીયાર ઘણે છેટે પડતાં ગયાં. એટલામાં ચાંપો ભીલ ત્યાં આવી પોહોંચ્યો, રાવને ત્યાં જે વાત થઈ હતી તે એના જાણવામાં આવી હતી અને તે ઉપરથી તેણે ઠાકોરને મારી નાખવાનું ધાર્યું હતું. તેણે તેને કહ્યું, "ત્યારે તમે મને પકડવા આવ્યા છો નહિ વારૂ?" ઠાકોર થરેરી ગયો અને બોલ્યો, "મારે તમને પકડવાનું કામ નથી પણ ઘણા દિવસથી હું તમારી સાથે વાત ચીત કરવાને આતુર છું." આ પ્રમાણે કહીને તેને વિશ્વાસ આપી, પોતાની પાસે બોલાવ્યો અને ફ-

કુંજો પાયો. ત્યારપછી, જ્યારે ચાંપો ઉઠ્યો, અને જવા માંડ્યું ત્યારે ઠાકોરે મનમાં વિચાર્યું, " એ જો આ વેળાએ મારા હાથમાંથી છટકી જશે તો પછી આવો બીજો લાગ ક્યારે આવશે ! " એ પ્રમાણે વિચાર કરીને તરતજ તે ચાંપા ઉપર કૂદી પડ્યો અને તેના હાથમાં તરવાર હતી તે ઝાલી લીધી, અને તેની કેડમાં કટાર હતી તે બીજે હાથે કાહાડી લઇને તેને મારી અને તરવાર વતે તેને ઘાયલ કરીને મારી નાંખ્યો. ત્યાર પછી ઠાકોરનો ઘોડાવાળો આવી પોહોંચ્યો, તેની સાથે ભીલનું માથું ઇડર મોકલીને ઘેર પાછો ગયો. ચાંપા ભીલની મુંતાઈ રેહેવાની જગ્યા રાવે ઠાકોરને આપી દીધી, ત્યાં તેણે ચાંપાનાળિયા કરીને ગામ વસાવ્યું તે હજુ સુધી મોહનપુરના તાબામાં છે. આ વેળાએ વીરમદેવે અહંમદનગરના કિલા ઉપર હલ્લો કરવાનો નિશ્ચય કરચો અને તે ઈરાદા ઉપરથી તેણે પોતાના ઠાકોરોને એકઠા કર્યા. તેમાં મુખ્ય પોસીનાનો રતનસિંહ વાઘેલો હતો. ફોજ તૈયાર કરી, તોપો અને અસબાબ તૈયાર થયે અને દશ, બાર, દહાડા સુધી અહંમદનગર ઉપર હલ્લા કરીને છેવટે તે લીધું, બજાર લૂંટ્યું તથા બાન પકડયાં. જ્યારે વીરમદેવ પાછો વળ્યો ત્યારે શેહેરના વ્યાપારિયોએ નુકશાન થએલું બંધ બેસાડવા માંડ્યું. ત્યારે રાવ બોલ્યો કે જો તમે ઇડરનું નામ રાખશો તો હું તમને કાંઈ હરકત કરીશ નહિ, તે ઉપરથી શેહેરના એક દરવાજાનું નામ " ઇડરિયો દરવાજો " પાડ્યું.

આ ચઢાઈમાં રાવની સાથે પેથાપુરનો ઠાકોર હતો, તે શત્રુતાને લીધે અમદાવાદની એક ફોજે પેથાપુર ઉપર ચડાઈ કરી. રાવ તેની મદદે જઈ પોહોંચ્યો, અને મુસલમાનની ફોજને પાછી કાહાડી મૂકી, તે ઉપરથી પેથાપુરના ઠાકોરે વીરમદેવને પોતાની દીકરી પરણાવી. તે બહુ સુંદર હતી તેથી રાવની એના ઉપર બહુ પ્રીતિ હતી, તેથી તેના ભાઈને ઘણા ગામ ઇનામ આપ્યાં, તે હજુ સુધી પેથાપુરના તાબામાં

છે. આ બનાવ બન્યા પછી પેથાપુરના ઠાકોરે રાવનું પ્રધાનવટું કેટલાક દિવસ સુધી કર્યું.*

ત્યારપછી વીરમદેવના સસરા પાસેથી ખંડણી લેવા દિલ્હીની ફોજ રામપુર આવી. એટલે તેણે વીરમદેવને લખ્યું કે, "આ ફોજ આજે મારા ઉપર આવેછે; પણ કાલે તે તમારા ઉપર આવશે; માટે તમે મારી મદદે વેહેલા આવજો." વીરમદેવે એક હજાર ઘોડેસ્વાર એકઠા કરીને મોહનપુર અને દધાળિયાના ઠાકોરો સાથે મોકલ્યા. એ વેળાએ પોશીનાનો રતનસિંહ રીસાવીને ઘેર રહ્યો હતો, તેનું કારણ એ હતું કે રાવને કોઈયે એવું કહ્યું હતું કે તમે અહમદનગર લીધું તે રતનસિંહ સરખા ઠાકોર તમારી સાથે હતા તેથી; તેનો ઉત્તર વીરમદેવે એવો આપ્યો હતો કે રતન સિંહ શું કરી શકે ? જે દેશ ઉપર હું રાજ્ય કરૂંછું તે શું એમણે મેળવેલો છે ! આ વાત સાંભળીને ઠાકોરને ગુસ્સો ચડ્યો. હવે ઉપર લખેલા બે સરદારો રામપુર ગયા ત્યાંના રાવે સોગન ખાધા હતા કે જે રજપૂત ઘાયલ થએલો કે વગર ઘાયલ થએલો પાછો વળશે તેને હું મારી ચાકરીમાં રાખીશ નહિ. ચડી આવેલી ફોજની સામે લડાઈ ચાલી તેમાં તેને પાછી હઠાવી; પણ રામપુર અને ઈડર એ બંને ઠેકાણાના ઘણા રજપૂતો કામ આવ્યા, અને એક પણ ઘાયલ થયાવિના રહ્યો હોય એને માટે શક છે. લડાઈમાં જેઓનાં માથાં ગયાં હતાં તેમના વારસોને વીરમદેવે ગામ બખશીસ આપ્યાં. કેટલાએક લોકો એમ પણ કેહેછે કે વીરમદેવે રામપુરના રાવને ઉપરપ્રમાણે આશ્રય આપ્યો તેથી તેણે તેની દીકરી તેને પરણાવી.

ત્યાર પછી મુસલમાનની ફોજ ચિતોડ ઉપર ચડી આવી, અને

* પેથાપુર વિષે ભાટ નીચે પ્રમાણે લખે છે:— "જ્યારે શકરહીને ઈડર ઉપર હલ્લો કર્યો ત્યારે ઠાકોર દુદોજી ૭૦૦ રજપુતો સાથે માર્યો ગયો, અને તે વેળાએ ઘણા તુર્કો પણ પડયા. ૧૨ વાઘેલા ઠાકોર, ૧ ગોહિલ ને ૧ પરમાર એટલા જણ દુદોજીની સાથે પડયા. ત્યાં ઈડરની જીત થઈ તે ઉપરથી ઈડરના રાવે દુદોજીના છોકરા વાઘજીને ૨૫ ગામનો ઘઢાનો તાલુકો આપ્યો, તે હજીલગણ પેથાપુરના તાબામાં છે."

મેવાડના રાણાએ મરણિયા થઈને તેની સામે ટકાવ કર્યો, તેમાં બાવન રાજા કામ આવ્યા અને રાણા પ્રતાપસિંહને ઘણા ઘા વાગ્યા; પણ છેવટે પાદશાહની ફોજને નાશી જવાનીજ અગત્ય પડી. આ પ્રતાપસિંહ વીરમદેવનો મામો થતો હતો તેથી રાવ તેને મળવાને ગયો. રાણો સાજો થયો ત્યાં સુધી ઘણા દિવસ લગી તે ઉદયપુર રહ્યો, ઉદયપુરમાં પીછોલું કરીને એક વિશાળ તલાવ છે તેની વચ્ચે મોહેલાત છે તેને જગમંદિર કેહેછે.* ત્યાં રાણો અને રાવ નાવમાં બેશીને જતા હતા. એક દિવસે ચીંચાણા પક્ષિયે આકાશમાં ઉડતાં ઉડતાં પાણીમાં ધબ પડતું મૂકીને માછલી પકડી લીધી. તે જોઈને રાવ બહુજ રાજી થયા અને બોલ્યા "વાહ! વાહ! આ ન્હાના પક્ષીની હિંમત કેવી છે! ત્યારે રાણાએ પૂછ્યું કે પક્ષિયે પાણીમાં ડબકી કયાં આગળ મારી, તે ઉપરથી રાવે પોતાના હાથમાંથી એક જડાવનું કડું કાહાડીને પાણીમાં નાંખ્યું અને બોલ્યો, " પણે પેલી જગ્યાએ. " ત્યારે રાણાજી બોલી ઉઠ્યા કે, " કડું ગયું કડું ગયું. " તે ઉપરથી રાવે બીજું નાંખ્યું અને બોલ્યા, "આ બાહાદુર ન્હાના પક્ષીને રાજી કરવાને ઈનામ આપવું જોઈયે, કેમ નહિ વારૂ! " આને ઉદારતાનું કામ ગણીને ભાટોએ ઘણાં વખાણ ગાયાં છે.

ત્યારપછી વીરમદેવજી પાછો ઈડર આવ્યો તે વેળાએ આલોજી કરીને એક મારવાડી ચારણ વીરમદેવ પાસે ત્યાગ લેવાને આવ્યો. રાણાનો એવો ધારો હતો કે પુનમનો દિવસ આવે ત્યારે વારાવાળી રાણીને ત્યાં જવું નહિ અને રામપુરવાળી રાણીને મોહેલ જવું, ત્યાં ચંદ્ર દેખાતા સુધી પૂર્વ ભણીની બારિયે બેસવું, અને લાખ પસાવનું દાન કરવું, આવે પ્રસંગે રાવ પોતાના ચાલ પ્રમાણે બેઠો હતો, તેવામાં પેલા ચારણને જોઈને તે બોલ્યો, " અહિયાં એક ચારણ છે લાખ પસાવ "લાવો." પ્રધાને ઉત્તર આપ્યો " હા ત્યાં એક ચારણ આવ્યો છે,

* આ તળાવના વર્ણન અને દેખાવ વિષે ટાડ રાજસ્થાનના પેહેલા પુસ્તકને પાને ૩૭૩ મે જુઓ.

બોલાવો એને." ચારણ તે પ્રમાણે આવ્યો; અને બોલ્યો – "રાતની વેળાએ તો ગણિકા કે કોઈ વેરાગણ હોય તે દાન લે. આવી વેળાએ તો હું તો નહિ લેઉ." રાવ બોલ્યો,—" હવણાં લ્યો, સવાર થશે એટલે હું આપીશ નહિ." ચારણે સોગન ખાઈને કહ્યું કે દાહાડો થતાં હું ઈડર છોડીને જઈશ જો તમે મને બે લાખ આપશો તોપણ હું તેને તુચ્છ ગણીશ. ત્યારે રાવ બોલ્યો— " જો મારા વાંકથી તમે પાછા જતા "હો તો તમને ખાવાનું મળજો; પણ તે તમારો વાંક હોય અને વગર કારણે મારે માથે દોષ દઈને જતા હો તો તમને ખાવાનું મળશો નહિ." આ પ્રમાણે તેણે ચારણને શાપ દીધો અને કોઈ બીજા બંદીજનને લાખ પસાવ અને રેહેડુંગામ દાન કર્યું. પેલો ચારણ તો સવારમાં ઉઠ્યો અને તેણે પોતાનો રસ્તો ઝાલ્યો; તેની સાથે ચાળીસ ઘોડા, પાંચ ઉંટ, અને તંબુ તથા બીજો અશ્વારીનો સર સામાન હતો; પણ રાજવાડામાં જ્યાં જ્યાં તે ગયો ત્યાં ત્યાં તેનું અપમાન થયું અને પેટનું પૂરૂ કરવાને માટે પોતાનો સર સામાન વેચતો તે મેવાડ ગયો.

હવે પોસીનાનો રતનસિંહ જે ક્રોધે ભરાયો હતો તે રાવને દિવસે દિવસે વધારે અણગમતો થઈ પડ્યો; તે ઉપરથી તે ઠાકોર પોતાને ઘોડે ચડ્યો, અને અશ્વારી તૈયાર કરાવીને એકાએક શિરોઈ જતો રહ્યો. ત્યારે રાવે વિચાર કર્યો, " જો પોસીનાનાં બોતેર ગામમાંથી એકે ગા" મ હું લઈ લઉં તો તે બારવટે નીકળશે; પણ બીજી મગ જોતાં, મારે " તે કશા કામમાં આવતો નથી." આ પ્રમાણે વિચારીને તેણે એક ભાટને રતનસિંહને તેડી લાવવા શિરોઈ મોકલ્યો. તેણે ઈડર આવવાની ના કહી; પણ ગઢે જવાની હા પાડી. તે ઉપરથી રાવ ત્યાં ગયો અને બંને મળ્યા. તે પ્રસંગે વીરમદેવે ઉપર ઉપરથી બહુ હેત બતાવ્યું, અને તે જગ્યાએ એક જુનું દેરૂં છે તેમાં તે તથા રતનસિંહ વાતો કરવાને બેઠા; પણ શિરોઈના બે રજપૂત, જે રાવની ચાકરીમાં હતા, તેમને અગાઉથી તૈયાર કરી રાખ્યા હતા તેઓ તે પ્રમાણે એકાએક ધ-

થી આવ્યા, અને ઠાકોરને તરવારવતે ઠેર કર્યા તેનો અઢાર વર્ષનો છોકરો હતો તેને તેનો ગ્રાસ આપ્યો. વીરમદેવે રતનસિંહને માર્યો તે વિષેની કવિતા એક ચારણે કરી છે તેનો ભાવાર્થ એવો છે કે—" જો " તમે રતનસિંહને બોલાવીને છેતરીને માર્યો હોત નહિ તો ભીમે જે- " મ હાથીને ટીંગળાવ્યો તેમ તેણે તમને અને ડેરાને એક હાથે ટીંગળા- " વ્યા હોત. *" રાવ છડર પાછો ગયો; પણ આ કવિતા તેના કાનમાં અવાજ કરી રહી હતી. તેણે શોધ કરીને તે કવિતા કોણે કરી હતી તેનો પત્તો શોધી કાહાડ્યો પછી રાવે સોગન ખાધા કે જો એ ચારણ મારા હાથમાં આવશે તો હું એને માર્યા વગર છોડનાર નથી તે પ્ર- માણે તેણે જાહેર કર્યું કે જે કોઈ એ ચારણના સમાચાર લાવશે તેને ઇ- નામ આપીશ, એક દિવસે જ્યારે તે ચારણ વડાલી અફીણ લેવાને ગ- યો હતો ત્યારે રાવ પણ ત્યાં અચાનક આવી ચડ્યો. ચારણે વીરમ- દેવના આવ્યાના સમાચાર જેવા જાણ્યા કે તરત ને તરત પાછે પગે ના- ઠો- તે સમાચાર રાવને કોઈએ કહ્યા એટલે તે ઘોડેસ્વાર થઈને તેની પ- છવાડે દોડ્યો; અને થોડે આઘે જતા સોરો તેને પકડી પાડ્યો. પછી રાવે તેને કહ્યું, " તમે તમારા મરદાલ ટટુવા ઉપર બેશીને તે કેટલે આ- "ઘે નાશી જવાના હતા !" ચારણ નીચે ઉતર્યો અને કટાર કાહડી પેટ ઉપર ધરીને બોલ્યો, " મારા જેવા ગરીબ માણસને મારવાથી આપ- " ને કાંઈ યશ મળવાનો નથી. તે કરતાં જો અગત્ય હોય તો હું " મારે હાથે મરૂં. " ત્યારે રાવજિયે કહ્યું કે " તું મરે તો તને મારા સં- મછે " અને કહ્યું " મારી ઇતરાજી તમારા ઉપર થઇછે તે જાણતાં છ- " તાં તમે આવા ટટવા ઉપર બેશીને કેમ ફરોછો ! " ચારણ બોલ્યો, " મહારાજ ! મારા જેવો ગરીબ માણસ સારો ઘોડો તે ક્યાંથી લાવે ! "

---

*" महा राव रतन बोलाडे मारत, सात्री मले सहकाज स्वत, "
देवळ सोहत ममत बीरमदे, भीमतणा हाथिया भत.

ભાષાન્તર કર્તા.

રાવે તેને પોતાનો ઘોડો, વેતાંવિયા ગામ અને શિરપાવ આપ્યો, તેમાં તે ગામ હજુ સુધી તેના વંશવાળા ભોગવેછે; પછી રાવ ત્યાંથી ઈડર ગયો.

ત્યારપછી રાવે પાનોરા ઉપર ચડાઈ કરી તેનું કારણ એવું હતું કે ત્યાંનો ભીલ ડેલોલ ઉપર રાતની વેળાએ હુમલો કરીને ઢોરાં લઈ ગયો હતો તેથી ડેલોલનો ઠાકોર જે રાવના તાબામાં હતો તે ઘોડે ચડીને લડાઈ કરવાને ગયો, અને ઢોર પાછાં છોડાવીને ઘણા ભીલોને ઠેર કસ્યા, અને તેના આગેવાનનું માથું કાપીને ઈડર મોકલ્યું. જે ભીલ નાશી ગયા હતા, અને મરી ગએલાના જે વારસો હતા, તેમણે ઈડરવાડાનાં ઘણાં ગામ લૂંટવા માંડ્યાં અને વેર રાખીને ડેલોલવાળાને પજવવા માંડ્યો. તે ઉપરથી ડેલોલના વાઘેલાએ રાવને કજિયો પતાવાની આજીજી કરી. તે ઉપરથી રાવ વીરમદેવે ભીલોને અટકાવાનું પાનોરાના રાણાને લખ્યું તેનો તણે એવો ઉત્તર વાળ્યો કે એ લોકો મારા દાબમાં રેહેતા નથી. ત્યારે રાવે તેના ઉપર ચડવાની તૈયારી કરી અને પોળને રસ્તે સરવાણ જઈને ત્યાંથી પાનેરે ગયો. એક આખો દાહાડો તોપો ચાલી, બીજે દિવસે બંધુકો અને તરવારો ચાલી; તેમાં બંને બાજુના લડવઈયા મારયા ગયા અને પાનોરાનો રાણો કામ આવ્યો. રાવ એક મહિનો પાનોરામાં રહ્યો અને તે ભાગના ઘણા ભીલોને મારી નાંખ્યા, બીજાઓને પકડીને શિક્ષા કરી, અને જેઓએ જમાન આપ્યા તેઓને છોડી મૂક્યા. પછી તેણે રાણાના છોકરાને ગાદિયે બેસાર્યો, ત્યારપછી તે ઈડર પાછો ગયો. સરવાણનો કોળી ઠાકોર પણ રાવની સાથે આ ચડાઈમાં હતો.

ત્યારપછી રાવે પોતાના ભાઈ રાયસિંહ અને પોસીનાના ઠાકોરને મારી નાખ્યા હતા માટે તે તેનું પ્રાયશ્ચિત્ત કરવાને દ્વારિકાં યાત્રા કરવા નીકળ્યો. તેની રાણિયો અને તેના ઠાકોરો સાથે હતા. તેઓ દ્વારિકાં ગયા, અને ઘેર પાછા વળતાં હલવદ મુકામ કર્યો. રાવે ત્યાં સતિયોની છત્રિયો

જોઈને હલવદના રાજાને પૂછ્યું, "આ બધી રાણિયો સતિ થઈછે ?" "રાજાએ જવાબ દીધો, એ તો મોચિયોની બાયડિયો સતિ થઈછે. રાવે પૂછ્યું, "રાજવાડાની સતિયોની છત્રિયો કયાં છે ? રાજા બોલ્યો "મારા કુટુંબમાં કોઈ સતિ થઈ હોય એવું મેં સાંભળ્યું નથી." રાવ બોલ્યો "આ "ભોંયનો કાંઈ વાંક હશે. જ્યાં મોચિયોનાં ઘર છે ત્યાં આગળ તમા-"રો મેહેલ બંધાવો." રાજાએ કહ્યું કે, "અમે તેમ કર્યું છે તોપણ કોઈ સતિ થઈ નથી." ત્યારે વીરમદેવ બોલ્યો "તમારા વંશમાં કોઈ ખરી રજપુતણ વેરે પરણ્યો નથી એ શું ! જુઓ ત્યારે મારી એક બેહેન કુંવારી છે તેને હું તમારે વેરે પરણાવુંસ્કું" એમ કહી વિવાહનો ઠરાવ નક્કી કર્યો, અને જ્યારે રાવ પાછો ઘેર ગયો, ત્યારે ઝાલોઠાકોર ત્યાં પરણવાને આવ્યો, અને જ્યારે તે મરી ગયો ત્યારે ઈડરની બેહેન તેની પછવાડે સતિ થઈ.

રાવ જેવામાં દ્વારિકાં ગયો હતો તેવામાં માંડવાના લાલમિયાંનો છોકરો જે ઘાતકી હતો તે કેટલાક દિવસ કપડવણજ જઈને રહ્યો. ત્યાં તેણે એક વ્યાપારીની છોકરી દીઠી તે ઘણી સુંદર હતી,તેને કાહાડી લઈને માંડવે લઈ ગયો. તેનો બાપ તેના ઉપર બહુ ગુસ્સે થયો પણ ખોટું થવાનું તે થઈ ચૂકયું હતું, અને પેલી છોકરી વટલી ચૂકી હતી. કપડવણજ રાવના તાબામાં હતું તેથી તે જ્યારે દ્વારિકાંથી પાછો આવતો હતો ત્યારે પેલો વ્યાપારી તેની પાસે ફરિયાદ કરવાને આવ્યો. વીરમદેવ પોતાની અસ્વારી લઈને માંડવે ગયો અને તેણે તે ગામ માર્યું, તથા લાલમિયાંના છોકરાને પકડીને મારી નાંખ્યો. લાલમિયાં ત્યાંથી નાશી ગયો અને રાવ માંડવે ત્રણ દિવસ રહીને પોતાની રાજધાનીમાં ગયો. આ બનાવ બનતા પેહેલાં અને ત્યાર પછી પણ માંડવા ઈડરને ખંડણી આપતું હતું.

રાવને કોઈ છોકરો ન હતો તેથી દેવ અને દેવિયોની ઘણી બાધાઓ રાખી, અને ઘણી યાત્રાઓ કરી, પણ કુંવર થયો નહિ. છેવટે કોઈયે તેને કહ્યું કે, રેવા નદીની તીરે ઓમકારેશ્વર જઈને ત્યાં રાણી તથા ત-

મે એક વસ્ત્ર પેહેરીને ન્હાઓ તો તમને છોકરો થાય. તે ઉપરથી કુટુંબને લઈને રાવ ત્યાં ગયો. તેવામાં પાદશાહના શાહજાદાના* માણસો ત્યાં ઉતર્યા હતા અને કેટલાક કસાઈયોએ તેમને માટે આઠદશ ગાયો એકઠી કરી હતી, તે રસ્તે હાકી જતા હતા. તે વીરમદેવના ચાકરોના જોવામાં આવ્યા, અને તેમણે તેઓને પૂછ્યું કે તમે કોણ છો અને આ ગાયો ક્યાં લઈ જાઓછો. તેઓએ કહ્યું અમે કસાઈ છિયે અને શાહજાદાને માટે ગાયો લઈ જઈયે છિયે. જ્યારે રાવના જાણવામાં આ સમાચાર આવ્યા, અને કસાઈયોએ તેને કહ્યું કે અમે સો ગાઉને છેટેથી ગાયો લઈ આવ્યા છિયે, ત્યારે તેણે તેઓને એકેક ગાયના સોથી તે હજાર રૂપૈયા સુધી આપવાના કહ્યા પણ તેઓએ ના કહી. ત્યારે રાવે પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે, "હું ગાય બ્રાહ્મણનો પ્રતિ-
"પાળ કેહેવાઉછું, માટે ગાયનો બચાવ કરતાં તીર્થની જગ્યાએ મરવું
"સારૂ છે." આ પ્રમાણે વિચાર કરીને તે જોરાવરીથી ગાયો પડાવી લઈ ગયો, અને તરતજ તેણે પોતાના કુટુંબને ઈડર પોહોંચતું કર્યું, તે વેળા રાણિયે તેને કહ્યું કે "ગાયનું રક્ષણ કરતાં કામ આવશો તો હું આ જગતમાં તમારી પછવાડે એક પળ વાર પણ રહીશ નહિ." હવે કસાઈ શાહજાદાની પાસે ગયા અને તેને સર્વ વાત કહી, તે ઉપરથી તેણે ગાયો લેવાને માણસ મોકલ્યું. રાવે નમ્રતાથી જવાબ દીધો કે, "હું હિંદુ છું, અ-
"ને આવી તીર્થની જગ્યામાં મારામાં જીવ છે ત્યાં સુધી મારાથી ગાયો
"આપી દેવાય નહિ, પણ તેને બદલે જેટલા રૂપિયા આપવાનું મને ફર-
"માવશો તેટલા આપવાને હું તૈયારછું." આવો ઉત્તર સાંભળીને શાહજાદાએ રાવના ઉપર તોપો ચલાવાનો હુકુમ કર્યો, પણ વીરમદેવ અને તેના માણસો તરતજ તેમના ઉપર તૂટી પડ્યા, અને તોપોના-

* આ ઠેકાણે આ વેળાની વાતના સંબંધમાં ભાટોએ જે શાહજાદો લખ્યો છે તે વાત બેશક મિરાઝને લાગુ પડે છે. એ વર્ણન વિષે એલ્ફિન્સ્ટન કૃત અંગ્રેજી ઇતિહાસને પૃષ્ઠ ૨૬૬ મે જુવો.

છિદ્રમાં ખીલા ઠોકી બેસાડ્યા, અને પછી તરવારો ચલાવી. બંને બાજુનાં ઘણાં માણસ મારયાં ગયાં, અને થોડી વાર પછી રાવ પોતાનો મુકામ બે મૈલને છેટે હતો ત્યાં ગયો. લડાઈ થતા પેહેલાં ગાયોને શ્રીસૂર્યદેવને આશરે જંગલમાં છૂટી મૂકી હતી. રાતની વેળાએ તેણે વિચાર્યું કે અશ્વારીમાં ઘણા કસાઈયો છે તેથી જો હું તેમને મારી નાંખું તો ઘણી ગાયોનો જીવ ઉગરે, આ ઉપરથી અંધારૂં હતું તેટલી વારમાં તે તેઓના ઉપર તૂટી પડ્યો અને ઘણા કસાઈયોને ઠેર કર્યા. આ લડાઈમાં વીરમદેવનો એક વાહાલો ખવાસ હતો તે માર્યો ગયો. રાવ તેનું મડદું લઈને થોડે મૈલને છેટે ગયો, અને રેવાતીરે તેને અગ્નિદાહ દીધો પછી તે સીસોદિયાના તાબાના વડવાણી ગામમાં છાનો માનો રહ્યો. એ ગામ તે જગ્યાની પડોસમાં હતું ત્યાંથી કેટલાએક દાહાડા સુધી અને દરેક રાત્રે શાહજાદાના માણસોને જઈને મારતો હતો અને લૂંટતો હતો. છેવટે તેની અશ્વારી અમદાવાદ જતી હતી તેને રસ્તામાં એટલી બધી વિપત્તિ પડી કે તે ઘર ભણી જવાને પાછી ચાલી. રાવે ખવાસનું સપિન્ડ શ્રાદ્ધ અને બીજી ક્રિયા કરી અને તેના ઉપર એક તુળશીક્યારો ચણાવ્યો તે તેને જે જગ્યાએ બાળ્યો હતો તે જગ્યાએ આજે પણ જોવામાં આવેછે. ત્યારપછી તે ઈડર પાછો ગયો. હવે શાહજાદાએ જઈને પાદશાહને સર્વ સમાચાર કહ્યા તે ઉપરથી ઈડર ઉપર ભારે ફોજ મોકલી, તે રામેશ્વર તલાવ આગળ આવીને પડી અને શેહેરના સામા મોરચા બાંધ્યા. તોપખાનાની લડાઈ દસ દાહાડા લગી ચાલી પણ રાવ ઈડરગઢમાં રહેલો હતો તેથી પાદશાહની ફોજનો કશો ઉપાય રહ્યો ન હતો. એટલા માટે તેઓએ પેહેરા મૂકી દીધા અને ત્યાં છ મહિના સુધી મુકામ કરીને પડ્યા. જ્યારે છ મહિના થઈ ગયા ત્યારે રાવ પોતાની સાથે રાણિયોને અને તેઓના ખટલાને લઈને ૧૮૦૦ ઘોડા સહિત ઈડરગઢ છોડીને છાને રસ્તે પોળે જઈને મુકામ કર્યો તોયપણ તેણે પોતાના ન્હાનાભાઈ કલ્યાણમ-

લને થોડા સિપાઈયો સાથે રાખ્યો હતો. પાદશાહની ફોજે ઈડર શેહેર લઈને લૂંટ્યું, પણ તેનાથી કિલ્લો લેવાયો નહિ. પછી તેઓના જાણવામાં આવ્યું કે રાવ પોળે જઈને રહ્યો છે, તે ઉપરથી શાહજાદાએ ઈડરમાં થોડી ફોજ મૂકીને ભીલોડા ઉપર ચાલવા માંડ્યું અને રસ્તામાં વડાલી, ગલોડુ, અહંમદનગર, મોડાસા, બેગરજ અને બીજાં શેહેરોમાં થાણાં મુકીને આખો ઈડરવાડો તાબે કરી લીધો. રાવ છ મહિના લગી પોળે રહ્યો, ખાવાની સામગ્રી ખુટી જવા આવી, અને તેને આખા બે દિવસ સુધી ભૂખે રેહેવું પડ્યું; ત્રીજે દીવસે તે મહાદેવના દેવળમાં ગયો અને કમળપૂજા કરવા સારૂં તેણે પોતાની તરવાર ગળે મૂકી. આ વેળાએ "મા! મા!" એવો દેવળમાંથી શબ્દ થયો. રાવે આસપાસ જોયું પણ કોઈ દીઠામાં આવ્યું નહિ; તે ઉપરથી તેને લાગ્યું કે મારો જીવ ભૂખનો માર્યો મને ભૂલથાપ ખવરાવતો હશે. ફરીને તેણે ગળા ઉપર તરવાર માંડી પણ ત્રણ વાર દેવળમાંથી એનો એ શબ્દ ઉઠયો ત્યારે રાવે પૂછ્યું, "મને મના કરેછે એ કોણ છે?" તેનો ઉત્તર મળ્યો કે, "હું મહાદેવ છું તું શા માટે આત્મઘાત કરેછે? વીરમદેવે કહ્યું, "મારો જીવ ઉગરે એટલું પણ ખાવાનું નથી માટે હું મરૂંછું. મહાદેવે ઉત્તર આપ્યો કે હું જે ઈચ્છેછે તે તને કાલે મળશે. આવું સાંભળીને તે મુકામ ઉપર ગયો. આ વેળાએ પ્રથમ લખેલો આસો ગઢવી જે લાખ પસાવ લેવાની ના કહીને ગુસ્સે થઈને જતો રહ્યો હતો તે ગરીબ અવસ્થા થઈ જવાથી પોળે રાવની પાસે પાછો આવ્યો, અને તેના વખાણનાં કવિત કહીને ત્યાગ માગ્યો. જેઓ પાસે બેઠેલા હતા તેમણે કહ્યું કે, "આવી વેળાએ ત્યાગ માગતાં તમને શરમ નથી લગતી?" આના ઉત્તરમાં ચારણે તેજ વેળાએ એક સોરઠો કહીને જવાબ વાળ્યો.* એટ-

* સોરઠો— વીરમદે વનવાસ, કાંસું કીરતિયાં તણે;
લંકાં લીલ વિલાસ, રામ ન દીધી રયણ ઉત.

ભાવાર્થ.— ઓ રણમળ વંશના વીરમદેવ વનવાસમાં પણ કીર્તિને વાસ્તે લીલા વિલાસ વાળી લંકાં રામે આપી નથી કે શું? ભા.ક.

ની વારમાં ઉદયપુર સમાચાર જઈ પોહોંચ્યા હતા કે વીરમદેવ પોળમાં વખામાં છે અને ખાવા જેટલું પણ રહ્યું નથી. એ સમાચાર સાંભળીને દ્રવ્ય અને બીજો સર સામાન ઉંટો ઉપર લાદીને મોકલી દીધો હતો તે આ વેળાએ ત્યાં આવી પોહોંચ્યો. વીરમદેવે તેમાંથી સર્વ દ્રવ્ય ચારણને આપી દીધું.

ત્યાર પછી રાવે વિચાર કરચો કે પાદશાહની ફોજને આપણાથી હરાવાય એમ નથી, અને જો થાણું ઉઠાડી મુકાવીશું તો તે ફરીને બેસારવામાં આવશે; તેથી એક દિવસે સવારમાં ઉઠીને કટાર અને છરો કેડે ખોશી લીધો, તરવાર બાંધી અને કોઈને કહ્યાવિના ઘોડે બેશીને નીકળી ચાલ્યો. તેણે એક ઘોડાવાળો પોતાની સાથે રાખ્યો હતો તેને લઈને ભીલોડે ગયો. ત્યાં એક ઉંચી હવેલી હતી તેના ઉપર શાહજાદો બેઠેલો હતો. રાવે નીચે પોતાનો ઘોડો ઉભો રાખ્યો અને હેઠળ ઉતરી પડીને ઘોડાવાળાને કહ્યું કે તારે અહિયાંથી જરા પણ ખસવું નહિ. તે ઉપર ચડ્યો અને પેરેગીરને કહ્યું કે મારે શાહજાદાને મળવું છે. પેરેગીરે તે વાત શાહજાદાને કહી તેણે કહ્યું કે હથિયાર નીચે મુકાવીને આવવા દો. તે ઉપર ગયો અને વાતચીત કરવા લાગ્યો, એટલામાં એક ઘરના છાપરા ઉપરથી બીલાડી એક કબુતરને પકડીને નીચે પડી. બીલાડી ઉપર હતી અને કબુતર નીચે હતું તેથી તે મરી ગયું અને બીલાડી જીવી. વીરમદેવે પોતાના મનમાં વિચાર્યું કે, “જો હું એને લઇને પડું તો કદાપિ જીવું તો ખરો.” તેણે શાહજાદાને ગળેથી પકડ્યો અને બારિયેથી તેને નાખીને તેના ઉપર પડતું નાંખ્યું. શાહજાદો મરી ગયો પણ રાવ ઘોડે ચડીને પોળે જતો રહ્યો. જ્યારે શાહજાદાના મરણના સમાચાર જાણવામાં આવ્યા ત્યારે સર્વ ફોજ પાછી ગઈ. પછી રાવ ઈડર પાછો ગયો અને ત્યાં ઘણા દિવસ સુધી રહ્યો.

એક સમયે એક વ્યાપારી ઘોડા વેચવાને ત્યાં આવ્યો તેમાં તેનીપાસે બે ઘોડા હતા તેમાં એકનું નામ નથુવો અને બીજાનું નામ આલાહાર

હતું, તેનું મૂલ ચુંવાળીસ હજાર રૂપિયા વેપારિયે કહ્યું તે આપીને વીરમદેવે વેચાથો લીધો. જ્યારે દસરા આવી ત્યારે શમડાની પૂજા કરવાને અને ચોગાનિયા પાડાનો વધ કરવાને અસ્વારી નીકળી તે વેળાએ આ બંને ઘોડાનાં બહુ વખાણ થયાં. ઈડરની રીત પ્રમાણે એક મ્હોટા અને સારી-પેઠે ખવરાવેલા પાડાને છૂટો મૂક્યો; રાવે પોતાના ભાલાની પીંઠે તેને દોડાવ્યો અને તેને ભાલા મારવાને તેના ઉમરાવ પાડા પછવાડે દોડ્યા. પાડાનો વધ કર્યા પછી શમી પૂજા કરી અને સર્વેએ પોતાના ઘોડાનું પાણી અને પોતાની બેસવાની ચતુરાઈ બતાવી. આ ગંમત થઈ રહી, રાવ અને તેના ઉમરાવો સાંજ પડતા સુધી ઝાડે હિંચકા બાંધ્યા હતા ત્યાં રહ્યા, ત્યાર પછી મશાલો થઈ અને અસ્વારી સજાઈ રહી અને સર્વે મ્હોટા દબદબાથી દરબાર ભણી ચાલ્યા. ચૌદશને દિવસે રાવે આલાહાર ઘોડો સાયા ઝુલા ગઢવીને આપી દીધો અને નથુવો પોતાને બેસવાને રાખ્યો. તે દિવસે રાવને ગંમત આપવાનો વારો પેથાપુરવાળી વાઘેલી રાણીનો હતો. રાવે ત્યાં જઈને બે ત્રણવાર કહ્યું કે, આજે મેં મારો આલાહાર ઘોડો ઈનામ આપી દીધો. રાણી બોલી, "તમે એક ટટ્ટુનું ઈનામ આપ્યું તેમાં મને બબ્બે ત્રણ ત્રણ વાર શું કોહોછો ?" તે સાંભળીને રાવને ક્રોધ ચડ્યો અને બોલ્યો. "જ્યારે તમારો બાપ ચારણને આલાહાર જેવા ઘોડા આપશે ત્યારે હું તમારે મેહેલ આવીશ, નહિકર આવવાનો નથી." એ પ્રમાણે કહીને તે ઉઠીને ચાલતો થયો રાણિયે સવારના પોહોરમાં ઉઠીને પોતાનો રથ તૈયાર કરાવ્યો અને પેથાપુર જઈને તે વાત પોતાના બાપને કહી. તે ઉપરથી તેણે તેવો ઘોડો શોધવાને માટે કાઠિયાવાડમાં, મુળી, ચોટીલા, થાન, રાઢરૂં, અને બીજી જે જે જગ્યાએ સારા ઘોડા નીપજતા હતા ત્યાં માણસ મોકલ્યા; પણ એવા મૂલનો ઘોડો કહિં જડ્યો નહિ. ત્યારે ઠાકોર જાતે ચારણને ઘેર ગયા અને બહુ મૂલ આપીને તે ઘોડો ઘેર લઈ આવ્યા. છ મહિના વીત્યા પછી તેણે તેજ ચારણને બોલાવ્યો, અને (આ ઉપરથી સર્વે તા-

કીને અને ગુસ્સે થઈને જોવા લાગ્યા) તેને પેલો ઘોડો આપી દીધો. જ્યારે રાવને આ વાતની જાણ થઈ ત્યારે તે પિંડે પેથાપુર આવ્યો, અને બહુ સારૂ કર્યું એવું પોતાના સસરાને કહીને રાણીને પોતાની સાથે ઘેર તેડી લાવ્યો. પછી ચારણે, રાવને કહ્યું કે ચોમાસામાં ઘોડાને સાચવવા રાખો, પણ રાવે કહ્યું કે મારો સરદાર માલજી ડાભી બાહાર બ્રહ્મખેડમાં કામગરી ઉપર છે તેને સાચવવાને ઘોડો આપો. તે ઉપરથી ચારણે ઠાકોર માલજીને ઘોડો આપ્યો. ત્યારપછી તરતજ તરસંગમાનો રાણો વાઘ ખેડસુધી ઉપદ્રવ કરવા લાગ્યો, અને ડાભી એજ ઘોડા ઉપર ચડીને લડાઇયે નીકળી પડ્યો. તેમાં તે જીત પામ્યો અને ઢોર પાછાં વાળ્યાં પણ ઘોડો ઘાયેલ થયો; કેમકે વાઘવા ગામની પાસે મનદાવરી પર્વત છે તેના ઉપર ઉપદ્રવ કરનારા ચડી ગયા હતા, અને પેલો ઘોડો ડુંગરા ઉપર અર્ધા રસ્તાસુધી કૂદી ગયો હતો તેની નિશાનિયો આજે પણ છે એ જગ્યા ઘણી કથોલી છે, અને ઘોડાથી ચડી શકાય એવી નથી. ત્યાર પછી ઘોડો ઘાયલ થયો હતો તેથી તે મરણ પામ્યો તે ઉપરથી ચારણે થોડીક કવિતા કરેલી છે. આ રાણો વાઘ ઘણો શૂરવીર હતો, અને તે કેહેતો કે,—

"હું રાણો વાઘ, "મારો હરણાવ સુધી ભાગ."

એટલે નદી હરણાવ, જે સતલાસણા પાસે ભાટિયોના ભાણપુર આગળ સાભ્રમતીને મળેછે તેના ઉપર રાણો પોતાની સીમા તર્ફકે દાવો કરતો હતો.

ત્યાર પછી બીજી દસરા આવી ત્યારે રાણાએ પોતાને હાથે ચોગાનિયો પાડો માર્યો. તે દિવસે રાણી ચંદ્રાવતીજીને મેહેલ જવાનો વારો હતો ત્યાં જઈને રાણીને કહ્યું કે, " આજે મેં એક ઘણા મ્હોટા પાડાને માર્યો. " ત્યારે રાણી બોલી, " પાડા તો જુદી જાતના હોયછે, એ કાંઈ પાડો કેહેવાય નહિ. " આવું સાંભળીને રાવ ઘણો ગુસ્સે થયો, અને બોલ્યો, " ત્યારે તમે મને બીજી જાતનો પાડો બતાવો

ત્યારે તમે ઈડર પાછાં આવજો, ત્યાં સુધી,પિયર જઈને રોહો" એમ કહી-ને તે ઉઠ્યો એટલે રાણિયે તેને કહ્યું કે, "આવતી દીવાળિયે રામપૂર પધારવાનું વચન આપો." રાવ તેપ્રમાણે વચન આપીને ચાલતો થયો. અને સવાર થઈ એટલે રાણી પોતાને પિયર ગયાં અને જબરામાં જબરો એક અરણો પાડો શોધાવી મંગાવીને તેને ખુબ ખવરાવામાંડ્યું. ત્યાર પછી દીવાળીની લગભગ રાવ ઈડરથી નીકળ્યા. તેવામાં જોધપુરનો રાજપુત્ર અમરસિંહ મૃગયા રમવાને નીકળ્યો હતો, તેણે એક વરાહને ઘાયળ કર્યો તે દોડતો દોડતો વીકાનેરના રાજ્યમાં જઈ પોહોંચ્યો, ત્યાંના રાજાએ તેને મારી નાખ્યો. તે ઉપરથી અમરસિંહ ક્રોધાયમાન થયો, અને બોલ્યો કે જેણે મારા ઘાયલ કરેલા વરાહને માર્યો છે તેને હું મારી નાંખ્યાવિના છોડનાર નથી. આવો નિશ્ચય કરીને તે વીકાનેર ઉપર ચડવાને તૈયાર થયો એ વાત દિલ્હી પાદશાહના સાંભળવામાં આવી એટલે કજિયાનું સમાધાન કરાવાને સારૂં શાહજાદાને મોકલ્યો. તે અને વીરમદેવ રસ્તામાં મળ્યા. શાહજાદાએ પોતાના ભાઈનું વેર લેવાને ધાર્યું; પણ, એટલામાં તો તેને અમરસિંહનો કાગળ પોહોંચ્યો, તેમાં લખ્યું હતું કે, "જો તમારે મારી સામે લડવાની મરજી હશે તો તૈયાર છું. "આ પ્રમાણે લખવાનું કારણ એવું કે તેના વિચારમાં એવું આવ્યું કે એ વીકાનેરની મદદે આવ્યો છે. આ ઉપરથી રાવને કાંઈ હરકત કર્યાવિના તેને વીકાનેર મદદે જવાની અગત્ય પડી. ત્યાં બન્ને બાજુવાળાઓને લડાઈ ચાલતી હતી તેવામાં રાવ રામપુર આવ્યો. ત્યારે તે ત્રીસ મૈલને છેટે આવી પોહોંચ્યો ત્યારે પોતાના આવવા વિષેના સમાચાર તેણે કાહાવી મોકલ્યા. હવે રામપુરનો દસોંદી ચારણ કોઈ એક વેળા ઈડર ગયો હશે ત્યારે ત્યાં તેનું જોઈયે એવું સન્માન થયું નહિ હોય, તેની મનમાં આંટી રાખીને ત્યારે રાવના આવવા વિષેની વાત તેણે જાણી ત્યારે પેલા અરણાપાડાને રાવના આવવાના રસ્તામાં છૂટો મૂક્યો, અને તેનો સબબ એવો ગોઠવ્યો કે એ રામપુરમાં ઘણું નુ-

કુશાન કરેછે માટે છોડી મુક્યોછે. રાવે તેને આવતો જોયો ત્યારે તેણે ધા-
ર્યું કે મને મળવાને મારા આવવા ઉપર એને છૂટો મૂકયો હશે તે ઉપ-
રથી તેણે તેને ઠેર કર્યો. પણ મનમાં જાણ્યું કે "મારી મશ્કરી કરવાના
મનસુબાથી આમ કર્યું હશે" તે ઉપરથી તેને ઘણો ક્રોધ ચડ્યો અને ધા-
ર્યું કે, "જો મેં એને મારી નાંખ્યો હોત નહિ તો મારી લાજ જાત."
આ ઉપરથી ક્રોધાયમાન થઈને એ મેલ ઉપર એક ગામ હતું ત્યાં રાતની
રાત મુકામ કર્યો. જ્યારે રામપુરના રાજાના જાણવામાં એ વાત
આવી ત્યારે તે વીરમદેવને મળવાને ગયો. અને તેની ક્ષમા મા-
ગીને સમજાવી આણ્યો કે, "એ પાડાને કાંઈ મેં છૂટો મૂક્યો નહ-
તો." ઘેર આવીને જ્યારે તપાસ કર્યો ત્યારે જાણવામાં આવ્યું કે
ચારણે તેને છૂટો મૂક્યો હતો, અને આ કારણને લીધે તેને ઘણો ઠપકો
દીધો. ત્યારપછી રાવ ત્યાં એક મહિનો રહ્યા, અને જવાની વાત કર-
વા લાગ્યા, ત્યારે રાણી બોલી કે, "મારા બાપના મરણ પછી બુંદીનો
"રાવ મારા ભાઈને ન્હાનો જાણીને તેનાં કેટલાંક પરગણાં ડબાવી પડ્યો
"છે. આપ અહિ પધાર્યાછો તો કૃપા કરીને તે પાછાં અપાવો."
આ ઉપરથી વીરમદેવે બુંદીના રાવને લખ્યું કે "પરગણાં પાછાં આપો,
"નહિકર લડવાને તૈયાર થાઓ, અને હદ ઉપર આવો." તે ઉપરથી
બંને રાવ હદ ઉપર મળ્યા ને ત્યાં લડાઈ થઈ તેમાં બન્ને બાજુનાં ઘણાં
માણસ મારચાં ગયાં. તથાપિ પરગણાં પાછાં જીતી લીધાં અને રાવ
પાછા રામપુર આવીને રાણીને પોતાની સાથે ઈડર લઈ ચાલ્યો. ત્યા-
રપછી તેણે સાયાજી ગઢવીને એક હાથી અને લાખ પસાવનું દાન કર્યું.

થોડે દિવસે પછી, વીરમદેવ ગંગાજી યાત્રા કરવા સારૂ નીકળ્યો;
ત્યાં સોરમઘાટ સ્નાન કરીને પાછો વળ્યો. હવે તેની ઓરમાઈ બ્હેન
(રાયસિંહની સગી બ્હેન) જે જયપુર પરણી હતી તેણે રાવના આ-
વ્યાના સમાચાર જાણ્યા એટલે કુંવર, તેનો પ્રધાન અને બીજાઓને
સામા તેડવા મોકલીને તેનેઆગ્રહથી જયપુર બોલાવી આણ્યો. રાવે જા-

રચ્યું કે એ પોતાના ભાઈનું વેર લેવાને મને ઝેર દેશે તેથી ખાવા પીવામાં ઘણી સાવચેતી રાખતો હતો. તેથી તેણે ઘેર જવાને આજ્ઞા માગી ત્યારે ઝેર દીધેલો પોશાક બખશીસ કર્યો. જ્યારે તે ચાલતો ચાલતો ભીલોડે ઈડરવાડાની સરહદમાં આવ્યો ત્યારે તેને કશું ભય રહ્યું નહિ ત્યારે પેલો બેહેનનો આપેલો પોશાક પેહેર્યો કે તાત્કાળ આખે શરીરે ઝેર વ્યાપી ગયું અને એક ઘડીમાં મડદું થઈને પડ્યો. તેને ભીલોડાના દરવાજા આગળની ટેકરી ઉપર અગ્નિસંસ્કાર કર્યો તે સમાચાર ઈડર રાણિયોના સાંભળવામાં આવ્યા ત્યારે તેઓ તેની પછવાડે સતિ થઈ.

વીરમદેવને પુત્ર હતો નહિ. પણ રાવ નારણદાસના બાકી રેહેલા— ગોપાલદાસ, કેશવદાસ, સામળદાલ, કલ્યાણમલ, અને પ્રતાપસિંહ જીવતા હતા. કેશવદાસ અને સામળદાસને સબળવાડ અને હાથિયા વસઈનો ગ્રાસ મળ્યો. પ્રતાપસિંહનું મોસાળ તરસંગમે હતું તેથી તે ઘણો ખરો ત્યાં રેહેતો હતો. ત્યાં તેણે એક પ્રસગે રાણાને કાંઈ નુકસાન કર્યું તે ઉપરથી તેણે તેને મારી નાંખ્યો, એ પણ એક કારણ હતું તે ઉપરથી રાવ કલ્યાણમળજી જ્યારે ગાદિયે બેઠા ત્યાર પછી તરસંગમા મારચું હતું.

વીરમદેવ નું મરણ થતા પેહેલાં ગોપાળદાસ અને કલ્યાણમલ દ્વારિકાં યાત્રા કરવા સારૂં એકઠા ગયા હતા, તે સમયે તેઓ શ્રીકૃષ્ણની ત્યાં પૂજા કરતા હતા તેવામાં તેમના કપાળનું રૂપાનું તીલક કલ્યાણમલના ખોળામાં પડ્યું તે ઉપરથી તેમને શ્રીકૃષ્ણે ગાદી ઉપર બેસાડવાનો ઠરાવ કરી રાખ્યો છે એવું ગણવામાં આવ્યું હતું. તથાપિ જ્યારે વીરમદેવ મરણ પામ્યો ત્યારે ગાદીનો ખરો વારસ ગોપાળદાસ હતો તેથી ગાદી ઉપર બેસવાની તે તૈયારી કરી રહ્યો હતો, જોશિયો શુભ ચોઘડિયું જોવાને હોરાયંત્ર માંડીને બેઠા હતા. તે વેળાએ કલ્યાણમલ પોતાને મોસાળ ઉદયપુર હતા તેમને પોતાના ભાઈના ગાદી ઉપર બેસવાના મુહૂર્ત ઉપર બો-

લાવ્યા હતા. જ્યારે મુહૂર્તનું ચોઘડિયું આવ્યું ત્યારે ગોપાળદાસ રાજદાગીના પેહેરવાને બેઠો હતો. તે એક પેહેરતો હતો, બીજો પેહેરતો હતો અને તે વળી કાહાડી નાંખતો હતો અને એ પ્રમાણે કિયો પેહેરવો તેનો નિશ્ચય તેના મનમાં થતો નહતો. અહિ મુહૂર્તની વેળા તો થઈ રેહેવા આવતી હતી. તથી પ્રધાનો અને ઠાકોરોએ જાણ્યું કે આવો માણસ તો રાજ્ય ચલાવાને યોગ્ય નહિ; આ પ્રમાણે વાત થાયછે એવામાંજ કલ્યાણમલ પાંચ અશ્વારો લઈને ઉદયપુરથી આવી પોહોંચ્યા. સર્વ રાજસભાએ તેમનો આદરસત્કાર કર્યો અને તેમને ગાદિયે બેસાર્યા. જ્યારે રાજનોબત થવા માંડી ત્યારે ગોપાળદાસે તજવીજ કરાવી કે એ શું છે? તેનો તેને ઉત્તર મળ્યો કે કલ્યાણદાસ ગાદિયે બેઠા.

તે ઉપરથી ગોપાળદાસ દિલ્હિયે ગયા, અને ઈડરની ગાદી લેવાને પાદશાહની કુમક મળે એટલા માટે ત્યાં જઈ તેમની ચાકરીમાં રહ્યો. છેવટે તે ત્યાંથી ફોજ લઈને ચડ્યો. અને માંડવું મારીને પોતાને તાબે કરી લીધું, અને ત્યાંથી ઈડર ઉપર ચડવાનો વિચાર કર્યો. માંડવાનો લાલમિયાં પોતાનાં માણસ લઈને કોતરની ગુફામાં સંતાઈ રહ્યો હતો ત્યાં ગોપાળદાસ તેના કબજામાં સપડાઈ ગયો એટલે તેનો તથા બાવન રજપૂતોનો ઘાણ નીકળી ગયો. ગોપાળદાસ જ્યારે દિલ્હી ગયો ત્યારે તે પોતાના કુટુંબને વલા નામના ગોવાળને ગામ મૂકીને ગયો હતો ત્યાં તેઓ તેના મરણ પછી પણ રહ્યા હતા ત્યાં તેમણે ગામ વસાવ્યું અને વલા ગોવાળને નામે તેનું વલાસણા નામ પાડ્યું. તેઓ રેહેતાં રેહેતાં આસપાસનો પ્રદેશ ડબાવા લાગ્યા અને છેવટે હરિસિંહ અને અજબસિંહ કરીને ગોપાળદાસના બે છોકરા હતા તેઓએ પોતાનો ગ્રાસ વેહેંચી લીધો તે વલાસણાનો ન્હાનો ગ્રાસ અને મ્હોટો ગ્રાસ કેહેવાયછે.

વીરમદેવ કાશિયે ગયો હતો તેવામાં, પાનોરા, પહાડી, જવાસ, જોરા, પાથિયા, વલેછા, અને બીજાં પરગણાં મેવાડ તાબામાં કરી દીધાં હતાં, તે કલ્યાણમલે ફોજ એકઠી કરીને પાછાં જીતી લીધાં. ઉદય-

પુરનો રાણો અમરસિંહ, ફોજ લઈને તેના સામો થયો; તેમાં તોપો છૂટ્યા પછી તરવારો ચાલિયો; બને બાજુનાં ઘણાં માણસ કપાયાં પણ તેમાં રાવની જીત થઈ. ત્યારપછી નીચેના કારણને લીધે કલ્યાણમલે તરસંગમા માર્યું.

તરસંગમાના રાણા વાઘના સાંભળવામાં આવ્યું હતું કે, કલ્યાણમલની રાણી જે ભૂજના રાવની પુત્રી થતી હતી તે ઘણી રૂપવાન છે. તે ઉપરથી તેને જોવાની તેના મનમાં ઘણી આતુરતા હતી. ધનાલાના ગ્રાસમાં ગઢર કરીને ગામ છે તેની ધરતીમાં પચાસ હજાર રૂપિયા ખર્ચીને રાવની જાડેજી રાણિયે સામળાજીનું ડેરૂ બંધાવ્યું છે. ત્યાં રાણી યાત્રા કરવા સારૂં આવ્યાં છે એવું રાણા વાઘના જાણવામાં આવ્યું એટલે તે બ્રાહ્મણનો વેશ લઈને બીજા બ્રાહ્મણો ભેગો ભળી ગયો. રાણિયે બ્રાહ્મણોને તિલક કરીને દક્ષિણા આપવા માંડી તેમાં રાણા વાઘને પણ આપવા માંડી પણ તેણે લીધી નહિ તેથી રગઝગ થઈ અને તે ત્યાંથી જતો રહ્યો. રાવ કલ્યાણમલને આ વાતની જાણ થઈ ત્યારે તે વેરને લીધે તેણે તરસંગમા માર્યું.

ત્યાર પછી ગઢવી સાયાજિયે કુમાવા ગામને કિલ્લો કરી લેવાની ધારણા કરી, તે વાત રાવને ગમી નહિ. ગઢવિયે પોતાના જોશીને કહી રાખ્યું હતું કે મારૂં મોત આવે ત્યારે મને કેહેજે કે હું વ્રજમાં જઈને વાસ કરૂં. આ વાત રાવની જાણમાં હતી તેથી તેમણે જોશીને બોલાવીને કહ્યું એટલે તેણે તેને કહ્યું કે તમારો આવરદા આવી રહ્યો છે માટે હવે વ્રજમાં વાસ કરો. તે ઉપરથી ગઢવી વ્રજમાં જવાને નીકળ્યો. ત્યાં જઈને તેણે શ્રીનાથજીને તેરશેર સોનાની તાસક ભેટ કરી, ત્યાર પછી ત્યાંથી તે કાશી ગયો અને જોશીના કેહેવા ઉપર તેને વિશ્વાસ હતો તેથી પોતાના મરણની રાહા જોતો ત્યાં રહ્યો. પણ ત્યાર પછી તો બીજાં દશ વર્ષ જીવ્યો.* જ્યારે તે ઘણો માંદો પડયો ત્યારે તેણે ઇડરના રાવને લખ્યું કે મારા મનમાં તમને મળવાની ઘણી ઉત્કંઠા છે. રાવ કાશિયે

જવાને નીકળ્યા અને ત્યાંથી એક મંજલને છેટે આવી પોહોંચ્યા એ-ટલે તો તેમના સાંભળવામાં આવ્યું કે સાયાજિયે દેહ છોડ્યો. પછી રાવે વિચાર્યું કે હું જો કાશિયે જઈશ તો લોક જાણશે કે રાવ યાત્રા કરવા સારૂં આવ્યા છે, સાયાજીને માટે આવ્યા નથી તે ઉપરથી તેણે પોતા-ના મુકામ ઉપર ગંગાજળની કાવડ મંગાવીને ત્યાં સ્નાન કર્યું અને ઉદયપુરને રસ્તે ઘેર આવ્યા. ત્યાંથી તે ગઢવી ગોપાળદાસને પોતાની સાથે લેતા આવ્યા તેને થેરાસણ અને રામપુર એ બે ગામ આપ્યાં તે હજી લગણ તેના વંશવાળા બાર ભાગે ખાયછે. બીજો ચારણ જે એમની સાથે આવ્યો હતો તેને થુરાવાસ ગામ આપ્યું તે તેના વંશ-વાળા હજી લગણ ચાર ભાગે ભોગવેછે.

પછીથી રાવને શિરોઈ સાથે કજિયો થયો, અને સરહદ ઉપર લ-ડાઈયે ગયા. રોઈરા અને પોસીનાની વચ્ચે બન્ને બાજુનાં વીશ વીશ કે ત્રીશ ત્રીશ માણસ મુવાં; છેવટે પોસીનાનો ઠાકોર વચ્ચે પડ્યો અને સમાધાન કરાવી આપ્યું. કલ્યાણમલ જ્યારે મરણ પામ્યા ત્યારે તેમની પછવાડે તેમના પુત્ર રાવ જગનનાથ ગાદિયે બેઠા.

પ્રકરણ. ૯

આંબા ભવાનીનું દેવળ—દાંતા.

આંબા ભવાનીનું દેવળ આરાસુરના ડુંગરામાં આરાવલી પર્વતની હારની નૈરૃત્ય કોણમાં છે. અણહિલવાડથી અને સિદ્ધપુરક્ષેત્રથી સરસ્વતિ નદીને કાંઠે કાંઠે ચાલ્યા જઈયે તો અંબાજીનીપાસે કોટેશ્વર આગળ તેનું મૂળ છે ત્યાં સુધી, ઠેઠ વગડાની પણ રળિયામણી અને ફળદ્રુપ ખીણઉપર જ્યાં જંગલથી છવાઈ ગયેલા ડુંગરાનો રેહેતાં રેહેતાં છેડો આવેછે ત્યાં જઈ પોહોંચાયછે. આ એકાંત વેહેળિયાની બાજુએ જે વેળાએ સાંઝનું અંધારૂં પડી રેહેછે અને તેને લીધે કોઈએ પ્રવેશ કરાય નહિ એવું જંગલનું ગહન અંધારૂ બની રેહેછે તથા જ્યાં ચિત્રા અને વાઘની બાંડ્યો આવી રહીછે, અને જંગલવાસી તેમના નગ્ન સ્વરૂપે કાળારંગના ફરતા હોયછે તેમજ તેમનાં કઠોર અને ખોખરા અવાજનાં નગારાં કોઈ છેટેના ગામમાં વાગી રહેલાં હોયછે, તે વેળાએ ત્યાં આવી ચડેલા પરદેશી જનને તો આફ્રિકાના હબસીના કિનારાનો ભાસ થયાવિના રેહેતો નથી. થોડી વારમાં તો ચમત્કારિક અજવાળાથી આ અઘોર દેખાવ ચકચકી ઉઠેછે. ભીલલોકો ડુંગરાને દેવરૂપ ગણીને તેને *સળગાવવાની જંગલી માનતા અમલમાં લાવેછે તેનો એ ચલકાટ થાયછે ડુંગરાઉપરની ઝાડી સળગતી સળગતી એક ડુંગરા ઉપરથી બીજા ડુંગરા ઉપર ઉતરેછે, તે સમયે વિકરાળ સાપની પેઠે બળતું મંદ મંદ તરંગિત થતી ગતિએ ચાલેછે.

થોડા લોકો તો અંબાજીની યાત્રા કરવા સારૂ, આસપાસના

---

* ભીલ લોકોનાં પગનાં તળિયાં જાડાં થઈ જાય અને જોડા પેહેરવા પડે નહિ એટલા માટે ડુંગરા સળગાવાની બાધા રાખે છે તેને ડુંગરો નવરાવ્યો અથવા ડુંગરો ટાઢો કર્યો કે હે છે.

ગામોમાંથી, અને હિંદુસ્થાન માહેલા આઘેના ભાગમાંથી પણ આવેછે, તથાપિ મ્હોટો સંઘ તો વર્ષમાં ત્રણ વાર આવેછે, તેમાં મુખ્યત્વે કરીને એક સંઘ તો ચોમાસામાં ભાદ્રપદ મહિનામાં માતાજીનો જન્મદિવસ આવેછે તે પ્રસંગે ભરાયછે. જ્યાં યુરોપની રીતભાત દાખલ થઈ ગયેલી એવું મુંબઈ નગર, જેની હવા વ્યાપારની ધામધુમથી ગરદવાન થઈ ગયેલી, જેની આસપાસનું દરિયાનું પાણી પશ્ચિમ ભણીના વાહાણોના વાવટાઓથી સફેદી પકડતું જણાયછે, જેમાં પૂર્વ ભણીના મહાન એપાસલનું દેવલ આવી રહ્યુંછે, તેમજ જે પરદેશી ભૂમિનો છાયાવાન આકાર કદાપિ તે હિંદુની મનકલ્પનામાં ઉતરી શકતો હોય તોપણ તેની ખરી નજરની આસપાસ તેના ધર્મે એવો પડદો નાંખી દીધો છે કે જે ભૂમિ તેનાથી જોઈ શકાતી નથી તે ભૂમિના નવીન કાયદાઓની રૂઈથી, દબદબા ભરેલા ઝભા ધારણ કરીને ન્યાયાધિશો જે મુંબઈ નગરમાં ન્યાય કરેછે ત્યાંથી પણ ઘણીવાર હિંદુ યાત્રાળુ એવી માયીક જગ્યા છોડીને, તેને મન વધારે સાચી ભાસતી આરાસુરની જગ્યાના દોહલા રસ્તા ભણી પુણ્ય થવાને માટે કુચ કરેછે.

માતાનો સંઘ ઘણો મ્હોટો થાયછે, તે જ્યાં મુકામ કરેછે તે ઠેકાણે સંઘમાંનો ગમે તે કોઈ જેને માતાને બાહાને ખર્ચ કરવાનો હોય તે જમાડેછે. છેલો મુકામ દાંતે થાયછે. દાંતા એક ન્હાનું સરખું શેહેર, વગડાઉ અને ખરાબાવાળા ડુંગરાના પડખામાં છે, ત્યાં પરમાર વંશનો રાણો રાજ્ય કરેછે તે શ્રી અંબાજીનો માનીતો સેવક છે. આ જગ્યાએથી માતાના દેવળ ઉપર જવાનો ચડાવ લાંબો છે, અને તે ઘણા ખરા ભાગમાં રેહેતાં રેહેતાં ઊંચો થયેલો છે પણ વચ્ચે વચ્ચે બહુ ઉભો અને ખાડા ટેકરાવાળો છે:—કેમકે શ્રીદૂર્ગાની ગાદિયે પોહોંચવાના રસ્તાની મુશીબતો મનુષ્ય પ્રાણીના હાથની કારીગરીથી મટાડી શકાય એમ નથી. આવા ફેરફાર થતા માર્ગે ચાલતાં માતાજીનો સંઘ લાલ, ધોળા, અને પીળા રંગથી તડકામાં ચકચકી રહેલો અને ચળકાટ મારતા લોહોડાથી

અને નરમ સોનાથી ભભકા ભરેલો દેખાવ દેતો જાયછે; ઘડીમાં તે પં-
ક્તિ મેદાનમાં હારબંધ જતો દેખાયછે, અને ઘડીમાં તે કેટલાક રંગીત
ખરાબાથી ઢંકાયછે અથવા વનની ઘાડી છાયાને લીધે નજરે પડતો
બંધ પડી જાયછે. આશરે અર્ધે ચડાવે ઊંચા ભાગમાં ન્હાનાભાઈનો કૂ-
વો છે ત્યાં આગળ તે થોડી વાર હાળો કરેછે અને પછી ગહન ખરાબા-
ઓ વચ્ચે પેશીને આગળ એક ખુલ્લા મેદાનમાં જઈ પોહોંચેછે એટલે
તેને આરાસુરનો સુગંધીવાળો પવન વાવા માંડેછે. સંઘના લોકોની ચા-
લતી હારને મોખરેથી, રહી રહીને અવાજ થાયછે કે, " હવે દેવળ દેખા
યછે." એટલે પછી જે ઘોડે અને મ્યાનામાં બેઠેલાં હોયછે " તે ઉતરીને,
અને પગે ચાલનારા એમના એમ લાંબા થઈને પગે પડેછે અને જેવા
ઉભા થાયછે તેવા તો " અંબા માતકી જય " એવો અવાજ કરીને તે-
ના પડઘાથી ડુંગરા ગજાવી મૂકેછે.

માતાનું દેવલ ન્હાનું છે અને બીજાં તેના કરતાં ઓછાં પ્રસિદ્ધ દે-
વલોના કરતાં ચડિયાતી બાંધણીનું છે; તેની આસપાસ કિલ્લો છે ને માંહ
ઈમારતો છે તેમાં માતાના પૂજારી અને સેવકો રેહેછે તેમજ યાત્રાળુ
લોકો આવેછે તે વાસો કરેછે. ત્યાં એક થાણું છે પણ માણસના હથિ-
યારથી માતાજીના રેહેઠાણનું રક્ષણ થાયછે એમ કેહેવાય નહિ, માતા-
જી તો બાહારનો દરવાજો કરવાની પણ આજ્ઞા આપતાં નથી. આ
દેવળમાં જેની મૂર્ત્તિ પૂજાયછે તે પ્રબળ શિવની અર્ધાંગના હેમાચળ
અને મેનાની પુત્રી દુર્ગા છે; ચાંપાનેરના ડુંગર ઉપરના દેવળમાં કોપાય-
માન કાલિકાનું સ્વરૂપ પૂજાયછે તેવી તે નથી પણ તે કરતાં કાંઈક શાન્ત
અને માયાના વિશેષ ગહન ભવાનીના સ્વરૂપે જગતની માતા અંબા-
જી છે.

આરાસુરનું આ દેવળ ઘણા કાળનું છે. કેહેછે કે શ્રીકૃષ્ણના વા-
ળ આ ઠેકાણે લેવરાવવામાં આવ્યા હતા અને ત્યારપછી તેમની અર્ધાં-
ગના રૂકમિણી અહિં માતાને પૂજવા આવી હતી ત્યારે તેને શિશુપાળના

ભયથી આ ઠેકાણેથી હરણ કરીને કૃષ્ણ લઈ ગયા હતા. ઘણા કાળથી આવતા યાત્રાળુ લોકોના પગથી માતાજીનો ઉમરો ઘસાઈ ગયો છે. યાત્રાળુ લોકો માતાનાં દર્શન કરીને લુગડાં, ઘરેણાં ચડાવેછે અને પૈસા મોહો આગળ મૂકેછે તેમજ પોતાના અથવા પોતાનાં સગાંવાહાલાંના સ્વાર્પણને બદલે નાળિયેર ચડાવેછે.*

નવરાત્રીની આઠમને દિવસે દાંતાનો રાણો હવન કરેછે અને મ્હોટા વાસણમાં પ્રસાદ ભરી રાખેછે તે જ્યારે માતાજીની કોટનો ફૂલનો હાર એની મેળે ગળેથી છૂટી પડેછે એટલે તાબડતોબ પર્વતવાસી ભીલ લોકો ઉપર પડીને લૂંટી ખાયછે. દાંતાનો રાણો સંઘનું રખવાળુ કરેછે તેથી તેને કર મળેછે. જો કોઈ ઠાકોર યાત્રા કરવાને આવેછે તો તેની પાસે જે સારામાં સારો ઘોડો હોય તે રાણાને અર્પણ કરવો પડેછે. યાત્રાળુ લોકો જ્યાં સુધી રેહેછે ત્યાં સુધી માતાને લુગડાં, વાવટા, મુલ્યવાન ધાતુનાં વાસણ, ઘંટ, અને દેવળના કામની અગત્યની વસ્તુઓ માતાને અર્પણ કરેછે તે સર્વ રાણો લઈ જાયછે. રૂપાની સાત+ પાદુકા માતાની આગળ સદાય રેહેછે.

આ ઠેકાણે માતાનું સ્વરૂપ કલ્યાણકારી છે તથાપિ જનાવરનું બલિદાન આપવામાં આવેછે, અને મધુ પણ અર્પણ કરવામાં આવેછે. માતાના કામકાજમાં તેલ વાપરવાની બંધી છે તેમજ યાત્રાળુ લોકો

* મનુષ્ય પ્રાણીને બદલે હિંદુઓ નાળિયેરનો ઉપયોગ કરેછે તેનું કારણ વિશ્વામિત્રની આશ્ચર્યકારક વાત ઉપરથી જણાઈ આવેછે. બ્રહ્માની ઉત્પન્ન કરવાની શક્તિ છે તે પ્રમાણે વિશ્વામિત્રે પણ ઘણી જાતનું અનાજ ઉત્પન્ન કર્યું. તેમણે નાળિયેરી ઉપજાવીને તેમાંથી મનુષ્ય પ્રાણી નીપજાવવા માંડયાં અને પ્રારંભમાં માણસનું માથું નિપજાવ્યું. તે જોઈને બ્રહ્માએ જાણ્યું કે સૃષ્ટિ સરજવાનું મારું કામ એ ઋષિ લઈ લેશે તેથી તેમની તેણે આરાધના કરી ત્યારે ઋષિ બંધ પડયા, પણ પોતાનો મહિમા રાખવા સારું મનુષ્યના માથા જેવું નાળિયેરનું ફળ થાય એમ કર્યું.

+ ત્રણ, પાંચ, અને સાત એ સંખ્યા હિંદુઓ શકુનિયાળ ગણેછે તેમાં પાંચ અને સાત તો વિશેષ ગણાય છે. ત્રણથી સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાળની ગણના થાયછે, પાંચથી પંચતત્વ ગણાયછે; અને સાતથી સપ્ત ઋષિ ગણાયછે.

આવેછે તે રેહેછે ત્યાં સુધી તેલ વાપરતા નથી. દેવળમાં દીવા શણ- ગારવામાં આવેછે તે અને આરતી એ સર્વમાં ઘી વાપરવામાં આવેછે. સાંજની વેળાએ દાંતાનો રાણો ત્યાં હોયછે ત્યારે તે માતાને ચામર કરેછે, પણ ખરા પૂજારી તો ત્રણ છે— તે ઔદિચ્ય બ્રાહ્મણ સિદ્ધપુર- ના છે. તેઓ રાણાને ઉપજ આપીને પૂજારીનું કામ કરેછે. યાત્રાળુ ત્યાં આવેછે એટલે તેઓ તેમને કપાળે ચાંદલો કરેછે અને જ્યારે વિ- દાય થાયછે ત્યારે વાંસે કંકુનો થાપો મારેછે; યાત્રાળુ લોકો પોત પોતા- ની સત્તા પ્રમાણે તેઓને જમાડેછે, અને કોઈ વેળાએ તો તેમના દાવા પ્રમાણે આપવામાં આવતું નથી એટલે તેઓ છાપ કરતા નથી અને છાપ લીધા વિના યાત્રાળુને ચાલતું નથી.

અજીત માતાનું મુખ્ય દેવલ જે માનસરોવરના કિનારા ઉપર છે તેમાં મહારાણા શ્રી માલદેવનો લેખ સંવત ૧૪૧૫ (ઈ. સ. ૧૩૫૯) નો છે. અંબાજીના ડેરાના માંહિલા મંડપના દ્વારમાં લેખ છે તેમાં રાવ ભારમલની રાણિયે સંવત ૧૬૦૧ (ઈ. સ. ૧૫૪૫) માં માતાને જે અર્પણ કરેલું છે તે નોંધેલું છે, તે ઘણું કરીને તો તેણે પોતાના પતિના મ- રણ ઉપર કરેલું જણાયછે. દેવળ માંહિલા સ્થંભ ઉપર બીજા ઘણા લેખ- છે તે મુખ્યત્વેકરીને સોળમા સૈકડાના છે અને તેમાં બીજા લોકોએ દાન કરેલાં તેની નોંધ છે. એક લેખ સંવત ૧૭૭૯ (ઈ. સ. ૧૭૨૩) નો છે તેમાં લખ્યું છે કે, "પૃથ્વીપતિ રાજાધિરાજ શ્રી એકસોને આઠ "વાર શ્રી પૃથીસંગજી રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે એક વાણિયાએ યાત્રા- "ળુલોકોને રેહેવા સારુ છોકરાની આશાએ એક ધર્મશાળા બંધાવી તે "આશા અંબાની કૃપાથી પૂર્ણ થઈ."

શિરોઈના રાવનો દેશ અંબાજીના દેવલની પાસે છે તેઓને ઉપજ માંથી ભાગ મળતો હતો, પણ પછીથી કેહેછે કે તેણે છોડી દીધો, તે એ- વા કારણથી કે દેવલ ખાતે દાન કર્યું હોય તેની ઉપજ તો ગોસાઈ ખાય. દાંતાની કન્યા શિરોઈવાળાને ત્યાં પરણાવી હતી. એક વાર એવો બ-

નાવ બન્યો કે શિરોઈવાળાએ જે લુગડું માતાને પેહેરાવેલું તેજ લુગડું પેહેરીને દાંતાવાળાની કન્યા પોતાને સાસરે શિરોઈ ગઈ તે જોઈને તેના ધણિયે કહ્યું કે તેં માતાને પેહેરાવેલો પોશાક પેહેર્યો છે તેથી આજથી તું મારી માતા જેવી છે, એમ કહીને તેને તેના બાપને ઘેર "પરણેલી કુંવારીકા અને રાંડેલી સ્ત્રીને વેષે" વિદાય કરી, તે દાહાડાથી એવો ધારો કર્યો કે અંબાજીને અર્પણ કરેલો પોશાક દાંતાની કન્યાને પેહેરવા આપવો નહિ.

અંબા ભવાનીના દેવલની પશ્ચિમમાં આશરે બે મેલ ઉપર એક ડુંગર છે તેના ઉપર અસલને વારે ગબ્બરગઢ કરીને એક કિલ્લો હતો. ત્યાં બારાબા છે તે વેગળેથી મ્હોટા કમાનદાર દરવાજા જેવા દેખાયછે. માતા અંબાજી ડુંગરાના પોલાણમાં રેહેછે એવી વાત જે ચાલી છે તે સો વશાતો એજ ઉપરથી ચાલી હશે. કેહેછે કે, "એક વેળાએ માતાજીની ગાય "આખો દાહાડો રબારીના ઘોરમાં ચરતી હતી, અને રાતની વેળાએ "એ ડુંગરમાં પાછી જતી; ગોવાળને આશ્ચર્ય લાગ્યું કે એ ગાય તે કોની "હશે. પછી તેણે એવો નિશ્ચય કર્યો કે, ગમે તે થાય પણ ગાયના "ધણીને શોધી કાહાડીને તેની પાસેથી ચરાઈ લેવી. એક સાંજરે નિત્યની "પેઠે ગાય ઘેર જવા ચાલી એટલે ગોવાળ તેની પછવાડે પછવાડે ગયો, "અને તેની સાથે ડુંગરમાં પેઠો એટલે તેના જેવામાં એક ભવ્ય મેહેલ "આવ્યો, તેના મુખ્ય ઓરડામાં માતાજી બીરાજમાન થએલાં હતાં, "તે હિંચકે હીંચતાં હતાં, અને ઘણી દાસિયો આસપાસ ઉભી રહી "હતી. ગોવાળ હિંમત ધરીને માતાની પાસે ગયો, અને પૂછ્યું કે ગાય "તમારી છે ? તેમણે હા કહી, તે ઉપરથી આગળ બોલવાની ગોવાળને "હિંમત આવી. 'એ ગાયને બાર વર્ષ સુધી મેં ચરાવી છે, ને આજે તેની ચરાઈ લેવાને આવ્યોછું' જવનો એક ઢગલો પડ્યો હતો તેમાં"થી થોડા આપવાને માતા અંબાજિયે એક દાસીને આજ્ઞા કરી. દા"સિયે એક સૂપડું ભરીને ગોવાળને આપ્યું, તે લઈને નિરાશ થતો ક્રોધા-

"યમાન થઈને ચાલતો થયો, અને ઉમરો ઓળંગીને જવ કાહાડી ના-
"ખ્યા. પણ ઘેર પોહોંચ્યા પછી તેના લુગડામાં સોનાના જવ ચોટી ર-
"હેલા તેણે દીઠા. બીજે દિવસે ફરીને તેણે ડુંગરમાં પેસવાનું પ્રયત્ન કર્યું
"પણ તેને રસ્તો જડ્યો નહિ અને માતાજીની ગાયે ફરીને દેખા દીધી
"નહિ."

એજ ડુંગરની પાસે એક બીજો ડુંગર છે તેને વિષે એક વધારે તા-
જી દંતકથા છે. "થોડાં વર્ષ ઉપર શિરોઈ તાબાનો એક ખેડુત બળદ-
"ની જોડ વેચવા નીકળ્યો. તે ભટકતો હતો તેવામાં તેને એક ગોસાઈ
"મળ્યો તેણે તેને કહ્યું કે જો તું મારી પછવાડે આવે તો તને હું તારા બળદ
"વેચાવી આપું. તે ઉપરથી ખેડુત ગોસાઈની પછવાડે ચાલ્યો અને
"ડુંગરની એક બાજુએ ગુફા હતી તેમાં બળદ સુદ્ધાંત તેને ગોસાઈ લઈ
"ગયો. ગુફામાં કેટલેક આઘે ચાલ્યા પછી તેઓ એક ભવ્ય ઓરડા
"આગળ આવ્યા, તેની પાસે એક ડેલું હતું તેમાં ઘણા ઘોડા બાંધેલા
"હતા. ત્યાં ઘણાં માણસ પણ કામે લાગ્યાં હતાં, તેઓ ઘોડાને અને
"માણસને માટે કવચ, અને હથિયાર, તોપો, અને લડાઈનો બીજો
"સામાન તૈયાર કરતા હતા. તેમજ વળી તોપના ગોળાનો ગંજ માર-
"લો હતો અને બંધુકોની ગોળિયોનો ઢગળો કરી મૂક્યો હતો. હવે
"ગોસાઇયે ખેડુતને પૂછીને બળદોનું મૂલ નક્કી કર્યું, અને માંહથી
"આણી આપ્યું. ત્યારપછી ખેડુતે પૂછ્યું કે 'આ કોનો મેહેલ છે?
"અને આ સરસામાન કોનો છે, તથા અહિ કોણ રેહેછે?' ત્યારે ગો-
"સાઇયે ઉત્તર આપ્યો કે એ વાત બે વર્ષ પછી તારા જાણવામાં આવ-
"શે. એ તો અંગ્રેજ સરકાર સાથે લડવાની સામગ્રી છે. પછી ખેડુત
"પોતાને ઘેર ગયો અને તેના જોવામાં જે આવ્યું હતું તે વિષે ગામના
"લોકોને જાણીતા કર્યા. તે ઉપરથી ગામના લોકો પેલા ખેડુતને લઈ-
"ને ગુફા જોવા સારૂ ગયા પણ કહિ પત્તો હાથ લાગ્યો નહિ. *

* આવી દંતકથાઓ સર્વ દેશમાં હોય છે. ઓનિહેરિયર વલ-

અંબાજીની પાસે, એક વેહેલિયાની કોરે, સ્વાભાવિક ઉગેલા મોગ-

હુલ્લામાં રેહેછે અને જ્યારે જગતનો નાશ થશે ત્યારે ઓદિનના હાથ નીચે, ફરીને હથિયાર સજીને આવશે. આર્થર રાજા પોતાના શત્રુઓનો નાશ કરવાની વેળાની વાટ જોતો આવેલનના બેટમાં આરામ ભોગવેછે. થરિંગિયા માહેલા કિફહાસરમાં ફ્રેડરિક બાર્બરાસ્સા પોતાના છુટકારાની અને સારી વેળાની રાહા જુવેછે તે આવી પોહોંચવાની કેહેછે કે નિશાની એકે પિયર નામનું જુનુ અને સુકાઈ ગયેલું ઝાડ રથ્સફેલ્ડ ઉપર છે તે પાછું તાજુ થશે અને તેને અંકુર, પાદડાં અને મોર આવશે તથા પર્વતની આસપાસ કાગડા ઉડતા બંધ થશે. સાલ્ઝબર્ગની પાસે વન્ડરબર્ગમાં પાંચમો ચાર્લ્સ મહારાજા રેહેછે, તેના માથા ઉપર સોનાનો મુકુટ છે અને રાજદંડ પણ સોનાનો છે તથા અમીર ઉમરાવો તેની આસપાસ વીંટાઈ બેઠેળા છે. જે ટેબળે તે બેસે છે તેની આસપાસ તેની ધોળી થઈ ગયેળી દાહાડીના બે આંટા ફરી વળયા છે તે જ્યારે ત્રીજો આંટો ફરી વળશે ત્યારે જગતનો નાશ થશે અને આન્ટાક્રાઈસ્ટ દેખા દેશે. ગોરી બેટની સામે આફ્રિકાખંડના ભાગ ઉપર જાલાફ નામના લોક વસેછે તે યમબો નામની પરિયોને માનેછે તે ગાથિક પરિયોને મળતી આવેછે. સમુદ્રકિનારેથી આશરે ત્રણ મેલ ઉપર પાપ્સ નામના ડુંગરા છે તેની ગુફામાં મુખ્યત્વે કરીને તેઓ મ્હોટા દબદબાથી રેહેછે. ત્યાં મનુષ્યોની તેમાં વિશેષે કરીને યુરોપિયનોની આગતા સ્વાગતા તેઓ કેવી કરે છે; તેઓને ઉત્તમ જાતિનાં ભોજન કેવાં જમાડે છે, અને રિકાબિયો મુકતાંજ માત્ર તેમના હાથ પગ જોવામાં કેવા આવેછે તથા ગુફાની જગ્યામાં કેટલા બધા માળ છે, અને નીસરણી વિના એક માળથી બીજે માળ કેવું જવાયછે એ વગેરેની ઘણી ચમત્કારિક વાતો ચાલેછે. આવે પ્રસંગે ઈનામ આપવામાં આવેછે તે સંબંધીનો મુકાબલો કરવાને એક નીચે વાત લખિયે છિયે:—

" સ્વિટઝરલ્યાન્ડમાં વાલ્કવીલ નામના ગામ પાસે એક પર્વતની બાજુએ રેસન-
"ટનું એક જંગલ છે ત્યાંથી એક રાત્રિયે એક ઠીગણું માણસ આવ્યું, અને દાઈયણ-
"ના ઘરની પૂછપરછ કરવા લાગ્યું. તેને તેનો પત્તો લાગ્યો એટલે આતુરતાથી આ-
"ગ્રહ કરીને પોતાની સાથે તેડી ગયું- અને હાથમાં મશાળ લઈને તેને જંગળમાં લઈ
"ગયું. એક ગુફા આવી તેમાં થઈને દાઈયણને લીધી તે દબદબા ભરેલા મેહેલ
"આગળ આવી પોહોંચી. ત્યાંથી ભભકદાર ઓરડાઓમાં થઈને મુખ્ય ઓરડામાં તેને
"લઈ ગયા ત્યાં ઠીંગણાંઓની રાણી સુતેલી હતી તેને માટે દાઈયણનો ખપ હતો. દા-
"ઈયણની મદદથી રાણીને પુત્રનો પ્રસવ થયો પછી તેનો ઉપકાર માનીને તેને વિદાય ક-
"રતી વેળાએ તેના ઘાઘરામાં કાંઈક નાંખ્યું અને કહ્યું કે ઘેર પોહોંચો ત્યારે શું છે તે
"જોજો ત્યાર પેહેલાં ગમે તે થાય પણ જોશો નહિ. પ્રથમ આવેલો ઠીંગણો માણસ તે-
" ને લઈ ચાલ્યો. અને જ્યારે તે અલોપ થઈ ગયો ત્યારે તેની દઈયણ જે આતુર
" થઈ રહી હતી તેણે ઘેર પોહોંચતા પેહેલાં ઘાઘરામાં જોયું તો કોયળા દીઠા એટલે

રા અને જુઈ તથા બીજા સુગંધીમય પુષ્પની ગટામાં ચિતોડના કુંભા રાણાએ વસાવેલું એક ગામ છે, તે રાણાના નામ ઉપરથી કુંભારિયા કેહેવાયછે. તેની પાસે ધોળા આરસ પાહાણનાં વિમળશાહનાં બાંધે-લાં જૈન ધર્મનાં દેવાળય છે. એક દંતકથા એવી છે કે “ માતાએ વિ-“ મળશાહને ઘણું ધન આપ્યું, અને તેણે પારસનાથનાં ત્રણસેં ને સાઠ “ ડેરાં બંધાવ્યાં. માતાજિયે તેને પૂછયું કે તેં કોના પ્રતાપથી બંધાવ્યાં “ ત્યારે તેણે કહ્યું કે મારા ગુરૂજીના પ્રતાપથી. માતાજીએ ત્રણ વાર પૂ-“ છયું પણ ત્રણે વેળા તેણે એનો એ ઉત્તર આપ્યો. ત્યારે માતાએ “ કહ્યું કે તારાથી નસાય તેમ નાશ. તે ઉપરથી વિમળશાહ દેવળ ની-“ ચેના એક ભોંયરામાં થઈને નાઠો તે ભોંયરૂં દેલવાડાના ભોંયરા સાથે “ સંધાયલું હતું એટલે ભોંયમાં ને ભોંયમાં આબુપર્વત ઉપર આવી ચ-“ ડ્યો. પછી માતાએ બધાંય ડેરાં બાળી મૂક્યાં, અને વાત રેહેવાસારૂ “ માત્ર પાંચ રેહેવા દીધાં. બીજાં દેવળના પથરા આજે પણ વીખરા-“ યલા પડેલા છે. ” જે જગ્યાએ વિમળશાહે ડેરાં બંધાવ્યાં હતાં તે બ-ળી ગયાવિષેની વાત સાચી જણાયછે કેમકે તેવામાં આરાસુરના આખા ડુંગરામાં જ્વાળામુખી પર્વતનાં તત્વ પ્રજ્વલિત હતાં એમ જણાયછે અને વિમળશાહે તો ખરેખરૂં જાણેલું કે શ્રી અંબાજીના કોપથી ડેરાં બળી ગયાં કેમકે ત્યારપછી તેણે આબુ પર્વત ઉપર દેલવાડામાં દેવળ બંધાવ્યું તે માંહિલા લેખમાં માતાજીની સ્તુતિ તેણે નીચે પ્રમાણે કરેલી છેઃ—

“ ક્રોધાવેશમાં તેણે તે કાહાડી નાંખ્યા અને માત્ર બે કોયલા પરીક્ષા જોવાને હાથ-“ માં રાખ્યા તે જ્યારે ઘરમાં આવી ત્યારે ભોંય ઉપર નાંખી દીધા તે જોઈ તેનો ધ-“ ણી રાજી થઈને અને આશ્ચર્ય પામીને બોલી ઉઠયો, કેમકે તે હીરાના જેવા ચક-“ ચકતા હતા. દઈયણે કહ્યું કે મને તો ત્યંથી કોયળાજ આપેલા હતા પણ તેમના “ કરતાં તેના પાડોશી આવી બાબતથી માહીતગાર હતા તેને જઈને બોલાવી લાવી. “ તેઓએ જોઈને કહ્યું કે આ તો મુલ્યવાન હીરા છે. તે ઉપરથી પેલી દઈયણ જ્યાં “ કોયળા કાહાડી નાંખ્યા હતા ત્યાં દોડી દોડી ગઈ પણ ત્યાં કાંઈ જોવામાં આવ્યું “ નહિ. ” “ કિટલી કુત ફેરી મૈથાલાજી, ” થાલ્સનાર્ષન “ મૈથાલાજી. ” ઈત્યાદિ ઉપરથી.

"૯. સતિ અંબિકા ! તારા પત્ર સરખા હાથ અશોક ઝાડના પુષ્પ
"જેવા લાલ છે, તું જે સુંદર તેજવાન જણાયછે, અને કેશરી સિંહના
"રથમાં બેસેછે; તું જે બે બાલક તારા ખોલામાં બેસારેછે એવા સ્વરૂ-
"પથી તું સદગુણી પુરૂષોનાં દુઃખનો નાશ કર !"

"૧૦. ડાહિ અંબિકાએ રાત્રની વેળાએ એક સમયે ત્યાંના અધિ-
"પતિને આજ્ઞા કરી કે, આ પર્વત ઉપર શુદ્ધ જગ્યા છે માટે તું યુગા-
"દિનાથનું સારૂં દેવળ બંધાવ."

"૧૧. શ્રી વિક્રમાદિત્યની વેળાથી એક હજાર ઈઠ્ઠાશી વર્ષાકાળ
"(ઈ૦ સ૦ ૧૦૩૨) ગુજરયા ત્યારે શ્રી વિમળદેવે અર્બુદની ટુંપ ઉ-
"પર શ્રી આદિદેવનું દેવળ બંધાવ્યું. તેને હું વંદુછું.

કુંભારિયામાં નેમીનાથનું દેવળછે, તેમાં વધારે પાસેની વેળાનો લેખ સંવત ૧૩૦૫ (ઈ૦ સ૦ ૧૨૪૯) નો છે, તેમાં કુમારપાળ સોલંકીના પ્રધાન ચાહડના પુત્ર બ્રહ્મદેવે દેવળ બંધાવ્યાવિષેની વધારે* સૂચના લખેલી છે, તેમાં લખ્યું છે કે, "પાદપરા ગામમાં ઉંદર વસાઈકા નામનું "તેણે દેવળ બંધાવ્યું છે."

પાસે એક પાળિયો છે તેના ઉપર એક બીજો જાણવા જેવો લેખ સંવત ૧૨૫૬ (ઈ૦ સ૦ ૧૨૦૦) ની સાલનો છે, તેમાં લખ્યું છે કે, "શ્રી-
"ધારાવર્ષ, અર્બુદનો ધણી, અને જેઓના ઉપર સૂર્ય પ્રકાશેછે એવા
"સર્વ મંડલિકોનો કંટક, તેણે આ આરાસનાપુરમાં વાવ બંધાવી."

આ પ્રમાણે તેઓની કુલદેવી માતાના દેવલ વિષેની વિગત આપ્યા પછી દાંતા અને તરસંગમાના રાણા વાઘ પરમારના વંશ વિષે લખિયે છિયે.

વિક્રમથકી ચાળીસમો રવપાળજી પરમાર થયો. તે દ્વારિકાંની યાત્રા-

---

* અથવા "ઉંદરનું દેવળ" પ્રબંધ ચિંતામણીમાં લખ્યું છે કે કુમારપાળે ઉંદરના રૂપિયા લઈને તેને હરકત કરી હતી તે ઉપરથી તેણે આ દેવળ બંધાવ્યું હતું. જુવો પૃષ્ટ ૨૧૯.

એ ગયો, ત્યાંથી વળતાં કચ્છ આવ્યો. તેને એવો નિયમ હતો કે માતા અંબિકાની પૂજા કર્‍યાવિના ખાવું પીવું નહિ, આ ઉપરથી માતા તેના ઉપર પ્રસન્ન થયાં, અને દર્શણ દઈને કહ્યું કે તારે જે જોઈયે તે મારીપાસેથી માગી લે, હું આપવાને તૈયાર છું. તેણે માગ્યું કે હું નગર ઠઠ્ઠામાં રાજધાની કરીને સિંધ ઉપર રાજ કરૂં એવું આપો, તે માતાએ તેને આપ્યું; પછી તેણે નગર ઠઠ્ઠા, બામણવા અને બેલા એ ત્રણ ઠેકાણે રાજ સ્થાપ્યું રવપાળજીની પછી ચૌદમો દામોજી થયો તેને કુંવર નહતો, તેથી અંબાજીની બાધા રાખી. માતાએ પોતાની આંગળીમાંથી લોહી કાહાડીને, અને પોતાના શરીર ઉપરના મેલ સાથે મેળવીને એક કુંવર ઉત્પન્ન કરીને તેનું નામ જશરાજ પાડવાની આજ્ઞા કરી. વળી માતા બોલ્યાં કે મારા દેવળનું રક્ષણ કરવા માટે મેં એને ઉત્પન્ન કર્‍યો છે. દામાજીના વારામાં નગર ઠઠ્ઠા ઉપર મુસલમાનોએ હલ્લો કર્‍યો, તેમાં નવ વર્ષ સુધી લડાઈ થયા પછી નગર તેમને સ્વાધીન થયું, અને રાજા દામોજી માર્‍યો ગયો. તોપણ ત્યાર પછી જશરાજે લડાઈ ચાલું કરીને નગર પાછું હાથ કરી લીધું.

રાજા જશરાજ પણ અંબાજીનો ખરેખરો ભક્ત હતો અને તેને માતા પાસેથી બહુ આશ્રય મળતો હતો. એના રાજ્યમાં મુસલમાનો ફરીને ચડી આવ્યા, અને જનાવરનાં હાડકાંવડે કૂવા બાંધીને, અને બીજાં એવાં અપવિત્ર કામ કરીને ધરતી એવી અપવિત્ર કરી નાંખી કે અંબાજીનું ત્યાંથી મન ઉઠ્યું અને રાજા જશરાજને કહ્યું, "અહિયાં વધારે વાર રેહેવાની મારી ઈચ્છા નથી; હું આરાસુ"ર મારે ઠેકાણે જઈશ." રાજા બોલ્યો, "હું તમારો દાસ છું તેથી તમે જ્યાં જશો ત્યાં તમારી પછવાડે હું આવીશ." તેની આવી પ્રાર્થના સાંભળીને માતાએ કહ્યું કે, "બહુ સારૂ તું મારી સાથે ચાલ, અને હું તને તેનું રાજ્ય આપીશ." એ પ્રમાણે કહીને માતા અલોપ થઈ ગયાં. ત્યાર પછી જશરાજને મુસલમાનો સાથે ફરીને લડાઈ થઈ તેમાં તેણે

નગર ઠઠ્ઠા ખોયું. એટલે પોતાનું કુટુંબ લઈ તે આરાસુરમાં માતાજી પાસે ગયો. અંબાજિયે પોતાની અશ્વારીનો વાઘ તેને આપીને કહ્યું, "આ વાઘ ઉપર તું બેશીને જેટલો ચક્કાવો ખાઈશ તે માહેલો તેટલો દેશ "તારે સ્વાધીન થશે." રાજાએ તે પ્રમાણે કરયું. અને સાતસેં ને સાઠ ગામ પછવાડે ફરી વળ્યો, દક્ષિણમાં દોતરપટી એટલે ખેરાળુ; ઈશાન કોણમાં કોટડા; પૂર્વમાં હેરોલ; ઉત્તરમાં ભારજીની વાવ શિરોઈ જીલ્લામાં છે ત્યાં સુધીનો દેશ; અગ્નિ કોણમાં ગઢવાડા; અને વાવ્ય કોણમાં હાથીદરા ગામ સુધી તેને તાબે થયું. ભંડારાના ડુંગરને લોકો હવણાં ગબ્બર કેહેછે ત્યાંથી તેને દાટેલું ધન માળ્યું, તેની વડે તેણે લશ્કર એકઠું કર્યું અને પોતાના બાપનું વેર લેવાને સારૂ નગર ઠઠ્ઠે ગયો. જશરાજે ઘણા મુસલમાનોને નગર બાહાર હાકી મૂક્યા અને ઘણાને ઠેર કરયા;તે દેશમાં મરતા સુધી રહ્યો પણ ત્યાં લગણ તેનો કુંવર માતાજી પાસે ગબ્બરગઢમાં હતો.

જશરાજનો કુંવર કેદારસિંહ અથવા કેશરીસિંહ હતો તેણે તરસિંગિયો ભીલ જે તરસંગમામાં રાજ્ય કરતો હતો તેની સાથે લડીને તેને ઠેર કરયો અને પોતાની ગાદી ગબ્બરગઢ હતી ત્યાંથી ફેરવીને તરસંગમામાં કરી. કેદારસિંહનો કુંવર જશપાળ અથવા કુળપાળ કરીને હતો. તેણે રોહીડા ગામમાં મ્હોટો યજ્ઞ કરવા માંડ્યો, પણ તેમાં તે નિષ્ફળ ગયો, અને જે બ્રાહ્મણને ક્રિયા કરાવવાને ઠરાવ્યો હતો તેને એટલો બધો ક્રોધ ચડ્યો કે તેણે અગ્નિકુંડમાં પડતું મૂક્યું અને શાપ દીધો કે તારા કુળમાં સર્વ પાછળ બુદ્ધિયા થશે અને આવેલો લાગ ખોઈને પછવાડેથી ઘસાશે.* પછી કેટલીએક પેહેડિયો થયા પછી રાણા જગતપાળની વેળામાં અલ્લાઉદ્દીન ખુનિયે તરસંગમા લીધું, ત્યારે રાણો માતાજીનો આશ્રય

* આ વાત ઉપર હાલનો રાણો જાલમસિંહ એમ કેહેછે કે, "હા ખરી વાત એ શાપ મારા કાકા જગતસિંહના વારા સુધી ચાલ્યો."

મેળવવાને સ્તુતિ કરવા લાગ્યો, તેને માતાજિયે ફરીને બીજે દિવસે લડવાનું કહ્યું, તે પ્રમાણે તે લડ્યો, અને તરસંગમા પાછું લઈ લીધું. જગતપાળથી છઠ્ઠો કાનડદેવ થયો, તેના ભાઈ આંબાજિયે કોટડા પટો લઈ લીધો. કાનડદેવને બે રાણિયો હતી; તેમાંથી હળવદનાં ઝાલીજી રામકુંવરીને દોતર અથવા બેરાળાનો પટો જીવકમાં આપ્યો હતો. રાણી પોતાના કુંવર મેઘજી સહિત ત્યાં રેહેતી હતી. તેણે બેરાળાનો ઉગમણો દરવાજો બંધાવ્યો હતો,તે આજ લગી ઝાલીજીનો દરવાજો કેહેવાયછે. એવિના તેણે વાવને તલાવ બંધાવ્યાં છે. બીજી રાણી રતન કુંવરી ઉદયપુરની સિસોદણી હતી, તેણે રોહીલપુરપટ્ટણ વસાવ્યું તે હવણાં રોહીડા કેહેવાયછે. રાણો ત્રીજી વાર પરણવાને ઉદયપુર ગયો હતો ત્યાંથી લાલ કુંવરી સિસોદણીને પરણીને આવતાં રસ્તામાં તેનો ભાઈ આંબોજી કોટડામાં હતો તે સર્વને પોતાને ત્યાં રાખવાને આગ્રહ કરવા લાગ્યો, પણ કાનડદેવની ત્યાં રેહેવાની મરજી ન હતી. ત્યારે આંબોજી નમ્રતાથી રાણી લાલ કુંવરીને કેહેવા લાગ્યા કે "પટા માટે અમારે બંને ભાઈયોને કજિયો થયો છે, તે તમે અહિયાં આવ્યાં છો ત્યારે પતાવી નહિ દો તો પછી કોણ પતાવશે." રાણિયે પછી પોતાના ધણીને સમજાવ્યો, એટલે ત્યાં રેહેવાનો ઠરાવ થયો. જ્યારે જમવાની વેળા થઈ ત્યારે બંને ભાઈ જમવાને સંઘાથે બેઠા. તેમાં આંબોજી એકાએક ઉઠ્યો અને કાનડદેવના માથા ઉપર તરવારનો ઘા કરીને મેડા ઉપર ચડી ગયો. કાનડદેવ તેની પછવાડે દોડ્યો અને તેનું પેહેરેલું લુગડું ઝાલીને પકડી પાડી પોતાની કટારી વતે એકવીસ ઘા કર્યા તેથી તે મરણ પામ્યો. આ પ્રમાણે બંને ભાઈ મરાયા. નવી પરણી આણેલી રાણી તેજ ઠેકાણે સતી થઈ. તેના ઉપર બાંધેલી છત્રી આજે પણ છે, ઝાલી રાણી જે હળવદ પોતાને પિયર હતી તે ત્યાં સતી થઈ.

જ્યારે રાણો કાનડદેવ ઉદયપુર પરણવાને ગયો ત્યારે મેઘજી તથા વાઘજી નામના પોતાના બે દીકરાઓને તેમને મોશાળ હળવદ મૂક્યા હ-

તા, અને પોતાના ખવાસ મારૂંરાવતને તરસંગમુ સોપ્યું હતું. ઇડર-નો રાવ ભાણ આંબાજીની દીકરી વેરે પરણ્યો હતો, તેણે બન્ને ભાઈના મરણ વિષેના સમાચાર સાંભળ્યા એટલે ફોજ એકઠી કરીને તરસંગમા ઉપર ચડાઈ કરી અને તે કબજે કરી લઈને ત્યાં થાણું બેસાર્યું તથા મારૂં રાવતને કેદ પકડીને રાવના મેહેલની સાંમે કેદખાનું છે તેમાં તેને પૂરી મૂક્યો. પછી રાવ સામી બારિયે બેશીને નિત્યે તેને લાગે એવાં વચન કહીને ચીડાવા લાગ્યો ત્યારે ખવાસે કહ્યું કે, “ રાવ ! કુંવર ન્હાના છે તે-“થી તમે તેમનો દેશ ડબાવી પડ્યા છો, એમ ધારશો નહિ કે એમને “આશ્રય આપનારૂં કોઈ નથી. વાઘ સરખો પણ પાંજરે પડ્યો હોયછે “ત્યારે કશું કરી શકતો નથી;પણ જો તમે મને એક વાર છોડો તો હું આ “તમારા મેહેલ ખોદાવીને રોહીડાની હરણાવ નદીમાં નંખાવું.” આવા બોલ સાંભળીને રાવને ક્રોધ ચડ્યો, અને થાણાવાળાને કેહેવા લાગ્યો કે, “ એ કૂતરાને કાહાડી મૂકય.” પણ રાવજીની રાણી આંબાજીની દીકરી થતી હતી તે મારૂંરાવતના પરાક્રમ કરેલાં જાણતી હતી તેથી તેણે તેને છોડી મૂકવા દીધો નહિ. બીજે દિવસે જ્યારે તે રાણી ત્યાં હતી નહિ ત્યારે રાવે તેને છોડી મૂકાવ્યો. તે કળનાથ મહાદેવમાં બે દિવસ રહ્યો અને ત્યારપછી હળવદ ગયો, અને તળાવને કિનારે બેઠો, એવામાં રાણી ઝાલીજીના તાબાની એક વધારણ ત્યાં પાણી-ભરવાને આવી તેને પોતાના સમાચાર કહ્યા. તે ઉપરથી રાજાને જાણ થઈ એટલે તેને ઘેર બોલાવી આણ્યો, અને પછી તરતજ બે કુંવરને લઈને નાણાની એક મ્હોટી રકમ સાથે રાખીને અમદાવાદ ગયો. ત્યાં મારૂ પ્રધાનને મળ્યો અને તેની સાથે બંદોબસ્ત કરી રાખ્યો; અને કુંવરોને માથે મૂકી તેમના ઉપર બળતી તાપણી મૂકીને પાદશાહની પાસે લઈ ગયો. તે જોઈને પાદશાહ બોલ્યો કે, કુંવરો દાઝી મરશે, એમને હેઠે ઉતારો. ત્યારે કુંવર બોલ્યા કે, “ ઇડરવાળે અમારી ધરતી લઈ લીધી છે, અને આ તો પાદશાહની ધરતી છે, અમારે રેહેવા જેટલી ધ-

રતી રહી નથી ” ત્યારે પાદશાહે કહ્યું કે હિંમત રાખો, અને નીચે ઉતરો. પછી તેમણે પોતાની સર્વ વાત પાદશાહને કહી એટલે ઈડર ઉપર તેમની સાથે ફોજ મોકલવાને રાજી થયો અને નજરાણાના રૂપિયા એક લાખ લેવાના ઠરાવ્યા. લશ્કર આગળ ચાલ્યું અને ઈડર આગળ પડ્યું. રાવ ભાણે તેના સરદારને કાહાવ્યું કે, “તરસંગમાવાળાએ તમને જે આપવાનું પચર્યું હશે તે હું આપીશ માટે તમે તમારૂં લશ્કર પાછું લઈ જાઓ.” પણ સરદારે કહ્યું કે, “મારે તો પાદશાહના હુકમ પ્રમાણે કરવું જોઈયે.” આવું સાંભળીને રાવ ભાણ પોતાના કુટુંબ સહિત નાશી ગયો, અને લશ્કરે ઈડર મારયું અને રાવનો મેહેલ જમીન બરાબર કરી નાંખ્યો. માર રાવતે કહ્યું કે “ આ મેહેલનો એકેકો ઈંટાળો લઈને જે “હરણાવ નદી આગળ લઈ જઈને નાંખશે તેને એકેકી મોહોર આ-“પીશ.” તે ઉપરથી ઘણા સિપાઈયોએ એકેકો પથ્થર લઈ જઈને હરણાવ આગળ ઢગલો કર્યો તેનું સામળાજીનું ડેરૂં બંધાવ્યું તે ગઢા ગામ આગળ નદીને કિનારે છે. ત્યાંથી લશ્કર તરસંગમે ગયું એટલે ઈડરનું થાણું તે જગ્યા છોડીને નાશી ગયું. તે પછી સારૂં આબાદ કરીને કુંવરોને સ્વાધીન કરયું. એટલે લશ્કરના સરદારે માર રાવત ને કહ્યું કે, “ હવે મને પચેલાં નાણાં આપો.” ત્યારે માર રાવત કેહે કે, “ મારી પાસે અહિ રૂપિયા નથી, પણ મારો ભંડાર સુવાસણાના ડુંગરામાં છે, માટે તમે ત્યાં આવો તો આપું.” એમ કહીને કુંવરને માતાજીને આશરે મૂકીને લશ્કરની સાથે ચાલ્યો. તેણે ફોજને વરશંઘ તલાવની પાસે ઉતારી. આ તલાવ ગઢવાડામાં ટીંબા અને ભાટવાશની વચ્ચે છે. પછી તેણે કહ્યું કે, “ હું જઈને ખજાનો ઉઘડાવીને રૂપિયા લઈ આવું છું. ” એમ કહીને તે સુદાસણાના ડુંગરામાં સંતાઈ પેઠો. પછી ફોજવાળાએ એક બે દિવસ વાટ જોઈ, પણ તે આવ્યો નહિ એટલે તેનો શોધ કરવા માંડ્યો, તથાપિ તેનો પત્તો લાગ્યો નહિ. છેવટે તેણે ફોજના સરદારને કાહાવ્યું કે, “ જો તમે બાંહધરી આપો તો આવીને ત-

મારું પતાવી જાઉં." પછી બાંહધરી આપી એટલે રાવત છાવણીમાં આવ્યો અને બોલ્યો, "મારી પાસે પૈસો તો નથી પણ આ ખેરાળું પર-
"ગણું છે તે હું પાદશાહને ઘેર ઘરાણે મૂકુંછું, તે જ્યારે મને રુપિયા મ-
"ળશે ત્યારે પરગણું છોડાવી જઈશ." એમ કહીને તેણે ખેરાળું પરગણું લખી આપ્યું પણ કેટલા એક ગામોમાં વાંટા રાખ્યા.

આશકરણજી રાણાની વેળામાં અકબરનો એક શાહજાદો કાંઈ વાંક કરીને દિલ્હીથી નાશી આવ્યો. તે ઉદયપુર, જયપુર અને રાજવાડાની બીજી કેટલીએક જગ્યાએ ગયો પણ કોઈયે તેને પોતાના રક્ષણ નીચે રાખ્યો નહિ. છેવટે તે તરસંગમે આવ્યો. આશકરણજિયે તેને રાખ્યો, તે ત્યાં રહ્યો અને તેણે કાલવાણ નામના ડુંગરા ઉપર કિલ્લો બાંધ્યો. આ જગ્યા તરસંગમાથી આશરે ત્રણ મૈલને છેટે છે. એક દિવસે શાહજાદો બહુ ખુશી થયો ત્યારે રાણાને પોતાની વીંટી આપવા લાગ્યો, તે વીંટી ઘણી મૂલ્યવાન હતી અને તેમાં ઉંચો હીરો જડેલો હતો; પણ રાણાએ કહ્યું કે, "હું એ હવણાં નહિ લઉં, પણ જ્યારે તમારી
"તકરાર પતી રેહેશે અને તમે જ્યારે સલાહ સંપમાં જશો ત્યારે તમે જે
"મને આપશો તે હું લઈશ." તેના એક માણસે તેને કહ્યું કે એ શાહજાદો સ્થિર મનનો નથી માટે તમે વીંટી લીધી નહિ ને આવેલો લાભ જવા દીધો તે ઠીક કર્યું નહિ. આ વાત સાંભળીને રાણાને પોતાના કુળ ઉપર થયેલા શાપની વાત યાદ આવી કે તરસંગમાના રાણા પાછળ બુધિયા છે. બીજે દિવસે તે શાહજાદા પાસે ગયો, અને બોલ્યો કે,
"આપ જે વીંટી કાલે મને આપતા હતા તે આજે આપશો?" પણ શાહજાદે ઉત્તર આપ્યો કે, "હું જ્યારે જઈશ ત્યારે તમને આપતો જઈશ." આ પ્રમાણે કહ્યું તો ખરૂં પણ તે આપ્યાવિના પશ્ચિમ ભણી ગયો, ત્યાં ભૂજના ભારમળ રાવે તેને પકડીને દિલ્હી પોહોંચતો કર્યો; આ ચાકરી ઉપરથી રાવ ભારમળને મુરખી પરગણું માળ્યું.* પછીથી

* પૃષ્ટ ૪૭૩ મેં જે વાત લખી છે તેનો આ એક ભૂલ ભરેલો સંબંધ છે તે પ્રમાણે તો શાહજાદો એટલે અમદાવાદનો ત્રીજો સુલતાન મુઝફ્ફર હોવો જોઈયે.

ત્યારે પાદશાહ અને શાહજાદાને સલાહ થઈ ત્યારે, પાદશાહે તેને પૂછ્યું કે તને કોણે કોણે શરણે રાખ્યો. તેણે કહ્યું તરસંગમાના આશકરણજિયે મને રાખીને મારી બહુ ચાકરી કરી. તે સાંભળીને પાદશાહે આશકરણજીને શરપાવ મોકલીને મહા રાણાની પદવિ આપી. શાહજાદાએ પણ પેલી વીંટી મોકલી દીધી, તેમાં ઘણો મૂલ્યવાન હીરો જડેલો હતો. આશકરણજીને ત્રણ છોકરા હતા—વાઘ, જાયમલ, અને પ્રતાપસિંહ.

રાણા વાઘની વખતમાં ઈડરના રાવ કલ્યાણમલની રાણી ભાણવંતી ઉદયપુરના રાણાની દીકરી અને વિનયામતી જાડેજી ભૂજના રાવની દીકરી હતી તે બંને રાણિયો દર સોમવારે મહાદેવની પૂજા કરવા સારૂં બ્રહ્મખેડમાં આવતી હતી.+ તે જગ્યા ભૃગુ ક્ષેત્ર કેહેવાયછે ત્યાં આગળ હરણાવ નદી વેહેછે ત્યાં સુધી રાણો વાઘ પોતાના સીમાડાનો દાવો રાખતો હતો, તેની કેહેવત ચાલે છે જે,

"હુ રાણો વાઘ, મારો હરણાવસુધી ભાગ."

રાણા વાઘને કોઈએ કહ્યું હતું કે ઈડરના રાવની રાણિયો બહુ સુંદર છે. અને તે ઉપરથી તેમને જોવાનો તેણે નિશ્ચય કર્યો હતો. તે એક સોમવારે ભૃગુક્ષેત્રમાં બ્રાહ્મણનો વેશ લઈને ગયો. રાણિયોએ મહાદેવની પૂજા કરીને બ્રાહ્મણોને કપાળે ચાંદલા કરીને દક્ષિણા આપવા માંડી. તેમાં રાણા વાઘને પણ ચાંદલો કરીને દક્ષિણા આપવા માંડી પણ તેણે તે લીધી નહિ ત્યારે તેને પૂછ્યું કે તમે શા માટે લેતા નથી ! તેણે કહ્યું કે,મેં કાશિયે જઈને નિયમ લીધો છે જે કોઈની દક્ષિણા લેવી નહિ. પછી રાણિયો ગઈ, અને રાણો પણ પાછો ગયો; તથાપિ રાવ કલ્યાણમલના જાણવામાં આવ્યું. પછી રાવે રાણા વાઘેલાના ભાઈ જાયમલ સાથે મિત્રાઈ કરીને તેને ઈડરમાં રાખ્યો. વેગરણો જમાદાર જે નાગર બ્રાહ્મણ હતો અને

+ અહિયાં જે વર્ણન આપ્યું છે તે દાંતાની વાત પ્રમાણે આપ્યું છે અને પૃ૦ ૫૦૦ મે આપ્યુ છે તે ઈડરની વાત પ્રમાણે છે.

વટલીને મુસલમાન થયો હતો તેને ને પાદશાહને કજિયો થવી એટલે અમદાવાદ છોડીને ઈડર આવ્યો તેને પણ રાવે રાખ્યો. રાવે આ જમાદારને કહ્યું કે જો તું મને રાણા વાઘને પકડીને આપે તો હું તને વડાલી ગામ આપું. વેગરણાએ વડાલિયે જઈને તે પોતાને સ્વાધીન લીધી અને રાણા વાઘ સાથે સારી પેઠે મિત્રાઈ કરી. એક સમયે રાણા વાઘને સાભ્રમતીના લાંકને આરે જમાદારે કસુંબો પીવાને બોલાવ્યો. રાણાજીનો ઉમરાવ મંજી વાછાવત જે દીવડીનો ઠાકોર હતો તેના મનમાં આવ્યું કે આજે રાણોજી એકલા જાયછે તે નક્કી કેદ પકડાશે એમ જાણીને તેણે જવાની ના કહી, પણ રાણાજીના કુળને ઋષિનો શાપ હતો તેથી આગળ મતિ ઉપજી નહિ. તે ઉપરથી તેણે જવાને હઠ લીધી એટલુંજ નહિ, પણ મંજી વાછાવતને પોતાની સાથે આવવાની પણ ના કહી. પણ ઠાકોરના મનમાં એટલી બધી બીક ભરાઈ ગઈ હતી કે છેટે છેટે તે તેની પછવાડે ગયો. રાણો વાઘ લાંકને આરે જઈ પોહોંચ્યો અને વેગરણાની સાથે રાવણું કરીને દારૂ પીધો; ત્યાર પછી વેગરણાના માણસોએ તેને ઝાલી લીધો; એક તેનો ચાકર મરાયો ને એક નાશી ગયો. મંજી ઠાકોર મુકાવાને આવી પોહોંચ્યો, અને તેણે પોતાના ભાલાવડે એક બે માણસોને મારી નાંખ્યા, પણ પછીથી તે મરાયો. જમાદારે રાણાને વડાલી લઈ જઈને કેદ કર્યા, અને રાવને લખી મોકલ્યું કે, મેં રાણા વાઘને પકડ્યો છે માટે તમે એમના ભાઈ જાયમલને કેદ કરજો. એ પત્ર રાવ પાસે આવ્યો તે સમયે જાયમલ સાથે રાવ મેડા ઉપર સોગઠાં રમતા હતા અને નીચે નીસરણી આગળ એક રજપૂત નામે સાલુભૂત કરીને ચાંપા તથા ખાપરેટાનો ઠાકોર બેઠો હતો. કાશદે જઈને તેને કહ્યું જે રાવજી ક્યાં છે ? હું વડાલીથી કાગળ લઈ આવ્યો છું. ઠાકોરે પૂછ્યું કે કાગળ શા વિષેનો છે ? મને કેહેવાને તારે ડરવું નહિ હું રાવનો ચાકર છું. કાશદે કહ્યું કે રાણા વાઘને પકડીને કેદ કર્યાનો કાગળ છે. એટલે સાલુભૂતે કહ્યું

કે રાવજી પોઢ્યા છે માટે તું અહિયાં બેશ, હું જઈને જોઈ આવું, જો એ જાગતા હશે તો હું તને બોલાવીશ. પણ જો ઉંઘ્યા હશે અને તું ઉતાવળો બોલીને જગાડીશ તો તારા ઉપર કોપશે. એમ કહીને તેને બેસાર્યો. અને ઉપર જઈને રાવની પછવાડે અને જાયમલ દેખે એમ ઉભા રહીને તેને ઈશારત કરી કે રાવ તમારૂં માથું કાપી નાંખશે; પણ જાયમલના સમજવામાં આવ્યું નહિ ત્યારે ઠાકોરે નીચે આવવાની તેને ઈશારત કરી. ત્યારે જાયમલ સમજ્યો અને કંઈ સબબ બતાવી નીચે ગયો. સાલુભૂતે સર્વે વાત કહી એટલે તે પોતાને ઉતારે જઈને ઘોડે ચડીને ઉત્તર દિશા ભણી બાલેશી (મઉ) જતો રહ્યો. તેણે પચીસ મૈલ સુધી લાગટ, ઘોડાને દોડાવ્યો તેથી તે આકોડિયા ગામની ભાગોળે, પોહોંચ્યો ત્યારે ઘોડો ફાટી પડ્યો. જાયમલ ત્યાંથી પગે ચાલીને ગામમાં ગયો અને વરજંગ બાકુવા ચારણના ઘરમાં સંતાયો. વરજંગના છોકરા સદુજિયે પૂછ્યું કે તમે કોણ છો ? અને તમારી હકીકત શી છે ? તે ઉપરથી જાયમલજી બોલ્યો કે રાવનાં માણસ મારી પછવાડે પડ્યાં છે, માટે મને રાખી શકો તો રાખો નહિ તો કહિં દૂર પોહોંચાડો. ત્યારે ચારણે કહ્યું કે મારા માથા સાટે હું રાખીશ, પણ હું મરીશ ત્યાં સુધી રાવ તમને છોડશે નહિ. માટે આ બે ઘોડિયોમાંથી તમને જે સારી લાગે તે લઈને નાશી જાઓ; અને જ્યારે તમારો ગ્રાસ વળે ત્યારે મારી ખબર લેજો પછી જાયમલ કેશર નામની ઘોડી લઈને નાઠો તે હેમ ક્ષેમ બેરાળે પોહોંચ્યો.

હવે રાવને કાશદ પાસેથી કાગળ મળ્યો એટલે તે વાંચીને જાયમલ પછવાડે માણસ મોકલ્યાં તે જ્યારે આકોડિયે આવી પોહોંચ્યાં ત્યારે મરેલો ઘોડો જોઈને તેમને ખાતરી થઈ કે એ નાશીને આ ગામમાં ભરાયો છે. તેઓ ચારણને ઘેર ગયા અને અમારો ચોર આપો એમ કહીને બૂમરાણ કરવા લાગ્યા. ત્યારે ચારણે કહ્યું કે તે મને ઠગીને મારી ઘોડી લઈને નાશી ગયો છે. તે કોણ છે તે પણ હું જાણતો નથી. પછી તે-

ઓ તેની પછવાડે વીસ પચીસ મૈલ ગયા અને ત્યાંથી પાછા ઈડર આવ્યા. જાયમલે બેરાલા પરગણામાં માણસો એકઠાં કર્યાં અને તરસંગમે જઈને તે કબજે કરી લીધું અને ત્યાં સામાન એકઠો કરવા માંડ્યો. એટલામાં રાવ કલ્યાણમલ ફોજ લઈને ત્યાં આવ્યો, ત્યાં લડાઈ થઈ પણ રાવનું કંઈ ચાલ્યુ નહિ એટલે તે ઈડર પાછો જતો રહ્યો. રાવની સાથે કજિયો ઘણા દિવસ લગી ચાલ્યો. રાણાની ચાકરીમાં મેહેપો અને રાજધર કરીને બે ભાઈ મહાવડના ઠાકોર હતા અને વજાશણાનો કોળી ઠાકોર ડેપો કરીને હતો તેની પાસે એંશી માણસ હતાં. આ ડેપાએ ઈડર ઉપર હલ્લો કરવાને રજા માગી, તે તેને મળી એટલે પોતાનાં માણસને ઈડરવાડાના ન્હાના ન્હાના ગામમાં મૂકીને બે ત્રણ માણસ લઈને પોતે ઈડર ભણી ચાલ્યો, ત્યાં રાવના દરબારમાં ભવાયા રમતા હતા, ત્યાં ઠાકોર ગયો. અને બીજા જોવા બેઠા હતા તેમાં તેપણ ભળી ગયો; પછી રાવનો ભાઈ કેશવદાસ ત્યાં જોવાને આવ્યો હતો તેને ઓળખી રાખ્યો. આ કેશવદાસની છોકરી રાણા વાઘ ઉપર ગોબેથી કાંકરિયો મારતી હતી ત્યારે રાણો રોવા જેવો શબ્દ કરે તે ઉપરથી રમનારા ને જોનારા સર્વે હસે. આવો મામલો જોઈ રાણા વાઘે કહ્યું કે, "જ્યાં સુધી મારો કોઈ વારસ આ છોકરીને રડાવશે નહિ ત્યાં સુધી મારો જીવ ગતે જવાનો નથી," રાણાને આવા દુઃખમાં જોઈને ડેપા ઠાકોરને ઘણું માઠું લાગ્યું, હવે જ્યારે રમત પૂરી થઈ રહી અને કોઈ આપે તે લેવાને થાળી ફેરવી ત્યારે ડેપાએ પોતાના હાથમાંથી કડું કાહાડીને તેમાં નાંખ્યું ત્યારે ભવાયે કહ્યું કે આ કોણ આપેછે, અમે કોના વખાણ કરિયે! પણ ડેપાએ કંઈ કહ્યું નહિ. ત્યારે પાસે ઉભા હતા તેઓએ કહ્યું કે કોઈ દારૂ પીધેલાએ આપ્યું હશે તમને પરમેશ્વરે આપ્યું તો તમારે પૂછપરછ કરવાનું શું કારણ છે. પછીથી તેમણે ફરીથી તાસક ફેરવી ત્યારે ઠાકોરે બીજું કડું નાંખ્યું. આ વેળાએ અર્ધીરાત ગઈ હતી તેવામાં રાવના

ભાઈ કેશવદાસ બાહાર ગયા. ડેપો તેની પછવાડે ગયો અને મશા લચીના હાથ ઉપર ઝટકો મારીને મશાલ પાડી નાંખી. પછી કેશવદાસનું માથું કાપી લઈને તે નાશી ગયો. ત્યાં બુમ પડી કે રાવના ભાઈ મરાયા ! તે વખતે પેલી છોકરિયે રડવા માંડ્યું અને છાતી કૂટવા માંડી, અને રાણા વાઘે આ વાત જ્યારે સાંભળી ત્યારે તરતજ પોતાને હાથે મરણ પામ્યો. જ્યાં લગી રાણો જીવતો હતો ત્યાં લગી રાવ નિત્યનિત્ય તેને કેહેતો કે જો થોડાં ગામ તું મને લખી આપે તો હું તને છોડું; પણ રાણો તે વાત માન્ય કરતો નહિ અને માત્ર એટલોજ ઉત્તર આપતો કે,

" હું રાણો વાઘ મારો હરણાવ સુધી ભાગ. "

હવે જ્યારે ડેપો પોતાની મેળે નકળો થયો ત્યારે પોતાનાં માણસો સાથે સંતલશ કરી રાખી અને તે પ્રમાણે એક ડુંગર સળગાવ્યો એટલે તેનાં માણસ જે જુદે જુદે ઠેકાણે મૂકયાં હતાં તેમણે તે તે ગામમાં આગ મૂકી.

પછીથી ડેપો તરસંગમે આવ્યો અને જાયમલને રામ રામ કરીને કહ્યું જે અંબાજિયે મારી લાજ રાખી. જાયમલે તેને ભીમાલ ગામ આપ્યું. તે ડેપાના વંશનાં હજી લગણ વજાસણામાં ખેતી કરેછે. રાણા જગતસિંહે તેના વંશજ પાસેથી ભીમાલ ગામ પાછું લીધું અને તેનો ચોથો ભાગ આપવાનો ઠરાવ્યો તે આજ લગી તેઓ ખાયછે.

રાવે ચારણ બાહુવા સદુજીને બોલાવીને કહ્યું જે મારા ચોરને તેં બચાવ્યો માટે તારે મારા દેશમાં રેહેવું નહિ. જ્યારે રાણા જાયમલે આ વાત સાંભળી ત્યારે તેને તરસંગમે તેડાવીને પાણિયાલી ગામ આપ્યું અને પોતાનો દસોંદી સ્થાપીને પોતાની પાસે રાખ્યો.+

રાણા જાયમલની ચાકરીમાં મેહેપો અને રાજધર એ બે ગઢિયા હતા, તેઓ થોડાક દિવસની રજા લઈને પોતાને ઘેર ગયા. રસ્તે જતાં

+ જે ચારણ પાસેથી આ વૃત્તાંત મળ્યું છે તે ચારણ સદુજીના વંશનો છે તેને પાણિયાલી ગામનો સોળમો ભાગ મળેછે.

ઓઠડા ગામને પાદર નદી ઉપર ઉતર્યા તેવામાં એક રબારી બકરાં લઈને આવ્યો તેને તેઓએ પૂછ્યું કે આ બકરાં કેનાં છે ? ત્યારે તેણે જવાબ દીધો કે રાણાજીનાં છે. પછી ગઢિયાએ કહ્યું કે અમે પણ રાણાજીના છિયે માટે અમને એક બકરૂં આપ. રબારિયે બકરૂં આપ્યું નહિ એટલે જોરાવરિયે લઈને માર્યું. પછી તેણે તરસંગમે જઈને રાણાને ફરિયાદ કરી કે ના કહી છતાં ગઢિયાયે, જબરાઈથી એક બકરૂં લઈને મારી નાંખ્યું. તે વાત રાણાએ સાંભળીને કહ્યું કે એ લોકો બહુ ઉન્મત્ત થયા છે માટે તેમને હવેથી જોઈ લઈશું. તેમના કોઈ મિત્રે આ વાત તેમને જણાવી અને લખ્યું કે બરાબર તપાસ કર્યા વિના જો તમે પાછા આવશો તો તમને મારી નાંખશે. પછી તે ગઢિયા છ મહિના સુધી ઘેર બેશી રહ્યા, ત્યારે રાણાએ તેમને તેડું મોકલ્યું, તેઓએ કહ્યું કે રાણાનો અમને વિશ્વાસ નથી માટે બાડુવા સદુજીની બાંહધરી આપો તો આવિયે. આ પ્રમાણે સમાચાર લઈને ચાકર પાછો આવ્યો એટલે રાણાએ પોતાના કારભારીને બોલાવીને અને સરદારોને એકઠા કરીને ચારણ જાણે નહિ એમ તેના નામનો બાંહધરીનો કાગળ તેઓની સલાહથી મોકલ્યો. જ્યારે મેહેપાએ અને રાજધર ગઢિયાએ તે કાગળ વાંચ્યો, ત્યારે તરસંગમેં આવ્યા અને ગાંમને પાદર બાગમાં ઉતારો કરીને રાણાની હજુરમાં જવાને તૈયાર થયા. તેવામાં બાડુવો સદુજી તેઓને મળવા ગયો અને મળીને કહ્યું જે તમે ધણી ને ચાકર ફરીને એકઠા થયા તે બહુ સારૂં થયું. તે સાંભળી તેઓ બોલ્યા કે ખરી વાત, પણ અમે તો તમારા બાંહધરીના કાગળ ઉપરથી આવ્યા છિયે. સદુજિયે કહ્યું કે બાંહધરી વિષેનો શબ્દ પણ મને ખબર નથી; તે ઉપરથી તેમણે તેને કાગળ બતાવ્યો. ત્યારે તેણે ફરીને કહ્યું કે આ વિષે કશું હું જાણતો નથી માટે તમારે જેમ કરવું ઘટે તેમ કરજો. ત્યારે બંને ભાઈએ માહોમાંહે એક યુક્તિ કરી અને ન્હાનો ભાઈ, મ્હોટા ભાઈની સાથે કજિયો થયાનું મિષ કરીને ચાલતો થયો. એટલે સર્વ લોક મ્હોટા ભાઈની

આસપાસ વીંટાઈ વળીને સમજાવવા લાગ્યા કે તમે જઈને તમારા ભાઈનું મન મનાવીને પાછા તેડી લાવો. એહેપો તે પ્રમાણે ઘોડે અસ્વાર થઈને રાજધરને પાછો બોલાવી લાવવાને બાહાને નીકળ્યો, અને જ્યારે તેઓ એકઠા થયા ત્યારે ઘોડા મારી મૂકીને આહાવડ જતા રહ્યા. જ્યારે રાણાએ સાંભળ્યું કે ગઢિયા પાછા જતા રહ્યા ત્યારે તેના કારણ વિષે તેણે તપાસ કરયો તે ઉપરથી લોકોએ કહ્યું કે બંને વચ્ચે કજિયો થયો છે, અને એક રીસાવીને જતો રહ્યો છે, તેને પાછો વાળવાને બીજો ગયો છે, તોય પણ રાણાએ મનમાં વિચાર્યું કે કોઈએ તેમને ભેદ કહ્યો હશે. તેણે ગઢવીને બોલાવીને પૂછ્યું કે તમે એમને મળવાને ગયા હતા કે નહી ! અને તમે કંઈ વાત કરી હતી કે કોઈ બીજાએ કરી હતી ! ગઢિયાનો ચાકર વાલિયો કોળી અફીણિયો હતો અને રાણાની પાસે રહીને પાનની બીડિયો તૈયાર કરવાનું કામ કરતો હતો. ચારણે કહ્યું કે કદાપિ એ વાલિયાએ કહ્યું હશે તેથી ચેતીને તેઓ નાશી ગયા હશે. રાણાએ કોળીને બોલાવીને સારી પેઠે ધમકાવ્યો, અને તેને કાહાડી મૂક્યો, એટલે એ પણ આહાવડ ચાલતો થયો. ત્યાર પછી બાડવા સદુજિયે રાણાને કહ્યું કે બહુ સારૂ કરયું ઠાકોર ! તમે મને ઈડરના રાવ સાથે કજિયો કરાવીને અંહિયાં તેડી લાવ્યા અને મારા નામની જુઠી બાંહધરી મોકલીને ગઢિયાઓને અહિ બોલાવીને મારી આબરૂ લેવાનું કામ કર્યું. હવે હું તમારા દેશમાં રેહેવાનો નથી. પછી તે ક્રોધનો મારયો નીકળ્યો અને એહેપાએ તથા રાજધરે તેને છાનો માનો બોલાવ્યો હતો તેથી તે પણ આહાવડ ગયો. ત્યારે તે ઠાકોરો ગઢવીને ગામ આપવાના વિચારમાં હતા એટલામાં રાણાને તે વિષેની ખબર થયાથી તેને મનાવી આણીને પાલિયાલીમાં રાખ્યો.

પછી ઈડરની ફોજ તરસંગમા ઉપર ચડી આવી, અને એક લડાઈ થઈ, તેમાં બંને બાજુનાં ઘણાં માણસ મરાયાં. આખરે ફોજ ઈડર ભણી પાછી ગઈ. આ વેળાએ તેઓ તરસંગમાના એક નાગ-

રને ઝાલી ગયા, અને તેને રાવ કલ્યાણમલને સોંપી દીધો. રાવે તેનું નાક કાપી નાખવાની આજ્ઞા કરી. ત્યારે નાગર બોલ્યો " એ તો ઠીક " છે ? હું કલ્યાણમલની ફોજ સાથે હતો એવું એ ઉપરથી જણાશે." રાવે પૂછ્યું કે તારા બોલાવામાં શો ભેદ છે; નાગરે ઉત્તર આપ્યો કે, "તમે મને એકલાને પકડીને મારૂં નાક કાપી નાંખશો ત્યારે એ ઉપરથી તમારી આખી ફોજનું નાક કપાયું કેહેવાશે. તે સાંભળીને રાવે તેને કંઇ કરયા વગર કાહાડી મૂક્યો. ફોજ જે વેળાએ પાછી જતી હતી તે વેળાએ કણબીની એક બાયડી પોતાના ધણી સારૂ ભાતું લઈ જતી હતી. રાવે તેને દીઠી અને તે ભૂખ્યો હતો તેથી પૂછ્યું કે તમારી પાસે શું છે ? તે બોલી કે ખીર છે. પછી તેણે લઇને ખાવા માંડ્યું પણ ખીર ઉની હતી તેથી તેની આંગળિયો દાઝી ત્યારે બાયડી બોલી કે, "વાહરે ! તમે તો કલ્યાણમલ જેવા નઠારા દેખાઓછો." રાવે પૂછ્યું કે એમ કેમ વારૂ ? તે બોલી, " રાવ તરસંગમો લેવાને આજ દશ વર્ષથી ફાંફાં " મારેછે પણ આસ પાસનાં ગામડાં પેહેલેથી લીધા વિના મેહેનત કરે " છે તે પેશ જતી નથી. તે પ્રમાણે તમે પણ કોરે કોરેથી ટાઢી થયેલી " ખીર ખાવાને બદલે એકદમ વચ્ચે હાથ ઘાલીને આંગળિયો બાળી." તે સાંભળીને રાવે મનમાં વિચાર કરયો કે, " એ કેહેછે તે બરાબર છે, એનાથી મને ખરેખરો બોધ મળ્યો." તેણે પેલા ગઢિયાઓને પોતાની છાવણીમાં બોલાવીને કહ્યું કે તમે મારી ફોજના ઉપરી થાઓ. ત્યારે તે બોલ્યા, અમે રાણાનું લુણ ખાધું છે અને ઘણા દિવસ સુધી એના કૂવાનું પાણી પીધું છે. એને એક વાર સમજાવવાને અમને રજા આપો, જો તે અમારૂ માનશે નહિ તો અમે તમારા કેહેવા પ્રમાણે કરી શું " પછી મેહેપો તરસંગમે ગયો અને કહ્યું આ પીપળાનાં ઝાડ તરસંગમાના કિલ્લા ઉપર આવ્યાં છે માટે કપાવી નાંખો નહિ તો શત્રુ ઝાડ ઉપર ચડીને તમારા મેહેલ ઉપર મારો ચલાવશે. રાણો બોલ્યો અહિયાં સુધી આવે એવો કોણ બળિયો છે ? વળી પીપળાનું ઝાડ

કાપવું અને બ્રાહ્મણને મારવો એ બે બરાબર* છે; માટે હું એકેય કાપનાર નથી.” જ્યારે ગઢિઆએ બહુ આગ્રહ કર્યો ત્યારે રાણો બોલ્યો, “ જા તુંય પણ તેમના ભેગો ચડજે હું તારાથી ડરતો નથી. ” પછી ગઢિયો રાવની છાવણીમાં પાછો આવ્યો, અને બોલ્યો, “ રાણો તો માનતો નથી. ” ત્યાર પછી તેમણે ફોજના ત્રણ ભાગ કર્યા બે ભાગ બે ગઢિઆને સોંપ્યા અને એક ભાગનું ઉપરીપણું રાવે પોતાની પાસે રાખ્યું. તેઓ તરસંગમા ઉપર જુદે જુદે રસ્તે ચાલ્યા, અને તે ઘેરી લઈ કિલ્લા ઉપર ચડીને શેહેરમાં ઉતર્યા. ત્યારે રાણો પોતાનું કુટુંબ લઈને દાંતે નાશી ગયો. આ લડાઈમાં રાણાના સરદાર કામ આવ્યા તે નીચે પ્રમાણે હતાઃ— ખેત, મેહેદાસ, પારખાન, પ્રતાપ, ગોપાળસિંહ, અને વીરભાણ. રાણાના ઉમરાવોમાંના જગમાલે ઈડરના એક સરદાર સેનખાનને ઠેર કર્યો.

રાણો જાયમલ અને કુંવર જેતમાલ દાંતે ગયા એટલે શત્રુ તેમની પછવાડે પડયા તે ઉપરથી તેઓએ માતાજીની આથ ઝાલી, અને રાવના ઉપર બાહારવટે નીકળ્યા. કલ્યાણમલ ગામે ગામ થાણું મૂકીને ઈડર પાછો ગયો. તરસંગમાના થાણાનો ઉપરી મોલો ડાભી હતો; સરામાં રેહેવર હતા; થાણામાં મેઘો જાદવ હતો. રાણા જાયમલનાં માણસ અને ઘોડાં રેહેતાં રેહેતાં ઓછાં થઈ ગયાં અને છેવટે તે મરણ પામ્યો.

જાયમલના મરણ પછી કુંવર જેતમાલ માતાજીને બારે ઘણા દિવસ સુધી લાંઘવા બેઠો, પણ માતાજિયે કાંઈ ભાળ લીધી નહિ. ત્યારે છેવટે કમળપૂજા કરવાની તેણે તૈયારી કરી. ત્યારે માતાજિયે તેના હાથ ઝાલ્યા અને કહ્યું, “ તું તારે ઘોડે ચડીને નીકળી પડ હું તને સ-

---

* ભગવત ગિતામાં શ્રીકૃષ્ણ કેહે છે કે, “ઝાડમાં પીપળો મારૂ રૂપ છે, સર્વ ઋષિયોમાં નારદ મારૂ રૂપ છે, ગાંધર્વોમાં ચિત્રરથ મારૂ રૂપ છે, અને સિદ્ધમાં કપિલમુની મારૂ રૂપ છે.”

હાય થઈશ. આજના દિવસમાં જેટલી ધરતી પછવાડે ઘોડે બેશીને ફરી વળીશ તેટલી તારી થશે, અને જ્યાં અટકીશ ત્યાંથી તારી સીમા બંધ થશે." ત્યારે જેતમાલની પાસે થોડા અશ્વાર રહેલા હતા તેટલા લઈને નીકળી પડયો. પેહેલાં તો તેઓ રેહેવરોને થાણે આવ્યા ત્યારે અશ્વારોનું મ્હોટું દળ પાસે આવતું હોય એવું તેમના જોવામાં આવ્યું તેથી થાણાવાળા તેમનાં ઘોડાં અને સરસામાન મૂકી દઈને નાશી ગયા. ત્યાર પછી તેઓ મેઘા જાદવને થાણે જઈ પોહોંચ્યા ત્યાં પણ માતાજીની સહાયતાથી ડુંગરાની બાજુએ ઝાડે ઝાડે એકેકો ઘોડે સવાર જોયો, તેથી તેઓ પણ ગભરાઈને નાશી ગયા; મેઘો પોતાના ઘોડાને નવરાવા વળગ્યો હતો તેને ઝાલી લઈને ઠાર કર્યો. ત્યાંથી પછી તરસંગમે ગયા અને ત્યાંનું થાણું નસાડી મૂક્યું; ત્યાર પછી ઘોરાદ અને હરાદમાંથી શત્રુઓને કાહાડી મૂક્યા. ત્યારે રાણો જેતમાલ થાક્યો, અને ઘોડા ઉપરથી નીચે ઉતરવા લાગ્યો એટલે બીજા રજપૂતોએ પ્રાર્થના કરીને કહ્યું કે હવણાં તમે નીચે ઉતરશો નહિ, પણ તેણે કહ્યું કે હવે મારાથી વધારે વાર ઘોડા ઉપર બેશી રેહેવાય એમ નથી. એમ કહીને તે નીચે ઉતરી પડયો, અને માતાજીનું વચન પૂરૂ થયું. ત્યાર પછી તરસંગમો ઉજ્જડ કરીને રાજગાદી દાંતે લઈ ગયા;દાંતેથી બે મૈલને છેટે પશ્ચિમમાં, નવા વાસના રસ્તા ઉપર દાંતોરિયા વીરનું થાનક છે તે ઉપરથી દાંતા નામ પડેલું છે. વીરને થાનકે માટીના ઘોડા કરીને લોક ચડાવેછે. દાંતે આવ્યા પછી તરતજ જેતમાલ મરણ પામ્યો.

પ્રકરણ. ૧૦

ઈડર.

ઈડરના રાવ કલ્યાણમલની પછી તેનો દીકરો રાવ જગનનાથ ગાદિયે બેઠો. કલ્યાણમલ રાજ્ય કરતો હતો તે વેળાએ કાર્યભારિયોની બે ટોળિયો બંધાઈ હતી; તેમાં એક વસાઈ, મોન્દેતી અને કરિયાદરાના દેસાઈ જમીનદારોની હતી, અને તેમને પોસીનાના વાઘેલા ઠાકોરો અને ડેરોલના સરદારોની સહાય હતી, બીજી રણાસણના રેહવર ઠાકોર ગરીબદાસ, ઈડરના મુસલમાન કસબાતિયોના મુખિયો, અને વડાલીના મોતીચંદશાહ મજમુદારની હતી. આ વેળાએ, ઈડરની ખંડણી મુદતસર ઉઘરાવાને મુસલમાનો ફોજ મોકલવા લાગ્યા અને વડોદરાનો વૈતાલ ભાટ, જેને રાવનો કિતાબ માળ્યો હતો, તે રાઠોડ રાજાઓનો પાદશાહને ત્યાં જામીન થયો હતો. ઈડરની જમાબંદી દિલ્હીની વતી અમદાવાદમાં ચુકતી હતી. દરવર્ષે ખંડણી ઉઘરાવી લેવાનો ચાલ પડ્યો ન હતો, પણ અમદાવાદના સુબાની પાસે પૂરતુ જોર થતું ત્યારે તે દર પાંચ કે દશ વર્ષે વસુલ કરી લેતો. રાવ જગનનાથ ગાદિયે બેઠો ત્યાર પછી મુસલમાની સત્તા નિત્ય નિત્ય વધતી ચાલતી હતી, અને રેહેતાં રેહેતાં ઈડરની ખંડણી પ્રતિ વર્ષે વસુલ કરી લેવાનો ચાલ પડી ગયો હતો. અને વૈતાલ બારોટ હજી લગણ હામી ભરતો હતો. છેવટે તેનું રાવજીપાસે એટલું બધું લેણું થઈ ગયું કે રાવે તે ખોટું કરવાને તેનું કાટલું કાહાડવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી એક દિવસે તેને ઉતારે એક દાસી મોકલીને અને તેની સાથે તેણે વ્યભિચાર કર્યો એવો દોષ મૂકીને તેને શેહેરમાંથી કાહાડી મૂક્યો, એટલે બારોટ ત્યાંથી વડોદરે ગયો અને ત્યાર પછી દિલ્હી જઈ પોહોંચ્યો તે વિષે બીજા ભાગમાં જોવામાં આવશે.



A. Kinloch Forbes del. Vincent Brooks, Day & Son, lith.

ઈડર દેશનો એક કુવો.

A WELL IN THE EEDUR COUNTRY.

આ બનાવ બન્યા પછી રાવ જગનનાથને,* ડુંગરપૂરના સિસોદરા રાવળ પૂંજા સાથે ઉચપદ વિષેનો કજિયો થયો. તેઓની સીમા ઉપર સામભાજીનું ડેરું છે ત્યાં આશરે ઈ૰સ૰ ૧૬૫૦ ની સાલમાં મળ્યા. આ વેળાએ રાવળ પૂંજાનો રૂમાલ નીચે પડી ગયો એટલે રાવ તેના કરતાં ન્હાનો હતો તેથી તેણે ઉપાડી લઈને રાવળને આપ્યો. પણ વાત તો એમ ચલાવી કે રાવળે જોરાવરી કરીને રાવને પગે લગાડ્યો. આ વેળાએ મોહનપુરનો ઠાકોર મોહનદાસ રેહેવર હતો તેણે રાવની સારી ચાકરી બજાવી, તેણે ડુંગરપુર ઉપર ચડાઈ કરીને રાવળને કેદ કરયો, અને જ્યારે તે રાવને પગે પડ્યો ત્યારે તેને શિરપાવ આપીને વિદાય કરયો. રાવળ પૂજા કરવા બેઠો હતો તે વેળાએ રાવે તેને પકડ્યો હતો, અને જે મૂર્ત્તિની તે પૂજા કરતો હતો તે ઠાકોર લઈ ગયો તે હજી લગણ મોહનપુરમાં છે. આ વિષે ભાટે કવિતા કરી છે તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

कुंडळियो.

पूंजो पाय लगाडियो, ईडर इंदे राव;
जोर कियो जगनाथिये, दीनो सबळो दाव;
दीनो सबळो दाव, रावे रावळने रेंश्यो;
की अचरज कम धज्ज, खगां बळ पावो खेशो;
गर परानाथ इजत गई, चास लगी जद त्राडियो;
केल परो झालेकर, पूंजो पाय लगाडियो

એક દિવસે રાવ જગનનાથ જેવામાં ભોંડાસામાં હતા તેવામાં દિલ્હીથી એક હકીમ આવ્યો તેણે ધાતુપુષ્ટીનું ઓષધ આપ્યું ને કહ્યું કે રાણીને મળવાનું થાય ત્યાર પછી ખાવા માંડવું. જગનનાથ ઈડરથી થોડે મેલને અંતરે આવ્યો ત્યારે તેણે ઓષધ ખાધું તેથીજ ઘણું કરી-

* ઈડરની વાવમાં રાવ જગનનાથ વિષેનો લેખ ઈ૰ સ૰ ૧૬૪૬ ની સાલનો છે.

ને તેનું મૃત્યુ થયું. તે તરત તો બચ્યો ખરો પણ તે દિવસથી તેનાથી દટાર ઉભાં રેહેવાતુંજ નહિ.

હવે વેતાળ બારોટે દિલ્હી જઈને પાદશાહને સોનાની રિકાબી ભેટ કરી, તેમાં પાણી ભરીને આંબાનું પાદડું, શેલડીનો કડકો તથા ખાખરાના પાંદડામાં ખીશકોલી બનાવીને તેના મ્હોમાં સાકરનો કડકો આપ્યો હતો. બાદશાહે પૂછ્યું કે આમ કરવાનું શું કારણ છે, ત્યારે બારોટે ઉત્તર આપ્યો,—

"એક ઠેકાણે સોનાના થાળ જેવી ધરતી છે, તેમાં પુષ્કળ પાણી છે,
"અને તેમાં આંબાનાં ઝાડ અને શેલડી થાયછે, પણ ખાખરાની
"ઝાડીમાં* ખીશકોલી રેહેછે તે સાકર ખાઈ જાયછે. જો આપ પાંચ-
"હજાર+ અશ્વાર આપો તો તે દેશ હું આપના કબજામાં કરી આપું."

આ ઉપરથી પાદશાહે શાહજાદા મુરાદને હુકમ મોકલ્યો કે પાંચ હજાર અશ્વાર લઈને વેતાળ બારોટની સાથે જવું. આ વેળાએ મુરાદ અમદાવાદનો સરસુબો હતો. રાવ જગનનાથનો વકીલ દિલ્હી હતો તેના જાણવામાં આ વાત આવી એટલે કાશદ મોકલીને રાવને કાહાવી મોકલ્યું કે વેતાળ બારોટની સાથે ઈડર ઉપર લશ્કર મોકલવાની તૈયાર થઈ છે. રાવે બારોટનું અપમાન કર્યું હતું તે વાત આ સમયે તો પોતે ભુલી ગયો હતો તેથી તેણે તેને દોસ્તીદાવે લખ્યું કે મારો તમારા ઉપર સંપૂર્ણ ભરોસો છે, માટે ઈડર ઉપર ફોજ ચડવાની છે કે નહિ તે લખી મોકલજો. વેતાળ બારોટે ઉત્તર વાળ્યો કે તમારે જરા ડરવું નહિ. પણ ફોજ તો મુરાદની સાથે ચડી અને એકે પણ ઘા કર્યા વિના ઈડર તાબે કરી લીધું.

---

* તે દિવસે ઈડરની આસપાસ ખાખરાનું જંગલ હતું ને તે તેના કિલ્લા જેવું બની રહ્યું હતું તે વિષેનું સૂચન અહિ છે.

+ અંગ્રેજીમાં પાંચસેં અશ્વાર લખ્યાછે તે ભૂલ થયેલી જણાયછે.

छप्पय.

संवत सतर प्रमाण, वर्ष बारोतर वीमळ;
त्रीज तिथि रविवार, मास आसो पख निर्मळ;
शाहजादो मूराद, लेण गढ इडर आयो;
करवा रोषां काज, साथ जगनाथ सजायो;
वेताळ भाट न दियो वढण कुढ करी राव काढियो;
पूंज राज अंग पड्या पछी, लोहा बळ इडर लियो;

છેલી લીટીમાં પૂંજો લખ્યો છે તે રાવ જગનનાથનો દીકરો થતો હતો, તે મુસલમાનો ઉપર બારવટે નીકળ્યો હતો. તે જ્યાં સુધી જીવ્યો ત્યાં સુધી ખરેખાત મુસલમાનોથી ઈડરગઢ પોતાનો કેહેવાયો નહિ.

गीत.

रावे रेंहच्या पठाण पडे रण, इडरिये दळ आणी;
नाव ! नाव ! करती निश वीसर, पडे धाहे पठाणी.
पुंजेजी खेळ खेत पछाड्या, तणरी नहि तबीबी;
कंत तणे दख भांगिये कांकण, बुम करे मूख बीबी.
जोध जडे कमधेज्ज जणांरे, खोग रोहिळां खाया;
मेली धाह दिये मुगलाणी, नाव किसीका नाग्या.

રાવ જગનનાથ ઈડરથી નાઠો તે પોળે જઈને રહ્યો અને ત્યાં પછી તરતજ મરણ પામ્યો.+

---

[1] રાત દાહાડો. [2] બૂમો અથવા નિશ્વાસ મૂકવો. [3] રણભૂમિ. [4] તેની. [5] રાઠોડ રજપૂત. [6] ખડગ, તરવાર. [7] મોગલ.

+ આ રાવના ઉપર કવિતા થયેલીછે તેનો પ્રારંભ નીચે પ્રમાણે થાયછે:

" જગ બોળ્યું જગનનાથિયે, નીચ કલ્યાણરો સુત."

જે ભાટ અમારા આગળ એ કવિતા બોલતો હતો, તેણે અદા કરવાને હાથ ઉંચા કર્યા હતા તે ઉપરની બે તુક બોલ્યા પછી પાછા પડયા, તેની ડોક તેની છાતી ઉપર નમી ગઈ, તેની આંખ્યોમાં આંસુ ભરાઈ ગયાં, અને ગળગળો થઈ બોલવા લાગ્યો કે, "મારે રાવજીનું વાંકું શું કરવાને બોલવું જોઈયે !" આ વેળાએ અને ત્યાર પછી પણ કેટલીક વાર તેને એ કવિતા પૂરી કરવાને કહ્યું પણ તેણે કરીજ નહિ.

મુરાદશાહે ઇડર લઈને સૈયદ હાથા નામના મુસલમાની સરદારને અધિકારી ઠરાવીને ત્યાંના પ્રધાનોને કાર્યભાર ઉપર રેહેવા દીધા અને પોતે પાછો ગયો. ત્યાર પછી સૈયદહાથાએ રાવોનાં આપેલાં શાસન પાછાં ખૂંચાવી લીધાં, તે ઉપરથી ભાટ અને ચારણો પોતાનાં ગામડાં છોડીને માલપુરના ઠાકોરને આશરે જઈને રહ્યા, તેઓનું તેણે રક્ષણ કર્યું.

જગનનાથના દીકરા પૂંજા વિષે ભાટ લોકો નીચે પ્રમાણે વર્ણન આપેછેઃ— પૂંજો ન્હાનો હતો તેથી દિલ્હી પોશાક લેવાને ગયો. ત્યાં જયપુરનો રાજા પોતાના મ્હોટા મામા વીરમદેવના વારાનું જુનું વેર મનમાં રાખીને ધારવા લાગ્યો કે પૂંજાને શીરપાવ થાય તે ઠીક નહિ, અને તે ઉપરથી પાદશાહને તેણે સમજાવ્યો કે ઇડરનો રાજકુંવર ઘણો ઉન્મત્ત છે તેથી તેની હવણાંની બાલ્યાવસ્થામાં એનું રાજ બથાવી પડવાનો સારો લાગ છે. પાદશાહે પૂછ્યું કે ન્હાનો રાવ ઉન્મત્ત છે એ વિષેની મારી ખાતરી શી રીતે થાય. રાજાએ કહ્યું કે એની પાસે એક સુંદર ઘોડો છે તે તમે માગજો, જો તે સીધેસીધો આપે તો જાણજો કે પૂંજો રાજભક્ત છે, પણ આપે નહિ તો ઉઘાડી રીતે જણાશે કે એ દગાખોર છે. પાદશાહે તે વાત સાચી માનીને ઘોડો લેવાને માણસ મોકલ્યું, પણ જયપુરના રાજાએ અગાઉ જઈને રાવ પૂંજાને સમજાવી રાખ્યું હતું કે પાદશાહ તમારૂં અપમાન કરવાને ઈચ્છેછે, અને તમારો નાશ કરવાનો નિશ્ચય કર્યો છે, માટે તમે એકદમ ઘેર પાછા જતા રોહો તો બહુ સારૂં. રાવ તે સાંભળીને જતો રહ્યો. તેની પછવાડે પાદશાહની ફોજ થઈ અને દિલ્હીથી પચીશ મૈલ ઉપર એક ગામ હતું ત્યાં તેને ઘેરી લીધો. પણ તે એક સૂતારના ઘરમાં ભરાઈ ગયો, અને અતિતોના એક ઝંડમાં મળી જઈને કેટલાક દિવસ સુધી તેમની સાથે ભટકતો ફર્યો. એટલામાં તો પાદશાહની ફોજે ઇડર લઈ લીધું, અને રાવ પૂંજાની માએ જાણ્યું કે મારો દીકરો મરી ગયો હશે તે ઉપરથી તે પોતાને પિયર ઉદયપુર જતી રહી. કેટલાક દિવસ પછી રાવ પૂંજો

અતિતોની સાથે ઉદયપુર જઈ પોહોંચ્યો અને ત્યાં પોતાની માને અને રાણાને મળ્યો, પછી તેણે તેનું વંશપરંપરાનું રાજ્ય પાછું અપાવાને એક ફોજ તેની મદદે મોકલી. રાવ પૂંજો તે લઈને ચાલ્યો અને ઇડર પાછું જીતી લીધું, ત્યાં તેણે પોતાનું રેહેઠાણ રાખ્યું, પણ રાણિયો અને ખજાનો સરવાણમાં રાખ્યો. તેણે સંવત ૧૭૧૪ (ઈ૦ સ૦ ૧૬૫૮) માં ઇડર પાછું લીધું, અને ત્યાર પછી ઝેરથી મરણ પામ્યો.

રાવ પૂંજાનો ભાઈ અરજનદાસ આ વેળાએ ઘામોદની નાળમાં રેહેતો હતો ત્યાં તેણે રેહેતાં રેહેતાં એક હજાર શિરબંધી એકઠી કરીને અમદાવાદ પરગણા ઉપર વખો કરયો. એક સમે દેવલિયાનો રાજકુંવર, વાંસવાડાનો રાજકુંવર, લુંણાવાડાનો રાજકુંવર, અને ડુંગરપુરનો રાજકુંવર, એ સર્વે અમદાવાદથી ઘેર જવા સારૂ નીકળ્યા હતા ત્યાં રસ્તામાં રણાસણમાં મુકામ કરયો તે ઠેકાણે તેની સારી ચાકરી કરી, અને જેવા ત્યાંથી રવાને થઈને ચાલ્યા તે રાવ અરજનદાસના જાણવામાં આવ્યું ત્યારે તેમણે મુદામ માણસ મોકલીને કાહાવ્યું જે મને મળીને જજો તેથી તેઓ ઘામોજ ગયા અને મસલહત કરી જે રણાસણની જગ્યા વિકટ છે માટે ત્યાં રહીને રાવ હલ્લા કરે તો અમદાવાદ અને ઇડર સુધી દોડ કરી શકે. એવો ઠરાવ કરીને રાવની સાથે તેઓ મળી ગયા અને તેમનાં સર્વનાં માણસ એકઠાં કરયાં તો પાંચ હજાર થયાં. હવે કુંવરો જ્યારથી રણાસણ આવ્યા હતા ત્યારથી રેહેવરો તપાસ રાખતા હતા કે રખેને તેઓ રાવ અરજનદાસને મળી જઈને આપણી જગ્યા ઉપર નજર કરે. રાવ અને તેના મસલહતિયા એકાએક ચડી આવ્યા તેના પેહેલાં તો રેહેવરો તૈયાર થઈ રહ્યા હતા, અને ઝાંપા આડા રહીને જેવા તેઓ રણાસણમાં પેસતા હતા તેવોજ તેમના ઉપર તાશેરો મારયો. તેમાં અરજનદાસ, અને ડુંગરપુર, લુણાવાડા અને દેવલિયાના કુંવર મારયા ગયા. વાંસવાડાનો કુંવર જીવતો રહ્યો તે ચાર જણની લાશો લઈને નાઠો, તે પાછો ઘામોજમાં આવીને તેઓને

અભિદાહ કર્યો. અરજનદાસને એક છોકરો હતો તે તે વેળાએ પાંચ વર્ષનો હતો તેને તે કુંવર વાંસવાડે લઈ ગયો અને તેના જીવતરને અર્થે વાઘર માંહેલા ડુટિયાબળનો પટો કાહાડી આપ્યો, તે પટો હજી સુધી તેના વંશવાળા ભોગવેછે.

રાવ અરજનદાસના મરણ પછી જગનનાથનો ભાઈ ગોપીનાથ બારવટે રહ્યો અને તેણે અમદાવાદ સુધી વખો કરવા માંડ્યો. આ વેળાએ પાદશાહનું જોર નરમ પડેલું હતું તેથી સૈયદહાથાએ દેસાઈ અને મજમુદારોને બોલાવીને કહ્યું કે રાવ જો દેશ ઉપર વખો કરે નહિ તો કાંઈક રમક તેને બાંધી આપિયે, માટે તમે જઈને તેમને સમજાવો. પણ તેઓએ કહ્યું કે એ કામ ભાટ અને ચારણો વિના થવાનું નથી તે ઉપરથી સૈયદ હાથાએ ભાટ અને ચારણોને પાછા બોલાવીને રાવ પાસેથી જે શાસન મળતું તે પાળીને તેમનાં ગામ પાછાં આપ્યાં ત્યાર પછી જોગીદાસ ચારણ જે કુમાવુંનો હતો તેણે ઠરાવ કરીને રાવને વોળ ગામ આપ્યું તે હજી લગણ ઈડરના રાવને તાબેછે. સૈયદ હાથાની પછી સુબો કમાલખાન થયો તે ઘણો આળસુ હતો તેણે પોતાના રાજ્ય ઉપર કશું લક્ષ આપ્યું નહિ. તેથી તેને કાહાડી મૂકવાનું ગોપીનાથને ફાવ્યું ને ઈડર પોતાને સ્વાધીન કરી લઈને આશરે પાંચ વર્ષ રાજ્ય કર્યું. રણાસણના ઠાકોર ગરીબદાસ રેહેવરને બીક લાગતી હતી કે જો રાવના તાબામાં ઈડર આવશે તો તે માંડો વેહેલો રાવ અરજનદાસનું વેર લેશે. આગળ લખ્યા પ્રમાણે ગરીબદાસ ઈડરમાં એક બલવાન ટોળીનો મુખી હતો, અને કસબાતિયો પણ તેનામાં સામેલ હતા. તેમની સહાયતાથી તે અમદાવાદ જઈને રાવને કાહાડી મૂકવાને એક ફોજ લઈ આવ્યો. રાવ ગોપીનાથને બે રાણિયો હતી. એક પેથાપુરના વાઘેલાની દીકરી હતી, અને બીજી ઉદયપુરની હતી તે સિવાય બીજી બે રાખ હતી. આ ચાર સ્ત્રિયોને લઈને તે ઈડરગઢમાં ગયો, પણ કસબાતિયોએ તેની પછવાડે પડીને માંહ ધસારો કર્યો તેથી તે ડુંગરા ઉપરથી કળનાથ મહાદેવ ભણી

ઉતરી પડયો. અને રાણિયો ચોત્રારિયા મગરા ભણી દોડી ગઈ, ત્યાં તેમણે જાણ્યું કે હવે સર્વનો નાશ થયો એટલે ફાટા તલાવમાં પડીને મરણ પામી. રાવ ગોપીનાથ ફળનાથ મહાદેવમાં પેઠો હતો તેને સવાશેર અફીણનું બંધારણ હતું તેની તલપ થઈ હતી તેવામાં વડાલીનો એક બ્રાહ્મણ મહાદેવની પૂજા કરવાને ત્યાં આવી પોહોંચ્યો તેને પોતાના હાથનાં સોનાનાં બે કડાં આપીને કહ્યું કે આમાંથી એક તને બક્ષીસ આપુંછું પણ બીજાને વેચીને તેનું અફીણ મને આણી આપું તો મારાથી સરવાણ જઈ પોહોંચાય. વળી બ્રાહ્મણને તેણે વચન આપ્યું કે મને ઈડર પાછું મળશે તો હું તને એક ગામ આપીશ. બ્રાહ્મણ તે કડાં લઈને પોતાને ઘેર ગયો અને જે બન્યું હતું તે પોતાની સ્ત્રીને કહી સંભળાવ્યું; ત્યારે તેની વહૂએ તેને સલાહ આપી કે હવે તમારે પાછા જવું નહિ, કેમકે રાવ જો જીવતો હશે તો કોઇ દિવસે પણ કડાં પાછાં માગશે. ગોપીનાથને આ પ્રમાણે અફીણ મળ્યું નહિ તેથી તે મરણ પામ્યો અને ત્યાર પછી ઈડરની ગાદી ગઈ તે પછી તેમના વંશવાળાને કદિ પાછી મળીજ નહિ.

વડાલીના મજમુદાર મોતીચંદ અને વસાઈના દેસાઈ, એઓ ઈડરનો કાર્યભાર કરવા લાગ્યા અને પ્રધાનપણું ગરીબદાસ રેહેવર કરવા લાગ્યો. ગોપીનાથનો કુંવર કરણસિંહ જીવતા સુધી સરવાણમાં રહ્યો. તેને બે દીકરા હતા, એક ચાંદો અથવા ચંદ્રસિંહ હતો તેની મા હળવદના ઝાલાજીની દીકરી હતી; અને બીજો માધવસિંહ કરીને હતો તેની મા દાંતાવાળાની દીકરી થતી હતી. ચાંદો સરવાણમાં મ્હોટો થયો અને માધવસિંહની માને આઉરણ જીવાઈમાં આપ્યું હતું તે ત્યાં ઉછર્યો. છેવટે માધવસિંહ વખે નીકળ્યો અને પોશીનાના પટામાં મોજે ચાંપલપુર છે ત્યાં પાદશાહની ફોજ સાથે લડાઈ કરી. ત્યાર પછી ત્યાંથી તે વેરાબરનો પટો દબાવી પડીને ત્યાં રહ્યો તેનો વંશ આજે પણ ત્યાં છે.

સંવત ૧૭૫૨ (ઈ૦સ૦ ૧૬૯૬) માં રાવ માન અને ગોવિંદ રાઠોડ રાવ ચાંદાના સગા થતા હતા તે તેને મેવાડથી મળી ગયા અને તેઓ

એકઠા મળીને ઈડર ઉપર વખ્ખો કરવા લાગ્યા. સંવત ૧૭૭૪ (ઈ૦ સ૦ ૧૭૧૮) માં દેસાઈયોએ મુસલમાન કિલ્લેદારોને હાંકી મૂક્યા ને રાવ ચાંદાને ઈડરમાં લાવ્યા. રાવ ચાંદાએ ઠીક ઠીક રાજ્ય ચલાવી શકાયું નહિ એટલે વાઘેલા અને રેહેવરોએ ઈડરનાં ગામ ડબાવી પડવા માંડયાં; તેમાં વાઘેલાઓએ વડાલી સુધી દેશ કબજે કરી લીધો અને રેહેવરોએ પોતાની હદ સાબળ સુધી વધારી. આ વેળાએ પાલિયાનો ઠાકોર મરણ પામ્યો તેથી તેની ગાદી ઉપર બેસનારને તરવાર અને શિરપાવ આપવાની અગત્ય પડી તેથી આ બાહાનું કાહાડીને રાવ ચાંપાએ ઈડર છોડીને નીકળી જવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તેની શિરબંદિયે પોતાનો ચડેલો પગાર લેવાને તેને અટકાવ્યો. ત્યારે વોલાસણાનો ઠાકોર સરદારસિંહ તે વેળાએ ઈડરમાં હતો તેને બાંહધરી આપી, અને તેને રાજકાર્યભાર સોંપીને પોતાની વતી મૂકીને ગયો તે પછી કદિ પાછો આવ્યોજ નહિ. સરદારસિંહે થોડા દિવસ સુધી રાવને નામે ઈડરમાં રાજ્ય કર્યું પણ છેવટે ત્યાંના દેસાઈયોએ અને મજમુદારોએ તેને ગાદી ઉપર બેસાર્યો. સરદારસિંહનો પ્રધાન લાલી નો ઠકોર સામળાજી જે વોલાસણનો ભાઈયાત થતો હતો તે હતો તે ઘણો હિંમતવાન અને બહુ કુશળ હતો. તેણે વાઘેલાઓએ અને રેહેવરોએ ડબાવેલાં ગામ પાછાં હાથ કરી લીધાં. તે જય પામતો ગયો તેથી ઘણા જણ તેના શત્રુ થયા અને કસબાતિયોએ સરદારસિંહને સમજાવ્યો કે સામળાજી તમારો અને અમારો ઘાણ વાળવાના વિચાર કરેછે. રાવે આ વાત માની અને સામલાજીને કાહાડી મૂક્યો તે પોતાની મેળે રસ્તે પડ્યો. તેની જગ્યાએ બછા પંડિતને વડોદરેથી બોલાવ્યો. ત્યાર પછી તરતજ સરદારસિંહને અને કસબાતિયોને કજિયો થયો અને સરદારસિંહ ઉઘાડો કેહેવા લાગ્યો કે જ્યાં સુધી એ લોકોનું કાટલું થયું નથી ત્યાં સુધી મારાથી ઈડરમાં રેહેવાવાનું નથી પણ આ પ્રમાણે કરવાની પોતાનામાં શક્તિ રહી નહિ એટલે તે વોલાસણે જતો રહ્યો. ત્યાર પછી બછો પંડિત ઈડરમાં રાજ્ય કરવા

લાગ્યો, તેની સાથે કસબાતિયો, મોતીચંદ મજમુદાર, રણાસણનો અ-દેસિંહ રેહેવર કાર્યભાર કરવા લાગ્યા. આ વેળાએ દેસાઈયો પડતી દશામાં આવી પડ્યા હતા. બછા પંડિતે અમદાવાદના સરસુબાને ખંડણી આપીને ઈડરમાં રાજ્ય કરવા માંડ્યું, પણ દેસાઈયો નિરાશ થઈ ગયા હતા, અને લાલસિંહ ઉદાવત સોરઠથી મેવાડ જતાં વસાઈ આવી પોહોંચ્યો હતો તેને સર્વ વાત કહી ત્યારે તેણે તેમને કહ્યું કે જો તમારી મરજી હોય તો હું તમને સારો રાજા આણી આપું. દેસાઈયોએ તે વાત માન્ય કરી અને દસ્તાવેજ કરચો, તે ઉપરથી લાલસિંહ પોસીને જઈને મહારાજ આનંદસિંહ અને તેના ભાઈયોને ઈડર લઈ આવ્યો. સંવત ૧૭૮૭ (ઈ૦ સ૦ ૧૭૩૧) માં બછા પંડિત પાસેથી આનંદસિંહે ઈડર લીધું.

હવે રાવ ચાંદા વિષે લખિયે છિયે. પોળોના પઢિયાર રજપૂતોને ત્યાં રાવ ચાંદો પરણ્યો હતો તેથી તેમને લખ્યું કે હું કાશિયે મરતા સુધી જઈ વસવાને જવા સારૂં નીકળ્યો છું તે તમને છેલ્લા રામરામ કરવાને આવું છું. એ પ્રમાણે તે પોળોમાં બે મહિના રહીને કાશિયે જવાને નીકળ્યો. પોળથી દસ મૈલ ઉપર સરસાઉ કરીને ગામ છે ત્યાં રાવ મુકામ કરીને પડ્યો અને પોળે પોતાના સસરાને લખ્યું કે આજે હવે છેક છેલાં મારીસાથે બેશીને માજબાની જમવા સારૂં આવીને પાછા જજો. તેઓ આવ્યા અને રાવની સાથે સારી પેઠે ખાધું પીધું અને પોળના રજપૂતો નીસાથી ખુબ ચકચૂર થયા ત્યારે રાવે સર્વને ઠેર કરાવ્યા. ત્યાર પછી રાવ પોળે જઈને ત્યાંની ગાદિયે બેઠો તે હજી સુધી તેના વંશવાળા પોળમાં છે.

પ્રકરણ. ૧૧.

ગોહિલ.

ઉત્તર ગુજરાતની સ્થિતિમાં જેમ ફેરફાર થતો ગયો, તેમ અમે તેનું વર્ણન કરતા કરતા મુસલમાનોનું થોડો કાળ નિભે એવું રાજ્ય બંધ થઈ ગયું, અને જે વેળાએ બંદગીનો મોઝિન ભણીથી ઉત્તર મળતો બંધ થવા આવ્યો, તથા દરેક હિંદુના દેવાલયમાંથી છૂટ પામેલા ઘંટનાદ થવા લાગ્યા, અને શિવનાં નિશાન મરાઠાના દેશી રાજ્યના વાવટા નીચે, મુસલમાનોના બહુ સંતાપેલા પ્રભાસના દેવાલયથી તે, હજીલગણ જેના દેવલને અપવિત્ર નહિ કરેલું અને જ્યાં પ્રવેશ થાય નહિ એવી શિવની અર્ધાંગના અંબા ભવાનીના દેવલ સુધી ઠેકાણે ઠેકાણે સર્વોપરી થઈને ફરીથી ફરકવા લાગ્યા ત્યાં સુધી અમે આવ્યા. દક્ષિણના રાજાઓ જેમ કલ્યાણના સોલંકી રાજાઓની વેળામાં ગુજરાત તથા સોરઠ ઉપર તેમનું રાજ્ય વધારતા આપણા જોવામાં આવ્યા તેવીજ રીતે હવેથી પણ રાજ્ય ફેલાવતા આપણા જોવામાં આવશે. તથાપિ એ વાતનો પ્રારંભ કરિયે તેના પેહેલાં, વિસારી મૂકેલી વલ્લભીપુરી, લોલિયાનાથનાં ધૂળમાં મળી ગયેલાં શિખરો, અને હવણાં દામાજી ગાયકવાડનું ધમધમાવી દેતું નામધારણ કરનાર શેવી શિખરો જે જગ્યાએ ચડવાનાં છે તે જગ્યા, એ સર્વ વાતથી અમારા વર્ણનનો પ્રારંભ થયોછે તે સર્વે વસ્તુઓ ઉપર એક વાર ફરીને અમારે અમારૂં ધ્યાન પોહોંચાડવાનું છે.

સારંગજી ગોહિલની પછી વારા પ્રમાણે તેનો પુત્ર શિવદાસ તથા ત્યાર પછી પૌત્ર જેતજી ગાદિયે બેઠો. જેતજીને બે કુમાર રામદાસ અને ગંગાદાસ હતા તેમાંથી ગંગાદાસને તેના ભાગમાં *ચમારડી ગામ મળ્યું.

---

* પૃષ્ઠ ૪૫૩ મું જુવો.

તે ઉપરથી ચમારડિયા ગોહિલ કેહેવાયા તે આજે ભુજમાં છે. ભા. ક.

ભાટલોકો કેહેછે કે ગોહિલ રામદાસજી કાશિયે યાત્રા કરવા સારૂ ગયો ત્યારે ત્યાં ચૌદ હજાર બ્રાહ્મણોને જમાડીને એકેક અભરામી (મોહોર) દક્ષિણામાં આપીને યાત્રા પૂરી થઈ રહી ત્યારે સંઘ પાછો મોકલીને પોતે એકલો ઉદયપુર ગયો. ત્યાં તેને કુંભા રાણાએ પૂછ્યું કે તમે કેવા રજપૂત છો ? અને તમારે શો ગ્રાસ છે ? ત્યારે રામદાસે ઉત્તર આપ્યો કે " અમે ગોહિલ રજપૂત છિયે અને અમારે ઘેર ઘોઘા અને ગોહિલવાડ છે. " એ ઉપરથી રજપૂત રાણાએ પોતાની સુકોમળબા કુમારી હતી તે રામદાસને પરણાવી. આ વેળાએ મહંમદશાહની ફોજે ઉદયપુર ઉપર ચડાઇ કરી ને લડાઈ જામી તેમાં રામદાસે ઘણાં માણસ, હાથી, અને ઘોડાને કતલ કર્યા તેવામાં તેના માથામાં શાલિગ્રામ હતા તેના લડાઈમાં બે ચીરા થઈને પડયા એટલે હાથીનો ઘંટ તેના ઉપર પડયો ને થોડી વાર તેમને ઢાંકી રાખ્યા, અને પછીથી તે ઉપર સાપનો રાફડો થયો. ઘોઘામાં સંતાજી કુંવરે લડાઇના સમાચાર જાણ્યા; અને પોતાના બાપનું ક્રિયા ખર્ચ કર્યું. આ વેળાએ શાલિગ્રામે તેને સ્વપ્નમાં દેખા દઈને કહ્યું કે, " હું તારો ઇષ્ટદેવ ઉદયપુરની ભોંયમાં કટાયો છું; માટે અહિથી મને કાહાડી લઈ જા. પછી સંતાજિયે રઘુનાથ દવેને અને બીજાં માણસો મોકલીને શાલિગ્રામ કાહાડી મંગાવ્યા. પછી બન્ને કડકાને એકઠા સાંધી લીધા તે હજી લગી દવેના વંશવાળા* પાસે શિહોરમાં છે તે તેની પૂજા કરેછે અને તેને બદલે તેને વર્ષાસન મળેછે.

રામદાસજીને સાદુલજી અને ભીમજી કરીને બીજા બે ન્હાના કુંવર હતા તેમાંથી સાદુલજીને મોજે અધેવાડું તેના ભાગમાં મળ્યું અને ભીમજીને મોજે થાણા આપ્યું તેથી તેના વંશના હજીલગણ થાણિયા રાવળ કેહેવાયછે.

---

* તેનું નામ હરજીવન દવે છે. ભા. ક.

મેવાડના +ઈતિહાસમાં લખ્યું છે કે અલ્લાઉદ્દીને ઈ૦ સ૦ ૧૩૦૩ માં ચિતોડ લીધું ત્યારે તેના સામા લડનારાઓમાં વીરમનો એક ગોહિલ હતો, અને ઈતિહાસ લખનાર કેહેછે કે તે બનાવ રામદાસજી ગોહિલના વારામાં બન્યો હતો. ભાવનગરના દરબારના ભાટ લોકો પણ, આપણે ઉપર લખ્યું તે પ્રમાણે રામદાસજી ગોહિલ, મેવાડના કુંભા રાણાની સાથે સંબંધમાં આવેલો જણાવે છે. ફેરિસ્તાના માળવાના ઈતિહાસમાં લખવા પ્રમાણે એ રાણાએ માળવાના શાહ મહમૂદના સામા થઈને ઈ૦ સ૦ ૧૪૫૪ માં તેને હરાવ્યો હતો. આ છેલો લખેલો સન રામદાસજીની વેળાના સન સાથે ભાગ્યેજ મળતો આવેછે. કેમકે તેનો પ્રપૌત્ર ધુંનાજી ઈ૦સ૦૧૬૧૯ ની સાલમાં મરણ પામ્યો છે. વધારે સંભવ એવો લાગે છે કે ગુજરાતના બાહાદુરશાહે ઈ૦સ૦ ૧૫૩૨—૩૩ *માં ચિતોડ ઉપર ચડાઈ કરીને તે લીધું તે વેળાએ તેનું રક્ષણ કરવા રાજવાડાના સર્વે ભાગમાંથી ઘણા સહાયકારી આવ્યા હતા તેમાં ગોહિલ રાજા હતો.

રામદાસના પુત્ર સંતાજીને વીસજી, દેવોજી, વીરોજી, માંકોજી એવા ચાર દીકરા હતા, તેમાંથી વીસોજી ગાદિયે બેઠો. ને ત્રણે ન્હાના ભાઈયોને પછેગામ, અવાણિયા, અને નવાણિયા ગામ સાથે અનુક્રમે બીજાં બબ્બે ગામ મળ્યાં. દેવાજીના વંશના તેના નામથી દેવાણી ગોહિલ કેહેવાયછે; વીરાજીના વંશના, તેના છોકરા વાછાના નામ ઉપરથી વાછાણિયા કેહેવાયછે. તેમના હાથમાં હવણાં ખોખરા, માંચી, અને ફનાડ છે.

અમે આગળ લખ્યુંછે કે સિંહપુર અથવા સિહોર શેહેર અણહિલવાડના રાજાએ બ્રાહ્મણોને દાન કરી દીધું હતું તેઓએ બાહારના બી-

---

+ ટાડકૃત રાજસ્થાન પું. ૧ લું પૃ. ૨૬૬. ટાડસ વેસ્ટર્ન ઇન્ડિયા પૃ. ૨૫૮-૯, ૨૬૬.

* ટાડ રાજસ્થાન. પુસ્તક. ૧ લું પૃષ્ઠ ૩૧૦.

જા કોઈની સત્તા નહિ માનતાં, અમે જે વેળા સુધીનું લખતા લખતા આવ્યા છિયે તે વેળા સુધી તેઓએજ તેના ઉપર કબજો રાખેલો જ-ણાયછે પણ માહોમાહેના કજિયાને લીધે પછી વીસોજી ગોહિલ તે-મનો ધણી થયો.

જ્વાળા મુખી પર્વતના મુખને થોડી ઘણી મળતી આવે એવી સિહોરની જગ્યા દેખાયછે; તે સપાટ મેદાન છે અને તેની આસપાસ ખડબચડા ડુંગરો વિંટાઇ વળેલા છે. પ્રાચીન શેહેરનું એક ઘર હવ-ણાં રહેલું નથી તેના મધ્યભાગમાં એક શિખાકૃતિનો ન્હાનો ડુંગર છે તે સાતશેરીનો ડુંગર કેહેવાયછે તેની ટોચે એક બેઠક છે, તેમાં કેહેછે કે સિહોરના બ્રાહ્મણો પ્રાચીન કાળમાં સભા ભરતા અને ન્યાય ચૂકાવતા આ ડુંગરની તલાટીની પાસે એક સુંદર કુંડ છે તે " બ્રહ્મ કુંડ " કેહેવા-યછે. તે ચોખંડો છે ને વિશાળ છે, તેની આસપાસ હિંદુ સલાટની કારીગરીનાં પૂતળાં છે. તેની ચારે બાજુએ પગથિયાં તથા વચ્ચે વચ્ચે પ્રસ્તાર છે તેથી માંહ ઉતરાય છે. કુંડના ધાબાની આસપાસ દેવાલયો આવી રહ્યાં છે તેથી એક જાતની દેવશાળા બની રહેલી છે ને તે સર્વેની ચોમેર એક કોટ છે. કુંડની દક્ષિણ દિશામાં એક અપૂર્વ ડુંગર છે તેને ત્રણ શિખર છે તેથી તે તરશિંગડો ડુંગર કેહેવાયછે.

પ્રાચીન સિહોરનો કોટ કેટલીક જગ્યાએ જોતાં, આગળ જ્યાં હતો તે ઠેકાણે ઓળખી કાહાડી શકાય એવો છે. આ સર્વેની ઉત્તરમાં અર્વા-ચીન શેહેર છે, અને આસપાસના ડુંગરાની તલાટીની જોડાજોડ છે. તે-ની પશ્ચિમ દિશાએ ગોમતી અથવા ગૌતમી નદી વેહેછે અને તેના કિના-રા ઉપર મરી ગયેલા માણસોને દાહ દીધેલા તે ઉપર તુળશીક્યારા વ-ગેરે બાંધેલી ઘણી નિશાનિયો છે. શેહેરથી થોડે છેટે અને નદીની પા-સે બીજો એક ગૌતમેશ્વર કુંડ છે.

કેહેછે કે બે જાતિના બ્રાહ્મણો વચ્ચે પ્રાચીન સિહોર શેહેરના બે વિ-ભાગ કરવામાં આવ્યા હતા તેમાં રણા બ્રાહ્મણ દક્ષિણ ભાગમાં વસતા

હતા, અને જાની બ્રાહ્મણ ઉત્તર ભાગમાં વસતા હતા. જાની બ્રાહ્મણની એક કન્યા સ્વરૂપવાન હતી તે રણા બ્રાહ્મણને દીધી હતી તે એક સમયે પોતાના ધણીના ઘરમાં વલોણું કરતી હતી તે વેળાએ તેણિયે માથે નહિ ઓઢતાં ચોટલો છૂટો મૂકયો હતો. તેવામાં કેટલાએક બ્રાહ્મણો, સાત શેરીના ડુંગર ઉપરથી ચોમેર જણાય તેવી જગ્યાએ બેઠકમાં બેઠા હતા તેમાં પેલી સ્ત્રીનો ધણી પણ હતો. પણ એક બ્રાહ્મણના જોવામાં તે આવ્યો નહિ એટલે બોલી ઉઠયો કે "આપણે પેલી બાયડીને દેખિયે છિયે તોયપણ તે માથે ઓઢતી નથી, જેનો ધણી હીજડો હોય તેની બાયડી આવી નિર્લજ હોય." આ સંભાળીને પેલીના ધણીને હાડોહાડ લાગી ગઈ, ને ઘેર જઈને તેનો ચોટલો ને નાક કાપી નાંખ્યાં એટલે તેના ઉપર આવું ઘાતકી પણું કરયું માટે તે બાઈ રડતી કકળતી પોતાને પિયર ગઈ; તેના પિયરિયા વેર લેવાને હથિયાર લઈને દોડતા આવ્યા. ત્યાં મારામાર થઈ તેમાં ઘણા બ્રાહ્મણો માસ્યા ગયા,* અને એ જગ્યા આવી રીને બ્રાહ્મણોના પવિત્ર લોહીથી ખરડાઈ તેથી ત્યાર પછી તે ધોજારી અને ઉજ્જડ થઈ. તે હજી લગણ "ધોજારી ભોંય" ને નામે પ્રસિદ્ધ છે.

પછી જાની અને રણા વચ્ચે અદાવત ચાલી તેથી બન્ને ટોળીવાળા કોઈ બીજાનો આશ્રય શોધવા લાગ્યા. જાની બ્રાહ્મણો રાણજી ગોહિલનો ભાઈ શાહાજીનો વંશવાળો ગારિયાધારમાં હતો તેમની પાસે ગયા. અને તેને સિહોર તથા તેનાં ૧૨ ગામ આપી દેવાનાં ઠરાવ્યાં. એટલે ગારિયાધારનો ઠાકોર ફોજ એકઠી કરીને સિંહપુર ઉપર ચડ્યો પણ તેને ખોટા શકુન થયા એટલે રસ્તામાં મુકામ કરયો તેથી તેનો લાગ જતો રહ્યો, ને રણા બ્રાહ્મણો ભણીથી રાવલ વીસોજી ગોહિલ ઉમરાળેથી આવ્યો તેણે પોતાના પિત્રાઈને નસાડીને સિહોરમાં પ્રવેશ કરયો ને બધો રાજકારભાર લઈ લઈને બ્રાહ્મણોને ભોંય આપી ત્યા-

---

* એ વેળાએ સવામણ જનોઈ ઉતર્યાં હતાં એવી દંતકથા છે. ભા. ક.

રથી, વડવા નામના જુના શેહેરના ખંડેરમાં ભાવસિંહે પોતાના નામનું શેહેર વસાવ્યું ત્યાં સુધી, સિહોર, ગોહિલોની રાજધાની રહ્યું.

ભાટ કેહેછે કે, "ઉમરકોટ (ઉમરાળા)નું બલ કોઈ શત્રુનાથી કદિ જી-
"તાયું નહિ. સતમાલજીનો પુત્ર હાથમાં તરવાર ઝાલીને આખા સો-
"રઠમાં ફરયો. વીસલ વાઘ જેવો હતો; તેની ભોંયનું એકેકુ વીઘુ તેને
"પોતાના આંતરડા જેવું હતું, તે સંતાજીના પુત્ર પાસેથી કોઈ પણ શત્રુ
"ગમે તેવો યત્ન કરતાં પણ પામી શકે નહિ."

વીસાજીના પછી રાવળ ધુનોજી ગાદિયે બેઠો; બીજા બે ન્હાના કુંવર ભીમજી ને કશિયાજી હતા તેમને હુલિયાદ અને ભડલી નામે ગામ અનુક્રમે મળ્યાં.

જેવામાં ધુનોજી સિહોરમાં રાજ્ય કરતો હતો તેવામાં તેનો સગો નવઘણજી ગારિયાધારવાળો હતો તેના ઉપર મોજે બેરડીના કાઠી લોમા ખુમાણે ચડી આવીને તેનો ગ્રાસ ડબાવ્યો. નવઘણજી આશ્રય સારૂ સિહોર નાશી આવ્યો અને રાવળ ધુનોજી પોતાથી બનતો આશ્રય કરવાસારૂં તૈયાર થયો; કેમકે, પાટવી વંશના રજપૂતો પેટા ભાગીદારોનો ગ્રાસ લઈ લેવાને સદાય તૈયાર થઈ રહ્યા હોય પણ જ્યારે કોઈ બાહારનો આવીને તેમની પાસેથી ગ્રાસ લઈ લે ત્યારે તેઓની સહાયતા અગત્ય કરીને કરે, શાથીકે પછી જો પરભારયો માણસ તેમના ઉપર ફાવી જાય તો પછી ફટાયાના ગ્રાસ ઉપર છેવટે તિલાયતના વારસનો હક પોહોંચવાને ડખલ થાય. પછી વળેમાં જઈને ધુનોજી પોતાની શિરબંધી એકઠી કરતો હતો તેના ઉપર રાત્રની વેળાએ લોમા ખુમાણે બસે ઘોડાસહિત હલ્લો કરયો તે લડાઈમાં ધુનોજી રાવળ ખપ્યા.

પછી નવઘણજી ગોહિલ બારૈયાની ઝાડીમાં ગામ જવાસ છે ત્યાં ગયો અને ત્યાંના બારૈયા રાજાની છોકરી વેરે પરણીને બારૈયા કોળીની ફોજ લઈને સિહોર આવ્યો અને ત્યાંથી પણ શિરબંધી લઈને ગારિયાધાર ઉપર આવ્યો. એટલે ગામનો પટેલ તેને મળીને કેહેવા લાગ્યો કે

લોમાની ફોજ ઘણી છે તેથી જીતી શકાય એમ નથી. પછી ઠગાઈ કરવાની યુક્તિ કરીને પટેલ ગામમાં પાછો ગયો ને વારની બૂમ ઠોકીને કેહેવા લાગ્યો કે મારાં ઢોર ઘોડાવાળા આવીને પશ્ચિમ દિશા ભણી વાળી ગયા. તે સાંભળી કાઠી તે દિશાયે ધાયા એટલે નવઘણને લાગ મળ્યો તેથી પોતાના કબીલા અને માણસો સહિત ગામમાં પેઠો. ગામના લોકો ગોહિલના ભણી હતા તેથી ગારિયાધાર હાથ થયું; પણ નવઘણજીને તેની સ્ત્રિયે સલાહ આપી કે લોમો શેહેર પાછું લેશે માટે તેના મ્હો આગળ જઈને તરવાર છોડી નાંખ્યો. નવઘણજિયે જઈને તે પ્રમાણે કર્યું ત્યાર પછી તેની સ્ત્રિયે લોમાખુમા સાથે બેહેન ભાઇનો સ્નેહ કર્યો; પણ વેરલેવાનો અવસર મળતા સુધી બન્ને જણે આ એક ઉપર ઉપરનો ડોલ કર્યો હતો. છેવટે નગરના જામને ત્યાં નવઘણજી ગોહિલે દીકરી દીધી હતી તેને ત્યાં વિવાહ હતો તે ઉપર ગારિયાધારના ઠાકોર ઠકરાણીને કંકોતરી આવી પણ ઠકરાણિયે કહ્યું કે મારો ભાઈ લોમો ખુમાણ વિવાહે આવે તો હું આવું. જામને ને મુસલમાનોને આગળ લડાઇ થઈ હતી તેમાં લોમાએ દગો દીધો હતો તેથી જામને અને તેને શત્રુતા બંધાઈ હતી પણ ઉપરના કારણને લીધે જામે લોમાને પણ કંકોતરી મોકલી એટલે લોમો જામ નગર વિવાહે ગયો ત્યાં તેને તેના માણસો સહિત દરબારમાં જવાને બેલાવ્યો. હથિયાર લઈને જતાં અટકાવી કહ્યું કે દરબારમાં હથિયાર લઈને જવા દેવાનો અમારો ચાલ નથી માટે ડોઢિયે હથિયાર મૂકીને જાઓ પછી તેઓ હથિયાર મૂકીને ગયા. ત્યાં જામે તથા નવઘણે મળીને લોમાને ઠેર કર્યો. તેમજ તેનાં સગાંવાહાળાંનું પણ એમજ થયું.

જ્યારે લોમાને બાંધ્યો હતો અને તે ઘાથી અશક્ત થઈ ગયો હતો ત્યારે જામે તેને મશ્કરીમાં પૂછ્યું કે તને આવો ને આવો છોડી મૂકિયે તો તું શું કરે? ત્યારે તેણે ઉત્તર આપ્યો કે, "બાયડી જેમ તાવડીમાં રોટલો ઉથલાવી નાંખેછે તેમ હું નગર ઉથલાવી નાંખું."

ધુનાજી રાવળની વાત ભાટ નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે:—"લોમા કાઠી
"અને નવઘણ, લડાઈમાં બળિયા, યુદ્ધમાં ઉતર્યા; વળેની સીમમાં નો-
"બત વાગી. સંગ્રામમાં ગોહિલ ભળી ગયા; બાણ અને ગોળિયો ઉડ-
"વા લાગી; તરવારની ધાર ચાલી, ઈશ પોતાની રૂદ્રમાળામાં માથાં
"પરોવાને ત્યાં આવી પોહોંચ્યા; માંસ ભક્ષણકરનારી શક્તિઓ અને
"હિંસ્ર પક્ષી ત્યાં આવી પોહોંચ્યાં; અપ્સરા અને તેત્રીસ કરોડ દેવતા હા-
"જર થયા. સૂર્ય અરૂણને કેહેવા લાગ્યા કે ઓ! અરૂણ રથ રાખ અ-
"ને ધુનોજી રણસંગ્રામમાં પડેછે તે જો. એક હજાર ઘોડા ત્યાં ખોંખા-
"રી રહ્યા હતા; નિશાન ફરકતાં હતાં; ધુનાજિયે શત્રુથી પાછી પાની કરી
"નહિ. મારૂરાજા આવેશથી લડ્યો, અને કાઠીની સેનાને તોડી પાડી.
"એના વિના બીજું કોણ માથું આપે! નવઘણ તો બચ્યો પણ ધુનોજી
"રણમાં રહ્યો. વિરૂદના રાખનાર બીજા રામની પેઠે, રાજાએ ક્ષત્રિયનું
"કુળ દીપાવ્યું. વીસલનો દીકરો તરવાર રમતી રાખીને અપ્સરાને વ-
"ર્યોને અને સ્વર્ગે ગયો."

સિહોરમાં નદીને કિનારે રાવળ ધુનાજીનો પાળિયો છે; તે શૂરવીરને ઘોડા ઉપર બેસારીને તેના હાથમાં ભાલો આપેલો છે અને તેની આ-સપાસ તેની પછવાડે સતિ થયેલી બે રાણિયોના પાળિયા છે. તેમાંથી એક સતિ બાઈ શ્રી કુમંદેવીનું નામ વંચાય એવું છે. વળી પાળિયા ઉપર ધુનાજીની મરણતિથિ છે તે ઉપરથી જણાયછે કે તે સંવત ૧૬૭૫ (ઈ. સ० ૧૬૧૭) ના કાર્તિક વદ.* ૬ ને મરણ પામ્યો હતો. આ પાળિયા-ની પાસેજ રાવળ શ્રી ધુનાજીના પુત્ર શ્રી રતનજીનો પાળિયો છે તેના ઉપર માત્ર એક વર્ષના અંતરાયનો સંવત ૧૬૭૬ (ઈ० સ० ૧૬૨०) નો છે. રાવલ રતનજીના પાળિયાની પાસે બીજા બે સતિના પાળિયા છે તે-માંથી એક ઉપર માતાશ્રી — જી — ઈ સહગમન કૃત લખેલું છે. રતન-જીનું મરણ એક શૂરવીરના મરણ જેવું થયું છે એ વિના તેના મોત સંબં-

* અંગ્રેજીમાં શુદ છે તે ભુલ જણાય છે. ભા. ક.

થી કાંઈ વૃત્તાંત જાણવામાં આવ્યું નથી. ભાટનું તે વિષેનું વર્ણન નીચે પ્રમાણે છેઃ— "જ્યારે રતનને લડવાને માટે પોતાનો પગ મૂક્યો ત્યારે ધુ-"નાજીના તે કુંવરનો પાણીગ્રહણ કરવા સ્વર્ગમાંથી અપ્સરાઓ ટોળે મ-"ળી. તેના કુટુંબ રૂપી દેવાલય ઉપર લા +ગોહિલે ઉદારતા રૂપી શિ-"ખર બાંધ્યું; અને ધુનાનો દીકરો તેના ઉપર યુદ્ધસમયના ક્ષત્રિય પ-"ણાના વાવટાનો ઉમેરો કરીને ચાલતો થયો."

રાવળ રતનજીને અખેરાજજી કરીને એક ભાઈ હતો; અને હર-ભમજી, ગોવિંદજી, અને સારંગજી કરીને ત્રણ પુત્ર હતા, તથા લીલાજીબા કરીને એક પુત્રી હતી તેને ભૂજના રા ભારા વેરે પર-ણાવી હતી. રાવળ હરભમજી પોતાના બાપની પછવાડે ગાદિયે બેઠો; તે રાણી અનાજીબા સરવૈયાણી વેરે પરણ્યો હતો તેને અખેરાજજી ક-રીને પુત્ર હતો. જ્યારે તેનો બાપ દેવલોક પામ્યો ત્યારે તે કુંવર બે વર્ષ-નો હતો. એટલે તેનો કાકો ગોવિંદજી ગાદીપતિ થયો તેનાથી ડરીને બાળકુંવરને લઈને રાણી ભૂજ જતી રહી.

વાછાણી કેસવજી, મકનજી, અને દેવાણી માલજી એઓએ સ-લાહ કરીને ભાંગરા રબારીને તેઓની ઓથે લીધો ને, પોતાના રાજાનો ન્હાનો કુંવર ભૂજમાં આશરો લઈ રહ્યો હતો તેનો પક્ષ કરી ગોવિંદજી-ની સામે થવાને નિશ્ચય કર્યો. તેઓએ સિહોર ઉપર ચડાઈ કરવાને તૈયારી કરી. મુસલમાન સરકારનો આશ્રય લેવાને ગોવિંદજી અમ-દાવાદ ગયો તે ત્યાંજ મરણ પામ્યો. તેના સમાચાર સિહોરમાં આ-વ્યા ત્યારે તેનો દીકરો સત્રાસલજી ક્રિયાખર્ચ કરવા લાગ્યો. તેની ગડ બડમાં કેસવજી અને તેના મળતિયા જે જુના શેહેરમાં ઘોડાં ટાડાં બાંધીને ઉતર્યા હતા તે પગપાળા દરબારમાં આવ્યા અને સત્રાસલ-જીને ઉંઘતા ઉપાડીને જુના સિહોરમાં લાવ્યા. ત્યાંથી પોતા માહેલા

+ લાગોહિલ એ કુટુંબનો કદીમ પુર્વજ છે. તે મરી ગયા પછી પણ ઉઠીને દાન આપતો એવી ભાટ લોકો તેની ખ્યાતી કરેછે.

એકના ઘોડા ઉપર નાંખીને તેને અગ્નિ કોણમાં લઈ જતા હતા તેવામાં તેરમા ઉપર કાઠિ લોકો સિહોર આવવાને પાસે આવી પોહોંચતા દીઠા એટલે કેસવજી તથા તેના મળતિયાઓએ તરશીંગડા ડુંગર ઉપર જઈ પોહોંચવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તેટલામાં તો કાઠી આવી પોહોંચ્યા તેથી તેમના સામા થયા, અને કહ્યું કે, " ગોવિંદજિયે અમારા રાજાની ગાદી લીધી છે એટલા માટે અમે એનો કુંવર ઝાલી આણ્યો છે. જો એના પક્ષવાળા ખરા વારસને ગાદી પાછી સોંપશે તો અમે કુંવર પાછો આપીશું. કાઠિયોએ વચન આપીને કહ્યું કે અખેરાજજીને ભૂજથી તેડાવો અમે તેમને ગાદી ઉપર બેસારવામાં આશ્રય આપીશું. પછી રાવળ અખેરાજજીને પાછો આણ્યો ને ગાદિયે બેસાડ્યો. સત્રાસલજીને છૂટો મૂક્યો ને તેને તેના ભાગમાં ભંડારિયા આપ્યું. તેના વંશના ગોવિંદાણી ગોહિલ કેહેવાયછે.

અખેરાજજી હજી ન્હાનો હતો અને સિહોરમાં હજીલગણ ગોવિંદાણી ભંડારિયાની સત્તા ચાલતી હતી તેથી કુંવરની મા આનાજીબાએ લોલિયાનાથના પાદશાહી નોકર દેસાઈ મેહેરાજ સાથે ઓળખાણ કર્યું અને તેનો દીકરો મેહેતા રામજી મેહેરાજને સિહોર બોલાવીને પ્રધાન કરી સ્થાપ્યો તેથી તેને લોલિયાનાથથી ફોજની મદદ મળી એટલે ગોવિંદાણીની સત્તા નરમ પાડી પાંખી અખેરાજજી પછી તેનો પાટવી પુત્ર રતનજી ગાદિયે બેઠો; ને તેના ન્હાના છોકરા હરભમજી, વજરાજજી, અને સરતાનજીને અનુક્રમે વરતેજ, થોરડી, અને મગલાણું આપ્યું; પાંચમો ધુનોજી હતો તેનો વંશ ન હતો.

રાવળ રતનજિયે રામજી મેહેરાજના પુત્ર દામજીને પ્રધાન પદ આપ્યું હતું; રતનજીને એક કુંવર રાવળ ભાવસિંહ કરીને હતો તેણે ભાવનગર વસાવ્યું.

ભાવસિંહ જેવામાં ન્હાનો હતો તેવામાં દામજીનો પુત્ર વલ્લભજી કારભાર કરતો હતો તેના ઉપર ભાવસિંહનો ક્રોધ ઉપજાવવાને કોઈયે

મસ્કરીમાં કહ્યું કે રાજ તો વલ્લભજી મ્હેતો કરેછે, તમે તો નામનાજ રાજા છો. આ ઉપરથી ભાવસિંહે વલ્લભજીને પોતાના ભાલાવતે મારી નાંખ્યો. એટલે તેના ભાઈયોએ અને સંબંધિયોએ ઉચાળા ભર્યા, પણ ભાવસિંહની મા રથમાં બેશીને ઉચાળા આડાં આવીને તેમને સમજાવીને કહેવા લાગ્યાં કે કશી વાત મારા જાણવામાં નથી ને કુંવરને પણ ખરી વાત જણાવવામાં આવશે ત્યારે તેને પસ્તાવો થશે. તેથી તમે પાછા વળો ને જો વળશો નહિ તો અમારા ઉચાળા પણ તમારી સાથે થશે. આ પ્રમાણે કહેવાથી વલ્લભજીના ભાઈયો પાછા વળ્યા ને તેમનામાં રણછોડ મેહેતો વડીલ હતો તેમને પ્રધાન ઠરાવી રીત પ્રમાણે પાઘડી બંધાવીને રૂપાનો દવાત તેમને સ્વાધીન કરયો.

ઈ૦ સ૦ ૧૭૨૩ માં રાવળ ભાવસિંહે પ્રાચીનના વડવા ગામ પાસે એક નગર વસાવ્યું* તેનું નામ ભાવનગર પાડ્યું. આ રળિયામણા બંદરની પાસે એક ખાડી છે તે ભાવનગરની ખાડી કહેવાયછે, તેમાં ન્હાના ખરાબાને લીધે ભાવનગર અને વળે શેહેરના અર્ધ માર્ગ સુધી ઘેલડી બંદર લગણ વાહાણ ચલાવી શકાય એમ છે. ગોહિલ રાવળોનો રેહેવાનો મેહેલ, તે સાથે ત્યાંનો ગઢીનો બુરજ, તથા એક બે બીજા કોટની આસપાસના બુરજ, રાવળ વજેસિંહજિયે બંધાવેલું સરોવર, અને કેટલાંક દેવાલય,તેમજ રાજકુટુંબિયોને અગ્નિદાહ દીધેલી જગ્યાઓ ઉપર બાંધેલાં સ્થાન એ સર્વે ભાવનગરમાં પ્રથમ જનારનું લક્ષ ખેંચે એવાં છે. ત્યાંનાં ઘર સારી બાંધણીનાં છે, તે ઘણાં ખરાં પથ્થરનાં છે પણ કેટલાંક થોડીક ઈટોનાં અને ઘણી શોભાયમાન લાકડાની કોતરીથી દીપી નીકળેછે.

નગરની પાસે,ભોંય ભણીની બાજુએ,થોડીઉચાંણની જગ્યા છે*ત્યાં-

સંવત. ૧૭૭૯ ના વૈશાખ શુ દિ. ૩ ને સોમવારને દિવસે ચાર ઘડી દિવસ ચડતાં

* તે ચાડિયાની ધાર કેહેવાયછે. અસલ ધાડું આવે તેની ચાડી ખાવા અથવા સૂચના આપવા ઢોલ વગાડવામાં આવે તેથી સર્વના જાણવામાં આવે કે ધાડ ભઈ

થી ઘોઘાબંદરનો દેખાવ નજરે પડેછે,તથા તેની અને ભાવનગરની વચ્ચે દરિયાથી છૂટો પડેલો,નિર્જન અને સપાટ ભાગ છે.તેમજ ખોખરાના તથા પાલીટાણા, સિહોર, અને ચમારડીના ડુંગરો આવેલા છે, તે જોવામાં આવેછે અને ખાડી વીંટલાતી અખાત ભણી વેહેતી જણાયછે. નગરની નીચાણમાં ખાડીના કિનારાની ઉંચી અને વનસ્પતિથી વિંટાઈ ગયેલી જગ્યાએ રૂવાપુરી માતાનું દેવલ છે તે માતાની મૂલ ઉત્પત્તિ વલ્લભીપુરીનો નાશ થવાની વેળાએ કુંભારની સ્ત્રિયે પાછું વાળીને જોવાથી થયેલી છે. આ માતાનું દેવળ એટલું બધું નોંધી રાખવા જેવું નથી તથાપિ તેની છેક પાસે એક યોગીના દાહની જગ્યાએ એક લાંબો પથ્થર છે તે "સત્ય અસત્યની બારી" ને નામે આજે પ્રસિદ્ધ છે.

એથી પણ ખાડીના પાણીની લગભગ ઢુણો કરીને એક ટેકરો છે. તે વિષે એવી કથા છે કે એક બ્યાપારિયે રૂવાપુરી માતાની માનતા કરી હતી પણ તેપ્રમાણે પાળ્યું નહિ તેથી માતાનો કોપ થયો ને તે તેલ તથા મંજીઠ ભરીને વાહાણો લાવ્યો હતો તે સુધાં ત્યાં ડુબી ગયો. રૂવાપુરીના કોપની સાખીતી એવી મળી આવેછે કે આજે પણ તે ઠેકાણા આગળ બદલાઈ ગયેલા રંગનું પાણી થાયછે.

પીરમના રાજાની દરિયાઈ સત્તાની નિશાની દાખલ, નગરની સામી બાજુએ ખાડીમાં થોડાક ઉંચા ધાહાણના કૂવા જોવામાં આવેછે; અને તેઓના તળિયાની નીચે ધુતારપદણ ડટાઈ ગયેલું છે તે કદાપિ વલ્લભી નગરનું બંદર હશે, જ્યારે ભરતી ઘણી ઉતરી જાયછે ત્યારે તેનો પથ્થરનો અને ઇંટોનો પાયો દેખાઈ આવેછે.

ગોહિલ રાવળોની રાજધાનીનું વર્ણન તેમનાજ ભાટોએ કરેલું અમે આ ઠેકાણે દાખલ કરિયે છિયે.

કોઈ ચડી આવેછે. ખબર પડવાથી તેમના સામા લડવાને તૈયાર થઈ શકાતું તેથી તેનું નામ ચાડિયાની ધાર પડ્યું છે.

" આ કલિયુગમાં સંવત ૧૭૭૯ ના વૈશાખ શુદી. ૩ ને દિવસે
"પંડિતોને બોલાવીને મુહૂર્ત નક્કી કર્યું. યોગ જોઈને પંડિતો બહુ રાજી
"થયા, તેઓ કેહેવા લાગ્યા કે ' વાહ ! વાહ ! આ નગર તો ઇંદ્રપુરી સ-
"રખું થશે.' તેમના મુખમાંથી વાણી થઈ એટલે નગરનું નામ ભાવ-
"નગર પાડ્યું. બ્રાહ્મણોએ ભવિષ્ય વર્ત્યું કે મોતી અને માણેકથી નગર
"શોભી રેહેશે અને તેના શત્રુઓ પરાજિત પામશે. બ્રાહ્મણો ભવિષ્ય
"બાંધે તે પ્રમાણે ખરેખરૂં થાય ! આ વાત માનીને રાવળે પોતાની ગા-
"દી ત્યાં કરી; વાડિયો કરાવી, અને આકાશમાં પોહોંચે એવી હવેલિ-
"યો ઉઠાવિયો; કિલ્લાના બુરજ ઉપર મેહેલ આવી રહ્યા. બુરજાઓની
"ઉપર પતંગની પેઠે નિશાન ફરુકવા લાગ્યાં; સાંકડામાં સાંકડી શેરીમાં પ-
"ણ ભિંતો કળીચૂનાથી ચકચકવા લાગી; શેરિયે શેરિયેથી પાણી ભરવા
"નીકળી પડેલી સ્ત્રિયો સિંહળદ્વીપના હાથિયોના ટોળા સરખી દેખાવા
"લાગિયો. જુદાજુદા નકશા પ્રમાણે કારીગરોએ બહુ માળનાં ઘર
"બાંધ્યાં; બંને બાજુએ છજાં આવી રહ્યાં છે; જાળિયો અને બાકાંમાંથી
"ફૂલઝાડ ડોકિયાં કરેછે; હાથિયો ચાલે તેમના ઘંટ કંડિગ કંડિગ થાય-
"છે. તેમની પછવાડે પાયદલ ચાલેછે, અને ભાલાવાળા ઘોડેસ-
"વારો તેમની પાછળ હારબંધ જાયછે. મ્હોટા પેટના વ્યાપારિયો
"લથર પથર થતે વેશે આમ તેમ ફરેછે; બંને બાજુએ હજારો દુકાનો
"આવી રહી છે; દુકાને દુકાને અગણિત ખરીદનારા ઉભા રહ્યા છે;
"વ્યાપારિયો વેચાણ કરીને અને ખરીદ કરીને બીજા શેહેરોનો વ્યાપાર
"ભાગી પાડેછે; બીજે કોઈ ઠેકાણે એવા લખપતિઓ જોવામાં આવતા
"નથી. કરોડના વાવટા ઉરાડનારાઓનાં ઘર ઠેકાણે ઠેકાણે આવી ર-
"હ્યાં છે; રાવળના મેહેલની શોભા એવી છે કે તેની ગણના કોઈનાથી
"થઈ શકે નહિ. સોનેરી રંગનાં પુષ્પની વેલથી તે છવાઈ ગયેલો છે;
"મૂલ્યવાન માણકની જડેલી બારિયો આવી રહી છે; તે ઘણા પ્રકારના
"કોતરકામથી શોભી રહી છે; નાના પ્રકારનાં વાદિત્ર વાજી રહ્યાં છે; સં-

કેહેવા લાગ્યા કે 'ધન્ય છે આ રાજ્યને!' દીવા શણગાર્યા; દરબા-
લોકો એકઠા થયા; નોબતોના ગડગડાટ થવા લાગ્યા; નાચણોના
ચ થવા લાગ્યા; મુષ્ટિયોદ્ધા સંતોષ પામ્યા, દરેક તમાશગીરને આ-
ખ્યાલી ગયો, પરદેશનો પુષ્કળ મેવો મંગાવ્યો, અપ્સરાઓ નાચ
રહી, ગોહિલ વંશનું તિલક સૂર્યની પેઠે પ્રકાશ પામવા લાગ્યું, તેના
આગળ કવિયો કવન કેહેવા લાગ્યા; એ પ્રમાણે આઠ પ્રહરનો
"દિવસ" આનંદમાં ગયો. ઓ પીરમના પાદશાહ! જાનવીના રેતીકણ
'ગણાય, અથવા વર્ષાદનાં ફોરાં ગણાય, પણ તારા ધણીપણાની મ્હોટાઈ
કિયો પંડિતનો છોકરો વર્ણવી શકે!

પ્રથમ ભાગ સમાપ્ત.